BÜYÜK AYRIŞMA

ÇİN, AVRUPA VE MODERN DÜNYA EKONOMİSİNİN OLUŞUMU

KENNETH POMERANZ

TERCÜME: RECEP YILMAZ

KUTADGU

YAZAN

KENNETH POMERANZ

1958 doğumlu Amerikalı tarihçi. California Irvine Üniversitesinde uzun yıllar hocalık yaptıktan sonra şimdilerde Chicago Üniversitesinde hocalık kariyerine devam etmektedir. 2013-2014 yılları arasında Amerikan Tarihçiler Birliği'nin başkanlığını yürütmüştür. Çalışmaları çoğunlukla Çin üzerine odaklansa da karşılaştırmalı tarih ve dünya tarihi ile de yakından ilgilenmektedir. Araştırmalarının çoğu sosyal, ekonomik ve çevre tarihi üzerine olmakla birlikte, devlet oluşumu, emperyalizm, din, toplumsal cinsiyet ve diğer konular üzerinde de çalışmıştır. 2000 yılında kaleme aldığı *The Great Divergence: China, Europe and The Making of the Modern World Economy (Büyük Ayrışma: Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu)* adlı eseri ile büyük ses getirmiş ve alan özelinde yeni bir çok çalışmanın ortaya çıkmasına öncü olmuştur. *The World That Trade Created: Society, Culture And The World Economy, 1400 to the Present ve The Making Of A Hinterland: State, Society And Economy in Inland North China, 1853-1937* diğer eserleridir.

TERCÜMAN

RECEP YILMAZ

1975 yılında Üsküdar'da doğdu. AÜ Bilgi Yönetimi bölümünden onur derecesiyle mezun oldu. 2004 yılından beri TV, Sinema ve Yayın dünyası için tercümeler yapmakta, edisyonlar hazırlamaktadır.

Tercümeleri:

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Balkanlarda Kaos (Pictures From The Balkans); R. A. Nicholson, Sufiler (Mystics of Islam); John D. Caputo, Hakikat (Truth); João de Pina-Cabral, Dünya (World: An Anthropological Examination); Charles S. Ryan, Plevne'de Erzurum'a Kızılayın Emri Altında (Under The Red Crescent); Stanley Lane-Poole, Selâhaddîn ve Kudüs Krallığı'nın Düşüşü (Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem);Ira M. Lapidus, Ortaçağın Sonlarında Müslüman Şehirleri (Muslim Cities In the Later Middle Ages); Arthur Conan Doyle, Üç Cepheye Ziyaret (A Visit To Three Fronts)

Osmanlıcadan sadeleştirerek yayına hazırladığı eserler:

Yıldız'da Neler Gördüm / İsmail Müştak Mayakon; Siyasi Hatıralarım / Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi; Hikemü'l-Atâiyye / İbn Atâullah el-İskenderi (Trc. Saffet Yetkin)

Kenneth Pomeranz

BÜYÜK AYRIŞMA

Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu

Tercüme: Recep Yılmaz

BÜYÜK AYRIŞMA

KUTADGU / KÖK - MODERN - EKONOMİ

Yayınevi Editörü : Ramazan Serhat Aslan
Yayın Yönetmeni : Muhammed Yasin Can
Yayınevi Ser. Nu. : 53697

Büyük Ayrışma: Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu
The Great Divergence: China, Europe and The Making of Modern World Economy
ISBN | 978-625-98851-3-1
Kutadgu Yayınları'nın **13.** eseridir.

Kenneth Pomeranz tarafından kaleme alındı.
Recep Yılmaz tarafından tercüme edildi.
M. Emre Turan editörlüğünü üstlendi.
Mustafa Saraç son okumasını gerçekleştirdi.

Kapak **Zeyd Karaaslan** tarafından tasarlandı.
Mizanpaj **Çelebi Şenel** tarafından yapıldı;
metinde 11 punto Baskerville fontu kullanıldı.

1. Baskı, 1. Edisyon, Şubat 2024, İstanbul
© Bu kitabın Türkçe yayın hakları, Kutadgu Yayınları tarafından Kalem Ajans aracılığıyla Princeton University Press'ten alınmıştır.
Copyright © 2000 by Princeton University Press
Baskı, Yılmaz Basımevi (Mat. Ser. Nu: 49749)

KUTADGU

Aziz Mahmud Hüdayi Mah. Tepsi Fırını Sok. No:9/3
Üsküdar/İstanbul
0 850 304 17 58
kutadgu.com.tr
iletisim@kutadgu.com.tr
@kutadgu_m (twitter, instagram, youtube)

İÇİNDEKİLER

Sunuş 11
Teşekkür 13
Türkçe Baskıya Önsöz 17

I | **GİRİŞ** 33
Avrupa'nın İktisadi Kalkınmasına Dair Karşılaştırmalar, Bağlantılar ve Anlatılar 35
Avrupa Merkezli Hikâyenin Çeşitlemeleri: Demografi, Ekoloji ve Birikim 44
Avrupa Merkezli Diğer Anlatılar: Piyasalar, Firmalar ve Kurumlar 49
Avrupa Merkezli Hikâyelerle İlgili Sorunlar 51
Daha Kapsayıcı Bir Hikâye Kurmak 53
Karşılaştırmalar, Bağlantılar ve Argümanın Yapısı 61
Coğrafi Kapsam Üzerine Bir Not 62

I | **ŞAŞIRTICI BENZERLİKLER DÜNYASI** 67
I. Avrupa, Asya'nın Önünde mi? Avrupa'nın Kalkınmasına Dair Açıklamalarda Nüfus, Sermaye Birikimi ve Teknoloji 69
Tarım, Taşımacılık ve Hayvancılık Sermayesi 71
Daha Uzun Yaşamak mı, Daha İyi Yaşamak mı? 75
Doğum Oranları 81
Ya Birikim? 83
Peki Ya Teknoloji? 85
II. Avrupa ve Asya'daki Piyasa Ekonomileri 119
Çin'de ve Batı Avrupa'da Arazi Piyasaları ve Arazi Kullanımına İlişkin Kısıtlamalar 120

İşgücü Sistemleri 133
Göç, Piyasalar ve Kurumlar 137
Tarım Ürünleri Piyasaları 141
Kırsal Sanayi ve Yan Faaliyetler 142
Çin'de ve Avrupa'da Aile İşgücü: 148
İçe Dönüklük ve Çalışkanlık Devrimi 148
Sonuç: Erken Modern Dünya Ekonomisindeki Birden Çoklu Merkez Bölgeler ve Ortak Kısıtlamalar 168

II | **YENİ ETHOSTAN YENİ EKONOMİYE Mİ? TÜKETİM, YATIRIM ve KAPİTALİZM** 171
Giriş 173
III. Lüks Tüketim ve Kapitalizmin Yükselişi 177
Lüks Ürünlerin Sıradanlaşması 177
Erken Dönem Avrupa ve Asya'sında Gündelik Lüks Tüketim Malları ve Popüler Tüketim 180
Dayanıklı Tüketim Malları ve Lüks Tüketimin Nesneleştirilmesi 194
Egzotik Ürünler ve Modanın Hızı: Küresel Konjonktür ve Kültürel Temelli Ekonomik Farklılığın Ortaya Çıkışı 225
Lüks Talebi, Sosyal Sistemler ve Kapitalist Firmalar 238
IV. Görünür Eller: Firma Yapısı, Sosyopolitik Yapı ve Avrupa ve Asya'da Kapitalizm 243
Denizaşırı Madencilik ve Sermaye Birikimi: Williams Tezinin Gözden Geçirilmesi 268
Malumun Önemi: Lüks Talebi, Kapitalizm ve Yeni Dünya Sömürgeciliği 272
Devletlerarası Rekabet, Şiddet ve Devlet Sistemleri: Ne Bakımdan Önemliydiler, Ne Bakımdan Değildiler? 278
Sonuç: Benzerliklerin ve Farklılıkların Önemi 295

III | **SMITH ve MALTHUS'UN ÖTESİ: EKOLOJİK KISITLAMALARDAN, SÜRDÜRLEBİLİR ENDÜSTRİYEL BÜYÜMEYE** 297
V. Ortak Kısıtlamalar: Batı Avrupa ve Doğu Asya'daki Ekolojik Baskı 299
Çin'de Ormansızlaşma ve Toprak Yitimi: Avrupa'yla Bazı Karşılaştırmalar 318
Eski Dünya'nın Çevre Bölgeleriyle Kaynak Ticareti: Yarı Malthusçu Sorunlara Getirilen Smithyen Çözümlerin Ortak Motifleri ve Sınırları .. 340
VI. Arazi Kısıtlamasının Kaldırılması: Yeni Bir Çevre Bölge Türü Olarak Kıta Amerikası 368

Başka Bir Yeni Dünya, Başka Bir Beklenmedik Fırsat: Değerli Madenler 374
Ekolojik Rahatlamanın Bazı Ölçümleri: 381
Sanayi Devrimi Çağında İngiltere 381
Karşılaştırmalar ve Hesaplamalar: 387
Sayılar Ne Anlama Geliyor? 387
Sayıların Dışında ve Yanında 390
Endüstriyel Bir Dünyaya Doğru 393
Son Karşılaştırmalar: İşgücü Yoğunluğu, Kaynaklar ve Endüstriyel Büyüme 395

EKLER 411
A. Kişi Başına Kara Ulaşımı Kapasitesine Yönelik Karşılaştırmalı Tahminler: 1800 Dolaylarında Almanya ve Kuzey Hindistan 413
B. On Sekizinci Yüzyılın Sonlarında Kuzey Çin ve Avrupa Çiftliklerinde Kullanılan Gübre Miktarına Yönelik Tahminler ve Gübreleme Kaynaklı Azot Akışlarının Karşılaştırılması 417
C. Fransa, Lıngnan ve Kuzey Çin'in Bir Kısmına İlişkin Orman Örtüsü ve Yakıt Arzı Tahminleri, 1700–1850 423
D. On Sekizinci Yüzyılın Sonu İle On Dokuzuncu Yüzyılın Başında İngiltere'nin Yaptığı Çeşitli İthalatlardan Elde Edilen Hayalet Arazi Tahminleri 431
E. Çin'in Aşağı Yangzi Bölgesindeki Kırsal Tekstil İşçilerinin Kazanç Gücüne İlişkin Tahminler, 1750–1840 435
F. 1750 ve Sonrasında Aşağı Yangzi ve Çin'in Tamamında, Pamuk ve İpek Üretimi Tahminleri ve Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya İle Karşılaştırılması 449

Kaynakça 465
Dizin 489
Atıf ve Bilgi Sayfası 494

Kenneth Pomeranz'ın, endüstriyel devrimin gerçekleşmesinde Avrupa istisnailiğine yönelik *coğrafi şans* eksenli bir okuma sunduğu bu çalışması alandaki en güçlü alternatif metinlerden biri oldu. Yaklaşık yirmi beş yıl önce kaleme alınan *Büyük Ayrışma* büyük bir ilgi gördü, kendisinden sonra yazılan eserleri etkiledi ve modern dünya ekonomisinin oluşumunu açıklamak için kaleme alınacak eserlerde gördüğümüz Avrupa - Doğu Asya kıyaslamasında tutulan tipik yolun değişmesine neden oldu.

Kenneth Pomeranz'ın, çok az sayıda kitaba nasip olacak şekilde, yazıldığı gibi klasikleşen bu eserini ilk defa Boğaziçi Tarih'in son sınıfında okumuştum. Pomeranz'ın o zor üslubuna rağmen anlatısından hayli etkilendiğimi hatırlıyorum. Akabinde zaten, kitabın dönem sonunda *response* konusu olması da bendeki yerini iyice belirginleştirmişti.

İlginçtir, her ne kadar yazıldığı andan itibaren yoğun referans alan, başta Tarih olmak üzere İktisat ve Uluslarası İlişkiler bölümlerinin müfredatlarında demirbaş haline gelen *Büyük Ayrışma* Türkçe'ye hiç çevrilmemişti. Bu Pomeranz ile olan tanışıklığımı daha da anlamlı kılmaya başladı. Kutadgu'yu kurguladığımız ilk zamanlarda bu kitap tercüme haklarını tez elden almak istediğim çalışmaların başında geldi. Nihayet bugün, titiz bir sürecin neticesinde okurla buluşuyor.

Büyük Ayrışma gibi hayli hacimli bir eserin Türkçeleşmesinin metanetli bir süreç gerektirdiğini takdir edersiniz. Bu sebepledir ki kitabın mütercimi Recep Yılmaz bütün teşekkürleri hak ediyor. Kendisi de bir iktisatçı olan M. Emre Turan ise bu çalışmanın editörlüğünü üstlendi ve terminolojik çıkmazları kolaylaştırdı, anlaşılır kıldı. Bir diğer iktisatçı Mustafa Saraç ise metnin son okumasını üstlenerek kitaba son şeklini verdi. Her ikisine de ayrı ayrı teşekkür borçluyuz.

Son bir teşekkür ise Kenneth Pomeranz'ın bizatihi kendisine. Çeviri sürecinde Recep Yılmaz ile samimi bir iletişim sürdürdü, kaynak metnin içinden çıkılması hayli güç kısımlarında bize yol gösterici oldu ve sadece Türkçe edisyonda bulunan ana metne müteallik bazı açıklayıcı dipnotların ortaya çıkmasına vesile oldu. Ve tabii ki, ricamı kırmadı, kitabı etrafında

gerçekleşen tartışmaları ve gelişen literatürü değerlendirdiği Türkçeye özel bir önsöz kaleme aldı.

Türkçeye böylesine kıymetli bir eseri kazandırmış olmanın kıvancıyla, Kutadgu'da nice kitaplarda buluşmak üzere, iyi okumalar dileriz.

R. Serhat Aslan

Teşekkür

Büyük projeler birçok borç doğurur. İlk başta çok farklı bir kitabın bir bölümü olarak başlamış olan bu projenin çetrefilli tarafı, pek çok kişinin yorumlarını ve tavsiyelerini normalden daha önemli hale getirdi.

Bu metnin bazı versiyonlarını pek çok kişi okudu ve yapıcı yorumlarda bulundu. Steven Topik, Timothy Guinnane, R. Bin Wong, Daniel Segal, Joel Mokyr, Andre Gunder Frank, Edmund Burke III, Randolph Head ve onun dünya tarihi öğrencileri, James Given, Jack Goldstone, Robert Marks, Dennis Flynn, Richard Von Glahn ve Jason Hecht bu kişiler arasında yer almaktadır. Süreç boyunca projenin bazı bölümleri pek çok konferansta ve atölye çalışmasında da takdim edildi. Buralarda, saymakla bitiremeyeceğim kadar çok sayıda meslektaşım isabetli ve faydalı önerilerde bulundu. *All-UC Group in Economic History*[1] toplantılarında dile getirilen üzerine düşünülmüş yorumlar özellikle takdiri hak etmektedir. Yaşadığımız çağın siber meslektaşlık çağı olması nedeniyle, kitaptaki argümanların kısa bir versiyonunu eh.net'te[2] sunmamın ardından son derece faydalı bir elektronik tartışma ortamı tertipleyen Joshua Rosenbloom, Alan Taylor ve Samuel Williamson'a da teşekkürü borç bilirim. O tartışmadan (ve daha sonra H-World'de[3] Patrick Manning'in moderatörlüğünü yaptığı başka bir tartışmadan) doğan kışkırtıcı fikirler ve yapıcı tavsiyeler bana son derece yardımcı oldu.

Bu kitap beni eğitim aldığım alanın çok ötesine götürdüğü için, benden çok daha iyi bildikleri alanlarda okumam gereken kaynaklara beni yönlendiren pek çok meslektaşıma da bel bağladım. Yukarıda isimlerini zikrettiğim kişilerin yanı sıra Robert Moeller, Anne Walthall ve James Lee'nin de çok yardımını gördüm. Başka meslektaşlarım da bu projenin yol almasına farklı şekillerde yardımcı oldu. Uzun bir liste yapacak olsaydım; Peter Lindert, John Wills, Jonathan Spence, Deirdre McCloskey, Ken Sokoloff ve Hamashita Takeshi bu listede öne çıkan isimler olurdu.

1 1972 yılında California Üniversitesi'nin bütün kampüslerindeki fakülte ve lisansüstü öğrencileri akademik çalışmalarında teşvik etme amacıyla kurulan oluşum. (Ç.N.)

2 Economic History Association (İktisat Tarihi Derneği) web sitesi. (Ç.N.)

3 Dünya tarihini konu alan araştırma ve makalelerin yayınladığı, EH.Net'e bağlı web sitesi. (Ç.N.)

Bu kadar uzun bir borç listesi, herhangi bir meslektaşıma teşekkür etme girişimini sulandırma riski taşır; elbette benim niyetim de bu değil. Metnin iki versiyonunu okuduğu, tezlerle ilgili sorunlar üzerine konuştuğu ve kaynakça hakkında beyin fırtınası yaptığı için Bin Wong'un adı özel olarak zikredilmeyi hak ediyor. Her ne kadar yüksek meslektaşlık dayanışması şuurunu doğal karşılasam da, onun katkısı sıradan olmaktan çok uzak. Dan Segal'e yazılı olarak teşekkür etme fırsatını geç de olsa yakalamak da benim için büyük bir keyif. İkimizi de ilgilendiren konularda veya vefalı dostlara sahip olmanın anlamı konusunda yirmi yıldan uzun bir süre boyunca Dan'den öğrendiklerimi başka birinden öğrenmeyi hayal bile edemem. Bu listedeki her bir kişinin argümanlarıma bazı itirazlarda bulunduğuna inandığım için, ısrarcı olduğum hatalarda hiçbirinin sorumluluğu bulunmadığını bir kez daha belirtmekte fayda görüyorum.

Bu kitabı yazarken hatırı sayılır ölçüde maddi destekten de istifade ettim. Kitap, California Üniversitesi Başkanlık Araştırma Bursu ve ACLS/SSRC/Ford Vakfı Çin Araştırmaları Ortak Bursu tarafından cömert bir şekilde desteklenen başka bir proje üzerinde çalışmak için izinliyken (çok farklı bir biçimde olsa da) şekillenmeye başladı. Büyük bölümü ise, John Simon Guggenheim Memorial Vakfı'nın ve California Üniversitesi'nin bağışları sayesinde mümkün olan daha sonraki bir iznim sırasında tamamlandı. Bu kitap, Princeton University Press'ten Peter Dougherty ve asistanı Linda Chang'in yardım ve teşvikleri ve Jennifer Backer'ın marifetli editörlüğü sayesinde önemli ölçüde geliştirildi.

Şahsi borçlarım mesleki borçlarımdan daha az değil. Bu kitabın büyük bölümü, pek çok insanın yardımı olmasa çok daha zor olabilecek koşullarda yazıldı. Her sorun yaşadığımda eski ve yeni dostlarım, meslektaşlarım ve fevkalade komşularım olağanüstü fedakarlıklarla yanımda durdu. Hepsinin adını sayamıyorum ve herhangi birini anmazsam çok üzülürüm, o yüzden hepsine toplu fakat gönülden bir teşekkür etmem gerekecek.

Son olarak, ailem bu süre boyunca olağanüstü bir metanet gösterdi; onlar olmasaydı bu kitabı yazmak için ne zaman ne de huzur bulmam mümkündü. David, Jesse ve Benjy, çocuklardan beklenenin çok ötesinde cesaret ve azim sergilediler; defalarca karşılaştıkları zorluklara rağmen candan, sevimli ve sevecen birer çocuk olmaya devam ettiler. Hepsine de çok şey borçluyum.

Eşim Maureen Graves'e gelince... Ne söylesem az kalır. Şu son yıllarda sık sık duyduğumuz bir benzetme yerinde gibi görünüyor. Paris'e seyahat etmeyi planlarken kendimizi Yeni Zelanda'da bulmuştuk ve Maureen, Paris'e geri dönme hedefini de, Louvre'u gezme hayalini bir yana bırakırsak, Yeni Zelanda'nın tadını çıkarma ihtimalini de asla göz ardı etmedi. Onun bu dengeleyici hareketi, benim açıklayabileceğimden daha fazla veya ne kadar teşekkür etsem az gelecek bir sabır, azim, vizyon ve sevgi gerektiriyordu Ama küçük bir şükran jesti olarak söyleyeyim ki, bu onun kitabıdır.

Irvine, California
Eylül 1998

Türkçe Baskıya Önsöz

Büyük Ayrışma, Batı Avrupa'nın 17.-18. yüzyıllarda gelişmekte olan dünya ekonomisinde sahip olduğu avantajlara yönelik kaynakları sentezleme amacı taşıyan farklı bir kitabın sunuş bölümü olarak başlamıştı. Bu alanda çalışan çoğu akademisyen gibi ben de bunların, bölgenin büyük kısmında yüzyıllar süren kademeli büyüme sonucunda ortaya çıkan ve biraz daha fazla üretkenlikle, biraz daha verimli piyasalarla ve başka yerel avantajlarla kendilerini gösteren avantajlar olduğunu düşünüyordum. Birlikte ele alındığında bu hususlar, hem sanayileşmenin Batı Avrupa'da başlamış olmasını hem de Batı Avrupa'nın, siyasi gücünü dünya geneline yansıtarak bu ekonomik avantajları pekiştirmiş olmasını mantıklı hale getirdiler.

Fakat hem yeni çalışmaları hem de daha Çin tarihine odaklanmamış bir yüksek lisans öğrencisiyken, on yıldan uzun bir süre önce okuduğum kaynakları yeniden incelerken fark ettim ki, bu kaynaklar ikna edici olma noktasında son derece yetersizdi. Aksine, Avrupa, 1800 yılından önce Doğu Asya'dan daha müreffeh değildi; keza Avrupa'nın en zengin bölgeleri de, Doğu ve Güney Asya'nın en zengin bölgelerinden daha zengin değildi. (Daha sonra yayınlanan araştırmaların ortaya koyduğuna göre, önemli Osmanlı şehirlerindeki yaşam standartları Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki yaşam standartlarıyla kabaca benzerlik göstermekle birlikte, Avrupa'nın zengin bölgelerindeki, Hollanda'daki ve İngiltere'deki yaşam standartlarıyla herhangi bir benzerlik göstermemektedir). Aynı ölçüde önemli olan bir diğer husus da, sıradan Avrupalıların yaşam standartlarında uzun vadede önemli iyileşmeler olduğuna dair hiçbir açık kanıt bulunmamasıdır.

Ayrıca, Avrupa'nın yoğun nüfuslu bölgelerinde (zengin bölgelerin bir kısmı da dahil) erken modern dönemdeki büyümenin çevre sorunları ve kaynak kısıtlamaları nedeniyle aksadığına dair işaretler de vardı (bu işaretler daha eski çalışmalarda nadiren vurgulansalar da, mevcutlardı). Bu bölgeler, el işi ürünlerini başka yerlerdeki yoğun arazi kullanımına dayalı mallarla takas ederek bir miktar rahatlasa da, özellikle nüfus artışı hızlandığı için bu takas kalıcı bir çözüm sunacak hızda büyümüyordu.

Bütün bu hususlar İngiltere'nin ve Hollanda'nın bile, Çin'in Yangzi Deltası'na ve Asya'nın bazı zengin bölgelerine, önceden kabul edilenden çok daha fazla benzer hale gelmesine yol açtı. Bu benzerlikler, "Neden Çin (Yangzi Deltası), Avrupa (İngiltere) gibi olmadı?" şeklindeki eski sorunun, nadiren sorulan "Neden İngiltere, Yangzi Deltası gibi olmamıştı?" sorusuyla değiştirilmesi veya tamamlanması demekti. Yangzi Deltası nispeten zengin, çok sayıda el işi ürün endüstrisine sahip, yoğun piyasa odaklı tarımsal-ticari bir ekonomiydi ancak hızlı, yoğun enerji gerektiren ve sürdürülebilir büyümeye yönelik bir atılım yapmamıştı; böyle bir atılım olmadığı için de gittikçe daha ciddi nüfus baskısı ve çevresel baskıyla karşı karşıya kalıyordu. Bu durum şunu da gösterdi ki, bu soruya verilecek cevaplar yüzlerce yıldır olgunlaşan bir ayrışmayı değil, oldukça geç ve aniden gerçekleşen bir ayrışmayı açıklamak zorundaydı. Son olarak bu durum, Avrupa'nın Amerika'dan gelen yoğun arazi kullanımına dayalı yüklü miktardaki ürünlere erişimini vurgulayan açıklamaların ve kömür madenciliğinin (Batı Avrupa'nın tükenmekte olan ormanları üzerindeki baskıyı epey hafifletti) büyük ölçüde genişlemesine yol açan kısmen tesadüfi koşulların göstergesiydi. Ayrışmanın geç ve tesadüfi bir şekilde gerçekleştiğini, tamamen Avrupa'da meydana gelmediğini ve bu durumun, Avrupa bölgelerinin başka bölgelere benzeyen (hatta tarımsal hasılalarda olduğu gibi, o bölgelerin gerisinde kalan) yönlerinin yanı sıra, avantajlı yönlerine de dikkat çekilerek en iyi şekilde anlaşıldığını ileri süren kitap, genelgeçer fikirlere pek çok yönden meydan okudu ve benim beklediğimden çok daha fazla ilgi gördü.

Yirmi yılı aşkın bir süre boyunca benim burada ele alabileceğimden çok daha fazla tartışma ve yeni araştırma birikti.[1] Elbette bunların bir kısmı

1 10 yıl sonra Peter Coclanis, Jan DeVries, Philip Hoffmann, R Bin Wong ve benim katkılarımla, Historically Speaking dergisinin (12:4, Eylül 2011) 10-25. sayfalarında Büyük Ayrışma hakkında faydalı bir forum yayınlandı. Editörlüğünü Giorgio Riello ile Tirthankar Roy'un yaptığı ve Economic History'nin (Londra: Bloomsbury Academic, 2019) 19-37. sayfalarında yayınlanan Prasannan Parthasarathi ile Kenneth Pomeranz'ın "Büyük Ayrışma Tartışması" ise geçmişe yönelik daha güncel bir çalışmadır. O makalelerde olduğu gibi burada da kendimi İngilizce tartışmalara dair düşüncelerle sınırlandırdım. Doğu Asya'ya ilişkin tartışmaya tepkim için Büyük Ayrışma'nın Japonca tercümesi olan *Daibunki: Chugoku, Yoroppa, soshite Kindai Sekai Keizai no Keisei*'ye (Nagoya University Press, 2015) yazdığım sunuşa bakabilirsiniz (s. 1-16).

Büyük Ayrışma'nın en uzun eleştirisi muhtemelen Philip Huang'ın, Journal of Asian Studies'in (61:2, Mayıs 2002) 501-538. sayfalarında yayınlanan "Onsekizinci Yüzyıl'da İngiltere ve Çin Gelişti mi yoksa İçe Dönük Hale mi Geldi? Kenneth Pomeranz'ın Büyük Ayrışma: Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu Kitabının Bir İnce-

Büyük Ayrışma yazılmasaydı da birikirdi. Çin ekonomisinin olağanüstü büyümesi, Çin'in daha erken tarihine ve benim ele aldığım erken modern dönem dinamiklerle olan muhtemel bağlantılarına yönelik ilgiyi artırdı. Bu arada, devasa enerji tüketimimizle bağlantılı olarak artan çevre sorunları, hem büyümeyi engelleyen çevresel kısıtlamaların hem de yeni enerji kaynaklarının öneminin büyük ağırlık taşıdığı bir tartışmaya dikkat çekilmesine yardımcı oldu. Her ne kadar bu kitap "büyük ayrışma tartışmasının" tek katalizörü olmasa da, ilk baskıdan uzun süre sonra yapılan elinizdeki tercümenin önsözü, hâlâ gelişmekte olan bu literatürün bir kısmını yansıtması bakımından yerindedir.

Ben bu literatürü üç kümeye ayırıyorum:

Son derece nicel olan bir küme, ayrışmanın "ne" ve "ne zaman" olduğuna odaklanarak, erken modern dönemde çok sayıda bölgede kişi başına gelirdeki ve reel ücretlerdeki eğilimleri ve seviyeleri tespit edip karşılaştırmaya çalışıyor. Daha büyük ve çoğunlukla nitel olan ikinci küme, ayrışmanın "nasıl" ve "neden" olduğuna odaklanıyor. Bu çalışmalar zaman zaman benim bu kitapta vurguladığım hususlara, özellikle de kaynaklar, enerji tedariki ve çevresel koşullarla ilgili konulara odaklanmakta ve bunların önemi hakkında farklı tutumlar sergilemektedir. Üçüncü küme ise Büyük Ayrışma'nın, kendi kapsamı dışında kalan konulara uygulanmasının ve üç gruba ayrılabilmesinin yöntemlerini kapsıyor. Erken modern dönemde yaşanan başka ayrışmaları ele alan, "batının yükselişi"ni yeni bir çerçeveye oturtmak için hem karşılaştırmaları hem de bölgelerarası bağlantıları inceleyen ve bu durumun çoğu akademisyenin bir zamanlar sandığından daha tesadüfi olduğunu kabul eden çalışmalar var. Bu çalışmaların çeşitliliği göz önüne alındığında burada

---

lemesi" başlıklı makalesiydi. Bu makalenin hemen ardında, Journal of Asian Studies'in (61:2, Mayıs 2002), 539-590. sayfalarında benim "Doğu-Batı İkilisinin Ötesinde: Onsekizinci Yüzyıl Dünyasında Kalkınma Yollarının Yeniden Konumlandırılması" başlıklı cevabım yer aldı. Şubat 2003 tarihli Journal of Asian Studies'in (62:1) 157-167. sayfalarında Huang'ın "Onsekizinci Yüzyıl İngiltere ve Çin'i Üzerine Düşünceler: Pomeranz'ın Eleştirilerime Verdiği Karşılığa Cevap" başıklı makalesi, 167-181. sayfalarında ise benim "Gerçekler İnatçıdır: Philip Huang'a Bir Cevap" başlıklı makalem yayınlandı. Huang, işgücü zamanını (ve dolayısıyla buna isnat edilen kazançları) dokumacılar ile pamuklu kumaş imalatçıları arasında nasıl tahsis ettiğime dair bir hata tespit etti. Kitaptaki argümanlarda herhangi bir fark oluşmasına yol açmayan ancak bu verileri başka amaçlar için kullanmak isteyenleri yanlışa sürükleyebilecek olan bu hata İngilizce metnin 2021 baskısında, öne çıkan pasajlar 102. sayfada ve Ek E'nin 320-323. sayfalarında yer alacak şekilde düzeltilmiştir.

birkaçını zikretmekten fazlasını yapamam.[2] Kitabımın; ekonomik kalkınma sorunları, çevresel sürdürülebilirlik ve imparatorlukların günümüzdeki mirası gibi ana konularıyla doğrudan ilgili güncel konuları ele alan çalışmalar mevcuttur. Son olarak, Büyük Ayrışma'nın metodolojisinden, özellikle de karşılaştırma stratejilerinden etkilenmiş çalışmalar da vardır.

Nicel olan "ne/ne zaman" literatürü incelemesi en kolay literatürdür. Son on yılda yayınlanan çalışmalar, çeşitli Avrupa ülkelerinin kabaca 1300-1850 yılları arasındaki tarihsel GSYH rakamlarına ilişkin tahminlerimizi değiştirdi; başka çalışmalar ise (çok daha zayıf kanıtlara dayanarak) Çin, Hindistan, Japonya ve diğer bölgeler için aynısını yapmaya çalıştı.[3] (Ancak bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun GSYH'sine

2 Bölgesel ayrışmalar için, bkz. Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence* 1600-1850 (Cambridge University Press, 2011); Timur Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton University Press, 2011). Büyük Ayrışma'da etkili olan askerî güç için, bkz. Philip T. Hoffman, *Why Did Europe Conquer the World?* (Princeton University Press, 2015) ve Tonio Andrade, *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History* (Princeton University Press, 2016).

3 GSYH için, bkz. Stephen Broadberry, Hanhui Guan ve David Daokui Li, "China, Europe, and the Great Divergence: A Study in Historical National Accounting, 980-1850", Journal of Economic History 78:4 (December, 2018), s. 955-1000; Jan Luiten Van Zanden ve Bas van Leeuwen, "Persistent but not Consistent: The growth of national Income in Holland, 1347-1807", Explorations in Economic History 49 (2012), s. 119- 130; Stephen Broadberry, Johann Custodis ve Bishnupriya Gupta, "India and the Great Divergence: An Anglo-Indian Comparison of GDP Per Capita, 1600-1871", Explorations in Economic History 55 (January, 2015), s. 58-75; Paolo Malanima, "the Long Decline of a Leading Economy: GDP in Central and Northern Italy, 1300-1913", European Review of Economic History 15 (2010), s. 169-219; Erik Buyst, "Towards Estimates of Long-term Growth in the Southern Low Countries, 1500-1846", https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/seminars/seminars/conferences/venice3/programme/buyst.pdf; Bozhong Li ve Jan Luiten Van Zanden, "Before the Great Divergence? Comparing the Yangzi Delta and the Netherlands at the Beginning of the Nineteenth Century", Journal of Economic History 72:4 (Aralık 2012), s. 956-989; Mikolaj Malinowski ve Jan Luiten van Zanden, "Income and its Distribution in Pre-Industrial Poland", Cliometrica 11 (2017), s. 375-404; Debin Ma, "Modern Economic Growth in the Lower Yangzi Region of China: A Quantitative and Historical Perspective", FASID Discussion Series Paper, 2004-06-002. Reel ücretlere ilişkin literatür de çok geniş ve önemlidir ancak ayrışmayla ilgili tartışmaya doğrudan değinmedikleri için çoğunu buraya dahil etmiyorum. Önemli bir örnek için, bkz. Robert Allen, Jean-Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata ve Jan Luiten Van Zanden, "Wages, Prices and Living Standards in China 1738-1925: In Comparison with Europe, Japan, and India", Economic History Review 64:1 (Şubat 2011), s. 8-38. "Standards of Living in Rural and Urban China: Preliminary Estimates for the Mid-18th and Early 20th Centuries" (Panel Makalesi 77, Dünya Ekonomi Tarihi Kongresi, Helsinki) başlıklı makale, Çin ve Avrupa arasındaki ücret karşılaştırmalarının bize anlattıklarına dair şüphelerimin oldukça ayrıntılı bir yorumunu teşkil etmektedir. Ücret karşılaştırmalarının farklı bir eleştirisi için, bkz. Kent Deng ve Patrick O'Brien, "Establishing statistical foundations of a chronology for the great divergence: a survey and critique of the primary sources for the construction of relative wage levels for Ming–Qing China", Economic History Review, 69 (Kasım 2016), s. 1057-1082.

yönelik tahminler yapmanın veri azlığı nedeniyle çok zor olduğu anlaşıldı. Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, Osmanlı yaşam standartlarındaki uzun vadeli eğilimler üzerine yaptıkları önemli araştırmada, İstanbul'daki ve diğer bazı Osmanlı şehirlerindeki vasıflı ve vasıfsız işçilerin aldığı reel ücretlere odaklanmanın daha iyi olduğuna karar verdiler ancak bu verilerde ortaya çıkardıkları eğilimlerin GSYH'deki eğilimlerle eşleşeceğinden emin olamayacağımıza dikkat çektiler).[4] Daha da önemlisi, Çin kaynaklarının çoğu Yangzi Deltası'nı kendine özgü bir bölge olarak ele almakta, oradaki kişi başına GSYH'nin bütün imparatorluktakinden yüzde 50-75 daha fazla olduğunu tahmin etmekte ve Çin ile Avrupa devletleri arasındaki karşılaştırmalardan daha açıklayıcı olduğunu öne sürdüğüm türden karşılaştırmaları kolaylaştırmaktadır.

Bu noktada "büyük ayrışma"nın iki anlamını birbirinden ayırmak önem arz ediyor. Bunlardan ilki, karşılaştırmalı yaşam standartlarıyla ilgilidir: Avrupa'daki veya en zengin bölgelerindeki kişi başına gelir, Çin'deki veya en zengin bölgelerindeki kişi başına geliri ne zaman geride bıraktı? Daha önemli olan ikincisi ise şu soruyu sorar: Dünyanın herhangi bir bölgesi, yüzyıllar boyunca pek çok ekonomiyi tanımlayan yavaş ve aralıklı kişi başına gelir artışından, son iki yüzyılda dünyanın daha geniş bir bölümünü tanımlamış nüfusta ve kişi başına gelirde hızlı ve sürekli artışa ne zaman geçiş yapmıştır? Bu iki sorunun cevabının aynı olması gerekmez; Antoninus dönemi Fransa'sındaki, ilk Halifelik dönemindeki, Song Hanedanlığı Dönemi Çin'indeki ve diğer dönemlerdeki hızlı ekonomik büyümeler dünya geneline öncülük etmiş olabilirler fakat modern ekonomik kalkınmaya öncülük etmemişlerdir. Ve kişi başına günümüz GSYH'sindeki önemli farklar bile (temel verilerden şüphe etmek için daha az gerekçemiz olduğunda) sanayi öncesi dünyayı bizim dünyamızdan ayıran türde nitel farklar olduğunu çoğu zaman göstermez. ABD'deki kişi başına gelir, İngiltere veya Fransa'dakinden yaklaşık 1/3 oranında daha yüksektir ancak hiç kimse bu ülkelerin ekonomilerinin temelde aynı tür ekonomiler olduğundan şüphe duymaz. (ABD'nin, ortalama yaşam süresi gibi diğer maddi başarı endekslerinde bu ülkelerin ve diğer pek çok zengin ülkenin gerisinde kalması, kişi başına GSYH'deki önemli bir nicel dezavantajın bile nitel ekonomik "geri kalmışlık" anlamına gelmediği hususunu daha da pekiştirmektedir.)

4 Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", Journal of Economic History 62:2 (Haziran 2002), s. 293-321.

GSYH tahminlerini geçici olarak kabul edecek olursak bu tahminler göstermektedir ki, 1700 gibi geç bir tarihte Çin'in kişi başına GSYH'si Batı Avrupa'nın büyük bölümünün altında olsa da, Avrupa ortalamasıyla hemen hemen benzerdi. Yangzi Deltası'nın GSYH'si de Hollanda (Avrupa'nın en zengin ülkesi) ile hemen hemen aynı, İngiltere'nin ise bir miktar önündeydi.[5] Dahası, Hollanda ve İngiltere dışındaki Avrupa'nın 1800 yılındaki durumu, 1500 yılındaki durumundan daha iyi değildi. Ancak İngiltere ve Hollanda, 1700'lerde Yangzi Deltası'nı önemli ölçüde geride bıraktı; bunun nedeni bu ülkelerin çok büyümeleri değil, Çin'de 18. yüzyılda yaşanan büyük nüfus patlamasının sonunda bütün bölgelerde kişi başına geliri düşürmesiydi.[6]

Bu durum, benim ileri sürdüğümden daha erken, ancak önemli ölçüde erken olmayan bir ayrışmayı yansıtmaktadır. Ancak bu tarih yine de, Avrupa'nın en geç Rönesans döneminde Çin'deki gelir seviyelerini kalıcı olarak aştığını savunan daha önceki çalışmalarda ileri sürülen tarihlerden çok daha geç bir tarihtir.[7] Ancak bu tarih kendi başına, muhtemel açıklamalara ilişkin sonuçlarına kıyasla daha az önemlidir. 1700'lerin başındaki bir ayrışma bile, başka ciddi zayıflıkları da olan bazı tarihsel gelişmelerle tutarlı olamayacak kadar geç gerçekleşmiştir. Şayet Avrupa büyümeyi teşvik etmeye yetecek kadar özgürlüğe ve mülkiyet haklarına sahip olsaydı, Konfüçyüsçülük maddi refahın iyileştirilmesine Hıristiyanlıktan daha fazla düşman olsaydı veya coğrafya ve iklim Avrasya'nın iki ucu için çok farklı gelecekler tayin etseydi,[8] bu farklar daha erken ortaya çıkardı.

---

5 Birimlerin yeterince önem arz edebileceği bir diğer nokta da burasıdır. 18. yüzyılda İngiltere, kişi başına GSYH bakımından "Britanya'dan" (İskoçya ve Galler dahil) daha zengindi ve bu nedenle Yangzi Deltası'nın önüne daha erken geçti. İngiltere, İskoçya ve Galler'den çok daha fakir olan ve 1801 yılında üçünün toplam nüfusunun yaklaşık yarısı kadar nüfusa sahip, İngiliz idaresindeki İrlanda'nın bu hususa dahil edilmesi, bize Yangzi Delta'sını geride bırakılmasına ilişkin çok daha geç bir tarih verecektir.

6 Broadberry ve arkadaşları, "China, Europe, and the Great Divergence", s. 989-990.

7 Örneğin bkz., Angus Maddison'un son derece etkileyici eseri, *The World Economy: 1-2001 A.D.* (OECD Publishing, 2004) Cilt I, s. 11, https://read.oecd-ilibrary.org/development/the-world-economy/the-world-economy-1-2001-ad_9789264022621-21-en#page11.

8 David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some are So Rich and Some are so Poor* (Milletlerin Zenginliği ve Yoksulluğu: Neden Bazıları Çok Zengin, Bazıları Çok Yoksuldur?) (New York: W.W. Norton, 1999); Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topluluklarının Yazgıları) (Londra: Jonathan Cape, 1997); Deepak Lal, *Unintended Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-run Economic Performance* (MIT Press, 1998). Şunu da belirtmek gerekir ki, erken dönem ayrışmaların öneminde ısrar eden ancak daha sonraki yakınlaşmaların ve dolayısıyla daha sonraki bir tarihte eşitlik ihtimali bulunduğunu göz ardı etmeyen kitaplar da vardır. Örneğin, Walter Scheidel, *Escape from Rome: The Failure of Em-*

Ancak bunun yerine bize, daha dar farklar ve özellikle erken modern dönem konjonktürler gösteriliyor.

Bu arada, aynı çalışmalar daha temel olan ikinci türden ayrışmanın sonradan ortaya çıktığını ileri sürmektedir; zira Hollanda ve İngiltere'de kişi başına gelir 1700'lü yıllarda durgunluğa rağmen Yangzi Deltası'ndaki kişi başına geliri aşmıştır. Jack Goldstone'un, yakın zamanda yazdığı bir makalede ifade ettiği üzere, Hollanda'nın 1800-1807 yılları arasındaki GSYH'si 1590'lardaki ve 1640'lardaki zirve noktasının yalnızca yüzde 5 üzerindeydi ve İngiltere'nin 1270-1800 yılları arasındaki kişi başına büyümesinin hemen hemen tamamı, nüfus azalışının eşlik ettiği iki yoğun hamleyle gerçekleşti; bu hamlelerden biri 1300'lerin, diğeri ise 1600'lerin sonunda yapıldı.[9] Görünen o ki, Avrupa'nın en dinamik bölgeleri bile 1800 yılından önce kişi başına istikrarlı büyüme yaşamadığı halde, Avrupa'nın diğer bölgelerinde kişi başına GSYH ya durgunlaşmış ya da azalmıştı;[10] bu bölgeler yalnızca Çin'deki kişi başına GSYH azalmış olduğu için öne geçti. (Bu azalma daha fakir, daha az ticarileşmiş bölgelerde başlamış ve Yangzi Deltası'nı çoğunlukla bu dönemin sonuna doğru etkilemiştir; ancak benim tanımladığım model 18. yüzyılın sonlarında değil, başlarında başlamaktadır).[11] Stephen Broadberry'nin Goldstone'a cevaben yazdığı üzere, erken modern dönemde İngiltere'nin ve Hollanda'nın büyüme ve gerileme yerine, büyüme ve durgunluk arasında gidip gelmiş gibi görünmesi anlamlıdır; ancak bahsedilen büyüme yine de sürdürülebilir bir büyüme değildir, hele ki durgunluk dönemleri

---

pire and the Road to Prosperity (Princeton University Press, 2019) ve Ian Morris, *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History and What they Reveal About the Future* (Dünyaya Neden Batı Hükmediyor: Şimdilik) (New York: Farrar, Strauss, and Giroux, 2010). Bu literatüre yapılan en son önemli ilave, Jesus Fernandez-Villaverde, Mark Koyama, Youhong Lin ve Tuan-Hwee Sng'nin, "The Fractured-Land Hypothesis" başıklı makalesidir (Quarterly Journal of Economics 138:2, Mayıs 2023, s. 1173-1231).

9 Jack Goldstone, "Dating the Great Divergence," Journal of Global History, Kış 2021; Stephen Broadberry, Paolo Malanima, Jan Luiten Van Zanden ve Jutta Bolt'un yorumları ve Goldstone'un yanıtıyla.

10 Bkz. 2. dipnottaki kaynaklar ve yanı sıra Leonardo Ridolfi, "The French Economy in the Longue Durée: A Study on Real Wages, Working Days, and Economic Performance from Louis IX to the Revolution (1250-1789), European Review of Economic History 21 (2017), s. 437-438; Ulrich Pfister, "The Timing and Pattern of Real Wage Divergence in Pre-Industrial Europe: Evidence from Germany, c. 1500-1850," Economic History Review 70 (2017), s. 701-729.

11 Çin'deki piyasa entegrasyonunun Kuzey'den başlayarak azaldığını ileri süren bir argüman için, bkz. Daniel M. Bernhofen, Markus Eberhardt, Jianan Li ve Stephen L. Morgan, "Assessing Market (Dis)integration in Early Modern China and Europe," Center for Economic Policy Research tartışma makalesi 11288, Mayıs 2016.

büyüme hamlelerinden çok daha uzun sürdüğü için... Dahası benim de ileri sürdüğüm gibi, kömür ve Amerika'dan gelen ithal mallar sayesinde arazi kısıtlamalarının hafifletilmesi o dönemin hızlı nüfus artışına eşlik etmemiş olsaydı, bu durumun 18. yüzyıldaki durgunluğun bir gerileme (ve/veya 19. yüzyıldaki büyümenin daha da durgunlaşması) olabileceği ihtimal hâlâ açıktır.[12]

Kesinlik değil olasılık... Ayrışmanın hem zamanlamasını hem de büyüklüğünü izlemek yeterince zordu; "nasıllar" ve "nedenler" gibi pek çok muhtemel nedensel faktörü tartmak çok ise daha zordur. Avrupa'nın büyümesinin geniş zamana yayılmış köklerinin izini sürmeye yönelik dikkate değer bazı güncel araştırmalar bilime, teknolojiye ve "beşeri sermayenin" (yani eğitimin ve becerilerin) artışına odaklanmıştır. Ben de bu konulara kısaca değindim.[13] Bu araştırmaları incelemenin yeri bu kitap değil ancak şunu ifade etmek isterim ki, hem bu eğilimlerin kuzeybatı Avrupa'ya akla gelebilecek her türlü kaynak darboğazını aşabilecek bir yenilik yapma kapasitesi verdiğini, hem de birinci sanayi devriminin teknolojilerini (en çok da buhar makinelerini) geliştirmede özellikle Avrupa'nın bilimsel uygulamalarının vazgeçilmez olduğunu ileri sürerlerse, benim argümanlarımla çelişirler. İlk iddia ampirik olarak test edilemez; ikinci iddia ise, özellikle Newcomen ve Watt'tan çok önce bazı ilkel buhar makineleri icat edildiği için şüphelidir.[14] Benim, Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin) büyümesi ile denizaşırı faaliyetler arasındaki bağlantılara yönelik ilgimi başka çalışmalar da paylaşıyordu ancak bu çalışmalar ithal endüstriyel teknikler ve genişletilmiş piyasalar gibi genellikle şiddet içeren faaliyetlerin farklı sonuçlarını vurguluyordu;[15] ancak bu argümanlar benim argümanlarımla çelişkili olmaktan ziyade, onları tamamlayıcıdır.

12 İngiltere'nin önemli Malthusçu özelliklere sahip bir dünyadan kurtulması için arazi tasarrufu sağlayan ithal malların etkisini de vurgulayan farklı bir analiz için, bkz. From Malthus to Ohlin: Trade, Industrialisation, and Distribution since 1500," Journal of Economic Growth 10:1 (Mart 2005), s. 5-34.

13 Özellikle bkz. Joel Mokyr, *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy* (Princeton University Press, 2016). Bilginin, teknolojinin ve büyük ayrışma tartışmasının çeşitli yönleriyle ilgili makaleler için, bkz. London School of Economics'e ait Useful and Reliable Knowledge in global Histories of Material Progress in the East and West (URKEW) projesinin tartışma makaleleri.

14 Örneğin, bkz. Neville Morley, "Trajan's Engines", Greece and Rome 47:2 (Ekim 2000), s. 197-210, Joseph Needham (Wang Ling'in yardımıyla), Physics and Physical Technologies, Cilt 4, 2. Bölüm, Needham ve arkadaşları, Science and Civilization in China (Cambridge University Press, 1965), s. 135-136, 225-226, 255, 369-370, 387.

15 Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence*

Diğer argümanlar yeni teknolojilerin yaratılmasına yayılmalarından daha az, mucitlerin ele aldığı sorunların zamana ve mekana göre değişmesine ise daha çok odaklandı. Modern insanlar için, önemli teknolojik yeniliklerin işgücü tasarrufu sağlayacağını ve sermaye ve kaynak tüketeceğini varsaymak kolaydı ancak her zaman öyle olmadı. 1720 gibi geç bir tarihte İngiltere'de işgücü talebini azaltacak icatların patent başvurularına müeyyide uygulanıyordu; üstelik İngiltere dünyanın çoğu yerinden daha pahalı işgücüne sahip olmasına rağmen.[16] Jean-Laurent Rosenthal ve R. Bin Wong'un ileri sürdüğüne göre, Avrupa'nın siyasi bölünmüşlüğü ve sık sık yaşanan savaşlar (kısa vadede elbette dezavantajlı), Avrupa'nın modern dönem öncesi sanayisinin özellikle şehir surları içine yerleşmesine yol açmıştı; şehirlerin sermayesi kırsal yerleşim bölgelerine göre daha ucuz (borç verenlerin ve borç alanların iş ortakları bulmasını daha ucuz hale getiren yoğunlaşma), işgücü ise daha pahalı olduğu (daha yüksek kira ve yiyecek maliyetleri göz önüne alındığında) için de, Avrupalılar işgücü tasarrufu sağlayan ve sermaye kullanan (ben buna enerji kullanımını da eklerdim) üretim teknikleri aramaya başkalarından daha yatkındı. Bu durum Avrupa sanayilerini derhal üstün hale getirmedi ancak sonuç itibarıyla, modern sanayiye giden yollara sevk etmiş olabilir.[17]

Robert Allen'ın "Why the Industrial Revolution was British? (Sanayi Devrimi neden İngiliz'di?)" başlıklı makalesi yüksek nominal ücretlerin ve kolay erişilebilir kömürün bir araya gelmesine daha ampirik bir bakış açısıyla vurguluyor. Bu bir aya geliş, son derece fazla yakıt israfı yapan, İngiliz madenlerindeki suyu dışarı pompalama noktasında ekonomik olan

---

1600-1850 (Cambridge University Press, 2011); Joseph Inikori, *Africans and the Industrial Revolution in England: A Study in International Trade and Economic Development* (Cambridge University Press, 2002). Inikori'nin de ifade ettiği üzere, 1945 öncesi tarih yazımının genellikle İngiliz sanayileşmesindeki dış faktörleri vurguladığını belirtmek yerinde olacaktır. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda vardır ki, dış bağlantıların vurgulanması ile şiddetin eylemlerinin vurgulanması bir arada olmak zorunda değildir; örneğin Kevin O'Rourke ve Jeffrey Williamson, İngiltere/Avrupa büyümesinin başlatılmasında ve sürdürülmesinde ticaretin ve küreselleşmenin merkezi önemini sürekli vurgulamalarına rağmen, baskıcı uygulamaların rolünü vurgulamamıştır.

16 Margaret Jacob, *The Cultural Meaning of the Scientific Revolution* (New York: Alfred A. Knopf, 1988), s. 92-93. Ayrıca bkz. Christine McLeod, *Inventing the Industrial Revolution: The English Patent System*, 1660-1800 (Cambridge University Press, 1988), s. 158-181; Sanayi Devrimi sırasında patent başvurularının yalnızca yüzde 3,7'sinde işgücü tasarrufunun hedeflendiğine dikkat çekilmektedir.

17 Rosenthal, Jean Laurent ve R. Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe* (Cambridge: Harvard University Press, 2011), s. 99-128.

ve başka hiçbir işe yaramayan ilk buhar makinelerinin icadına zemin hazırladı. Ancak buhar makineleri için bir piyasa oluştuğunda bu makineleri muhtemel bir eksende geliştirmek ve nihayetinde madencilik dışındaki alanlarda kullanılacak kadar yakıt verimli ve güvenli hale getirmek için uğraşmaya değdi.[18] Bu hikaye çok az soyut bilim gerektirmektedir (Avrupa'nın dışında da var olan, durumun ağırlığına dair farkındalık haricinde). Buna karşılık ekonomi ve coğrafya İngiltere'yi hem Fransa'dan hem de Jiangnan'dan kesin bir şekilde ayırmaktadır.

Büyük Ayrışma'daki kaynak tartışmasının diğer bölümü yoğun arazi kullanımına dayalı tahıl, kereste, pamuk vb. kaynakların uzun mesafeli ithalatıyla ilgilidir. Burada noktada bilimin ve teknolojinin hemen hemen hiç rolü yoktur. Belirli tesislerin yeni yerlere uyarlanması noktasında önemli yenilikler yapılmıştı; ancak tarım teknolojisinde, modern kimya veya biyoloji bilgisine bağlı olan ve dönüm başına verimi, yoğun nüfuslu merkez bölgeler için ithalat bağımlılığına alternatif sağlamaya yetecek kadar artıran değişiklikleri görmemiz 19. yüzyıla (çoğunlukla da 20. yüzyıla) kadar pek mümkün olmadı. Burada kömürden daha da belirgin bir şekilde öne çıkan husus, coğrafi açıdan şanslı olmanın önemidir: Erken modern dönemde yoğun olarak ekilip biçilmemiş, özellikle de Avrasya hastalıklarına bağışıklığı olmayan insanların işgal ettiği bu tür topraklarda büyük miktarlarda tarım nerede yapılmıştı? Şurası son derece açıktır ki, Atlantik'e bakan Batı Avrupa bu bölgelerde bazı büyük, tesadüfi ve çok önemli avantajlara sahipti.

Fakat bu coğrafyanın, hikayenin tamamıyla ilgili olmadığı da aynı derecede açıktır. Farklı erken modern dönem devletlerin ekonomi politiği ve bu devletler arasındaki rekabetin şekli, pek çok temel değişkenin belirlenmesinde büyük önem arz ediyordu. Arazilerin sanayi öncesi maksimum seviyeye yakın bir verim sağlaması, araziyi kontrol edenlerin piyasaya yönelik üretimi artırma konusunda iyi kötü teşvik edilmesi, ve devletlerin yalnızca kendi sınırlarında (genellikle yoğun şiddet kullanarak) üretim fazlalığı yaratılmasını teşvik etmekle kalmayıp o üretim fazlalıklarını kaynak sıkıntısı çeken merkez bölgelere yönlendirerek o bölgelerin tarım dışı

18 Robert Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press 2009), s. 2-3, 135-181. Nakliye maliyetleri ve dolaylı olarak İngiliz kömür yataklarının konumunun önemi için, bkz. Allen, "The Transportation Revolution and the English Coal Industry, 1695-1842", Journal of Economic History 83:4 (Ekim 2023), s. 1175-1220

faaliyetlere yoğunlaşmasına imkan tanıyan kurumlar tesis etmesi bu temel değişkenler arasındadır. 2000 yılından önce ve sonra yapılan ve zengin kaynaklara sahip sınırların kullanılabilmesinin (veya kullanılmadan bırakılabilmesinin) birçok farklı yolu olduğunu gösteren çalışmaların listesi incelenemeyecek kadar uzundur ve bunların birçoğu benim üzerinde durmadığım nüansları tartışmaktadır. Ancak erken modern dönem Atlantik dünyasında ihracata yönelik tarımın (ayrıca madencilik ve bir ölçüye kadar ormancılığın) ölçeğinin ve yoğunluğunun o dönemde başka bir yerde ortaya çıkmasının ihtimal dışı olduğuna ve erken modern dönemde pek çok merkez bölgede yaygın olan ekolojik kısıtlamaları esnetme hususunda İngiltere'ye (ve ardından Avrupa'ya) eşsiz fırsatlar sunduğuna dair temel fikir, bana göre oldukça köklü bir fikirdir. Bunu kabul ettiğimiz zaman, büyük ayrışma hikayesi yalnızca bir Avrupa hikayesi olarak anlatılamaz. Bence şu da önemlidir ki (kısmen bu ithal tarım ve orman ürünleri nedeniyle), tarım alanındaki ilerlemeler İngiltere'nin ve daha sonra Avrupa'nın ayrışmasına dair anlattığım hikayede son derece tali rol oynamıştır. Genel itibarla gelişen denizaşırı ticaretin etkisiyle işgücüne talebin artması insanları İngiltere kırsalından uzaklaştırdı ve çiftçileri sermaye yoğun, işgücünden tasarruf sağlayan yenilikleri benimsemeye itti.[19] Yangzi Deltası'ndaki tarımsal işgücü verimliliğinin 1820 yılı civarında bile İngiltere'deki seviyelerin yüzde 10'u kadar olduğuna, buna karşın arazi verimliliğinin birkaç kat daha yüksek olduğuna (öyle ki, Yangzi Deltası'nın tarımdaki toplam faktör verimliliği Avrupa'nın herhangi bir bölgesindekini hayli aşmıştır) dair kanıtlar sayesinde tarımın bu şekilde merkezden uzaklaştığı doğrulanmaktadır.[20] Dolayısıyla, "köylü tarımı"nın sözde geri kalmışlığını veya "tarım kapitalizmi"nin gerekliliğini baz alan ayrışma açıklamaları işe yaramayacaktır; 1985 yılına kadar bütün işçilerin yarısından fazlasını istihdam eden tarım sektörünü merkeze alan açıklamaların dikkate alınmaması ise ileriye doğru atılmış küçük bir adım değildir.

---

19 Allen, *The British Industrial Revolution*, s. 25-79. İngiliz tarımında arazi çitlemelerini ve değişikliklerini endüstriyel büyümenin başlaması için gerekli görüp öven (veya bazen bundan yakınan) eski kaynaklar çok geniş ve çeşitlidir. Son 30-40 yılda bu argümanın en etkili yorumu Robert Brenner'ınki olmuştur. Bkz. T.H. Aston ve C.H. Philpin, ed., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge University Press, 1985).

20 Robert Allen, "Agricultural Productivity and Rural Incomes in England and the Yangtze Delta, c. 1620 – c. 1820," Economic History Review 62:3 (Ağustos 2009), s. 541; Li ve Van Zanden, "Before the Great Divergence?" s. 975.

Bir bakıma, sürdürülebilir ekonomik büyüme ile küçük ölçekli, aile tabanlı tarımın potansiyel uyumluluğu 20. yüzyıldaki çeşitli gerçek dünya örneklerinden, özellikle de pirinç yetiştiren toplumlardan (dönüm başına çok yüksek verim elde edebilen ve çok az ölçek ekonomisine sahip) açıkça anlaşılıyordu. Özellikle Kaoru Sugihara, benim erken modern dönemdeki önde gelen bölgeler hususunda çizdiğim temel tabloya tam anlamıyla uyan ve modern refaha giden bir "Doğu Asya yolu"nu ana hatlarıyla özetledi.[21] İkimiz de "kaynak yoğun" bir Batılı kalkınma yolu ve daha emek yoğun bir Doğu Asya büyüme modeli tanımlıyor, ancak ikincisinin çıkmaz sokak olmadığı hususunda ısrar ediyoruz. Sugihara ayrıca, Doğu Asya'nın gittiği yolun kendine özgü olmaya devam ettiğini (son yirmi-otuz yıldaki önemli yakınlaşmaya rağmen) ve günümüzdeki yoksul ülkeler için uygun bir model teşkil etmeye yetecek kadar az "kaynak yoğun" ve fazla "işgücü soğurucu" olduğunu savunuyor.[22]

Bu da bizi "büyük ayrışma tartışmasının" ötesine, özellikle çevreyle bağlantılı ekonomik büyümenin geleceğine dair temel sorulara sevk ediyor. Karşılaştırmalı tarihin, dünya tarihinin ve Doğu Asya çevre tarihinin gelişmesiyle birlikte, bu kitabın erken modern dönem çevre sorunlarına ve Avrupa dışı kaynakların Avrupa için önemine ilişkin hipotezlerini araştırmaya yönelik değerli girişimlerde bulunuldu; farklı yerlerde ve dönemlerde enerji kullanımındaki değişiklikleri ve bu kullanımların büyümeyle olan ilişkisini takip etmek ve özellikle Doğu Asya'daki kaynak baskısına uyum sağlamayı incelemek, bu girişimlerden bazıları.[23] Bu arada,

21 Sugihara'yla 1998 yılında bir konferansta tanışana kadar bu fikirleri birbirimizden ayrı olarak geliştirdik. Ben o sıralar Büyük Ayrışma'nın taslağını henüz teslim etmiştim, Sugihara ise ufuk açıcı makalesi "The East Asian Path of Economic Development: A Long-Term Perspective"i yeni bitirmişti; Giovanni Arrighi, Hamashita Takeshi ve Mark Selden, ed., *The Resurgence of East Asia: 500, 150, and 50 Years Perspectives* (London: Routledge, 2003), s. 78-123.

22 Doğu Asya'nın gittiği yolda bile, dünya genelindeki sanayileşmenin çevresel sürdürülebilirliğine dair şüpheler ve Çin'in yakın zamandaki büyümesinin bu modele ne kadar uyduğuna yönelik sorular için, bkz. Kenneth Pomeranz, "Is there an East Asian Development Path? Long-Term Comparisons, Constraints, and Continuities", Journal of the Economic and Social History of the Orient 44:3 (2001) s. 322-362 ve "Water, Energy, and Politics: Chinese Industrial Revolutions in Global Environmental Perspective," Gareth Austin, ed., Economic Development and Environmental History in the Anthropocene (Bloomsbury Academic, 2017), s. 271-290.

23 Klas Rönnbäck, "New and Old Peripheries: Britain, the Baltic, and the Americas in the Great Divergence," Journal of Global History 5:3 (Kasım 2010), s. 373-394; Saito Osamu, "Forest History and the Great Divergence: China, Japan, and the West Compared," Journal of Global History 4:3 (Kasım 2009), s. 379-404; John Richards, The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World (University of California Press, 2003).

Kuzey Atlantik dışındaki ekonomik dinamizmin ciddiye alınması, kapitalizmin çevresel etkilerinin ve 20. ve 21. yüzyılın "kalkınmacı devletlerinin" ("kapitalist" olsun ya da olmasın) güncel tehlikeler ve ihtimaller üzerindeki etkilerinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.[24] Modern Doğu Asya kalkınmacılığının Batı tarzı büyümeden çok daha sürdürülebilir olduğunu veya çok daha az sömürgeci olduğunu ileri süren iddialara şüpheyle yaklaşıyorum.[25] Batı dışı "kalkınmacılıkların" anlaşılması, onların Batı kalkınmacılığıyla aynı etkilere sahip olduklarını kabul etmeyi de gerektiriyor. Fakat bu konuda tarihsel bilgi içeren konuşmalara devam etmek önemlidir. Şunu da belirmekte fayda var ki, herhangi bir yerde kişi başına sürdürülebilir büyümenin başlangıcını birden çok bölgelerarası sürece bağlı ve rastlantısal bir sonuç olarak gördükçe, refahın, bilimin ve demokrasinin tek bir Avrupa niteliğinin dışavurumları olarak ortaya çıktığı, hâlâ popüler olan çeşitli masallara dair şüpheler de gittikçe artar. Amerika kıtasındaki işgalin, toplu katliamların ve köleliğin meyvelerinin bu geçişin ilk aşamalarında hayati öneme sahip olması, herhangi bir basit kalkınma hikayesini daha da fazla baltalamaktadır. Kökenlere ve sürdürülebilirliğe dair bu soruları akılda tutarken, akademik sosyal bilimlerin ötesine geçerek bu kitabın argümanlarının Amitav Ghosh'un The Great Derangement adlı eserinde karşılık bulduğunu görmek sevindiriciydi. Bu eser, günümüzün çevresel acil durumlarıyla başa çıkmak için gerekenler konusunda ve imparatorluk ve ekonomik kalkınma tarihlerinin çevresel adalete ilişkin işaret ettikleri ve etmedikleri konusunda son derece rahatsız edici iddialar ileri sürmektedir.

Ben, bu muazzam sorunlara ilişkin kısa ve yetersiz düşünceler ortaya koymak yerine teoriye ve yönteme dair birkaç kelimeyle yetineceğim. Büyük Ayrışma'nın altını çizdiği metodolojik hususlar aslında pek de eşi benzeri görülmemiş değildi, fakat bu hususlar yeniden ileri sürülmeleri heyecan uyandıracak kadar göz ardı edilmişlerdi. Karşılaştırmaların

---

24 Kenneth Pomeranz, "World History and Environmental History: Introducing an Agenda," Edmund Burke III ve Kenneth Pomeranz, ed., Environmental History and World History (UC Press, 2009), s. 3-32. Modern kalkınmacı devletlerle ilgili devasa literatürdeki bir dönüm noktası için, bkz. Meredith Woo-Cumings, ed., *The Developmental State* (Cornell University Press, 1999). Asya'daki enerji yoğunlaşmasının ve çevresel etkisinin Kuzey Atlantik'in deneyimlerinden ne kadar farklı ve benzer olduğuna dair ufuk açıcı bir açıklama için, bkz. Elizabeth Chatterjee, "The Asian Anthropocene: Electricity and Fossil Developmentalism," Journal of Asian Studies 79, no. 1 (2020), s. 3–24.

25 Örneğin, bkz. Giovanni Arrighi, Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century (Adam Smith Pekin'de: 21. Yüzyılın Soykütüğü), (London: Verso, 2009).

yaklaşık olarak benzer büyüklükteki bölgeler arasında (İngiltere ile Çin yerine, Yangzi Deltası ile İngiltere ve/veya Hollanda veya Avrupa ile Çin) yapılması gerektiği muhakkaktır, ancak modern ulus devletleri tarih ve veri toplama birimleri olarak kanıksamamız nedeniyle bu gereklilik çoğu zaman silikleşmiştir. (Modern Türkiye'nin sınırları ile Osmanlı İmparatorluğunun sınırları arasındaki çarpıcı fark göz önüne alındığında bu husus belki de Türk okuyucuların malumudur). Daha önce olmasa da erken modern dönemlerde yeterince bölgelerarası temas kurulması ve tamamen bağımsız varlıklar arasında klasik karşılaştırmalar yapamamamız, başka çalışmaların da farklı şekillerde boğuştuğu basit bir iddiaydı ki, Charles Tilly'nin "kapsayıcı karşılaştırmaları" (benim kitabımdan önce yayımlandı) ve Michael Werner ile Bénédicte Zimmermann'ın "histoire croisée'si" de bu çalışmalar arasında yer almaktadır.[26] Belki de en çarpıcı olan şey, bu kitabın "karşılıklı karşılaştırmalar"da ısrarcı olmasıydı (o zamanlar meslektaşım olan R. Bin. Wong'da bu hususu vurgulamıştı[27]); şöyle ki, Avrupa'nın gidişatına dair bazı yorumları normalleştiren ve başka bölgelerin bunu neden takip etmediğini sorgulayan pek çok sosyal bilimler karşılaştırmasının aksine, bir karşılaştırmanın her şartını eşit ölçüde "olağandışı" olarak ele almalıyız; böylelikle İngiltere'nin neden Yangzi Deltası haline gelmediği sorulduğunda, aynı anda Yangzi Deltası'nın neden İngiltere haline gelmediğini sormak daha yararlı olurdu. Bu husus, son derece değerli karşılaştırma projesinden veya büyük ölçekli hikayelerin doğru olma ihtimalinden vazgeçmeden, Avrupa merkezli sosyal bilimlere yönelik eleştirileri kabul etmenin verimli yollarındandır.[28]

Bu stratejilerin bir araya gelmesi alışılmadık bir durum arz ediyordu ve dünyanın başka bölgelerinde çalışan insanlar tarafından da benimsendi. Gareth Austen'ın Afrika'daki örnekleri kullanarak karşılıklı karşılaştırmaların potansiyel değeri üzerine yazdığı kapsamlı makale özellikle dikkat

26 Charles Tilly, Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons (New York: Russell Sage foundation, 1984); Michael Werner ve Bénédicte Zimmermann, "Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity," History and Theory 45 (Şubat 2006), s. 30-50.

27 *R. Bin Wong, China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience* (Cornell University Press, 1997). Bir siyaset bilimcinin bu yöntemi devlet kurma tarihine uygulama girişimi için, bkz. Victoria Tin-bor Hui, *War and State Formation in Ancient China and Early Modern Europe* (Cambridge University Press, 2005).

28 Bu eleştirinin özellikle tarihçiler arasında etkili olan bir yorumu için, bkz. Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe* (Princeton University Press, 2000).

çekicidir.[29] Bir diğer Afrika uzmanı Morten Jerven'in karşılıklı karşılaştırmalara göre düşünmenin, bizi ağırlıklı olarak GSYH rakamlarına dayanan küresel karşılaştırmalara karşı temkinli davranmaya ittiğine dair argümanı,[30] bizi bu makalenin başladığı noktaya geri döndürmektedir (ancak tarihsel GSYH, Afrika/Avrupa karşılaştırmalarına göre Çin/Avrupa karşılaştırmalarında daha az çarpıktır). Bu yaklaşım, bu kitabın tematik odak noktalarında da ele alınmamış, örneğin, Comparative Early Modernities'deki sanat, edebiyat, siyasi fikirler ve diğer alanlarla ilgili birçok makalede kendine yer bulmuştur.[31] Şanslı okuyucular, bazı argümanlarını sorgulasalar bile bu kitabın kullanıldığı çeşitli alanlara rastlamaya devam edeceklerdir.

29 Gareth Austin, "Reciprocal Comparisons and African History: Tackling Conceptual Eurocentrism in the Study of Africa's Economic Past," African Studies Review 50:3 (Aralık 2007), s. 1-28.

30 Morten Jerven, "An Unlevel Playing Field: National Income Estimates and Reciprocal Comparison in Global Economic History," Journal of Global History 7:1 (2012), s. 107-128.

31 David Porter, ed., *Comparative Early Modernities: 1100-1800* (Palgrave MacMillan, 2012).

GİRİŞ

AVRUPA'NIN İKTİSADİ KALKINMASINA DAİR KARŞILAŞTIRMALAR, BAĞLANTILAR VE ANLATILAR

Modern sosyal bilimlerin büyük bölümü on dokuzuncu yüzyılın sonları ile yirminci yüzyılın başlarında yaşayan Avrupalıların, Batı Avrupa'nın[1] iktisadi kalkınma yolunu benzersiz kılan şeyin ne olduğunu anlamaya yönelik çabalarından ortaya çıkmış, ancak bu çabaların sonucunda bir fikir birliğine varılamamıştır. Bu konudaki literatürün çoğu geniş ölçekli makineleşmiş endüstrisinin erken safhalarını açıklamayabilmek için Avrupa'ya odaklanmıştır. Dünyanın başka bölgeleriyle yapılan karşılaştırmalar *Avrupa'nın* (veya bazı formülasyonlarda Batı Avrupa'nın, Protestan Avrupa'nın, hatta yalnızca İngiltere'nin), endüstriyel başarısını mümkün kılacak yerel bileşenlerine sahip olduğunu veya bazı engellerden azade olduğunu göstermek için kullanıldı.

Avrupa ile dünyanın diğer bölgeleri ile arasındaki ilişkileri (özellikle koloni sömürgeciliğinin çeşitli biçimleri) vurgulayan başka açıklamalar da yapıldı fakat bu açıklamalar Batılı akademisyenlerin[2] çoğundan yeterince ilgi görmedi. Amerika yerlilerinin ve köleleştirilmiş Afrikalıların (ve Avrupa'nın alt sınıflarına mensup pek çok kişinin) zorla mülksüzleştirilmesi yoluyla Marx'ın *ilkel sermaye birikimi* dediği kavramın bu argümanlarda vurgulanan noktalar olması, konunun açıklığa kavuşmasında yardımcı olmadı. Bu ifade, sürecin acımasızlığını doğru bir şekilde vurgulamakla birlikte, büyük ölçekli sermaye birikiminin başlangıç adımını teşkil eden bu birikimin *ilkel* olduğuna da işaret eder. Araştırmalar, Avrupa'nın kendi

1 Şunu belirtmek gerekir ki, Batı Avrupa pek çok yazar için gerçek bir coğrafi bir varlık değil, sosyal, ekonomik ve siyasi bir kurgudur. Örneğin; İrlanda, Güney İtalya ve İber yarımadasının büyük bölümü, karakteristik olarak Avrupa'ya veya Batı Avrupa'ya özgü sayılan ekonomik kalkınmadan çoğunlukla yoksundur. Batı Avrupa ifadesini genellikle coğrafi anlamda kullanacağım ancak bu karşılaştırmalarda genellikle Avrupa olarak kabul edilen bölgelerin (örn., Güney Hollanda veya Kuzey İngiltere) hem büyüklük hem de ekonomik özellikler bakımından Çin veya Hindistan alt kıtalarından ziyade Çin'in Jiangsu vilayeti gibi bölgelerle karşılaştırılmalarının daha iyi sonuçlar vereceğine de dikkat çekeceğim.

2 Örneğin; Eric Williams (1944), Andre Gunder Frank (1969), Samir Amin (1974) gibilerinin argümanları hakkındaki yaygın olumsuz hükümlere dikkat edin. DeVries'in 1976 yılında yayınlana kitabının 139-146. ve 213-214. sayfalarında denizaşırı yayılmacılık tezinin yerinde bir eleştirisi yapılmıştır.

çiftliklerinin, atölyelerinin ve muhasebe ofislerinin, birikmiş kazançları sayesinde elde ettikleri yatırıma uygun sermaye fazlasının, geçinilecek paranın üzerinde bir seviyede yavaş ama kesin bir şekilde büyüdüğünü gösterdiği için, bu görüş savunulamaz hale geldi.

Bu kitap Avrupa'nın kalkınmasının yegâne itici gücü olarak, konuyu vurgulasa dursa dahi, Avrupalı olmayanların sömürülmesi (daha genel olarak denizaşırı kaynaklara ulaşılabilmesi) olduğunun iddia etmeyecektir. Bunun yerine, Avrupa'nın kendi içinden gelen bir güçle büyümesinin hayati rolünü kabul etmekle beraber bu süreçlerin hemen hemen 1800'lere kadar başka yerlerde, özellikle Doğu Asya'da geçerli olan süreçlere ne kadar benzediğini de vurgulamaktadır. Bu süreçler arasında bazı önemli farklar vardı ancak ben bu farkların yalnızca Avrupa'nın denizaşırı kaynaklara imtiyazlı erişimiyle de şekillenen bir bağlamda on dokuzuncu yüzyılın büyük dönüşümünü yaratabileceğini ileri süreceğim. Örneğin; Batı Avrupa, getiri elde etmek için uzun süre bekletilmeye razı olunan yüklü miktardaki sermayeyi kullanabilecek daha etkili kurumlara sahip olabilirdi. Ancak on dokuzuncu yüzyıla kadar, kurumsal yapı uzun mesafeli silahlı ticaret ve sömürgeleştirme dışında çok az kullanıldı ve uzun vadeli sendikasyon kredisi öncelikle Avrupa'daki savaşları finanse etmek için harcandı. Daha da önemlisi, Batı Avrupa işgücü tasarrufu sağlayan çeşitli teknolojilerin kullanımında on dokuzuncu yüzyılda dünyanın diğer bölgelerinin önüne geçmişti. Ancak, Avrupa araziden tasarruf sağlayan teknolojilerde geride kalmaya devam ettiği için, hızlı nüfus artışı ve kaynak talepleri, denizaşırı kaynakların yokluğunda Avrupa'yı çok daha emek yoğun bir büyüme yoluna yeniden girmeye mecbur edebilirdi. Bu durumda Çin'den ve Japonya'dan çok daha az farklılaşacaktı. Bu nedenle kitap, Avrupa'nın ve Avrasya'nın belirli bölgelerindeki (özellikle Çin ve Japonya'daki) kalkınma süreçlerinin farklarını açıklayabilmek için denizaşırı baskı politikalarının meyvelerini dikkate almakla birlikte bu kalkınmanın tamamına veya Avrupa ile Eski Dünya'nın diğer bütün bölgeleri arasındaki farklara odaklanmamıştır. Kömür tedarik edilen yerler gibi, her iki kategoriye de tam olarak uymayan başka bazı faktörlerin de rolü vardır. Bu nedenle bu kitap; karşılaştırmalı analizleri, bazı beklenmedik yerel durumları ve bütünleştirici veya küresel bir yaklaşımı birleştirmektedir.

Bunlara ek olarak, karşılaştırmalı ve bütünleştirici yaklaşımlar birbirleriyle etkileşim halindedir. Batı Avrupa'yı, örneğin Hindistan'dan veya Doğu Avrupa'dan ayıran faktörler (bazı işgücü piyasaları türleri gibi) Çin

ile benzeşiyorsa, karşılaştırmalar Avrupa'nın farkını araştırmaktan ibaret olamaz; Avrasya'nın her iki ucunda paylaşılan örüntüler de Avrupa kültürüne veya tarihine özgü ürünler olarak açıklanamaz (Elbette, bazı toplumları diğerlerinden ayırdıkları için evrensel eğilimlerin doğal sonuçları olarak da açıklanamaz). Bizi bütünüyle karşılaştırmalı bir yaklaşımdan (karşılaştırma birimleri olarak temelde ayrı dünyaları olduğunu varsayan yaklaşımdan), küresel konjonktürleri de dikkate alan bir yaklaşıma yönelmeye zorlayan, Batı Avrupa ile başka bölgeler arasındaki benzerliklerin başka bir anlamı da vardır.[3] Bu benzerlikler, 1800 öncesi küresel konjonktürleri Avrupa merkezli bir dünya sistemi üzerinden anlayamayacağımızı, bunun yerine, baskın bir merkezden yoksun, çok merkezli bir dünyamız olduğuna işaret etmektedir. Küresel konjonktürler genellikle Batı Avrupa'nın faydasına oldu; ancak bunun nedeni o konjonktürleri Avrupalıların yaratması veya dayatması değildir. Örneğin, Çin'in on beşinci yüzyıldan itibaren gümüşü yeniden para olarak tedavüle sokması (Avrupa'nın Amerika'ya gelişinden ve Amerika'daki gümüşü ihraç etmesinden önce başlayan bir süreç), İspanya'nın Yeni Dünya imparatorluğunu finansal açıdan sürdürülebilir hale gelmesinde çok önemli bir rol oynadı. Ve korkunç boyutlara varan beklenmedik salgın hastalıklar bu imparatorluğun yaratılmasında hayati önem taşıyordu. Ancak on dokuzuncu yüzyıl sanayileşmesi iyice ilerledikten sonra Avrupa'yı hegomonik bir merkez olarak görmek anlamlı hale geldi.

Ancak mevcut literatürün çoğu, ya gerekli denizaşırı[4] ilkel sermaye birikimini gerçekleştiren Avrupa merkezli bir dünya sistemi çerçevesinde ya da hemen hemen her şeyi açıklamak için başvurulan iç kaynaklı Avrupa büyümesi çerçevesinde kaldı. Bu seçenekler göz önüne alındığında, akademisyenlerin çoğu ikincisine yöneldi. Gerçekten de Avrupa iktisadi tarihi üzerine yapılan son araştırmalar, sadece içsel kuvvetleri dikkate alan görüşü genellikle üç şekilde güçlendirdi.

Birincisi; son zamanlarda yapılan araştırmalar gelişmiş piyasaların ve diğer *kapitalist* kurumların, genellikle kapitalizmin antitezi olduğu düşünülen *feodal* dönemde bile gelişmiş piyasaların var olduğunu ortaya koydu.[5]

---

3 Tamamen ayrı olmak yerine (Tilly'nin kapsayıcı karşılaştırma olarak adlandırdığı) birbirleriyle sistematik ilişki içinde olduğu varsayılan varlıklar arasındaki karşılaştırmalara dair bir tartışma için, bkz. Tilly 1984.

4 Bkz. Blaut 1993, s. 186-206.

5 Konuyla ilgili yerinde bir örnek için, bkz. Britnell 1993.

(Benzer türde bir revizyon, eskiden *Karanlık Çağ* olarak küçümsenen dönemin artık oldukça yaratıcı olarak görülmeye başlanan Orta Çağ bilim ve teknolojisi analizlerinde gerçekleşti.) Bu durum, Batı Avrupa'nın denizaşırı genişlemeye başlamadan çok daha önce ümit vadeden bir yola girdiği fikrini güçlendirdi. Bu konuya dair son zamanlardaki bazı yaklaşımlarda, sanayileşme bir dönüm noktası olmaktan çıkarılmış ve yüzyıllar boyunca gerçekleşen ve ayrıştırılamayan *büyüme* kapsamına dahil edilmiştir.

Konuyu biraz farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, eski literatür (on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ait sosyal teori klasiklerinden, 1950'lerin ve 1960'ların modernleşme teorisine kadarki) modern Batı ile geçmişi ve modern Batı ile Batılı olmayan arasındaki temel karşıtlığı vurguluyordu. Daha yeni kaynaklar bu ilk farkı azaltma eğiliminde olduğundan, ikinci farkın (Avrupa'nın istisnai durumunun) düşündüğümüzden daha da geriye dayandığını öne sürmektedir. Ancak bu kitabın ana iddiası şudur ki, on sekizinci yüzyıl Batı'sı ile Avrasya'nın bazı bölgeleri arasındaki farkı kapatmak için kolaylıkla zemin bulunabilir.

İkincisi; saldırgan olduğu varsayılan ortaçağ kültürü ve kurumlarında bile daha fazla piyasa dinamiği ortaya çıkarıldıkça, devlet politikalarının ve yerel geleneklerin darmadağınık ayrıntılarını ve karışık etkilerini göz ardı edip, piyasa odaklı büyümeyi Avrupa kalkınmasının bütün hikâyesi haline getirmek de o kadar cazip hale geldi.[6] Ve şayet, ülke içindeki yasal hükümler Avrupa'nın kalkınma yollarına bazı küçük sapaklar veya kestirmeler eklemişse, denizaşırı baskı neden bu kadar dikkate değer olsun ki? Bu sırada, özel girişimlere gittikçe daha fazla odaklanılması

6 Hem yasal değişikliklerin hem de yayın geleneğin önemini en aza indirme eğilimine örnek için, İngiltere'deki ortak kullanılan tarlalarının azalmasını yeniden yorumlayan kapsamlı literatüre bakılabilir. Eskiden bu tarlaların, yeni yeni ortaya çıkan kapitalizme düşman olan kolektif bir ahlakı temsil ettiği ve daha bireyci, daha az paternalist fikirlerin Parlamento'da hâkim olmasıyla yasalarla ortadan kaldırıldığı düşünülüyordu. Ortak tarlaların aslında, hasatların istikrarsız olduğu ve sigorta diye bir şeyin olmadığı bir dünyada yaşayan bireyler için akılcı bir stratejiyi temsil ettiğini ancak yavaş yavaş düşen faiz oranları başka bir hasat sigortası biçimini (yani tahıl depolamayı), birinin tarlasını farklı topraklara ve mikro iklimlere sahip birçok dağınık parselde tutmaktan daha ucuz ve daha etkili hale getirdiği için, ortak tarlaların büyük ölçüde ortadan kalktığını ileri sürmek artık yaygın bir tutumdur (Örn., McCloskey 1975a, 1975b, 1989). Kitabın 76-80. sayfalarında tartışılan bu görüşün bir diğer sonucu da Fransa'da devletin ortak tarlalara saldırmamış olmasının, Fransız kalkınması için, daha önceki tarihçilerin genellikle savunduğu kadar önemli bir engel teşkil etmediği iddiasıdır.

yalnızca gıpta edilecek kadar belirgin bir olay örgüsü değil, baskın olan neoliberal fikirlerle uyumlu bir olay örgüsü de sağladı.

Üçüncüsü; devam eden bu ticarileştirme süreci, endüstri öncesi Batı Avrupa'nın büyük bir bölümüne temas ettiği için güncel literatürün çoğu, Sanayi Devrimi'nden geriye kalan her şeyi sonradan Avrupa'nın geri kalanına yayılan bir İngiliz fenomeni olarak değil, bir Avrupa fenomeni olarak ele alır.[7] Böyle bir harekete yalnızca eski akademisyenler değil, İngiltere'nin Sanayi Devrimi'nden yüzyıllar önce Kıta Avrupası'ndan önemli açılardan ayrıldığını ileri süren daha yeni çalışmalar da meydan okumaktadır.[8] Fakat odağın İngiltere'den Avrupa'ya kayması, siyasetin önemini azaltan ve *geleneksel* uygulamalar ile rasyonel olarak kendi menfaatini gözeten bireyler arasındaki çatışmayı dindiren eğilimler tarafından mümkün kılınmış, bu sayede Batı Avrupa'daki farklılıkların en aza indirilmesi kolaylaştırılmıştır.

Bir İngiliz mucizesi yerine *Avrupa mucizesi* önermenin önemli sonuçları vardır. Her şeyden önce, böyle bir öneri Avrupa dışı bağlantıları öneminin daha az olduğu izlenimini uyandırır. Batı Avrupa'nın büyük bölümü kıta dışı ticaretle İngiltere'den çok daha az iştigal ediyordu. Öyleyse, ticari büyümesi sorunsuz bir şekilde endüstriyel büyümeye yol açan, *İngiltere* değil de *Avrupa* olsaydı, iç piyasalar, kaynaklar gibi bu geçiş için yeterli olduğu anlamına gelirdi. Dahası, büyüme büyük ölçüde rekabetçi piyasaların kademeli olarak kusursuzlaşmasıyla başarılsaydı, merkantilist kısıtlamalarla ve zorla çalıştırmayla kuşatılmış sömürgelerin (bununla birlikte ortaya çıkabilecek iki probleme işaret etmek gerekirse) anayurtlarını önemli ölçüde etkileyecek kadar dinamik olmaları mümkün hale gelirdi. Bu nedenle, *Avrupacı* görüşün önde gelen savunucularından Patrick O'Brien, pamuğun çok önemli bir rol oynadığı İngiliz sanayileşmesinin sömürgeler veya kölelik olmasaydı hayal bile edilemeyeceğini kabullenir fakat şöyle devam eder:[9]

> Lancashire pamuk endüstrisinin, merkezin sanayileşmesinde hayati öneme sahip olduğu iddiasını yalnızca, pamuğun başat sektör olduğu ve İngiliz yenilikçiliğinin ise Batı Avrupa büyümesinin motoru

7 Birbirlerinden çok farklı olmakla birlikte, İngiliz merkezli görüşün iki klasik ifadesi için, bkz. Landes (1969) ve Hobsbawm (1975). Bu görüşün en açık ve sert eleştirilerinden biri için, bkz. O'Brien ve Keydar 1978.

8 Bkz. Snookes 1994a, Wrigley 1990, s. 101-102.

9 O'Brien 1982, s. 12.

olduğu basit bir büyüme modeli destekleyebilir. Bu süreç, ikmal hatları okyanusları aşarak Asya'ya ve Amerika'ya kadar uzanan gelişmiş bir askeri gücün yenilmesiyle kontrol edilemeyecek kadar geniş bir cephede ilerledi.

Bunun ardından O'Brien, *merkezin ekonomik büyümesi için çevre, çevreseldi*[10] sonucuna varır.

Böyle argümanlar, yükselen ekonomik üstünlüğün hâkim olduğu bir hikâyede Avrupa'nın denizaşırı genişlemesini önemsiz hale getirir. İmparatorluk bu üstünlükle açıklanabilir veya ondan bağımsız olabilir, fakat üstünlüğün imparatorluğu kurmakla fazla bir ilgisi yoktur. Bunun sonucunda ortaya çıkan hikâyeler, iki anlamda müstakildir: Avrupa'nın ötesine veya ana akım ekonominin merkezinde yer alan serbest, rekabetçi müşteriler ve satıcılar modelinin ötesine geçmeye nadiren gerek duyarlar. Teknolojik değişimin hızının artmasını, yaratıcılıkta daha fazla güvenli mülkiyet hakkı sunan bir patent sistemiyle açıklayan akademisyenlere göre bu farkın kapanması hemen hemen tamamlanmıştır.

Avrupa sanayileşmesinin vurgulanması, karşılaştırmalarımızda kullandığımız birimlerinde çoğunlukla işe yaramayan tarzda şekillendirmiştir. Bazen çağdaş ulus devletlere dayanan karşılaştırmalı birimler kullanılır ki örneğin İngiltere Hindistan veya Çin ile karşılaştırılabilsin. Ancak Hindistan ve Çin, büyüklük, nüfus ve iç çeşitlilik bakımından tek tek Avrupa ülkelerinden ziyade Avrupa kıtasıyla karşılaştırılabilir ülkelerdir. Ve her iki alt kıtada İngiltere veya Hollanda ile karşılaştırılabilecek olan bir bölge (Balkanların, Güney İtalya'nın Polonya'nın vb. Asya'daki eşdeğeri olan), ortalamalar alındığında kaybolur. Devlet politikası anlatılan hikâyenin merkezinde yer almadıkça, ulus devlet çok da kullanışlı bir birim değildir.

İkinci bir güçlü yaklaşım ise, önce *Avrupa'yı* bütün halinde farklı kılan hususları araştırmak (gerçi seçilen özellikler genelde kıtanın sadece bir

10 A.g.e. İngiltere ve Fransa üzerine Keydar'la birlikte yaptığı araştırmada O'Brien, Avrupa sanayileşmesinin, İngiltere'nin yaptığı yeniliklerin kıtanın geri kalanına sirayet etmesinden ibaret olmadığı konusunda çok daha ikna edici fakat oldukça farklı bir noktaya temas ediyor. Örneğin Fransa, İngiliz malı yarı işlenmiş mamulleri tamamlamayan farklı sanayilere yoğunlaşmıştı. Ancak farklı sanayileşme yollarının var olma olasılığını gösteren, İngiltere ile Fransa arasındaki bu tamamlayıcılık ilişkisi şunu da göstermektedir ki, İngiltere sanayileşmesini hikâyeden çıkaramayız ve o sanayileşme olmasaydı kıtanın yine de sanayileşeceğini söyleyemeyiz. Ve göreceğimiz üzere, İngiliz hikâyesi, birini kömürün, diğerini sömürgelerin yarattığı iki önemli kesinti olmadan hayal bile edilemez.

kısmını tasvir eder) ve ardından, dünyanın geri kalanı tablodan çıkarıldıktan sonra İngiltere'yi farklı kılan hususları Avrupa'nın içinde aramak olmuştur. Bu kıtasal veya *medeniyetle ilgili* birimler düşüncelerimizi o kadar etkili şekillendirilmiştir ki, onlardan kurtulmak çok zordur; bu eserde de karşımıza çıkacaklardır. Fakat birçok amaç için, meslektaşım R. Bin Wong'un öngördüğü farklı bir yaklaşımı denemek daha faydalı gibi görünüyor.[11]

Şunu kabul edelim; örneğin Hollanda ile Ukrayna'yı veya Gansu ile Yangzi Deltası'nı birleştiren birkaç temel özellik vardır. Yangzi Deltası gibi bir bölge (nasıl tanımlandığına bağlı olmakla birlikte 1750 yılı dolaylarında nüfusu 31.000.000-37.000.000 olan), on sekizinci yüzyıl Avrupa ülkeleriyle karşılaştırılacak kadar büyüktür ve Eski Dünya'ya dağılmış çeşitli merkez bölgeler (Yangzi Deltası, Kanto ovası, İngiltere ve Hollanda, Gucarat), çevrelerindeki kıta veya alt kıtayla paylaşmadıkları bazı önemli özellikleri birbirleriyle paylaşıyordu (örneğin, nispeten serbest piyasalar, yaygın el sanatları sektörleri, ticari tarım gibi). Bu durumda; gündelik yaşamla veya ticaret, teknolojik yayılma gibi örüntülerle çok az ilgisi olan gelişigüzel kıtasal birimleri işin içine katmadan önce, neden bu alanları doğrudan karşılaştırmayalım ki?[12] Dahası, bu dağınık merkezlerin pek çok ortak noktası olsaydı (ve olasılıklara ve konjonktürlere bazı roller yüklemeye istekli olsaydık), karşılaştırmalarımızı tamamen karşılıklı yapmamız mantıklı olurdu. Yani; İngiltere'yi Yangzi Deltası'na veya Gucarat'a benzeştirebilecek bir yoldan saptıran eksiklikler, kazalar ve engellerin yanı sıra Avrupa dışındaki bölgeleri, dolaylı olarak normalleştirilmiş Avrupai metodları yeniden üretmekten alıkoyan engelleri aramak mantıklı olurdu.

Burada da Wong'un *China Transformed* kitabında genel hatları sunulan bir yöntemi takip ediyorum. Wong'un işaret ettiği üzere, klasik on dokuzuncu yüzyıl sosyal teorisinin büyük bölümü haklı olarak Avrupamerkezci olmakla suçlanmıştır. Fakat bazı *postmodern* akademisyenlerden teveccüh gören (kültürlerarası karşılaştırmaları tamamen terk eden ve neredeyse sadece tarihsel anların tesadüfiliğini, tikelliğini ve belki de bilinemezliğini teşhir etmeye odaklanan) alternatif teoriler, tarihteki (ve çağdaş yaşamdaki) en önemli soruların çoğuna yaklaşmayı bile imkânsız kılmaktadır. Daha iyi karşılaştırmalar yapmaya çalışarak önyargılı karşılaştırmalarla yüzleşmek

11 Wong 1997.

12 Medeniyetlerin bir birim olarak sınırlı faydası üzerine, Bkz. Fletcher (1995, s. 3-7); Hodgson (1993: 17). Kıtalar üzerine, bkz. Wigen ve Lewis (1997).

daha tercih edilebilirmiş gibi görünüyor. Bu kısmen, karşılaştırılan birimlerin ikisini de birer *sapma* olarak görmekle yapılabilir; bunun için ise, karşılaştırılan birimlerden birini her zamanki gibi norm olarak bırakmak yerine, karşılaştırılan birimlerin ikisini de diğerinin beklentileri üzerinden değerlendirmek gerekir. Benim bu iki yönlü karşılaştırma yöntemini somut olarak uygulayışımın Wong'unkinden bazı önemli farkları olmasına ve bu yaklaşımı farklı bir alana taşımama rağmen, kitabın büyük bölümünde bu yöntemi kullanacağım.[13]

Pek denenmemiş bu yaklaşım en azından dünyanın çeşitli bölgelerine farklı bir ışık tutan bazı yeni sorular doğuruyor. Örneğin (burada yine büyük ölçüde Wong'a katılıyorum), bazı dengeli karşılaştırmaların, 1750 yılına kadar Avrasya'nın çeşitli bölgelerindeki tarımsal, ticari ve proto-endüstriyel (yani ev kullanımı yerine piyasa için yapılan el işi üretimi) gelişmelerle şaşırtıcı benzerlikler gösterdiğini ileri süreceğim. On dokuzuncu yüzyılda sadece Batı Avrupa'nın büyümesinin daha da patlaması yine açıklanması gereken bir kopukluk ortaya koyar. Buna karşılık, kendilerini dönemsel Avrupa karşılaştırmalarıyla sınırlayan ve bu karşılaştırmalarda hakikaten gerçek olarak kabul edebileceğimiz benzerlikler bulan bazı yeni kaynaklar bu kopukluğu gölgelemektedir. Bu nedenle bu tür kaynaklar sanayileşmeye yapılan önemli katkılara, özellikle konjonktürel olanlarına da genellikle çok az değinir; bu da Avrupa'daki farklı dönemlerle sınırlı olarak yapılan bir karşılaştırmada doğal kabul edilen bir *arka plan* gibi görünebilir.

İki yönlü karşılaştırma stratejisi, başta iki ayrı mesele gibi görünen konuları birbirine bağlamayı da meşrulaştırır. Batı Avrupa'nın en zengin ekonomi haline geldiği anın, Malthusçu bir dünyayı terk edip kişi başına hesabıyla sürekli büyümeye başladığı an ile aynı olmasına gerek yoktur. Benim *Avrupa merkezli* olarak adlandırdığım yaklaşımlar çoğunlukla, Batı Avrupa'nın endüstriyel atılımdan daha önce nevi şahsına münhasır bir şekilde zenginleştiğini ileri sürmektedir. Ve şayet yegâne sorumuz, Çin'in (veya Hindistan'ın, Japonya'nın) böyle bir dünyada (yani, Avrupa deneyimini norm haline getirdiğimiz ve onu *engeller* veya *başarısızlıklar*

13 Örneğin, küresel konjonktürlere ve karşılıklı etkilere Wong'dan daha fazla vurgu yapıyorum ve tartışmada Avrupa ve Çin dışında daha fazla bölgeye yer veriyorum. Ayrıca, Wong'un kitabındaki devlet oluşumu gibi bazı konular hakkında çok az şey, çevresel değişim gibi kapsamlı bir şekilde ele almadığı bazı konular hakkında ise daha fazla şey söylüyorum.

yokken beklenebilecek bir model haline getirdiğimiz bir dünyada) kendi başına benzer bir atılım yapıp yapamayacağı olsaydı, Avrupa'nın Malthusçu bir dünyadan ne zaman kurtulduğunu sormak çok da önem arz etmezdi. Çin'in, eninde sonunda kendi büyük atılımına giden yolda uzun süre ilerlemiş olması çok daha önemli olurdu. Bu arada, Çin'in dünyanın başka bölgelerini açık ara geride bıraktığı tarihler, bize Avrupa'nın diğer olasılıkları hakkında çok az şey söyler ve diğer bölgelerin ne zaman o yoldan sapıp durgunluğa girdiğine dair çok az bilgi verirdi.

Fakat iki taraflı karşılaştırmalar yaparsak ve Avrupa'nın bir Çin olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurursak, ikisi arasındaki bağlantı kuvvetlenir. Ayrıca on sekizinci yüzyıl dünyasının başka bölgelerinin de kaynak sınırlamalarını gevşetmeden (fosil yakıtların ve Yeni Dünya'nın Avrupa için yapmış olduğu gibi), o bölgelerin elinin altında bulunan ekonomik olanakları en üst düzeye çıkarmaya Avrupa kadar yakın olduğunu (ilerleyen bölümlerde yapacağım gibi) öne sürersek, iki konu arasındaki bağlantı daha da kuvvetlenir.

İki soru hala birbirinden ayrılabilir: iklim, toprak gibi farklılıkları, farklı bölgelere farklı sanayileşme öncesi olasılıklar sunmuş olabilir. Fakat bu kitapta ortaya koyulacak olan kanıtlar, aslında Avrupa'nın sanayileşme tamamen gelişene kadar Doğu Asya'dan çok daha iyi durumda olmadığını gösterdiği için, Avrupa'nın bu olasılıklarda diğer tüm nüfus yoğun bölgelere göre daha avantajlı olması pek olası görünmüyor. Veya Avrupa, sanayileşmenin hemen öncesine kadar Doğu Asya'yı geride bırakmamış olsa da sanayileşmeyi zorunlu kılan bazı kurumların çok daha erken bir tarihte var olduğu ortaya çıkabilir. Amerika kıtası ve uygun yerlerde bulunan fosil yakıtlar olmasa bile, teknolojik ilerleme kabiliyeti, herhangi bir yerel kaynak yetersizliğine rağmen büyümeyi sürdürmek için zaten yeterliydi ve bunu da başka yerlerdeki gibi, kişi başına büyümeyi değil toplam büyümeyi sürdüren aşırı emek yoğun çözümlere başvurmadan yapıyordu. Fakat böyle bir kaçınılmazlık iddiasının zorunlu kılacağı güçlü varsayımlar, Avrupa'yı sanayileşme öncesi başka bazı ekonomilerin standartlarıyla karşılaştırdığımızda, özellikle de Avrupa ekonomisi tarihinin sanayileşmeden önceki son birkaç yüzyılında, kişi başına istikrarlı ve güçlü bir büyüme görülmediği için zayıf görünmeye başlar. Böylece iki taraflı karşılaştırmalar hem yeni sorular doğurur hem de eski sorular arasındaki ilişkiyi yeniden şekillendirir.

Bu nedenle, bu kitap Avrupa'nın bölgeleri ile Çin'in, Hindistan'ın vb., kendi kıtasal dünyalarına benzer şekilde yerleşmiş gibi görünen bazı bölgeleri arasındaki çift taraflı karşılaştırmaları vurgulayacaktır. Kıtasal birimlere ve Atlantik dünyası gibi daha büyük birimlere sorularımız gerektirdiği zaman geri döneceğiz. Bazen de birim olarak bütün dünyayı kullanmamız gerekecek, bu durumda da Charles Tilly'nin *kapsayıcı karşılaştırma* dediği karşılaştırmayı yapmamız zorunlu olacak. Kapsayıcı karşılaştırmada, (klasik sosyal teorinin yaptığı gibi) iki ayrı şeyi karşılaştırmak yerine daha büyük bir bütünün iki parçasını ele alır ve sistemdeki her parçanın konumunun ve işlevinin o parçaların doğasını nasıl şekillendirdiğini görürüz.[14] Wong'dan daha fazla üzerinde durduğum bu seviyede, bağlantıların karşılaştırması ve analizi birbirinden ayırt edilemez hale gelir. Ancak analizi karşılıklı halde tutmak önemini korumaya devam eder. Bir parçanın, başka bir parçaya kıyasla daha fazla faydalandığı etkileşim sistemine dair algımız, o parçayı *merkez* olarak adlandırmayı ve aynı parçanın, diğer bütün parçaların şekilsiz şekillendiricisi olduğunu varsaymayı haklı çıkarmaz. Biz bunun yerine, farklı yönlerde hareket eden etki vektörlerini inceleyeceğiz.

Avrupa Merkezli Hikâyenin Çeşitlemeleri: Demografi, Ekoloji ve Birikim

Batı Avrupa ekonomisinin nevi şahsına münhasır bir sanayi dönüşümü yaratma becerisine sahip olduğunu ileri süren argümanlar genellikle iki kümeye ayrılır. E. L. Jones'un çalışmasıyla simgeleşmiş birinci küme, *sanayileşme öncesi* benzerliklerin altına bakıldığında, Avrupa'nın on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar hem fiziki hem de beşeri sermaye birikiminde dünyanın geri kalanının çok ilerisinde olduğunun görüldüğünü iddia eder.[15] Bu görüşün esas ilkelerinden biri, doğurganlığı engelleyen (geç evlilik, din adamlarının evlenmemesi gibi) çeşitli geleneksel uygulamaların Avrupa'nın evrensel *modern dönem öncesi doğurganlık rejimi* durumundan ve dolayısıyla nüfus artışının üretimdeki hemen hemen bütün artışı emdiği benzer bir evrensel durumdan kurtulmasını sağlamıştır. Sonuç olarak Avrupa, doğurganlığını zor günlere göre ayarlayabildi ve (sadece toplam değil) kişi başına düşen sermaye stokunu da uzun vadede artırabildi.

14 Tilly 1984.
15 Jones 1981, 1988.

Dolayısıyla, bu görüşe göre sıradan çiftçilerin, esnafların ve tüccarların demografik ve ekonomik davranışlarındaki farklar, çiftçi olmayan insanları destekleyebilecek, halkı daha iyi araçlarla donatabilecek, daha iyi besleyebilecek, daha sağlıklı, daha verimli olmalarını sağlayabilecek ve temel ihtiyaçlarının dışında kalan mallar için daha büyük pazarlar oluşturabilecek bir Avrupa yarattı. Bu fikrin altında yatan temel argümanlar, otuz yıldan uzun süre önce John Hajnal tarafından ortaya atıldı.[16] Bu argümanlar o zamandan bu yana geliştirildi fakat köklü bir değişikliğe uğramadılar. Ancak birinci bölümde göreceğimiz üzere, Çin, Japonya ve (biraz daha kuramsal (spekülatif) olarak) Güneydoğu Asya'daki doğum oranları, ortalama yaşam süresi ve diğer demografik değişkenler üzerine yapılan son araştırmalar, Hajnal'ın eşsiz olduğunu düşündüğü Avrupa başarılarını gitgide daha sıradan hale getirdi.

Bu bulguların önemi henüz tam anlamıyla takdir edilmedi fakat demografi eksenli anlatılara kısa bir süre önce yapılan önemli bir eklemede kısmen kabullenildiler; bu ekleme, sanayi öncesi dönemde Avrupa dışında da ekonomik büyümeler yaşandığının ve yaşam standartlarının yükseldiğinin kabul edilmesiydi. Ancak bunlar her zaman, ya siyasi değişimlere dayanıksız geçici gelişmeler olarak ya da refahın teşvik ettiği nüfus artışlarıyla baş edememiş verimlilik artırıcı yenilikler olarak ortaya çıkan geçici gelişmeler olarak ele alınmaktadır.[17]

Bu tür hikâyeler, erken modern Avrupa'nın yaptığı atılıma kadar bütün dünyanın yoksul olduğunu ve birikimin asgari düzeyde kaldığını dolaylı veya dolaysız bir şekilde savunan çok daha eski literatüre kıyasla önemli bir ilerlemedir. Diğer birçok şeyin yanında, akademisyenleri *Avrupa'nın yükselişi* kadar *Asya'nın düşüşünü* de[18] incelemeye zorlamıştır. Ancak, hikâyenin bu yorumları iki önemli noktada anakroniktir.

Birincisi, bu yorumlar Asya'nın büyük bölümünü etkileyen on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl çevre felaketlerini (ve altta yatan yoğun nüfus kaynaklı problemleri) daha erken dönemlere götürerek çözümleme ve on sekizinci yüzyıl Asya toplumlarını, ellerindeki bütün olasılıkları tüketmiş olarak tanıtma eğilimindedir. Bazı yorumlar bu durumu 1800 yılı dolaylarında *Asya* adı verilen suni bir birimin tamamına atfeder. Ancak ileride

16 Hajnal 1965, 1982.

17 Jones 1988; Elvin 1973; Powelson 1994.

18 Abu-Lughod 1989; Frank 1998.

göreceğimiz gibi Hindistan, Güneydoğu Asya ve hatta Çin'in bazı bölgeleri, büyük bir teknolojik atılım veya yaşam standardında bir düşüş olmaksızın daha fazla insanı barındıracak kadar geniş alana sahipti. Muhtemelen Çin'in yalnızca çok az bir bölgesi ve Japonya böyle bir durumla karşı karşıya kaldı.

İkincisi, bu tür hikâyeler genellikle, Avrupalıların Yeni Dünya'dan aldığı olağanüstü ekolojik nimetleri *içselleştirir*. Bazıları bunu, (Macaristan ovasının, Ukrayna'nın veya Alman ormanlarının temizlenmesi ve iskâna açılması gibi) denizaşırı genişlemeyi Avrupa'daki *normal* sınır genişlemesi modeline benzeterek yapar. Bu durum, Yeni Dünya'dan elde edilen kaynakların büyüklüğünü, oradaki sömürgeleşme ve üretimi örgütlemenin olağanüstü zorlayıcı yönlerini ve Avrupa'nın Amerika kıtasındaki yayılma başarısında küresel dinamiklerin rolünü göz ardı eder.[19] Macaristan ve Ukrayna'da yeni tarım alanları açılması, Sichuan, Bengal ve Eski Dünya'nın başka pek çok bölgesiyle paralellik gösterir. Yeni Dünya'da cereyan eden olaylar, Avrupa ve Asya'dakilerden çok farklıydı. Dahası, on dokuzuncu yüzyıl Avrupası sınırlarının dışında muazzam bir ekolojik rahatlığa kavuştuğu için (hem kaynak edinerek hem de yerleşimciler göndererek[20]), bu tür açıklamalar on altıncı, on yedinci yüzyıl Avrupa'sındaki bazı yoğun nüfuslu merkez bölgelerin, ekolojik baskılara ve Asya'daki merkez bölgelerden çok farklı olmayan seçeneklere göğüs gerip germediğini nadiren dikkate alır.

Asya'nın düşüşünü içselleştiren literatür, ekolojik olarak tükenmiş bir Çin, Japonya ve/veya Hindistan ile, büyümek için fazlasıyla alana sahip bir Avrupa arasındaki basite indirgenmiş zıtlığın yardımıyla bunu yapar. Bir yoruma göre bu Avrupa, henüz kendi iç kaynaklarını tamamen kullanacak kadar gelişmediği için *geri kalmışlığın avantajlarına*[21] sahip olan bir Avrupa'dır.

Bu tür empresyonist iddiaların ötesine geçme amacı güden 5. Bölümde, Çin'in ve Avrupa'nın seçilmiş kilit bölgelerindeki ekolojik kısıtlamaların sistematik bir karşılaştırması sunulacaktır. Bu araştırma, on sekizinci yüzyıl Avrupa'sının bazı bölgelerinin, Doğu Asya'daki muadillerine göre bazı ekolojik avantajları olmasına rağmen, genel örüntünün hayli karmaşık olduğunu göstermektedir. Çin'in kilit bölgeleri, kişi başına

19 Bkz., Jones 1981, s. 70–74.
20 Crosby 1986, s. 2–5, 294–308.
21 Frank 1998, s. 283.

yakıt arzı gibi bazı şaşırtıcı yönlerden Avrupa'daki muadillerinden daha iyi durumda görünmektedir. Dahası, sanayileşmenin başladığı ülke olan İngiltere, Avrupa'nın diğer bölgelerindeki yeterince istifade edilmemiş kaynakların çok azına sahipti. İngiltere'nin durumu gerçekten de kereste tedariki, toprak yitimi ve diğer önemli ekolojik ölçüler bakımından Çin'deki muadillerinden (Aşağı Yangzi Deltası) daha iyi gözükmemektedir. O halde, nüfus artışının ve bunun ekolojik etkilerinin Çin'i *düşürdüğü* fikrini kabul edecek olursak, denizaşırı kaynaklar ve İngiltere'nin, yeraltı enerji rezervleri kullanmasını (biraz da coğrafi olarak şanslı olması sayesinde) mümkün kılan atılımıyla kurtarılan Avrupa'nın iç süreçlerinin, onu aynı uçurumun kıyısına yaklaştırdığını söylememiz gerekir. Diğer yandan, şayet Avrupa o zamanlar bir kriz içinde değilse, muhtemelen Çin de benzer bir krizin içerisinde değildi.

Bu kitabın ortaya koyduğu argümanlar, Sugihara Kaoru'nun küresel kalkınma üzerine yaptığı ve kitabımda ayrıntılı olarak işlemek için çok geç keşfettiğim çalışmada yer alan bazı argümanlarla paralellik göstermektedir.[22] Sugihara, benim de yaptığım gibi, 1500 ile 1800 yılları arasında Güney Asya'daki hızlı nüfus artışının *kalkınmayı* engelleyen patolojik bir durum olarak görülmemesi gerektiğinin altını çiziyor. Hatta aksine, hızlı nüfus artışının, *Avrupa Mucizesinin* yaratmış olduğu ekonomik bir başarı olan sanayileşme ile karşılaştırılabilecek insanları destekleyen, beceri yaratan gibi bir *Doğu Asya mucizesi* olduğunu öne sürüyor. Sugihara, yine benim yaptığım gibi on sekizinci yüzyılda Japonya'da ve (onun görüşüne göre biraz daha düşük bir düzeyde) Çin'de yaşam standardının yüksek olduğunun ve Batılıların piyasanın önkoşulu olduğuna inandığı mülkiyet hakkının ve sözleşmede devlet güvencesinin olmadığı, ancak piyasaların faydalı etkilerini oluşturan nitelikli kurumların varlığının da altını çiziyor.[23] Ayrıca, bu durumun uzun vadede Batı Avrupa ve Doğu Asya tipi büyümelerin bir bileşkesi olduğunu, bu bileşkenin Batı teknolojisinin çok daha fazla insanın yaşadığı toplumlarda kullanılmasını sağladığını, bunun da Batı'nın başarılarının basit bir yayılımı olmadığını, dünya GSYH'sine en fazla katkıyı yaptığını savunuyor.

22 Sugihara 1996.

23 Ancak son yıllarda, pek çok Batılı ekonomi tarihçisinin, mülkiyet haklarının garanti altına alınmasına devletin çok fazla müdahale etmediği durumlarda bile, sözleşmeleri kolayca icra edilebilir kılan ve böylelikle piyasaların verimli olmasını sağlayan kurumsal düzenlemeleri tarif etmeye ilgi duyduklarını belirtmekte fayda vardır. Konuyla ilgili bir özet için, bkz. Greif 1998, s. 597–633.

Ancak Sugihara, bu iki *mucize* arasındaki temel farkın, 1500'lere kadar Batı Avrupa'nın sermaye yoğun bir yolda, Doğu Asya'nın ise emek yoğun bir yolda gitmesi olduğunu savunuyor. Buna karşılık ben, (1750 gibi çok geç bir tarihte bile beklenmedik benzerlikler bulunmasıyla ve *İngiltere neden Yangzi Deltası olamadı?* sorusunu *Yangzi Deltası neden İngiltere olamadı?* sorusuyla eşit derecede ciddiye alan azim ve kararlılığımla) Avrupa'nın da Doğu Asya tarzı emek yoğun bir yola girmiş olma ihtimalinin var olabileceğini savunuyorum. Girmemesi, fosil yakıtlara ve Yeni Dünya'nın kaynaklarına ulaşılması nedeniyle yaşanan ve yoğun arazi yönetimi ihtiyacını ortadan kaldıran önemli ve ani kesintilerin sonucu değildi. Hakikaten de on sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başındaki çarpıcı gelişmeler durumu tersine çevirene kadar, Avrupa'da azımsanamayacak sayıdaki bölgelerin daha emek yoğun bir yola girdiğine dair pek çok işaret vardır. Avrupa genelinde (İngiltere dâhil) tarımın ve proto-endüstrinin bazı yönlerinde ve Danimarka ile ilgili hemen hemen her konuda bu tür kanıtlar bulacağız.[24] Emek yoğunluğu etrafında gelişen Doğu-Batı farklılığı asli değil, son derece tesadüfiydi. Nüfus artışı dağılımının (toplam büyüklüğünün aksine), on altıncı-on sekizinci yüzyıl Avrupa'sındaki piyasa aksaklıklarıyla ve on dokuzuncu yüzyılda Yeni Dünya'ya olan göçle yakından ilgisi bulunan önemli bir değişken olduğu ortaya çıktı.

Çin ve Japonya'da 1750'den sonra nüfus artışı ağırlıklı olarak daha az kalkınmış bölgelerde yoğunlaştı. O zamanlar bu bölgeler, kaynak kıtlığı çeken merkez bölgelerle ticaret yaparak dışarı açılmak için, toprak yoğun üretim gerektiren tahıl, kereste, ham pamuk gibi ürünlerde bir miktar üretim fazlasına sahipti. Bu çevre bölgelerdeki artan nüfusun bir kısmı proto-endüstriye yöneldiği için, merkez bölgelerle ticaret yapma ihtiyaçları da azaldı. Diğer yandan, Avrupa'da 1750 ile 1850 arasındaki hızlı nüfus artışları büyük ölçüde, hali hazırda kalkınmış olan ve yoğun nüfuslu bölgelerde görüldü. Örneğin, Doğu Avrupa'nın büyük bölümü ancak 1800'den sonra hızlı bir nüfus artışı yaşamaya başladı, Güney Avrupa (özellikle de Güneydoğu Avrupa) ise Doğu Avrupa'ya çok daha sonra yetişti. Beşinci ve altıncı bölümlerde bu farkların sosyo-ekonomik ve ekolojik temelleri ile bu temellerin sanayileşme bağlamında önemi hakkında çok şey söylenecek. Bu arada bu farkların, Avrupa'ya kıyasla Doğu Asya'nın kaynakları üzerindeki (Güney Asya için daha da az olan) daha büyük bir

24 Bkz., Ambrosoli 1997; Levine 1977; Kjaergaard 1994.

genel baskıyı yansıtan farklılıklar olmadığını vurgulamakta fayda var. O halde, zaten birikmiş olan veya kullanılmamış kaynakların miktarıyla ilgili argümanlardan, Avrupa kurumlarının kaynakları uzun vadeli ve kendini idame ettirebilecek bir büyümeye olanak sağlayacak şekilde tahsis ettiğini ileri süren argümanlara geçelim.

Avrupa Merkezli Diğer Anlatılar: Piyasalar, Firmalar ve Kurumlar

Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein ve K. N. Chaudhuri'nin çalışmalarında biraz farklı ve Douglass North'un çalışmasında ise daha farklı şekilde görülen ikinci bir grup argüman, refah seviyelerine daha az dikkat çeker. Bunun yerine, ekonomik kalkınmayı mümkün kılan kurumların erken modern Avrupa'da (veya bir kısmında) başka yerlerde var olan kurumlara nazaran daha fazla yardımcı olduğu iddia edilen kurumların ortaya çıkışının üzerinde durur. Bu argümanlar genellikle, toprağı, emeği ve sermayeyi kullanmanın daha verimli yollarını bulanları ödüllendiren etkin piyasaların ve mülkiyet hakları rejimlerinin doğuşuna odaklanır. Bu argümanların (evrensel olmasa dahi) bir benzeri de başka yerlerde (özellikle Çin ve Hindistan'da) ekonomik kalkınmayı özel mülkiyet düşmanı olan ya da geleneklerle, din adamlarıyla veya güçlü figürlerle çatışan rasyonelleştirici girişimcileri koruyamayan bir devletin engellediği iddiasıdır.[25]

Avrupa'daki farklı kalkınma yollarının varlığını, mülkiyet hakları rejimlerini değiştiren sınıf mücadelelerinin sonucu olarak açıklayan Robert Brenner'ın çalışması (onlardan hayli farklı olsa dahi) bu argümanlarla tutarlık içinde olma potansiyeline sahiptir. Brenner'ın yorumuna göre Batı Avrupalı köylüler, büyük veba salgınının olduğu veya bir sonraki yüzyılda lordlarıyla girişikleri mücadelenin ilk turunu kazandılar ve zoraki çalışmaktan kurtuldular. Doğu Avrupalı köylüler ise mücadeleyi kaybetti ve yönetici sınıf, tarımı modernleştirmeden veya işgücü tasarrufu sağlayacak yenilikler yapmadan köylüleri daha fazla ezerek yüzyıllarca varlığını sürdürdü. Brenner şöyle devam ediyor: Artık yalnızca arazi sahibi olan Batı Avrupa'daki lortların, üretken olmayan veya fazlalık teşkil eden sakinlerini kovup daha fazla kâr etmek için arazilerini yönetme özgürlüğü arayışına girmeleriyle

25 Wittfogel 1957; Jones 1981, s. 66–67, 118, 125; Jones 1988, s. 130–46; Mokyr 1990, s. 233–34, 256–60; Powelson 1994.

ikinci bir sınıf mücadelesi başladı. Brenner'a göre Fransız elitleri bu savaşı kaybetti ve Fransa bundan sonra, kendilerini gereksiz kılacak yeniliklere yeteneği de ilgisi de olmayan milyonlarca küçük çiftçiye dayalı bir tarım sistemine mahkûm oldu. Fakat İngiltere'de lortlar kazandı, işgücü maliyetlerini azaltan yeniliklere yatırım yaptı ve çok sayıda gereksiz işçiyi topraklarından kovdu. Bu mülksüzleştirilmiş çiftçilerin bir kısmı İngiltere'nin sanayi işgücü haline gelerek, kovulmalarının yarattığı ve eski lortlarının sattığı tarım ürünlerinden satın almaya başladı.

Brenner'ın argümanınada, hedef aynı olmakla birlikte, hikâyenin itici gücünü Malthusçu baskılar veya daha mükemmel piyasaların *doğal* olarak ortaya çıkmasından ziyade sınıf mücadelesidir. Bir toplumun neoklasik modellerle ne kadar benzerlik taşıdığı, o toplumun daha sonra ne kadar verimli olacağını belirler. Özellikle, toprağın ve emeğin en keskin şekilde birbirlerinden ayrıldığı (ve tamamen metalaştırıldığı) ülke olan İngiltere'nin bu yüzden en dinamik ekonomiyi geliştirdiği varsayılmaktadır. Brenner bu konuda; metalaştırılmış toprak, işgücü, sermaye ve fikri mülkiyet için daha rekabetçi piyasalar geliştiren ekonomilerin daha fazla kalkınabileceğini savunan (ve mülkiyet hakları rejimlerinin açıklamasında sınıf mücadelesini reddeden) Douglass North ile oldukça garip bir şekilde aynı noktada durmaktadır.

Hem North'un hem de Brenner'ın argümanları, insanların büyük çoğunluğunun faaliyet gösterdiği kurumsal ortamlara, yani gündelik iş, kira sözleşmeleri ve sıradan insanların ürettiği ve tükettiği ürünlerin piyasalarına odaklanır. Bu argümanlar bu konuda sanayileşme öncesi Avrupalıların zaten müreffeh ve verimli olduklarını ileri süren ve yukarıda tartışılan argümanlara benzer ve bu argümanlarla mezc olma eğilimindedir.

Ancak diğer önemli kurumsalcı (Braudel ve onun ekolünün) argümanlar grubu çok zengin birkaç kişinin biriktirdiği kârlara daha fazla odaklanmaktadır. Bu tür bir birikime imkân sağlayan kurumlar genellikle, neoklasik piyasalara müdahalede bulunan özel imtiyazları da içermekteydi. Sonuç olarak, bu akademisyenler baskı ve gizli anlaşmalara dayalı kârlarla daha fazla ilgilenmişlerdir. Ve odaklandıkları büyük tüccarların çoğu uzun mesafeli ticaretle uğraştığı için, bu akademisyenler uluslararası siyasetle ve Avrupa'nın başka bölgelerle olan ilişkileriyle de daha fazla ilgilenmişlerdir. Özellikle Wallerstein, *feodal* Doğu Avrupa ile *kapitalist* Batı Avrupa arasındaki ticaretin büyümesini bir dünya ekonomisinin gerçek

başlangıcı olarak ele alır ve o ekonominin serbest işgücü *merkezindeki* sürekli kâr birikiminin, yoksulların ve genellikle özgür olmayan çevre ülkelerin varlıklarını sürdürmesine ihtiyaç duyduğunu vurgular.

Fakat bununla birlikte, Wallerstein'ın hikâyesinin itici gücü, Batı Avrupa'nın nispeten serbest işgücünden, büyük ve verimli şehir nüfusundan ve uzun mesafeli ticareti ve kârların yeniden yatırımını kolaylaştıran tüccarlar ve hükümetlerden oluşan eşsiz birleşimidir. Bu ticaretten doğan uluslararası iş bölümü, Batı Avrupa ile diğer herkes arasındaki zenginlik farkını artırdı. Çünkü çevre ülkeler yüksek verimlilik için gerekli araçlardan ve kurumlardan çok, ucuz ve zorunlu çalışmanın daha önemli olduğu mallarda gittikçe daha fazla uzmanlaşmıştı. Fakat bu uzmanlık, Batı Avrupa'nın diğerlerine dayatabilmesinin önünü açan ve önceden beri var olan sosyoekonomik farklılıklara dayanıyordu.

Avrupa Merkezli Hikâyelerle İlgili Sorunlar

Bu çalışma, bu argümanları ödünç almakla birlikte nihayetinde farklı önermeleri savunmaktadır. İlk olarak, kapitalizmin kökenini araştırmak için ne kadar geriye gidersek gidelim, cansız enerji kaynaklarının geniş çapta kullanımının, sanayileşme öncesi dünyanın kısıtlamalarından kurtulmamızı sağladığı sanayi kapitalizmi ancak 1800'lerde ortaya çıkıyor. Batı Avrupa ekonomisinin o yıllardan önce gerek sermaye stoku gerekse ekonomik kurumları bakımından, sanayileşmeyi Batı Avrupa'da hayli olası hale getiren, başka yerlerde ise pek mümkün kılmayan belirgin avantajlara sahip olduğunu gösteren çok az kanıt var. Önceki yüzyıllarda Batı Avrupa'daki merkez bölgeler gerçekten de piyasa güdümlü olarak büyüyordu ve bu büyüme kuşkusuz sanayileşmenin çok önemli habercilerinden biriydi. Fakat bu durum sanayileşmeye, Asya'nın çeşitli merkez bölgelerinde gerçekleşen benzer ticarileşme ve *proto-endüstriyel* büyüme süreçlerinden daha fazla olanak sağlamıyordu.[26] Erken modern Avrupa'da şekillenmekte olan bilimsel ve teknik gelişme modelleri daha olağan dışıydı.

26 Sugihara ve Hayami (1989), sanayi devrimi ile çalışkanlık devriminin on yedinci yüzyılda, Arrighi ise on sekizinci yüzyılda birbirlerinden ayrıldığını görür. O kadar eski bir tarihte böyle bir ayrışmanın işaretlerine rastlansa da ben bunun on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar, yani Yeni Dünya'nın ve kömürün bu kadar çok arazi kullanan, kaynak yoğun bir yolun uzun dönem sürdürülebilir olacağını açıkça ortaya koyduğu zamana kadar kesinleşmediğini ileri süreceğim.

Fakat bu modellerin Batı Avrupa'nın, örneğin Doğu Asya'dan farklı bir ekonomik yola gireceğini hâlâ garanti etmediğini göreceğiz.

İkincisi, Avrupa sanayileşmesi 1860'a kadar İngiltere haricinde hâlâ oldukça sınırlıydı. Bu nedenle, Batı Avrupa'daki ortak özelliklere dayalı bir *Avrupa mucizesinden* bahsetmek risklidir; çünkü Batı Avrupa'nın ortak özelliklerinin çoğu Avrasya'nın başka yerlerinde de aynı derecede mevcuttu.

Bu kitabın 1. Kısmı, Avrupa'nın 1800'den önce kendi içinde oluşturduğu bir ekonomik üstünlüğe sahip olduğunu ileri süren çeşitli iddialara şüpheyle yaklaşmaya davet eder. Bunun yerine Eski Dünya'nın en yoğun nüfuslu ve ticarileşmiş bölgeleri arasındaki büyük benzerliklerin bir resmini ikame etmektedir. 1. Bölüm, Avrupa'nın 1800'den önce fiziki sermaye bakımından önemli bir avantaja sahip olmadığını ve başka pek çok büyük ekonomiye nazaran Malthusçu baskılardan daha muaf (ve dolayısıyla daha fazla yatırım yapabildiğini) olmadığını göstermek için çok sayıda kaynaktan elde edilmiş kanıtlardan faydalanılmaktadır. Diğer çeşitli bölgelerdeki insanlar da Avrupalılar kadar uzun ve iyi bir hayat sürmüş ve hane halkı seviyesinde birikim yararına doğurganlığı sınırlandırmayı en az onlar kadar istemiş ve başarmış görünüyor. 1. Bölümün ikinci yarısında, Avrupa'nın Sanayi Devrimi'nden önce bile çok önemli bir teknolojik üstünlüğe sahip olma ihtimali incelenmektedir. Bu noktada bazı önemli farklara rastlıyoruz. Fakat hem enerji devrimi için gerekli olan talihli coğrafi rastlantılar, hem de Avrupa'nın denizaşırı kaynaklara imtiyazlı erişimi olmasaydı, bu farkların daha az, daha geç ve muhtemelen nitel bakımdan başka etkileri olabilirdi. Sanayi Devrimi için teknolojik yaratıcılık gerekliydi fakat ya yeterli değildi ya da yalnızca Avrupa'ya özgü değildi. Teknolojik yaratıcılık seviyesindeki farkların Malthusçu bir dünyadan çıkmak için çok önemli olup olmadığı (teknolojik atılımlar biraz daha uzun bir döneme yayılabildiği için) net değildir fakat Avrupa'nın kaynak kısıtlamalarını hafifletmeye yardımcı olan küresel bağlamdaki farkların önem arz ettiği açıktır.

2. Bölüm, piyasalar ve piyasalarla ilgili kurumları ele almaktadır. Bu bölüm öncelikle Batı Avrupa ile Çin arasında yapılan bir karşılaştırmaya odaklanacaktır. Ayrıca, Batı Avrupa'nın toprak, işgücü ve ürün piyasalarının 1789 gibi geç bir tarihte bile, Çin'in büyük bölümündeki piyasalara kıyasla muhtemelen tam rekabetten daha uzak olduğu, bu nedenle de Adam Smith'in tasavvur ettiği büyüme sürecine daha az

uygun olduğu gösterilmektedir. Toprağın mülkiyetini ve kullanımını tanzim eden yasa ve gelenekler ile tarım üreticilerin ürünlerini kime satacaklarını ne ölçüde seçebileceklerini karşılaştırmakla işe başlayacağım. Bir sonraki bölüm işgücüyle ilgili olup; zorunlu çalıştırmanın kapsamına, göç üzerindeki kısıtlama veya teşviklere, meslek değiştirme üzerindeki kısıtlamalara ve daha birçok benzer konuya değinmektedir.

2. Bölümün son ve en karmaşık kısmı, bir tüketim birimi olarak hane halkı ile (özellikle kadınlar ve çocukların) işgücünü tahsis eden bir kurum olarak hane halkı arasındaki ilişkiyi ele alır. Bazı akademisyenlerin öne sürdüğüne göre, Çinli aileler kadınları ve çocukları marjinal verimlerinin asgari ücretin altına düştüğü noktanın altında çalıştırmaya ve böylece *içe dönük bir ekonomi* yaratmaya Batı Avrupalı ailelerden daha yatkındır. Ben ise buna inanmak için çok az neden olduğunu göstereceğim.[27] Aksine, Çinli ailelerde işgücü dağıtımı, Jan DeVries'in Avrupa'nın *çalışkanlık devrimi*[28] dediği emeğin, boş zamanın ve tüketimin piyasaya yeniden uyum sağlamasıyla benzerlik göstermektedir. Özetle, 1750'li yıllarda Çin'deki ve Japonya'daki merkez bölgeler, gelişmiş tarımı, ticareti ve makineleşmemiş sanayiyi benzer, hatta belki daha etkin, yollarla birleştirerek Batı Avrupa'nın en kalkınmış bölgelerine benzer. Bu nedenle, bu merkez bölgelerin daha sonraki sapmalarını açıklamak için, onların dışına bakmalıyız.

Daha Kapsayıcı Bir Hikâye Kurmak

2. Kısım (3. ve 4. Bölüm) hayatta kalmaya yönelik faaliyetlerden, yeni tüketici talebi türlerini, bunlara eşlik eden kültürel ve kurumsal değişiklikleri ve taleplerde oluşan farklılıklarının üretim üzerinde önemli etkilere sahip olma ihtimalini (3. Bölüm) incelemek için uzaklaşır. Bu kısımda Çin'i, Japonya'yı ve Batı Avrupa'yı başka bölgelerden ayıran fakat birbirlerinden pek de ayrışmayan farkları göreceğiz. Bu toplumlarda hem mevcut mal miktarlarında hem de *tüketici* tutumlarında görülen farklar küçük ve belirsizdir. (Örneğin, on sekizinci yüzyılın ortalarında Çinliler neredeyse kesin olarak Avrupalılardan daha fazla şeker tüketiyordu; Aşağı Yangzi merkezinde yaşayan insanlar ise 1750'de, İngilizlerin 1800'de ürettiği kadar kişi başına kumaş üretiyor olabilirlerdi.) Ve bütün bu

27 P. Huang 1990, s. 11–17; konuyla ilgili bir argüman için ayrıca bkz., Goldstone 1996.

28 DeVries 1994b.

toplumlardaki kurumlar öyle bir durumdaydı ki, üretimin artması düzenli olarak talep yaratırken, artan talebin arz yaratıp yaratmadığı çok da belirgin değildir. Son olarak, tüketici davranışlarındaki Avrupa'nın lehine olan bu farklılıklar, büyük ölçüde Avrupa dışı unsurlardan etkilenmiştir. Yeni Dünya'da gümüş çıkarılması ve Asya'nın başka *egzotik* malları da Avrupa'ya çeken bu gümüşe yönelik talebi ve Yeni Dünya plantasyonlarının ve köleliğin şekillendirdiği üretim sistemi bu duruma örnek olarak verilebilir.

4. Bölüm, 3. Bölümde bahsedilen yeni *lüks malları* (ithalat, taklit veya tamamen yerli üretimle) piyasaya süren tüccarlara ve üreticilere eğilmektedir. Bunu yaparken, *tipik* hanehalkına ve onların katıldığı toprak, işgücü ve tüketim malları piyasalarından uzaklaşmaktadır. Bunun yerine ise, daha büyük ölçekte faaliyet gösteren aktörleri ele almakta, son üretim faktöründeki (sermaye) piyasaları ve Avrupa'ya özgü kapitalizmle ilgili argümanları incelemektedir. Bu nedenle, tamamen Batı Avrupa'daki sözde daha rekabetçi piyasaların büyümesine odaklanan kurumsal argümanlardan uzaklaşıp, dış bağlantılara daha fazla önem veren, eksik rekabette bazı önemli aktörlere yönelik avantajlar bulan ve dolayısıyla ekonomi dışı baskıya daha fazla kulak kesilen argümanlara yaklaşmaktadır.

4. Bölüm, toplumun genel yapısının veya ticari mülkiyeti çevreleyen özel kuralların Avrupalı tüccarlara sermaye biriktirme, sermayeyi devletten koruma veya rasyonel olarak kullanma konularında çok önemli bir avantaj sağladığına dair çeşitli argümanları reddederek başlamaktadır. Her ne kadar bazı finansal varlıklar Avrupa'da (veya en azından İngiltere'de, Hollanda'da ve İtalyan şehir devletlerinde) daha iyi tanımlanmışsa ve daha güvende olsa dahi böyle farklar Fernand Braudel, K. N. Chaudhuri ve Douglass North gibi muhtelif akademisyenlerin onlara yüklediği açıklayıcı ağırlığı taşıyamayacak kadar küçüktür. Bu farkları, o kadar da sermaye yoğun olmayan erken Sanayi Devrimi ile ilişkilendirmek daha da zordur. Elbette bazı büyük Çinli firmalar düzenli olarak, demiryolu öncesi dönemin başlıca teknik yeniliklerini uygulamaya yetecek miktarda sermaye toplamışlardır.

Batı Avrupa'daki faiz oranları Hindistan'daki, Japonya'daki ve Çin'deki faiz oranlarından muhtemelen daha düşüktü. Fakat bu durumun nispi tarımsal, ticari veya proto-endüstriyel genişlemede önemli bir fark yarattığını kanıtlamak zordu, makineleşmiş sanayinin erken yükselişi üzerinde etkisi olduğunu kanıtlamak daha da zordu. Ayrıca, on sekizinci yüzyıl

Avrupalılarının sözde üstün ticari örgütlerinin, Eski Dünya'nın başka bölgelerinden gelen tüccarlarla güç kullanmadan rekabet etmek zorunda kaldığı yerlerde sicillerinin vasat olması da dikkat çekicidir. Avrupa'nın (rekabetçi, borçla finanse edilen bir devletler sisteminin beslediği) finans kurumları Avrupa'ya yalnızca denizaşırı sömürgeleştirme ve silahlı ticarette çok önemli bir avantaj sağladı.

Daha da önemlisi, Braudel'in de vurguladığı üzere, sermayenin on sekizinci yüzyılda kıt bir üretim faktörü olmadığı hususudur.[29] Enerjiye ve nihayetinde araziye bağlı kısıtlar (özellikle Avrasya'daki merkez bölgelerin küçülen ormanları), daha fazla büyümenin önündeki daha önemli bir engeldi. Kalkınmanın özü emeğin de sermayenin de toprağa göre daha bollaşmasıydı fakat Malthus'un dört yaşam gereksiniminden (yiyecek, elyaf, yakıt ve inşaat malzemeleri) herhangi birini üretmek için hâlâ toprak gerekiyordu.

Sermaye ve işgücü bir dereceye kadar daha fazla toprak yaratabilir (ıslah yoluyla) ya da sulama, gübreleme veya zararlı otların temizlenmesiyle toprağın daha fazla gıda ve elyaf vermesini sağlayabilirdi. Fakat bunlar on dokuzuncu yüzyılın sonlarında kimya endüstrisinin mümkün kılacaklarına kıyasla son derece sınırlıydı. Fosil yakıtların yoğun kullanımından önceki dönemde yakıt ve inşaat malzemeleri üretmek gerektiğinde emek ve sermayenin, toprakla ikame edilme kabiliyeti oldukça sınırlıydı. Bu nedenle, Avrupa yatırım sermayesi toplama hususunda avantajlı olsaydı bile, bu avantaj en *kalkınmış* proto-endüstriyel bölgelerin tamamının göğüs gerdiği ekolojik darboğazları tek başına çözemezdi. Sermaye bakımından zengin olduğu halde geç sanayileştiği için, fazla sermaye birikimi ile sanayileşmeye geçiş arasındaki bağlantıyı kuşkulu hale getiren örnek bölgelere elbette Avrupa'da da yeterince rastlanmaktadır. Kuzey İtalya ve Hollanda, son derece sofistike ticari ekonomilerine rağmen bunun açık örneklerindendir. Farklı bir şekilde de olsa, az gelişmiş ekonomisine devasa miktarlarda gümüş akınca büyümesi geciken İspanya da öyledir.[30]

Braudel, 1800'den önce sermayenin nispi bolluğuna dair kendi anlayışının, Avrupa'nın ayırt ediciliğine dair açıklamaları nasıl etkileyebileceğini sistematik olarak araştırmadı; bunun yerine Avrupa servetinin daha

29 Braudel 1977, s. 60; DeVries 1976, s. 210–14

30 Flynn 1984; Hamilton 1934.

emniyetli olduğuna dair doğrulanmamış iddialara geri döndü.[31] Ancak Braudelci argümanlar ailesi, dikkatimizi uzun mesafeli ticarete ve fenomenlere (devlet, sömürgeci girişimler ve piyasa dışı madencilik) yöneltiyor; ki bunlar bence Avrupa'nın atılımında, son araştırmalarda göründüğünden daha büyük bir rol oynamıştır. Özellikle ne erken modern Avrupa'da yaratılan yeni mülkiyet biçimlerinin ne de Avrupa'nın rekabetçi ve gelire aç devletlerinin iç politikalarının 1800 öncesi Avrupa'yı üretken faaliyetler için daha iyi bir ortam haline getirmediğini, denizaşırı devletlerarası rekabetin yansımalarının ise önemli olduğunu öne süreceğim. Keza, anonim şirketler ve ruhsatlı tekeller, uzun mesafeli silahlı ticaret yapmak ve ihracata dayalı sömürgeler oluşturmak için benzersiz avantajlara sahip oldular. Bu faaliyetler, yatırımın geri dönüşü için hayli uzun bir süre beklemeyi göze alan yüklü miktarlarda sermaye gerektiriyordu. Devlet, güç kullanma ve belirli piyasalara hâkim olma hakkının büyük önem taşıdığı Avrupa kapitalizmi kavramını, kalkınmış piyasa ekonomilerinin her yerde ağır ekolojik sorunlarla karşı karşıya olduğu fikriyle birleştirdiğimizde, Avrupa'nın en önemli farklarının neler olduğuna dair yeni bir tablo ortaya çıkıyor.

Bunun ardından 3. Kısım (5. ve 6. Bölümler) Avrupa'nın kalkınma yolundaki iç ve dış faktörleri arasındaki ilişkilere dair yeni bir çerçeve çizmektedir. 5. Bölüm başlangıcında, Avrasya'nın en yoğun nüfuslu, piyasa odaklı ve ticari olarak gelişmiş bölgelerinin tamamında, daha fazla büyümenin önüne çıkan ciddi ekolojik engelleri tartışmaktadır. Bunlar ağır gıda krizlerine yol açacak kadar büyük engeller değillerdi fakat yakıt ve inşaat malzemeleri kıtlığında, bir ölçüye kadar bitkisel lif kıtlığında ve bazı bölgelerin toprak verimliliğinin devam etmesine yönelik tehditlerde kendilerini hissettirdiler. Bu kısıtlar incelendikten sonra, 5. Bölümün son kısmında tüm bu merkez bölgelerin, az nüfuslu Eski Dünya bölgeleriyle uzun mesafeli ticaret yaparak bu açıkları gidermeye yönelik girişimleri incelenmekte ve böyle bir ticaretin yeterli bir çözüm sağlayamayacağı savunulmaktadır. Bunun bir nedeni, buhar çağından önceki yüksek ulaşım maliyetiydi. Fakat diğer nedenler, çevre bölgelerin çoğunun ekonomi-politiğine, oralardaki nispeten düşük talep seviyelerine ve bunun sonucu olarak merkezde üretilmiş malların hammaddelerle takasını bir sömürge sisteminin veya on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan

31 Braudel 1977, s. 60–75

üretim verimliliğindeki bölgelerarası büyük farkların yokluğunda sürdürmenin zorluklarına dayanmaktadır.

Daha sonra 6. Bölüm, sanayileşme sırasında Avrupa'daki arazi kısıtlarının çarpıcı bir şekilde gevşemesi incelenmektedir. Bu bölümde odundan kömüre geçiş kısaca ele alınmakta ve ardından Avrupa'nın Yeni Dünya ile ilişkisinin sağladığı ekolojik rahatlamaya dikkat çekilmektedir. Bu rahatlamanın nedeni yalnızca Yeni Dünya'nın doğal cömertliği değil, aynı zamanda köle ticaretinin ve Avrupa sömürge sistemlerinin başka özelliklerinin yeni bir tür çevre yaratma yöntemiydi. Bu çevreler, Avrupa'nın sürekli artan hacimdeki mamul ihraç mallarını, yoğun toprak kullanımına dayalı sürekli artan hacimdeki ürünlerle takas etmesini sağlıyordu.

Erken sanayi dönemine kadar devam eden bu önemli tamamlayıcı ilişki köleliğin sonucuydu. Yeni Dünya plantasyonları yurtdışından köleler satın aldı fakat bunların geçimlik üretimleri genellikle sınırlıydı. Bu nedenle köleci bölgeler, Doğu Avrupa ve Güneydoğu Asya'dan çok daha fazla köle ithal etti. Köleleri bu bölgelerden almalarının nedeni, ihraç mahsulü üretenlerin buralarda doğması, kendi temel ihtiyaçlarının çoğunu kendilerinin karşılaması ve başka bir şey satın almaya yetecek paralarının olmamasıydı.

Plantasyon bölgesi, Çin'in iç kesimleri gibi serbest işgücü çevrelerinden de kritik açılardan farklıydı. Doğu Asya'daki pirinç, kereste ve ham pamuk ihracatçıları, zorunlu endüstriyel tarım yapılan bölgelerdeki köylülere göre daha fazla satın alma gücüne ve dış talebi karşılayacak daha fazla esnekliğe ve teşvike sahipti. Ancak bu dinamik çevreleri üreten serbest işgücü sistemi, insanların azalan getirili faaliyetlerden uzaklaşmasına da yol açtı. Bu bölgeler zamanla (kısmen artan gelirler nedeniyle) önemli bir nüfus artışı ve kendi proto-endüstrileşme süreçlerini yaşadılar. Bu durum, hem mamul ithal etme ihtiyaçlarını, hem de ihraç edebilecekleri ana ürün fazlasını azalttı.

Buna karşın Karayipler civarındaki plantasyon bölgesi, üretimini çeşitlendirmeye veya ithal köle ve malzeme ihtiyacına son vermeye daha az eğilim gösterdi. Ve Avrupa, Yeni Dünya'ya gönderdiği kölelerin çoğunu mamul mallar (özellikle kumaş) karşılığında edindiğinden, Karayipler'e gönderilen tahılın ve kerestenin çoğu İngiltere Kuzey Amerika'sından geliyordu. Bu durum, oradaki sömürgelerin Avrupa mamullerini satın almasını, yani Yeni Dünya'nın bütün (tahıl ve insan dahil) ithalat ihtiyacını

karşılamasını sağlayarak, Avrupa'nın toprak kıtlığı sorununu çözmek için işgücü ve sermaye kullanmasına yardımcı oldu. Son olarak, 6. Bölümde sömürgecilik döneminde harekete geçen dinamiklerin, Avrupa'ya doğru kaynak akışının çerçevesini oluşturduğunu da göreceğiz. Bu kaynak akışı, bağımsızlığa ve özgürleşmeye rağmen on dokuzuncu yüzyılda hızlandı ve hem köle bölgelerinden hem de özgür bölgelerden gerçekleşti.

6. Bölüm ayrıca, farklılık gösteren uzun vadeli merkez-çevre ilişkilerinin, Avrasya'daki çeşitli merkez bölgelere özgü bir özelliğin anlamını nasıl değiştirebileceğini de göstermektedir. Bu özellik, çoğunlukla tüccarlar aracılığıyla piyasalara üretim yapan kırsal emekçilerin oluşturduğu makineleşmemiş endüstrilerin muazzam genişlemesi anlamına gelen *proto-endüstrileşme*dir. Bu kavramı yaratan Avrupalı tarihçiler, proto-endüstrileşme ile gerçek sanayileşme arasındaki ilişki konusunda anlaşmazlığa düşmüş durumdadır. Bir kısmı, proto-endüstrileşmenin kâr birikimine ve/veya piyasa odaklı faaliyetlerin gelişmesine, belli bir alanda uzmanlaşmaya ve ev içinde üretilmesi zor ürünlere yönelmeye katkıda bulunduğunu iddia etmiştir. Joel Mokyr ise, proto-endüstriyel mesleklerde büyük bir *sahte işgücü fazlası* havuzu oluşturmanın sanayileşmeye çok önemli bir katkı sağlayabileceğini, üstelik tarımdaki *işgücü fazlası*ndan sanayi işçileri ortaya çıkmasını beklediğimizde karşılaşacağımız pek çok zorluğun yaşanmayacağını göstermiştir.[32]

Fakat Mokyr'in proto-endüstrileşme modeli proto-endüstriyel bölgelerin hangi *dünyanın* parçası olursa olsunlar, nispi fiyatları etkilemeden el sanatları ihracatlarını ve tarım ürünü ithalatlarını genişletmeye devam edebileceklerini varsayar. Bu varsayımın sınırlarının dikkate alınması, proto-endüstrileşmenin başka bir yönünü daha gözler önüne sermektedir.

Proto-endüstriyel büyüme genellikle (bağlantının gerçek doğası hakkında çokça tartışma yapılsa dahi) önemli nüfus artışlarıyla ilişkilendirilmiştir. Proto-endüstriyel bölgelerdeki hızlı nüfus artışı düşük parça başı fiyatlarla, yiyecek satın alma mücadelesi verip toprağı olmayan işçilerin yaptığı üretiminin artmasıyla ve yine de düşük parça başı fiyatlarla oluşan bir kısır döngü ile ilişkilendirilmiştir. İster daha fazla gıda ithalatına ihtiyaç olduğu halde ihracat piyasasını dolduran proto-endüstrileşmiş nüfusun artmasından kaynaklansın, ister azalan dış arz ve piyasalardan

32 Mokyr 1976, s. 132–64; Lewis 1954, s. 139–91.

kaynaklansın, nispi fiyatlardaki herhangi bir değişiklik bu yoksulluk örüntüsünü şiddetlendirecektir. Ve genel anlamda nüfus artışı (proto-endüstrileşme ile ilişkisi ne olursa olsun), yakıt, bitkisel lif ve sanayi gelişiminin diğer ihtiyaçlarının üretilmesi için gereken arazi üzerinde ciddi bir baskı oluşturabilir. Bu mallar ticaret yoluyla elde edilemediği sürece, üretimlerini artırmanın tek yolu toprağı daha yoğun bir şekilde işlemekti. Bu da, o zamanlar kullanılan teknolojiler nedeniyle, tarım ürünü fiyatlarının artması, düşük kişi başı verimlilik ve sanayi büyümesinin sürüncemede kalması anlamına geliyordu.

Hem ağır ekolojik darboğazların işaretleri hem de çok sayıda proto-endüstri işçisinin ve eksik istihdamla çalışan tarım işçilerinin girdiği yoksulluk sarmalının işaretleri on sekizinci yüzyıl ortalarında Avrupa'nın birçok bölgesinde, Çin'in veya Japonya'nın benzer bölgelerinde olduğu kadar, hatta belki de daha fazla belirgindir. Fakat ben, daha sonra Avrupa ile Doğu Asya'nın bu konuda yer değiştirdiğini ileri süreceğim.

Örneğin, Çin'in Aşağı Yangzi bölgesi, proto-endüstriyel büyümeyi veya işçilerinin nispeten yüksek yaşam standardını idame ettirmek için yeterli kumaş satmakta, yeterli yiyecek ve kereste ithal etmekte giderek daha fazla sorun yaşamıştı. Bunun nedeni Aşağı Yangzi'nin iç *kusurları* değil, ticaret yaptığı bölgelerin nüfusunun ve proto-endüstriyel büyümesinin artması, böylelikle onu daha az tamamlayıcı hale gelmeleriydi. Yangzi Deltası bir dereceye kadar öncü bir bölge olarak kendi eksiklerini telafi etti (yüksek kaliteli kumaş üretiminde uzmanlaşarak katma değer basamaklarını tırmandı) fakat bu yeterli olmadı. Kısacası, piyasalar Çin'in (her biri birçok Avrupa devletinden büyük olan) sekiz veya dokuz makro bölgesinde gayet iyi işleyerek, toprağı dolduran, nehirlere yakın ağaçları kesen iç kesimlerdeki insanları kumaş ve benzeri ürünler üretmek için daha fazla zaman ayırmaya teşvik etti. Fakat sorunsuzca işleyen bu bölgesel piyasalar ve karşılıklı bağımlılıklar, özellikle 1780'den sonra imparatorluk genelinde faaliyet gösteren piyasaların büyümesiyle çatışmaya başladı. Bu durum ise, önde gelen bir veya iki bölgenin büyümeye devam etmesini, onların arazilerini korumak ve yoğun arazi kullanımına dayalı ürünlerden kaçınmak için daha fazla emek yoğun stratejilerden uzak durmasını da zorlaştırdı. Böylelikle, kapsamlı bir teknolojik değişim yaşamayan çevre bölgelerdeki özgürlük ve büyüme, ülkeyi tamamen ekonomik çıkmaza sürükledi.

Buna karşılık Kuzeybatı Avrupa, 1750'den sonra hem proto-endüstriyel hem de endüstriyel imalatta benzeri görülmemiş ölçüde uzmanlaşmayı ve o dönemdeki muazzam nüfus artışını bir değer haline getirmeyi başardı. Bu dönüşümün büyük bir kısmını, imalatta ve nakliyede uzmanlaşmayı hayli kolaylaştıran (ve bu sayede toprak yoğun mallarla mübadele edilen, görece olarak daha ucuz ürünlerin mevcut bulunmasını mümkün kılan) bir dizi etkileyici teknolojik ilerleme teşkil ediyordu. Fakat nispeten iyi bilinen bu gelişmeler hikâyenin tamamını oluşturmuyor. Batı Avrupa (on sekizinci yüzyıl seviyeleri bile pek çok insanın gözünde ekolojik olasılık sınırlarına yakın görünmüşken) nüfusunu da imalatta uzmanlaşmasını da kişi başına düşen tüketim düzeyini de artırabilirdi, çünkü kısıtlı toprak arzının dayattığı sınırlamalar birdenbire hem daha esnek hem de daha az önemli hale geldi. Bunun nedeni kısmen Batı Avrupa'nın kurumsal tıkanıklıklarının Fransız Devrimi'nin ardından ve Almanya'daki Napolyon sonrası reformların ardından kullanılabilecek atıl tarımsal kaynaklar bırakmış olması; kısmen, (Çin'in Yukarı Yangzi veya güneybatı bölgelerine karşılık gelen) Doğu Avrupa'daki çok daha ciddi kurumsal tıkanıklıkların (özellikle köleliğin) orada çok fazla durgunluğa yol açması; kısmen de, on dokuzuncu yüzyılın başlarında imparatorluktan ülkeye yeni arazi yönetim tekniklerinin getirilmesiydi. Tüm bu nedenlerden dolayı iddia edilebilir ki Avrupa yeni bir çığır açmak yerine tarımsal ormancılığın hem en iyi hem de ortalama uygulamalarında Çin ve Japonya'ya yetişmeye başlamıştır.

Buna rağmen Avrupa'nın dönüşümü, nüfusun azalması, köle ticareti, Asya'nın gümüş talebi, sömürge mevzuatı ve merkantilist kapitalizmin şekillendirdiği Yeni Dünya'yı Avrupa'nın nispeten bol sermaye ve emeği için yoğun toprak kullanımına dayalı ürünler için bir kaynak ve pazar yeri haline getiren tuhaf yollara girmesini de zorunlu kıldı. Bu nedenle yaratıcılık, piyasalar, baskı ve talihli küresel konjonktürler bir araya gelip Atlantik dünyasında bir atılım gerçekleştirirken, Doğu Asya'da muhtemelen daha iyi işleyen piyasaların daha erken yayılması orada atılım yerine ekolojik bir kördüğüme yol açtı.

Bu nedenle 6. Bölüm, Atlantik ticaretinin önemini finansal kâr ve sermaye birikimi açısından ya da (Avrupa'nın muhtemelen kendi topraklarında yeterince talep üretebileceği[33]) mamul ürün talebi açısından değil,

33 Egzotik kaynaklar ile Avrupa içindeki sermaye birikimi karşılaştırması için bkz. DeVries 1976, s. 139–46, 213–14. Ayrıca, bkz. age, 176–92; Mokyr 1985b, s. 21–23; ve daha genel itibarla Sanayi Devrimi'ndeki talep faktörlerinin önemini sorgulayan Mokyr 1985a.

Avrupa'nın kıt olan toprak ve enerji arzı üzerindeki baskıyı ne kadar hafiflettiği açısından yorumlamaktadır. Atlantik ticareti bu temel ve fiziksel kısıtlamaların hafifletilmesine yardımcı olduğu için, Avrupa'nın denizaşırı madenciliğini, İngiltere'nin finansal sermaye birikimine veya ücretli emeğin gelişimine katkıları ne olursa olsun Batı Avrupa'nın merkez bölgelerindeki toprak ve enerji kıtlığını hafifletmek yerine ağırlaştıran tekstil, biracılık veya diğer sektörlerdeki gelişmelerden ziyade, ülkenin Malthusçu kısıtlamalar dünyasından çıkmasını sağlayan en önemli faktörlerden olan kömüre yönelişiyle karşılaştırılmak yerinde olur. Ve bu beklenmedik ekolojik kazancın önemini ölçen bir girişim on dokuzuncu yüzyıla kadar denizaşırı sömürünün meyvelerinin, İngiltere'nin ekonomik dönüşümünde fosil yakıtlara yönelmesi kadar önemli olduğunu gösteriyor.

Karşılaştırmalar, Bağlantılar ve Argümanın Yapısı

Esasen karşılaştırmalı olan 1. Kısım nispeten yüksek birikim seviyelerinden, demografik örüntülerden ve belirli piyasa türlerinden oluşan bir düzenin ekonomik olasılıklarda köklü bir değişim için en uygun ortamlar olan (Batı Avrupa, Çin, Japonya gibi) bazı bölgeleri ayrı bir yere koymakla birlikte, bu değişimin neden önce Batı Avrupa'da meydana geldiğini veya neden başka herhangi bir yerde gerçekleştiğini açıklayamadığını ileri sürmektedir. On dokuzuncu yüzyıldan önce (Avrupa arazi yönetimindeki açığı kapattığında ve başka pek çok alanda öncülük yaptığında) hatta o zaman bile, yalnızca Avrupa'nın dünyanın diğer bölgeleriyle olan karmaşık ve şiddete dayalı ilişkileri hikâyeye eklendiğinde teknolojik farklıların da bu hususta çok fazla açıklayıcı gücü yoktur.

2. Kısımda kıtalararası karşılaştırmalar, kıtalararası bağlantıların da önem kazanmaya başladığı bir bağlamda devam etmektedir. Bu bölümde, fiziksel ihtiyaca doğrudan daha az bağlı olan ekonomik faaliyet türleri ele alınırken, başka *merkez* bölgelerle karşılaştırıldığında bile Batı Avrupa'nın önemli kurumsal ve kültürel farklılıklarının boy gösterdiği savunulmaktadır. Ancak bu farklılıklar tür değil derece farklılıkları olup, güç ve kapsam bakımından oldukça sınırlıdır. Bu farklılıklar, sadece ve sadece Batı Avrupa'nın *kapitalist bir üretim tarzına* veya *tüketim toplumuna* sahip olduğu iddiasını meşrulaştırmadığı gibi on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkacak dramatik sapmaları da kendi başlarına açıklayamazlar. Dahası, önemli farklılıkların gözle görülür olduğu yerlerde

bu farklılıkların basit Smithçi piyasa dinamiklerinden, özellikle de devlet ruhsatlı tekeller ve imtiyazlardan, ayrıca silahlı ticaretin ve sömürgeleştirmenin meyvelerinden tutarlı bir şekilde sapılmasıyla ilgili olması dikkat çekicidir.

3. Kısım Avrupa hangi avantajlara sahip olursa olsun bu avantajların Avrupa'ya, Eski Dünya'nın çeşitli *merkez* bölgelerinin paylaştığı birtakım temel ekolojik kısıtlamalardan çıkış yolu göstermediğini kanıtlayan bir karşılaştırmayla başlamaktadır. Ayrıca, Eski Dünya'nın daha az yoğun nüfuslu bölgeleriyle yapılan (Avrasya'nın bütün merkez bölgelerinin izlediği ve 1800 öncesi Batı Avrupa'nın yönetebileceğinden çok daha büyük bir ölçekte bir strateji olan) mutabakata dayalı ticaret bu kaynak darboğazlarını gidermek için sınırlı bir potansiyele sahipti. Fakat Yeni Dünya, büyük ölçüde küresel konjonktürlerin etkilerinden dolayı daha fazla olanağa sahipti. İlk olarak, salgın hastalıklar bu topraklara Avrupa'nın el koymasına karşı direnişi ciddi şekilde zayıflattı. İkincisi, işgalleri ve nüfus azaltımını takiben kurulan (merkantilizm ve özellikle de Afrika'daki köle ticareti) Atlantik ötesi ilişkiler, gerekli kaynakların Avrupa'ya akışını Eski Dünya bölgeleri arasındaki mutabakata dayalı ticaretin yapamayacağı şekilde hızlandırdı. Bu ilişkiler, modern dünyadaki birincil ürün ihracatçıları ile imalat bölgeleri arasındaki kendi kendini idame ettiren iş bölümünü, sanayileşmeden bile önce öngörmüştü. Böylelikle, dünyanın ilk *modern* merkezi ile onun ilk *modern* çevresi birlikte oluşturuldu. Ve bu küresel konjonktür Batı Avrupa'nın, temel özellikleri eşsiz olmayan gelişmiş bir piyasa ekonomisi temelinde benzersiz bir sistem inşa etmesini sağlaması bakımından önem arz ediyordu. 3. Kısmı, bahsedilen karşılaştırmaların tek başına açıklayamayacağı hususları açıklayan bağlantılar ve etkileşimlerle bitireceğiz.

Coğrafi Kapsam Üzerine Bir Not

Kitabın ana fikirlerini kabaca özetledikten sonra coğrafi kapsamı hakkında da kısa bir uyarı yapmak yerinde olacaktır. Bu kitap, gelişmekte olan *dünya tarihi* alanına dahil olurken, dünyanın bölgelerini inceleme hususunda eşitlikçi bir tutum izlememektedir. Çin (en çok da Doğu ve Güneydoğu Çin) ve Batı Avrupa ayrıntılı olarak; Japonya, Güney Asya ve Çin'in iç bölgeleri daha az; Doğu Avrupa, Güneydoğu Asya ve Kıta Amerika daha da az; Afrika ise köle ticareti dışında en az ele alınmakla

birlikte Orta Doğu, Orta Asya ve Okyanusya'dan ise hemen hemen bahsedilmemektedir. Ayrıca Çin, Japonya, Güney Asya ve Batı Avrupa hem karşılaştırmalar hem de bağlantılar açısından incelenmektedir. Diğer bir deyişle bu bölgeler hem temel ekonomik dönüşümlere uygun yerler olarak incelenmekte, hem de kendileriyle diğer bölgeler arasındaki karşılıklı etkiler açısından incelenmektedir.

Diğer yandan; Doğu Avrupa, Güneydoğu Asya, Kıta Amerika'sı ve Afrika çoğunlukla başka bölgelerle olan etkileşimleri üzerinden incelenmektedir. Bu durum, yalnızca o bölgelere göre hareket edildiği anlamına gelmez; aksine, ana hatları çizilen argüman, *merkez* olduğunu düşündüğümüz bölgelerde mümkün olan hususların, *o bölgelerin* çevrelerinin kalkınma yolları ve iç dinamikleri tarafından şartlandırıldığında ısrarcıdır. Bu durum, karşılaştırmalı olarak ele aldığım bölgelerin önemli değişikliklerin gerçekleşebileceği yegâne bölgeler olduğu anlamına da gelmemeli. Endüstriyel büyüme, *modernite* dediğimiz kavramın hayati bir parçası olsa da sadece bir parçasıdır; diğer parçaların başka coğrafi kökenleri olabilir. Bu yüzden, yalnızca, çağımızın baskın özelliği kabul ettiğimiz kavramların ocağı olan bölgeleri anlamaya da teşebbüs edemeyiz; böyle yaparsak, o özellikleri kaçınılmaz olarak varsayma riski büyük ölçüde artar. Kısacası, bir Avrupa hikâyesine birkaç Çin ve Japon örneği eklemek o hikâyeyi *dünya tarihi* yapmaz.

Fakat burada yaptığım gibi bir odaklanmanın kısıtlı enerjim haricinde başka sebepleri de var. Bu sebeplerin bazıları sorgulamak istediğim hikâyelerle, bazıları da anlatmak istediğim hikâyeyle ilgili.

Birincisi; Smith'ten ve Malthus'tan başlayıp Marx'a ve Weber'e kadar modern Batı'nın kendisiyle ilgili anlattığı hikâyeler içinde başka yerlerden çok, *öteki* işlevini Çin görmüştür. Bu nedenle, bu kitabın iki önemli amacından biri Çin'i Avrupa'nın varsayılan karşıtı rolünden kurtardığımızda kalkınmasının ne kadar farklı olduğunu görmek, diğeri ise Avrupa ekonomisi ile onun en çok karşılaştırıldığı ekonomi arasındaki benzerliklere baktığımızda Avrupa tarihinin ne kadar farklı olacağını görmektir.

İkincisi, argümanlarımda vurguladığım süreçler bizi dünyanın yoğun nüfuslu bölgelerine ve o bölgelerin ticaret ortaklarına yöneltmektedir. Bir yandan, süregiden uzmanlaşma yüksek nüfus yoğunluğu tarafından beslenir; piyasa bölgesi içinde fazla insan yoksa, belli işleri ara sıra yapan kişiler ken-

di kendilerine ayakta kalamazlar.[34] Nüfus yoğunluğu, Adam Smith'in *piyasanın kapsamı* kavramının tek belirleyicisi değildir. Hatta seyrek nüfuslu bölgelerde bile, kültürün önemli saydığı belli işleri parçalara bölen özenli uzmanlara rastlamak da imkânsız değildir. Fakat (gıda ve giyim ürünleri üretimi, inşaat, ulaşım ve mübadelenin kendisi gibi) ekonomik faaliyetin pek çok alanında özenli uzmanlaşmanın gelişmesinde pek çok insanın makul bir fiziksel ve kültürel mesafede bulunmasının yerine hiçbir şey ikame edilemez. (Aynı şey, doğal dünyanın araştırılmasında uzmanlaşmak ve onu değiştirmenin yeni yollarını aramak için de geçerlidir; bu, çok daha az öngörülebilir ancak çok daha önemli olan teknolojik değişim başlatma sürecinin Smithçi bileşenidir.)

Bu arada, benim argümanımın da merkezinde yer alan ekolojik baskılar, demografiyle çok daha yakından ilişkilidir.[35] Mutlak anlamda az nüfuslu bölgeler bile şayet çok sayıda insanı besleyemezlerse veya o bölgelerdeki insanlar çevreyi belli şekillerde kullanırsa, ağır ekolojik baskı altına girebilirler. Bu nedenle 3. Kısımda, yoğun nüfuslu bölgeler ile benim *doygun nüfuslu* olarak adlandırdığım, arazi tasarrufu sağlayan önemli teknolojik değişikliklerin ve kurumsal ıslahatların gerçekleşmediği, bununla birlikte başka bölgelere göre dönüm başına daha az insan yaşasa bile, dış ticaret yoluyla gelen yoğun arazi kullanımına dayalı mallara erişimin artmadığından, büyüme için çok az yer kalmış bölgeler arasında ayrım yapıyorum. (Örneğin, dönüm başına verimi çok daha düşük ve yaşam standardı çok daha yüksek olan on sekizinci yüzyıl İngiltere'si, daha düşük nüfus yoğunluğuna sahip olsa bile Bengal'den daha doygun nüfuslu olabilir.) Ancak bu kriter de Batı Avrupa'ya, Çin'e, Japonya'ya

34 Bu hususta uzmanlaşmanın, karmaşıklıkla da, işbölümü ile de aynı şey olmadığına dikkat edilmelidir. Örneğin, her hafta ekmeği kimin pişireceğini belirleyen son derece karmaşık takas kurallarına sahip olduğu halde, hiç kimsenin tam zamanlı fırıncılık yapmadığı bir toplum düşünülebilir. Böyle bir toplum elbette herhangi bir toplum kadar karmaşık olabilir ve halkının her bir ferdi çok karmaşık becerilerde ustalaşmış olabilir. Fakat bu toplum tam da bu nedenle, insanların sürekli olarak piyasasını bulabilecekleri birkaç işe odaklanmaya yönlendirildiği ekonomik dinamiklere sahip olmayacaktır.

35 Ben bunlara yarı-Malthusçu dinamikler diyorum, çünkü nüfus yoğunluklarının tartıştığım merkez bölgelerde yaşam standardını mutlaka düşüreceğini iddia etmiyorum. Sanayi devrimi öncesi teknolojiler göz önüne alındığında, gerileyen arazi/işgücü kullanım oranları daha fazla büyümenin önünde ciddi bir engel teşkil ediyordu ve erken endüstriyel teknolojiler bu engeli kısmen kaldırsalar da kendi başlarına yeterli değildi.

ve kısmen Hindistan'a odaklanmaya yol açıyor. Yoğun nüfus, bilgi birikimi ve belli teknolojik ve kurumsal değişikliklerin gerçekleşme olasılığı da tartışılabilir, fakat bu tartışmalar çok da sonuca yönelik değildir.

Entelektüel açıdan savunulabilir olmamasına rağmen son bir husus da şudur ki, eğitimim beni Çin, Avrupa ve Japonya hakkında başka yerlere nazaran daha fazla yazı kaleme alma ve buralar hakkında nispeten daha fazla araştırmaya erişebilme noktasında donanımlı hale getirdi. James Blaut'un *tekdüzencilik* olarak bahsettiği kavram (Afro-Avrasya'nın birbiriyle bağlantılı birçok bölgesinin belirli bir dönemde, Blaunt'un analizine göre 1492'de, genel olarak *dinamizm* ve dolayısıyla *modernite* için aşağı yukarı benzer potansiyele sahip olduğu fikri[36]) yararlı bir başlangıç noktasıdır, fakat bu kavramın ampirik olarak keşfetmemiz gereken sınırları vardır. Tekdüzencilik her yerde geçerli olsaydı olağanüstü bir tesadüf olurdu; fakat öyle olmadığına dair çok fazla kanıt var. Tahminim şu ki, nüfus yoğunluğunun son derece önem arz ettiği anlaşılacak ve bu nedenle Kuzey Hindistan'ın, örneğin Orta Asya'dan ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok Çin, Japonya ve Batı Avrupa'yla birlikte gruplanabileceği ortaya çıkacaktır.[37] (Bu bağlamda, on yıl önce böyle bir kitap yazmaya teşebbüs eden birinin, Çin'e yönelik olarak ileri sürdüğüm iddiayı destekleyecek kaynak bulmakta benden çok daha fazla zorlanacağını hatırlamakta fayda var; yirmi beş yıl önce Japonya için bile kaynak bulmak zordu.) Fakat şu anda mevcut olan kaynaklar sayesinde bu kitaptaki coğrafi vurgular, en azından gündemimize yeni sorular yöneltmek için yeterli sayılır. Yakından incelediğim bölgeler dünyanın tamamını oluşturmadığı gibi, dünyanın geri kalanı da yalnızca incelediğim bölgelerle etkileşim kurduğu için önemli hale gelmez. Negatif bir örnek vermek gerekirse; Çin'deki ve Batı Avrupa'daki işgücü sistemleri birbirlerine hiç benzemez ancak Çin'deki ve Doğu Avrupa'daki işgücü sistemleri oldukça benzerdir; fakat ilginç olan şu ki, Çin ile Batı Avrupa, ikisinden birinin Doğu Avrupa'ya benzediğinden çok daha fazla birbirlerine benzer. Fakat bence bu, içinde yaşadığımız sanayileşmiş çağın nereden geldiğini yeniden düşünmek için makul bir dağılımdır.

---

36 Blaut 1993, s. 42, 124, 152

37 Hem imparatorluğun büyük bölümünde nispeten seyrek olan, hem de on sekizinci yüzyılın büyük bölümünde azalan Osmanlı nüfusu için, bkz. McGowan 1994, s. 646-57.

I

ŞAŞIRTICI BENZERLİKLER DÜNYASI

I. BÖLÜM

AVRUPA, ASYA'NIN ÖNÜNDE Mİ? AVRUPA'NIN KALKINMASINA DAİR AÇIKLAMALARDA NÜFUS, SERMAYE BİRİKİMİ VE TEKNOLOJİ

Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyılın ortasında nasıl benzersiz bir şekilde zenginleştiğine dair fikir birliği yoktur. Ancak Eric Jones'un *Avrupa Mucizesi* adlı kitabı, bu konudaki mevcut *ana akım* tutumu ortaya koymaya en yakın olan eserdir. Jones'un argümanı eklektiktir ve pek çok Avrupacı onun iddialarını ya reddeder ya da sorgular. Fakat Jones'un genel önermelerinden bazıları yine de yaygın olarak kabul görür. Bizim amaçlarımız açısından, bu genel ifadelerden (başka birçok çalışmada da rastlanan) en önemlisi, sanayileşmenin Avrupa iktisadi tarihinin diğer Eski Dünya yörüngelerinden ayrıldığı nokta olmadığıdır. Aksine, sanayileşme yüzyıllar boyunca ince ince inşa edilen farklılıkların tam olgunluğa ulaşmasını temsil eder. Hatta birçok bilim adamı bunu doğal karşılar; Jones bu önermeyi açıkça savunduğu için, çalışması yararlı bir başlangıç noktası işlevi görür.

Jones'a göre, *Avrupalılar*[1] sanayileşmeden önce zaten oldukça zengindi. Ellerinde çok fazla sermaye, özellikle de *nüfus artışını en yüksek seviyenin biraz altında tutarak* biriktirdikleri çiftlik hayvanları[2] vardı. Ve bu durum, Avrupalıların *tüketim düzeylerini Asya'daki tüketim düzeyinin biraz üzerinde tutmalarına* imkân tanıdı.[3] Ayrıca, Avrupa daha az doğal afet yaşadığı, inşaatta yangına dayanıklı tuğla ve taşları kullanmaya daha önce başladığı için, sermaye birikimlerinin yıkıma maruz kalma olasılığı daha düşüktü.[4] Bu nedenle, yıllık değer kaybını dengelemek için, Avrupa'nın asgari geçim düzeyini aşan yıllık üretim fazlasının az bir kısmına ihtiyacı vardı. Ve Avrupa'nın sermaye stokundaki bu avantajı, Sanayi Devrimi'nden önce bile istikrarlı bir şekilde arttı.

Ancak gerçekte, Batı Avrupa'nın 1800'den önceki sermaye stokunda nicel bir avantaj veya Avrupa'ya sermaye birikiminde önemli bir avantaj sağlayan (demografik veya başka türlü) kalıcı koşullar olduğunu

1 Jones'un bu ifadeye kimleri dâhil ettiği her zaman anlaşılır değildir. Bazı durumlarda bütün kıtayı, bazı durumlarda ise Batı veya Batı Avrupa'yı kapsar.

2 Jones 1981, s. 4–5.

3 A.g.e, s. 14.

4 A.g.e, s. 22-35, 40-41.

gösteren çok az kanıt vardır. Avrupalıların çok sağlıklı olmaları (yani beşeri sermaye konusunda avantajlı), daha verimli olmaları veya Asya'nın gelişmiş bölgelerine karşı uzun yıllar boyunca yavaş yavaş kazanılan avantajların varisi olmaları da olası değildir.

Sermaye stokuyla vücut bulan teknolojilerin karşılaştırmalarına baktığımızda, Sanayi Devrimi'nden önceki iki veya üç yüzyıl boyunca Avrupa'nın bazı önemli avantajlara sahip olduğunu görmekle birlikte, Avrupa'daki bazı bölgelerin geri kaldığına da şahit oluyoruz. Avrupa'nın dezavantajları tarım, arazi yönetimi ve yoğun arazi kullanımına dayalı (özellikle yakacak odun) bazı ürünlerin verimsiz kullanımı gibi alanlarda yoğunlaşmıştı. Anlaşıldığı üzere, Avrupa'nın üstün olduğu bazı alanlar gerçekten devrim niteliğindeki gelişmeler için önem arz ettiği halde, diğer toplumların daha iyi tekniklere sahip olduğu belirli alanlar böyle gelişmeler için önemli değildi. Fakat Avrupa'nın çeşitli sektörlerdeki teknolojik liderliği bile, sahip olduğu temel araziden, diğer toplumlara nazaran, daha azade kılan başka değişiklikler olmadan, kendiliğinden devam eden büyüme konusunda atılım yapılmasını sağlayamazdı. Bu kısmen, gerisinde kaldığı bazı arazi tasarrufu teknolojilerine yetişmesinin bir sonucuydu, kısmen de şanslı yerlerde çok önemli kaynakların bulunduğu mutlu bir tesadüf meselesiydi. Ayrıca kısmen küresel konjonktürlerden de kaynaklanıyordu. Bu küresel konjonktürleri ise, Avrupa'nın girişimleri (çoğu şiddet içeren), epidemiyolojik şans ve bazı bağımsız gelişmelerin bir bileşkesi şekillendirildi. (Çin'in gümüşe dayalı bir ekonomiye geçerek, Yeni Dünya madenlerinin kârlılığı sürdürmesine ve başka ürünler geliştirilmeden önceki uzun dönemde Avrupa'nın sömürgeci varlığını devam ettirmesine yardımcı olması, bahsedilen bağımsız gelişmelere bir örnektir.)

Bu küresel konjonktürler, Batı Avrupalıların yoğun arazi kullanımına dayalı çok büyük miktarda ilave kaynağa erişmesini sağladı. Dahası bu kaynakları, on dokuzuncu yüzyıldaki nüfus ve kişi başına düşen kaynak kullanımı artışından önce de zor durumda olan Avrupa ekolojisini daha fazla zorlamaya gerek duymadan ve topraklarını daha yüksek verim, daha fazla ekolojik sürdürülebilirlik için yönetmekte gerekli olacak büyük miktardaki işgücünü çeşitli emek yoğun faaliyetlere ayırmak zorunda kalmadan edindiler. Bu *dış* faktörler olmasaydı, Avrupa'nın icatlarının ekonomi ve toplum üzerindeki etkileri bakımından, on sekizinci yüzyılda Çin'de, Hindistan'da ve başka yerlerde yaşanmaya devam eden marjinal teknolojik gelişmelerden çok daha fazla devrimsel olamazdı.

Tarım, Taşımacılık ve Hayvancılık Sermayesi

Avrupa gerçekten de diğer yerleşik toplumların çoğundan daha fazla kişi başına çiftlik hayvanına sahipti ve Avrupa çiftçilik sistemi içinde çiftlik hayvanları o kadar değerli bir sermaye ekipmanı teşkil ediyordu ki daha fazla çiftlik hayvanı, daha fazla refah anlamına geliyordu. Ve Asya'nın bazı bölgelerindeki hayvan kıtlığı, daha fazla toprağın ekilmesine engel olmuştu. Örneğin, on sekizinci yüzyılda Bengal'in bazı bölgelerinde topraksız işçiler, saban hayvanı bulamadıkları için boş ve verimli topraklardan yararlanamıyordu. Fakat bu durum, mutlak bir hayvan açığından ziyade, işgücünü kaybetmekten korkan toprak sahiplerinin, hayvanları tekellerine almak istemelerinden kaynaklanıyordu.[5] Kullanılmayan arazlerin hâlâ bol miktarda bulunması, insanların hayvan sahibi olmamasından Malthusçu baskıların sorumlu tutulmasını ihtimal dışı bırakıyor.

Başka bazı Asya toplumlarında insan nüfusu, çiftlik hayvanlarının varlığını sınırlayacak yoğunluğa ulaşmıştı. Fakat bu örneklerdeki hiçbir husus, çiftlik hayvanı yetersizliğinin tarımsal üretime ket vurduğunu göstermez. Hayvan kıtlığı çok önemli bir sorun teşkil ediyor idiyse, daha büyük ve daha zengin çiftçilerin neden daha fazla hayvan yetiştirip kullanmadığını anlamak güçtür. Ancak makul verilere sahip olduğumuz zaman diliminde, dönüm başına kullanılan hayvan gücü konusunda Kuzey Çin'deki büyük ve küçük çiftlikler arasında gözlemlenebilir bir fark yoktur.[6] Dahası, Avrupa standartlarına göre çok az sayıda hayvan, hemen hemen bütün kullanılabilir arazileri ekip biçmeye yeterliydi. Ayrıca, benim bu bölgeye dair (çeltik yetiştiren Güney Çin'den çok, Avrupa'nınkine benzer karma ekine ve ekolojiye sahip bölge) en iyi tahminim, Çinlilerin nispeten az sayıda koşum hayvanıyla bile, on sekizinci yüzyılın sonlarında toprağı Avrupalı çağdaşlarından daha fazla ve daha kaliteli gübreyle kullandığı yönündedir.[7] Birazdan göreceğimiz üzere elde edilen verim, kuru tarım yapılan bir bölgeye göre olağanüstü yoğun olan bir nüfusun[8] yaşam standardını, benzerine Batı Avrupa'da rastlanabilecek seviyeye yükseltti. Bu arada, Asya'nın çeltik

5 Van Schendel 1991, s. 42; Marshall 1987, s. 7, 23.

6 Huang 1985, s. 145.

7 Hesaplamalar için bkz., Ek B.

8 Örneğin, Huang'ın kitabında (1985, s. 322), 1750 dolaylarında Shandong'da kilometrekareye 160 kişi düştüğü (net gıda ithalatı olmadan geçinen), buna karşılık Hollanda'da, önemli miktarda gıda ithalatı sayesinde bile kilometrekareye yaklaşık 40 kişi düştüğü yazar (McEvedy ve Jones 1978, s. 62–63).

bölgelerinde koşum hayvanı sayısının en az olduğu dönem, dünyada en yüksek tarımsal verimin elde edildiği zamana denk geldi. Çünkü çeltik tarımı çok fazla hayvan gücü gerektirmemekle birlikte hasat sonrası işlemler de buğday unu üretirken gerekenden çok daha az enerji gerektirir.[9] Başka yerlerdeki (Mezoamerika gibi) subtropikal ve tropikal bölgeler de, saban hayvanlarını çok az kullanarak veya hiç kullanmadan yoğun nüfusları geçindirdi. Şayet Avrupa tarımı daha fazla hayvanla bile çok verimli olamadıysa, çok fazla hayvana sahip olmayı önemli bir avantaj olarak görmek zordur.

Saban hayvanları elbette başka yükler de taşıyabilir. Sanayi öncesi Avrupa'da kara taşımacılığının ağır basmasının nedeni kısmen, her gün beslenmesi gereken ancak tarım işlerinde yalnızca yarı zamanlı olarak kullanılan çok sayıda çiftlik hayvanının bulunmasıdır. Avrupa o zamanlar kara taşımacılığı için sermaye ekipmanı konusunda önemli bir avantaja sahip miydi? Mera arazilerinin çok az olduğu Doğu Asya'yla karşılaştırıldığında belki de öyleydi; fakat Çin'de ve Japonya'da su taşımacılığındaki dikkat çekici gelişme bu durumu dengeledi ve taşımacılıkta Avrupa'yla eşit derecede değerli bir sermaye biçimini temsil etti. Doğu Asya'nın taşımacılıktaki genel avantajına o dönemlerde Adam Smith dikkat çekti.[10] Avrupa'da olduğu gibi Asya'nın çayırlık ve meralıkların bol olduğu bölgelerinde kırsal taşımacılık muhtemelen son derece gelişmişti. Kuzey Hindistan'ın, zaman zaman 10.000 hayvandan oluşan devasa öküz katarları,[11] söylentilere dayansa dahi güçlü bir örnektir. Nicel tahminler pek çok belirsizlikle dolu olsa dahi bir araya getirebildiğimiz veriler göstermektedir ki on sekizinci yüzyıl'da Kuzey Hindistan'da hayvanlarla yapılan yük taşımacılığının kapasitesi kişi başı bazında, Werner Sombart'ın 1800'de Almanya için yaptığı tahminlerden çok farklı değildi.[12] Ve hem Çin hem de Hindistan çok büyük meralara sahip olan Orta Asya'dan uzun süre savaş atları ve başka bazı çiftlik hayvanları satın almıştı. 1700'den sonra Qing Hanedanı bu toprakların büyük bölümünü kontrol altına aldı ve kendi savaş atlarını yetiştirdi. Şayet Çin başka hayvanlar ithal etmek isteseydi, bu da ekolojik açıdan makul olurdu.[13]

9 Bray 1984, s. 48, 198–200 (Avrupa'yla karşılaştırma); Palat 1995, s. 60 (değirmencilikle ilgili).

10 Smith 1937, s. 637–38.

11 Habib 1990, s. 376–77

12 Bkz. Ek A.

13 Örn. bkz., Gardella 1992b, s. 101–2.

Asya'da taşımacılık sermayesi açığı olduğuna dair hiçbir emare görmüyoruz. Böyle bir açık muhtemelen, özellikle tahıl gibi hacimli malların pazarlanmasını engellerdi. Oysa en kalabalık toplumlardan biri olan Çin'de uzun mesafelere pazarlanan mahsulün payı, Avrupa'dakinden çok daha yüksek görünüyor. Wu Chengming, on sekizinci yüzyılda uzun mesafeli ticaretle 30.000.000 *shi* tahıl satıldığını[14] ve bunun yaklaşık 14.000.000 kişiyi beslemeye yetecek bir miktar olduğunu tahmin ediyor.[15] Bu, Avrupa'nın 1800 öncesi zirveyi gören[16] uzun mesafeli tahıl ticaretinin beş katından, Baltık ülkelerinin en parlak dönemlerinde normal bir yılda yaptıkları tahıl ticaretinin yirmi katından fazla bir miktardı.[17]

Ayrıca Wu'nun hesaplamaları, Çin'deki pek çok tahıl ticareti yolundan yalnızca en büyüğünü içerir ve Wu, o yollar için dahi temkinli tahminlerde bulunur. Örneğin, 1800'de[18] (Fransa'nın nüfusundan biraz fazla olarak) yaklaşık 23.000.000 nüfusa sahip ve ne ticarileşmiş ne de geri kalmış bir bölge olan Shandong vilayetini hesaba katmaz. Shandong, on sekizinci yüzyılın her yılında ortalama 700.000-1.000.000 (Baltık ticaretinin beslediğinden daha fazla) kişiyi beslemeye yetecek kadar tahıl ithal ediyordu ve hemen hemen aynı miktarda tahılı da ihraç ediyordu.[19] Dolayısıyla, Çin'in bir ülke büyüklüğündeki bu bölgesine girip çıkan tahılı Avrupa'daki uluslararası ticaretin muadili olarak ele alırsak, bu tek vilayetin Avrupa'nın bütün uzun mesafeli tahıl ticaretiyle kıyaslanabilir ölçüde tahıl ticareti yaptığını görürüz. Ayrıca vilayet içinde de oldukça fazla tahıl ticareti yapılmış olmalı, zira o hacimdeki ithalat bile kentsel bölgelerin talebini karşılayamazdı.

Çin'in durumu benzersiz de değildi. Asya'nın çeşitli bölgelerindeki pek çok şehir (ve muhtemelen sömürge öncesi Amerika'daki bir-iki şehir), on sekizinci yüzyıl Londra'sından önceki herhangi bir Avrupa şehrinden ve birkaçı da Londra'dan daha büyüktü. Japonya'nın on sekizinci yüzyıldaki nüfusunun %22'sinin şehirlerde yaşadığı, buna karşılık Batı Avrupa'da bu oranın %10-15 civarında olduğu[20], Malay takımadaları ise genel

14 Wu 1983, s 277. Shi, yaklaşık 103 litreydi; bir shi pirinç yaklaşık 72 kg ediyordu.
15 Perkins 1969, s. 297–307; Marks 1991, s. 77–78.
16 Braudel 1981, s. 127.
17 Jones 1981, s. 81; DeVries 1974, s. 170.
18 Huang 1985, s. 322.
19 Xu Tan 1995, s 86.
20 Smith 1958, s 68.

olarak seyrek nüfuslu olsa da nüfusunun %15'inin şehirlerde yaşadığı tahmin ediliyor.[21] Bu şehirlerin pek çoğu (Güney Asya ve Orta Doğu'daki bazı şehirler de) büyük ölçüde, hacimli gıdaların uzun mesafeli nakliyesine bağımlıydı.

O halde genel olarak, ulaşımda Avrupa'nın avantajlı olduğuna dair kanıt bulmak çok zor görünüyor. Son bir olasılık, Avrupa'daki hayvanların değirmen taşlarını döndürmek gibi endüstriyel faaliyetlere güç sağlayarak çok önemli bir fark yaratması olabilir. Ancak Asya'nın pirinç tüketen bölgeleri zaten daha az öğütme işlemine ihtiyaç duyuyordu, çünkü pirinç (buğdayın aksine) genellikle un haline getirilmeden yeniyordu. Pirinç genellikle tek seferde ve az miktarlarda dövülerek un haline getirilirdi. Bunun nedeni hayvan gücünün bulunmaması değil, pirincin kabuğu çıkarıldıktan sonra çok çabuk bozulmasıydı; bu da günlük olarak ve az miktarlarda elle işlenmesini gerektiriyordu.[22] Ayrıca ister Avrupa'da ister Asya'da olsun, değirmenlerin ve diğer endüstriyel tesislerin çoğu küçüktü ve sınırlı talep, tatiller gibi mutat kısıtlamalar ve (örneğin demirhaneler için yakıt gibi) başka kıtlıklar nedeniyle pek çok gün kapalı oluyorlardı. Bu nedenle, genellikle çok sayıda hayvana ihtiyaç duyulmuyordu; dolayısıyla hayvan gücü kıtlığının herhangi bir yerde endüstriyel kalkınmanın önünde önemli bir engel teşkil ettiğini öne sürecek hiçbir delil yoktur.

Avrupa'daki hayvanlar bir fark yarattıysa, bu fark *sermaye malı* farkı değil, yalnızca tüketim maddesi farkı, yani diğer bölgelerin başka bir şeyle ikame edemediği bir protein kaynağı farkı olurdu. Avrupalılar Asya'daki çoğu insandan daha fazla et ve çok daha fazla süt ürünü tüketiyordu. Fakat bu avantaj erken modern dönemde artmıyor, hızla azalıyordu. Örneğin, Almanya'da et tüketimi Orta Çağ'ın sonları ile 1800 arasında yaklaşık %80 oranında azaldı.[23] Dahası et, yeri doldurulamaz bir protein kaynağı değildi. Pek çok Mezomerikalı ve Kuzey Amerikalı, ette bulunan en önemli aminoasitleri mısırdan, fasulyeden ve kabaktan, Doğu Asyalılar ise soya peynirinden ediniyordu.

21 Reid 1989, s. 57.
22 Bray 1984, s. 53; Palat 1995, s. 60.
23 Braudel 1981, s. 196.

Genel itibarla, beslenme biçiminin (veya daha fazla tuğla ve taş yapıya sahip olmak gibi) tek bir özelliğini baz alan her argüman zayıftır. *Yaşam standardında öne geçmeyi* hangi farklılıkların sağladığını nasıl belirleyeceğiz?[24] Örneğin Japonya, Çin ve Güneydoğu Asya'nın büyük bölümündeki güvenli içme suyu kaynakları yerine, neden Avrupa'nın barınma konusundaki üstünlüğünü vurgulayalım?[25] Veya Asya'nın çoğu yerinde yoksulların bile kullandığı ve Avrupalı zenginlerin bile mevcut olur olmaz tercih ettiği pamuğun rahatlığını ve dayanıklılığını öne çıkaralım? Kesin olan yegâne cevap, Avrupalıların kullandığı belirli fiziksel mal sepetinin onları daha sağlıklı, daha uzun ömürlü veya daha zinde yaptığı olacaktır; fakat kabul etmeliyiz ki elimizdeki sınırlı kanıtlar böyle bir duruma işaret etmiyor. Paul Bairoch, yirminci yüzyıla ait verilerden geriye doğru çıkarımlar yaparak, 1800 dolaylarında dünyanın birçok bölgesi için kişi başına düşen gelir tahminleri ortaya koydu. Hesaplamalarına göre Asya, Batı Avrupa'nın çok az gerisinde kalmakla birlikte bir bütün olarak Avrupa'nın önündeydi; Çin ise, Batı Avrupa'nın bile önündeydi.[26] Ancak Bairoch'un araştırması aynı zamanda pek çok zorlukla doludur. Ben, onun her ekonomi için ortaya koyduğu tek bir sayıya güvenmek yerine konu konu ilerleyerek, on sekizinci yüzyıl Avrupa'sının ekonomik *sıradanlığına* dair kendi savımı oluşturacağım.

Daha Uzun Yaşamak mı, Daha İyi Yaşamak mı?

Belki de Avrupa'nın en müreffeh bölgesi olan İngiltere'de 1650 yılında, doğumda beklenen yaşam süresi asillerin çocukları için bile otuz iki yıl civarındaydı; ancak 1750'den sonra bu sayı kırkı geçebildi.[27] John Knodel, Batı Almanya'nın on dört köyünde yaşayan insanların ortalama yaşam süresinin on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda otuz beş ile kırk yıl arasında dalgalandığını tespit etti. Bu rakam, daha büyük olan toplam Alman nüfusunun on dokuzuncu yüzyıldaki ortalama yaşam süresinden yüksekti.[28] Wrigley ve Schofield'ın İngiliz köyleri üzerine yaptığı kapsamlı araştırma; on sekizinci yüzyılda ortalama yaşam süresinin otuzlu yaşların ortalarından sonuna kadar olduğunu, on dokuzuncu yüzyılda kırka

24 Jones 1981, s.7.
25 25 Hanley 1997, s. 104, 110–11, 117, 119–20; Reid 1988a, s. 36–38, 41.
26 Bairoch 1975, s. 7, 13, 14.
27 Stone 1979, s. 58.
28 Knodel 1988, s. 68–69.

çıktığını, 1871 sonrasına kadar ise bu seviyenin çok üzerinde seyretmediğini gösteriyor.[29]

Bu rakamlar İngiltere'nin hayli şaşırtıcı bir şekilde, Stone'un asillerin çocukları için zikrettiği süreden sadece biraz daha az ortalama yaşam süresine sahip olduğunu gösterse de, bu sonuca varmakta acele etmemeliyiz. Başka akademisyenler, Wrigley ve Schofield'ın 1780'den önce halk arasındaki doğumların ve ölümlerin eksik bildirilmiş olmasını tam olarak düzeltmediğini öne sürüyor. Bu durum, halk tabakasından olan insanların hesaplanan ortalama yaşam süresini azaltarak, sıradan halk ile doğumları ve ölümleri belgelenmiş asiller arasındaki farkı artıracaktır. Peter Razzell, 1600 ile 1749 arasında İngiltere'deki gerçek bebek ölüm oranının, Wrigley ve Schofield'ın hesaplamalarının gösterdiğinden %60 ila %100 daha yüksek olabileceğini tahmin ediyor.[30] Bu oran tek başına, otuz yedi yıl olan doğumda beklenen yaşam süresini 31,6 ile 34,0 yıl arasına düşürüyor. Razzell ise, yaşa dayalı diğer ölüm oranlarının da, özellikle bu dönemin ilk yılları için yukarı yönlü düzeltilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.[31] Fransa'nın çok daha büyük olan nüfusunun ortalama yaşam süresi önemli ölçüde daha düşüktü; 1770 ile 1790 arasında her iki cinsiyet için de doğuşta beklenen yaşam süresi 27,5 ile 30 arasındaydı.[32] Biraz daha ileriki yıllarda (1816-60) Almanya'nın çeşitli bölgelerine ait rakamlar yaklaşık olarak Fransa'ya ait rakamlara benziyordu; Doğu ve Batı Prusya'da 24,7, Ren vilayetinde 29,8 ve Vestfalya'da 31,3'tü.[33]

Çeşitli Asyalı gruplar, en az Batı Avrupalılar kadar uzun yaşamış gibi görünüyor. Hanley ve Yamamura, on sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılın başlarında iki Japon köyündeki erkeklerin doğuşta beklenen yaşam süresini 34,9 ve 41,1, kadınlarınkini ise 44,9 ve 55,0 olarak tahmin ediyor.[34] Smith, Eng ve Lundy, bir on dokuzuncu yüzyıl köyünde bir yaşına ulaşabilenlerin ortalama yaşam süresini erkekler için 47,1 ve kadınlar için 51,8 olarak hesapladı.[35] Dolayısıyla, kırsal kesimdeki Japonların (kanunen

29 Wrigley ve Schofield 1981, s. 230, 708–13.

30 Razzell 1993, s. 757–58.

31 A.g.e, s. 759–63; düzeltilmiş ortalama yaşam süresi hesaplamaları bana aittir.

32 Blayo 1975, s. 138–39.

33 Nipperdey 1996, s. 89.

34 Hanley and Yamamura 1977, s. 221–22.

35 Smith, Eng ve Lundy (1977, s. 51), tabloda gelecekteki ortalama yaşam süresi olarak 46,1 ve 50,8 rakamlarını veriyor. Ayrıca tabloda, Çin'le ilgili son araştırmalarda olduğu gibi, yüksek bebek öldürme oranlarının (genellikle ürkütücü boyutlardaki

kale şehirlerinde yaşamaları gereken aristokratları içermeyen grup) en az Avrupalılar kadar, hatta muhtemelen daha uzun yaşadıkları anlaşılıyor.

Çinlilerin yaşam sürelerinin uzunluğu daha az etkileyicidir fakat yine de Avrupalıların uzun yaşam süreleriyle karşılaştırılabilir. Aynı şey diğer Asya nüfusları için de söylenebilir. Telford'un nispeten müreffeh bir bölgeden elde edilen soy kütüklerine yönelik araştırması, on sekizinci yüzyılın ortalarında doğumda beklenen yaşam süresinin 39,6 yıl olduğunu, ancak on dokuzuncu yüzyılın başlarında bunun (İngiltere için yapılan tahminlerle karşılaştırılabilecek) 34,9 yıla düştüğünü gösteriyor.[36] 1792-1867 yıllarında Mançurya kırsalında bulunan bir köyle ilgili olarak son derece sağlam verilerle çalışan Lee ve Campbell, bir yaşındaki erkek çocuklarının ortalama yaşam süresinin 35,7 yıl, bir yaşındaki kız çocuklarınınkinin ise 29 yıl olduğunu ortaya çıkardı.[37] Bu rakamlar, Telford'un on sekizinci yüzyılın ortalarına ait hesaplamalarından biraz daha düşüktür. Fakat bu nüfusta erkek çocukları kız çocuklarına yeğ tutulduğundan, kız çocuklarıyla ilgili sayılar baskılanmış olabilir. Bu rakamlar yine de kırsal Avrupa'nın müreffeh bölgelerine ait sayılarla benzerlik göstermektedir. Lavely ve Wong'un, on sekizinci yüzyılın sonlarında ortalama yaşam süresinin azaldığından şüphelenmek için pek çok nedenleri vardı. İkili, Çin'deki ortalama yaşam süresine dair çeşitli çalışmalardan elde edilen ölçümleri bir araya getirdiler ve ortaya çıkan sayıların on dokuzuncu yüzyıla kadar, karşılaştırılabilecekleri Kuzeybatı Avrupalı gruplarınkinden genel olarak daha yüksek olduğunu gördüler.[38]

Belki de herhangi başka bir yere kıyasla en düzgün şekilde kaydı tutulmuş modern öncesi dönemdeki nüfus olan, Qing İmparatorluk hanedanına ilişkin son araştırmalar karma fakat *Çinlilerin*[39] Batı Avrupalılar

---

kıtlıktan dolayı değil) yer almasının, doğuşta beklenen yaşam süresi ile 1 yaşında beklenen yaşam süresi arasında çok büyük bir fark oluşturduğuna ve 1 yaşında beklenen yaşam süresini genel koşullar bakımından daha iyi bir rehber haline getirdiğine de dikkat edilmelidir. Bebek öldürmenin yalnızca çaresizlikten başvurulmuş bir önlem olduğuna inanmayanlar şunu dikkate almalıdır ki, bu uygulama yalnızca zengin Çinliler ile Japonlar arasında yaygın değildi, zengin şehirli Avrupalılar da, bu uygulamanın bebek ölüm oranını arttığı netleştikten çok sonra bile bebeklerini kırsal kesimlerde yaşayan sütannelere göndermekte ısrar etmişti.

36 Telford 1990, s. 133.

37 Lee ve Campbell 1997, s. 60, 76–81.

38 Lavely ve Wong 1998, özellikle s. 721–24.

39 İmparatorluk soyuna mensup olanlar Mançu'ydu ancak Çin'de yaşıyorlardı ve pek çok yönden hayli asimile olmuşlardı.

kadar uzun yaşadığı fikrini destekleyen bir tablo ortaya koyuyor. Doğumda beklenen yaşam sürelerinin düşük görünmesinin nedeni kısmen, çok yüksek bebek öldürme oranı olarak görünmektedir; yeni doğan kız bebeklerinin belki de %25'i öldürülüyordu ve bu oran on sekizinci yüzyılda zirveye ulaştı.[40] (Bebek katli, aile planlaması yöntemi olarak sıkça başvurulan bir uygulamaydı ve bu nüfusa ait fazlasıyla detaylı kayıtlar, bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğunu gözler önüne sermektedir.) Ancak on sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bir yaşına ulaşanların ortalama yaşam süresi kırk yıl veya biraz üzeriydi;[41] bu da onları yukarıda zikredilen en zengin Batı Avrupa nüfuslarındakilerle karşılaştırılabilir hale getiriyor. Çin'deki ortalama yaşam sürelerinin Avrupa'dakilerle karşılaştırılabilir olduğu, başka demografik verilerden de çıkarılabilir. Birazdan göreceğimiz üzere, Çin'deki doğum oranları Avrupa'daki doğum oranlarından daha düşükken, (1550-1750 arasında) nüfus artış hızı önce daha yüksekti, daha sonra Avrupa'yla karşılaştırılabilir hale geldi (hem Çin'de hem de Avrupa'da 1750-1850 arasında neredeyse ikiye katlandı). Bu ancak, Çin'deki ölüm oranlarının da Avrupa'daki ölüm oranlarından düşük olmasıyla mümkündür. (Avrupa daha fazla göç aldı ancak bu göçler o dönemin sonuna kadar önemli bir fark yaratmaya yetmedi.) Yapılan başka araştırmalar Çin'deki doğum ve ölüm oranlarının şimdiye kadar bulunanlardan daha yüksek olduğunu gösterebilir (özellikle ülkenin daha yoksul bölgelerine ait sağlam veriler bulursak) fakat Avrupa'ya dair verilerimiz de orantısız bir şekilde, nispeten müreffeh bölgelerden alınmıştır.

On sekizinci yüzyıl Çin ve Avrupa'sının (belki de Çin'in az bir farkla üstün olduğu) daha zengin bölgelerinde ortalama yaşam sürelerinin hemen hemen karşılaştırılabilir olması, beslenmeyle ilgili dağınık verilerimize de yansımıştır. Ölüm oranları ile beslenme arasında çok yakın bir benzeşme olduğunu varsaymamalıyız; bu, sanayi öncesi nüfusların ölüm oranlarını bilinçli olarak etkilemeleri için çok az yönteme sahip olduğunu varsayan ve mevcut kaynaklardaki dalgalanmaları (ve veba, savaş gibi dış krizleri) ana etki kabul eden bir uygulamadır. Örneğin Lee ve Wang; yeni halk sağlığı önlemlerinin (çiçek hastalığı tedavisinin yaygınlaşması gibi), uzun süredir devam eden kişisel hijyen alışkanlıklarının (sabun ve kaynatılmış su kullanmak) ve halkın yaygın tutumundaki (tıbbi tedavi aramaktan, bazı bebekleri öldürmeye veya ihmal etmeye kadar her konudaki) değişikliklerin,

40 Li Zhongqing 1994, s. 7.
41 A.g.e, s. 9.

on sekizinci yüzyıl Çin'inin ortalama yaşam süresi üzerinde modern öncesi Avrupa nüfuslarına ilişkin araştırmalardan beklediğimizden daha fazla etkiye sahip olabileceğini öne sürdüler. Fakat öyle olsa bile, kişi başına gıda tedarikinin ölüm oranlarını etkilediğine dair temel Malthusçu anlayış göz ardı edilemez. Bu nedenle, nispeten uzun yaşayan Çinlilerin nispeten bol miktarda yiyeceği olduğunu öğrenmek rahatlatıcıdır.

Braudel, Avrupalıların 1800'den önceki kalori alımına dair raporlarda çok büyük farklar olduğunu görür ve bu kayıtların çoğunun, imtiyazlı kişilerin yaşamına dair kaynaklardan geldiğine dikkat çeker. Ağır bedensel işler yapanların (örneğin, İspanyol filosundaki mürettebat) günde 3.500 kalori aldığını, *şehirlerde yaşayan büyük kitlelerin* ise kişi başına yaklaşık 2.000 kalori aldığını ortaya koyar.[42] Clark, Huberman ve Lindert'in derlediği, İngiltere'ye ait on dokuzuncu yüzyıl verileri, 1860'larda tarım dışı işçi hanelerinden oluşan çeşitli gruplarda yetişkin erkek başına 2.000-2.500 kalori ve kırsal tarım işçilerinin de yaklaşık 3.300 kalori alındığını gösterir.[43] Yangzi Deltası'nda bulunan on yedinci yüzyıla ait tarımla ilgili bir el kitabında tarım işçilerine verilen kumanyalarla ilgili kayıtlardan geriye doğru çalışan Ming-te Pan, bu kumanyalardan yalnızca tahıl tüketilerek 4.600 kalori tutacağına dikkat çeker.[44] Tüm Çin nüfusunun on sekizinci yüzyıldaki tahıl tüketimine ilişkin tahminler değişiklik gösterir. Fakat bu tahminler ortalama 2,2 *shi* pirinç tüketildiği,[45] bunun da kişi başına günde yaklaşık 1.837 kalori sağladığı yönündedir. On sekizinci yüzyılda nüfusun yaş grubu yapısı, John Buck'ın 1920'lerden ve 1930'lardan edindiği örneklerle aynı olsaydı,[46] kalori değeri yetişkin erkek başına 2.386'ya dönüşürdü ve bunun üzerine tahıl dışı gıda tüketimlerinden gelen kalori eklenmesi gerekirdi. Yetişkin erkek başına alınan kalori miktarındaki dönüşüm, İngiltere ile karşılaştırılabilirlik açısından istenen bir durum olsa da Çin'in kırsal bölgelerine ait on yedinci ve yirminci yüzyıl verilerinde yetişkin erkek ve kadın tüketimi arasındaki farkların İngiltere'deki örneklemlerinden çok daha fazla olması nedeniyle karmaşıklık arz eder. Fakat İngiltere'nin on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ait oranlarını kullanırsak, Çin'le ilgili oran yetişkin

42 Braudel 1981, s. 129–30.
43 Clark, Huberman ve Lindert 1995, s. 223–26.
44 Pan, yayınlanmamış eseri, s. 10.
45 Marks 1991, s. 77–78.
46 Perkins 1969'da bahsedilmiştir, s. 300.

erkek başına günde 2.651 kalori olur. Bu sayı, çok daha müreffeh geçen on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ait sayılar da dâhil olmak üzere, İngiltere'ye ait çeşitli örneklemlerin biri hariç tamamı ile karşılaştırılır ve Braudel'in, Avrupa'nın *büyük kentsel kitleleri* için yaptığı tahminin oldukça üzerindedir.[47]

Güneydoğu Asya'ya ait veriler son derece eksiktir fakat on dokuzuncu yüzyılın Luzon'undan kalma bir kilise sicil defteri, doğumda beklenen yaşam süresinin kırk iki yıl olduğunu ortaya koyuyor.[48] Diğer dağınık kanıtlar, 1500 ile 1800 yılları arasında elit tabakaya mensup Güneydoğu Asyalıların, Avrupalı emsallerinden biraz daha uzun yaşamış olabileceğini ve bu dönemde Asya'yı ziyaret eden Avrupalıların yerli halkın ne kadar sağlıklı olduğuna dikkat çektiklerini gösteriyor.[49] Diğer birçok bölge elimizde yeterince veri bulunmamaktadır.

Yalnızca Hindistan'da hesaplanan ortalama yaşam süresi, Kuzeybatı Avrupa'dakinden daha düşüktür; bir bölgeden elde edilen zayıf verilere göre, 1800 yılı dolaylarında doğuşta beklenen yaşam süresi 20 ila 25 yıldır.[50] Tekrar tekrar göreceğimiz üzere, muazzam çeşitliliğin ve zayıf verilerin bir araya gelmesi, özellikle Güney Asya'yla ilgili genelleme yapmayı, hatta Çin, Japonya ve Avrupa için yapılması mümkün olan türde açıklamaları alt bölgeler için yapmayı zorlaştırıyor. Bu durumda şu husus dikkat çekicidir ki, Hindistan kendisinden çok daha büyük (ancak siyasi olarak daha birleşik) olan Çin İmparatorluğu'ndan çok daha fazla çeşitlilikte işgücü rejimine sahipti. Bu çeşitliliğin kapsamı, Avrupa'daki kadar geniş ve bu nedenle Batı Avrupa'dakinden çok daha büyük görünüyordu. Bu durumun, benzer doğal kaynaklara sahip bölgeler arasında bile, gelir dağılımında ve yaşam koşullarında eşit derecede büyük

47 İngiltere için bkz. Clark, Huberman ve Lindert 1995, 226n. 25. Pan 1994, s. 327 ve beraberindeki notlar, yetişkin erkek tüketiminin yetişkin kadın tüketiminden iki kat fazla olduğu yönünden tahminlerde bulunmak için makul bir gerekçe oluşturuyor. Bu doğru olsaydı, yetişkin erkek başına Çin'deki kalori alımı, yalnızca tahıl tüketilerek 3.181 kalori olurdu. Fakat erkekler ve kadınlar arasındaki böyle orantısız bir kalori dağılımı, yetişkin erkek tüketimini aldatıcı bir karşılaştırma standardı haline getirirdi. Ancak 1930'ların Şangay'ına ait veriler, yetişkin kadınların tahıl tüketiminin, ortalama yetişkin erkek tüketiminin %77'si olduğunu göstermektedir (Shanghai shehuiju 1989, s. 183). Bu oran; Clark, Huberman ve Lindert'in İngiltere'ye ait verileriyle kullanılan 0,733 dönüştürme oranına oldukça yakındır.

48 Ng 1979, s. 56, Reid 1988a'da bahsedilmiştir, s. 48–49.

49 Reid 1988a, s. 45–50.

50 Visaria ve Visaria 1983, s. 472–73.

farklılıklara yol açması şaşırtıcı olmazdı. (Elbette Avrupa'da da durum böyleydi; oysa Çin'de bölgesel ekolojiler ve yaşam standartları arasında daha doğrudan bir ilişki vardı). Bu arada, yirmi beş yıllık bir ortalama yaşam süresi bile Blayo'nun Fransa için verdiği rakamın sadece biraz altındadır. Dahası, yakın zamanda yapılan bir araştırmanın gösterdiğine göre, on sekizinci yüzyılın ortalarında Güney Hindistanlı (hem tarımsal hem zanaatkar) işçilerin yiyecek satın alma gücü, genel olarak İngiliz işçi sınıfınınkini aşıyordu.[51]

Doğum Oranları

Avrupa'daki ölüm oranları çok düşük değilse, doğum oranları da düşük değildi ve bu nedenle Avrupalı ailelerin, miraslarını koruma konusunda özel bir avantajı yoktu. John Hajnal Avrupa'nın doğurganlık rejimlerinin ana hatlarını yüksek bekarlık oranlarıyla, evlenemeden önce hizmetli olarak yıllarca evlerinden uzakta yaşayan ergen ve genç yetişkinlerle ve geç yaşta evliliklerin sanayi öncesi demografik rejimlerindekinden daha düşük doğum oranlarına yol açmasıyla ilk kez çizdiğinde, dünyanın tamamında olmasa da çoğu bölgesinde böyle bir *modern öncesi* sistemin uygulandığı yaygın olarak kabul edildi.[52] Gerçekten de Avrupa dışında da evlilikleri geciktirmek veya evli insanların oranını azaltmak için benzer kurumlara sahip birkaç büyük toplum vardı ve Avrupa'dan dışarıya bakan karşılaştırmacılar, (hemen hemen on sekizinci yüzyılın sonunda) Avrupa'da ortaya çıkmadan önce evliliklerde etkili bir doğurganlık kontrolü olduğunu bulmayı beklemiyordu. Ancak Asyalıların (ya da en azından Doğu Asyalıların) o zamanlar evlilik içi doğurganlığı az da olsa kontrol altına aldıkları artık açıktır.

Japonya'ya ait veriler, şaşırtıcı derecede düşük doğum oranlarını gösteren ilk verilerdi. Bu verilerin çoğu, genç kadınların kendi köylerinden uzakta yıllarca çalıştırıldığı ve dolayısıyla doğurganlık üzerinde Hajnal'ın Avrupa için gözlemlediğine benzer (ancak daha belirgin) etkiler yarattığı geleneksel sistemin dolaylı bir sonucuydu.[53] Ayrıca, bir ailenin sahip olduğu çocuk sayısını ve cinsiyetini kontrol etmeye yönelik, kürtaj, bebek katli, gebelikten korunma ve cinsel perhiz gibi daha doğrudan insan çabalarına dair kesin kanıtlara sahibiz. Daha da önemlisi, bu doğrudan yöntemlerin

51 Parthasarathi 1998, s. 79–109.

52 Hajnal 1965, 1982; özellikle bkz. 1982, s. 476–81.

53 Cornell 1996, s. 43–44; Hayami, Goldstone 1991'de bahsedilmiştir, s. 405.

(bebek katli dâhil) yalnızca ekonominin sıkıntılı olduğu zamanlarda hayatta kalma stratejisi olarak değil, refah zamanlarında birikim ve hareketlilik stratejilerinin bir parçası olarak kullanıldığı da gittikçe daha açık hale geldi.[54] Gerçekten de Japonya'da çocuk katlinin yoksullarda değil, hali vakti yerinde olanlarda daha yaygın olduğuna dair kanıtlar vardır.[55]

Güneydoğu Asya'dan elde edilen kanıtlar daha kıt ve daha az inandırıcıdır ancak, özellikle de kadınların göçebe olarak ticaretle uğraştığı pek çok ailede çiftlerin doğurganlığı kontrol etmek için çeşitli çabalar sarf ettiğini de güçlü bir şekilde ortaya koyar.[56] Yakın zamanlarda, çeşitli sınıflara mensup Çinli ailelerin hem iyi hem de kötü zamanlarda, ailenin büyüklüğünü sınırlandırmak, çocuklar arasındaki yaş farkını düzenlemek ve cinsiyetlerini seçmek için çeşitli yöntemler kullandıkları ortaya çıktı.[57] En yaygın kullanılan yöntemler, evlilikte gebeliği geciktirmek ve aile kurduktan sonra gebeliği önlemekti. Yapılan son araştırmalar gösteriyor ki, neredeyse herkes erken yaşta evlenmesine rağmen bu yöntemler, Çinli kadınların doğurganlık kariyerlerini ortalamada Avrupalı emsallerine göre önemli ölçüde kısaltmıştır.[58] Bunun sonucu, Çin'deki evlilik başına ve kadın başına doğum oranların 1550-1850 arası dönemde Batı Avrupa'daki oranların çok altında kalması oldu.[59]

Özetle, çeşitli Asyalı gruplar yaşam standartlarını idame ettirmek veya iyileştirmek için doğum oranlarını düşük seviyede tutma hususunda en az Avrupalılar kadar becerikli ve azimliydi.[60] Ayrıca, Çin ve Japonya'daki doğum oranlarının Avrupa'dakinden düşük olduğuna dair kanıtlar, düşük ölüm oranlarına (dolayısıyla hayli yüksek bir yaşam standardına) dair kanıtları desteklemektedir. Ve şayet Doğu Asyalılar, Avrupalılar kadar veya onlardan daha müreffeh idilerse, hane düzeyinde daha az sermaye birikimi yaptıklarını düşünmek için ilk bakışta hiçbir neden yoktur. Bununla birlikte, bir sonraki bölüm makro düzeydeki çeşitli faktörlerin Avrupalıların çabalarını daha etkili hale getirdiğine ilişkin argümanları değerlendirmektedir.

54 Smith, Eng ve Lundy 1977, s. 107–32.
55 Skinner, Goldstone 1991'de bahsedilmiştir, s. 407.
56 Reid 1988a, s. 16, 160–62.
57 Li ve Guo 1994, s. 1–38; Li Bozhong 1994a, s. 41–42, 46–52.
58 Lee ve Wang'ın çıkacak kitabı, s 20–21; Lee ve Campbell 1997, s. 90–95.
59 Li Zhongqing 1994, s. 3.
60 Li Bozhong 1994a, s. 57–58.

Ya Birikim?

O halde, çoğu Avrupalının (hatta Kuzeybatı Avrupalıların) 1750 gibi geç bir tarihte bile benzersiz bir şekilde zengin olduğunu düşünmek için çok az neden vardır. Yaşam standartlarını yükseltmediği için sermaye stoklarının daha değerli olması pek olası değildi. Ancak Jones'un ileri sürdüğü diğer bir ihtimal olan Avrupa'nın sermaye stokunun daha az değer kaybetmiş olduğu ihtimali ayrı bir ilgiyi hak ediyor. Daha dayanıklı bir sermaye stokunun uzun süre (daha düşük bir brüt yatırım oranı veya vasıflı işgücü eksikliği gibi) başka farklılıklarla dengelendiği, ancak bu farklar daha az önemli hale gelince yavaş yavaş kendini hissettirdiği olası senaryolar vardır. Fakat şu anda böyle bir senaryonun üzerinde durmayı gerektirecek çok az sebep vardır.

Avrupa'daki binalar felaketlere, daha az tuğla ve taş kullanan Çin ve Japonya'daki binalardan daha fazla dayanmış olabilir. Ancak, Avrupa'nın bu açıdan diğer bütün toplumlara öncülük ettiğini veya sermaye stokunun kırılganlığını telafi edici başka farkların bulunmadığını söylemek için elimizde yeterli veri yok.

Jones ayrıca Avrupa'daki en yaygın felaketlerin (salgın hastalıklar, savaşlar ve mahsul kıtlığı gibi) sermayeden çok işgücünü yok ettiğini, Asya'nın pek çok bölgesinde Avrupa'dan daha sık yaşanan depremlerin ve sellerin ise sermayeyi yok etme olasılığının daha yüksek olduğunu ileri sürüyor. Ancak yine de bu durumun Avrupa'ya önemli bir avantaj sağladığı şüphelidir.

Halkın en kötü felaketlerin dışındaki bütün felaketlerden genellikle bir veya iki nesil sonra kurtulmasına rağmen, sermaye stokundaki tahribatın daha uzun süreli etkileri oluyordu; on üçüncü yüzyıldaki savaşların sulama sistemini yok etmesinden sonra İran ve Irak'ın bazı bölgelerinde yüzyıllarca süren gerileme bu hususa dair en bilindik örnek olabilir.[61] Fakat bir toplumun temel dokusu yok olmamışsa, karmaşık altyapılar bile genellikle halkın salgın hastalıklardan kurtulması için gerekenden biraz daha uzun sürede yeniden inşa edilebilir. Örneğin, Çin'in Yangzi Vadisi'ndeki su kontrol sistemleri, on yedinci yüzyılda yıllarca süren savaş, veba, ekonomik kriz ve nüfus azalmasının ardından istikrar geri gelince[62] çok hızlı bir şekilde, keza on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yine benzer seviyedeki bir yıkımın

61 Abu-Lughod 1989, s. 193–97.

62 Will 1980; Perdue 1987, s. 211–19

ardından sadece birkaç yıl içinde yeniden inşa edildi.[63] Sellerin ve depremlerin, bir toplumun temel dokusuna vebadan veya kuraklıktan daha fazla zarar verme olasılığı yoktur. Dolayısıyla, Asya'daki temel toplumsal düzen savaştan, Avrupa'dakinden daha fazla zarar görmedikçe (erken modern Avrupa'da savaş çıkma sıklığı, Çin ve Japonya'da çok daha seyrek sıklıkta savaş çıktığı ve Güneydoğu Asya'daki savaşların çoğunun sınırlı fiziksel yıkıma yol açtığı düşünüldüğünde böyle bir iddiada bulunmak zordur[64]), Avrupa'nın, kendi sermayesinin daha az değer kaybetmesinden avantaj sağladığı argümanı çok zayıf hale gelir. (Jones daha sonra yaptığı bir çalışmada, fiziksel yıkımlar arasındaki farklar yerine, Moğol dönemi mirasının Asya'yı özellikle muhafazakâr rejimlerle doldurduğu iddiasının altını çizer; bu iddiayı daha sonra ele alacağız).[65] Ve son olarak Jones, harap olmuş fiziksel sermayeyi yenilemenin, Avrupa'nın en az Çin, Japonya ve belki de Güneydoğu Asya kadar hızlı bir şekilde kaybettiği beşerî sermayeyi yenilemekten daha zor olduğunu düşünmemiz için hiçbir gerekçe ortaya koymuyor.

Avrupalı dokumacıların, çiftçilerin veya başka işçilerin, Avrasya'nın çeşitli bölgelerindeki emsallerinden daha verimli olduklarına dair de herhangi bir işaret yoktur, eğer daha fazla veya daha iyi sermayeye sahip olsalardı durum böyle olurdu. Onların daha uzun veya daha iyi bir yaşam sürmediklerini daha önce görmüştük; bu tek başına önemli bir husus değildir, çünkü Avrupa malları ile Asya malları arasındaki rekabette Avrupalı imalatçıların, daha yüksek reel ücretler ödeyerek dezavantajlı duruma düşmediklerini göstermez. Yani Avrupalı işçiler şayet daha verimli olsaydı, ürünlerini Asya pazarlarında satabilmeleri gerekirdi. Ancak bu konudaki bütün açıklamaların mutabık olduğu üzere, Avrupalı tüccarlar mallarını Asya'da satma hususunda hem elit tabakaya hem de kitle tüketimine yönelik Asya mallarına kendi ülkelerinde satmaktan çok daha fazla zorluk yaşadılar. (Asyalıların, kaliteli gıdalar yemelerine rağmen başka mallara Avrupalılardan daha az sahip olmaları mümkündür, ancak 3. Bölümde Çinlilerin ve Japonların da muhtemelen aynı durumda olduğunu göreceğiz.) Asya'dan Avrupa'ya ihraç edilen mamul malların tek ve en büyük kaynağı (Hindistan alt kıtası), birçok akademisyenin işçilerin yaşam standartlarının son derecede düşük olduğuna inandığı (3. Bölümde

63 Bernhardt 1992, s. 129–34.

64 Reid 1988a, s. 121–28

65 Jones 1988, s. 130–46, özellikle s. 145–46.

göreceğimiz üzere, kişi başına üretim seviyesinden kaynaklandığı kadar gelir dağılımındaki büyük eşitsizliklerden de kaynaklanan) büyük bir Asya bölgesiydi. Ancak Çin tekstil ürünleri ve başka mallar, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde önemli bir Avro-Amerikan pazarı da buldu.[66]

Peki Ya Teknoloji?

1850'ye gelindiğinde Kuzeybatı Avrupa, Eski Dünya'nın geri kalanına göre bariz bir teknolojik avantaja sahipti ve bu teknoloji tamamen on dokuzuncu yüzyıl icadı olamazdı. Fakat önceki bölümlerin açıkça gösterdiği üzere, on sekizinci yüzyılda Avrupalıların, örneğin Çinlilerden veya Japonlardan daha verimli olmaları pek mümkün görünmüyordu. Bu durum, Avrupa'nın 1750 dolaylarındaki genel *teknolojik üstünlüğü* iddialarını dikkatli bir şekilde sınırlandırmamız ve açıklamalarımızı bu doğrultuda yapmamız gerektiği anlamına gelmektedir. Sonuçlar, bir *bilimsel kültürün* yayılmasına yardımcı olan kültürel ve kurumsal faktörlerin önemini kabul ediyor, fakat bu kültürün ne kadar benzersiz olduğu hususunda başka araştırmalara da açık kapı bırakıyor. Ayrıca, pek çok başka araştırmacının vurguladığı (patent yasasından tutun, İngiliz işgücüne yüksek maliyet bindiren sürekli savaşlara kadar) siyasi-ekonomik faktörlerin rolünü en aza indirmektedirler. Bu arada bu tür sonuçlar, bazı önemli teknolojiler için denizaşırı ülkelerden edinilen bilgilerin, coğrafyayla ve kaynak sürekliliğiyle ilgili birtakım *serbestiyetçi faktörler*in önemini artırmaktadır.

Avrupalılar, benim öne sürdüğüm gibi, 1750'de genel verimlilik düzeyinde önde değil idilerse, kullandıkları teknolojinin ortalama düzeyinin yüksek olma ihtimali yoktur. Avrupa'nın herhangi bir yerinde (çoğunlukla İngiltere'de, Hollanda'da ve Fransa'nın bazı bölgelerinde) çeşitli önemli sektörlerde kullanılan en iyi teknolojilerin, hâlihazırda dünyanın en iyi teknolojileri olması daha akla yatkındır. Bu teknolojilerin sonraki yüzyılda yayılması, Avrupa'nın en iyi ve ortalama teknolojileri arasındaki farkı azaltacak ve 1850'de gördüğümüz verimlilik avantajının büyük kısmını yaratacaktı. (Örneğin Newton mekaniği, 1750'de Avrupalıların bazı su pompalarını ve kanal havuzlarını diğer yerlerdekilerden daha iyi tasarlamasını sağladı; fakat örneğin, Çin'de yaygın olarak bulunan su kanalları,

66 Özellikle Amerika pazarının büyüklüğü ve kumaşın nispeten ucuz fiyatıyla ilgili bkz. Hao 1986, s. 28; Morse 1966, cilt II, s. 61, 180, 256, 266, 322.

bir süre sonra iç su yollarından yararlanma konusunda Çinlilere ortalama olarak avantajlarının devamlılığını korumasını sağladı.) Bu konuda farklı alternatif görüşte (Avrupa'nın 1850'de elde ettiği tüm avantajının 1750 sonrası icatlardan ileri geldiği) ısrar eden olsa bile, bu ani yaratıcılık patlamasını mümkün kılan temellerin hangileri olduğu kendisine sorulabilir.

1750'den sonra en iyi uygulamaların hızla yayılması ve yeni icatların sökün etmesi, büyük ölçüde Margaret Jacob'un ve başkalarının, özellikle İngiltere'de 1750'den önceki yüz elli yılda ortaya çıktığını gördükleri *bilimsel kültür* unsurları sayesindedir. Bu unsurlar artan okuryazarlık ve kitap basımı, bilim topluluklarının çoğalması, konferanslara daha kolay erişilmeye başlanması gibi noktaları içeriyordu. Bu fenomenlerin arkasında, makinelerin doğasını araştırmanın teşvik edilmesi gerektiğine dair güçlü bir anlayış vardı. Çünkü bu anlayış hem bireye maddi menfaat sağlıyor, hem de siyasi etkileri olan diğer iki epistemolojiye (yaşayan bir doğaya, Tanrı'ya ve toplumsal düzene dair sezgisel, vahyedilmiş veya sihirli bilgilere dayalı popüler iddiacılık ve/veya dogmatik *papazlık*)[67] toplumsal olarak dengeleyici bir alternatif sunuyordu. Bu konfigürasyonun, tamamı olmasa da bazı bölümleri aslında Kuzeybatı Avrupa'ya özgüydü. Örneğin, Çin'in fizik bilimlerine ve matematiğe olan ilgisinin on yedinci yüzyılda, özellikle Mançuların 1644'te fethedilmesinden sonra[68] önemli ölçüde arttığını belirtmek gerekir. Dahası yayıncılar çok sayıda kitap satmak, bastıkları kitaplar aracılığıyla dünyayı iyileştirme taahhütlerini yerine getirmek ve fetih sonrasında oluşan siyasi çekişmelerden uzak durmak için tıbbi kitaplar basmanın iyi bir yöntem olduğunu keşfettiler.[69] Daha genel olarak Avrupa konfigürasyonu, ne kadar bereketli olursa olsun teknolojik ilerlemeye giden tek yolu temsil etmiyordu. Başka alanlar da çeşitli teknolojilere öncülük ederek veya Avrupa'yla bazı teknolojilerde başa baş giderek hem icat yapma hem de yayılma konusunda kendi modellerini uygulamayı sürdürdüler.

Pek çok alanda Avrupalı olmayan çeşitli toplumlar öndeydi. Daha önce bahsettiğimiz sulama, belki de bunlardan en bariz olanıydı. Avrupa ayrıca diğer birçok tarım teknolojisinde de Çin, Hindistan, Japonya ve Güneydoğu Asya'nın bazı bölgelerinin gerisinde kaldı. 1753'te Galler'de

67 Özellikle bkz. Jacob 1988, s. 27–30, 58–59, 64, 77, 81–82, 89, 110, 123, 150–51, 158, 209, 223.

68 Örn. bkz., Henderson 1984; Kawata 1979.

69 Widmer 1996, s. 95–99, 103–4, 107–8, 113–15.

kurulan bir tarımsal ıslahat cemiyeti bunu herkesçe kanıksanmış bir gerçek olarak kabul etti ve kendisini Galler'in *Çin kadar gelişmiş* olacağı güne yaklaştırmaya adadı.[70] Ortalama yaşam sürelerinin benzer olduğunu görmemizden (yani Avrupalıların çok daha iyi beslenmiş olma ihtimali ortadan kalktıktan) sonra, Avrupa ile Doğu Asya'nın nüfus yoğunlukları arasındaki devasa farklar, tarım teknolojilerindeki bu farkın büyüklüğüne ilişkin etkileyici bir kanıt teşkil ediyor.[71] Çin ve Japon tarımının (Avrupa tarımının 1800'den sonra yapmayı bıraktığı) tekstil için kullanılan bitkisel liflere yönelik artan talebe ayak uydurma becerisini ve nispeten geri kalmış Kuzey Çin'in bile toprak verimliliğini, örneğin İngiltere veya Fransa'dan daha iyi koruduğuna dair kanıtları da (5. Bölümde tartışmak üzere) buna ekleyebiliriz. Daha sonra göreceğimiz gibi, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru tropik sömürgelerde ormansızlaşmayla ve toprak bozulmasıyla mücadele etmenin yollarını arayan Avrupalılar, Hindistan ve Çin'den çok şey öğrendiler fakat on dokuzuncu yüzyıla kadar öğrendiklerini kendi ülkelerinde sistematik bir şekilde tatbik etmediler. Atlantik kıyısı boyunca edindiği (şans, çiçek hastalığı, şiddet, denizcilik becerisi ve ticari beceriler yoluyla) muazzam miktardaki ilave toprağı Avrupa'nın elinden alırsanız, Avrupa'nın on sekizinci yüzyıl ekonomilerinin en büyük sektöründeki bariz teknolojik geri kalmışlığının, diğer sektörlerde sahip olduğu avantajlar kadar büyük önem arz ettiğini tahayyül etmek kolaylaşır.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Avrupalıların yetişmesi gereken başka sektörler de vardı. Tekstil dokuma ve boyama alanında, Batı Avrupalılar hâlâ Hintlilerin ve Çinlilerin imalat süreçlerini taklit etmeye çalışıyordu; aynısı porselen imalatı için de geçerliydi. 1827 ve 1842 gibi geç bir tarihte iki ayrı İngiliz gözlemci, Hint çubuk demirinin İngiliz demiri kadar veya ondan daha iyi olduğunu iddia etti ve 1829'da İngiltere'de bu

70 Bayly 1989, s. 80–81.

71 Shandong ve Hollanda'nın geçindirdiği nüfus yoğunlukları arasındaki, yukarıdaki 10. notta tartışılan fark özellikle ilginç bir örnektir; çünkü sulama Shandong tarımında önemli bir faktör değildir. Genel olarak Çin tarım teknolojisi için bkz. Bray 1984. Çin harici bir örnek için (sulamayı içeren), Güney Hindistan'daki Kaveri deltasındaki çiftçilerin, hasılalarının yaklaşık %94'ünden vazgeçtiklerini, ancak ayakta kaldıklarını değerlendirin (Van Schendel 1991, s. 44). Bu durum gösteriyor ki, bir çiftçi on altı kişiyi besleyebiliyordu; bu da, yalnızca dönüm başına değil, işçi başına verimliliğin Asya'nın bazı bölgelerinde Avrupa'dakinden çok daha yüksek olabileceğinin kanıtıdır.

mala biçilen fiyat İngiliz malı demirin fiyatının yarısından daha azdı.[72] Afrika'nın çeşitli bölgeleri de en az erken modern Avrupa'da bulunanlar kadar iyi kalitede demir ve çelikten bol miktarda üretiyordu fakat (yakıt için kullanılan) odundaki açık üretimi belli bölgelerde sınırlandırdı ve demiri, ormanlardan uzak bölgelerde oldukça pahalı hale getirdi.[73] Tıp muhtemelen dünyanın hiçbir yerinde çok ilerlememişti, ancak Doğu (ve muhtemelen Güneydoğu) Asya şehirleri hijyen ve temiz su tedariki gibi halk sağlığıyla ilgili önemli konularda çok ilerideydi.[74] On yedinci ve on sekizinci yüzyılların birkaç önemli tıbbi gelişmelerinden biri (çiçek hastalığını önlenmesi) Avrupa, Çin ve Hindistan'da birbirinden bağımsız bir şekilde ortaya çıktı.[75] Yapılan son araştırmalar gösterdi ki William Harvey'nin dolaşım sistemiyle ilgili çalışmasıyla karşılaştırılabilecek hiçbir temel kavramsal ilerleme yaşamamasına rağmen (bildiğimiz kadarıyla) Çin tıbbı, anne ve bebek sağlığı alanında Avrupa'daki emsalinden üstündü.[76] Liste daha da uzatılabilir.

O halde genel olarak, Avrupa'nın 1750'de eşsiz bir teknolojik gelişmişlik düzeyinde olduğuna dair argümanların önemli nitelikler taşımaları gerekmektedir. Avrupa'nın (daha sonra tartışacağım üzere, muhtemelen on dokuzuncu yüzyıldaki en önemli avantajı olan) enerji üretimi ve kullanımında bile üstün olup olmadığı yüz yıl öncesinde dahi çok net değildir. Smil, kişi başına düşen enerji kullanımının 1700 dolaylarında Çin ve Batı Avrupa'da muhtemelen benzerlik gösterdiğini tahmin ediyor.[77] (Su çarklarından, kısa bir süre sonra gelecek olan buhar makinelerine kadar) Güç üreten müstakil makinelerin verimliliği Avrupa'nın en avantajlı olduğu alanlardan biri olsa da Çin'in yemek pişirme ve ısınma amaçlı sobaların verimliliği konusunda aynı ölçüde, gözle görülür bir avantajı vardı.[78]

72 Demirle ilgili bilgi için, bkz. Dharampal 1971, s. 243–44, 246–47, 260; İngiliz demir fiyatları (ve pik demirden çubuk demire dönüştürme) hakkında bilgi için, bkz. Deane ve Cole 1962: 222n. 5, 223 n. 1. Dokumacılık ve kumaş boyana hakkında bilgi için, bkz. Mitra 1978, s. 13.

73 Thornton 1992, s. 45–48.

74 See Hanley 1997, s. 104–5, 110–11, 119–20; Reid 1988a, s. 38

75 Hindistan için, bkz. Dharampal 1971, s. 141–64; Çin için, bkz. Du Jiaji 1994, s. 154–69.

76 Anne ve bebek bakımı için, bkz. Xiong 1995; Unschuld 1986, s. 183–97; Widmer 1996, s. 95–115 ve basılı tıbbi eserlerin popülerleşmesi için, bkz. Bray 1997, s. 311.

77 Smil 1994, s. 234.

78 Örn. bkz., Anderson 1988, s. 154.

Geriye dönüp bakarsak; Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyılda bol miktarda bulunan fosil yakıta geçişi düşünüldüğünde, Avrupalıların ısıyı kullanmanın yollarını bulma konusundaki ilerlemesinin, Çinlilerin ısıyı verimli bir şekilde zapt etmedeki üstünlüğünden devrim niteliğinde bir potansiyele daha çok sahip olduğu açıktır; ancak bu eskiden ve kömürün kolay bulunmasının verdiği avantajla mümkündü. Yakıt kıtlığı Avrupa'nın endüstriyel büyümesini yavaşlatmış olsaydı ve endüstriyel ilerleme ilk önce başka bir yerde yaşansaydı, Avrupa'daki ocakların savurganca yakıt harcaması, artan teknik üstünlük hikâyesinde bir *istisna* olarak değil, bu bölgenin gelişmesini engelleyen teknolojik zayıflığın başlıca örneği olarak görülebilirdi. Veya Yeni Dünya muazzam miktarlarda tekstil için kullanılacak bitkisel lifler tedarik etmeseydi, Avrupa'nın iplik eğirmeyi ve dokumacılığı makineleştirme hususundaki hızlı gelişimi büyük bir dönüşümün en önemli öğesi olarak değil, ilginç bir merak olarak görülebilirdi. Avrupa'da dönüm başı tarımsal verimin düşük olmasını, arazilerin çoğunda gıda mahsulü yetiştirmeyi gerektiren ciddi teknolojik zayıflıkların işareti olarak yorumlayabiliriz. Bu da bu akıllıca fakat yetersiz icatlarının, başka yerlerde taklit edilene kadar ihmal edilmesine neden olurdu.

Bu bölümün sonuna doğru, önemli buhar kullanımı ve iplik eğirme örneklerine ve bunların beklenmedik kaynaklarla ilişkisine geri döneceğiz. Şimdilik vurgulanması gereken husus, Avrupalı olmayan toplumların on sekizinci yüzyılın sonlarında dahi pek çok alanda teknolojik avantajlarını koruduklarıdır ve bu avantajların uzun vadede, nispeten önemsiz hale gelmelerinin kaçınılmaz olmadığıdır. Avrupa teknolojisi daha geniş ve hızlı bir cephede ilerlemeye başladığında bile bu durumun, arazinin yönetilmesinde, korunmasında ve piyasaların genişletilmesinde hâlâ etkisini hissettiren zayıflıkları gidermesi de kaçınılmaz değildi. Veya bunun, kalkınmanın tam olarak Doğu Asya ve Batı Avrupa'nın (Danimarka gibi) tipik olmayan birkaç farklı bölgesinde rastlanan türde emek yoğun çözümler gerektiren yollara, kalıcı etkiler yaratacak şekilde yönlendirilmemesi için daha erken yapılması da kaçınılmaz değildi.

Avrupa dışı avantajlı bölgelerin, eskiden büyük fakat şimdi durgun olan geleneklerin kalıcı etkilerinin yaşandığı bölgeler olduğunu da varsaymamalıyız. On sekizinci yüzyıl Asya'sı Joel Mokyr'in *makro buluşlar* (üretim olanaklarını aniden değiştiren yeni radikal fikirler) olarak adlandırdığı buluşların hiçbirini üretmezken, Avrupa 1500'den 1750'ye kadar geçen dönemde ve hatta Sanayi Devrimi (1750-1830) olarak tanımlanan yıllarda

bile bu buluşların az bir kısmını üretti.[79] Bu arada, pek çok farklı coğrafi ve teknolojik alanda çeşitli türlerde daha küçük teknik iyileştirmeler yapılmaya devam edildi. Çin'de kısa bir süre içerisinde çok büyük rağbet gören Avrupa malı kumaş boyaları, nasıl ki Avrupa'da çoğu Asya ürünü taklit edilmişse, bir süre sonra Çin'deki mucitler tarafından taklit edildi.[80] On yedinci yüzyılda birisi, belirli bir tür mahzenin, Kuzey Çin'in pamuk yetiştirilen bölgelerinde kurak aylar boyunca pamuğu eğirmeye yetecek kadar nemi hapsedebileceğini keşfetti. Bu yenilik, sonraki yüz yıl boyunca önü alınamayan bir yangın gibi yayıldı ve nüfusu herhangi bir Avrupa ülkesininkinden çok daha fazla olan bir bölgenin kendi tekstil ürünlerini üretmesine ve mevsimsel işsizliği büyük ölçüde azaltmasına imkân sağladı. Nasıl ki, Çin'de kullanılan sobaların verimliliğini kritik bir olgu olmaktan çıkarıp önemsiz bir detay haline getiren şey yalnızca fosil yakıtların ortaya çıkmasıysa, bu mahzenlerin hızla yaygınlaşan, basit fakat kritik bir teknik ilerleme olarak boy göstermemesinin tek nedeni, evlerde tekstil ürünü üretmenin bir yüzyıl içinde *geri kalmışlık* olarak görüleceğini bilmemizdir.[81]

Pamuk eğirme mahzenleri örneği hayli ufuk açıcıdır çünkü bu yeniliğin hızla yayıldığını bilmemize rağmen, nasıl yayıldığı hususunda çok az şey biliyoruz. Tasarımı basit olmasına rağmen bu mahzenleri kullanmayı öğrenmesi gereken insanlar toplumun en yoksul, en dağınık ve en az okuryazar olan üyeleriydi. Bu mekanizma bizim için görünmez olduğu halde, böyle bir yayılmanın büyük bir bölgede, yüksek bir hızla gerçekleştiği ortadadır. O halde, bilim topluluklarının ve Newtoncu din adamlarının bulunmadığı Çin'in (ve başka toplumların) yeni ve faydalı bilgileri yayacak araçlardan yoksun olduğunu iddia ederken temkinli olmalıyız. Bu noktada, elitlerin yaptığı bilimsel tartışmalar hakkında çok fazla bilgimiz yok; Benjamin Elman ve başka çalışmaların gösterdiği üzere, bu tartışmalar on sekizinci yüzyılda bizim sandığımızdan çok daha canlı bir şekilde yapılıyordu.[82] Bu tartışmalar kurumsallaşmış ortamlardan ziyade, çoğunlukla klasik Çince lisanıyla ve büyük ölçüde mektup alışverişiyle devam ediyordu fakat bu mektuplar çok da mahrem belgeler değildi ve içerdikleri tartışmalar geniş kapsamlı, çok yönlü ve oldukça uygulamaya yönelikti. Örgütlü bilim topluluklarının var ol-

79 Mokyr 1990, s. 13, 57, 83.
80 Greenberg 1951, s. 87.
81 Bray 1997, s. 217–20.
82 Elman 1990, s. 79–85.

mayışı sebebiyle, karmaşık bulguların yaygınlaşması İngiltere veya Hollanda'dakinden muhtemelen daha yavaş gerçekleşiyordu ve bu durum da elitlerin bilimi ile zanaatkârlık bilgisi arasındaki tozlaşmayı zorlaştırabilirdi. Ancak, özellikle de yerel tıp metinlerinde (ticaretin hareketli olduğuna dair bilgilerin yer aldığını fark ettiğimizden dolayı) yerel dillerdeki yayınların bilime ve teknolojiye muhtemel katkıları hakkında öğrenilecek hâlâ çok şey vardır. Ayrıca, bu muntazam bilim topluluklarının bilimi, müesses kilisenin düşmanlığından korumak için gerekli olduğu (Avrupa'nın aksine Çin'de kilise gibi güçlü ve düşman bir yapı yoktu) ve Avrupa'da ortaya çıkmış belirli kurumların, neden her yerde bilimsel veya teknolojik ilerlemenin temel şartı olması gerektiği de açık değildir. O halde, (aslında gelişen) Çin bilim ve teknolojisinin *gelişmemesinin* nedenlerini araştırmak yerine, ilerledikleri yolların Çin ekonomisinde neden devrim yaratmadığını incelememiz gerekir. Keza, bir yandan Avrupa bilim ve teknolojisinin görülmedik bir hızla ve geniş bir cephede ilerlemesine yardımcı olan kurumların hakkını verirken, bir yandan da kalkınmaya giden hangi yolların ekonomik açıdan kritik olduğunu düşünmemiz ve o yolların kritik olmasını sağlayan faktörleri aramamız gerekir. Joel Mokyr'in (farklı bir amaçla olsa da) metaforunu ödünç almak için, yalnızca teknolojik değişimin itici güçlerini değil, ona yön veren faktörleri ve farklı toplumların ilerledikleri arazileri de karşılaştırmalıyız.

Batı Avrupa teknolojinin bütün alanlarında önde olmadığı gibi, önde olduğu alanların da sadece bir kısmı uzun vadede öneme sahipti. Örneğin, Batı Avrupalılar o zamana kadar dünyanın en verimli su çarklarına sahipti,[83] ancak bu tek başına suyun gücünü kullanan Avrupa sanayilerine yüksek nakliye maliyetlerinin (veya üretimin başka yüksek maliyetlerinin) altından kalkma ve başka yerlerdeki pazarları zapt etme hususunda rekabet avantajı sağlamadı. Dahası, verimli su çarklarına sahip olmak yalnızca sınırlı sayıda bölgede faydalanılabilecek ve o bölgelerde de ilanihaye geliştirilemeyecek bir avantajdı. Aynı şey, Avrupa'da ortaya çıkmış olsun veya olmasın, pek çok başka teknoloji için de geçerliydi.

Bu bölümün ilerleyen kısımlarında, sürdürülebilir büyüme yaratma hususunda en önemli yeniliklerin öyle veya böyle arazi tasarrufu sağlayan yenilikler olduğunu, özellikle de enerjide ormanlara bağımlılığı azaltan

83 Smil 1994, s. 107.

fosil yakıtlarla ilgili yenilikler olduğunu ileri süreceğim. Fakat bu konuyla ilgili en önemli olgunun, Avrupa'nın teknolojik yeniliğinde işgücü tasarrufuna vurgu yapılması olduğunu iddia etmek daha yaygındır. Bu yaygın argüman, ekonomik farklılıkların (en başta Batı Avrupalı işçilerin hür olması ve iddiaya göre nispeten yüksek ücretler alması) Avrupalıların (veya argümanın bazı yorumlarında, İngilizlerin) dikkatini işgücü tasarrufu sağlayan yeniliklere odaklamasına neden olması, başka toplumların ise işgücü tasarrufuna çok az veya hiç ihtiyaç duymamasıdır. (Bu argümanın, yukarıda tartıştığımız Hajnal'ın demografik argümanını ve/veya Brenner'ın kurumsal argümanını esas aldığı bellidir). Hikâyeye göre Batı Avrupa'nın, pahalı işgücü kullanımını azaltması gerekiyordu ve bu durum nihayetinde makineleşmeye, modern sanayiye, kişi başına verimlilikte ve yaşam standartlarında büyük ölçüde iyileşmeye yol açarken, diğer toplumlar araziden, sermayeden veya belirli bazı kıt maddelerden tasarruf sağlayan yenilikler aramakla daha çok ilgileniyordu. Dolayısıyla, Avrupalılar daha yaratıcı değildi fakat yüksek ücret maliyetleri onların çabalarını gerçek dönüşüme giden bir istikamete çevirdi. Bu argümanın farklı yorumları J. B. Habbakuk (İngiltere-Kıta Avrupası karşılaştırması), Mark Elvin (Çin-Avrupa karşılaştırması), David Washbrook (Hindistan-Avrupa karşılaştırması) ve Andre Gunder Frank (Asya-Avrupa karşılaştırması) gibi çeşitli akademisyenler tarafından ileri sürüldü.[84] Ve bu argüman, Avrupa'nın sanayileşmeden önce dünyanın geri kalanından zaten daha zengin olduğuna dair yaygın iddiayla örtüşmesine rağmen, belirli bir-iki sektör dışında işe yaramıyor.

Öncelikle, ortada ampirik problemler var. Bu bölümün ilk yarısında gördüğümüz üzere, Japonya'nın, Çin'in ve Güneydoğu Asya'nın bazı bölgelerindeki ortalama gelir seviyesinin on sekizinci yüzyılın sonlarında bile Batı Avrupa'daki gelir seviyesiyle benzer (veya daha yüksek) olduğu muhtemeldir. Şayet bu doğruysa, Avrupalı üreticilerin daha yüksek ücret maliyetlerine katlanması iki olasılıktan birine bağlı olurdu. Gelir dağılımının Batı Avrupa'da (veya en azından Sanayi Devrimi'nin orada başladığı kabul edilirse, İngiltere'de) daha eşit olduğu, böylelikle işçilerin ortalama kişi başına düşen gelirden, başka yerlerdeki işçilere kıyasla daha fazla pay aldığı akla makul gelebilir. Bunun dışında, bir toplum zorla çalıştırma sistemine sahip olabilirdi; öyle ki, işçiler çalışmaları karşılığında oldukça

84 Elvin 1973; Frank 1998; Habbakuk 1962; Washbrook 1988.

yüksek toplu ücret alsalar dahi daha fazla çalışmalarının karşılığında ücretlerinde kademeli bir artış görülmüyor olabilirdi ve patronlarının onlara yaptıracak verimli bir işi yoksa başka iş arayamazlardı. Böyle bir senaryoda, ücretler yüksek görünmesine rağmen, işgücü tasarrufu sağlayan teknolojilere yatırım yapmak yerine emrindekilerden daha fazla çalışma saati elde edebilmek elit tabaka için daha mantıklı olurdu.

İkinci senaryo bazı Güneydoğu Asya bölgelerindeki, sayıları çok az olduğu için emeklerinin karşılığını hakkıyla alan, onları *gözeten* ve ürünlerini tekellerine alan aristokrat patronlara bağlı olan vasıflı zanaatkârların durumunu tam olarak tarif edebilir.[85] Aynı şey Hindistan'ın bazı bölgeleri için de geçerli olabilir. Fakat İngiliz yöneticiler, dokumacıların, kendilerine işletme sermayesi verenlere karşı özerkliklerini korumak için kullandığı çeşitli teknikler aleyhine yasa çıkarana kadar, resmî olarak hür veya yarı hür zanaatkârlara Hindistan'da daha sık rastlanıyordu.[86] Böyle bir model 1400'lerde bile Çinli zanaatkârların çoğu için geçerli değildi ve hükümetin desteklenen kalıtsal zanaatkârlık sistemi 1500'lerde çöktüğünde de geçerli değildi. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, Çinli emekçiler erken modern Avrupa emekçilerinden *daha hür* olabilirdi fakat kesinlikle daha az hür değildi. Bağlı çalışma senaryosu ilk bakışta çeşitli mesleki statülerin, hareketlilik kısıtlamalarının ve geleneksel patron-yanaşma ilişkilerinin hükümle belirlendiği Tokugawa Japonya'sıyla daha alakalı görünebilir, fakat bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere gerçek, kanunnamelerden çok farklıdır.

Çok düşük ücretli işgücüyle ilgili argüman daha çetrefillidir. 3. Bölümde, Qing Hanedanlığı döneminde Çin'deki ve Tokugawa dönemindeki Japonya'daki gelir dağılımının, genel olarak Batı Avrupa'dakinden ve özellikle on sekizinci yüzyıl sonu İngiltere'sinden daha eşitlikçi olduğuna dair bazı kanıtlar göreceğiz. (Diğer yandan, 3. Bölümde sunulan anekdotlardan gelen kanıtların çoğu, Hindistan'daki gelir dağılımının Avrupa'dakinden daha eşitsiz olduğunu ortaya koyuyor; bazıları her iki yönü de gösteren nicel kanıtların sayısı da azdır). Ancak Doğu Asya'dan elde edilen kanıtlar bile kesin olmaktan uzaktır ve çoğunlukla, Çin ve Japonya'da toplumun en üst tabakasının milli gelirden, Avrupa'nın elit tabakasının talep ettiğinden daha fazla pay talep etmediğini gösterir. Buna rağmen Çin ve

85 Reid 1989, s. 61, 69–71; Reid 1988a, s. 135.

86 Mitra 1978, s. 37–41; Hossain 1979, s. 324–38; Arasaratnam 1980, s. 259–60, 263, 265, 268, 272, 278.

Japonya, vasıfsız işçilere verilen ücretleri Avrupa'dakinin çok altına çeken ve Avrupa'dakinden çok daha yoksul bir kalabalık halk tabakasına sahip olabilirdi. Durumun böyle olduğunu düşünmek için özel bir neden görmememe rağmen (1840'tan önce Doğu Asya'yı ziyaret eden çoğu Avrupalının anekdot temelli tanıklıkları da bunun aksini gösteriyor olsa da)[87], bu ihtimal göz ardı edilemez.

Ayrıca, Çin'in ve Japonya'nın merkez bölgelerindeki yüksek yaşam standartlarını, Hollandalı ve İngiliz işverenlerin karşısına çıkan daha düşük ücret giderlerine uyduracak müstakil fakat ilişkili (ve daha olası) bir senaryo var. On yedinci yüzyılın ortaları ile on sekizinci yüzyılda, Hollanda ve İngiliz sanayisinin büyük bölümü kırsal kesimde bulunmasına rağmen, o zamanlar bu ülkelerde nispeten az sayıda işçinin sezonluk olarak tarım ve tarım dışı işgücü arasında gidip geldiğine dair güçlü kanıtlar bulunmaktadır.[88] Bu dönemden önce pek çok sanayi işçisi, en azından Hollanda'dakiler, en yoğun sezonda tarım işçisi olarak çalışmış ve bu sayede yüksek ücretler kazanmıştı. Tarımsal ve endüstriyel işgücü piyasaları daha fazla ayrıştıkça, daha az istihdam edilen işçilerin geçinebilmesini sağlamak için günlük ücretler, yükseltilmek zorunda kaldı. Bu tarz ücret artırımları, işsizliğin yükselmesi pahasına gerçekleşti.[89] Buna karşılık, pek çok Çinli ve Japon zanaatkâr, tarımdan daha az kopmuştu. Böylelikle, en azından teoride, dokumacılıktan, iplikçilikten veya kiremit imalatından daha az para kazansalar da, Hollandalı ve İngiliz emsalleri kadar veya onlardan daha yüksek bir yaşam standardına sahip olabiliyorlardı. Böyle bir senaryo, yaygın olarak kabul görmekten uzak olsa dahi akla yatkındır ve şayet doğruysa, bazı Avrupalı işverenlerin daha az işgücü kullanma nedenleriyle bizim diğer bulgularımızı uzlaştıracaktır. (Bu ayrıca İngiliz işverenlerin fabrikalarını bütün yıl boyunca faal halde tutma hususunda, işçileri çiftçilik de yapan işverenlere göre daha az sorun yaşadığı anlamına da gelir. Dolayısıyla, merkezileşmiş fabrika ve ekipmana

87 Örn. bkz., Staunton 1799, Cilt II, s. 138.

88 Nispeteten az ifadesi elbette göreceli bir ifadedir. Hollanda ve İngiltere'yi Batı Avrupa'nın diğer bölgeleriyle ve daha önceki dönemlerle karşılaştırıran DeVries ve Allen, buralardaki işçilerin mevsime göre proto-endüstri ile tarım sektörü arasında ne kadar az gidip geldiğini görünce şaşırırken, İngiltere ile ABD'yi karşılaştıran Sokoloff ve Dollar (1997), on dokuzuncu yüzyılın sonlarında bile hem tarımda hem de sanayide yarı zamanlı çalışan İngilizlerin sayısı karşısında şaşkına döndü. ABD örneğine ve bunun sonuçlarına 6. Bölümde geri döneceğiz.

89 DeVries 1994a, s. 57–62, Allen, Postel-Vinay 1994'de bahsedilmiştir, s 72.

yatırım yapmak için daha fazla sebepleri vardı). Avrupalı işverenler yüksek gıda fiyatları sorunuyla da karşı karşıya kaldı; yani, daha yüksek reel ücretler ödemek zorunda olmasalar bile, Asyalı rakiplerinin hepsinden değilse de çoğundan daha yüksek nakdi ücret ödediler.[90]

Fakat Batı Avrupa'daki ücretlerin Asya'daki herhangi bir ücretten yüksek olduğuna dair argümanı geçici olarak kabul etsek bile, bu durumun Sanayi Devrimi'nin teknolojik değişikliklerini teşvik ettiği yönündeki çıkarımda sorunlar var. Erken modern dönem koşulları altında, yüksek ücretler işgücü tasarrufu sağlayan icatları teşvik ettiği kadar, teknolojik yenilikleri de kolayca engelleyebilir. Joel Mokyr, görünüşte paradoksal olan bu sonucun, on sekizinci yüzyıl gerçeklerine oldukça yakın görünen bir modele dayanarak öne sürüyor.[91] Yeni teknolojinin, bedeli ödenen yeni sermaye teçhizatına yansıması gerektiğini varsayalım. Ayrıca, çoğu imalatçının maliyetlerinin büyük kısmını çalışan ücretlerinin oluşturduğunu ve yüksek ücret gideri olan bir firmanın veya ülkenin belirli bir ürünün toplam üretim maliyetini düşürmesine yetecek kadar büyük olan teknolojilerde, bunların uygulanmasından önce çok az fark olduğunu da varsayalım. Böylelikle, ücret gideri daha yüksek olanlar genellikle rakiplerinden daha az kâr elde eder. Yeni sermaye ekipmanının satın alınması için banka finansmanı yoksa veya az da olsa var olması bir firmanın kazancına bağlıysa, yeni teknoloji içeren herhangi bir ekipmanın datğılmamış kârlardan finanse edilmesi gerekir; yüksek ücret ödeyen firmalar ise bunu yapmakta zorlanır. Dolayısıyla yüksek ücret giderlerinin işgücü tasarrufu sağlayan teknik yeniliklerin teşvik edilmesi değil, yeni teknolojileri engelliyor olması akla daha yatkındır. Ve bu model günümüzde mantık dışı görünse de erken dönemlerde işe yarar. Örneğin, çok yüksek ücretlerin ödendiği Hollanda ekonomisinin makineleşmiş sanayiyi benimsemekte neden çok geç kaldığını açıklamaya yardımcı olmak için kullanılmıştır.

Ayrıca, son iki yüz yıldaki sanayileşme genellikle işgücü tasarrufu ve sermaye talep etse de bu talebin her zaman büyük yeniliklere yol açtığını varsaymak anakronik bir tutum olur. Bütün imalat süreçlerinde kömür ve buhar gücünün kullanılması nihayetinde muazzam bir işgücü tasarrufu sağladı fakat kömürü demir, cam, bira gibi ürünlerin imalatında

90 Parthasarathi 1998, s. 101–2.

91 Mokyr 1991, s. 177–81.

kullanılabilir hale getiren on sekizinci yüzyıl yenilikleri, işgücü tasarrufunu değil (kömür, odundan daha ucuz olduğu için) yakıt tasarrufunu hedefliyordu. Kömür madenlerinden dışarı su pompalayan buhar makineleri de o işi yapan insanların yerini almadığı gibi, hiçbir insanın yararlanamayacağı belli madenlerin işletilmesini mümkün hale getirdi. Cam üfleme, demir imalatı ve benzeri alanlardaki diğer gelişmeler, özellikle herhangi bir üretim faktöründen tasarruf etmekle değil, daha kaliteli ürünler imal etmekle ilgiliydi. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren insanlar her şeyden önce pahalı işgücünden tasarruf etmiş olsa da bunun farkında değillerdi. Christine MacLeod'un on sekizinci yüzyıl İngiltere'sindeki patent sahipleri üzerine yaptığı bir çalışmadan anlaşıldığına göre patent sahiplerinin çoğu, icatlarının (1870 sonrası teknolojik değişimin aksine, Sanayi Devrimi'nin ilk yüz yılının çoğunlukla ucuz sermaye malları içerdiğini hatırladığımızda daha fazla anlam kazanan) amacının ürün kalitesini artırmak veya sermaye tasarrufu sağlamak olduğunu belirtmiş, yalnızca %3.7'si işgücü tasarrufu sağlamayı hedeflemişti.[92] Mucitlerin niyeti özellikle işgücü tasarrufu sağlamak olmadığı gibi, onların icatlarını değerlendirenlerin niyeti de öyle değildi. 1720'lerde patent başvurusunda bulunan bir kimsenin, makinesinin işgücü tasarrufu sağladığını söylemesi o kimseye yönelik olumsuz bir kanaat oluşturuyordu.[93] Değişim uzun vadede şüphesiz işgücü tasarrufuyla sonuçlandı, fakat yüksek ücretlerin işgücü tasarrufu girişimlerinin odağını kaydırdığına dair bir argüman ileri sürülmesi konunun can alıcı noktasını teşkil edecektir.

Ve son olarak, ilgili sermaye mallarının çoğu maliyeti düşük mallar olduğundan, çok düşük bir ücret tarifesiyle çalışan bir imalatçının bile bu yenilikleri denemek için bir nedeni vardı. Düşük ücret maliyetlerinin, çok daha pahalı sermaye mallarının bulunduğu çağımızda bile işgücü tasarrufu sağlayan teknolojinin benimsenmesini engellediğini kanıtlamak zor olmuştur.[94] (Bu tür argümanlar bazen, işgücü maliyetlerindeki farkların çok fazla olduğu yerlerde, örneğin günümüz Pakistan'ı ve Almanya'sında, geçerli olmuş, ancak ücret farklarının, gerçek olduğu ancak çok fazla olmadığı yerlerde, örneğin Victoria dönemi İngiltere'sinde ve ABD'de, destek bulmamıştır. Ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarından önce milli refah farkları bugünkü kadar olmadığı için çok büyük ücret farklılıkları bulmak

92 MacLeod 1988, s. 158–81.
93 Jacob 1988, s. 92–93.
94 Mokyr 1990, s. 166.

zordur.)[95] On dokuzuncu yüzyıl öncesi girişimciler kârlarını maksimize ediyor olsalardı, ucuz işgücü nedeniyle göz ardı ettikleri yegâne yenilikler, yalnızca marjinal işgücü tasarrufunun sağlandığı yenilikler olurdu. Pamuk eğirme gibi bir yeniliği sırf bu gerekçelerle göz ardı edebilmek için, bir imalatçının fiili olarak neredeyse masrafsız bir işgücüne sahip olması gerekirdi. Mark Elvin ve ücret teşviki argümanının diğer savunucuları, Çin'deki işgücü çok ucuz olduğu için Çinli imalatçıların işgücü tasarrufu sağlayan icatları görmezden geldiklerini iddia etseler de Çinli çiftçilerin kendi işgüçlerinden tasarruf etmek için para harcadığına dair çeşitli örnekleri 2. Bölümde göreceğiz.

Fakat yüksek ücret hipotezi, çok önemli başka bir sektör için hâlâ geçerli olabilir; bu sektör hem Braudel'in hem de Frank'in önemli olduğunu ileri sürdüğü pamuklu tekstil ürünleri sektörüdür.[96] İplikçilikteki yeniliklerin bu sektörde neyi başardığı hususunda fazla belirsizlik yoktur. Söz konusu yenilikler, belirli bir miktarda ipliği eğirmek için gereken işgücünü belki de %90'dan fazla azalttı.[97] Ve bu kadar muazzam büyüklükteki tasarrufların, hemen hemen her oranda ücret ödeyen işverenlere cazip gelmesi gerekirken, fiyat odaklı çeşitli piyasalarda (Batı Afrika'da, Orta Doğu'da ve özellikle, kölelerin en ucuz pamuklu giysileri giydiği Yeni Dünya'da) rekabet ettikleri Hintli üreticilerden çok daha yüksek nominal ücret giderleri olan İngiliz pamuklu tekstil üreticilerine daha cazip gelmiş olabilir. Çin'in bu dönemde ihraç ettiği tekstil ürünleri (ve Çin'in en önemli tekstil bölgesi Jiangnan'ın, Çin'in diğer bölgelerinde sattığı ürünler) oldukça kaliteliydi ve temel rekabetlerini fiyat üzerinden yapmıyorlardı;[98] ancak İngiliz pamuk üreticilerinin, ücret giderlerini azaltmadıkları takdirde Ortadoğu'da, Afrika'da ve Yeni Dünya'da Hint pamuğuyla rekabet etmesi mümkün değildi.

İngiliz tekstil üreticilerinin bu konuda başarısız olmaları ve Hintli üreticilerle girdikleri bu savaşı kaybetmeleri işten bile değildi elbette; ancak zorunluluk her zaman icat doğurmaz. Doğu Hindistan Şirketi[99] rakiplerinin

95 1800 dolaylarında milli gelirdeki farklılıkların ölçeği ve bugün var olan çok daha büyük farklar için, bkz. Lazonick 1981, s. 491–516; Bairoch 1975, s. 3–17.

96 Braudel 1982,s. 522, 575; Frank 1998, s. 289–91.

97 Chapman, Mokyr 1990'da bahsedilmiştir, s. 98–99.

98 Li Bozhong 1998, s. 108.

99 Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi veya İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, (İngilizce: East India Company). Hint Okyanusu bölgesinde ticaret yapmak için Kraliçe'den imtiyaz alabilen deniz tüccarlarının 31 Aralık 1600'de kurduğu İngiliz anonim şirketi. (Ç.N.)

mallarını pazarladığından, tekstil üreticilerinin bu piyasaları ele geçirip geçirmeyeceği meselesi bir bütün olarak İngiltere için çok önemli değildi. Bu tekstil piyasaları son derece stratejik olsa da buralardaki herhangi bir *gereklilik*, İngiltere için değil, tekstil üreticileri için bir gereklilikti. (Bu piyasaların en stratejik olanı Batı Afrika'ydı, çünkü orada köle satın almak için gereken tekstil ürünleri arzının hazır olması şarttı. Fakat Batı Afrika'da ihtiyaç duyulan kumaşın bir kısmı pahalı, yüksek kaliteli malzemeydi ve İngiliz köle tüccarları o kumaşın fiyatıyla değil, önce Hindistan'dan, daha sonra anavatanlarından olmak üzere, bu kumaştan yeterli miktarda edinmekle ilgileniyorlardı.)[100]

Yani *yüksek ücret/gereklilik* argümanı burada bile sorunlarla karşılaşmaktadır. Yine de argümanın bu dar fakat önemli örnekte pekâlâ bir değeri olabilir; en azından, dünya tekstil ticareti biçimlerinin ve İngiliz imalatçıların (hem zaten ücretlerin düşük olduğu, hem de Doğu Hindistan Şirketi'nin 1757'den sonra tekstil fiyatlarını piyasanın altında tutmak için gittikçe daha fazla şiddet kullandığı bir ekonomi olan)[101] Bengal'le rekabet etme yöntemlerinin, makineleşmiş iplikçilik ve dokumacılık arayışını nasıl hızlandırdığını ortaya koyuyor. Ayrıca, sanayileşme yerine belirli bazı yeniliklere dair izahatlar aramanın ne kadar önemli olduğunu, o izahları ilgili sanayilerin detaylarına ve o dönemki insanların, yeniliklerin başarabileceğini düşündüğü şeylere dayandırmanın ne kadar önemli olduğunu da gösteriyorken; aynı zamanda, daha geniş bir fenomen olan Avrupa üstünlüğüne dair kritik örnekler seçmeye çalışıyordu.

Sanayi Devrimi'nin nasıl gerçekleştiğine dair bilgi sahibi olan bir kimse, Avrupa'nın, en önemli ve dinamik iki sektörüyle bağlantılı avantajlarını arama peşinde olur; bunlar tekstil ürünleri sektörü ve kömürün/buharın/demirin, özellikçe ikincisinin, kullanıldığı sektörlerdir. Ve çoğunlukla beklenmedik alanlarda Avrupa'nın bazı belirgin avantajlarını bulabilir.

Tekstil ürünleri üretiminde Çinliler uzun süre boyunca hem Hargreaves'in eğirme makinesinden hem de Kay'in atkı[102] mekiğinden önemli

100 H. Klein 1990, s. 291–93.

101 Bkz. Mitra 1978, s. 46–47, 51, 63–66, 75–92, 113–15, 126–27, 14–15; ücret karşılaştırmaları için bkz., Chaudhuri 1978, s. 157, 273.

102 Boyna sarılan aksesuar olan atkı anlaşılmamalıdır. Dokuma tezgahında dikey ipliklerin arasında atılarak kullanıldığı için atkı mekiği denilmiştir. (Ç.N.)

bir detayda farklılaşan makineler kullandı.[103] Dolayısıyla, bu icatlar yapılana kadar Batı Avrupa'nın tekstil teknolojisinde önemli bir lider olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Her iki durumda da ihtiyaç duyulan o detay parçanın bugünden bakıldığında basit görünüyor diye, o parçanın yokluğunun Çin'deki teknolojik yeniliği tamamen durduğu sonucuna varılamaz. On sekizinci yüzyıl Avrupa teknolojisinin büyük bölümü neredeyse yüz elli yıl önce geliştirilmişti, ancak aradaki bekleme süresi teknolojik *durgunluk* yaşandığını göstermez.[104] Şu anda oldukça sarih olan hususların, önceden o kadar da sarih olmadığını unutmamalıyız.

Ayrıca, İngilizlerin tekstil sektöründeki yenilikleri önemli kilometre taşları olmak yerine, tarihin önemsiz olayları haline de gelebilirdi. İngilizlerin pamuk eğirme alanında büyük gelişmelere öncülük ettiği sıralarda, pamuklu kumaşlar Avrupa'da fazla önem arz etmeyen bir kumaş türüydü; keten ve yün eğirmedeki makineleşme çok daha uzun sürdü. Ve 5. Bölümde göreceğimiz üzere, Avrupa'da gerek yün gerekse keten üretiminin daha da yaygınlaşmasının önünde ciddi ekolojik ve toplumsal engeller vardı. Pamuk, yurt dışından geliyordu ve on sekizinci yüzyılın büyük bölümünde oldukça sınırlı miktarlarda bulunuyordu. Yeni eğirme teknolojisinin yarattığı ham pamuğa yönelik talep patlaması, çok sert fiyat artışlarına neden oldu ve şayet Güney Amerika'da pamuk üretimi artmasaydı, söz konusu fiyat artışları bu teknolojinin faydasını büyük ölçüde sınırlandırırdı.[105]

Bu sorun daha genel bir şekilde ifade edilebilir. Teknoloji tarihçileri genellikle, çabaları belirli bir sorun üzerinde yoğunlaştıran ve böylelikle, tıpkı dokumacılıktaki ilerlemelerin iplikçiliği hızlandıran nedenler yaratması gibi, başka buluşlara yol açacak *darboğazlar* yaratan bir atılımı hayal eder. Ancak böyle darboğazlar genellikle, tekniklerde herhangi bir değişiklik yapılmamasına rağmen daha fazla kaynak tahsis edilerek ele alınır ve kaynakların yeniden tahsis süreci ne kadar uzun sürerse, darboğaza teknolojik bir çözüm bulmak için o kadar az gerekçe olur. (Madenciliğin veriminde fazla bir değişiklik olmadığı halde her türlü imalat işlemi için fosil yakıtların kullanımı arttıkça, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında kömür madeni işçilerinin sayısının da hayli artması bu duruma yerinde bir örnek teşkil eder).[106] Makineleşmiş tekstil üretimi örneğinde, daha fazla arazi

103 Mokyr, 1990, s. 221.
104 Hobsbawm 1975, s. 38.
105 Bruchey 1967, tablo 2-A
106 W. Parker 1984, s. 38; Mokyr 1985a, s. 107–8.

ve işgücü gerektiren pamuğun (ve diğer bitkisel liflerin) yetiştirilmesinde bir darboğaz yaratıldı.

5. ve 6. Bölümlerde göreceğimiz üzere, bu darboğazın giderilmesi için gereken arazinin Avrupa'da bulunması pek muhtemel değildir. (Koyun yetiştiriciliği Polonya'da ve Rusya'da[107] yaygınlaşmasına rağmen yeterli olmaktan çok uzaktı ve pamuk üretimi asgari düzeyde kaldı). Bu arada, bu darboğazın giderilmesi için harcanan işgücü büyük ölçüde Afrikalı kölelerden karşılanmıştı. Darboğazın giderilmesinde istihdam edilen Avrupalı işgücü denizcilikte, ticarette, baskıda ve imalatta kullanıldı. 6. Bölümde gösterileceği üzere, bu darboğazı bertaraf etme amacıyla işgücünü yeniden dağıtmaya yönelik bu yöntem uzun vadede Avrupa için ülke içinde daha fazla bitkisel lif yetiştirmek üzere tarımsal işgücünü artırmaktan çok daha avantajlıydı. (Hem ormanları hem de gıda mahsulü yetiştirilen bazı arazileri bitkisel lif yetiştirilen arazilere dönüştüren Çin ve Japonya, emek yoğun yöntemlerle bazı arazilerden daha fazla yiyecek ve yakıt elde ederek bu yolu izledi, ancak bunu uzun vadedeki maliyeti çok yüksek oldu). Ve pamuğun durumu son derece anlaşılır olsa da büyümekte olan çeşitli başka endüstriler ve artan nüfusun gıda talebi, Avrupa'da daha fazla arazi kullanılmadan veya o arazilere daha fazla işgücü harcanmadan çözülen darboğazlar da yarattı. Parthasarathi, sanayileşmeyi İngiltere'nin *dönüm başına düşük verim → pahalı gıda → yüksek nakdi ücretler → rekabet zorlukları* şeklindeki kısır döngüden kurtulmasının yolu olarak görmektedir.[108] Bununla birlikte, sektörlerin ve işçilerin tarımsal ihtiyaçlarını da karşılamayan sanayileşmenin, teknolojik kazanımları tetiklediği iddia edilen sorunu tek başına çözemeyeceğini hatırlamakta fayda var. Ve göreceğimiz üzere, İngiltere'de dönüm başına verim 1750 ile 1850 arasında fazla artmadığından dolayı, bu çözüm büyük miktarlarda ilave araziyi kullanıma sokabilecek ticaret ortakları içermek zorundaydı.

Fakat yine de temel olarak, on sekizinci yüzyılın ekolojik kısıtlamalarından kurtulmaya yol açmayan, pamuk eğirmede ve dokumacılıkta gerçekleşen muazzam bir verim artışı olduğunu düşünmek mümkündür. Tekstil ürünleri için gereken bitkisel lifler hâlâ toprağa ihtiyaç duyuyordu ve Malthus'un *dört temel ihtiyacı* (yiyecek, yakıt, bitkisel lif ve inşaat malzemeleri) arasında süren toprak rekabeti, on sekizinci yüzyıl

107 Gunst 1989: 73-74

108 Parthasarathi 1998, s. 107.

Avrupa'sının büyük bölümünde her zamankinden daha şiddetli bir şekilde artıyordu. On sekizinci yüzyıl Avrupa'sının genelinde olduğu gibi, gıda ve yakıt fiyatları ücretlerden daha hızlı yükseldiği müddetçe,[109] tekstil ürünlerine yönelik talebin nasıl sürekli artabileceğini ve yeni tekstil teknolojisinin neden başka sektörlere uygulanmadığını anlayabilmek zordur. Pamuklu tekstil üretimindeki bu gelişmeler, kırsal kesimdeki el işi ürünler sektöründe uzun süredir devam eden büyümenin temsil ettiği (hızlı nüfus artışını, arazi üzerindeki baskının artmasını, daha fazla işgücü yoğunluğunu, artmayan reel ücretleri ve bir ilerlemeden ziyade ekolojik çıkmaza sürükleyen) süreçlerin güçlenmesine kolayca yol açabilirdi.

Batı Avrupa on sekizinci yüzyılda (5. Bölümde çok daha ayrıntılı olarak tartışılacağı gibi) ağır ekolojik baskılar yaşadı. Özetle, *uzun on altıncı* ve on sekizinci yüzyılların (özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısının) demografik ve ekonomik genişlemeleri, Batı Avrupa'nın hızla ormansızlaşmasına yol açtı. Orman örtüsü seviyesi ve kişi başına düşen odun miktarı, Hindistan bir yana, yoğun nüfusa sahip Çin'deki seviyelerin bile altına düştü. Ve ormansızlaşma, beraberinde başka sorunları da getirdi. Fransa'da ve Almanya'da bulunan arkeolojik kanıtlar, on sekizinci yüzyılın toprak erozyonu bakımından tarihte görülen en kötü iki yüzyıllardan biri olduğunu gösteriyor. Belgesel kanıtlar da bu durumu doğruluyor ve yoğun toz fırtınalarına, tarımsal hasılanın azalmasına ve başka ağır ekolojik streslere maruz kalmış birkaç ormansızlaştırılmış bölgeyi daha bulgulara ekliyor.[110] Modern zamanlarda erozyon üzerine yapılan araştırmalar, erozyonun toprakla ilgili çok daha geniş bir sorunlar yığınının en görünür işareti olduğunu ortaya koyuyor.[111] On sekizinci yüzyılın sonları, *Avrupa musonu* olarak bilinen, alışılmadık ölçüde uzun süren kuraklıkların yerini kısa fakat son derecede şiddetli yağmurların aldığı olağan dışı bir hava döngüsüne de tanık oldu. Bu yağmurlar hem çok aşındırıcıydı hem de Avrupalıların (örneğin Hindistan aksine) yağmur suyunu depolayacak ve başka yerlere akıtacak büyük sulama sistemleri olmadığı için ekinlere pek faydalı değildi. Bu iklim olayına neyin sebep olduğu belli değildir, ancak ağaçlar yerel yağış döngülerinin mevsimselliğini yumuşattığı

109 Goldstone 1991, s. 186; Labrousse 1984, s. 343, 346–47.

110 Blaikie ve Brookfield 1987, s. 129–40, özellikle s. 138; Kjaergaard 1994, s. 18–22. Daha fazla ayrıntı için, bkz. 5. Bölüm.

111 Blaikie ve Brookfield 1987, s. 139.

için, ormansızlaşmanın yoğun olduğu bölgelerde[112] daha sık görülürdü. Günümüzde böyle bir muson iklimine sahip olan birkaç ılıman bölgeden biri de ormansızlaşmanın feci boyutlara ulaştığı Kuzey Çin'dir.[113] (Ayrıca Kuzey Çin, Kuzey Avrupa'dan çok daha güneydedir ve bu nedenle tropik basınç sistemlerine daha yakındır).

Bu ekolojik baskılar, Avrupa yaşam standartlarını çökertecek Malthusçu bir kriz yaratacak kadar etkili olmadı. Aksine, bu baskılar bazı bölgelerde nüfus artışının yanı sıra kişi başına düşen tüketimin hızlanmasıyla ortaya çıktı. Fakat, ileride göreceğimiz üzere, daha fazla büyümenin önünde önemli engeller teşkil ettiler. Ancak on dokuzuncu yüzyılda Avrupa nüfusu ve kişi başına düşen tüketim hızlanırken, ekolojik değişkenler istikrarlı hale geldi. Batı Avrupa'nın orman örtüsü dört yüz yıllık azalmanın ardından, 1800 ile 1850 arasında durdu, hatta on dokuzuncu yüzyıl boyunca İngiltere, Fransa, Almanya ve Belçika'da arttı.[114] Toprak erozyonu azaldı, toprak verimliliği istikrarlı hale geldi ve hatta iyileşti; ayrıca Avrupa musonu ortadan kalktı ve daha tipik bir yağış döngüsü geri geldi.[115]

Şurası açıktır ki, Avrupa'nın Sanayi Devrimi'ndeki başarısının büyük bir kısmını uzun süredir devam eden, büyümenin toprağa yönelik talebi önemli ölçüde artırdığı bir modelden kurtulmak oluşturdu. Ve Danimarka gibi birkaç istisna dışında bu başarı, (Esther Boserup'un herkesçe bilinen bir şekilde tarif ettiği gibi) toprağın verimliliğini korurken bir yandan da bir dönümden daha fazla mahsul almayı sağlamak için yüksek miktarlarda ilave işgücü kullanmaya dayanmıyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, dönüm başına işgücü girdileri bile önemli ölçüde azaldı. Günümüzde, sermayenin toprakla (ve işgücüyle) şaşırtıcı ölçülerde ikame edilebilmesini (sentetik gübre kullanarak ve hiç topraktan yetiştirilmeyen sentetik malzemeler üreterek) sağlayan kimya alanındaki atılımlar, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ve yirminci yüzyıla aittir. O halde, Avrupa'nın sürekli büyümesi nasıl ekolojik olarak sürdürülebilir hale geldi?

Kendi kendine sürdürülebilen büyümenin nasıl mümkün hale geldiğini anlamak için, E. A. Wrigley'nin iddia ettiği üzere, arazi üzerindeki baskıları hafifleten gelişmelere bakılmalıdır. Wrigley, birim yüzey başına

112 A.g.e, s. 133.

113 Chao 1973, s. 22–25, 30–31.

114 M. Williams 1990, s. 181. Belirli ülkeler için, bkz. Darby 1956, s. 203–4, Cooper 1985. 139n. 2 (Fransa) ve M. Williams 1990, s. 181 (Almanya).

115 Blaikie ve Brookfield 1987, s. 132–33.

odunun verebileceğinden çok daha fazla güç veren kömür kullanımının arttığını vurgular.[116] Ben buna Yeni Dünya'dan gelen gıda mahsullerinin, özellikle Avrupa'da dönüm başına görülmemiş miktarda kalori sağlayan patatesin benimsenmesini, Richard Grove'un da gösterdiği üzere sömürge deneyimlerine çok şey borçlu olan ekolojiyi kavramadaki ilerlemeleri, arazi (özellikle orman) yönetimindeki gelişmeleri ve mevcut tekniklerin denizaşırı geniş yeni bölgelere uygulanmasıyla kazanılan muazzam kaynakları da ekleyeceğim.

Bu gelişmelerin sonuncusu teknolojik değildi ve 6. Bölümün odak noktası bu gelişmeler olacak. Şimdilik, Yeni Dünya'nın hem yoğun arazi kullanımına dayalı ürünler (pamuk, şeker ve daha sonra tahıl, kereste, et ve yün) hem de guano[117] gibi toprağı iyileştiren ürünler sağladığını söylemek yeterli. Patates, ekoloji bilgi edinimi ve kömür, kendilerini bu kadar mühim kılan genel düzenle beraber bu bölümün teknoloji hikâyesinin parçasıdır.

Patates dönüm başına, mevcut Avrupa mahsullerinden çok daha fazla kalori veriyordu. Patates ayrıca on sekizinci yüzyıl Çin ve Japonya'sında da rağbet gördü, ancak neredeyse yalnızca dağlık yörelerde yetiştirilecek bir ürün olarak kabul edildi. Çünkü pirinç ovalık yörelerde yer alan topraklara dönüm başına çok büyük miktarda gıda sağlıyordu. Hem dönüm başına hem de tohuma göre tahıl veriminin çok daha düşük olduğu Avrupa'da patates, İrlanda ve (1791'de Flanders'ta, tahıldan alınan kalorinin %40'ı patatesten karşılanmaya başlanan)[118] Belçika gibi yoğun nüfuslu bölgelerde, bir süre sonra da Orta ve Doğu Avrupa'nın çoğu bölgesinde ovaları zapt etti.

Patates gibi az bilinen bir diğer faktör de teknolojik bir ilerlemeydi. On dokuzuncu yüzyılda Avrupalılar doğayı bilimsel yöntemlerle koruma ilkelerini ormanlara uygulamaya ve ağaçları korumanın ekosistem için önemini anlamaya başladılar. Richard Grove bu ilerlemeye giden yolun izini dikkatle sürdü. İlginçtir ki, bu ilerleme Avrupa biliminin uygulanmasına (Newton mekaniği, ağaçların suyu nasıl geri dönüştürdüğünü ve yerel iklimleri nasıl etkilediğini anlamada önemli bir rol oynadı)

116 Wrigley 1988, s. 80–81.

117 Penguen veya karabatak gibi deniz kuşlarının dışkılarından oluşan ve on dokuzuncu yüzyılda tarımda çok popüler olan bir gübre. (Ç.N.)

118 Braudel 1981, s. 170.

çok şey borçlu olsa da Avrupa'da revaçta olan bazı fikirler ona engel teşkil ediyordu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında bile pek çok Avrupalı doktor ve botanikçi, ormanları hastalık taşıyan kirli havaları taşımakla suçluyor ve halk sağlığı önlemi olarak ormanlardaki ağaçların kesilmesini salık veriyorlardı.[119]

Avrupanın (Kuzeybatı Avrupa'nın da[120] Akdeniz'in bazı bölgelerinin ve hatta Kuzey Çin'in akıbetini yaşamadan önce istikrara kavuşmasına yardımcı olmak için tam zamanında gerçekleşen) ekoloji anlayışının pekişmesi İngiliz İmparatorluğu'yla iki önemli açıdan bağlantılıydı. Her şeyden önce, Avrupalılar değişen arazi kullanımı, iklim (özellikle çölleşme) ve toprak kalitesindeki değişimler arasındaki ilişkileri, yani teorik olarak sonuca bağlayamadıkları tartışmaları sonuca bağlayacak bir hızla gelişen ilişkileri tropik adalarda gözlemleyebildiler. Ve Hindistan'ın yeni sömürgeleştirilmiş bölgelerinde (Avrupa'nın mülkiyet haklarındaki talep ve değişikliklerinin arazi kullanımında hızlı değişimlere yol açtığı yerlerde) aynı dinamiklerin, kıtasal bir kara kütlesini de etkileyebileceğini anlamaya başladılar. Ayrıca, bu ilişkileri çözümleyen (çoğunlukla aynı kişiler olan) sömürge botanikçileri, cerrahları ve memurları pek çok açıdan kendilerininkinden daha gelişmiş olan Güney Çin ve özellikle Güney Hindistan uygulamalarından, ekosistemlerin nasıl yönetileceğine dair çok şey öğrendiler. (Japonya'daki uygulamalar daha iyi olsa dahi meraklı yabancılar için kolay ulaşılabilen bir yer değildi).[121] Son olarak; sömürgelerdeki zayıf mülkiyet hakları ve sömürge rejimlerinin yerel arazi sahiplerinden bağımsız olması İngiliz, Fransız ve Hollandalı sömürge yetkililerinin, bazıları son derece radikal olan çevre yasalarını, kendi ülkelerinde yapamayacakları bir şekilde denemelerine alan sağladı. On dokuzuncu yüzyılda denizaşırı ülkelerden Avrupa'ya (ve ABD'ye) getirilen bu bilgi birikimi, ormancılık hizmetlerinin, ekilebilir araziyi korumak veya ıslah etmek gibi

119 Grove 1995, s. 408.

120 5. Bölümde göreceğimiz üzere, kıta Batı Avrupa'sı genellikle İngiltere'den daha ormanlıktı ancak on sekizinci yüzyılda ciddi yakıt kıtlıklarıyla karşı karşıya kaldı ve odun fiyatları hızla arttı; çünkü çoğu bölge İngiltere'nin kömür kullanımının artışına eşdeğer ağaca sahip değildi.

121 Avrupa'nın, Hindistan'ın fikirlerini ve uygulamalarını ödünç almasıyla ilgili, bkz. Grove 1995, s. 387–88, 406, 440, 471–72; Çin etkisiyle ilgili, bkz. s. 187; daha önceki dönemlerle ilgili, bkz. 77-80. Çin'deki resmi ekoloji anlayışına yönelik dair bazı yorumlar ve sınırlar için, bkz. Dunstan 1997. Japon ağaçlandırma uygulamaları için, bkz. Totman 1989.

işler için ağaçların nasıl kullanılacağına dair hazırlanan el kitaplarının da temelini oluşturdu.[122] Dolayısıyla İngiliz İmparatorluğu, daha sonra tartışacağımız kaynakların ithalatıyla birlikte çok önemli bilgileri de ithal ederek, (patates, ekoloji ve botanik üzerindeki pek çok önemli etki yoluyla[123]) Avrupa'nın, tarımsal ormancılıktaki teknolojik dezavantajını ortadan kaldırılmasına yardımcı oldu.

Ancak, arazi tasarrufu sağlayan son büyük teknolojik değişikliklerimizin, yani (özellikle İngiltere'de) kömür kullanımının hem odunun yerini alması hem de tamamen yeni süreçlerin temeli olması bakımından artmasının Avrupa dışı bir boyutu yoktu.

Kömür, Sanayi Devrimi'yle ilgili daha önceki görüşlerin merkezinde yer alıyordu. Yalnızca pamuk, demir, çelik ve demiryolları kömür kadar ilgi görmüştü ve pamuk dışındaki diğer ana sektörler kömüre bağımlıydı. Ancak daha yakın zamanlarda, kömüre yapılan vurgu azaldı. İnsanlar, örneğin ilk fabrikaların kömürden çok suyla çalıştırıldığını ve İngiltere'deki kömürün çoğunun hiçbir özelliği olmayan ev ısıtma ve yemek pişirme işleri için kullanıldığını belirttiler. E. A. Wrigley, İngiltere'nin 1815'te kömürden elde ettiği yıllık enerjiyi karşılamak için 60.000.000 dönümden fazla (daha az temkinli bir hesaplama yapsaydı bu miktar 85.000.000 dönüm olurdu) ormanlık alan gerekeceğini hesaplayarak, kömürün önemini bir kez daha tesis etti.[124] Fakat bu rakamın bize ne ifade ettiği belli değildir. Kömür kullanımı hızla artmış olmasaydı, elinde olmadığı için İngiltere bu kadar fazla odun tüketmezdi. Belli sayıda demirhanenin kapanacağını, cam imalatının duracağını veya evlerin ısıtılmayacağını da kesin olarak söyleyemeyiz. Kömür olmasaydı insanların daha fazla üşüdüğü, daha fazla giysi aldığı ve daha az demir ürettiği karmaşık düzenlemeler yapılması gerecekti. Ayrıca sanayideki bazı ilerlemelerin kömür olmadan durma noktasına geleceğinden de emin olamayız.

Ancak, hem Wrigley'in öne sürdüğü sebeplerden hem de başka gerekçelerden dolayı, kömürün öneminin bir kez daha vurgulanması garanti edildi. Su, bir süreliğine kömüre göre daha fazla değirmene güç sağlamış olabilir ancak coğrafyayla kısıtlanmış bir kaynaktı. Taşınamıyordu ve mevsimsel

122 Grove 1995, s. 435, 463–64, 471–72, 480.

123 Morton 1981, s. 118–21

124 Wrigley 1988, s. 54–55; hesaplama sorunuyla ilgili daha fazla bilgi için, bkz. 383-384

olarak güvenilir değildi. Dahası, kimyasal ve fiziksel imalat süreçlerinde de iş bölümünü hızlandıran ulaşım devriminde de yanma enerjisinin yerine ikame edilemezdi. Kritik demir sektöründe (dolayısıyla çelik ve demiryolları gibi sektörlerde de) fosil yakıtlara herhangi bir alternatifin bulunabileceğini düşünmek zordur. Hammersley (daha önceki bazı iddiaların aksine), İngiltere'nin demir endüstrisinin 1660-1760 arası dönemde daralmadığını ve uygun fiyatlı yakıt sıkıntısı çekmediğini ortaya koydu. Onun hesaplamalarına göre, İngiltere ve Galler topraklarının %2 kaplayan ormanlar, bu dönemde İngiltere'nin demir endüstrisini beslemeye yeterdi.[125] Ancak on sekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'nin yalnızca %5 ila %10'u ormandı.[126] Bu nedenle, ideal koşullar altında bile İngiltere'de odun kömüründen pik demiri üretimi en fazla, kabaca 87.500-175.000 tondu. Fakat 1820'de gerçek İngiliz demir üretimi 400.000 tona ulaşmıştı.[127] Ve başka şeyler için oduna ihtiyaç duyulması bir yana, bütün odunu demir üretimi için seferber etmek elverişli değildi. Ayrıca demirhanelerin hem demir hem de (ocakların körüğünü çalıştırmak için) su kaynağına yakın olması gerekiyordu ve demir üretiminde kullanılan kömür (tercihen sekiz kilometreden az olmak üzere) on beş, yirmi kilometreden fazla taşınamıyordu. Ocaklar iri kömür parçaları gerektiriyordu fakat çok uzağa taşınan kömürler küçük parçalara ayrılıyor, hatta toza dönüşüyordu.[128] Yani Hammersley, 1760'taki demir üretiminin bir enerji kriziyle karşı karşıya kalmadığını (daha ziyade, ormansızlaşmanın kömüre dayalı demir üretiminde ilerlemeye neden olmadığını) gösterirken, aynı rakamlar demir endüstrisinin daha fazla büyümesinin kömür gerektirdiğini ortaya koyuyor.

İngiltere'deki diğer sektörlerin çoğunda kömüre dayalı üretim süreçlerinin gelişimi, demir üretiminde geliştiğinden daha önce gerçekleşmiştir[129] ve bu nedenle buhar makinesinin güç sağladığı kömür üretiminde yaşanan büyümeden çok, çok önceye dayanmaktadır. Dolayısıyla, bu yeniliklere kömür/buhar makinesinin yaygınlaşması neden olmamakla birlikte,

125 Hammersley 1973, s. 602–7; ayrıca bkz. Flinn 1978, s. 139–64.

126 M. Williams 1990, s. 181.

127 Harris 1988, s. 25, 56. Flinn (1978, s. 145) ayrıca, kömür olmasaydı, kömür kıtlığının 1750'den sonra İngiliz demir üretiminin büyümesini engelleyebileceğine de işaret eder. Flinn'in altını çizdiği nokta, önceki üretim miktarının sürdürülebilir olduğunu ve kömüre dayalı demir üretiminin gelişmesine yol açan bir kömür krizi yaşanmadığını göstermektir.

128 Harris 1988,s. 26; Flinn 1958, s. 150.

129 Harris 1988, s. 26.

bu makinenin bu sektörlerin büyümesiyle ilgisi olmadığı da söylenemez. Kömür çoğunlukla ev ısıtması için kullanılmış olsa bile, şayet daha az kömür bulunsaydı sanayide kullanılacak yakıt çok daha pahalı olurdu. Kabul edelim ki, İngiliz kömürünün reel fiyatı 1550-1700 arasında sert bir şekilde yükseldikten sonra, 1700-1750 arası dönemde istikrara kavuşmuş gibi görünüyor (yine de tüm odun ve odun kömürü fiyatları büyük bir dikkatle ele alınmalıdır).[130] Ve buhar makineleri daha derin madenciliğe izin vermeden önce bile, yol ve su kanalı yapımı sayesinde ucuz kömür yaygın bir şekilde bulunabiliyordu. Fakat birazdan göreceğimiz üzere, bu kademeli ilerlemeler, buharın mümkün kıldığı (özellikle 1750'den sonraki) ilerlemelerle karşılaştırıldığında oldukça küçüktü ve kısa bir süre sonra sınırlarına ulaşacaktı. Ayrıca 1750'den sonra, piyasaya daha fazla kömür sürülmesine rağmen demir üretimi arttığı için, kömürün reel fiyatı yeniden yükseldi.[131] Yakıtın aşırı pahalı olması pek çok sektörün nicel genişlemesine kesinlikle engel teşkil ederdi ve bunun yenilikçiliği de sınırladığını görmek zor değildir. Göreceğimiz üzere, buhar makinesi en başta oldukça hantaldı, aşırı yakıt tüketiyordu ve tehlikeliydi ki yakıtı çok daha pahalıya mal olsaydı ve kömür madenleri onu kullanmak için ideal bir yer olmasaydı denemeye değmeyebilirdi. 5. Bölümde ormansızlaşma (ve Kıta Avrupası) hakkında daha çok şey söyleyeceğiz. Şimdilik İngiltere'nin demir, çelik, buhar, enerji ve ulaşım alanlarındaki atılımları için kömürün ne kadar önemli olduğunu anlamak yeterli.

Dahası, ucuz fosil yakıtların sınırlı arazi arzından kaynaklanan baskıları hafifletmesinin sebebini on dokuzuncu yüzyılın başlarında kömür kullanımının artmasında aramak fazla teleolojik olsa da çok önemli bir adımdı. Su çarkları ne kadar geliştirilirse geliştirilsin su gücü, gelecek yıllarda hızla artan bir nüfusa yetecek enerji girdileri sunma veya kimyanın, toprak yerine ikame edilmesini sağlama potansiyeli taşımıyordu.

Bu nedenle, kömürün çıkarılması ve kullanımına Avrupa'nın en muhtemel teknolojik avantajı olarak bakmak mantıklıdır. Bu avantaj tamamen Avrupa'da kazanılmıştır, on dokuzuncu yüzyıldaki atılımlar için çok

130 Hammersley (1973, s. 608–10), yüksek nakliye maliyetleri yüzünden odun fiyatlarının bölgeden bölgeye çok fazla değiştiğini ve genellikle belli bir pazara tek bir alıcı veya satıcı hâkim olduğu için fiyatların, odun kıtlığının göstergesi olmadığını söyler. Ayrıca, kömür fiyatlarına önemli bir işçilik maliyeti dâhildi ve bu nedenle odun fiyatlarıyla yakından ilişkili değildi.

131 Flinn 1978, s.143–45, 147–48; Hammersley 1973, s. 608–10.

önemlidir ve (tekstil sektörünün aksine) Avrupa'nın denizaşırı kaynaklara tamamen erişmesine bağlı değildir.

Hem diğer üretim süreçlerine enerji sağlamak için kömür kullanan makineler olarak, hem de kömür madenciliğinin muazzam bir şekilde büyümesine imkân veren etkili su pompalarının güç kaynağı olarak buhar makineleri bu noktada çok önemliydi. M. W. Flinn, madenlerdeki suyu tahliye etmek için rüzgârın, su gücünün, yerçekiminin ve atların kullanıldığı pek çok yöntemin, ülkenin kömür rezervlerinin büyük bölümünün bulunduğu derinliklerde işe yaramayacağına dikkat çekti. Bu nedenle, buhar olmadan *İngiltere'de madencilik fazla büyüyemez (yıllık üretimde 1700 yılı seviyesinin üzerine çıkamaz) ve kazancı giderek azalmaya başlardı.*[132] Buna karşılık, madencilikte kullanılan buhar makinelerinin hem sayısı hem de etkisi arttıkça üretim sonraki elli yıl içinde yaklaşık %70 ve 1750 ile 1830 yılları arasında (toplam artışı yaklaşık %900'e ulaştırarak) neredeyse %500 arttı.[133]

On sekizinci yüzyıldan önce çeşitli toplumlar çeşitli türlerde buhar makineleri geliştirildi, ancak hiçbiri bir merak sonucu olmaktan öteye geçemedi.[134] Çinliler ilgili temel bilimsel prensibi (atmosferik basınç) uzun süre önce anlamıştı ve hem Watt'ınkine çok benzeyen bir *çift etkili piston/silindir* sisteminde hem de dönme hareketini doğrusal harekete dönüştürmek için (kutu körükte kullanmak üzere), yirminci yüzyıldan önce bilinenler kadar iyi olan bir sistemde ustalaşmıştı. Geriye yalnızca, pistonu kullanmak için çarkı döndürmek yerine, çarkı döndürmek için pistonu kullanmak kalıyordu. (Bir körüğün amacı çarka güç sağlamak değil, sıkıştırılmış sıcak havayı pistonun hareketli hale getirmesiydi.) 1671'de sarayda, hem buhar türbini ile çalışan bir at arabasının hem de bir buharlı geminin minyatür modellerini gösteren bir Cizvit misyoner, Batı modellerinden olduğu kadar Çin modellerinden de yararlanmıştı.[135] O halde, sadece teknolojiye sıkıştırarak bu anlamda Sanayi Devrimi'nin bu temel teknolojisi Avrupa dışında da geliştirilmiş olabilirdi. Dolayısıyla, neden ilk önce Avrupa'da geliştirildiğini asla kesin olarak söyleyemeyiz. Ancak Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin), Sanayi Devrimi'nin merkezindeki kömür ve buhar kullanımında yaşanan, birbiriyle bağlantılı gelişmelerin konumu

132 Flinn 1984, s. 114.
133 Flinn 1984, s. 26, 121–28
134 Çin için, bkz. Needham 1965, s. 255.
135 Needham 1965, s. 135–36, 225–26, 369–70, 387.

olmasının bazı nedenlerini tespit edebiliriz. Ve İngiltere'yi (yerel odun tedariki üzerindeki baskıyı hafifletmek için benzer teşviklerin mevcut olduğu ve ileri teknolojinin ve son derece ticarileşmiş bir ekonominin de mevcut olduğu) Yangzi Deltası'yla karşılaştırdığımızda Avrupa'nın avantajı genel teknik becerilerine dayandığı kadar, coğrafi tesadüflere ve ekonomisindeki (muhtemelen var olmayan) piyasa verimliliği avantajından çok daha fazla faktöre dayanıyordu.

Batı Avrupa'nın on sekizinci yüzyıl dünyasında önde olduğu söz konusu beceriler, İngiltere'nin önde olduğu becerilerdi. Bunlardan biri madenciliğin kendisiydi fakat saat yapımı, silah yapımı ve seyrüsefer araçları yapımı gibi diğer beceriler hemen göze çarpmıyordu.

Genel olarak Çin madenciliğinin ve özel olarak kömür madenciliğinin hikâyesi biraz kafa karıştırıcıdır. Kuzey ve Kuzeybatı Çin'in devasa kömür yatakları vardı ve Çin'in siyasi, ekonomik ve demografik ağırlık merkezini Kuzey Çin'in oluşturduğu uzun dönemde, Çin muazzam bir kömür ve demir kompleksi geliştirdi. Gerçekten de Hartwell, Çin'in 1080 yılı dolaylarındaki demir üretiminin, Rus toprakları dışında kalan Avrupa'nın 1700 yılındaki üretimini aştığını tahmin ediyor. Ayrıca bu demir ve kömür kompleksi yalnızca büyük değil, karmaşıktı da. Örneğin, Çinli demir üreticileri, kok kömürünün türetilmesi ve kullanılması hakkında başka yerlerde yüzyıllar boyunca keşfedilemeyecek şeyler biliyordu.[136] Ancak 1100'den 1400'e kadar geçen dönemde Kuzey ve Kuzeybatı Çin (Moğollar ve başka kavimler tarafından yapılan) istilalar ve işgaller, iç savaşlar, (Sarı Irmak'ın yatağında büyük değişime sebep olan) devasa seller ve veba gibi sarsıcı felaketlere maruz kaldı. On ikinci yüzyılda Çurçen işgalciler, kuşatmayı geçici olarak durdurmaları karşılığında başkent bölgesindeki en yetenekli zanaatkârlardan bazılarının kendilerine teslim edilmesini istemişti; bunlardan kaçının geri döndüğü belli değildir.[137] 1420'den sonra bölge yeniden istikrara kavuşmaya başladığında Çin'in demografik ve ekonomik merkezi kalıcı olarak, ekolojik açıdan daha ılımlı olan Güney Çin'e kaymıştı. Kuzey Çin'in büyük bir bölümünün, on beşinci yüzyılda hükümetin başka bölgelerden getirdiği insanlarla yeniden iskân edilmesi gerekiyordu.[138]

136 Hartwell 1967, s. 102–59.
137 Needham 1965, s. 497.
138 Huang 1985, s. 114–15; Ho 1959, s. 136–37.

Demir madenciliği ve işçiliğinin, sanılanın aksine, Moğol istilasından sonraki süreçte ayağa kalktığını artık biliyoruz. Guangdong, Fujian, Yünnan ve Hunan'da yeni üretim merkezleri ortaya çıktı ve Kuzeybatı'daki üretimde de bir miktar toparlanma oldu. Toplam üretim 1600 yılına en az 45.000 tonluk yeni bir zirveye ulaştı ve üretim tekniklerinde bazı yeni gelişmeler oldu.[139] Huang Qichen'in, Moğol istilası sonrası demir üretiminin yeniden canlandığını bizlere gösteren çalışması üretimde kullanılan yakıt hakkında çok az şey söylemektedir. Fakat (Qichen'in, demir üretiminin %70'inden fazlasının buralarda gerçekleştiğini tahmin ettiği) bu yeni üretim merkezlerinin kömür kaynaklarından uzak olması, demirin büyük ölçüde odun ve kömür kullanılarak üretildiği şüphesi uyandırmaktadır.[140] On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda demir üretimine ne olduğuna dair hâlâ çok az şey biliyoruz, ancak aynı çalışma (çok az kanıta dayanarak) üretimin azaldığını gösteriyor.[141] Azalmış olsaydı (veya büyümesi durmuş olsaydı), Moğol istilası sonrası nüfusun yer değiştirmesinin sonucunda fosil yakıta bağımlılıktan kurtulmak kaçınılmaz olurdu.

Kömür üretimi ve kullanımına gelince, bu konuda da hâlâ bilmediğimiz çok şey var. Hartwell'in, kömür endüstrisinin Moğol istilaları ve ona bağlı felaketleri hiçbir zaman atlatamadığına dair iddiası, demirle ilgili benzer iddiasının sorgulandığı gibi, bir gün ciddi bir şekilde sorgulanabilir. Fakat bu, şimdiye kadar gerçekleşmedi. Ayrıca kömür üretiminin Hartwell'in sandığı kadar dramatik bir düşüş sergilemediği ortaya çıksa bile, kömür bir daha asla Çin ekonomisinin en ileri sektörü olmadığı aşikardır.

On ikinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar yaşanan felaketler esnasında kömürün çıkarılması ve kullanılmasına dair bilginin ne kadarının yok olduğu (bu tarz bilgiler yazıya dökülmek yerine, ustadan çırağa sözlü olarak aktarıldığı için oldukça muhtemeldir) ve Çin'de kömürün çoğunu barındıran alan büyük pazarlardan ve başka zanaatkarlarla etkileşimden uzak geri kalmış bir bölge haline gelince kömürün kullanılması veya geliştirilmesinin ne ölçüde durduğu belirsizdir. Kömür madenciliği Çin'de önemli olmaya devam etse de bir daha asla ileri bir sektör olmadı. Kömür yerine, yakıt tasarrufu sağlayan çeşitli yenilikler (yiyecekleri ağır kaplarda

139 Huang Qichen 1989, s. 1–2, 46, 84.
140 A.g.e, s. 2, 70–72.
141 A.g.e, s. 2.

haşlamak yerine, *wok* denilen tavalarda kızartmak dâhil) giderek daha önemli hale geldi.

Çin'in en zengin ve en çok ormansızlaştırılan bölgelerinden biri olan Aşağı Yangzi bölgesi, on sekizinci yüzyılda nehir ve deniz kıyısı güzergâhında odun ve soya küspesi gübresi ticareti yaparak arzını genişletti. (Gübre, insanların toprağa geri dönecek olan otları ve mahsul kalıntılarını yakıt olarak kullanmasına imkân verdi.) Ticarete dayalı bu tür geçici çözümler eşzamanlı olarak fosil yakıt deneyleri yapılmasını engellemese de (iki yöntemin aynı anda var olduğu başka yerler de mevcut olduğu için, belgelerde fazla iz bırakmadan, Aşağı Yangzi'de de böyle olması işten bile değil) kömürün Aşağı Yangzi'nin zanaatkar ve girişimcilerinin ilgisini çekmesi pek mümkün değildi; çünkü bölgede de bölge tüccarlarının kolayca ulaşabileceği yerlerde de çok az kömür vardı. Çin'in dokuz güney vilayeti çağdaş Çin'in kömür rezervlerinin yalnızca %1,8'ine ve on bir doğu vilayeti %8'ine sahipti; buna karşılık kuzeybatıdaki Şansi vilayeti ve İç Moğolistan %61,4'üne sahipti.[142] Bazı kömür madenleri, Güney Çin'in çeşitli bölgelerinde ve kuzeydeki Pekin'in pazarlama menzili içinde faaliyet gösteriyordu.[143] Bu madenlerin çoğu küçüktü ve Çin'in en zengin, yakıta en çok ihtiyaç duyan piyasalarından yararlanacak kadar güçlü konumda değillerdi. Ayrıca tutarsız hükümet politikaları bu madenleri aralıklarla da olsa sekteye uğrattı.[144] Teorik olarak üretimde ve ulaşımda iyileşmeye yönelik büyük yatırımları destekleyebilecek en büyük kömür yatakları açık farkla kuzeybatıdakilerdi.

Geriye dönüp bakıldığında, kuzeybatıdaki bu kömür yataklarını Yangzi Deltası'yla ilişkilendirmenin getirileri çok fazla göründüğü için bazılarının bunu mümkün kılmak için inanılmaz bir çaba sarf ettiğini düşünmek cazip gelse dahi bu getirilerin ne olabileceği açık değildir. Ve kömürün kullanımına dair bildiklerimiz göz önüne alındığında, böyle bir projenin şu anda hayal edebileceğimiz getirilerinin çoğu proje öncesinde tahmin edildiği kadar görünür değildi.

Bu arada, genellikle geri kalmış bir bölgede çalışan kuzeybatıdaki kömür madencilerinin, sorunlarını çözmek için uygulayabilecekleri teknik gelişmeleri başka bir yer öğrenmeleri pek mümkün değildi ve saat yapımı gibi lüks ürünlerin hassas işçiliğini bilen zanaatkarlarla karşılaşma

142 Sun Jingzhi 1988, s. 93.

143 On yedinci yüzyıla ait bir liste için bkz. Huang Qichen 1989, s. 70–72.

144 Huang Qichen 1989, s. 109–40.

ihtimalleri çok azdı. Böyle zanaatkarlar vardı ve sayıları olmasa da becerileri batılı meslektaşlarının çok gerisinde değildi; fakat neredeyse hepsi ya Yangzi Deltası'nda ya da saatlere ve el emeği mekanik oyuncaklara daha çok rağbet gösterilen güneydoğu kıyılarındaydı.[145] Maden işletmecileri, madencilik tekniklerini nasıl geliştireceklerini görmüş olsalar bile daha fazla kömür çıkarmanın çok geniş bir pazara hâkim olmalarına imkân vereceğini düşünmeleri için hiçbir sebepleri yoktu. Baş edilemeyen ulaşım sorunları, Çin'in büyük şehirlerindeki zengin fakat ekolojik açıdan yakıta muhtaç müşterileri, bu işletmecilerin çıkardığı kömürden mahrum bırakacaktı.[146]

Büyük Kanal'dan çok uzakta olmayan Kuzey Jiangsu'daki Xuzhou ve Suxian kömür madenleri, Yangzi Deltası'nın yakınındaki birkaç maden arasında en uygun konumda bulunan madenler olabilirdi; fakat Xuzhou madenlerinde bile, Qing Hanedanlığı döneminde kömürün maliyeti, kanal limanının da bulunduğu idari bölge merkezine ulaştığında iki katına çıkıyordu.[147] Daha kuzeydeki benzerleri gibi, bu madenler de Song döneminde (özellikle demir ve tuz üretimine odaklanan) bir ağır sanayi kompleksinin parçasıydı ve on ikinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar yaşanan felaketlerin etkisinden hiçbir zaman tam olarak kurtulmamıştı. On sekizinci yüzyılda Çin hükümeti, Yangzi Deltası'ndaki yakıt açığını gidermek amacıyla bu bölgede kömürü teşvik etmeye karar verince, çoğunlukla küçük ve sığ madenler kazan yoksul ve işsiz insanlara maden ruhsatları vermeyi de tercih etti.[148] Daha iyi kapitalize edilmiş madenlerin bile Çin'in enerji, ulaşım ve metal sektörlerini dönüştürmek için gereken büyük atılımları gerçekleştirmesi pek muhtemel görünmese de kömürün hem büyük pazarlara hem de vasıflı zanaatkarlara kolayca ulaştırılabildiği az sayıdaki bölgeden birinde bu kadar küçük maden

145 Bkz. Needham 1965, s. 513–15, 522, 525–28, 531 (on yedinci yüzyıla ait, çok iyi işçilik gerektiren iki buçuk santimetre genişliğindeki saatlerden, Batı'dan ithal edilen en iyi saatleri taklit edebilen saat yapımcılarından söz edilmektedir); XI. yüzyılın başlarındaki, diferansiyel dişlilere sahip kilometre sayaçları için bkz. s. 285 ve 296.

146 Nakliye maliyetleri için, bkz. Skinner 1977a, s. 217; ayrıca bkz. T. Wright 1984, s. 9, Kuzeybatı Çin'de, maden ile elli kilometre mesafedeki nehir kıyısı arasında kömür fiyatının beş katına çıktığı belirtiliyor. Avrupa ilgili ayrıca bkz. DeVries ve Van der Woude (1997, s. 37): Tarihsel açıdan, enerji yataklarının işletilmesi, kaynağı toplamanın maliyetlerinden çok, ulaşım maliyetlerine dayalı olmuştur.

147 Yu Mingxia 1991, s. 27.

148 A.g.e, s. 19, 21.

işlemecilerinin faaliyet göstermesi, böyle atılımların gerçekleşme ihtimalini neredeyse hiç artıramazdı.

Son olarak, özellikle kuzeybatıdaki Çinli kömür madencilerinin karşılaştığı en büyük teknik sorun İngiltere'deki emsallerinin karşılaştığı sorunlardan temel olarak farklıydı. İngiliz madenleri suyla dolmaya yatkındı, dolayısıyla bu suyu çıkarmak için güçlü pompalar gerekiyordu. Çin'deki kömür madenlerinin ise su sorunu hemen hemen yoktu, buna karşılık madenler o kadar kuruydu ki kendiliğinden tutuşma ihtimali sürekli tehdit teşkil ediyordu. Dönemin en önemli teknik el kitabını derleyen kişinin kafasını meşgul eden de işte bu (güçlü pompalardan çok havalandırma gerektiren) sorundu ve sorun hiçbir zaman tam olarak çözülmemiş olsa da çağdaş bir madencilik tarihçisi, o el kitabında yer alan çözüm yollarının kendi zamanına göre son derece ileri olduğunu dile getirdi.[149] Daha iyi havalandırma bu sorunu çözmüş olsa bile (veya insanlar kömürü yüksek düzeyde tehlikeyi göze alacak kadar çok isteseler bile) havalandırma teknikleri, İngiltere'deki madenlere dolan suyu tahliye eden buhar makinelerinin yaptığı gibi, kömürü taşıma sorununu çözmeye yardımcı olmayacaktı. Dolayısıyla Çin'deki genel beceri, kaynak ve ekonomik koşullar soyut bir bütün olarak ele alındığında, kömür/buhar devrimine Avrupa'dakiler kadar elverişli değildi; bu donatıların Çin'deki dağılımı böyle bir devrim ihtimalini çok daha zayıf hale getirdi.

Buna karşılık, Avrupa'nın en büyük kömür yataklarından bazıları çok daha umut verici bir bölgede, İngiltere'de bulunuyordu. Bu durum kömür yataklarını neredeyse kusursuz bir su taşımacılığına, Avrupa'nın ticari açıdan en dinamik ekonomisine, diğer bölgelerdeki çok sayıda vasıflı zanaatkâra ve (kömür elde etme ve kullanmaya fazladan bir aciliyet kazandıran) 1600 yılında büyük bir yakacak odun kıtlığıyla karşı karşıya kalan bir topluma yakın durumda konumlandırdı.[150] Kereste ve keresteye dayalı ürünler deniz yoluyla ithal edilse de bu şekilde bir ithalat, Yangzi Deltası'nda yapıldığı gibi kütükleri nehirde yüzdürerek teslim almaktan çok daha pahalıydı. Kısmen ulaşılabilir olan kömürü kullanmaya (ve hakkında daha fazla bilgi edinmeye) yönelik teşvikleri de buna bağlı olarak daha fazlaydı. 1500 yılından itibaren İngiltere'de kömüre yönelik talebin

149 Sun Yingxing 1637, juan 11, Yu Mingxia 1991'de bahsedilmiştir, s. 23. Kuzeybatıdan çok daha nemli bir bölgede bulunan Xuzhou madenlerinde bile su daha az sorun teşkil ediyordu. Bkz. a.g.e, s. 27.

150 Ayrıntılar için, bkz. 5. Bölüm ve Nef 1964, s. 174, 263–64.

çoğu ev ısıtmasından kaynaklanıyordu. İnsanlar ucuz olduğu için kömür kullanıyordu fakat çıkardığı duman ve is ciddi çekincelere sebep oluyordu.[151] Biracılıktan cam ve demir yapımına kadar pek çok endüstri, on sekizinci yüzyıldaki bazı yenilikler duman sorununu çözene kadar, bu sorunun yol açtığı kirliliğe müsamaha gösteremezlerdi.[152]

Kömürün nasıl çıkarılacağı ve kullanılacağına dair bilgilerin çoğu zanaatkarlar tarafından toplanmıştı ve on dokuzuncu yüzyılda bile yazıya dökülmemişti. John Harris, on sekizinci yüzyılda kömür madenciliği ve kömürün endüstride nasıl kullanılacağına ilişkin İngilizce yazının, Fransızca yazından çok daha az olduğuna dikkat çekmiştir. Bunun nedeni, İngiltere'de kömürle ilgili ayrıntıları bilmesi gereken insanların (zanaatkarların) bu bilgileri sözlü olarak aktarmasıydı. Harris Fransızların, çeşitli kömür kullanma süreçlerini kopyalama girişimlerinin gerekli ekipmanın kopyasını yaptıklarında bile boşa çıktığını gösteriyor. Çünkü, örneğin ısıya dayanıklı bir pota imal etmek, çok ayrıntılı bilgi ve tecrübeyle kazanılan saliselik zamanlama becerileri gerektiriyordu. Üstelik bir hatadan kaynaklanan mali kayıplar çok yüksek olabilirdi. Bir nesnenin ateşte ne kadar süre, hangi açıda tutulacağına ve farklı noktalarının nasıl görünmesi gerektiğine dair kritik ayrıntılar kömür fırınlarında çalışmaya alışkın insanların zihnine kazınmıştı. Fakat bu durum, odun fırını kullanan insanların tecrübelerinden o kadar farklıydı ki belli bir gelenekten gelen bir zanaatkâr, başka bir zanaatkâra hangi bilgiyi nasıl açıklaması gerektiğini bile bilmezdi.[153] Ancak tamamı İngiliz işçilerden oluşan ekipler bu fırınlarda çalışmaları için getirildikten (çoğunlukla 1830'dan) sonra gerekli bilgi etkili bir şekilde aktarıldı.

Dolayısıyla, Avrupa'nın kömür atılımı için teknolojik uzmanlığın gerekli olduğunu anlıyoruz, fakat bu uzmanlığın gelişimi bol ve ucuz kaynaklarla uzun bir deneyim yaşanmasına (ve bu süreçte pek çok hata yapılmasına) bağlıydı. Zanaatkârların becerisinin, tüketici talebinin ve kömürün birbirine yakın yerlerde kümelenmesi sayesinde bu deneyim mümkün hale geldi. Böyle bir coğrafi şans olmasaydı, (örneğin, odun fırınlarının kullanılması ve geliştirilmesi gibi) geleceği sınırlı olan alanlarda kolaylıkla uzmanlık kazanabilse de nihayetinde çok büyük yeni enerji kaynaklarının

151 Nef 1932, s . 156–58, Wrigley 1988, s. 77–78.
152 Nef 1964, s. 158, 183, 203; Nef 1932, s. 215–24.
153 Harris 1992, s. 18–33, özellikle 21–23, 27, 30–31.

kullanımına giden yolda ilerlenemezdi. Ve Çin'in durumu (örneğin, Paris havzasından çok daha fazla kömürün Yangzi Deltası'ndan çıkarılması) İngiltere'nin talihini bariz bir biçimde ortaya koyuyordu.

Kömür çıkarmak için yavaş ve istikrarlı bir şekilde tünel açmaktan veya birayı, camı ve demiri kömür dumanının bozmasını engellemeyi öğrenmekten çok daha önemli bir atılımı buhar makinesi temsil ediyordu. Bu anlamda İngiltere'nin, başka pek çok önemli alanda kullanılan motorların icadına zemin hazırladığı için madencilikte bu belirli sorunu (patlamaları önlemek yerine suyu tahliye etme ihtiyacı) yaşadığı için talihli olduğunu görmüştük . Ancak buhar makinesi kendi kendine icat edilmedi ve bu konuda da teknolojik ilerlemenin yaşanması için konum önemliydi.

Buhar makinesini etkili kılan husus, bir kısmı hiç beklenmedik iş kollarında çalışanlar da dâhil olmak üzere çok sayıda zanaatkârın buhar makinesini kademeli olarak geliştirmesiydi. Mokyr'in belirttiği üzere, on sekizinci yüzyılda Avrupa'nın (ve Avrupa'da da İngiltere'nin) gerçek teknolojik üstünlüğü araç gereçlerde veya makinelerde değil; duvar saatleri, kol saatleri, teleskoplar, gözlükler vb. aletlerdeydi. Bu aletler (en çok da okyanusta sefer yapan gemilerde[154]) üretim malları olarak kullanılsa da başlıca kullanım gerekçeleri zenginler için, özellikle de şehirlerde yaşayan zenginler için kolaylık sağlamaktı.[155] Ancak Newcomen'in orijinal buhar makinesinin hayli iyi çalışmasını sağlayan ve daha sonra Watt'ın, buhar makinesinin verimini dört katına çıkaran geliştirmelerine imkân tanıyan şey, alet yapımından (ve bir ölçüde silah yapımından) edinilen hassas delme ve kalibrasyon becerilerinin aktarılmasıydı.[156] Buhar makinelerini çok daha güvenli, yakıt konusunda çok daha verimli[157] ve Newcomen ile Watt'ın prototiplerinden çok daha küçük hale getiren iki yüz yıllık geliştirmelerin sonrasında yaşadığımız için en kaba buhar makinesinin bile potansiyelinin

154 Yine Avrupa'da bir İngiliz uzmanlığı ve dünyada bir Avrupa uzmanlığı... Deniz taşımacılığı Asya'da çok gelişmiş olmasına rağmen (hatta bazı yönlerden Avrupa'dakinden bile önce), kıyıya yakın yerlerde çok daha fazla yolculuk yapmak ve küçük seyrüsefer hatalarının felaketle sonuçlanabileceği açık okyanusta çok daha az zaman harcanmak gerektiriyordu. Tıpkı kara ordularının ve donanmaların, topların nişan almasına yardımcı olacak aletlere yönelik talepleri gibi, Atlantik'i geçen nakliyecilerin de teknolojik kuşkusuz önemliydi.

155 E. Thompson 1967, s. 66–70.

156 Mokyr 1990, s. 85, 103–4.

157 Randıman, Watt'ın modeli ile 1870'lerde mevcut olanlar arasında tekrar dört katına çıktı. Bkz. Mokyr 1990, s. 90.

ayan beyan ortada olacağını ve insanların bunu hemen benimseyeceğini varsayıyoruz. Fakat bu tutum ancak dönüp geriye bakıldığında doğrudur. Silah ve alet yapımında kullanılan hassas aletlerin imalatından elde edilen bilgilerin sağladığı avantajlara rağmen, bu buhar makinelerinin maliyetleri, büyüklükleri ve başka sorunları Newcomen'in ilk buhar makinesinin montajını yapmasından sonraki 88 yıl boyunca (1712-1800) yalnızca 2.500 adet makine üretildiği anlamına geliyordu.[158] Diğer sektör ve mucitler şanslarını çoğunlukla iyileştirilmiş su çarklarından yana kullanmışlardı. Von Tunzelmann, buharla çalışan tekstil makinelerinin birim güç başına enerji maliyetlerinin 1830 yılına kadar ani bir düşüş göstermediğini, bu nedenle (mevcut bulunduğu takdirde) suyun o yıla kadar rekabetçiliğini sürdürdüğünü iddia ediyor.[159]

Sırf kömür yataklarında (1800 yılında 1.000 tanesi kullanımdaydı) buhar makinelerinin avantajları o kadar barizdi ki, kullanımları hızla yayıldı ve yirmi-otuz yılda sektörün tamamını dönüştürdüler.[160] Bir kömür madeninde kullanılan buhar makinesinin büyüklüğü önemli değildi; madenden uzaklaştıkça hızla artan muazzam yakıt maliyeti de sorun teşkil etmiyordu. Hatta maden ocaklarının başında bulunan buhar makineleri genellikle kullanılması için herhangi bir yere gönderilemeyen, kalitesiz ve çok ucuz *küçük parçalı kömürler* ile çalıştırılarak yakıtı bedavaya getirmiş olurlardı.[161] Yakındaki zanaatkârlardan yapılan beceri transferlerinin başka alanlarda sağladığı avantajın bir kısmını, yakındaki kömür yataklarında bu becerileri uygulamanın mümkün kıldığı yaparak öğrenme yöntemini ve kömürün düşük maliyetini ortadan kaldırırsanız buhar makinesi kullanımı teşvik edilmeye değecek bir yenilik olmaktan çıkardı.

Zanaatkârlar, girişimciler ve bilimsel bilgi kaynakları arasındaki sosyal mesafenin kapatılması, Margaret C. Jacob'ın *Scientific Culture and the Making of the Industrial West (Bilimsel Kültür ve Sanayileşmiş Batı'nın Yaratılması)* adlı eserinin bir zaferiydi ve Avrupa bu zaferde önemli bir üstünlüğe sahipti. Fakat yine de Avrupa kömür ile mekanik becerilerine sahip insanlar arasındaki büyük coğrafi mesafeye göğüs gerseydi ve Çin'in kısa bir mesafeyi kapatması gerekseydi, her iki yerde de sonuçlar muhtemelen çok farklı

158 A.g.e, s. 88.
159 Von Tunzelmann 1978, s. 224, 289.
160 Mokyr 1990, s. 88, 90.
161 Von Tunzelmann 1978, s. 62–63.

olurdu; Çin'in eski kömür/demir kompleksinin tarihçesi kesinlikle böyle olacağını gösteriyor.

Avrupa'nın teknolojik yaratıcılığında hızlı bir artış yaşanması kesinlikle (hatta totolojik olarak) Sanayi Devrimi'nin gerekli koşuluydu. Fakat bu yaratıcılığı diğer on sekizinci yüzyıl toplumlarının yaratıcılığından çok daha yüksek bir konuma yerleştirmeden ve Avrupa'nın, sonrasında kazandığı üstünlüğün nedeni olarak somutlaştırmadan önce önemli coğrafi tesadüflerin ve kaynakların birbirlerine yakın konumlarda bulunmasının İngiliz kömürünü ve buhar makinelerini sanayileşmenin en ileri teknolojisi haline getirmede ne kadar önemli olduğunu aklımızda tutmalıyız. Avrupa doğru ata oynamışsa, o atın kazanmasına zemin hazırlayan etkenler ciddi bir şekilde tesadüfi koşullarla, özellikle de İngiltere'nin (çoğunlukla coğrafi) koşullarıyla bağlantılıdır. Avrupa bilimi, teknolojisi ve felsefi eğilimleri tek başlarına yeterli bir açıklama getiremezler. Ayrıca ekonomik kurumlar ve faktör fiyatlarındaki[162] sözde farklılıklar da büyük ölçüde konuyla ilgisizdir. Son olarak, daha sonraki bölümlerde göreceğimiz üzere belli başlı diğer kaynak sorunları da Avrupa'nın dünyanın geri kalanındaki işgalleriyle birlikte çözülmemiş olsaydı, Avrupa'nın on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki nüfus patlaması bu enerji atılımını bile yutabilirdi. Kömür ve sömürgeler olmadan ne biri ne de öteki bu kadar önem arz edebilirdi. Ayrıca kömür ve sömürgeler kaynak kısıtlamalarını gevşetmeseydi, diğer Avrupa yenilikleri tek başına, sınırlı araziye sahip olmanın kişi başına sürekli büyümeyi engellemediği yeni bir dünya yaratamazdı.

162 Bir birim malın üretiminde kullanılan üretim faktörlerine yapılan ödemelerle hesaplanan fiyat; diğer bir deyişle bir birim mal karşılığı üreticinin eline geçen para miktarı. (Ç.N.)

II. BÖLÜM
AVRUPA VE ASYA'DAKİ PİYASA EKONOMİLERİ

Batı Avrupa 1750 yılında benzeri görülmemiş bir şekilde müreffeh olmasaydı, kurumları o yıllarda başlayan hızlı kalkınmaya daha uygun olabilir miydi? *Kurumları* yeterince geniş bir anlamda tanımlarsak bu argüman hiç değilse Kuzeybatı Avrupa için doğru olmalıdır. Yine de bu argümanın en yaygın yorumu (mallar ve üretim faktörleri için en verimli pazarlara sahip olduğu için en hızlı Batı Avrupa'nın büyüdüğü) pek inandırıcı değildir.[163] Elbette, doğrudan zıt olanlar da dahil olmak üzere, çok farklı kurumsal avantajları savunan akademisyenler de vardır. Bunlar; sermayenin birikmesine ve yoğunlaşmasına zemin hazırlayan, ekolojik açıdan hayati öneme sahip *gevşek* kaynakları koruyan serbest piyasalardan Avrupa'yı saptıran avantajlardı. Bu argümanları daha sonraki bölümlerde ele alacağız. Şimdilik, piyasaların büyümeye elverişli olduğunu varsayan ve Avrupa'nın en rekabetçi piyasalara sahip olduğunu söyleyen daha ortodoks argümanlara odaklanalım.

Elbette, pazar odaklı bu hikâyeler bile aslında daha ince farklar barındırır. Çok az iktisat tarihçisi, Batı Avrupa gerçeklerinin iktisat ders kitaplarındaki soyutlamalara çok benzediğini iddia eder ve birçoğu bazı özel durumlarda, tam rekabetten kasıtlı olarak sapmanın (örneğin, on dokuzuncu yüzyıl ABD'si ve Almanya'sında tedbir amacıyla) bazı ekonomilerin büyümesine yardımcı olabileceği konusunda hemfikirdir.[164] Ancak bu tür kusurlar başka yerlerde (örneğin, ABD'ye veya belli bir sektörü sübvanse etmek için potansiyel tüketicilerinden vergi alınan sübvansiyonsuz sektörlere daha fazla satış yapacak olan bir İngiltere'de) kayıplara neden olur. O kadar ki, tam rekabetçi piyasalardan sapmanın, bütün fiili ve potansiyel ticari ortakları içeren bir ekonomik sisteme uzun vadeli net bir fayda sağladığını neoklasik gerekçelerle tartışmak zordur. Bu nedenle, Avrupa'yı bir bütün olarak ele alan (özellikle başka kıtalarla olan bağlantılarını da en aza indiren) akademisyenlerin merkantilizmde ve piyasalara yapılan diğer müdahalelerde çok fazla avantaj görmeleri zordur.

163 Bkz., North ve Thomas 1973, özellikle s. 157–58; North 1991, s. 35.

164 Bkz., Senghaas 1985, s. 28–30, 65.

Keza, küçük çaplı verimlilik artışlarını ve milyonlarca sıradan insanın sermaye birikimini vurgulayan, Avrupa dinamizmine dair son açıklamaların daha rekabetçi piyasaları vurgulama ihtimali çok yüksektir. Böyle piyasalar bütün üreticileri rekabete sokar; yalnızca bazı üreticilere, diğerlerine zarar veren faydalar sağlayabilecek sistematik bir bozukluğun içine atmaz. Sonuç olarak, Avrupa'nın kalkınmasına dair pek çok hikâye; devlet müdahalesi, keyfi vergilendirme, soylu ve kilisenin tekelleşmesi, zorunlu işgücü, arazi kullanımı üzerindeki geleneksel kısıtlamalar, mesleki hareketlilik gibi etkenlerin azaldığının altını çizer ve bu eğilimlerin Avrupa'da, başka bölgelere göre daha erken bir tarihte daha ileride olduğunu varsayar. Ancak bu bölümde çok farklı bir iddia öne sürülecektir: on sekizinci yüzyılda Çin ve belki Japonya da neoklasik piyasa ekonomisi idealine Batı Avrupa'dan daha fazla yaklaşmıştır.

Her iki ekonomide de en büyük sektör tarımdı. Dolayısıyla bu bölüme arazi ve tarım ürünleri piyasalarıyla başlayacağız. Ardından, kişinin kendi işgücünü kullanması üzerindeki kısıtlamalar (zorunlu meslek ve hizmetler, göçün engellenmesi ve bazı faaliyetlerden menedilme) karşılaştırılacak, sanayiyle ve/veya ticaretle uğraşma özgürlüğü tartışılacak ve son olarak da işgücü piyasalarının işleyişini güçlü bir şekilde etkileyen kurumlar olan hane halkları karşılaştırılacaktır. Sermaye piyasaları ise 4. Bölümde tartışılacaktır.

Çin'de ve Batı Avrupa'da Arazi Piyasaları ve Arazi Kullanımına İlişkin Kısıtlamalar

Doğal olarak, Çin ile Batı Avrupa arasında mekân ve zaman açısından muazzam farklar vardı fakat on altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında her iki yerde de daha fazla bölge, Marc Bloch'un *tarımsal bireycilik* adını verdiği kavrama doğru yol aldı. Çin genel itibarla, piyasa odaklı tarıma Avrupa'nın çoğundan daha yakındı.

Bu noktada, hayali bir ekonomik idealden sapmadaki farklılıkların nasıl karşılaştırılacağını anlamaya çalışmak önemlidir. Örneğin Philip Huang bunu Yangzi Deltası'nın arazi, işgücü ve ürün piyasalarının üzerindeki geleneksel kısıtlamaların çoğu için yaptı; arazilerini satmaya, rehin vermeye veya kiralamaya çalışanlar, önce akrabalarına ve/veya köylülerine teklif etmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla bu piyasalar tam rekabetten

oldukça uzaktı.[165] Huang daha sonra bizlere, salt aktif pazarların varlığının *dönüştürücü büyümeye* öncülük etmediğini hatırlatır.[166] Ancak, tam rekabetçi piyasaların hiçbir yerde dönüştürücü büyümenin tarihsel ön koşulu olmadığı için bu durum tek başına Çin ekonomisinin Batı Avrupa ekonomisi kadar hızlı büyüyememesinin nedenini açıklamaz; açıklamak için hem kanıt hem de hiç kimsenin ortaya koyamadığı kriterler gereklidir.

Arazinin kime satılabileceğine veya kiralanabileceğine dair kısıtlamalar arazi sahipleri için maliyetli olabiliyor ve arazinin, onu en verimli olarak kullanacak kişiye gitmesini engelleyebiliyordu. Kısıtlamalar ne kadar büyük olursa, verim kaybı da o kadar büyük oluyordu. Bu tür kayıpların büyüklüğünü asla bilemeyiz fakat onları belirli bir aralığa yerleştirebiliriz. Örneğin, temel tarım teknikleriyle ilgili bilgilerin paylaşıldığı ve arazi kiracılarını üretimi en üst düzeye çıkarmaya teşvik eden kiralama düzenlemelerinin (ortakçılık veya sabit kira) yoğun bir şekilde uygulandığı göz önüne alındığında, belirli bir parselde en yetenekli çiftçinin bile üretebileceği ürünle, az yetenekli bir çiftçinin üretebileceği ürün arasındaki farkın çok büyük olma ihtimali yoktu. Ve bu tür kısıtlamaların hepsi de arazinin az yetenekli çiftçilerin elinde toplanmasına yol açmıyordu.

Tercihen, eksik rekabet piyasalarını tarif etmekle kalmayıp, toprağın verim kapasitesindeki farklılıkları yansıtmadığı halde alıcı ile satıcı arasındaki sosyal ilişkilerle örtüşen belli parseller arasındaki büyük fiyat farklılıkları gibi tuhaf sonuçları açıklayan kaynakları da görmek istenebilir. On yedinci yüzyıl sonları Kuzey İtalya'sı gibi, Avrupa'nın hayli gelişmiş bölgeleri için bile bu tür örnekler elimizde bulunmasına rağmen,[167] henüz Çin'le ilgili hiçbir örneğimiz yok. Ayrıca, arazi piyasalarının neoklasik beklentilerden sapmasına neden olan geleneksel kuralların sistematik bir karşılaştırmasını yapmamızı sağlayacak, Çin'le ve Batı Avrupa'yla ilgili yeterli sayıda belgenin ortaya çıkma ihtimali de pek yoktur.

Bundan farklı olarak, piyasa aksaklıklarının bir bölgede, başka yerde benzerine rastlanmamış büyüklükte olumsuz bir etki yarattığına dair kanıt arayabiliriz. Bu yöndeki en muhtemel örnek, Avrupa'nın büyük bir bölümünde arazi kullanımı üzerindeki kısıtlamaların bilinen teknolojik

165 P. Huang 1990, s. 108.

166 A.g.e, s. 114.

167 Piedmontese köyündeki bir arazi piyasasına yönelik tartışma için, bkz. Levi 1988, s. 79–99.

yeniliklerin benimsenmesine engel olmasıdır; söz konusu yenilikler verimlilikte, bir parseli en yüksek teklif veren kişi yerine bazen daha düşük teklif veren bir akrabaya devretmenin yol açtığı makul farktan çok daha büyük bir fark yaratabilen yeniliklerdir.

Çin'in her bölgesinde arazilerin büyük çoğunluğu ama az, ama çok da olsa serbestçe devredilebiliyordu. Ming Hanedanlığının (1368-1430) ilk döneminde, Yangzi Vadisi'nde büyük miktarda araziye el konmuştu ancak bu araziler her zaman özel statülerine geri dönüyordu. 1500'lerin ortalarında hükümet arazilere el koymaktan vazgeçti ve vergisi ödenmiş bütün arazileri borçsuz kabul etti.[168] Çoğu kuzeyde yer alan bazı araziler teoride hâlâ devlete aitti ve babadan oğula asker gruplarına veya Büyük Çin Kanalı'nın kayıkçılarına kiralanıyordu. İmparatorluk, Qing Hanedanı döneminde yaklaşık 2.800.000 dönüm araziye sahipti. Ancak bu tür arazilerin tamamı, kağıt üzerinde bile hiçbir zaman 14.000.000 dönümden, yani toplam ekilebilir alanın belki de %3'ünden fazla olmadı.[169] Dahası bu arazilerin çoğu, sözde babadan oğula mirasla araziyi elde eden kiracılarının onları satması veya rehine vermesiyle ve daha sonra hükümet araziyi resmî olarak devlet mülkiyetinden çıkarmak için kiracılardan para istediğinde kiracıların protesto etmesiyle özel mülk muamelesi görmeye başladı.[170]

Dul ve yetimlerin ihtiyaçlarını, aile ortaklıklarının merasim masraflarını ya da tapınaklar ve okulların bakımını karşılamaya yönelik özel *hayır emlaklarına* dâhil edilen bir miktar toprak daha devredilemez hale getirildi. Bu araziler birkaç bölgede önemliydi (Guangdong vilayetindeki ekilebilir arazinin %35'ini içeriyorlardı) ancak ülkenin büyük bölümünde pek bir etkileri yoktu.[171] Yirminci yüzyılda yapılan bir araştırmada, Çin'deki bütün tarım arazilerinin %93'üne tam mülkiyet hakkıyla sahip olunduğu hesaplandı.[172] Ayrıca, devredilemez arazilere sıkça rastlanan yerlerde bile, o arazilerin başka arazilerden farklı bir şekilde kullanılıp kullanılmadığı belli değildir.

Sahipleri kim olursa olsun, pek çok araziyi kiracılar ve hatta alt kiracılar ekip biçiyordu; böyle arazilerde daha fazla kısıtlamalar devreye girebilirdi.

168 P. Huang 1974, s. 99.
169 P. Huang 1985, s. 87.
170 Pomeranz 1993, s. 240.
171 Chen 1936, s. 34–35.
172 Buck 1937, s. 192.

Elimizde daha fazla belgenin olduğu yirminci yüzyılda bile toplamda tam olarak ne kadar arazinin kiralandığını söylemek zor. Kuzey Çin'de kiralanan arazi büyük ihtimalle toplam arazi miktarının %15-20'sini geçmiyordu.[173] Hayli ticari ve zengin bir bölge olan Yangzi Vadisi'nde ise arazinin neredeyse yarısı kiralanmış olabilir.[174] Çin'in güneydoğusundaki birkaç bölgede de arazinin çoğu kiralanmıştı.[175]

Geleneksel hukuk genellikle, kiralama hakkının önce akrabalara veya aynı köydeki insanlara teklif edilmesi gerektiğini belirtir. Soy bağlarının güçlü olduğu Güneydoğu Çin'de akrabalık, büyük ihtimalle arazinin muhtemel alıcı ve kiracılarını sınırlandırıyordu. Gerçi akrabalık gruplarının çoğu hayli geniş olduğundan, *önce akraba* kuralları bile pek çok kişinin belli bir parsel için rekabete girmesine meydan veriyordu.[176] Ayrıca yirminci yüzyıldaki bazı kaynaklarda, akraba olan ve olmayanların, sülale arazilerini aynı şartlarla kiralayabilecekleri bildirilmiştir.[177] Ülkenin diğer bölgelerinde akrabaları kayıran geleneksel kısıtlamalar olduğunu bu tür teklifler yapılmasına rağmen arazinin dışarıdan birine satıldığını gösteren belgelerden biliyoruz;[178] Çin'deki pek çok köyde yabancılara geçen arazinin miktarı, bu geleneklerin nadiren aşılamaz bir engel teşkil ettiğini gösteriyor. Son olarak, on sekizinci yüzyıldan itibaren, genç yaştaki akrabaların sülale arazilerini yeni ve geri dönüşü olmayan kalkınma türleri için, sanki o araziler üzerinde hiçbir ipotek yokmuş gibi yabancılara kiraladığı çok sayıda örnek görüyoruz. Bu uygulama yasadışıydı fakat olup bittikten sonra da kabul görüyordu.[179]

Kiracıların haklarının kapsamı ve araziye yapılan yatırımla olan ilişkileriyle ilgili çok daha karmaşık bir sorunlar kümesi vardı. Arazi sahiplerinin tarım yapmadığı bölgelerde, toprağı işlemeyle ilgili önemli kararları kiracıların verdiği kiralama sistemi, mal sahibinin (veya vekilinin) kararlar verdiği ve ücretli işgücü kullandığı *yönetilen çiftliklerden* çok daha

173 Jing ve Luo 1986, s. 34–35; P. Huang 1985, s. 103.

174 P. Huang 1990, s 103-45.

175 Marks (1984: 44), birkaç bölgede kiracılar yoğun olmasına rağmen çoğu arazinin başkasının mülkiyetinden olduğunu gösterir; Chen (1936: 19), fazlasıyla istisnai birkaç köyde arazinin %68'inin kiralanmış olduğunu belirtir.

176 Naquin ve Rawski 1987, s. 100–101.

177 Watson 1990, s. 247.

178 P. Huang 1990, s. 107.

179 Osborne 1994, s. 11–13, 15, 19.

yaygındı.[180] Bu nedenle kiracıların, onları toprağı ıslah etmeye ve böylelikle yönetici çiftçiler kadar verimli olmaya teşvik edecek kadar güvencede olup olmadıklarını dair pek çok tartışma yapıldı.

Kiracıların ne kadar güvencesi olduğuna dair kanıtlar karışıktır. Günümüze kadar ulaşan kira sözleşmelerinin çoğu, kiracıların toprağı işleme hakları konusunda güvenceleri olduğunu gösteriyor,[181] fakat toprak sahibi-kiracı anlaşmazlıklarıyla ilgili arşiv belgeleri, bu hükümlerin uygulanmasının zor olduğunu gösteriyor.[182] On sekizinci yüzyıldaki hızlı ticarileşme, toprağı salt bir emtia yerine dokunulmaz bir miras olarak görenlerin direnişiyle karşılaşsa da tamamıyla sözleşmeye dayalı olan toprak sahibi-kiracı ilişkilerine geçişi hızlandırdı.[183]

Ancak bu ilişkiler hakkında olası en karamsar görüşü (yani, kiracının güvencesinin olmaması ve yüksek kiraların, kiracıları verimi artıracak yatırımlardan uzaklaştırmasını) ele alsak bile, iki önemli hususu unutmamamız gerekir. Birincisi; böyle bir senaryoda, iyileştirici faaliyetlerin benimsenmemesi geleneğin değil, gittikçe güçlenen piyasaların sonucu olacaktır. İkincisi; olsa olsa toprağı ıslah etmeye yatırım yapan çiftçilerin karşılaştığı diğer risklerle uğraşırız; ayrıca bunların birçoğu yine de bu yolda ilerlemeyi seçmişlerdir. (Sonuçta, garanti edilmiş olmasa bile uzun kiralama süreleri çok yaygındı). Geleneksel hakların, hevesli çiftçilerin toprağı iyileştirecek uygulamalar yapmasını imkânsız hale getirdiğine hiçbir yerde şahit olmuyoruz; birazdan göreceğimiz üzere, bu durum Batı Avrupa'da daha yaygındı. Yönetilen çiftliklerinin başka yerlere göre daha yaygın olduğu, kiracılığa ise daha az rastlanan yoksul Kuzey Çin'de bile, yönetilen çiftliklerin kiracıların veya küçük toprak sahiplerden önemli ölçüde daha verimli üretim gibi de gözükmüyordu.[184]

Batı Avrupa'daki ekilebilir arazilerin çoğununun alım-satımı Çin'indekinden çok daha zordu. On dokuzuncu yüzyılda bile, İngiltere'deki tüm arazilerin yaklaşık %50'sinde aileler yerleşmişti ve bu durum o arazilerin satılmasını hemen hemen imkânsız hale getiriyordu.[185] On sekizinci yüzyıl İspanya'sında *satılmaması koşuluyla devredilen mülkler, piyasaya o kadar az*

180 P. Huang 1985, s. 79–81; P. Huang 1990, s. 58–75.
181 Myers 1982, s. 290–91; Rawski 1985, s. 6; Bernhardt 1992, s. 24–26.
182 Zelin 1986, s. 510–514.
183 Buoye 1993, s. 54–57.
184 P. Huang 1985, s. 139–45.
185 F. Thompson 1963, s. 68.

arazi girmesine yol açtı ki satın alma fiyatı yatırımı teşvik edemeyeceği kadar yüksekti. Benzer şekilde, güçlenen kapitalistler ve arazi sahibi köylüler de topraktan yoksun kaldı.[186] Fransa'da satılamaz arazilerin sayısı daha azdı fakat uygulama devam ediyordu.[187] Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde (Hollanda, Lombardiya ve İsveç)[188] on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda serbest arazi piyasaları varken, İngiltere ve İspanya'daki satılamaz araziler tek başlarına Batı Avrupa arazilerinin, Çin'de piyasaya sokulmayan arazilere göre çok daha büyük bir bölümünü oluşturacaktı.

Hareketli bir kiralık arazi piyasası yeteneksiz bir toprak sahibinin miras yoluyla edinilen toprağının bile onu en iyi kullanabilecek kişi tarafından yönetilmesini (ve böylece, kâr ederken en yüksek kirayı da vermesini) sağlayarak, arazi satışındaki sınırları gidermekte çok işe yarayabilirdi. Ancak Avrupa'nın bazı bölgelerinde, sermaye iyileştirmeleri yapmaktan hâlâ toprak sahipleri sorumluydu; bu durumda, güçlü bir kiralık arazi piyasası bile mülkiyet devri üzerindeki kısıtlamaları tamamen gideremeyebilirdi. Batı Avrupa'da arazi kullanımının arazi devri kadar, hatta bazen daha kısıtlı olduğu bölgeler de vardı.

İngiltere'de toprak sahipleri on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda, miras yoluyla geçen garantili kiracılıkların çoğunu sona erdirmeyi başardı.[189] Kuzey Hollanda'da bu tür haklar hiçbir zaman tam olarak yerleşmemişti ve on altıncı yüzyıl ve sonrasında işlenmiş toprakların çoğu zaten yeni ıslah edilmişlerdi.[190] Bu iki bölge, 1600'lerin ortalarına gelindiğinde Avrupa'nın en verimli tarımına ve en yüksek kişi başı gelirine sahipti[191] ve Avrupa'nın aydınlanmasında önemli bir yer tutuyorlardı. Fakat Hollanda ve İngiltere, 1750 yılında bile Fransa'nın yarısından az bir nüfusa sahiplerdi ve Fransa'da miras yoluyla edinilen toprak mülkiyeti hakları baskındı ve on altıncı, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda daha fazla yasal koruma altındaydı.[192] Ve bu yüzyıllarda Avrupa tarımına yapılan en önemli yeni yatırımlar, bütün bir topluluğun işbirliğini ve/veya yalnızca bir toprak sahibinin (veya vekilinin) yapabileceği ölçekte bir yatırımı gerektirdiğinden, güvence altındaki kiracılar

186 Carr 1967, s. 51

187 Forster 1960, s. 120, 162–63.

188 Hollanda için, bkz. DeVries 1974, s. 33, 38, 44–78, 54; Lombardiya için, bkz. J. M. Roberts 1967, .s 68–69; İsveç için, bkz. M. Roberts 1967, s. 142, 146.

189 Bloch 1966, s. 127–28; Brenner 1985a, s. 47–48.

190 DeVries 1974, s. 27–28, 31–32.

191 DeVries 1974, s. 152, 243; DeVries 1976, s. 36.

192 Bloch 1966,s. 128–92.

ıslahatlar için nimet olmaktan çok, ıslahatların önünde (Çin'dekinin aksine) engel teşkil ediyordu.

Miras yoluyla edinilen toprak mülkiyeti parsellerin birleştirilmesini çok zorlaştırdı ve birleştirme olmadan arazinin etrafını çitle çevirmek hem çok pahalıydı, hem de pek işe yaramıyordu. Ve çitleme, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelinmeden önce Avrupalı çiftçilerin işine yarayabilecek en önemli teknik değişiklik için, yani belli bir yıl nadasa bırakılan arazinin üçte biri ila yarısına yem bitkileri ekilmesi (hem toprağın verimini korumak için hem de hayvanlara mera olması) için gerekliydi. On altıncı yüzyıla gelindiğinde Kuzey İtalyalı, Hollandalı ve İngiliz pek çok çiftçi köydeki hayvan sürülerini uzak tutmak için arazinin etrafını çitle çevirebilirlerse belirli yem bitkilerinin ekilmesi sonucunda toprağın verimliliği koruyabileceklerini, toprağın nadasa bırakılmasıyla da daha fazla hayvanın beslenmesi mümkün olabileceğini keşfetti. Büyüyen sürüden elde edilen gübre de çiftliğin tamamından çok daha yüksek verim elde edilmesini sağlayacaktı.[193] Yakın tarihli bir araştırmada öne sürüldüğüne göre İngiltere'de, büyüyen sürülerden elde edilen ilave gübre tarlalara atılmadığı için en verimli ekilebilir arazilerde dönüm başına verim daha fazla artmamıştı. Fakat mera arazilerinin veriminin artması (daha önce oldukça marjinal olan bazıları da dahil olmak üzere) en verimli arazilerin daha fazla bölümünün tahıla ayrılmasını sağladığından, süreç yine de toplam tarım üretimini artırıyordu.[194]

Ancak bu *yeni tarım tarzı* genellikle, ikisi de geleneklere aykırı olan iki tür *çitlemeden* birinin yapılmasını gerektiriyordu. Biri, köyün yakacak ve yem kaynağı olarak kullandığı ortak alanları özel parsellere bölüyordu. Diğeri ise, halihazırda özel mülkiyet olan ancak daha önce köydeki sürülerin otlayabilmesi için iki-üç yılda bir nadasa bırakılması zorunlu olan arazinin bileştirilip etrafının çitle çevrilmesiydi. İkinci çitleme türü üzerine tartışmalar nadiren yapıldı ancak çok daha fazla araziyi kapsaması nedeniyle bizim hikâyemiz için daha önemlidir. Çevrilecek parsellerin mutlaka büyük olması gerekmiyordu[195] fakat çok küçük parselleri çitlemek de zahmete değmezdi ve kare şeklindeki parseller, Fransa'nın çoğu bölgesinde yaygın olan uzun, ince parsel şeritlerinden daha kazançlıydı.

193 Oranlar için, bkz. DeVries 1976, s. 39–40.
194 Ambrosoli 1997, s. 393–94.
195 Parker ve Croot 1985, s. 80–81.

Her iki çitleme türü de on sekizinci yüzyıl Fransa'sında son derece yavaş yaygınlaştı. Ortak tarlaların bölünmesine izin veren yasalar 1750'den sonra, özellikle de 1769'dan sonra artmaya başladı. Toprak sahiplerinin, arazilerini çevirmelerine izin veren yasalar en çok 1767-1777 arasında çıktı.[196] Ve bu hak teoride verildikten sonra bile, miras yoluyla edinilen toprak mülkiyetleri o hakkı pratikte işe yaramaz hale getirdi. İngiltere'de neredeyse her çitleme teşebbüsü, çitlemeye değecek parseller yaratılması için dağınık yerlerdeki toprakların kiracılarına zorunlu olarak yeniden toprak tahsis edilmesini gerektiriyordu; Fransa'da bu tür bir zorunluluk söz konusu bile değildi.[197] Yerel mahkemelerin, bir kiracının toprağına el konmasına veya devredilmesine izin verdiği durumlarda bile, Fransız köylüleri on dokuzuncu yüzyıla kadar hem bu tür kiracıların topraklarına el koyan toprak sahiplerine, hem de bu toprağı ekip biçmeye çalışan yeni kiracılara ağır yaptırımlar uygulamaya devam etti.[198] Dolayısıyla, Batı Avrupa'nın en büyük ülkesinde arazi kullanımı üzerindeki kısıtlamalar bu yeni tarım tarzının yayılmasını, yani 1800 yılı dolaylarında Fransa'nın büyük bölümünde, Kuzey Almanya'da ve İtalya'da kullanılan tekniklerle elde edilenden yaklaşık %60 daha fazla verim sağladığı bilinen tekniklerin yayılmasını büyük ölçüde yavaşlatacak kadar ağırdı.[199] İspanya'da kraliyet fermanları çitlemeyi durdurma konusunda daha başarılıydı; kira ve buğday fiyatlarını belirleme teşebbüsleri, daha verimli bir tarıma yatırım yapmaya yönelik her türlü eylemi daha da engelledi.[200] Almanya'nın çoğu bölgesinde üç tarla sistemi[201] Napolyon dönemine kadar geçerliliğini korudu; çünkü ortak mülkiyet, çeşitli geleneksel ve korunma haklarına dokunulmamıştı. 18.000.000 hektar tarım arazisinin yaklaşık 4.000.000 hektarı belli yıllarda nadasa bırakılıyordu. Bu kurumların ne kadar önemli olduğunu, varlıkları

196 Bloch 1966,s. 221–22.

197 A.g.e, s. 233.

198 A.g.e, s. 179-80.

199 DeVries 1974, s. 152; DeVries 1976, s. 64–67. Kuzey İtalya'da nadasın ortadan kaldırılmasıyla ilgili, bkz. Zangheri 1969, s. 33–37.

200 J. Elliott 1961, s. 62–64; ayrıca bkz. J. Klein 1920.

201 Ortaçağda Avrupa'da uygulanan ve üretim tekniklerinde ilerlemeyi temsil eden tarımsal örgütlenme şekli. Toprağın üçte biri nadasa bırakılır. Ekim için ayrılan bölümlerden birine sonbaharda buğday, arpa, çavdar, diğerine de ilkbaharda yulaf, arpa, fasulye ve bezelye gibi baklagiller ekilir. Baklagiller iyi bir besin kaynağı olmanın yanı sıra azot tutma özellikleri sayesinde yetiştikleri toprağı da zenginleştirir. Üç tarla sistemiyle aynı yıl içinde iki hasat yapıldığından ürün kaybı ve kıtlık tehlikesi azalmış olur. (Ç.N.)

sonra erdikten sonra yaşananları görünce anlıyoruz. 1850 yılına gelindiğinde, nadas uygulaması hemen hemen ortadan kalktı, ortak kullanılan ve önceden sürülemeyen büyük miktarlarda toprak ekilebilir hale geldi. 25.000.000 hektar arazi yıllık kullanımdaydı ve hektar başına üretim de arttı. (Ancak, ortak mülkiyet uygulamasının daha uzun sürdüğü güneybatı kesimlerinde verim artışı da aynı şekilde ertelendi).[202]

Genel itibarla, herkesçe kabul edilen bir açıklamaya göre 1800 yılında **yeni tarımın** uygulandığı Batı Avrupa arazilerinin miktarı, 1600 yılındakinden çok daha fazla değildi; teknolojik tarım devrimi bir on dokuzuncu yüzyıl olgusuydu.[203] En iyi bilinen tarım uygulamalarının bu kadar büyük ölçekte yaygınlaşmasını geciktiren bir gelenek veya kanunun, uzaktan yakından karşılaştırılabilecek bir örneği Çin'de yoktur.[204]

Yakın tarihli bazı çalışmalarda, arazileri çitle çevirmenin verimlilikte gerçekten büyük artışlara yol açıp açmadığını sorgulanmıştır.[205] Örneğin Gregory Clark, çitlemeler nedeniyle kiralardaki artışın, birçok kaynakta iddia edildiği gibi %100 olmadığını, İngiltere'de (ve muhtemelen Fransa'da da) %40'ın altında olduğunu öne sürüyor.[206] Çıktılardaki çok yüksek artışlar, çitlemeye ve işgücü ile sermayenin başka verimli

202 Nipperdey 1996, s. 123, 131, 134.

203 Slicher Van Bath 1977, s. 71; F. Thompson 1968, s. 63–73.

204 Tarımsal bireyciliğin neden Fransa'da İngiltere'den çok daha sonra galip geldiğine ve çeşitli tarımsal değişim örüntülerinin kapitalist bir sınıf yapısıyla, rejimle ve zihniyetle ilişkisine dair hararetli tartışmaların bizi bu hususta oyalamasına gerek yoktur. Mesele, gecikmenin kendisidir ve bu geçişin yavaşlığı ile yeni tekniklerin yavaş uygulanması arasındaki temel bağlantıdır (Bloch 1966, s. 197-98). On sekizinci yüzyılda İngiliz tarımının Fransız tarımından üstün olduğuna dair şüpheler uyandırılabilseydi, yeni teknikleri kullanma özgürlüğünün ne kadar fark yarattığı hususunda daha ciddi bir sorun ortaya çıkardı. Bu türden bazı şüpheleri, özellikle Patrick O'Brien (1977, s. 174) ve F. M. L. Thompson (1968, s. 71) gündeme getirmiştir. Ancak onların argümanları yeni tekniklerin üstünlüğünü inkar etmez, İngiltere'nin bile o teknikleri eskiden sandığımız kadar hızlı bir şekilde benimsenmediğini öne sürer. Ayrıca İngiltere nüfusunun büyüklüğüne yönelik revize edilmiş bir araştırma, İngiltere'nin tarımsal büyümesine dair tahminlerimizi yeniden ertelememizi sağladı (Cooper 1985, 141-42'de bahsedilmiştir). O'Brien, İngiltere'nin daha önceki sanayi atılımını açıklayacak kadar büyük tarımsal farklılıklar göremeyeceğimiz hususunda bizi ikaz etmekte haklı olsa da, bu durum Fransa'nın iki yüzyıldan uzun bir süre belirgin bir nüfus sınırında sıkışıp kaldığını, Fransa'nın İngiltere'den, Benelux bölgesinden, Batı Almanya'dan veya Kuzey İtalya'dan (Cooper 1985, s. 138–39) daha düşük bir nüfus yoğunluğunda sürekli geçim krizleri yaşadığını (Ladurie 1974, 1976) ve geleneğin daha verimli bir tarım rejimine geçişi engellediğini yalanlamaz.

205 Allen 1982; McCloskey 1975a, 1975b, 1989; Clark 1998.

206 Clark 1998, s. 77, 87–94.

kullanım alanlarından tarlalara yönlendirilmesine değil, tarlalar çitle çevrildikten sonra kullanılan işgücünde ve sermayede artış olmasına yorulabilir. Dolayısıyla, bu akademisyenler toplam faktör verimliliğindeki (üretim miktarının, bu miktarı üretmek için kullanılan bütün arazi, işgücü ve sermayenin değerine oranı ve dolayısıyla genel verimliliğin ölçüsü) artışların o kadar da etkileyici olmadığını ileri sürmektedir. Kiralarda yaşanan % 40'lık artışıntan çitlemenin sermaye maliyeti çıkarıldığında, toplam faktör verimliliğindeki artış daha da küçülür.[207]

Bu tür argümanlar, Avrupa'daki Orta Çağ ve erken modern dönem *piyasa başarısızlığına*[208] dair en çok bahsedilen örneklerin bile pek de önemli olmadığını ileri sürer. Ancak bizim için sorun devam etmektedir. Çitlemeden elde edilen kazançların ölçümü için toplam faktör verimliliğinin kullanılması, çitle çevrili çiftliklerde artan miktarlarda istihdam edilen işgücü ve sermaye, bu çiftlikler olmasaydı başka yerlerde aşağı yukarı aynı ücretlerle çalışma imkânı bulacağı bir dünyanın mevcut olduğunu varsayar.[209] Çit çekmede ve çitleme sonrası ıslahlarda kullanılan ilave sermaye ve işgücü için böyle bir durumun gerçekleşeceği şüphelidir. Diğer bir ifadeyle, ölçüm olarak toplam faktör verimliliğinin kullanılması, arazinin (çıktısı çitler sayesinde artan faktör) verimini artırmak için yapılan çitleme ve yeni tarım tarzı kullanıldığında harcanan işgücü ve sermaye faktörlerinden daha kıt olmadığını varsayar. Fakat aşağıda (ve 5. Bölümde çok daha ayrıntılı olarak) göreceğimiz üzere, arazi kıtlığının Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde vahim boyutlara ulaşma ihtimali yüksekti öyle ki dönüm başına verimi artıran önlemler, oldukça yüksek miktarda işgücü ve sermaye kullansalar bile, üretim miktarını iyileştiriyordu. Bu tür önlemler olmasaydı, arazi kıtlığı daha fazla insanın (ve belki de paranın) başka verimli işlerde kullanılmak yerine işsiz kalmasına veya yıkıcı bir şekilde istihdam edilmesine neden olurdu.

207 A.g.e, s. 94–97;ayrıca bkz. McCloskey 1989, s. 159.

208 Ancak McCloskey ve arkadaşlarına göre, piyasa başarısız olmamıştır. Faiz oranları, çoğu kişinin normalde satacağı fazla tahılı ellerinde tutarak ve stoklayarak kıtlığa karşı kendilerini sigortalamalarına yol açacak kadar yüksek olduğunda, açık tarlalar riski azaltmanın bir yolu olarak akla yatkındı. Bu durum değiştikten sonra, açık tarlaların verimsizliğini bu sigorta işlevi dengeleyemedi ve insanlar bu verimsizliği bertaraf etmek için harekete geçti.

209 McCloskey (1975b, s. 155–56) bu durumdan olası bir sorun olarak bahseder, ancak diğer üretim faktörlerine yapılan ödemenin gerçek fırsat maliyetleriyle eşit olduğunu iddia eder.

Avrupa'nın erken modern dönemdeki servetinin çoğu üretimi artırmak yerine yeni unvanlar satın almak gibi verimsiz alanlara (ve dolaylı olarak, çoğu devletin ana faaliyeti olan savaşlara) harcandı. Mevcut servetin büyük bölümünü çeşitli dini, sanatsal veya başka statü göstergelerine harcamak yerine, üretimi ve ticareti artırmaya kaydırmanın bazı Avrupa ekonomilerini yavaş yavaş *kapitalistleştirdiği*, diğer ekonomilerin ise *kapitalizm öncesi durumda* kaldığı sıkça iddia edilmiştir.[210] Bu değişimin bir yönü gerçekten de ortaya çıkmakta olan *kapitalizmin ruhunu* yansıtmış olabilir. Ancak diğer bir yönü de, yatırımcının (başka türlü statü kazanma faaliyetleriyle daha fazla ilgilenmeye devam eden) çok az doğrudan yönetimsel müdahalesini gerektiren pazarların da dâhil olduğu yeni verimli yatırım pazarlarının ortaya çıkmasıydı.[211] Çitle çevrilmiş araziler, sermaye yatırımı yapmak için yavaş yavaş ortaya çıkan bu pazarlardan yalnızca biriydi; arada geçen zaman zarfında, büyük tutarlarda parayla ekonomik bakımdan daha az verimli başka alanlarda yatırım yapılmaya devam edildi. Çitleme yasal açıdan zor olsaydı, araziyi çitle çevirmek ve ıslah etmekte kullanılan sermayeyle verimli bir yatırım yapılacağını düşünmek için hiçbir neden olmazdı. Dolayısıyla, bu sermayenin, çitlemenin toplam üretim miktarına katkısını olduğundan az gösterdiğini varsayan bir ölçüm, toplam faktör verimliliği de çitlemeyi engelleyen kurumların maliyetlerini olduğundan düşük göstermektedir.

Aynı argüman, işgücü talebi için daha da güçlü bir şekilde geçerlidir. Çitlemenin ardından yaşanan değişiklikler (meraları tarlaya dönüştürmek, bataklıkları kurutmak ve nadası azaltmak) işgücünün tamamını soğurdu; fakat piyasa ücreti, o işgücünün fırsat maliyetini doğru bir şekilde yansıtıyor mu? Aldığınız ücret hayatınızı idame ettirmeye yetmediği takdirde çalışmanız için pek neden olmadığından, piyasa ücretinin, asgari geçim düzeyinin altına düşme ihtimali yoktur. Erken modern dönemde Avrupa'nın büyük bölümünde (nüfus artışının çok hızlı olduğu İngiltere ve İrlanda dahil[212]) benzeri görülmemiş düzeylerde kırsal eksik istihdam

210 Bu hususa dair en bilinen örnek, Max Weber'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı kitabıdır. Bir kısmı daha çok fikirleri değiştirmeye, bir kısmı ise maddi kuvvetlere odaklanan çok sayıda başka açıklama bu örneği takip etmiştir; fakat bu olgunun önemi konusunda geniş bir fikir birliği vardır. En önemli tutumlardan ikisi, Fernand Braudel ve Jan DeVries'in aşağıda tartışılan tutumlarıdır.

211 Bkz. DeVries 1976, s. 219–26, 232–35.

212 Bkz. Wrigley 1990, s. 107–11.

ve işsizlik yaşandı.[213] Ve Arthur Lewis'in *işgücü fazlası* ekonomileriyle ilgili klasik çalışmasında iddia ettiği üzere,[214] bu tür ekonomilerde istihdam edilenlerin ücretlerinin, işçilerin (çok düşük olan) fırsat maliyetlerinin düzeyine, yani mevcut işleri olmasaydı yapacakları işin ekonomik değerinin düzeyine inme ihtimali yoktur. Bu nedenle, çitle çevrilmiş çiftliklerde istihdam edilen ilave işgücüne ödenen ücretler, çitleme sayesinde elde edilen net kazanç ölçülürken çiftliklerin çıktısından düşülmesi gereken miktarı da şişirir ve dolayısıyla toplam faktör verimliliği, çitlemenin önündeki engellerin pek çok Batı Avrupa ekonomisine maliyetini olduğundan düşük gösterir.

Erken modern dönem Avrupa'sının, Lewis'in saf *işgücü fazlası* senaryosu ile işgücünün tamamen istihdam edildiği ve marjinal ürününü kazandığı senaryo arasındaki sürecin neresinde durduğu belirsizdir. Avrupa'da on altıncı yüzyıldan, on sekizinci yüzyıla kadarki dönemde işsizlik ve eksik istihdam kronik sorunlardı. Ve Hollanda'daki işgücü piyasasına ilişkin ayrıntılı bir araştırma net bir şekilde göstermektedir ki, on yedinci yüzyıldaki yoğun işsizliğe ve uluslararası ücret seviyelerinin düşüklüğüne rağmen hem kentsel hem de kırsal ücretler nadiren düşmüştür.[215] Diğer yandan Joel Mokyr, istihdam edilmeyen bu işgücünün en azından bir kısmının, değerli işlerde çalışmaya istekli işçilerin sayısının, değerli işlerde çalışanların sayısından fazla olması dışındaki faktörlerle açıklanabileceğini savundu. Bu faktörlere örnek olarak modern dünyadakinden daha fazla boş zamanın tercih edilmesiyle yüksek ulaşım ve bilgi maliyetleri nedeniyle işlerin mevsimsel olması verilebilir.[216] Ve salt işgücü fazlası (toplam üretimde herhangi bir kayıp olmadan istihdam dışı bırakılabilecek insanlar) bulma çabaları, yirminci yüzyılın çok yoksul ve kalabalık bölgelerinde bile başarısız olmuştur.[217] Erken modern dönem Avrupa'sında, çitle çevrilmiş arazilerin soğurduğu ilave işgücünün fırsat maliyeti sıfırın üzerindeydi, ancak

213 Phelps Brown ve Hopkins (1956, s. 306 ve 1957, s. 289–99, özellikle s. 296), tarımın işgücündeki artışın tamamını soğuramamasına ve bunun sonucunda insanların yarı zamanlı ve düşük ücretli ek işlere akın etmesine dikkat çekiyor. Ayrıca, 15-40 yaş arası Avrupalı erkeklerin %5'e yakınının on sekizinci yüzyılın büyük bölümünde silah altına alındığına (DeVries 1976, s. 204) ve bu durumun işgücünde gözle görülür bir sıkıntı yaratmadığına da dikkat edilmelidir

214 Lewis 1954, s. 139–91.

215 DeVries 1994a, s. 61.

216 Mokyr 1985a, s. 107–8.

217 Schultz 1964, s. 61–70.

gözlemlenen piyasa ücretinin de oldukça altındaydı. Ve eğer boş zamanın bugünkünden daha değerliyse, bu da (boş zamana yüksek değer biçen işçileri cezbetmek çok pahalıya mal olduğu için) işgücünün çok az kârlı olarak kullanılmasının üretim miktarını önemli ölçüde artırabileceğini gösterir. Bu nedenle, çitle çevrilmiş arazilerden edinilen kazançların gerçek ölçüsü muhtemelen, toplam faktör verimliliği hesaplamasıyla arazi dışındaki girdilerin maliyetlerinin göz ardı edilerek yapılan hesaplama arasında bir yerdedir. Bu durum yine de, Çin'de bulunabilecek her şeyi aşan, arazi üzerindeki belirsiz mülkiyet hakları nedeniyle gerçekleşen bir piyasa başarısızlığına işaret eder.

Avrupa'da çıkarılan toprak kanunları nedeniyle diğer ıslahatlardan da vazgeçildi. On sekizinci yüzyıl Fransa'sında hem bataklıkların kurutulması hem de mevcut tarım arazilerinin sulanması, bu tür ıslahatların tehdidi altında olan bu arazilerin satın alınmasını neredeyse imkânsızlaştıran geleneksel kurallar ve yasal prosedürler tarafından çok uzun süre, satın almanın çok kârlı olacağı durumlarda bile, geciktirildi. İmtiyazları kaldırmak ve ilgili süreçleri sadeleştirmek için Devrimin gerçekleşmesi gerekiyordu.[218] Buna karşın, on sekizinci yüzyılda Çin, Japonya ve belki de on altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında (arazi ıslahı ve sulamanın süratle yaygınlaştığı) Hindistan'da sulama yapanlara tazminat ödenmesi ve su kullanım hakkı üzerinden doğan anlaşmazlıklarının hükme bağlanması için yapılan geleneksel düzenlemeler daha etkiliydi.[219]

Elbette, Fransız çiftçiler üretimi artırmanın başka yollarını buldu. En azından Kuzey Fransa'da, on sekizinci yüzyılın sonlarında kent pazarlarında alım satım yapma fırsatı yakalayan çiftçilerin çoğu (ve onlardan önceki bazı çiftçiler), toplam üretimi önemli ölçüde artıran mahsul çeşitliliğinde ve tarım tekniklerinde kademeli değişiklikler uyguladı. Ayrıca, teknolojik değişimin yokluğunda daha fazla uzmanlaşmayla elde edilen potansiyel kazanımlar, Sanayi Devrimi'nin hemen öncesinde de tüketilmiş değildi.[220] Keza, Smithçi büyüme için pek çok olasılıktan faydalanılmadığı

218 Rosenthal 1992, c. xii, s. 43, 48–50, 60, 70, 93, 120, 165.

219 Chen ve Myers 1976; Marks 1997, s. 105–10, Perdue 1987, s. 165–74, 181–96 (Rosenthal'ın Fransa için belirttiği üzere, sulama işleri için gereğinden az sulama tesisatı inşa edilmesi değil, gereğinden fazla inşa edilmesi sorundur); Kelly 1982, s. 89–103, 118–95 (özellikle s. 192–95), 204–19; Ludden 1985, s. 87–89; Stein 1982a, s. 109–16; Fukuzawa 1982a, s. 200.

220 Grantham 1989c, s. 43–72.

için bu kazanımlar hâlâ tüketilmemişti. Ve Fransa'nın gıda arzındaki resim bazı Annales tarihçilerinin öne sürdüğü kadar iç karartıcı olmasa da azımsanmayacak ölçüdeki ücretlerin, üretimlerini artırabilen yabancı çiftçileri bile bekleteceği kadar (güçlü tüccarlar, politikacılar ve diğer şehirlileri de endişelendirebilecek kadar) iç karartıcıydı[221]. Ancak ilerleme yavaş kaldı ve eski rejimin artıkları, tüccarların ve yetkililerin tahıl bulmak için çok uzaklara gitmek istemesine yol açan kentsel gıda kıtlıklarıyla dikkat çekmeye devam etti.[222] (Hareketsiz kırsal mefhumunun güçlü eleştirmenlerinden) James Goldsmith'in ifade ettiği üzere: Arazinin parçalara ayrılmasının ve derebeylik yasasının eski hükümlerinin, kırsal kesimdeki yeniden örgütlenmeyi yavaşlattığına şüphe yoktur, fakat bunlar aşılmaz engeller değildi... Kanıtlar, Malthusçu bir kördüğümün varlığını değil, kaynakların yeterince verimli kullanılmadığını ortaya koymaktadır.[223] Özetle, (araziyi çitle çevreleme, bataklıkların kurutulması gibi) verimliliği artıran çeşitli yeniliklerin yavaş yaygınlaşması, (Rosenthal'ınki gibi) hâlâ kurumsal açıklamalar gerektiren bir *piyasa başarısızlığı* olarak görünmektedir. On sekizinci yüzyıl Çin'inde bu tür argümanlara başvurmak için daha az ihtiyacımız vardır.

İşgücü Sistemleri

Batı Avrupa'nın arazi üzerindeki mülkiyet hakları son derece etkili değilse, Batı Avrupa'nın işgücü piyasaları ne olacak? Önce, *serbest işgücü* meselesinin ekonomik verimlilik ve kalkınma meseleleriyle nasıl bir ilişkisi olduğunu gözden geçirelim. Ekonomik sistem açısından mesele, serbest olmayan işçileri kontrol edenlerin, o işçileri, serbest olsalar çalışacakları işlere göre daha az verimli işlerde çalıştırıp çalıştırmadıklarıdır. Böyle insanları nispeten verimsiz işlerde çalışmaya devam etmeye zorlamaları muhtemeldir; bu da zorla çalıştırılan bir işçiye bir saat fazla mesai yaptırılmasının nakdî marjinal maliyetini de suni olarak azaltılmış fırsat maliyetini de sırtlanmayan bir derebeyine yakışan tavırdır.[224] Zorla çalıştırılan

221 Tilly 1975, s. 392–93, 397–400, 409–14.

222 Kaplan 1976, s. 252–99; Tilly 1975, s. 424–28; Meuvret 1977, 4–6. ciltlerin muhtelif bölümlerinde.

223 Goldsmith 1984, s. 186, 187.

224 Böyle bir işçinin herhangi bir işe harcanan bir saatlik fazla mesaisinin yine de toprak sahibi için bir fırsat maliyeti vardır; bu da, işçinin o zaman zarfında yapmak zorunda kalabileceği başka bir işin değeridir. Fakat birkaç farklı işin yapıldığı yerlerde (örneğin, sermaye eksikliği, toprak sahibinin tercihleri veya başka nedenlerle endüstriyel

işçiler serbest bırakıldıktan sonra daha verimli işlere çalışmaya başlarlarsa, zorla çalıştırma sistemi toplam üretimi baskı altına alır. Örneğin, *geliştirmeci* arazi sahiplerinin topraklarından çıkarılan eski zorunlu kiracıların, yeni sektörler için işgücü haline geldiği senaryo budur. (*Geliştirmeci* arazi sahibi daha az mahsul üretebilir fakat daha fazla kâr eder, çünkü verimli olmayan işlerde çalıştırılan çok büyük bir zorunlu işçi grubuna artık geçindirmemektedir ve bu, işçilerin, geçim maliyetlerinden daha fazlasını ürettikleri başka bir işte istihdam edilmeleri ekonomiye faydalıdır.)

Ancak böyle bir senaryo genellikle uzun vadelidir, çünkü yeni sektörler nadiren bir gecede gelişir. Bu arada, bu türden pek çok işçinin gereğinden az istihdam edilmiş olma ihtimali vardır ve üretime (geçinmeye yetecek maaş verilmesini meşrulaştıracak kadar olmasa bile) bir miktar katkıda bulunan eski işler ortadan kalkmış olduğundan toplam üretim düşebilir. (Bu işlere örnek olarak, çok az yabani otun kaldığı bir parselde daha fazla yabani ot temizliği yapmak verilebilir.) Böylece, kısa ve orta vadede, zorla çalıştırma toplam üretimi artırabilir veya azaltabilir.

Bu sorunlar, kölelik, serflik vb. çeşitli zorunlu çalışma türleri bağlamında ortaya çıkar. Bazı akademisyenler, köylü kadın ve çocukların işgücünü de aynı şekilde analiz etmişlerdir. İddia ettiklerine göre, kültür ve/veya kurumların böyle insanların evlerinden uzakta çalışmasını engellediği, fakat o insanların satılabilen malları (yemek pişirme, çocuk bakımı gibi faaliyetlerle iş gücünün yeniden üretilmesine ilave olarak) evlerinde ürettiği durumlarda, köylü aileler bir avuç işçinin zorla çalıştırıldığı çok küçük bir çiftlik gibi işlemektedir. Aile üyelerinin karnı doyurulmak zorunda olduğundan, böyle bir işgücüyle kazanılan dolaylı saatlik ücret geçim seviyesinin altında olsa bile, kazandıkları bütün para hane halkı için net bir kazançtı. Bu tür işgücünün yaygın olduğu *içeriye dönük* bir toplum, köleliğin veya serfliğin bulunduğu bir toplumla (toplumsal veya duygusal olmasa bile) aynı ekonomik özelliklerin çoğunu sergileyebilir: son derece emek yoğun tekniklerin kullanılması, satın alınan tüketim malları için çok küçük bir pazar bulunması ve işgücü tasarrufu sağlayan teknik yeniliklere

---

üretimin olmadığı veya endüstriyel üretim için gereken tüm işgücünün başka işlerde çalıştırıldığı edildiği bir tarım arazisinde) bu maliyet de çok düşük olabilir. Ve her halükarda, işçiye bir iş yaptırmanın toprak sahibine maliyeti, alternatifi işçilerin boş zamanları olmasına izin vermekse, sıfırdır; oysa o boş zamandaki serbest işgücünü kullanması gereken işveren için durum böyle değildir. Bunu özellikle Doğu Avrupa bağlamında 5. Bölümde daha ayrıntılı olarak tartışacağız.

çok az ilgi gösterilmesi sayılabilir.[225] İnsanların akraba olmayan kişilere bağlı olduğu kurumları ele aldıktan sonra aile işgücüne tekrar döneceğiz.

Bilim adamları, Çin'de köle işgücünün ekonomik olarak ne zaman önemsiz hale geldiği hususunda fikri birliği içinde değildir. Devlet uzun süre, güçlü yerel sermayedarlarla çalışmak yerine doğrudan vergilendirebileceği ve askere alabileceği arazi sahibi tebaa arıyordu; fakat devlet istediğini her zaman alamadı. Japon akademisyenler, özellikle Yangzi Vadisi'ndeki mülklerde miras kalan köle işgücünün devamlılığını belgelendirmek için ellerinden geleni yaptılar.

Ancak bu tür mülkler, on beşinci yüzyılın sonlarında ücretli işçi istihdam eden mülkler karşısında geriliyordu. Ve 1600'lerin başlarında, Yangzi Vadisi'nde ya ücretli ya da köle işçi çalıştıran *yönetilen* çiftlikler, köylü arazi sahiplerinin veya sıradan halktan kiracıların ekip biçtiği küçük parsellere dönüşüyordu. (1620 yılı dolaylarında) Ming-Qing geçişi başladığında hâlâ zorla çalıştırılmakta olan çoğu işçi, sonraki elli yılda yaşanan savaşlar, kaos ve işgücü kıtlıkları sırasında serbest bırakıldı. Yangzi Vadisi'nde zorla çalışmayı en güçlü şekilde vurgulayanlar bile, on sekizinci yüzyılda bu durumun önemsiz hale geldiği hususunda fikir birliği ederler.[226] (Geriye kalan müzisyenler, tiyatrocular ve bazı devlet memurları gibi tarım dışı *ortalama* insanların çoğu 1730'larda sıradan halktan kişiler haline geldi.)

Başka yerlerde, zorla çalıştırma genellikle daha da erken önemsiz hale geldi. Örneğin, Kuzey Çin'de pek çok tarım işçisi, Ming Döneminde (1368-1644) yasal olarak halktan kişilerin statüsünün altındaydı, fakat toprağa bağlı değillerdi. On sekizinci yüzyılın sonlarında, toprak sahibi de kiracı da olmayan işçilerin ekip biçtiği çok az sayıdaki (%10'dan az) arazilerde bile bu tür işçilere nadiren rastlanıyordu.[227] Kuzey Çinli kiracıların ve tarım işçilerinin karşısındaki son yasal engeller (hemen hemen Batı Avrupa'yla aynı zamanda) 1780'lerde ortadan kalktı, fakat daha

225 Lewis 1954; Chayanov 1966, s. 53–117; P. Huang 1990; Geertz 1963.

226 Elvin 1973, s. 235–67.

227 Jing Su ve Luo Lun'un 331 tane yönetici toprak sahibi örneğinde, bu toprak sahiplerinin mülklerinin yalnızca %20'sinde kiracı olmayanların işgücüyle çiftçilik yapıyordu (1986, 1 ve 2 numaralı ekler) ve bu tür toprak sahiplerinin ekilip biçilen toplam arazinin %20'sinden fazlasını ellerinde tutma ihtimali yoktu (bkz. P. Huang 1985, s. 104); bu da bütün arazilerin %4'ünü toprak sahibi de, kiracı da olmayan işçilerin ekip biçtiğini gösterir.

öncesinde de uzun süre boyunca yalnızca çok az sayıda insan için geçerliydi.[228] Birkaç istisnai örnekte (özellikle Anhui'nin Huizhou bölgesinde) on dokuzuncu ve hatta yirminci yüzyıla kadar hâlâ zorunlu işgücü çalıştıran mülklere rastlanırken, bu anormallikler Çin'in 1780 yılında 300.000.000 olan nüfusu içinden sadece birkaç bin aileyi etkiledi.[229] Mançu sancaktarlarının köle bulundurma hakkı vardı, fakat on sekizinci yüzyıla gelindiğinde bu küçük nüfus grubundakilerin çoğunun köle sahibi olabilecek parası yoktu. Dahası, Mançuların en parlak dönemi olan on yedinci yüzyılda bile köleler onların çiftçileri veya zanaatkarları değil, genellikle (neredeyse akrabaymış gibi davranılan) şahsi hizmetçileriydi.[230]

Bu süreç, Batı Avrupa'da gördüklerimizden çok farklı değildir. 1500'lere gelindiğinde Elbe'nin batısında tam gelişmiş serfliğe nadiren rastlanıyordu öyle ki köylülerin çoğu yasal olarak evlenebiliyor, göç edebiliyor ve toprak sahibi olabiliyordu.[231] Ancak on sekizinci yüzyıl Fransa'sında bile az sayıda da olsa serf varken,[232] Danimarka'da ise zorla çalıştırma ve kölelik, önemini korumaya devam ediyordu.[233] Ayrıca Fransa ve Batı Almanya'da tahılın öğütülmesi, köylülerin hizmet yükümlülükleri ve yerel hukukun lordların kontrolünde olması gibi tekeller de dâhil olmak üzere, çok çeşitli derebeylik hakları ve kısıtlamaları varlığını sürdürdü. Bu yetkiler pek çok köylünün, kendi haklarını savunmasını engellemiş olmalıdır.[234] Köleliğin yüzyıllar önce ortadan kalktığı on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde bile, Yoksul Yasaları insanların ancak kendi semtlerinde kalmaları şartıyla yardım alabileceklerini söylüyordu. Bu şart, kısa mesafeli göçleri bile insanlar için tehlikeli hale getirerek, onları yakınlardaki büyük mülklerin köle işgücü havuzuna dâhil etti.[235] Avrupa içindeki uzun mesafeli göçler ise çeşitli yasal engeller, dil farklılıkları ve başka sakıncalar nedeniyle büyük ölçüde caydırıldı.

228 P. Huang 1985, s. 85–105.
229 Ye 1983, s. 232–33, 239–40, 291.
230 M. Elliott 1993, s. 346, 383 (Mançuların kölelerinin çoğu ev hizmetçisiydi); Wei, Wu ve Lu 1982, s. 77–91.
231 Slicher Van Bath 1977, s. 113–14.
232 Soboul 1966, s. 159–61.
233 DeVries 1976, s. 58–59; Kjaergaard 1994, s. 148–49, 154–55; 167, 221–23.
234 Soboul 1966, s. 168–79; Behrens 1977, s. 606–7; Mooser 1984, s. 99–103.
235 Brundage 1973, s. 2–5.

Göç, Piyasalar ve Kurumlar

Yoksul işçilerin (eğer mümkünse) iki yönden birine, toprağın işgücüne oranının daha yüksek olduğu veya sermayenin işgücüne oranının daha yüksek olduğu ve inşaat, hizmet veya imalat sektörlerinde iş bulunabilen yerlere doğru doğru göç etmesi beklenebilir. On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar birinci model ikincisinden çok daha fazla insanı içine alabiliyordu ve Çin'de, Avrupa'dakine kıyasla çok daha fazla gelişmişti.

Daha verimli araziler arayan Avrupalılar, teorik olarak ya Doğu-Orta ve Doğu Avrupa'ya ya da Atlantik'in ötesini araştırmış olabilirler. Ancak, (genellikle manoryalizm,[236] feodalizm veya ikinci serflik[237] altında kümelendirilen) çeşitli kurumsal düzenlemeler, Batı Avrupa'nın kalabalık bölgelerindeki çok az insanın doğuya göç ederek yaşam koşullarını iyileştirebileceği anlamına geliyordu. Buna karşılık, daha az serbest bir yasal statüyü ve sınırlarını belirledikleri herhangi bir arazinin şüpheli mülkiyetini kabul etmek zorunda kalacaklardı (sınırlı sermaye ve piyasa erişimi gibi yaygın sınır sorunları da cabası). Güvenli yasal statü sağlayan özel anlaşmalar kapsamında bazı hür Almanlar'ın Rusya ve Prusya'ya, Hollandalılar'ın ise Litvanya'ya göçü gibi örnekler olsa da istisna teşkil ediyorlardı. Doğudaki boş ve potansiyel olarak verimli bölgelere yapılan göçler, hayali bir birleşik Avrupa'da olmasını bekleyeceğimiz göçlere nispetle veya Çin'de benzer şekilde uzun mesafelere yapılan göçlere kıyasla çok azdı. (Bu konuya 5. Bölüm'de daha ayrıntılı değineceğiz.) Genel itibarla, bu bölgelerin doldurulması hem önemli yasal değişiklikleri hem de Doğu Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyıldaki nüfus patlamasını beklemekteydi.

236 Roma'nın çökmesinden sonra büyük arazi parçalarının imtiyazlı kişilerin elinde kalmasıyla ve imtiyazlı bir zümrenin oluşması ile ortaya çıkan bir sistem. Manoryalizmde arazi; demesne adı verilen ve sadece imtiyazlı sınıfa ait olan toprak parçaları, köylülerin üründen belirli bir miktar imtiyazlı sınıfa verme ya da imtiyazlı sınıfın belirli bir hizmetini yerine getirme karşılığında köylülerin kendi geçimleri için işlettikleri topraklar ve serbest arazi parçaları olmak üzere üçe ayrılmıştır. (Ç.N.)

237 Batı Avrupa'da derebeyliğin dağıldığı on yedinci yüzyılda, Doğu Avrupa'da geniş topraklara sahip derebeylerinin özellikle tahıl üretimini artırmak için daha fazla köylüyü serf durumuna getirerek Batı Avrupa'ya tahıl ihracatı yapmasıyla tanımlanan ve on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar süren sistem. (Ç.N.)

Avrupalıların 1800 öncesinde toprak zengini Yeni Dünya'ya gidişleri bile Çin göçünün yanında sönük kalır. 1800'den önce Avrupa'dan Amerika'ya göç eden kişi sayısı büyük ihtimalle 1,5 milyonun altındaydı.[238] Ayrıca, İngiltere'den gelenlerin yaklaşık üçte ikisi sözleşmeli köle olmakla birlikte,[239] çeşitli sömürgelerdeki politikalar yoksul insanların Yeni Dünya'nın fırsatlarından faydalanırken özgür kalmalarını suni olarak zorlaştırdı.[240] Özgür Avrupalı göçmenlerin Yeni Dünya'ya akışı, sırf İngiltere'deki işçi fazlasının göçüne kıyasla damla gibi kalıyordu ve bu akış, dengelenmiş bir piyasanın oluşturacağı Atlantik'in her iki yakasındaki özgür beyazların yaşam fırsatlarının eşitlenmesinin yanından dahi geçmedi. Örneğin, New England'a giden genç bir İngiliz'in ortalama yaşam süresi 1700 yılı dolaylarında 10 yıl arttı,[241] ancak 1800 yılı sonrasına kadar büyük bir göçmen seli de gelmedi.

Yeni Dünya örneğinde (Doğu Avrupa'nın aksine) yoksul insanların kazançlarına ve birikimlerine kıyasla göçün yüksek maliyeti, herhangi bir yasal sorundan daha büyük bir engel teşkil ediyordu. Yine de çoğu insanın, göç maliyetlerini ancak sözleşmeli köleliği kabul ederek karşılayabildiğini belirtmekte fayda var. Diğer yandan bu pazarlığın şartlarını, hem büyük, ihracata yönelik plantasyon sahiplerinin işgücü taleplerinin sınırları hem de sözleşmeli köleler çok pahalı hale gelirse ellerindeki köleleri çalıştırma alternatifine sahip olmaları şekillendirmiştir.[242] Çin devletinin, işgücünün kıt olduğu bölgelere kitlesel göçü kolaylaştırma ve bunu çiftçilerin bağımsızlıklarını sürdürmesine imkân veren koşullar altında tekrar tekrar gerçekleştirmeye çalışmasının Avrupa'da hiçbir emsali yoktu.

Çin'in bu çabaları arasında seyahat masrafları, iş kurma kredileri, tohumlar, pulluk hayvanları verme, temel bilgiler ve arazi hibeleri yer

238 Kulikoff 1992, s. 185–86.

239 A.g.e, s. 191.

240 Morgan 1975, s. 215–34.

241 Greven (1970, s. 26–27, 109, 193), on yedinci yüzyılın sonlarında ortalama yaşam süresi 44,2 olan erkeklerin ve ortalama yaşam süresi 41,6 olan kadınların ortalama yaşam sürelerine 20 yıl daha ekler (ikinci grupta 40'ın biraz altına düşüyor), ayrıca 20 yaşın altındakilerin ölüm oranının son derece düşük olduğunu söyler. Razzell (1993, s. 765), çeşitli İngiliz nüfusları için rakamlar verir; bu rakamlar 25 yaşına ulaşanların on yedinci yüzyılda 25-31 yıl daha fazla yaşamayı beklediklerini, ancak bu sayının on sekizinci yüzyılın ortalarında ve sonlarında 35'e yaklaştığını gösterir.

242 Galenson 1989, s. 52–96; Morgan 1975, s. 295–315; 4. ve 6. Bölümlerde bu konuya dair daha çok şey söyleyeceğiz.

alıyordu.[243] On yedinci yüzyılın sonlarında ve on sekizinci yüzyılda Çin'in az gelişmiş (ve on yedinci yüzyıl savaşları nedeniyle nüfusu azalmış) bölgelerine uzun mesafeli göç edenlerin sayısı, sömürgecilerin çoğunun bağımsız çiftlikler kurmasıyla 10.000.000'u aştı;[244] kiracı olanlar ise hemen hemen her zaman hürdü.[245] Her ne kadar bu göçlerin bölgeler arası kazançları eşitlemeye ne kadar yaklaştığını gösterecek yeterli veriye sahip olmasak da anektodal kanıtlar Çin'in fırsatlarla dolu bölgelerinin, sınıra göçün hızla, gözle görülür bir ilerleme yolu olma vasfını yitirene kadar dolduğunu gösteriyor. Bu nedenle, nedeni ne olursa olsun Çin'deki göçlerin bölgesel işgücü bolluğunu gidermek için Avrupa'daki göçlerden çok daha fazla işe yaramış olması muhtemeldir.

Diğer yandan, Avrupa'da bol sermayeye doğru daha kolay göç edilebiliyordu. Avrupa'nın sermayesi en kıt olan bölgelerinde (örneğin Rusya'da) yaşayan insanlar yerlerinden ayrılamıyordu ve gördüğümüz üzere, İngilizler'in Yoksullar Yasası gibi kurumsal uygulamalar, yoksul bir İngiliz mahallesinden Londra'ya (veya daha sonra Manchester'a) göç edilmesini bile suni olarak engelleyebiliyordu. Ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyılda Avrupalıların çoğu, kısa ve orta mesafelerde bulunan merkez bölgelere (örneğin, Almanlar ve İskandinavlar Hollanda'ya, İrlandalılar İngiltere'ye) göç etti.

Aylaklardan her zaman şüphelenen ve proleterlerden çok çiftçileri seven Çin devleti, yoksulların çevre bölgelerde çiftlik aramasına yardım etmekle birlikte, onları merkez bölgelerdeki işlere yönlendirme hususunda hiçbir adım atmadı; hatta bazı devlet politikaları bu tür hareketleri caydırdı. İnsanlar istihkaklarını evlerine yakın bir yerden alsınlar diye kıtlık yardımı organize edilmesi bu politikalara bir örnektir. Komşuları birbirlerinin davranışlarından sorumlu tutmaya çalışan Baojia sistemi, benzer bir amaca yönelik çok daha iddialı bir projeydi fakat bu projenin göç üzerinde çok az etkisi oldu. Çin sanayisinin gelenekleri ve sosyal yapısı muhtemelen daha fazla önem arz ediyordu.

On sekizinci yüzyılda hem Çin'de hem de Avrupa'da en büyük sanayi sektörü tekstildi ve iki yerde de üretimin çoğu kırsalda yapılıyordu. Çin'deki

243 J. Lee 1982, s. 284, 293; Sichuan için bkz., Sun Xiaofen (1997, s. 30–34); Guangdong'dan güneybatıya yapılan göçler için bkz., Marks (1997, s. 291).

244 Lee ve Wong 1991, s. 52–55.

245 Zelin 1986, s. 518.

üreticilerin çoğu, kısmen eğirme ve dokumanın *kadın işi* olarak görülmesi sebebiyle, kadındı. Fakat akrabaları refakat etmediği takdirde, kısa mesafeli dini yolculuklara çıkan kadınların bile haysiyetlerinin riske girdiği Çin'de çok az bekar kadın göç etmeyi göze alırdı. Hatta bugün bile, Çin'in kırsal kesimlerinde çalışmak için göç eden kadınlara yönelik ciddi bir muhalefet vardır.[246] Bir kadının ve kocasının birlikte göç etmek için konuta ihtiyaçları vardı ve erkeğin de tercihen bir toprak parçası bulması gerekiyordu. Maaşlı erkek işçiler için çeşitli işler bulunuyordu fakat aile reisi olan erkeğin kendi çiftliğine sahip olması (veya kiralaması) gerektiği fikri, potansiyel göçmenlerin çoğunun cesaretini kıracak kadar güçlüydü. Aşağı Yangzi ve diğer bazı bölgeler kırsal dokumacılarla ve eğiricilerle doluydu; ancak Batı Avrupa'da çok sık rastlandığı gibi, ikisi de tekstil işçisi olan karı-kocalar da böyle insanları işgüçlerini kullanmak için topraklarına rençber olarak yerleştirmek isteyen büyük toprak sahipleri de yoktu. Kısacası, *proleter göç seçeneği* diyebileceğimiz kavramın Çin'de gerçekleşmesi zordu, çünkü normatif eğirici veya dokumacılar, proleter değildi; kendi toprağı olmasa da, kiracının, kira depozitosunu ödeyecek paraya sahip olduğu bir hanenin mensubuydular.

O halde burası, Avrupa kurumlarının, insanların işgücüyle dolu bölgelerden sermaye zengini bölgelere taşınmasıyla denge oluşturacak göçe daha fazla yardım edebileceği yerlerden biri olabilir. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyılda Çin'in çevre bölgelerinin nüfusu hızla artarken, en müreffeh bölgelerinin nüfusu çok az artmıştı; bu fark önem arz ediyor olabilir (bu konuya 5. Bölümde geri döneceğiz). Fakat on sekizinci yüzyılın ortalarında, Yangzi Deltası'ndaki yüksek refah seviyesinin bile, cinsiyet normları ve kültürel değerleri ne olursa olsun, pek çok göçmeni ücretli iş aramaya çektiğini hayal etmek zordur. Deltada kilometrekareye 400'den az kişi düşüyordu[247], oysa Orta Yangzi'nin verimli ve sulak vilayeti Hunan'da bu sayı 70'ti[248] ve elbette çok daha fazla insan (özellikle erkekler) her şeyden çok çiftçilikten iyi anlıyordu. Bu şartlar altında, gelenekler caydırmamış ve devlet arazi edinmeye yönelik göçü teşvik etmemiş olsa bile, Çin'de sermayeye doğru kitlesel göç olduğu düşünülemez. Nitekim Avrupa'da kurumlar, bol sermayeyle toprak aramaya oldukça fazla, iş aramaya ise daha az müdahale etti; fakat insanların on sekizinci yüzyıl işlerine

246 Judd 1994.
247 Y.C. Wang 1989, s. 427.
248 Perdue 1987, s. 25, 40.

yönelimi oldukça azdı. Sermaye zengini bölgelere gitmenin önündeki geleneksel engellerin on sekizinci yüzyıl Çin işgücü piyasasında, Avrupa'da toprak arayanların karşılaştığı engeller kadar ciddi bir engel teşkil ettiğini ileri sürebilecek bir gerekçemiz yok elbette. Tabii ki ne Çin ne de Batı Avrupa düzgün işleyen bir neoklasik işgücü piyasası değildi. Çin'in bu modele fazla değil, biraz daha yakın olması bizim hedefimiz açısından yeterlidir.

Tarım Ürünleri Piyasaları

Ayrıca, ürettiklerinin çoğunu piyasada satan çiftçilerin monopsonist[249] bir alıcıyla karşılaşma ihtimali, Londra ve Paris'teki emsallerine göre daha düşüktü. Her ne pahasına olursa olsun sermaye edinmeye hevesli olan İngiliz ve Fransız monarşileri, *mal toplamayı* (tahılın piyasaya girmeden önce satın alınmasını) önleyen mevzuatın göz ardı edildiği özel bir piyasanın büyümesine izin verdiler. Tüccarlar, satıcının birbirleriyle rekabet eden birçok alıcıdan gelen teklifleri değerlendirebileceği fiziki bir pazara tahıl girmesini engelleyen yüz yüze işlemlerle doğrudan köylülerden tahıl satın aldı.[250] Braudel'in vurguladığı gibi, uzaktaki piyasalar hakkında bilgi sahibi olan ve peşin para getiren tüccarlar bu tür işlemlerde *tabiatı itibariyle eşit değildi*[251] ve çoğu zaman, köylülerin sürekli tekrarlanan bir borç döngüsüne girmesine ve çiftçilerin, mahsullerini ne zaman ve kime satacağı konusunda seçeneksiz kalmasına yol açtı.

Buna karşılık Qing devleti, yerel pazaryerlerinde temel ürünler için rekabet eden birden çok alıcı ve satıcı bulunmasını sağlamak istiyordu; bu, 1850'lere kadar tüccarları ve simsarları ruhsatlandırma sistemlerinin ana hedefiydi.[252] Bu sistemin, her zaman olmasa da genellikle, satılan tarım ürünlerinin çoğunu oluşturan tahıl ve pamukta işe yaradığını gösteren çok sayıda kanıt vardır. Tüccarlar, aradıkları köylü ürünlerini bağlamak

249 Monopsoni, tek alıcının birden fazla satıcının olduğu bir piyasaya hâkim olduğu iktisadi bir durum. (Ç.N.)

250 İngiltere için, bkz. Everitt (1967, s. 543–63, 568–73); Fransa için, bkz. see Kaplan (1976, s. 69–70); tahılın yalnızca birden çok alıcının bulunduğu piyasalarda zorla satılması girişimleri ve bu kuralların kaldırılması için, bkz. s. 90–91 ve normal mal toplama için, bkz. s. 289–90. Ayrıca bkz., Usher 1913, s. 306.

251 Braudel 1977, s. 53.

252 Mann 1987, s. 42, 45.

için kredi kullanıyordu fakat görünen o ki, köylüler ürünlerini kime satacaklarını seçme olanaklarını nadiren kaybetmişti.[253]

Kırsal Sanayi ve Yan Faaliyetler

Ayrıca Çinli köylüler, ticari el ürünleri imal etme ve o ürünleri rekabet eden alıcılara satma hususunda Avrupalı emsallerinin çoğundan daha özgürdü. Kolay anlaşılması için tekstil ürünlerine odaklanalım.

Erken Ming Dönemi'nde Çin'de, 1393'teki nüfusun yaklaşık %3'ünün dahil olduğu zanaatkar aileler vardı[254] fakat bu sistem sonraki iki yüz yıl içinde dağıldı. Bu işçilerin ücretleri o kadar düşüktü ki köylü aileler kumaş ve başka el sanatları ürünlerinin satışını artırırken, birçoğu görevlerini terk edip kaçtı.[255] Ming Hanedanlığı'nın sonuna gelindiğinde sistem öldü ve yeni Qing Hanedanı 1645'te sistemi resmî olarak feshetti. Loncalar yaygın olmasına rağmen, tekstil loncaları hiçbir önem arz etmiyordu ve yasal tekstil üretiminde kentsel bir tekel yoktu. Aksine, Qing Hanedanı hem vergi ödeyen köylü ailelerin ekonomik istikrarını desteklemek için hem de dokuma tezgâhı başındaki bir annenin, çocukların ahlaki eğitiminde iyi bir örnek teşkil ettiği düşünüldüğü için, kırsal kesimde yaşayan kadınları iplik eğirmeye ve dokumacılığa teşvik etti. Yetkililer pamuk tohumları dağıttı, eğitici broşürler bastı, ilgili becerilerin öğrenilmesini teşvik etti ve güçlü ailelerin temeli olarak *erkek toprak sürer, kadın dokuma yapar* şeklindeki iş bölümünü teşvik etti.[256]

Genel itibarla bu politikalar işe yaradı. Aşağı Yangzi'deki hemen hemen her kırsal hane 1600'lerin başında piyasaya tekstil işleri yapıyordu. Lingnan bölgesinin yanı sıra Kuzey Çin'in çoğu bölgesi, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda aynı şeyi yaptı ve Orta Yangzi'de ve başka bölgelerde de önemli üretim alanları ortaya çıktı.[257] Bazı bölgelerde uygun yerel kaynakların olmadığı (ve daha gelişmiş bölgelerden el ürünleri ithalatı yapıldığı) için gelişemedi.

253 Pan 1994, s. 130–201, özellikle 173–87; ayrıca bkz., Lu 1992, s. 488–90.
254 Wu ve Xu 1985, s. 112–15.
255 A.g.e, s. 116-18.
256 Bu konularla ilgili bir tartışma Mann 1992'de bulunabilir.
257 Li Bozhong 1998, s. 107–8; Lu 1992, s. 480–81; P. Huang 1985, s. 118–20; Marks 1997, s. 171–73.

Batı Avrupa'nın kent loncaları da tekstil üretiminin kontrolünü yavaş yavaş da olsa kaybetti. Kırsal işgücünü kullanmanın gözle görülür maliyet avantajları olsa da şehirli zanaatkârların imtiyaz haklarının yasalarla korunması hususunda geniş bir fikir birliği vardı; bu haklar düzenlenebilir, fakat kolay kaldırılamazdı.[258] Aydınlanma düşünürleri bu tür mülkiyetin meşruiyetini sorgulamaya başladı ancak 1789 sonrasına kadar yasalar onların görüşlerini yansıtmadı. (Çoğunlukla şehirlerde düzeni sağlamakla ilgilenen[259]) Avrupa hükümetleri, kent tekellerinin hızlı bir şekilde dağıtılmasının kitlesel huzursuzluğa yol açacağını biliyorlardı ve kırsal üretime sık sık yasak getirdiler. Almanya'nın büyük bölümünde, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl devletleri kent tekellerini güçlendirmeye çalıştı.[260] Almanya'daki pek çok lonca on sekizinci yüzyılda (de facto ve de jure) daha güçlü hale geldi ve bu loncalar on dokuzuncu yüzyıla kadar *tavşan* (yani kırsal kesimdeki ruhsatsız tüccarları) avlamaya devam etti.[261] Böyle çabalara rağmen, kırsal endüstri yayılmaya devam etti ve bazı ustalar kırsaldaki işçileri dışlamak yerine onları istihdam etmeye yöneldi. Bununla birlikte, kentsel imtiyazlar nedeniyle milyonlarca diğer taşra sakininin endüstriyel faaliyetlerde bulunması yasal olarak engellendi.

Kırsal kesimde başka engeller de vardı. (Liberalizmin ve Avrupa dokumacılığının İngiltere'deki kalbi olan) Rutland'ın dükleri (biraz haklılık payı olan), kırsal örgü endüstrisinin yayılmasının tarım işçileri arasında rekabete, daha yüksek doğum oranlarına ve yoksulları desteklemek için daha yüksek vergilere yol açtığı sonucuna vardılar. Ancak, Bottesford köyünün dörtte üçünün sahibi ve köyde satılan ürünleri çoğunun alıcısı olan bu dükler, böyle kötülüklerin ortaya çıkmasını engelleyebildi. 1809 gibi geç bir tarihte Pitt, düklerin politikasını şu şekilde tarif etti: "Burada eli ayağı tutan çok sayıda köylü destekleniyor; çorap imal eden kimse yok ve bu sorun giderilecek." Leicestershire'ın büyük bir bölümünde tekstil endüstrisi hızla geliştiği halde, tek bir soylu ailenin hâkim olduğu ve yoğun toprak mülkiyetinin bulunduğu bölgelerdeki zayıf köylerde tekstil üretimi yapılmaması şaşırtıcı değildir.[262] Almanya'nın (özellikle Prusya'nın

258 Fransa için, bkz. Sewell (1980, s. 117–21); Almanya için, bkz. Walker (1971).

259 Wong (1997) bu hususu çok güçlü bir şekilde ortaya koyuyor ve Çin'in Avrupa devletlerinden farklı olarak tepki vereceği ve vermeyeceği ekonomik bozulmalara dair sonuçlarını araştırıyor.

260 Kellenblenz 1974, s. 59.

261 Walker 1971, s. 88–107.

262 Levine 1977, s. 19–20.

dışarısında bulunan) bazı bölgelerinde loncalar, on dokuzuncu yüzyıla kadar pek çok işçiyi (özellikle kadın işçileri) kumaş üretiminden men etti;[263] bu arada muhtelif kölelik yükümlülükleri 1848'e kadar dokumacılar ve yenilikçiler için sorunlara yol açtı.[264]

Yine başka örneklerde, kırsal endüstri önemli ölçüde büyüdü ancak bu büyüme kırsal kesime de kısıtlayıcı bir lonca sistemi dayatılmasıyla gerçekleşti. Bu örneklerde, kırsal loncalar ve kent lonca ları teknolojik değişime başarılı bir şekilde direnmek amacıyla (devlet desteğiyle) birlikte hareket etti. Almanya'yla ilgili kayıtları inceleyen Sheilagh Ogilvie, proto-endüstriyel kalkınmanın ve kurumsal imtiyazın geleneksel mirasının, on dokuzuncu yüzyılda *ekonomik ve sosyal değişimin önünde doğrudan ve kalıcı bir engel oluşturmaya devam ettiği* sonucuna vardı.[265]

Ancak, idealleştirilmiş açık ve bütünleşik bir işgücü piyasasından sapmaları listelememeliyiz. Bu sapmalara her yerde rastlanabilir ve bu sapmalar anlamlı bir işgücü piyasasının mevcut olmadığı anlamına gelmez. Ancak Avrupa'daki bazı örneklere dair işgücü piyasası bütünleşmesinin hayli sınırlı ve kesintili olduğunu gösteren bazı üretim çıktısı ölçümlerimiz de bulunmaktadır.

Phelps Brown ve Hopkins'in İngiltere için oluşturduğu meşhur ücret verisi serisi, ücretlerde kalıcı değişmezlikler olduğuna dikkat çekiyor. Çeşitli tarım dışı işler için verilen nominal ücretler hem arzda hem de talepte sık sık değişiklikler yaşanmasına rağmen on yıllar, hatta yüzyıllar boyunca değişmeden kaldı. Vasıflı ve vasıfsız işçilerin ücretleri arasındaki farklar da çok uzun dönemler boyunca sabitti.[266] Şimdi Fransa ve Almanya'nın bazı bölgeleri için de elimizde benzer bulgular var.[267] Bu arada, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar İngiltere'de işsizlik (ücretlerin talepteki dalgalanmalara göre ayarlanmamasının muhtemel sonucu olarak) oldukça yüksekti. Ayrıca, yoğun mevsimlik işsizliğe rağmen, on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde çok az tarım işçisi mevsim dışı endüstriyel işlerde çalıştı ve hasat zamanı nispeten yüksek günlük ücretler ödenmesine rağmen, tarım endüstrisinde de mevsimsel hareketlilik

263 Ogilvie 1996, s. 128–29.
264 Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981, s. 143, 182, 197–98.
265 Ogilvie 1996, s. 136.
266 Phelps Brown ve Hopkins 1981, s. 3.
267 DeVries 1994a'da bahsedilmiştir, s. 40–42.

çok azdı.[268] Tarımsal ve endüstriyel işgücü piyasaları arasındaki bu güçlü ayrım, kentsel ve kırsal ücretler arasındaki büyük farkın sürdürülmesine yardımcı oldu; on sekizinci yüzyılın sonunda kentsel ücretler, kırsal ücretlerin %154'ü kadardı.[269]

Hollanda işgücü piyasaları on altıncı yüzyılın sonu ile on yedinci yüzyılın başı arasında yaşanan Altın Çağ'da daha esnek olabilirdi. Nominal ücretler ve beceri farklılıkları çok daha sık değişti ve gündelik işçiler tarımsal ve tarım dışı işler arasında gidip gelerek, bu işgücü piyasalarının bütünleşmesine yardımcı oldu.[270] Ancak 1650'den sonra, ücretler ve beceri farklılıkları arasındaki değişiklikler daha seyrek yaşandı; örgütlü şehir esnafları kârların azalmasına ve işsizliğin artmasına rağmen ücretleri yüksek tutmayı (hatta dünyada fiyatlar 1670'ten sonra düştüğü için reel olarak artırmayı) başardı.[271] Mevsimlik işgücü gittikçe daha fazla olmak üzere Alman ve İskandinav çiftliklerinden gelen geçici göçmenlerden sağlıyordu. Bu arada, hem (kanal kazılması gibi) kamu projelerinin azalması hem de çiftliklerin daha fazla yıllık hizmetli istihdam etmesi nedeniyle, yoksul ve güvencesiz pek çok Hollandalı işçi yeterince gündelik iş bulamamaya başladı. Bunların büyük bir kısmı göç etti, denizci veya asker olarak son istihdam mercii olan fakat on sekizinci yüzyılda gittikçe büyüyen Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'ne gitti. O zamanlar Hollanda'da, birbirlerinden son derece keskin bir şekilde ayrılmış üç ücretli emek piyasası ortaya çıkmıştı ve bu piyasalardan en arzu edilene giriş dikkatli bir şekilde sınırlandırılırken, diğer iki piyasadaki insanlar ülkede sürekli olarak yaşayamıyorlardı.[272]

On sekizinci yüzyılın sonlarında, hatta on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde işgücü piyasalarının daha bütünleşik hale gelmesi de söz konusu değildi. İngiltere'deki kentsel-kırsal ücret farkı (1797'de %54'tü ve sanayileşmenin ilk döneminde yaygın olduğu üzere) 1820-1850'lerde çarpıcı bir şekilde arttı, 1851'de tepe noktası olan %81'e ulaştı ve sonraki yirmi-otuz yılda kademeli olarak azaldı.[273]

268 Allen, Postel-Vinay 1994'te bahsedilmiştir, s 72.
269 Williamson 1990, s. 183.
270 DeVries 1994a, s. 45, 53, 56.
271 A.g.e, s. 61-62.
272 A.g.e, s. 57-60, 62.
273 Williamson 1994, s. 162, 166; Williamson 1990, s. 182–83. İngiltere'ye ait rakamlar, güneydeki çok daha yüksek ücret farklarının ve güneydeki çok daha düşük ücret farklarının ağırlıklı ortalamasıdır.

Fransa'daki işgücü piyasası ilk başta daha bütünleşik gibi görünüyordu fakat bunun geçici olduğu ortaya çıktı. Fransız kırsal endüstrilerinin uzun süre boyunca yaz aylarında kapanması sık rastlanan bir durumdu, çünkü yoğun sezonda tarımsal ücretlerle rekabet edemiyorlardı ve pek çok kırsal endüstri işçisi, otuz beş yaşını geçtikten ve kırsal endüstride kazanabilecekleri ücretler düşmeye başladıktan sonra tam zamanlı tarıma geçiyordu. Tarım ve tarım dışı işçiler arasındaki bu büyük örtüşme (Fransa'daki tarım işgücünün %25-40'ı 1800 yılı dolaylarında imalat sanayisinde de çalışıyordu) şehirlerin dışında, İngiltere'dekinden daha bütünleşik bir işgücü piyasası oluşturdu. Ayrıca, 1750-1870 yılları arasında Fransız tarımının gittikçe ticarileşmesi, bu bütünleşmenin pek çok alanda artması anlamına geliyordu.[274] Ancak bu bütünleşme, Fransız endüstrisinin büyük bölümünün sermaye yoğun olmamasına (yani yaz kapanmalarını mali açıdan tahammül edilebilir halde olmasına) ve ücretlerin düşük olmasına (her yaz tarımsal ücretler arttığında kapatmaların gerekli olmasına) bağlıydı. On dokuzuncu yüzyılın son otuz yılında buhar makinesi kullanan fabrikalar gelişince bu tür endüstriler rekabet güçlerini giderek yitirdi ve 1870'lerin tarım buhranında hasat ücretleri çakıldığı için, sanayiden tarıma mevsimlik işgücü akışı durdu. Bunun sonucunda, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Fransa'da kentsel-kırsal ve bölgesel ücret farklarında sert bir artış yaşandı.[275] Yirminci yüzyıla gelindiğinde, Fransa işgücü piyasasının ayırt edici özelliği, bütünleşmeye yönelik uzun vadeli bir eğilimden ziyade, yeni kümelenme şekilleri oldu.

Sektörler ve bölgeler arasındaki yüksek ve artan ücret farklarının neden Avrupa'nın sanayi devrine girine kadar devam ettiğine dair düşünürler arasında bir fikir birliği yoktur. Açıklamalar şüphesiz çeşitlilik göstermektedir ve işgücü piyasalarında *kusur* olarak kabul edilemeyecek pek çok faktörü içerir.[276] Bununla birlikte, bu tür kusurların ücret farklarının devam etmesinde rol oynadığına dair geniş çaplı bir mutabakat vardır. Ve bir açıklamanın farklı unsurlarına ne kadar ağırlık verilirse verilsin şurası dikkat çekicidir ki, Avrupa'nın (hem erken modern dönemde hem de sanayi

274 Postel-Vinay 1994, s. 65–66, 72–74..

275 A.g.e, s. 78-79.

276 Williamson (1990, s. 193), yaşam maliyetlerindeki çeşitli farklılıkların, şehir yaşamının dezavantajlarının ve kırsal kesimde yoksullara yardımın daha yaygın olmasının, ücret farkının yarısından fazlasını açıkladığını tahmin etmekte, ancak bu hususların yine de açıklanması gereken önemli bir işgücü piyasası başarısızlığına yol açtığı sonucuna varmaktadır.

çağında) Doğu Asya'dakine hiç benzemeyen bir şekilde Smithyen verimlilikten sapmasını açıklama ihtiyacı burada da karşımıza çıkmaktadır.

Bu sonuçları karşılaştırabileceğimiz, Çin'e ait güvenilir bir ücret listesi maalesef elimizde yok fakat bu bölümün ilerleyen kısımlarında, en azından on sekizinci yüzyılda tarım işçileri ile kırsal tekstil işçilerinin kazançlarının birbirlerine hayli yakın olduğunu göreceğiz. Ayrıca Avrupa'nın çoğu bölgesine kıyasla, bu sektörler arasında geçiş yapmakta hiçbir kısıtlama olmadığını da biliyoruz. Çinli toprak sahipleri hemen hemen hiçbir zaman Rutland düklerinin güçlerine sahip değillerdi; ancak kiracılarının, gittikçe artan kiraları ödemelerine yardımcı olacak ek gelirleri olmasını tercih ediyorlardı. Ve gördüğümüz üzere, kent loncalarının kırsaldaki rakipleri dışlayacak etkili bir gücü de yoktu. Göçmenlerin mevsimlik ve kalıcı istihdamlarını yerel örgütler aracılığıyla idare etmek gibi daha gayriresmî düzenlemeler, işgücü piyasasının birçok yönden kümelendirildiği anlamına geliyordu fakat yasal kısıtlamaların ilave etkileri olmadan, bu durumun erken modern dönem Avrupa'sındakinden daha az bütünleşik işgücü piyasaları oluşturması mümkün değildi.

Göç ve yan faaliyetler üzerindeki çok sayıda yasal kısıtlamanın 1860'lara kadar devam ettiği Japonya'da, Avrupa'da gözlemlenenlere daha çok benzeyen bir işgücü piyasası kümelenme şekli olması beklenebilir. Ancak gayriresmî düzenlemeler, en azından ticarileşmiş bölgelerde bu kısıtlamaları oldukça etkili bir şekilde savuşturmuş gibi duruyor. Saito Osamu, Kinai bölgesindeki kasabalarda çalışan gündelik işçilerin 1750'lerden itibaren kırsal kesimdeki gündelik işçilerle hemen hemen aynı ücreti kazandığını göstererek, buralarda bütünleşmiş bir işgücü piyasası bulunduğunu gözler önüne serdi.[277] Keza Nishikawa Shunsaku da on dokuzuncu yüzyıl Choshu'sunda, kabaca tarım işçisinin ücretine eşit olması gereken marjinal işgücü verimliliğinin, o civarda faaliyet gösteren tuz imalathanelerinde çalışan işçilerin ücretine yakın olduğunu ortaya koydu.[278] Bu nedenle, şimdiye kadar sahip edindiğimiz kanıtlar Avrupa işgücü piyasalarının neoklasik normlara Japonya veya Çin'dekinden daha uygun olduğunu göstermemektedir.

277 Saito 1978, s. 92.
278 Nishikawa 1978, s. 81–82.

Çin'de ve Avrupa'da Aile İşgücü: İçe Dönüklük ve Çalışkanlık Devrimi

Tüketim ve Üretim

Ancak Philip Huang, Qing Hanedanlığı döneminde Çin ekonomisinin yine de Batı Avrupa ekonomisinde rastlanmayan bir şekilde *içe dönük* olduğunu ileri sürdü. Huang, üretim ve takastaki genişlemenin, birim işgücü başına çok az (ve giderek daha da az) para kazanan ücretsiz aile işgücünün her zamankinden daha fazla kullanılmasına dayandığını savunuyor. Bu tür kazançlar hanehalkının, sabit tüketim ihtiyaçlarını iyi kötü karşılamasına yardımcı oldu fakat bunun önemli bir maliyeti vardı: Düşük kârlar ile sıfıra yakın dolaylı ücretlerin bileşkesi, işgücü tasarrufu sağlayan makinelere yatırım yapmayı anlamsız hale getirdi, insanları düşük verimli işlere mahkûm etti ve *geçimlik ürünler dışındaki ürünlere* küçük bir pazar bıraktı. Bu koşullar altında kırsal endüstri büyüyebilir, ancak işgücü verimliliği büyüyemezdi. Dolayısıyla *bu durum, yeni başlayan kapitalist teşebbüsün değil, küçük köylü üretiminin ve geçiminin ticarileştirilmesiydi.* Bu dinamiğin temelinde, kadınların *kültürel kısıtlamalar* nedeniyle ev dışında çalışmaktan mahrum edilmesi yatıyordu.[279] Bu kısıtlamalar aileleri kadınların işgücüne, ne kadar az veya çok çalışırlarsa çalışsınlar bir çiftliğin beslemek zorunda olduğu kölelerin veya serflerin işgücünde olduğu gibi, ücretsiz muamelesi yapmaya teşvik etti.

Bir an için, Huang'ın çizdiği Çin tablosunun doğru olduğunu varsayarsak, bu tablo on sekizinci yüzyılın sonlarından önceki Batı Avrupa'dan ne kadar farklı olurdu? 1500 ile 1800 yılları arasında yaşanan üretim artışının verimlilikteki herhangi bir atılımdan değil, çok daha fazla miktarda işgücünün kullanılmasından kaynaklandığına dair Avrupa'da da pek çok kanıt vardır. Bu eğilim o kadar genel, temel ve uzun ömürlüydü ki, Jan DeVries bu dönemi *çalışkanlık devrimi*[280] olarak yeniden kavramsallaştırmasını önerdi. 1. Bölümde öne sürüldüğü üzere, bütün bu ilave işgücünün sıradan Batı Avrupalıların yaşam standartlarını o kadar da iyileştirip iyileştirmediği açık değildir. 3. Bölümde de göreceğimiz gibi, elit olmayan

279 Huang 1990, s. 91, 110.
280 DeVries 1994b, s. 249–70.

Avrupalıların 1800 yılında, 1500 yılındakinden daha fazla mal varlığına sahip olduğuna dair çok sayıda kanıt bulunmakta birlikte, daha iyi beslenmedikleri, hatta daha kötü beslendikleri bilinmektedir.

Avrupa'da kişi başına düşen et tüketiminin Orta Çağ'ın sonları ile 1800'lü yıllar arasında düştüğünü daha önce görmüştük. Bu arada, Paris'te kişi başına düşen ekmek tüketimi 1637 ile 1854 yılları arasında uzun vadeli bir değişim göstermedi.[281] Başka şehirler için de benzer kanıtlar vardır. Zaman geçtikçe o ekmeği kazanmak için gereken çalışma miktarı arttı. 1400 ile 1500 yılları arasında Strasbourg'da dört kişilik bir ailenin bir aylık buğday ihtiyacını satın almak için çalışması gereken bedensel iş süresi 40 ile 100 saat arasında gidip geliyordu ve genellikle 60-80 saat aralığındaydı. 1540'a gelindiğinde bu süre 100 saat sınırının çok üzerine çıkmıştı ve üç yüzyıl boyunca bir daha bu seviyenin altına inmeyecekti. Fransa'ya ilişkin veriler genel olarak ancak 1880'lere gelindiğinden tekrardan, 100 saatlik çalışmayla bir aylık tahıl satın alınabileceğini göstermektedir.[282] Alman işçilerin trendleri de aşağı yukarı buna benzerdi; işçi ücretlerinin tahılla ölçülen satın alma gücü, 1500 ile 1650 arasında yaklaşık %50 azaldı.[283] İngiltere'de satın alma gücü bir süre sonra düşmeye başladı ve (1740 yılı civarında) inşaat işçilerinin ücretleriyle yine on altıncı yüzyıldaki kadar ekmek satın alınabildikleri bir tepe noktasına ulaştı, fakat geri kalan süreçte on altıncı yüzyıldaki tahıl satın alma güçlerini ancak on dokuzuncu yüzyılda geri kazandılar.[284] Tahılın insanların beslenme biçimleri için ne kadar önemli olduğu göz önüne alındığında (üst tabaka şehirliler ihtiyaç duydukları kalorinin yarısından fazlasını, yoksullar ise belki de %80'ini tahıllardan karşılıyordu[285]), bu dönemde insanların işgücünün saatlik reel getirisinin düşmüş olması hayli muhtemeldir. (Bazı insanlar ekmekten patatese geçerek, kazandıkları ücretin kalori satın alma gücünü korudular fakat bu durum beslenme kalitesinde düşüş olarak kabul gördü.)

Küçük çiftçiler (mülk sahipleri veya kiracılar) sadece biraz daha iyi durumdaydı. Tahıl fiyatları yükseldiğinde döngüsel kazançlar elde etmelerine ve gittikçe daha fazla tencere-tava, mobilya gibi eşyaya sahip olmalarına

281 Braudel 1981, s. 132.
282 A.g.e, 134-35
283 Abel 1980'e göre hesaplanmıştır, s. 136, 161, 191.
284 Clark 1991, s. 446.
285 Braudel 1981, s. 131–33.

rağmen beslenmeleri düzelmedi. Aslında, köylülerin sayısının hızla artması üretimlerindeki artışın çoğunun tüketiyordu ve bu durumdan rahatsız olan köylülerin iskân edilebileceği boş alanların yavaş yavaş yok olması, elitlerin ve devletin üretim fazlasının daha fazlasına el koymalarına zemin hazırladı. Elbette insanların pazar sepetlerine bazı yeni ürünler girdi fakat kaybedilen ürünler göz önüne alındığında, yeni pazar sepetinin eskisinden daha iyi olup olmadığı beli değildi ve insanlar bu pazar sepetini elde etmek için atalarından çok daha uzun süreler boyunca çalışıyordu. Tarımsal reel ücretler artsaydı veya sabit kalsaydı, belgelenmiş reel ücretlerin azalmasına zemin hazırlayan kırsal kesim işçi fazlalığı olmazdı.[286]

Proto-endüstrileşme (erken modern dönem Avrupa'sında kırsal el sanatlarındaki muazzam büyüme) üzerine yapılan araştırmalarda da benzer bir sonuca ulaşılmaktadır. David Levine'in İngiltere'deki kırsal tekstil ürünleriyle ilgili çalışması, tek bir kırsal tekstil işçisinin kazancının bir aileyi geçindiremeyeceğini açıkça ortaya koyuyor. İki tekstil işçisinin kazancı bile, bir miktar çiftlik geliri ve/veya çocuk işgücünden elde edilen katkı olmadan genellikle yetersiz kalıyordu. Bununla birlikte, evli bir çiftin tekstil işiyle (ve belki de çok küçük bir toprak parçasıyla) yaşamlarını idame ettirebilmeleri daha fazla çiftin, kendilerine miras kalmasını beklemeden evlenmesini sağladı. Sonuç; daha fazla erken yaşta evlilik, daha yüksek doğum oranları, tekstil bölgelerinde aşırı nüfus ve ücretlerin daha fazla azalmasına yönelik geçekleşen baskı oldu. Azalan ücretler pek çok insanı daha fazla çalışmaya mecbur bırakarak bu sarmalı hızlandırdı.[287] Levine bu nedenle, proto-endüstrileşmenin endüstriyel geleceğin habercisi olmadığını, İngiltere'nin harici bir teknolojik atılımla kurtarıldığı bir çıkmaz yol olduğunu ileri sürmektedir.

Proto-endüstrileşme ile daha hızlı nüfus artışı arasındaki ilişki artık, bu modelin ilk savunucularının gördüğü kadar net görünmüyor. Miras yoluyla toprak edinmeden geçinmeyi ve evlenmeyi de mümkün kılan ücretli tarımsal işgücünün artması, nüfus üzerinde proto-endüstrileşmeye atfedilen etkilerin aynısını yaratabilirdi[288] ve bu durum, yaşamlarını idame ettirmek için en az iki kişinin para kazanmasına ihtiyaç duyan ailelerin

286 Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981, s. 28–29.

287 Levine 1977, s. 58–87. Ayrıca bkz, Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981, s. 57, 77–86.

288 Bkz, Ogilvie ve Cerman 1996'daki literatürün özeti, s. 1–11.

çoğalmasına yol açtı. Bununla birlikte, Levine'in temel fikri (proto-endüstrileşmenin büyük bir atılım kadar, kolaylıkla bir çıkmaza da yol açabileceği) hâlâ geçerli görünüyor. Ayrıca bize, proleterlerin (üretim ve tüketim birimi olan ve hâlâ bir miktar toprağa sahip bulunan bir ailenin mensubu olarak değil, teorik açıdan piyasayla birey olarak karşı karşıya kalanlar) neoklasik beklentilerden, eşit derecede *içe dönük* bir şekilde sapabileceğini de hatırlatıyor.

Peter Kriedte, Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm'un, günümüz Almanya, Fransa, İngiltere ve Belçika'sının bazı bölgelerindeki proto-endüstrileşme üzerine yaptıkları bir çalışmada, tüccarların biriktirdiği kârlar ve örgütlenme teknikleri sayesinde proto-endüstrileşmenin fabrikaların sonraki yükselişine katkıda bulunmuş olabileceğini öne sürüyorlar.[289] Bununla birlikte, işçilerin ekonomik ve demografik sonuçlarına ilişkin olarak çizdikleri tablo, Levine'nin argümanına çok benziyor: Bir içe dönüklük örüntüsü, durgun yaşam standartları ve mevcut kaynaklar üzerinde artan genel baskı.[290] Evlilik kısıtlamalarını yasalaştırmaya yönelik yerel teşebbüslere rağmen, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Almanya'nın ilgili bölgelerindeki hızlı nüfus artışları da proto-endüstrileşmeye eşlik etmiş görünmektedir; özellikle 1840'larda, ücretlerden geçim seviyesinin altında kalacak şekilde kesinti yapılması ve kitlesel eksik istihdam yaygındı.[291] Genel olarak, Almanya'daki yaşam standartlarında en erken 1850'den önce hiçbir iyileşme belirtisi görülmedi. Alman zanaatkârların dörtte biri ila yarısının *yoksulluk sınırı* altında yaşadığı söylenir; Frankfurt'ta, vatandaş olmaya yetecek mülke sahip olan erkeklerin oranı 1723'te %75 iken, bu oran 1811'de %33'e düşmüştür.[292]

Bu nedenle, yaşam standardındaki küçük kazanımlar sayesinde işgücünde artış görülmesi on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar, Batı Avrupa'nın olduğu kadar Çin'in de özelliğiydi. Ancak DeVries'in Avrupa'daki değişiklikleri tanımlamasının diğer bir kısmı, Huang'ın Çin tablosundan tamamen farklıdır: "Çalışkanlık devrimi, hem pazarlanan mal *ve işgücü* arzını hem de *pazarın arz ettiği mallara olan talebi* artıran, hane halkı temelli bir kaynak *tahsisi* süreciydi."[293] Diğer bir deyişle, Avrupalılar

289 Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981, s. 100–101.
290 A.g.e, 77-88, 139.
291 Nipperdey 1996, s. 91–93.
292 A.g.e, 121, 144, 150, 183, 192, 197.
293 DeVries 1994b, s. 249 (vurgu eklenmiştir).

piyasaya mal üretmek için daha uzun süre çalışırken, kazandıkları paranın bir kısmını daha önce kendi yaptıkları ekmek, mum gibi mamul veya yarı mamul ev ürünlerini satın almakta kullandılar.[294] Toplam çalışma saati artmaya devam etse de[295] ev işlerini azaltmak için para harcanması, kadınların zamanının sıfır fırsat maliyetine sahip olmadığının varsayıldığını gösteriyor.

Buna karşılık Huang (açıkça söylemese de), Çinli köylülerin ev işlerinin miktarını önemli ölçüde azaltmadıklarını ileri sürer. Bu nedenle, DeVries'in Avrupa için tanımladığı gibi, aile (özellikle kadın) işgücü artırılıp yeniden tahsis edilmek yerine sadece artırıldığı için endüstriyel mallara yönelik bir kırsal pazar gelişmedi. Şayet doğruysa, bu durum çok önemli bir tezat teşkil edecektir fakat ampirik destekten yoksundur. Bunun yerine, DeVries'in Batı Avrupa tablosunun Çin'in gelişmiş bölgelerini de tanımlıyormuş gibi duruyor.

Her iki sahnede de işgücünde bir miktar artış ve bir miktar yeniden tahsis yaşandı. Kırsal kesimdeki Avrupalıların satın almaya başladığı yeni ürünlerin çoğu, eskiden evlerde emek harcanarak üretilen (çoğu köylü çok az satın almış olsa da kırsal zanaatkarların, gelirleriyle orantılı olarak diğer Avrupalı gruplardan daha çok para harcadığı[296]) kahve, tütün, şeker gibi ürünlerin satın alınan çeşitleri değildi; hatta bu ürünlerin çoğu on dokuzuncu yüzyıla kadar evlerde yoğun bir şekilde tüketilmedi.[297] Bu nedenle, ev işlerine ayırdıkları zamandan çok tasarruf etmeleri eğer fazlasıyla arzulanan pişmiş etteki azalmayı bunun bir telafisi olarak görmezsek, hiç olası değildir. Köylü evlerinde daha yaygın kullanılmaya başlanan (mobilya, tabak, duvar süsleri gibi) diğer eşyalar da işgücü tasarrufuyla ilgili değildir. Aksine, bu eşyalar asgari geçim düzeylerinin ve belki de boş zaman kıyasla belli malları kullanmanın faydasının yeniden değerlendirildiğine işaret ediyor olabilir.[298] Kabul edilen geçim standartlarının yükseliyor değil, değişiyor olması da mümkündür; yani şifonyer sahibi olmanın, başını dik tutup daha az et yemekten daha önemli olması da mümkündür. Ancak giderek yaygınlaşan (fırın ekmeği, birahane birası ve terzi giysileri) başka mallar ev işlerine ayrılan zamandan tasarruf sağladı. (Hatta ev kullanımına yönelik

294 DeVries 1993, s. 107–21.
295 DeVries 1994b, s. 257.
296 Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981, s. 64–65, 68–69; Medick 1982, s. 90–92.
297 Şeker için, bkz. Mintz 1985, s. 132.
298 DeVries 1976, s. 179–80; DeVries 1993, s. 107–14 ve muhtelif sayfalarda.

bütün üretimi saf *işgücü* olarak düşünürsek, bu üretimin bir kısmı oldukça kazançsızdır. Çalışkanlık devriminde etkili olan uzmanlaşma, saatlik ücretlerin azalmasına rağmen, bütün çalışma saatlerinin ortalama getirisinde artışa bile yol açmış olabilir. Diğer yandan, yemek pişirme, çocuk bakımı gibi bazı ev işi türlerinin kısmen *boş zaman* olarak deneyimlenebilmesi nedeniyle konu oldukça karmaşıktır.)

Avrupalılar gibi Çinliler de gittikçe daha fazla miktarlarda şeker ve tütün satın aldılar; hatta daha sonra göreceğimiz gibi 1830'dan önce muhtemelen daha fazla şeker yiyorlardı. Bu satın alımları finanse etmek için çalışmak, işgücünün yeniden tahsis edilmesinden ziyade arttığına işaret ediyordu. Ve hem tahıl hem de et tüketimi, pişirilme yöntemlerinin çok az değişimle birlikte sabit kaldığından,[299] Çin'de ev işlerinden çok fazla tasarruf yapılmış olması muhtemel değildir (yine de Çin gıda işleme endüstrileri üzerine yapılan araştırmalar bu tablonun yeniden değerlendirilmesini gerektirebilir). Belki de en önemli nokta, elimizdeki çok az verinin belirli bir miktar pirinç satın almak için gereken toplam işgücünün 1100 (ekili arazilerin nüfusa oranının en elverişli olduğu zaman) ile 1800 yılları arasında istikrarlı bir şekilde arttığını göstermesidir;[300] bu şablon veba sonrası Avrupa'dakine çok benzer bir şablondur. (Avrupa'da olduğu gibi, on sekizinci yüzyıl Çin'inde de bazı insanlar daha az tercih edilen gıdalara, özellikle de Yeni Dünya'dan gelen gıdalara yöneldi;[301] ancak bu durum gıda maliyetlerinin genel artış örüntüsünü değiştirmez.)

Yeterince kalori almanın maliyeti artsa bile insanların daha fazla gıda dışı ürün satın almaya başlamaları bakımından Çin de Avrupa'ya benziyordu. Genel nüfusun mobilya, mücevher ve başka eşyalara sahip olma oranının arttığına dair bazı kanıtlar vardır. Avrupalıların öldükleri zaman sahip olduğu eşyalarla karşılaştırılabilecek herhangi bir veriye sahip olmadığımız için, Çin'deki çeşitli malların (ve dolayısıyla paranın) boş zamana kıyasla algılanan değerlerindeki yukarı yönlü kaymayı Avrupa'dakiyle karşılaştırmak son derece zordur, ancak değişimin yönü benzer görünmektedir. Var olan kanıtları 3. Bölümde inceleyeceğiz ve Avrupa'ya benzerliğin hayli yüksek olduğunu göreceğiz. Mevcut sorumuz (Çinlilerin artan işgücünün Avrupa'dakinden daha içe dönük olup olmadığı)

299 Perkins 1969, s. 71.

300 Zhao 1983, s. 55–57.

301 Uzak bölgelerde çok önemli olduklarına dikkat ederek, Yeni Dünya gıda mahsullerinin yayılması hakkında, bkz. Ho 1955.

doğrultusunda şunu söylemek yeterli olacaktır ki gıda dışı satın alımlarda bir miktar artış vardı ancak tercih edilen gıdalarda, Avrupa'nın et tüketimindeki azalmayla karşılaştırılabilecek bir azalma yoktu.

Çinliler ayrıca hizmet alımlarını, ölünce geride bıraktıkları eşyalara bakıldığında dayanıklı tüketim mallarını tercih ettikleri ortaya çıkan Avrupalılardan daha fazla olarak çok hızlı bir şekilde artırmış görünmektedir. Örneğin, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar çok sıradan insanların bile parayla dînî ritüel uzmanları ve profesyonel eğlendiriciler tuttuğuna dair çokça kanıt vardır. Aslında, hizmet başına ücret alan dînî ritüel ve eğlence sektörü sekizinci yüzyıldan beri büyümekteydi. Buna karşılık kiliseler ve ödeme almayan topluluklar, Avrupa'nın pek çok yerinde ritüellerinin çoğunu hizmet başına ücret düzenlemeleri olmadan gerçekleştirmeye devam etti. Boş zamanların ticarileştirilmesi İngiltere'deki müreffeh, kentli ve *burjuva* orta sınıflar için bile on yedinci yüzyılın sonlarından on sekizinci yüzyıla kadar oldukça yeni bir fenomendi.[302] Pek çok kültürel farklılık göz önüne alındığında, Çinli tüketicilerin artan satın alma güçlerini kuzeybatı Avrupalılardan farklı yerlere tahsis etmeleri şaşırtıcı olmaz. Çinli ve Avrupalı tüketici tercihleri arasındaki böyle bir fark uzun vadede önemli olabilirdi, fakat bu farkın *içe dönüklüğe* kanıt teşkil etmesi pek mümkün olmazdı.[303] Ancak aynı nedenle, et tüketiminde Avrupa'dakiyle kıyaslanabilir bir düşüş olmadan, Çin'deki diğer tüketim biçimlerindeki artışın, çalışma saatlerindeki artış sayesinde yaşam standardında elde edilen net bir kazanımı temsil edip ettiği belirsizdir.

Dolayısıyla ne yaşam standartları ne işgücü girdileri ne de hane halkı dinamikleri ve işgücü hakkında bildiklerimiz *içe dönük* bir Çin'i *çalışkan* bir Avrupa'nın karşına koymayı haklı çıkarmaz.

302 Çin için, bkz. Teiser (1993) ve Johnson, Nathan ve Rawski 1985'teki makaleler; İngiltere için, bkz. Plumb 1972.

303 Hemen ifade etmek isterim ki, böyle bir fark Çinlilerin (veya Avrupalı olmayan diğer toplumların) mutlaka daha ahiretle ilgili oldukları veya kaynakları verimsiz ritüellerde israf etmeye daha yatkın oldukları anlamına da gelmez. Yerel bir eğlence gösterisi veya cenaze alayı ister profesyoneller ister amatörler tarafından gerçekleştirilsin, aynı kaynakları (insanların zamanı, yiyecek, kostüm malzemeleri gibi) kullanır. Ritüel harcamaları da ekonomik bakımdan diğer harcamalardan daha az verimli değildir. Kitabeler oymak, tıpkı tütün içmek gibi ekonomik talep yaratır ancak ikisi de, alıcıyı daha iyi bir üretici haline getirmek için pek işe yaramaz; belirli bir bağlamda, ikisinden biri, bir kişiyi etkili bir üretici ve topluluğun üyesi haline getirmek için psikolojik açıdan önemli olabilir.

Çin kırsalı gerçekten içe dönük (işgücü fırsat maliyeti çok düşük olan kadın ve çocukların, daha fazla çalışma ve bir kuruş bile olsa daha fazla para kazanma fırsatından asla vazgeçmeyecekleri) bir ekonomi olsaydı hanehalklarının, kadınların iş yükünü azaltmak için neredeyse hiç para harcamaması beklenirdi; fakat harcadılar. Örneğin, 1350-1850 yılları arasında pamuklu giysiler neredeyse tamamen kenevirden yapılmış giysilerin yerini aldı. Huang, kısa lifli olması nedeniyle kenevirin giysi yapımına uygun iplik üretmek için *oldukça ayrıntılı bir işlem* gerektirdiğini belirtiyor; oysa pamuğu işlemek çok daha kolaydı.[304] Bütün Avrupa'da olduğu gibi Çin'de de mum satın alımı arttı; bu da hanehalkı yönetimi için gereken işgücünü azaltmak amacıyla paranın kullanılmak istendiğinin kanıtıdır. Birazdan göreceğimiz üzere, Çinli aileler satılık eşya üretiminde zamandan tasarruf etmek için de daha fazla para harcadılar.

Piyasaya dayalı verimlilik kavramlarını hiçe sayan bazı özel ürünler ev kullanımı için üretilmeye devam ediyordu. Örneğin, nakış becerileri geç imparatorluk dönemi Çin'inde kadınlığın önemli bir simgesi hâline geldiğinden, genç kızların (en azından belirli bir statüye sahip olanların) çeyiz sandıklarına kendi işledikleri eşyaları koymaları yönünde baskı yapılmaya devam edildi. Pek çok genç kız piyasa için tam zamanlı dokuma veya ipek eğirme işinde çalışıp, nakış işlemeli ürünler satın alarak mali durumunu düzeltmek yerine oldukça zaman alsa dahi bu becerileri öğrendi. (Bazıları yüksek fiyatlara rağmen öyle yaptı).[305] Ancak tamamen piyasa odaklı bir yaşama (veya başka bir deyişle, bazı üretim işlemlerinin kültürel olarak anlamlı kullanımına) karşı böyle bir direnç bütün toplumlarda mevcuttur. Homojen *evde üretilen mal ve hizmetler* kategorisi aslında pek çok muayyen üründen oluşur ve herhangi bir kültüre mensup insanlar, bu ürünlerin bir kısmını kendileri ve aileleri için üretmeye devam etme hususunda başka insanlardan daha istekli olurlar. Aynı şey, aile fertlerinin piyasa için yaptıkları işlerle mübadele edilen başka bir soyut homojen kategori için daha da geçerlidir: *Boş zaman.* Bu ifade, (bulmaca çözme, müzik dinleme veya yapma, cinsel ilişkiye girme, başka bir aile ferdinin doğum günü partisine katılma gibi) her türlü etkinliği içerir. Bu etkinliklerden bazısının, diğerlerinden daha fazla gelir (ve dolayısıyla satın alınmış tatmin fırsatları) üretmek için feda edilmesinde hiçbir kültür için sakınca yoktur.

304 P. Huang 1990, s. 44; keten ve kenevirden iplik yapma sorunlarına dair açıklama için bkz,Warden:1967, sırasıyla s. 638–39 ve s. 48-49.

305 Bray 1997, s. 256, 260, 263, 265.

Dolayısıyla, *çalışkanlık devriminde* dönüşüme uğramamış olan bazı ev faaliyetlerinin varlığı (Çin kültürünü anlamak için ne kadar önemli olursa olsun), çok daha fazla olmadıkça veya çok daha temel mallarla ilgili olmadıkça, bu sürecin Çin'de, Avrupa'dakinden daha zayıf yürüdüğünü göstermez. (Örneğin, birini beslemenin yabancılar için para karşılığında dahi yapılamayacak kadar mahrem olduğunu düşünen bir toplum, *çalışkanlık devriminin* önünde Çin'dekinden veya Avrupa'dakinden daha güçlü bir engelle karşılaşırdı). Aksine, bu konularda Çin ile Avrupa arasındaki farklara, net bir *avantaj* olmaksızın her iki yönde de rastlanmaktadır. Örneğin, geniş ailelerde yaşama ihtimalleri Avrupalılardan daha yüksek olan Çinli köylü kadınlar, tarlada veya dokuma tezgahında çalışamayacak kadar yaşlı insanlardan daha kolay ücretsiz çocuk bakım hizmeti alabiliyordu. Avrupalı köylü kadınlar bu tür fırsatlara daha az sahipti; ayrıca Çinli kadınlar, kayınvalidelerinden çocuk bakımında kendilerine yardım etmesini isterken, Avrupalı kadınların böyle bir imkânı yoktu. Çocuk bakımında akraba olmayanlardan yardım istemek ise hem maliyetliydi hem de (bazı dönemlerde) ayıplanırdı.

O halde bu noktada, üretim veya tüketim örüntülerine bakarak Çin'in mi yoksa Batı Avrupa'nın mı daha çok *çalışkanlık devrimi* (işgücünün yeniden tahsisi, aile işgücünün genişletilmesi ve zamandan tasarruf sağlayan tüketimde artış dâhil) yaşadığını veya hangisinin saf *içe dönüklüğe* daha yakın bir şey yaşadığını söyleyemeyiz. İki bölgeyi de aynı kategoriye sokmak ve işgücü piyasalarının, yani hem zaman kazandıran hem de başka mallara yönelik piyasaların ve Avrasya'nın her iki ucundaki demografik baskının önemini kabul etmek en güvenli yol gibi görünüyor. Karşılaştırılabilirlik konusunu perçinlemek için, çeşitli üretim düzenlemelerinde dolaylı olarak bulunan, insanların işgücü zamanına ilişkin değerlendirmelere mümkün mertebe doğrudan bakalım. Önce erkek işgücüne bakacağız, sonra daha az istihdam seçeneğine sahip oldukları için içe dönük bir ekonomiye hapsolmuş kadınların işgücüne eğileceğiz.

Üretim Kararları ve İşgücü Tahsisi

Küçük çiftlik üretim kararları konusunda elimizde yeterli veri bulunmuyor. Fakat erkeklerin tarımsal ücretleri hiçbir zaman işçiyi besleme maliyetinin altına düşmedi ve işleyebileceği toprağa erişimi olanların, kırsal proleterlerden daha kötü durumlarla karşılaşması pek mümkün değildi. Ayrıca, soya küspesi gübresi (hayvan gübresinden [özellikle de kişinin

kendisi tarafından arzedilenlerden] çok daha pahalıya mal olan, ancak çok daha az işgücüyle uygulanabilen) satın alımlarındaki sert artış oldukça fikir vericidir. Hatta ücret ve fiyat verilerine bakılarak, soya küspesi gübresi satın alan hanehalkarının, erkek işgücüne hemen hemen piyasa ücretine uygun oranda değer biçtiği sonucuna da varılabilir.[306] Son olarak, Yangzi Deltası'nda bir *mu* (veya bir hektarın on beşte biri alanda) pirinç yetiştirmek için gereken iş günü sayısına ilişkin tahminler 1600'ler, 1800'ler ve 1930'lar için hemen hemen aynı kalırken,[307] *mu* başına üretim arttığı[308] ve üretim yüzdesi üzerinden alınan kiralar azaldığı[309] için, çalışma saatlerinin arttığı ve vasıfsız işgücünün reel getirisinin azaldığı erken modern dönem Avrupa'sına kıyasla Çin'in bu bölgesindeki tarımsal içe dönüklüğe dair elimizde daha az gösterge vardır.

Kadın işgücünü içeren karşılaştırmalar da Avrupa'yı daha *devrimci* ve Çin'i daha *içe dönük* olarak göstermez. Kadınların ev dışında çalışmasına yönelik kültürel itirazlar Çin'de Avrupa'dakinden daha güçlüydü fakat bu durum, Avrupalı kadınların işgüçlerini, Çinli kadınların ev yapımı ürünlerini sattıkları piyasalardan daha serbest bir piyasada sattıkları anlamına gelmez. Daha önce gördüğümüz üzere, lonca kuralları Avrupalı kadınları ürün piyasalarının dışında tutuyordu. Bu kurallar, erkeklere

306 Pan'a göre (1994, s. 36–38, 110–13; ayrıca bkz. Adachi 1978), otuz ila elli kat sulandırılmış hayvan gübresi kullanılan her yerde, belirli bir ağırlıktaki soya küspesi gübresi, üstelik daha az işgücüyle uygulandı; bu aynı zamanda gübre toplamak için gereken büyük miktardaki işgücünden tasarruf da sağladı. Beş mu çeltiğe yetecek kadar soya küspesi gübresi satın almak için üç tael (Çin gümüş parası) harcayan bir aile, uzun süreli bir işçinin yıllık nakdî ücretinin beşte üçünü, ancak toplam nakdî ve aynî ücretinin dörtte birine yakınını harcıyordu. Soya küspesi gübresinin maliyeti ile satın alınan hayvan gübrenin maliyeti arasındaki fark, bir işçinin toplam bir aylık ücretiydi ve tarlalara taşınması gereken gübre miktarını yaklaşık 2.000-2.800 kg azalttı. Parsellerin ne kadar dağınık olduğuna bağlı olarak, bu miktar bir aylık işgücünün önemli bir bölümünden tasarruf edilmesini sağlayabiliyordu. Adachi, zengin çiftçilerin soya küspesi gübresi alımlarına odaklanmakla birlikte, bu alımları büyük ölçüde işçi ücretlerinden tasarruf etmek için yaptıklarını söylüyor; benzer bir mantık daha küçük çiftlikler için de geçerlidir. (Beş mu'luk bir parsel, on sekizinci yüzyılda Aşağı Yangzi Vadisi'nde ortalama aralığın küçük ucuna yakındı. Makul ortalama parsel yüzölçümlerine yönelik tartışma için, bkz. Pan [1994, s. 521–24].) Gündelik işçilerin ortalama ücretleriyle yapılan karşılaştırmalar istenen verileri sağlamamaktadır, ancak böyle insanlar çoğu günler iş bulamadığından, günlük işçilerin ücretleri geçim düzeyinin epey üzerinde olmak zorundaydı.

307 Pan 1994, s. 41–43.

308 Perkins 1969, s. 21.

309 Bernhardt 1992, s. 228

eşlerini mümkün mertebe ev için üretime (her ne kadar bu durum toplumun büyük bir kesmi için gerçek dışı bir istek olursa olsun) teşvik etmelerini dayatan daha genel kültürel normların bir parçasıydı. Bu nedenle bu kurallar kadın girişimciliğine, kadınların aile yerleşkelerinde kalmaları gerektiğini savunan, ancak evde piyasaya yönelik üretim yapmalarında sakınca görmeyen Çin gelenekleri kadar düşman olabiliyordu. Avrupalı Aydınlanmacı monarkların, Çin'de yılın ilk sabanını İmparator'un sürmesi ritüelini taklit ettikleri halde, İmparatoriçe'nin halkın önünde dut yaprakları toplama ve ipekböceği tanrıçasına hediye etme uygulamasını taklit etmemeleri tesadüf değildir.[310] Kadınların ev için olduğu kadar piyasa için de üretim yapmalarını övme ve bu işleri kadınların ahlaklı çocuklar yetiştirme görevine yardım etmek olarak görme düşüncesi[311] çoğu Avrupalıya yabancıydı.

Elbette, Çinli kadınlar nadiren kendi üretimlerini pazarlar veya yönetirdi. Boş zamanlarını hafife alan ve işgücü getirisi piyasa ücretinin çok altına düştükten sonra bile onları çalıştırmaya devam eden kocalarının veya kayınvalidelerinin denetimi altındaydılar. Ancak daha fazla Avrupalı kadının işgüçlerini doğrudan akraba olmayanlara satması, o kadınların aile içindeki benzer güçler tarafından, istemedikleri halde daha fazla emeğini satmaya zorlanmadığını göstermez.

Dahası, Çinli aileler kadınlarının yaptığı tekstil ürünlerini çok sayıda ve rekabetçi alıcının bulunduğu bir dünyada sattılar; köylü hanehalkları ile tüccarlar arasındaki ilişkiye dair açıklamalar farklılık gösterse de köylülerin kendi mallarıyla birlikte piyasaya girmeye devam ettikleri konusunda herkes aynı fikirdedir.[312] Buna karşılık, Avrupa'daki putting-out sistemi (işçinin satacak ürünü kalmadığı için tüccarların hammadde ve ekipman sağladığı ve avans ücret verdiği sistem) bu işverenlerin, tahılda yükselen *özel ticaretin* yaptığı gibi, rekabetçi bir

310 Çin'deki emperyal çiftçilik ritüellerini taklit eden Fransız ve Avusturya monarkları için, bkz. Ledderose 1991, s. 245–46. Qing Hanedanlığı İmparatoriçelerinin ipekböceği tanrıçası kültüne katılımı için (kadınların imparatorluk görevlileri olarak başkanlık ettiği tek kamu görevi), bkz. Mann 1992, s. 79-81.

311 Çinli düşünürler, bu işleri yapan annelerini gözlemleyen çocukların çalışkanlığı, tutumluluğu ve disiplini öğrendiklerini sık sık ileri sürdüler. Bu nedenle, herhangi bir nakdî gelir elde etmemeyi göze alabilen kadınlar bile evde üretim yapmaya teşvik edilirken, Avrupalı kadınlara, göze alabildikleri takdirde ücretli çalışmaktan kaçınmaları dayatıldı. Bkz. Mann 1992, s. 86–89.

312 Tanaka 1984, s. 90–92; Nishijima 1984, s. 61–62; Lu 1992, s. 490.

işgücü piyasasını atlatabildikleri anlamına geliyordu. Çoğu zaman tüccarlar birbirleriyle rekabet etmemek için ticaret bölgelerini bölüşüyorlardı. Bu durum tüccarlara, işçileri borç köleliğine çok benzeyen bir sistemde tek bir işverene bağlı hale getirmeye veya ücretleri artırmadan işçi toplamaya devam etme imkânı sağlıyordu.[313]

Son olarak, elimizdeki yetersiz ücret verileri, Çin'in Batı Avrupa'dan daha az *içe dönük* olabileceğini gösteriyor. Huang bu konuda, karı-kocadan oluşan ekiplere, tek başına işe alınan bir kocadan daha az para ödendiğini gösteren, on sekizinci yüzyıl Henan Bölgesi ücret sözleşmeleriyle ilgili bir anket çalışmasına sırtını yaslıyor. Böyle bir anlaşmayı kabul etmek bu ailelerin, kadınların geçim ücretinin altında bile çalışmaya devam etmesini iyi bir fikir olarak gördüklerini ve kadınların yapabilecekleri (iplik eğirme ve dokumacılık gibi) diğer işlere çok az ücret ödendiğini gösterir. Ancak, sınırlı ticari tekstil üretimi yapan yoksul bir vilayete ait birkaç sözleşme, zengin ve tekstil üretimi yapan bölgelerle ilgili bir argüman öne sürmek için yeterli değildir; dahası, söz konusu sözleşmeler de biraz muğlaktır.[314] Son olarak, Huang'ın kadın iplik eğiricilerin ve dokumacıların kazançlarına ilişkin tahminleri, birazdan göreceğimiz üzere, ortalama koşulları temsil etmeyen on yedinci yüzyılın sonlarına ait fiyatlara dayanmaktadır.

Buna karşılık Pan Ming-te, on sekizinci yüzyılın ortaları için birtakım farazi fakat akla yatkın köylü ailesi bütçesi oluşturmuştur. Bu bütçeler, Jiangnan'daki yoksul bir köylü ailesine mensup yetişkin bir kadının ve dokuz yaşındaki kızının ipekböceği yetiştirip, buradan üretilen ipliği dokuyarak hanehalkı gelirine yılda 11,73 *tael* (*ons* cinsinden Çin gümüş parası) katkı sağlayabileceklerini ve ev işlerini yapmaya da devam edebileceklerini göstermektedir. Şayet aile, bu üretimi borçlanmadan finanse edebilirse, yıllık 13,73 gümüş *tael* kazanabilirdi.[315] Bu bölgedeki bir erkek tarım işçisi (pek olası bir senaryo olmasa da) on iki aylık bir iş bulmayı başarsa bile yılda en fazla 5 *tael* ve bir miktar yemek kazanacaktı.[316] Aynı erkek

313 Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981, s. 50–51, 102–4.

314 P. Huang 1990, s. 65, Li Wenzhi ve arkadaşları 1983, s. 407, 413–17. Karı-koca işçiler için yapılan sözleşmeler, ebeveynlerin olduğu kadar çocukların iaşesini de kapsayabiliyordu veya yalnızca koca için yapılan sözleşmelerde daha az yemek verileceği belirtilebiliyordu (karısının ona yemek hazırlayacağı varsayımıyla). Bu ihtimallerden biri Huang'ın çıkarımını geçersiz kılacaktır.

315 Pan 1994'ten alınan veriler, s. 97–101. İlave hesaplamalar da ekledim.

316 Zhao 1983, s. 55–56.

işçi, günlük veya aylık olarak istihdam edilmek yerine yıl-boyu istihdam edilseydi bütün öğünlerinde yemek verildiği halde yalnızca 2-4 gümüş *tael* kazanırdı.

Dolayısıyla kadınların *ilave* emeğinin gelir kazanma potansiyeline ilişkin bu tahminler, vasıfsız erkek işgücünün piyasa ücretine eşit veya üzerindedir. Erkek işçi on iki ay boyunca aylık ücretle çalışsaydı ve nakdî ücrete ek olarak bütün öğünlerde yiyecek temin edilseydi, 11.73 *tael* bile bir erkek işçinin 1750 yılı dolaylarında aldığı ücretinin yaklaşık %85'ini oluştururdu. İpek yetiştiren farazi anne-kız ekibimiz, yetişkin bir erkek işçinin pirinç tüketiminin yaklaşık %90'ına denk pirinç tüketeceğinden,[317] kendi geçim düzeyi ücretlerinin üzerinde, hatta erkek işçininkine eşit ücret kazandılar demektir. Bu yüksek ücretin iki kişinin çalışmasını yansıttığı doğrudur, fakat dokuz yaşındaki birinin bir yetişkin kadar para kazanabilmesi pekâlâ beklenemez. Her ikisi de bu işe, on iki ay istihdam edilen farazi erkek tarım işçimizden çok daha az zaman ayırırdı; ayrıca kadınların, mesailerinden gelir elde etmek için en yüksek faiz oranıyla (aylık %10) borç almak zorunda kaldıklarını varsayarken, erkek işçinin gelir elde etme gücüne dair cömert varsayımlarda bulunduğumuz halde durum böyledir.

Kadınların çok daha büyük olan pamuk sektöründeki kazançları da *içe dönüklük* seviyesinin hayli üzerindeydi. Lu Hanchao'nun Aşağı Yangzi üzerine yaptığı araştırmanın gösterdiğine göre, on yedinci yüzyılın sonlarında bir kadın dokumacı, ham pamuğu kocasının tedarik etmesi durumunda üç-dört kişiyi beslemeye yetecek kadar para kazanabiliyordu.[318] Ancak Huang'ın tahminleri gibi Lu'nun tahminleri de 1690 verilerine dayanmaktadır. Çin, ağır bir ekonomik buhrandan yeni çıkıyordu ve farklı malların nispi fiyatları son derece olağan dışıydı. Örneğin, 1696 yılına ait ana fiyat verisi kaynağımız, pamuklu kumaş fiyatlarının o yıl düşük olduğunu, ham pamuğun fiyatının ise sekiz yılın en yüksek seviyesinde olduğunu bildiriyor; bu durum da dokumacıların ve iplikçilerin kazançlarını alışılmadık ölçüde düşürmüş demektir. Ayrıca o dönemde yaşayan birilerinin, 1690'larda pamuklu kumaş fiyatlarının çok düşük olduğunu söylemesi, o kişilerin yakın geçmişe dair anıları göz önüne alındığında son derece çarpıcıdır; 1680'lerde fiyatlar son elli yılın en düşük seviyesine ulaşmıştı ve Ming Döneminin büyük bölümünde

317 Pan 1994, s. 348.
318 Lu 1992, s. 482–83.

geçerli olan fiyatların çok altındaydı.[319] Diğer yandan, Qing Döneminin ortalarına gelindiğinde, orta kalite kumaş fiyatları on yedinci yüzyıldaki fiyatların iki katına yakındı. Yüksek kaliteli kumaş fiyatları da o kadar olmasa dahi yüksekti. (En düşük kaliteli kumaşlar için yeterli veriye sahip değiliz fakat Aşağı Yangzi bölgesinde bu kumaşlardan gittikçe daha az üretildi).[320] Ve bizim için en önemli olan dönem, on sekizinci yüzyılın büyük bölümünü ve on dokuzuncu yüzyılın başlarını kapsayan bu dönemdir.

Ancak on sekizinci yüzyıldaki nüfus patlamasının tahıl fiyatlarını el ürünlerinin fiyatlarından daha hızlı yükselteceğinden şüphelenilebilir. Bu nedenle, iplikçilerin ve dokumacıların reel gelir elde etme gücünü daha sonraki bir tarihi baz alarak tahmin etmek gerekiyordu. Ben bu tahmini Ek E'de, 1750'lerin ham pamuk ve kumaş fiyatlarına dair iki farklı veri seti kullanarak yaptım. Ardından, daha güvenilir görünen ve daha düşük reel kazanç elde edildiğini gösteren, alt kümedeki metni temel aldım.

Kadınların kazancını 200-210 günlük bir çalışma yılına göre hesaplarken, erkek tarım işçilerinin tam on iki aylık bir iş bulduklarını (daha başka birçok şeyle beraber) varsaymaya devam ettim. Gerçekte, yıl boyu çalışabilen kişilerin kadın dokumacılar ve iplikçiler olduğunu varsaymak daha mantıklı olacaktır; Aşağı Yangzi pamuk bölgesinin merkezinde yirminci yüzyılda yapılan bir araştırmada, bir yılda 305 iş günü olduğu tahmin edilmiştir.[321]

Pamuk eğirmekten başka bir iş yapmayan kadınlar, düşük fiyat senaryomuzu kullanacak olursak, yaklaşık 1,3 *shi* yani yetişkin bir kadının ihtiyacının ancak yarısı görecek tahıl almaya yetecek kadar para kazanıyordu. Fakat Huang'ın da işaret ettiği gibi, yalnızca iplikçilik yapan kadınların çok azı yetişkindi ve 1,3 *shi* bile, iplikçilik işinin çoğunu yapan küçük yaştaki bir kızın iplik ürettiği günlerde tükettiği besin miktarından fazla olabilirdi. Üstelik bu durum, düşük fiyat verilerinin kullanılmasının ciddi karamsar önyargıya yol açabileceği tekil bir örnektir. Yüksek fiyat senaryosu ise bu kadınların yine de geçimlik ücretlerin çok üzerinde para kazandığını göstermektedir.[322]

319 Zhang Zhongmin 1988, s. 207.

320 A.g.e, s. 207-8.

321 Xu Xinwu 1992, s. 469.

322 Bkz. Ek E. Düşük fiyat senaryosunun çok karamsar olmasının nedenleri için, bkz. 321-22.

Pamuk eğirmenin yanı sıra pamuk da dokuyan kadınların kazancı çok daha iyi olduğundan, örneğimiz daha net hale geliyor. Böyle bir kadın, yüzyılın ortasında 210 günlük bir çalışma yılında yaklaşık 12 *tael* veya 7,2 *shi* pirinç kazanabilirdi. Bu miktarlar, erkek tarım işçilerinin en iyi senaryomuzdaki kazanç aralığının orta noktasının biraz üzerindedir ve yetişkin bir kadın ile beş küçük çocuğu beslemeye veya gerçeğe daha uygun olarak yetişkin bir kadını, yaşlı bir kayınvalide-kayınpederi ve iki-üç çocuğu beslemeye yeterlidir. Bu kadının az yiyecek ihtiyacı ile yüksek kazancının bileşkesi, aşari geçim düzeyinin üzerindeki fazla paranın, bir erkek tarım işçisinin kazandığı paradan 1,6 ila 3 kat daha fazla olduğu anlamına geliyordu.

Son olarak, yılın 210 günü pamuk ipliği satın alıp tamamen dokumaya odaklanabilen bir kadın, düşük fiyat senaryomuzda bile yılda 16,2 *tael* kazanabilirdi. Bu tutar kadın dokumacı/iplikçinin veya erkek tarım işçisinin kazancından %35 daha yüksektir ve çok yüksek kaliteli kumaşlar üreten (çoğunlukla erkek) şehirli dokumacıların kazancının da fazla altında değildir.[323] Li Bozhong, çalışma yılının uzunluğu ve diğer parametrelere ilişkin farklı varsayımlara rağmen, tarımdan ve el ürünlerinden elde edilen nispi kazançlarla ilgili benzer sonuçlara ulaştı.[324] Özetle, Çinli kadınları piyasaya yönelik işlerini evin içinden yapmaya zorlamak, sosyal ve kültürel açıdan Avrupa'daki kadın işgücü dünyasına kıyasla daha kısıtlayıcı olmuş olabilir, fakat verimliliği suni olarak çok fazla azaltmamıştır.

Evde çalışan Çinli kadınların en az erkek işçiler (ve belki de daha fazla) para kazanması, Jack Goldstone'un ortaya attığı *içe dönüklük* hipotezinin yeni ve kışkırtıcı bir yorumunu düşündüğümüzde önem kazanıyor.[325] Goldstone, Huang'ın aksine, Avrupa'ya kıyasla Çin nüfusunun daha kalabalık olduğunu veya (en azından erkekler için) daha az gelişmiş işgücü piyasalarına sahip olduğunu iddia etmiyor. Aslında benim burada yaptığım gibi, Levine'in ve başkalarının çalışmalarını, genellikle proto-endüstride Çin'le karşılaştırılabilir işgücü fazlasına sahip bir Avrupa tablosu

323 Bu dokumacıların 1730'lar ve 1740'larda aldığı ücretlere ilişkin rakamlar için, bkz. Zhao 1983, s. 57. Bu ücretler Zhao'nun bahsettiği dört örnekten üçünde 16 tael'in altındaydı fakat rakamlar bir kez daha sadece nakit kazançları içeriyordu; oysa işçiler hemen hemen kesin olarak yemek, barınma ve diğer bazı yardımlardan da faydalanmaktaydı.

324 Li Bozhong 1998, s. 150–51.

325 Goldstone 1996, s. 1–21.

çizmek için kullanıyor. Daha sonra ise, iki yeri de benzer olarak ele almaya devam ediyor ve iki yerde de fırsat maliyetleri (dolayısıyla onlara ödenen ücretleri) vasıfsız erkeklerinkinden çok daha düşük ve geneli kadınlardan oluşan çok sayıda insan bulunduğunu (*içe dönüklük* ifadesini hiç kullanmadan) savunuyor.

Goldstone daha sonra, erkek işgücü kullanılarak rekabet edilmek zorunda kalınan bu çok ucuz kadın işgücünün, işçilerini çok daha verimli hale getirmek için makineler kullanan işverenlerin bile potansiyel kârını azalttığını öne sürüyor. Bu nedenle Goldstone (bu noktada Huang'la benzeşerek), Çinli köylü evlerinde kendi kendini sömüren kadınların, fabrika inşa etmeyi daha az cazip hale getirdiğin iddia ediyor. (Goldstone için önemli olanın hususun, kadın-erkek arasındaki ücret farkı olduğuna dikkat edin. Bu nedenle, erkeklerden daha az yemek yiyen kadınlar geçimlerini sağlasalar [ve Huang'ın kullandığı anlamda *içe dönüklüğü* ortadan kaldırıldığında] bile Goldstone'un argümanı hâlâ geçerli olabilir). Goldstone, Avrupa'daki farkın, kadınların çalışmak için evden ayrılabilmesi olduğunu savunuyor. Böylelikle yeni yeni ortaya çıkan değirmenler, rekabet ettikleri çok ucuz işgücünü istihdam edebilir ve yeni makinelerinin kâr etme potansiyelini gerçeğe dönüştürebilirdi. Bu nedenle, Çinli kadınların evde tutulması (oradaki piyasa için üretim yapmalarına rağmen) büyük önem taşıyordu. Avrupa kadar iyi bir sanayileşme adayı olmak için (mevcut sermaye, teknolojik yaratıcılık gibi) diğer bütün faktörleri elinde bulunduran Çin'de, kadınların evde kalması nedeniyle neredeyse hiç fabrika yoktu.

Goldstone'un gündeme getirdiği sorunlardan bazıları bu kitabın başka bölümlerinde ele alınmaktadır. Örneğin; bir toplum, gerekli unsurların çoğuna sahip olduğu halde teknolojik atılım yapamamasının nedenini çeşitli tıkanıklıklarla açıklamanın sorunlu bir yaklaşım olduğunu 1. Bölümde görmüştük. Ayrıca, tekstilin makineleştirilmesinin tek başına, bir toplumu kendi kendini idame ettiren bir büyüme yoluna sokabileceğinden şüphe etmek için bazı nedenler gördük; 5. ve 6. Bölümlerde bu konuda söyleyecek başka şeylerimiz de olacak. Fakat Goldstone'un asıl sorusu hâlâ cevaplanmayı bekliyor: Cinsiyet normları Çin'de tekstilde sanayileşmenin önündeki en büyük engeldi de Avrupa'da veya Japonya'da değil miydi?

Çin'in kadınları aile yerleşkelerinde tutma tercihi kesinlikle güçlü bir tercihti; hatta pek çok yoksul aileyi bile kızlarını fabrikalara göndermekten

alıkoyacak kadar güçlüydü. Ancak fabrikalar olsaydı, kazançlarında cüzi bir artış için bu tabuyu çiğnemeye gönüllü, yeterince kadın (veya ailelerindeki karar verici olan kişiler) bulunurdu. Li Bozhong, ne kadar güçlü ve kadim olsa da *toprağı süren erkek ve dokumacılık yapan kadın* idealinin uygulamada o kadar da kabul görmediğini ortaya koydu. Aşağı Yangzi bölgesine ait pek çok belgede, Ming Hanedanlığının sonlarında (on yedinci yüzyılda) erkeklerin tekstil üretimine yardım ettiğinden, kadınların da tarlalarda çalıştığından bahsedilmektedir. Bu tür referanslara Qing Hanedanlığı döneminin ortalarında da sıkça rastlanmaktadır ancak Taiping Ayaklanması'ndan (1850-1864) sonra tamamen ortadan kalkmışlardır.[326] Ayrıca, uygulanması yavaş yavaş gelişen bu ideal, gündelik işleri hor görmemiş, onlarla iç içe geçmişti. Bu nedenle, erkekler kısmen beceri seviyeleri çok düşük olduğu için tekstil işlerine yardım etmeyi bıraktı[327] (çoklu mahsul uygulaması onlara çiftçilik dışında bir iş yapamayacak kadar az zaman bıraktığı için beceriksizlikleri daha da arttı), aynı zamanda da Jiangnan'daki kumaş üretiminde daha yüksek kaliteli kumaşlara odaklanıldı. Dahası kadınlar, pirinç üretimiyle ipek üretiminin beraber yapıldığı bölgelerde, pirinç üretimiyle pamuk üretiminin beraber yapıldığı bölgelere göre daha erken ve tamamen tarlalardan kayboldular. Bunun nedeni, ipek üretiminin büyük bölümünün ev merkezli atölyelerden şehir merkezli atölyelere kayması, bu durumun da kadınların tarlalara kısa süreli yolculuklar yapmasını zorlaştırmasıydı (ve bu durum atölyeleri erken dönem fabrikalarına oldukça benzeştiriyordu).[328] Çay bölgesi Anhui ile Guangdong ve Fujian'ın şeker bölgelerinde kadınlar on dokuzuncu yüzyıl boyunca erkeklerle yan yana çalışmaya devam etti.[329]

326 Li Bozhong 1996, s. 102–6.

327 A.g.e, s. 105. Bray (1997, s. 206–72), geç imparatorluk döneminde erkeklerin tekstil üretiminde aslında çok daha büyük bir rol üstlendiğini savunmaktadır; bu, eski normların iş bölümünü aşırı ölçüde kısıtlanmadığına dair iddialarımı pek çok açıdan daha da güçlendirecek bir fikirdir. Ancak Bray'in argümanı büyük ölçüde, tekstil işindeki örnek alınacak becerilerin temsilleriyle ve piyasanın en üst eviyesinde yer alan dokumacılarla sınırlıdır (bkz. s. 239–41, 257); bu durum, varlıkları tek başına, yemeklerin çoğunu kadınların yaptığı gerçeğini değiştirmeyen Batı'daki seçkin erkek aşçıların durumuna benziyor

328 Li Bozhong 1996, s. 105. Bu fark, Taiping Ayaklanması'ndan sonra Jiangnan'da tarım yapan kadınlardan bahseden belgelerin yok oluşunu açıklamaya da yardımcı olabilir; çünkü Jiangnan o sıralarda pamuk üreticiliğinden ipekböcekçiliğine büyük ölçekli bir geçiş yaptı (P. Huang 1990, s. 120–22).

329 Gardella 1994, s. 172; Bray 1997, s. 221–22.

Kadınlar bütün bu yerlerde çalışabiliyorlarsa, fabrikalarda neden çalışamıyorlardı? Goldstone'un da belirttiği üzere, yirminci yüzyıldaki fabrikalar bazen zor da olsa yeterince kadın işçi buldu. Çağdaş Güney Çin üzerine yapılan bir araştırmanın gösterdiğine göre; erkekler, *kadınlarının* bu tür işlerde pek çok başka işe göre daha az *göz önünde olduğunu* ve fabrika disiplininin *kadınsılığı* koruma hususuyla pek çok başka işin sunduğu daha rahat çalışma rutininden daha tutarlı olduğunu hissettikleri için, bu önyargı kadınların fabrikalarda istihdam edilmesi lehine işe yarıyordu.[330] Diğer bir deyişle insanlar, kadının iffetini kesin sınırlarla tanımlamak yerine, kültürel normların ve fabrikada çalışmanın birbirleriyle tamamen uyumlu olduğu şeklindeki tevil yollarını buldular. Goldstone, on dokuzuncu yüzyılın sonlarındaki dış etkilerin bu tabuyu epey yumuşattığını savunarak, halkın tutumunun daha önceki yıllarda çok daha büyük bir engel oluşturduğunu varsayar. Geç imparatorluk dönemi Çin'inde elit olmayan ailelerdeki cinsiyet rolleri ve kültürel değişim hakkında ne kadar az şey bildiğimiz göz önüne alındığında, bu argüman tamamen reddedilemez; fakat Li'nin, Ming ve erken Qing dönemlerinde daha az belirgin olan cinsiyete dayalı iş bölümüne dair kanıtları, bunun pek muhtemel olmadığını gösteriyor.

Bu sözde katı tabunun ne kadar güçlü olduğuna dair bir başka soru da Goldstone'un ipek endüstrisine dair açıklamasıyla ortaya çıkıyor. Buhar makinesi kullanılan (makineleşmiş iplik eğirme ve dokuma tezgâhları gibi bir hanenin toplayabileceğinden daha fazla işgücü gerektiren) ipek fabrikaları, pamuk teknolojisinden daha hızlı yaygınlaştı. Goldstone bunun ilk olarak, aşiretlerin ve geniş ailelerin çok güçlü olduğu Güneydoğu Çin'de gerçekleştiğini ifade eder. Goldstone daha sonra bu geniş ailelerin, eşlerini ve kızlarını akraba olmayan kişilere teşhir etmek zorunda kalmadan yeni makineleri çalıştıracak kadar büyük bir işgücü oluşturabileceklerini savunur. Bu nedenle, Güneydoğu Çin'deki bir çekirdek ailenin makinelere hızla uyum sağlamasının, kadınları aile içinde tutma kaygısından kaynaklandığını ve bu kaygının da başka teknolojilerin yaratılmasını/uygulanmasını engellediğini ileri sürer. Yine de Guangdong'da ipeğin yanı sıra çok miktarda pamuk ipliği ve kumaş üretildi; hatta Guangdong, on altıncı yüzyıldan itibaren her iki tekstil üretiminde de Aşağı Yangzi'den sonra ikinci sıradaydı. O halde bölgenin akrabalık yapılarının

330 C. K. Lee 1995, s. 385.

sunduğu daha büyük kadın iş birimleri fırsatı, neden pamuk üretiminde de kendini göstermedi?[331] (Aslında elimizde, 1833 yılında Guangdong'un Foshan vilayetinde pamuklu kumaş üreten birkaç büyük şehir atölyesinin bulunduğuna dair bir belge var, fakat en azından bir tarihçi bu kaynağın yanlış olduğunu düşünüyor).[332]

Ancak Goldstone'un hipotezine karşı en tatmin edici kanıt (en azından 1800 öncesi dönem için), farazi fabrikaların erkek işçi istihdam etmek zorunda bırakılmaktan zarar görmeyeceklerini gösteren, yukarıda açıklanmış kazanç karşılaştırmalarıdır. Ayrıca Huang'ın işaret ettiği üzere, Aşağı Yangzi'de tam zamanlı pamuk eğirme işi yapan kızların çoğu çocuktu ve her iki cinsiyetten çocuk işçilere kamusal alanda sık sık rastlanıyordu.[333] Dolayısıyla Goldstone'un, Çin'de kadınların eve kapatılması ile fabrikaların olmaması arasında kurduğu bağlantı, on sekizinci yüzyıl için zayıf görünmektedir. İngiliz kadınları eve kapatılsaydı Goldstone'un tanımladığı sorun gerçekten var olurdu, çünkü İngiltere'de erkeklerin ve kadınların gelir gücü arasındaki farklar, Aşağı Yangzi'dekinden çok daha büyüktü.[334] Ancak elimizdeki kanıtlar, İngiliz kadınlarına göre Çinli kadınların, gözden uzak tutulmalarına rağmen kazanç konusunda erkeklerinin çok daha az gerisinde olduğunu gösteriyor. Ayruca Çin'de, tarımsal faaliyetlerin yoğun olmadığı zamanlarda endüstri için ucuz erkek işgücü de mevcuttu. Bu durum, daha önce de gördüğümüz üzere, erken dönem Fransız endüstrisinin çoğuna güç veren bir olgudur (ancak bu, fabrika sanayileşmesinin doğum yeri olan Kuzey İngiltere'de ender rastlanan bir durumdur). Son olarak şunu da hatırlamalıyız ki, insanlar makineleşmenin mümkün kıldığı verimlilik farklarını anladıktan sonra, makineleşmeyi kârsız hale getirebilecek bir ücret farkı ortaya çıktığını düşünmek neredeyse imkânsızdır. Sonuçta İngiliz pamuk ipliği, herhangi bir toplumda görebileceğimizden

331 Goldstone şunu ileri sürebilir ki; akrabalık yapısı, değerini kanıtlamış bir teknolojinin benimsenmesine izin verecek kadar esnektir, fakat birilerini mevcut toplumsal cinsiyet normlarının sınırlarını genişletmeyi gerektiren yeni bir makine hayal etmeye ve kullanmaya teşvik edecek kadar esnek değildir. Bu iddia imkânsız değildir, ancak doğası gereği ölçülemeyen bir faktöre çok kesin bir etki derecesi atfetmemizi gerektirir, bu da bu argümanı yanlışlanamaz hale getirir.

332 Chao (1977, s. 30–31) söz konusu belgeyi reddeder. Guangdong'da üretilen tekstil ürünleriyle ilgili daha yakın tarihli çalışmalar yapmış olan Robert Marks bu konuda o kadar emin değildir.

333 P. Huang 1990, s. 95.

334 Horrell and Humphries 1995, s. 102–3.

daha yüksek bir ücret farkına ve oldukça yüksek nakliye maliyetlerine rağmen, on dokuzuncu yüzyılda Hindistan piyasasına hâkim oldu.

Bütün bunlara rağmen yine de Goldstone'un hipotezinin, Çin'in pamuklu kumaşa geçişi (dört yüz yıldan uzun bir süre sonra İngiliz pamuk iplikçiliğinde devrim yaratan makinelere çok benzeyen rami elyafı eğirme ekipmanlarına sahip oldukları 1330'lar) ile Çin iplikçiliğinin nihayet makineleştiği yirminci yüzyıl arasındaki uzun dönemin bazı bölümlerinde önem teşkil edebileceğini belirtmekte fayda var. 6. Bölümde, on dokuzuncu yüzyılın başları ve yirminci yüzyılın başları gibi, özellikle ciddi nüfus baskısının olduğu dönemlerde Çinli dokumacıların reel gelir elde etme gücünün tarım işçilerine göre sert bir şekilde düştüğünü göreceğiz; bu koşullar altında Goldstone'un bazı sorularına geri dönmemiz yerinde olacaktır. Fakat Goldstone'un hipotezinin, sanayileşmenin neden, ne zaman ve nerede başladığına dair pek çok soruya cevap verebilmesi pek mümkün durmuyor.

O halde genel itibarla, Çin'deki işgücü kullanımı, tıpkı toprak kullanımı gibi, *piyasa ekonomisi* ilkelerine en az Avrupa'daki kadar, hatta muhtemelen biraz daha iyi uymaktaydı; *çalışkanlık devrimi* Avrasya'nın iki ucunda da ortak bir temaydı. Erken modern dönemde ortaya çıkan Avrupa kurumlarının, dar fakat önemli bazı faaliyet sınıflarının getirilerini, o faaliyetlerin ekonomiye katkılarıyla Çin'dekinden daha yakın eşleştirmesi elbette mümkündür. Örneğin, on sekizinci yüzyılda İngiltere'de çıkarılan patent yasasının mucitlerin, çalışmalarının tam değerine daha yakın bir kazanç elde etmelerini sağladığı ve bu nedenle Sanayi Devrimi'nin teknolojik atılımlarını etkilemiş olabileceği öne sürülmüştür.[335] Fakat bu argümanlar doğru olsa bile, ancak incelediğimiz dönemin sonlarına doğru önem kazanırdı. O zaman bile, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından önce Batı Avrupa ekonomisinin (hem coğrafi hem de ekonomik sektörler açısından) ne kadar az bir kısmının yeni teknolojiler tarafından dönüştürdüğünü ve en önemli icatların bile devrim niteliğindeki etkiler yaratmak için Avrupa dışındaki tesadüflere ve konjonktürlere ne kadar bağımlı olduğunu hatırlamamız gerekiyor. Bu nedenle, icatlar piyasasını yöneten kurumlardaki bir farklılık, Avrupa'nın en erken 1830'dan önceki herhangi bir zamandaki muhtemel ekonomik liderliğini açıklamak için çok yetersiz olacaktır.

335 North 1981, s. 164–66.

Sonuç:
Erken Modern Dünya Ekonomisindeki Birden Çoklu Merkez Bölgeler ve Ortak Kısıtlamalar

Bu noktaya kadar, yirminci yüzyılın ortalarından önce Avrupa'nın kendi içinde oluşturduğu verimlilik avantajlarını vurgulayan çeşitli argümanları inceledik ve bunların hepsini şüpheli bulduk. Batı Avrupa'nın demografik-evlilik sistemi, benzersiz olmasına rağmen güçlü doğurganlık kontrolü sağlamıyor ve Batı Avrupalılar, diğer çeşitli bölgelerdeki insanlardan daha uzun yaşamıyordu. Batı Avrupa'nın sermaye stokunun çok daha büyük olduğunu veya bünyesinde tepeden tırnağa üstün teknoloji barındırdığını gösteren çok az kanıt var. Batı Avrupa'nın araziye ve işgücüne yönelik faktör piyasaları, Smithyen özgürlük ve verimlilik fikirlerine Çin'den daha yakın değildir, hatta çok daha uzaktır. Ayrıca daha yakından incelendiğinde, Çin'in sürekli kötülenen aile işgücü kullanma modellerinin, değişen fırsatlara ve fiyat sinyallerine Kuzeybatı Avrupa'daki modeller kadar duyarlı olduğu görülüyor. O halde, Batı Avrupa'nın en gelişmiş bölgeleri, benzersiz olmanın ötesinde Avrasya'daki diğer yoğun nüfuslu merkez bölgelerle önemli ekonomik özellikleri (ticarileşme, malların, toprağın ve işgücünün metalaşması, piyasa odaklı büyüme ve hem doğurganlığın hem de işgücü tahsisinin hane halkları tarafından ekonomik eğilimlere göre ayarlanması) paylaşmıştır.

Ayrıca, bu kalkınma örüntülerinin herhangi bir yerde *doğal olarak* bir sanayileşme atılımıma yol açtığını düşünmek için hiçbir neden yoktur. Aksine, bütün bu merkez bölgeler piyasaların tek başına çözemeyeceği temel teknolojik ve ekolojik kısıtlamalar bağlamında, çoğunlukla iş bölümünün artmasıyla, kişi başına mütevazı bir büyüme yaşıyordu. Hayatı idame ettirmekten ve üremeden daha fazla ayrılmış faaliyetleri araştıran 2. Kısımda, *gereksiz* tüketim davranışlarına daha yakından bakacağız ve bir faktör piyasasını şekillendiren kurumları, yani büyük ticari ve mali sermaye birikimlerini yöneten yasal ve sosyal rejimleri son kez karşılaştıracağız. Burada da bazı farklar bulacağız, fakat bu farklar Avrupa'nın eşsiz yükselişini açıklamaya yetecek boyutta olmayacak. Bu da 3. Kısımda bizi, ilk iki bölümde kısaca değinilen ortak ekolojik kısıtlamaları daha ayrıntılı bir şekilde

incelemeye götürdüğü gibi, burada tartışılan büyüme türlerine devam edebilmek ile yeni ve çok daha çarpıcı bir büyüme türünü benimsemek arasındaki ilişkileri daha ayrıntılı bir şekilde incelemeye de götürecek. Doğu Asya'daki merkez bölgeler, çevrelerindeki ülkeler piyasa odaklı büyümede alışık oldukları rolleri tam da oynayamaz hale geldiğinde, Avrupa'nın merkez bölgelerine Yeni Dünya'da beklenmedik bir ekolojik fırsat sunan faktörlerin de içinde bulunduğu konjonktürel faktörlerin bu geçişteki rolüne de 3. Kısımda yakından bakacağız.

II

YENİ ETHOSTAN YENİ EKONOMİYE Mİ? TÜKETİM, YATIRIM VE KAPİTALİZM

GİRİŞ

1. ve 2. Bölümlerde, bölgenin endüstriyel büyümeye erken girişini açıklamak için 1800 öncesi Batı Avrupa kurumlarını kullanan ve yaygın olarak kabul gören bazı argümanları inceledik ve başka bölgelerle ilgili yakın tarihli kaynaklar göz önüne alındığında bu argümanların hiçbirinin ikna edici olmadığını gördük. Batı Avrupalıların 1750'den, hatta 1800'den önce Eski Dünya'nın yoğun nüfusa sahip farklı bölgelerindeki çağdaşlarından daha verimli olduklarını düşünmek için çok az neden olduğu anlaşıldı. Arazi ve işgücünün faktör piyasalarını incelediğimizde ise şaşırtıcı bir şekilde, Çin'in verimli ekonomik kurumlara ilişkin neoklasik fikirlere 1800 öncesi Batı Avrupa kadar uyumlu olduğunu gördük.

Daha sonra, günlük ekonomilerinde benzer kalkınma düzeylerine ve eğilimlerine sahip çeşitli erken modern dönem merkez bölgelerle baş başa kaldık; bu bölgelerin büyük çoğunluğunun ekonomileri yaşam gerekliliklerinin üretildiği, satın alındığı ve satıldığı kaynaklardan, becerilerden, kurumlardan ve faaliyetlerden oluşuyordu. Batı Avrupa'nın, ne on dokuzuncu yüzyıl sanayileşmesini ne de Avrupa'nın emperyal başarısını açıklamaya yetecek bir üstünlüğü vardı. Sanayileşmenin zorlayıcı süreksizliğine, ortak kaynak kısıtlamalarından kaçışa ve *dünyanın atölyesi* rolünü üstlenmeye hiçbir bölgenin *doğal olarak* yönelmesi söz konusu değildi.

O halde sosyal ve ekonomik hiyerarşi basamaklarını tırmanma zamanı gelmiştir. Şimdiye kadar ele alınan argümanlar ya ekonomideki sermaye birikiminden, kaynak tahsisinden ve piyasa talebinden ya da hanehalkının büyük çoğunluğunun kararlarını şekillendiren kurumlardan bahsetmektedir. Bu alanlarda gözle görülür farklılıklar olmamasına rağmen, zengin hanelerin çok önemli bir azınlığının, sermaye biriktirerek veya satın almak istedikleri şeylerden vazgeçerek ekonomik değişimi canlandırma yetenek ve eğilimlerini etkileyen farklılıklar bulunabilir. Pek çok bilim adamı bu tür farklılıkların gerçekten var olduğunu iddia ediyor ve bunların Avrupa'nın benlik, kozmos ve ekonomi dışı diğer konularla ilgili, kültüre özgü bazı değişikliklerinden kaynaklandığını dile getiriyor. Avrupa'nın benzersiz kalkınma yoluna dair en ünlü kültürel açıklama Max

Weber'in *Protestan etiği* ve *çileci* kapitalizm tartışmasıdır; fakat günümüzde pek çok bilim adamı bu tartışma yerine, Avrupa'nın tüketime (özellikle lüks tüketime) yönelik belirli tutumlarının teşvik edici etkilerine odaklanır. Bazı argümanlar benzersiz bir Avrupa *materyalizmini* savunarak, görünüşte çelişkili olan bu fikirleri bir araya getirmeye çalışır.[1] Kültürü daha az temel alan diğer argümanlar, Avrupa politik ekonomisinin ticari sermayeye kucak açtığını ve mali kaynakların başka yerlere göre daha kolay toplanmasına, daha iyi korunmasına ve daha verimli bir şekilde kullanılmasına imkân verdiğini iddia etmektedir.

Çeşitliliklerine rağmen bu argümanların pek çok ortak noktası vardır. Hepsi de, üreticilerin büyük çoğunluğunun faaliyetleri yerine ekonominin *hâkim tepelerine* odaklanır (ancak bir kısmı, üst sınıfın fikir veya uygulamalarının toplumun daha geniş bir bölümüne yayılmasını da vurgular). Argümanların tamamı algılanan değeri (bazı sosyal halkalarda belirli lüks mallara erişim imkânının evliliğin ve meşru olarak çocuk sahibi olmanın ön koşulu olması gibi) sosyal beklentilerde yansıtıldığı şekli hariç temel, biyolojik ve asgari geçinme düzeyi için gerekli olan ihtiyaçların tatmini hususunda yaptıkları katkıları çok az olan malların üretimine, tüketimine ve dağıtımına odaklanır. Ayrıca, bu tür malların değeri genellikle *egzotik* olmalarından kaynaklanır. Bu nedenle, şimdiye kadarki tartışmalarımızın çeperinde kalan uzun mesafeli ticaret, bu bölümde daha belirgin bir rol oynamaktadır.

Buharlı gemilerden önce yapılan uzun mesafeli ticaret başka sorunları da gündeme getirmektedir. Bu tür ticari girişimlerin başlangıcı ile elde edilen malların satışı arasındaki uzun gecikme, finansal aracılığın hikâyenin önemli bir parçası haline geldiğini gösterir. Bu nedenle, soyut servetin (yani arazi, depolanmış tahıl veya hemen kullanılabilen mallar yerine, kağıt para, değerli metaller veya borç senetleri şeklinde sahip olunan servetin) durumuyla ilgili hususlar da insanların bu tür bir serveti (hemen başka bir forma dönüştürmek yerine) saklama eğilimi, dönüştürme işleminin yasalarla veya geleneklerle (elbette, başka varlıklara tanınan koruma derecesinden çok farklı olabilen derecelerde) korunabildiği ölçüde farklılıklar gösterdiği için çok önemli hale gelir. Soyut zenginliğin yanı sıra, yasal

1 Örn. Mukerji, 1983.

tekel imtiyazı ve diğer özel imtiyazlar gibi, genellikle uzun mesafeli ticaretle bağlantılı çeşitli hakları da değerlendirmeliyiz.

Uzun mesafeli ticaret hiçbir zaman bir araya gelmeyecek olan üreticileri ve tüketicileri birleştirdiğinden, bu tür bir ticaret aynı zamanda stratejik makamlarda bulunan az sayıdaki kişiye daha yerel, çok taraflı ve yüz yüze piyasalarda mümkün olandan çok daha yüksek kârlar elde etme imkânı sundu. Dolayısıyla, Fernand Braudel'in de vurguladığı üzere, on beşinci yüzyıl ile on sekizinci yüzyıl arasındaki en büyük tüccarların *kapitalizmi* koşulların, tam rekabet piyasasının koşullarına en az benzediği yerlerde gelişti. Braudel yine de bu tür bir takasın çok iyi geliştiği sistemleri *kapitalist* sistemler olarak adlandırır; çünkü böyle toplumlarda kredi ve finansal araçlar büyük bir rol oynar, sermaye genellikle daha fazla sermaye biriktirmek için kullanılır ve bu toplumlar böyle birikimler yapılmasını kolaylaştıracak şekilde yavaş yavaş yeniden şekillendirilir. Bu nedenle, *kapitalizmin* hem kültürü hem de ekonomi politiği, şu ana kadar tartıştığımız günlük yaşam ve piyasa ekonomisi dünyalarından ayrı ele alınmalıdır. Kapitalizmin *kültürel* ve *kurumsal* argümanlarını birleştiren şey (kültürün ve kurumların hiçbir zaman gerçekten birbirinden ayrı olmaması dışında), bu argümanların 1. Kısımda tartıştığımız piyasalarla, geçimlikle ve sıradan insanlarla ilgili argümanlardan farklı olan yönleridir.

Ancak bu argümanların çoğunun, Batı Avrupa'nın başarı şansını Çin'in ve Japonya'nınkinden kesin olarak ayırmayı başaramadığını da göreceğiz. (Hindistan karmaşık bir ara örnektir). Bazı farklar göze çarpmaktadır fakat bunlar açıklanamayacak kadar küçük farklardır. Hem lüks ürün talebinin hem de kapitalizmin ekonomi politiğinin, Avrupa'nın Yeni Dünya üzerinde kontrol sahibi olmasıyla çok ilgisi vardır (gerçi diğer konjonktürel faktörler de önemlidir). Sonradan, Yeni Dünya'nın hayati öneme sahip olduğu anlaşıldı; bunun nedeni, bazı akademisyenlerin iddia ettiği gibi sermaye birikimi değil, Avrupa'nın ekolojik olarak kısıtlı ve emek yoğun bir kalkınma (Çin ve Japonya ile paylaştığı) güzergahından ayrılıp, muazzam miktarlarda enerji ve arazi kullanan çok daha dönüştürücü bir yola girmesine Yeni Dünya'nın kaynaklarının yardımcı olmasıydı.

3. Kısıma, 5. Bölümde inceleyeceğimiz ekolojik kısıtlamalarla (ve bu sebeple de sıradan insanların dünyasına geri dönerek) başlayacağız. 6. Bölümde, Avrupa'nın bu kısıtlamaları hafifletebilmesinin kurumsal, ekolojik

ve konjonktürel nedenlerini inceleyecek ve bu nedenlerin Sanayi Devrimi için önemini ele alacağız. Ardından hem Batı Avrupa'nın akıbetini hem de Batı Avrupa'nın sadece gezmeye çıktığı, kaynak tasarrufu sağlayan, emek yoğun yolda yürüyen bölgelerin akıbetini inceledikten sonra, *Doğu-Batı* ayrışmasına kısaca değineceğiz.

III. BÖLÜM

LÜKS TÜKETİM ve KAPİTALİZMİN YÜKSELİŞİ

Lüks Ürünlerin Sıradanlaşması

1400 yılından sonra *lüks malların* veya *tüketim toplumunun* yükselişiyle ilgili argümanlar kabaca iki gruba ayrılır. İlk grup, çok zenginler arasında lüks tüketimin arttığının altını çizerek, (ipek, ayna, gösterişli mobilyalar gibi) pahalı ve dayanıklı malların yayılmasına yapılan yeni vurgunun, üretimi teşvik etmekte pek işe yaramayan (büyük bir maiyete sahip olmak gibi) önceki statü simgelerinin yerini aldığını ileri sürüyor. Werner Sombart, bu durumu lüks tüketimin *nesneleştirilmesi* olarak adlandırmıştır.[2] Bu değişimin bir parçası olarak lüks ürünler, prestijli mallara sahip olmak için belirli sosyal kriterleri karşılayanlarla sınırlı kalmayıp, satın alacak parası olan herkes için yavaş yavaş erişilebilir hale geldi. Fakat bu yeni lüks ürünler, eskisinden hızlı değişmeye başlayan estetik anlayışına uygun olarak yaygınlaşınca bir statü halini aldı. Bu estetik anlayışı kısmen, yeni zenginliğin tüketim yoluyla çok basit bir şekilde statüye dönüşmesine karşı eski elitlerin bir savunmasıydı. Lüks tüketim modasının hızla yaygınlaşması, mobilya veya kristal eşya gibi dayanıklı mallara sahip olanlara bile yeni lüks ürünler satın almayı dayattı; öyle ki, bu ürünlere yönelik talep, toplumsal açıdan gerekli olduğu düşünülerek her türlü maddi ihtiyaçtan kopuk hale geldi.

Son olarak bu argümanlar, yüksek statü göstergesi olan bu tüketim kalıplarının aşağı halk tabakaları tarafından taklit edildiğini söyler. Yoğunlaşmış piyasalar da yaratan kentleşme, bu taklidi kolaylaştırdı. Yeni öz benlik kavramları ve toplumsal yapıdaki akışkanlık, bu taklidi daha da teşvik etti. Bu akışkanlık yalnızca sonradan görme zenginlerin değil, orta sınıfın, hatta bazı yoksulların bile paralarını uygun tüketim malları yoluyla sosyal mevkiler talep etmek için kullanmalarına imkân veriyordu.

Sidney Mintz'in erken modern ve modern dönemde Batı'da şeker tüketiminin artmasına ilişkin meşhur tartışmasını da içeren ikinci argüman

2 Sombart 1967, s. 95.

grubu da toplumun en üst tabakasında başlar, fakat eskiden lüks olan eşyaların orta sınıf için ve nihayet yoksullar için gündelik eşyalara dönüşmesini vurgular. Bu argümanların kıymetli ve dayanıklı lüks eşyalardan çok, küçük birimler halinde bulunan ve genellikle hızlı tüketilen ürünlere odaklanması şaşırtıcı değildir. Böyle ürünler arasında gümüş saç tokası veya çerçeveli bir resim bulunabilir fakat çoğunlukla Mintz'in *uyuşturucu gıdalar* dediği ürünlerden oluşuyordu. Bu gıdalar; şeker, kakao, tütün, kahve ve çay gibi, tamamı on altıncı yüzyıl Avrupa'sının her yerinde egzotik lüks ürünler olarak bulunan, ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı Avrupa'nın çoğu yerinde sıradanlaşmış olan ürünlerdi.[3]

Bu iki fenomen örtüşse de üst tabaka lüksüne odaklananlar, daha mütevazı halk tabakasına ve *uyuşturucu yiyeceklere* odaklananlara göre, lüks tüketimle sanayileşme arasındaki farklı bağlantılara vurgu yapar. Halkın tüketimiyle ilgili argümanlar genellikle piyasa dışında edinilemeyen bu eşyalara yönelik talebin, sıradan insanları nakit parayı daha fazla arzular hale getirdiğini ileri sürer. Dolayısıyla lüks eşyalar insanları, temel geçim ihtiyaçlarını karşılayacak kadar para kazandıktan sonra para için çalışmayı bırakmak yerine daha fazla, daha yoğun ve daha çok piyasa için çalışmaya teşvik etmiştir. Diğer bir deyişle, *geçim düzeyini* yeniden tanımlanmıştır öyle ki, *geçim düzeyi* kavramı, (bazılarının evde üretilmesi mümkün olmayan) satın alınan malları daha çok kapsamaya başlayarak bir önceki bölümde tartıştığımız *çalışkanlık devrimine* katkıda bulundu. (Birinin, çeyizine kendi diktiği yorganı koyması gibi geleneksel bir gereklilik bir ailenin, kızlarının zamanını nasıl kullanacakları hususunda piyasayı belirleyici olarak kabul etmesini yavaşlatmışsa, misafirlere ikram etmek üzere çay veya sigara bulundurma gibi bir gereklilik de kişiyi *mukayeseli üstünlüğe* daha fazla tutunmaya itmiştir. Ancak bu hususların ikisi de birbirlerine nispetle *bireysel tercihe* karşılık bir *toplumsal zorlama* meselesi değildi.) Değişen sosyal beklentilerden ayrı olarak, yeni gıdaların birçoğu çok az bağımlılık yapıyordu ve işçinin evinden uzakta gerçekleştirilme ihtimali gittikçe artan disiplinli çalışma alışkanlıklarına çok uygundu. Yeni gıdaların tamamı uyarıcıydı, kolayca ambalajlanabiliyordu ve bu sayede iş günü içinde mola verildiğinde aralıklı olarak *enerji depolamak* için minimum çabayla hazırlanıyordu.

Dolayısıyla bu argümanlar, bu malların tüketiminin toplam talebi nasıl artırdığına ve bu talebin, sıradan insanların üretici olarak davranış biçimini

3 Mintz 1985, s. 108.

nasıl değiştirdiğine odaklanır. Dahası, Avrupalılar (tahıldan, at arabalarına ve giysilere kadar) her türlü başka ürünü üretmek için kendi kapasitelerini kullandılar fakat uyuşturucu gıdaları kendileri üretmediler. Şeker, tütün gibi ürünler Avrupa dışında, genellikle köleler veya zorla çalıştırılan başka işçiler tarafından yetiştiriliyordu; böyle işçilere, onları daha verimli kılma beklentisiyle çeşitli tüketim malları verilmiyordu. Bu Avrupa dışı çalışma sistemleri Avrupa'nın hikâyesi için önem teşkil ediyordu. Bunun nedeni ise Avrupa'daki üretimi artıracak yeni dürtülere örnek teşkil etmeleri değil, uyuşturucu gıdaların ulaşılabilirliğini artırıp, fiyatlarını düşürmeleriydi.[4]

Daha dayanıklı ve pahalı lüks mallara odaklanan argümanlar oldukça farklıdır. Bu lüks malları satın almak için paraya ihtiyaç duyulmasının, elit kesim mensuplarını sahip oldukları verimli varlıkları daha akılcı bir şekilde kullanmaya ve böylelikle piyasaya daha fazla tahıl veya başka sıradan mallar getirmeye ittiği iddia edilebilir. Fakat bu tür argümanların kanıtlanması zordur ve örneğin, bir bataklığın kurutulmasının finansmanını engelleyecek kadar incik boncuk satın alınması gibi durumlara karşı dengelenmelidir. Uşak çalıştırmak da dahil olmak üzere, elit kesimin eski davranış biçimleri de talep yaratmıştır.

Diğer yandan, bu dayanıklı lüks malların çoğu genellikle Avrupa'da üretildi ve lüks mallara yönelik talebin yoğunlaştığı şehir merkezlerinin ortaya çıkışı, üreticilerin üretimi artırmaları, ölçek ekonomileri oluşturmaları ve yeni teknikler uygulamaları için önemli teşvikler yarattı. Pahalı hammaddeler satın almaya, vasıflı işçilere ücret ödemeye ve güçlü ancak nakit sıkıntısı çeken müşterilerinin borçlarını ödemesini beklemeye yetecek kadar işletme sermayesine sahip olanlar için çok büyük fırsatlar vardı. Böylelikle, lüks ürün üreticilerinin belirli bir alt kümesi başarılı kapitalistler haline gelirken, diğerleri yavaş yavaş ücretli işçiler haline geldi. Sonuç olarak, dayanıklı lüks tüketim mallarıyla ilgili tartışmalarda ekonominin tamamı için toplam talepten söz edilse de bu tartışmalar, büyüyen lüks tüketim piyasasının

4 Mintz (1985, s. 57–60); işletme ölçekleri, iş yoğunlukları ve yakın denetim ve koordinasyon ihtiyaçları açısından Yeni Dünya plantasyonlarının, Avrupa'daki fabrikaları önceden canlandırmış olabileceğini öne sürer. Fakat Yeni Dünya'da çalışmayı yoğunlaştırmak için doğrudan baskı yapılmasını, Avrupa'nın üretimine yönelik bu yeni lüks malların devrimci tarafını oluşturan tüketici motivasyonundan ayırt etme hususunda oldukça nettir. Ayrıca, plantasyonların fabrikalara benzediği bazı yöntemleri gösterse de, herhangi bir doğrudan öğrenmenin gerçekleştiğini göstermez; diğer yandan ilgili özelliklerin uyarlanabileceği birçok başka kurum mevcuttur.

malların üretim yöntemlerini değiştirdiğine, yeni kurumları teşvik ettiğine ve üreticilerdeki farklılaşmaya odaklanır.

Bu nedenle, uyuşturucu gıdalar ve revaçta olan lüks mallar hakkındaki argümanlar, bir önceki kısımda gündeme getirilen konularla, yani piyasalara halkın katılımıyla, işgücü dağılımıyla ve halkın yaşam standartlarıyla ilgilenmektedir. Diğer yandan, dayanıklı fakat daha ayrıcalıklı lüks mallarla ilgili argümanlar, 4. Bölümdeki kapitalizm tartışmasına ait meselelere, yani firmaların yapılarındaki değişikliklere, kredi verebilenlerin üretim kontrolünü artırmasına ve yeniden yatırım yapmak için güçlü teşviklere sahip az sayıda insanın kâr biriktirmesine işaret etmektedir. Bu nedenle, elit tüketicilik kronolojik olarak daha önce gelse de ilk olarak gündelik lüks malları ele almak analitik olarak daha anlamlıdır.

Erken Dönem Avrupa ve Asya'sında Gündelik Lüks Tüketim Malları ve Popüler Tüketim

İdeal durumda, tekil malların tüketimini değil, bütün pazar sepetlerindeki malların tüketimini karşılaştırırız. Yine ideal durumda, tüketim tercihlerinin kültürler arasında benzerlik taşıdığını ve tüketim farklılıklarının satın alma gücüyle ilgili olduğunu biliriz. On sekizinci yüzyıla ait verilerin ortaya koyduğu gerçekler, bu tür güvencelere sahip olmadığımızı dolayısıyla aşağıdaki karşılaştırmaların anlamı konusunda dikkatli olmamız gerektiğini gösterir. Benzer ortalama yaşam sürelerine ve temel kalori ihtiyacının ev bütçelerindeki payına dair 1. Bölümdeki tahminlerimiz, diğer tüketim türleriyle yapılan karşılaştırmaların bizim daha büyük olan projemiz açısından önemli olduğunu göstermektedir.

Gündelik lüks tüketim mallarında on dokuzuncu yüzyılın ortalarında gelinmeden önce yaşanan artışın sınırlarını hatırlamak önemlidir. 1400'den sonra tüketilen yiyeceklerin, kumaşların, içeceklerin ve benzeri ürünlerin listesi göz kamaştırıcıdır ve bunların çoğu bağımlılık yapıcıdır. Fakat bu ürünlerin tamamı, on sekizinci yüzyılın sonlarından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar oldukça yavaş yaygınlaştı; büyük yüzdesel artışlar genellikle, Avrupa'nın en zengin bölgelerinde bile çok küçük başlangıç hızlarını yansıtır. İngiltere bile 1800'lerde, kişi başına yılda yalnızca 450 gram, 1840'ta ise 635 gram çay tüketiyordu. Ancak bu tarihlerden sonra fiyatlar hızla düştü ve sıradan insanlar gündelik çay tüketicisi haline geldi. (Çay tüketi-

mi 1880'de, kişi başına yılda yaklaşık 2.250 grama ulaşmıştı).[5] Avrupa'nın geri kalanı için bu rakamlar çok daha düşüktü. Rus toprakları dışında kalan Avrupa'da, 1780'lerde yılda yaklaşık 10.000 ton çay tüketildiği bildiriliyordu.[6] Bu rakam, tüm kıtada kişi başına 55 gram, İngiltere dışında kalan Avrupa'da ise çok daha az çay tükettiğini gösteriyordu. 1840 yılında bile Avrupa'ya ihraç edilen yaklaşık 36.000-41.000 ton çay, kişi başına yılda ancak 115 gram çay tedarik ediyordu.[7]

Çin'in çay tüketimi çok daha yüksekti. Wu Chengming, 1840 yılında ülke içi çay ticaretinin yaklaşık 118.000 ton olduğunu tahmin ediyor. Kendisinin Çin'in iç ticaretine ilişkin diğer tahminleri ise genel olarak düşüktür.[8] O tarihte Çin'in nüfusu 380.000.000 olsaydı,[9] Wu'nun önemli yerel veya bölgesel çay ticaretlerini gözden kaçırmaması durumunda bile kişi başına çay tüketimi 300 gramın biraz altında kalırdı.

Elbette çay tüketimlerinin karşılaştırılması adil değildir. Yüksek nakliye maliyetleri, gümrük ücretleri ve tekeller çayı Avrupa'da Çin'e göre çok daha pahalı hale getirdi ve Avrupalılar, Çin'de bulunmayan, (kahve, kakao, üzüm şarabı gibi) çeşitli başka içecekler de tüketiyordu. Avrupa'nın bu *gündelik lüks* tüketimde Çin'i geride bırakması için beklememiz gereken süre yine de dikkat çekicidir. Elimizde tütünle ilgili hiçbir rakam yok, ancak 1793'te Çin'deki görev yapan İngiliz elçiler Staunton ve MacCartney, Çinlilerin ne kadar çok sigara içtiğini görünce çok şaşırırlar. Çin'den gelen ve (zengin fakat tütünün ana mahsul olmadığı bir bölge olan) Zhejiang'da *bacak kadar çocukların bile* sigara içtiğini yazan bir mektup, Staunton ve MacCartney'nin iddialarını desteklemektedir.[10]

Şeker hususunda bile Avrupa'nın avantajı beklenenden çok daha sonra ortaya çıkıyor. İngiltere şeker tüketimi 1700 yılında kişi başına 1.8 kilogram civarında ve 1800 yılında yaklaşık 8 kilograma ulaşmış olsa da[11]

5 Braudel 1982, s. 252, Staunton'da bahsedilmiştir; Gardella 1994, s. 38.

6 Braudel 1982, s. 251.

7 Gardella'daki (1994, s. 6) ihracat rakamları ile McEvedy ve Jones'taki (1978, s. 28) nüfus rakamlarına dayanmaktadır.

8 Wu 1983, s. 99.

9 On dokuzuncu yüzyılın ortasında yaşanan felaketlerin hemen öncesinde Çin nüfusuna yönelik tahminler genellikle 425-450 milyon civarındaydı. Fakat G. W. Skinner'ın yakın tarihli araştırması, 380 milyonluk bir rakamın daha doğru olabileceğini ileri sürmektedir (1987, s. 72-76).

10 Staunton 1799, cilt II, s. 48; Cranmer-Byng (MacCartney) 1962, s. 225; mektup, Dermigny 1964'te bahsedilmiştir, cilt III, s. 1253.

11 Mintz 1985, s. 67.

Avrupa'nın geri kalanı şeker tüketiminde çok gerideydi. 1800 yılında Kıta Avrupası için yapılan bir tahmine göre, şeker tüketimi kişi başına yıllık 1 kilogramın biraz altındadır; bu rakam, Braudel'in 1788'de Fransa'da kişi başına yıllık yaklaşık yarım kilo şeker tüketildiğine yönelik tahminiyle aşağı yukarı eşleşmektedir.[12] Üstelik İngiltere dışında, şeker tüketimindeki artış trendi Tablo 3.1'de de gösterildiği üzere o kadar da belirgin değildir.[13]

TABLO 3.1

Kişi Başına Şeker Tüketimi (kilogram cinsinden)

	Avrupa	İngiltere dışında kalan Avrupa	İngiltere
1680	0,45	0,38	1,81
1750	1,00	0,86	4,53
1800	1,18	0,90	8,16

Bu durum, şeker tüketimindeki artışın tamamen bir İngilizlere ait bir durum olduğunu göstermez. *İngiltere dışına kalan Avrupa* çok kaba bir kategoridir; Hollanda ve Paris çevresinde kalan bölgeler ile Bordeaux ve Hamburg şeker tüketiminde, İngiltere kadar olmasa da kıtanın geri kalanından çok daha hızlı bir artış gösterecektir. (1846 gibi geç bir tarihte Paris'te kişi başına şeker tüketimi 3,5 kilogramın biraz altındaydı).[14] Üstelik 1800'lü yıllarda, Napolyon Savaşları sırasında şeker tüketimi azalmıştır. (Paris'teki şeker kıtlığı, Fransız Devrimi'nin ilk günlerince halkta rahatsızlığa yol açmıştı).[15] Yine de bu rakamlar üzerinde düşünmeye değerdir.

Öncelikle, daha ucuz şeker üretmek için köle işgücü kullanılmasına rağmen, tüketim Avrupa genelinde istikrarlı bir artış göstermedi. Günümüzde, yani Avrupa'nın kişi başına şeker tüketimi İngiltere'nin 1800'deki tüketimini gölgede bırakınca, gelişmekte olan tüketim toplumu için uzmanlaşan, maliyet bilincine sahip plantasyonlarda şeker üretilmeye

12 Avrupa ve İngiltere için, bkz. Mintz 1985, s. 73. Fransa'yla ilgili tahminler için bkz., Braudel 1982, s. 226.

13 Portekiz ve İspanyol sömürgelerinin üretim rakamları için, bkz. Phillipps 1990, s. 58-61; Fransız, Hollanda ve İngiliz sömürgelerinin üretim rakamları için, bkz. Steensgaard (1990a, s. 140). Avrupa nüfus rakamları için, bkz. McEvedy ve Jones 1978, s. 26–29. İngiliz tüketim rakamları için, bkz, Mintz 1985, s. 67, 73.

14 Braudel 1982, s. 226.

15 A.g.e, s. 227.

başlandıktan sonra, şekerin dünyayı fethetmesi[16] önlenemez bir hal almıştır. Mintz'in de açıkça ortaya koyduğu üzere, şeker sıradan bir ticari emtia değildi. Avrupalılar yüzyıllar boyunca şekerin peşine düşmüş, krallar ve papalar şeker takası yapmıştı ve şekerin arkasında, yeni keşfedilen tütünün veya kakaonun boy ölçüşemeyeceği bir gizem vardı. Artan tüketimden kazanç elde etmek isteyen güçlü yatırımcılar ve merkantilist hükümetler şekeri hevesle destekledi. Ve şeker fiziksel olarak bağımlılık yapıyordu.[17] Bütün bunlar göz önüne alındığında, Avrupa'da (genel bir ekonomik iyileşme sırasında) şeker tüketiminin artmasında yaşanan elli yıllık bir duraklama, 1850'den önce geri dönüşü olmayan bir tüketim toplumunun doğacağını[18] hayal etmenin çok yanıltıcı olabileceğini düşündürmektedir. Keza, başka yerlerde *lüks* tüketimin artmasında çok fazla duraklama olduğunu ileri süren argümanlar, son derece normal olan durumları, *doğal olarak* devam edecek bir sürece müdahale eden bir anormallik olarak ele alıyor olabilir.

İkincisi, yukarıdaki tablo bize 1850'den önce Avrupa devrimi değil, İngiliz devrimi yaşandığını hatırlatıyor. Hem mutlak hem de göreceli olarak, İngiltere ile Avrupa'nın çoğu bölgesi arasındaki fark azalmak yerine artıyordu. Sidney Pollard'ın üretimle (Avrupa'nın değil, Avrupa'daki sınırdaş olmayan birkaç bölgenin on dokuzuncu yüzyılda yaptığı devrimle) ilgili görüşleri tüketim için de geçerlidir.[19] Avrupa'nın diğer bölgelerini idealize edilmiş bir Avrupa hikâyesiyle karşılaştırdığımızda hem bu coğrafi eşitsizliğin hem de tüketim artışındaki duraklamaların akılda tutulması gerekir.

Şeker, Tang Hanedanlığı'na kadar uzanan eski bir tarihte bile Çin'in zengin tabakasında dînî ritüellerde (en çok da Budist ritüellerinde) kullanılırdı; ayrıca tıbbi olarak kullanıldığı da oluyordu.[20] Tang Hanedanlığı'ndan sonra gelen Song Hanedanlığı (960-1279) ile birlikte, zenginler arasında şeker kullanımı özel günlerle sınırlı kalmamaya başladı: "Şeker kamışı ürünleri, zenginlerin yaşam tarzıyla ve beslenme alışkanlıklarıyla tamamen bütünleşti."[21] On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda bazı Avrupalı

16 A.g.e, s. 224.
17 Mintz 1985, s. 16–18, 138–39, 164.
18 McKendrick, Brewer ve Plumb 1982, s. 1–6, özellikle s. 4–5.
19 Pollard 1981, s. 84–106, 111–23.
20 Daniels 1996, s. 55, 59, 62–63, 70–71.
21 Mazumdar 1984, s. 62.

ziyaretçiler, Çin'in zengin kesimlerinde şeker kullanımının, Avrupalı emsallerine göre ne kadar yaygın olduğunu ifade etti.[22] Bu arada, özel günlerde şeker kullanımı genel nüfusa da yayılmıştı. 1680 yılı Guangdong vilayetine ait bir belgede insan, hayvan ve bina şeklinde şekerler yapıldığı ve şekerlemelerin, *gelin ister zengin ister yoksul olsun* düğünlerin önemli bir parçası olduğu bildirilmektedir. Zenginler o dönemde, birkaç bin kavanoz şekerlemenin servis edildiği ziyafetler veriyordu. Dağıtılan tatlı miktarının, yeni gelinin doğum sırasında yaşayacağı deneyimi etkileyeceği söyleniyordu ve *insanları (şekerleme ziyafetine) davet etmeyenlere herkes, şekerleme cimrisi* diyordu.[23] Hemen hemen aynı döneme ait bir başka kaynakta ise en yoksul kesimin bile yılbaşlarında şekerli bisküvi yediği, bol miktarda meyve şekerlemesinin düğünlerin vazgeçilmez bir parçası olduğu ve bazı ailelerin bu ihtiyacı karşılarken parasız kaldığı belirtilmektedir.[24] Tıbbi ve dînî kullanım ile taklit tüketimin (zenginlerin çok sık şeker kullanması, yoksulların ise özel günlerde şeker kullanması) bir araya gelmesiyle oluşan şeker kullanımı, Mintz'in erken modern dönem Avrupa'sında işaret ettiği, şekerin on dokuzuncu yüzyılda sıradan insanlar için önemli bir kalori kaynağı olarak ortaya çıkışının yolunu açan kullanımlara çok benzemektedir. Bu kadar büyük bir dönüşüm Çin'de hiçbir zaman gerçekleşmedi ancak bu durum, on sekizinci yüzyıl tüketim kalıplarına dair hiçbir hususla açıklanamaz.

Çin'in on sekizinci yüzyılın ortalarındaki şeker tüketimine ilişkin verilere sahip değiliz; fakat edindiğimiz bölük pörçük veriler bile tüketimin hayli yüksek olduğuna dair tahminler içeriyor. Çin'de şekerin büyük bölümü Guangdong, (Tayvan dahil) Fujian ve Sichuan'da üretiliyordu. Neyse ki, 1720 yılı dolaylarında Tayvan'dan ana karaya yapılan şeker sevkiyatının yaklaşık 47.000 ton olduğunu gösteren verilere sahibiz. Afyon Savaşı'nın sonuna kadar Tayvan'ın şeker üretiminde çarpıcı bir artış olmamasına rağmen, yavaş ve istikrarlı bir artışın devam ettiği göze çarpıyor. Bu nedenle 1720 yılı rakamlarını, 1750 yılı için ihtiyatlı bir tahmin olarak güvenle kullanabiliriz.

Guangdong'daki şeker üretimine dair genel bir tahminimiz yok. Guangdong şeker kamışı tarlalarındaki dönüm başına üretime (yaklaşık 1000 ton)[25] ilişkin oldukça ihtiyatlı bir tahminimiz var, fakat şeker kamışı ekili

22 A.g.e, s. 64.

23 Chu 1968, s. 14:20b-22a.

24 Daniels 1996, s. 73, 75, 80–81.

25 Mazumdar 1984, s. 297. Mazumdar, Çin'deki şeker üretiminin Asya'nın diğer

arazinin büyüklüğüyle ilgili doğrudan rakamlar mevcut değil. Ancak Mazumdar, vilayetteki 92 bölgeden 15'inin on sekizinci yüzyılda şeker kamışı üretim merkezi olduğunu;[26] bunların üçünde arazinin %40'ında, diğerlerinde ise %60'ında şeker kamışı ekili olduğunu bildiriyor.[27]

Robert Marks'ın son çalışması ise alternatif bir yaklaşım sergiliyor. Marks, Guangdong ve Guangxi'deki tarım arazilerinin 24.000.000 *mu* (4.000.000 akre) olan kısmının, 1753 yılı dolaylarında ticari mahsullere ayrılmış olduğunu tahmin ediyor. Bu rakam 41.500.000 *mu*ya kadar çıkabilir. Guangdong o zamanlar iki vilayetteki toplam ekili alanın %70'inden fazlasına ve tahıl dışı mahsullerde çok büyük bir paya sahipti. (Guangxi'nin en önemli ticari mahsulü, Guangdong'da satılan pirinçti). Dolayısıyla, Guangdong'un bölgedeki tahıl dışı tarım arazilerinin %70'ine sahip olduğunu söylemek ihtiyatlı bir tahmin olacaktır; bu miktar en az 16.800.000 *mu* (2.800.000 dönüm), ve belki de 29.050.000 *mu*ydu (4.841.666 dönüm). Marks, Guangdong'un ekili arazilerinin yarısının (21.500.000 *mu*) tahıl dışı mahsullerden oluştuğunu,[28] dolayısıyla 16.800.000 *mu*nun ihtiyatlı bir tahmin olduğunu ileri sürmüştür.

Şeker kamışı, büyük ihtimalle tahıl dışı diğer mahsullerden daha fazla arazi kaplıyordu;[29] birinci olmasa bile ikinci (dutun ardından) veya en azından üçüncü sırada geliyordu. (Guangdong, pamuğunun çoğunu ithal ediyordu ve çok az tütün yetiştiriyordu; çay ve meyve bu listede ikinci sırayı

---

bölgelerine göre çok düşük olma ihtimalinin az olduğunu ortaya koyuyor. Hem Doğu hem de Batı Hint Adaları'nda deneyimi olan, on sekizinci yüzyıl çiftçisi Henry Botham da aynı fikirdeydi; Botham, Çin'deki serbest işgücünün, Avrupa'nın Asya ve Amerika sömürgelerinde zorla çalıştırılan işçilere göre şekeri daha verimli yetiştirdiğini ifade etti (Daniels 1996, s. 93). Diğer Batılılar 1840'lara kadar Çinlilerin yanlarında getirdiği şeker yetiştirme yöntemlerinin üstün olduğunu savundu. Shepherd (1993, s. 159), Tayvan'ın dönüm başına üretiminin çok daha düşük olduğunu tahmin etmektedir, ancak bu kadar seyrek nüfuslu bir sınır bölgesinde anakaraya kıyasla dönüm başına verimi en üst düzeye çıkarmak için çok az baskı vardı. Üstelik Tayvan'ın bütün şeker kamışı tarlalarında hâlâ kuru tarım yapılırken, Guangdong ve Fujian'daki şeker kamışının büyük kısmı sulamayla yetiştiriliyor, bu da çok daha yüksek verim sağlıyordu (Daniels 1996, s. 105, 236). Eugene Anderson (1988, s. 80-81), geç imparatorluk dönemi şeker veriminin dönüm başına 725 ila 1.500 kilogram olduğunu söyler; Mazumdar'ın 2.400 rakamı tam olarak bu aralığın ortasındadır

26 Mazumdar 1984, s. 280–81.

27 A.g.e, s. 272.

28 Marks, şahsi görüşme, Ağustos 1996.

29 A.g.e.

almaya hak kazanabilecek yegâne ürünlerdir).[30] Ancak 1753 yılı dolaylarında Guangdong'daki tahıl dışı mahsullere ilişkin en düşük tahminimizin onda biri bile 280.000 dönümdür; bu da vilayetin toplam ekili alanının %3,9'unun şeker kamışına ayrıldığını gösterir. Bunu Mazumdar'ın dönüm başına verim tahminiyle çarptığımızda, Guangdong için yılda yaklaşık 305.000 ton şeker üretildiğini elde ederiz. Fujian'ın ana karadaki bölümü olan Sichuan'ı veya daha az şeker kamışının ekildiği pek çok yeri hesaba katmadan bu rakama Tayvan'daki üretimi de eklersek, 1750'deki toplam şeker üretimi yaklaşık 352.000 ton eder.[31]

On yedinci yüzyıla ait bir kaynakta, (Tayvan dahil) Fujian ve Guangdong'un, Çin deki şeker kamışı üretiminin %90'ını oluşturduğu tahmin edilmektedir. Bu oran, toplam üretime dair tahminlerimizi yaklaşık 39.000 ton (Fujian ve Guangdong'daki üretimin dokuzda biri) daha artırmamız gerektiğini gösteriyor. Hatta bu rakamı, şeker kamışı üretiminin 1750 yılındaki dağılımını yansıtacak şekilde daha büyük bir faktöre göre artırmamız gerekir; şeker kamışı genellikle Fujianlıların (hem Çin'in diğer bölgelerinde hem de Güneydoğu Asya'da) göç ettiği yerlerde yaygınlaştı ve bu göçler 1700'lü yıllarda, 1600'lere göre çok daha yoğundu.[32] Ben yine de Guangdong ve Tayvan dışındaki bütün şeker kamışı üretimini bu rakamların dışında tutacağım. Son olarak, Tayvan'ın Hollanda kontrolünde olduğu dönem haricinde, Çin'in şeker ihracatı 1840'lara kadar hayli düşüktü.[33] Diğer yandan Çin, 1730'larda Vietnam'dan yılda yaklaşık 36.000 ton şeker ithal ediyordu.[34] (Tayland'dan yapılan çok daha düşük miktarlı ithalatı katmıyorum).[35] Bu ithalatları da toplam miktara eklersek, yüzyılın ortasında Çin'in yıllık şeker tüketimi yaklaşık 388.000 tona ulaşıyor.

30 Mazumdar 1984, s. 271, 372.

31 Bkz. 90. sayfada yer alan harita (Daniels 1996). Bu harita az miktarda şeker kamışı üreten diğer altı vilayetteki bölgeleri içermektedir.

32 Daniels 1996, s. 97, 105.

33 Mazumdar (1984, s. 357, 374, 376), 1792 yılında Kanton'dan 65.000 pikül veya yaklaşık 4.000 ton şeker ithal edildiğini, Japonya'ya ise 1.180 ton şeker ihraç edildiğini söyler. 1833'te bile Kanton'dan yapılan şeker ihracatı yalnızca 15.400 tona çıkmıştı.

34 Nguyen, Reid 1988a, s. 31'de bahsedilmiştir.

35 Cushman 1975, s. 105.

Çin'in 1750'deki nüfusunun 170.000.000-225.000.000 arasında olduğu hesaba katıldığında,[36] bu durum kişi başına yılda 1,7 ila 2,25 kilogram şeker tüketilmeye başladığını gösterir. Buna Çin'deki diğer şeker kamışı üretiminin eklenmesi, tüketimi yılda en az 180-225 gram artıracaktır. Anderson'ın geç dönem imparatorluk verim tahminlerine ait geniş aralığının mutlak tabanının kullanılması ise şeker tüketimini 500 ila 600 gram azaltacaktır. Guangdong'daki şeker kamışı ekili toprakların yüzdesini biraz artırmak bile tahminlerin inanılmaz derecede yükselmesine neden olur.

Bu tahminler, Avrupa'nın 1750 ve hatta 1800'lerdeki şeker tüketimi ortalamalarını çok aşmaktadır. Çin şekerindeki sakaroz, Avrupalıların yediği şekerdekinden daha düşüktü; bu da onu günümüz standartlarına göre *düşük mal* haline getiriyordu. Fakat on dokuzuncu yüzyıla kadar pek çok insan, rafine edilmemiş ve dolayısıyla daha tatlı olan şekeri tercih ediyordu.[37]

On sekizinci yüzyılın sonlarında (tamamı Güney Çin'den geldiği için en kaliteli şekerden bile oldukça yüksek bir fiyat olan) Pekin'deki şeker fiyatına göre, bir askerin bu miktarda beyaz şeker alabilmesi için 3 ila 4,5 günlük ücretine ihtiyacı oluyordu.[38] Fakat bu pek de inanılmaz değildi. Bir tarım işçisinin aynı miktarda şeker için, hemen hemen bir aylık nakdî ücretini ayırması gerekiyordu ve bu tutar tek bir ürün için çok fazlaydı. Ancak nakdî ücret, tarım işçilerinin gelirinin yalnızca bir kısmını oluşturuyordu. Şayet bir erkek tarım işçisinin, 2. Bölümde bahsettiğimiz (oldukça cömertçe hesaplandığı itiraf edilen) toplam nakdî ve aynî kazanç tahminlerini kullanırsak, o işçi bile yüzyılın ortasında yılda 10.800 bakır sikkeye eşdeğer para kazanıyor olurdu. O zaman 2,25 kilogram ağırlığında birinci sınıf şeker, o işçinin yıllık kazancının yalnızca %4'ünü yansıtıyordu; bu yüksek bir rakam fakat Fang Xing'in, kırsal kesimdeki yoksulların gelirinin yaklaşık dörtte birinin tahıl dışı gıdalara gittiği yönündeki tahmini göz önüne alındığında tamamen mantıksız değildir.[39] Topraksız işçiler en yok-

36 1741 yılına ait resmî nüfus 141.000.000 idi, ancak Ho (1959, s. 36-46) bunun %20 'lik eksik olduğunu savunuyor. Başkaları daha da yüksek sayılar ileri sürmüştür.

37 Daniels 1996, s. 276.

38 Bu rakamlar, Mazumdar'ın (1984, s. 64) belirttiği fiyatlar baz alınarak hesaplanmıştır. Bu kaynakta belirtilen jin ölçüsünün 500 grama eşit geleneksel catty mi yoksa 600 grama eşit piyasa cattysi mi olduğuna dair belirsizlikten kaynaklanan başka karmaşıklıklar ortaya çıkmaktadır. Bizim amaçlarımız açısından bu, çok fazla fark yaratacak kadar geniş bir aralık değildir.

39 Daniels 1996, s. 93, 97.

sul Çinliler arasında olduğundan, onların şeker tüketiminin ortalamanın altında olmasını bekleriz.

Avrupa'daki gibi, Çin'deki toplam şeker tüketimi de çok büyük bölgesel farklılıkları gizlemektedir. Shepherd, şekerin çok ucuz olduğu Tayvan'da tüketimin kişi başına yılda yaklaşık 4,5 kilogram olduğunu tahmin etmektedir.[40] Hem şeker taşıyan teknelerin güzergahları hem de yöresel yemeklerin tadı (özellikle Güney ve Güneydoğu Çin'de tüketilen meyve şekerlemeleri ve çeşitli tatlı soslar), Güney ve Doğu Çin'deki şeker tüketiminin kuzeye göre çok daha fazla olduğunu gösteriyor.[41]

Dolayısıyla Çin'in 1750'deki şeker tüketiminin, Kıta Avrupası'nın 1800'deki tüketiminden bile yüksek olması muhtemeldir. Çin'in 1750 yılındaki şeker tüketimine yönelik tahminlerimiz gerçek rakamların iki katı olsa bile, Çin yine de şeker tüketiminde Avrupa'nın büyük bölümüne, Avrupa'nın İngiltere'ye olduğundan çok daha yakın olacaktır.

Ancak bir noktada Çin'in kişi başına şeker tüketimi düşerken, Avrupa'nınki 1840'tan sonra hızla artı. John L. Buck'ın 1930'larda yaptığı araştırma, Çin'deki şeker tüketiminin kişi başına yaklaşık 1 kilogram olduğunu, yani bizim 1750 yılı için en düşük tahminimizin %60'ı olduğunu ortaya çıkardı.[42] Dahası, Çin'in şeker üretimi felaketlerle geçen 1850 ve 1860'lı yıllar sona erdikten sonra arttığından (her ne kadar yeni üretimin çoğu ihraç edilmiş olsa da), şeker tüketimindeki bu düşüş muhtemelen 1750-1870 yılları arasında gerçekleşmişti.

Diğer yandan çay tüketimi azalmadı fakat duraksamış olabilir. 1912 yılına ait bir tahmine göre kişi başına yıllık çay tüketimi 1,17 kilogramdı. Bu rakam etkileyici bir büyümeyi yansıtmakla birlikte çok yüksektir, çünkü aynı on yıllık döneme ait ağırlıklı kentsel örnekte kişi başına yıllık tüketim 900 gramın biraz üzerindedir. Chang Chung-li, 1930'lardaki ulusal çay tüketim tahmininin 500 ila 600 gram olduğunu ifade etmektedir.[43] Bu rakam yine de 1840 yılında çay tüketiminin yaklaşık 300 gram olduğuna ilişkin tahminin çok üzerindedir. Ancak, daha önce söylediğimiz üzere, önceki rakam muhtemelen düşük bir tahmindir. 1987 yılında çok daha müreffeh olan Çin'deki kişi başına çay tüketimi 1840

40 Shepherd 1993, 482n, s. 78.
41 Nguyen 1983, s. 134–35; Nguyen 1990, s. 306.
42 Daniels 1996, s. 85.
43 Chang 1955, s. 303.

yılına ait rakamın biraz altındadır;[44] fakat çay artık bira, meşrubat ve diğer içeceklerle rekabet ettiği için bu karşılaştırma adil değildir. Kişi başına *uyuşturucu gıda* tüketimi azalmasa bile, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında kesinlikle daha yavaş arttı. On sekizinci yüzyıl Çin'inin gündelik lüks tüketim mallarına karşı artan iştahı kendi kendini idame ettirecek hiçbir tarafı yoktu ve keza Avrupa'daki lüks tüketimin başına da aynı şeyin gelmesi de kaçınılmaz değildi. Ancak Avrupa'nın, 1750-1800 yılları arasında Çin'in gittiği yolu takip etmiş olabileceğini belirtmek yeterli değildir; sonunda ortaya çıkan farkı dada açıklamamız gerekmektedir.

Bu farkı ağırlık olarak demografik eğilimler büyütmüştür. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz üzere, Çin'in 1750 yılı sonrasındaki nüfus artışı büyük oranda yoksul bölgelerde yoğunlaşmıştı. Dolayısıyla her bölgedeki tüketim oranı 1750 seviyelerinde kalsa bile, ülke ortalamaları düşecekti. Bu durum özellikle şeker için geçerlidir, çünkü on sekizinci yüzyıldaki tüketim özellikle şeker kamışı tarlalarına su taşımacılığı sayesinde bağlanan üç zengin makro bölgede Lingnan, Güneydoğu Sahili ve Aşağı Yangzi'de yoğunlaşmıştı. Nüfusun yaklaşık %40'ını barındıran bu üç bölge, 1750 yılında (başkent yakınındaki diğer küçük bir yoğunlaşma bölgesi hariç) Çin'deki şekerin neredeyse tamamını tüketiyordu.[45] 1843 yılında (ve 1953'te) bu üç makro bölge, Çin nüfusunun yalnızca %25'ini oluşturuyordu.[46] Tek başına bu oran bile, şeker tüketiminde ulusal ortalamanın %37,5 düşmesine yol açmıştır. Bu da bizim 1750 yılına ilişkin en düşük tahminimiz ile Buck'ın yirminci yüzyılın başına ait bulguları (1 kilogram santrifüjlü şeker, başka yöntemlerle işlenmiş şeker ve şeker üretilen bölgelerde işlenmemiş olarak yenen şeker) arasındaki farkın nedenini açıklamaktadır. Bu demografik faktör, yaşam standardındaki

44 Bu rakam, Gardella'nın (1994, s. 8) tablosundaki toplam üretimden ihracatın çıkarılmasıyla ve 1,2 milyarlık nüfusa bölünmesiyle elde edilmektedir.

45 Bu ağır yoğunlaşma; yerel mutfakların özelliklerinden, şeker nakliye güzergahları hakkında bildiklerimizden ve şekerin burada yoğun olarak kullanıldığına ve başka yerlerde bulunmadığına dikkat çeken anlatılardan anlaşılmaktadır. Şayet bu bölgeler on sekizinci yüzyılın ortalarında Çin'deki şekerin tamamını tüketmiş olsaydı ve ulusal tüketim yukarıdaki tahmin aralığının en alt sınırında olsaydı, bu bölgelerdeki insanlar kişi başına yılda yaklaşık 5 kilogram şeker tüketmek zorunda kalacaktı. Tayvan'ın şeker üretilen kırsal kesimlerindeki insanların yılda 4,5 kilogram şeker tükettiğine ilişkin tahminler göz önüne alındığında, bu oldukça yüksek bir rakamdır fakat tamamen mantıksız olmayan bir rakam değildir (Shepherd 1993, 482n, s.78).

46 Skinner 1977a, s. 213 baz alınarak, Skinner 1987'deki bulgular düzeltilmiştir.

bir düşüşe dair fazla yorum yapılmasına gerek kalmadan, tüketimde nasıl böyle bir azalma gerçekleştiğini açıklamaya da yardımcı olmaktadır. Şayet tüketim belirli bir yerde çok fazla azalmamış olsaydı, hiç kimse yaşam standardında düşüş olduğunu fark etmezdi. Ayrıca nüfus artışının bu dağılımı, 1750-1850 yılları arasında nüfusun, kıtanın zengin bölgelerinde (ve İrlanda'da) daha hızlı arttığı Avrupa'daki durumla taban tabana tezat teşkil etmektedir.

Ancak nüfus artışları tüketimdeki farklılığın yalnızca bir kısmını açıklar. Örneğin, pamuklu kumaş tüketimi coğrafi açıdan şeker tüketimi kadar yoğun olamazdı. Ayrıca Kuzey Çin'in pamuk üretiminde mutlak bir düşüş olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. (Ancak pamuklu kumaşta bile yerel tüketimde çok az veya hiç düşüş yaşanmayıp yalnızca Kuzey Çin'in daha önce Aşağı Yangzi'ye ihraç ettiği pamukta bir düşüş olmuş olabilir. Veriler ve verilerin sınırları Ek F'de daha ayrıntılı olarak tartışılmaktadır). Elbette Avrupa'nın pamuk tüketimi 1750-1900 yılları arasında düşmekten kendini kurtaramasa da, çoğunlukla 1840'tan sonra olsa dahi tüketim her zamankinden hızlı arttı.

4. Bölümde göreceğimiz üzere, bu yeni gündelik lüks malların ticaretinin yapısı önemli yönlerden farklılık gösteriyordu. Çin'de şeker, tütün ve çay ağırlıklı olarak yerli ürünlerdi. Bu ürünlerin ticareti küçük tüccarların dahil olduğu ve düşük kâr marjlarına sahip, son derece rekabetçi bir ticaretti.[47] Dahası, bu ticaret devlete ciddi bir gelir sağlamıyordu. Sonuç olarak, bu malların tüketimini artırmayı teşvik eden güçlü çıkarlar olmamakla birlikte, devlet içinde bu malların tüketimini bilfiil caydırmaya çalışan yetkililer vardı.[48] Avrupa'da (ve aynı zamanda Japonya, Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan'da) da bu yeni beğenileri caydırmaya çalışan bazı yetkililer ve ahlakçılar olduğunu görüyoruz. Ancak lüks tüketimin artmasını teşvik etmek isteyen paragöz memurlar, üretim kapasitesine ve tekel imtiyazlarına büyük yatırımlar yapmış olan tüccarlar ve sömürge çiftliği sahipleri gibi çok güçlü çıkar grupları da vardı. Buna rağmen on dokuzuncu yüzyılın ortasında meydana gelen büyük fiyat düşüşüne kadar Kıta Avrupası'nın çoğu bölgesinde ve yoksul İngilizler arasında lüks tüketim yavaş yavaş arttı.

47 Nguyen 1983, s. 99, 157; Nguyen 1990, s. 305–6.
48 Nguyen 1983, s. 184–86, 190.

İngilizlerin tatlıya düşkünlüğünün kısmen, sade bir mutfağa sahip olmalarından kaynaklanabileceği ileri sürülmüştür. Buna karşılık, Çin'de çok daha az şeker tüketilmesinin nedeni, başka tatlandırıcıların ve baharatların kullanıldığı karmaşık Çin mutfağıyla açıklanabilir.[49] Ancak on sekizinci yüzyılda Çin'deki şeker tüketimine ilişkin yüksek rakamlarımız göz önüne alındığında, bu argümanın çok fazla bir açıklayıcı ağırlığı yoktur. Çin'de şeker ilaçtan, yoğun olarak kullanılan baharata başarılı bir şekilde geçişi, Mintz'in her sınıfa mensup Avrupalının şekeri sevmeyi öğrendiğini gördüğü dönemle paralellik göstermektedir. Ancak, yoğun olarak kullanılan ve çok arzu edilen *baharattan* temel karbonhidrata geçiş hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ve bu geçişteki en önemli farklılıklar, damak tadından veya malların dağıtılmasından çok; üretimle, fiyatlarla ve sömürgelerle ilgiliydi.[50]

Tutumlar tek başına, *popüler lüks tüketiminin* büyümesinin sonsuza kadar artmasını sağlayamazdı. Bunun kısmi nedeni lüks ürünlerin kaçınılmaz olarak, arazilerin diğer kullanım amaçlarıyla rekabet etmesiydi. Çin'deki şeker üretiminin, şekerin başka gıda maddeleriyle rekabet etmediği yerlerde artması dikkat çekicidir. On dokuzuncu yüzyıla kadar seyrek yerleşimli bir sınır bölgesi olan Tayvan'da şeker kamışı ve pirinç yetiştiriciliği bir arada ilerledi; anakara, şeker edinmek için tahıl ihraç etmek zorunda kalmıyordu. Guangdong'da, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda şeker kamışı üretimini artıran köylülerin çoğu, tatlı patates ve yer fıstığı üretimine de (çoğunlukla, daha önce tarıma için olmadığı düşünülen tepelerde tarlalar açarak) öncülük ettiler ve böylelikle kendi yiyecek arzlarını da oluşturdular. Yine başka örneklerde şeker üretimi, eskiden pamuk ekmek için kullanılan arazilerde yapıldı. Bu değişiklik hem nispi fiyatlar açısından hem de Bengal ve Yangzi Deltası ile yapılan ticaretin büyümesi açısından anlamlı bir değişiklikti.[51] Ancak Çin'in, tahıl üretimini azaltmadan şeker (veya çay ya da tütün) üretimini artırmaya devam edilebileceği yerler giderek azaldı. Daha sonra göreceğimiz üzere, önemli bir bölgede (Kuzey Çin) pamuk (ve belki de tütün) üretimi, gelişmekte olan nüfusun

49 Daniels 1996, s. 87; Mintz 1985, s. 190.

50 Elbette bu durum her yerde geçerli olmak zorunda değildir: Örneğin, Hindistan'ın belirli bölgelerinde yiyecek takasının toplumsal olarak çok farklı şekilde kodlanmasının, nüfusun büyük kesiminde şeker kullanımının (veya kullanılmamasının) şekillenmesinde önem arz edebileceği kolaylıkla düşünülebilir. Ancak Çin ve Avrupa örneğinde, şeker kullanımını köklü olarak şekillendirecek kültürel bir faktör için bu kadar açık bir aday yoktur.

51 Mazumdar 1984, s. 80, 284–85, 287, 372.

yiyecek için daha fazla toprağa ihtiyaç duyması nedeniyle 1750-1900 yılları arasında önemli ölçüde azaldı.

Gıda üretilecek arazi ihtiyacı ticari mahsul üretiminin, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar devam eden hızlı büyümeyi sürdürmesini engelledi. Eğer üretim artmaya devam etmediyse bu, kişi başına tüketimin düşeceği anlamına gelirdi; çünkü Çin'in nüfusu 1750-1850 yılları arasında hemen hemen iki katına çıkmıştı. Buna karşılık Çin'in tahıl üretimi, modern tarımsal girdiler kullanıma girmeden önce bile nüfus artışına ayak uyduruyordu.[52] Bu nedenle, özellikle nüfusun hızlı arttığı ve dönüm başına verimi artırmanın zor olduğu Kuzey Çin'de, gıda üretimi diğer mahsullerin üretiminin bir kısmını baskılamıştır.

Ancak Avrupa şekerinin, tütününün ve kahvesinin neredeyse tamamını sömürgelerinde yetiştiriyor ve çayı gümüş para karşılığında Amerika kıtasından satın alıyordu. O halde bir bakıma, uyuşturucu gıda tüketiminin artması Avrupa'nın tahıl arzına Çin'deki kadar baskı yapmıyordu. Avrupa'nın pamuğunun çoğu da sömürgelerden veya eski sömürgelerden geliyordu.

Üstelik şeker tüketimindeki artış, özellikle İngiltere için tam zamanında gerçekleşti. 5. Bölümde göreceğimiz üzere, İngiliz tarımı on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru öyle bir noktaya ulaşmıştı ki büyük bir teknolojik atılım olmadan üretimin daha fazla artması neredeyse imkânsızdı ve bu atılım, yani büyük miktarlarda kimyasal gübre (önce topraktan çıkarılan fosfatlar ve ithal guano ve ardından yirminci yüzyılda sentetik gübre) kullanımı on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar başlamayacaktı. Bu arada İngiltere'nin nüfusu hızla arttı ve yurt içi tahıl tedariki ilk defa yetersiz kaldı. Bu sıkıntının uzun vadeli çözümüne ise (yüklü miktarlarda Kuzey Amerika tahılı) daha onlarca yıl vardı. Aradan geçen elli yılda yani aşağı yukarı Sanayi Devrimi'ne denk gelen dönemde İngiltere, Birleşik Krallık'ın geri kalanından daha fazla tahıl ithal etti ancak bu da tam bir çözüm olmadı.[53] Kalori kaynaklarının son derecede az olduğu ve yoksulların çoğunun yeni iş temposuna (öğlen yemeklerini iş yerinde yemek gibi) uyum sağlamakta zorlandığı bir ortam, şekerin İngiliz beslenme biçimine nüfuz etmesi için mükemmel bir ortamdı. Doğu Asya'da şeker, önemli bir çeşni olarak kendisini kanıtlamış olabilirdi; fakat tahıl üretimi nüfus artışı-

52 Bu tezin klasik ifadesi Perkins'in 1969 tarihli eseridir.

53 Thomas 1985a, s. 142–47.

na ayak uydurduğu için, şekerin, Mintz'in *karbonhidrat havuzu* adını verdiği ürünlerin bir parçası haline gelmesinin özel bir nedeni yoktu.

Sömürge üretiminin yapısı, pazar fiyatları düşerken bile yetiştiriciler üzerinde şeker ve tütün üretimini artırma konusunda büyük bir baskı oluşturdu. Ancak bu durum, geçimlik ürünler de yetiştiren Çinli şeker kamışı yetiştiricileri için pek geçerli değildi. Sömürge plantasyonları kendi ticari ürünleri konusunda ciddi bir şekilde uzmanlaşmıştı. Bu uzmanlaşma gıdadan, mamul mallara ve köle işçilerine kadar her şeyi ithal ettiklerini ve dolayısıyla, kendi ürünlerinin fiyatlarının düşük olduğu yıllarda bile karşılamaları gereken oldukça yüksek nakdî masrafları olduğunu gösteriyordu.

Sömürge plantasyonlarının son derece uzmanlaşmış olması, yurt dışında üretilen uyuşturucu gıdaların Avrupa'daki kıt tarım arazileri için, Çin'deki şeker ve tütün üretiminde olduğu gibi rekabet etmediğine dair önceki iddiayı zayıflatıyor gibi görünebilir. Mamul malları (Avrupa'nın kıt arazilerinden ziyade bol işgücünü ve sermayesini kullanan) şekerle takas etmek yerel gıda ihtiyaçlarıyla çelişmiyordu. Mamul mallar (veya Asya'dan edinilen malların) Yeni Dünya ürünlerini yetiştiren Afrikalı kölelerle takas edildiğinde de Yeni Dünya gümüşüyle Çin çayı satın aldığında da aynı şey geçerliydi. Ancak Yeni Dünya plantasyonlarını Avrupa'nın beslemesi gerektiğinde hikâye bambaşka bir hal alıyordu. Abbé Raynal'ın dediği gibi, "Amerika'daki bir sömürgeyi beslemek için Avrupa'daki bir vilayetin ekilip biçilmesi gerekir."[54] Veya en azından Fransız Karayipleri için durum aynen böyleydi.

Ancak İngiltere'nin Kuzey Amerika'da, şeker sömürgelerine satılabilecek fazla miktarda tahıl, et, kereste ve morina balığı üreten başka Yeni Dünya sömürgeleri de vardı. Kuzey Amerika sömürgeleri de buna karşılık İngiltere'den mamul ürünler satın aldı. Böylelikle İngiltere, tıpkı Afrika köle ticareti ve Karayipler'e doğrudan mamul ürünler satışı yoluyla yaptığı gibi, (kıt arazileri değil) bol miktardaki emek ve sermayeyi bu rota üzerinden şekere dönüştürdü. Brezilya'daki plantasyonları çoğunlukla Brezilya'da üretilen gıdaları tüketiyordu. Bu nedenle, İngiltere gibi Portekiz'in de Avrupa'dan çok fazla gıda göndermesine gerek yoktu. Ancak Portekiz, sömürgesinin ticaretini İngiltere gibi tekeline almamıştı. 5. ve 6. Bölümlerde toprak kıtlığı ve ekolojik baskılarla ilgili çok şey söyleyece-

54 Braudel 1982'de bahsedilmiştir, s. 226.

ğiz. Şimdilik; İngiltere dışında kalan Avrupa'da on sekizinci yüzyılın sonlarında kişi başına şeker tüketiminde durgunluk yaşandığını, bu nedenle kıtanın büyük bir kısmını İngiltere'den çok Çin'e benzediğini, şeker tüketimindeki bu durgunluğun Çin'dekine benzer kısıtlamaları yansıttığını ve İngiltere'nin şeker tüketimindeki olağanüstü artışın bir kısmının Kuzey Amerika'dan kaynaklanabileceğini belirtmekte fayda var.

Dayanıklı Tüketim Malları ve Lüks Tüketimin Nesneleştirilmesi

Avrupa'nın kendi içinde yarattığı avantaj, mobilya, gümüş eşyalar, keten gibi dayanıklı tüketim malları için makul görünüyor. Ancak bu hususta da özellikle Çin'e ve Japonya'ya karşı dikkatli olunması gerekir.

Bu karşılaştırmalar, mevcut kaynaklardaki farklılıklar nedeniyle zorlaşmaktadır. Örneğin, Avrupa'da miras yoluyla mal edinilmesinin Asya'da emsali yoktur. Ancak elit tüketimdeki değişiklikler, örneğin 1400-1800 yılları arasında, bazı toplumlarda aşağı yukarı karşılaştırılabilir niteliktedir. Avrupa'da, Çin'de, Japonya'da ve Hindistan'da ev mobilyalarının, gösterişli kıyafetlerin, yemek takımlarının ve günümüzde zenginlerin *koleksiyonluk* olarak nitelendireceği eşyaların miktarında ve çeşitliliğinde çarpıcı bir artış görülmektedir. Maddi mal varlıklarının teşhir edilmesi, toplumsal statünün önemli bir belirleyicisi haline gelirken, tüketimi zenginlikle tanımlanmayan sosyal tabakalara uyumlu hale getirmeye yönelik teşebbüsler yalnızca sınırlı bir başarı elde etti. Bu arada, bir statü göstergesi olan kişisel maiyetin önemi azaldı ve birçok eski elit aile, statü rekabetini tüketim yoluyla sürdüremeyeceklerini fark etti. Ancak bizim bu kadar genel benzerliklerin ötesine bakmamız gerekmektedir.

Lüks tüketimin gelişimi her iki toplumda da tamamen aynı değildi. Bu kitap da tüketimin anlamlarının toplumlar arasında farklılaşma şekillerini araştırmamaktadır. Bizim için önemli olan, lüks malların çeşitli toplumlarda statü rekabeti için yaygınlaşmasına dair nitel değişimin, kullanılan lüks mal miktarlarında ortaklaşa bir artışı teşvik edecek kadar benzer olmasıdır.

Lüks nesnelere sahip olmak ve onları takas etmek, pek çok toplumda önemli bir statü göstergesi olmuştur. Bu durum, daha önce aşırı elitlerin veya zayıf verimliliğin ket vurduğu bir şeyler biriktirmeye yönelik evrensel dürtüye, çok sayıda mala sahip olan insanların artmasının neden olduğu varsayımını kolaylaştırdı. Bu tür formülasyonlarda, daha fazla lük-

se duyulan arzu belli bir dönemle sınırlı değildir ve açıklanmaya ihtiyaç duymaz; sadece üretim ve gelir dağılımı değişir.

Bundan farklı olarak, daha önceki toplumlarda az sayıda insan, lüks mallara sahip olduğu için bu durum çok nadir sayılarak göz ardı edilebilir ve erken modern dönemde zaruri olmayan tüketimdeki artışın yepyeni bir *materyalist* yaşam tarzına işaret ettiği savunulabilir. Bu ikinci yaklaşım, modern sonsuz talep fenomenini doğal değil yaratılmış bir fenomen olarak değerlendirme biçimi açısından çok önemlidir; fakat bunun da sorunları vardır. Bizim amacımız açısından bu yaklaşımın en ciddi sorunu, *metaların* ve *piyasaların* toplumsal ilişkileri belirlediği ve mübadelenin bireysel kazanç arayışı olarak algılandığı toplumlar ile sosyal ilişkilerin ekonomiyi düzenlediği, statünün tüketimi yönettiği ve insanların mütekabiliyet kaygısı güttüğü toplumlar arasında kolayca bir dikotomi yaratabilmesidir.[55] Bu dikotomilerin tarihe uygulanması, ilk önce *materyalist* olan Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında bir ayrışmayla sonuçlanacaktır; çünkü dünya bu ayrışmayı henüz atlatamadığı için *metayı*, *materyalizmi* ve *iktisadi insanı* ithal etmek zorundaydı.

Ancak daha yakın tarihli literatür bu konuları ustaca bir şekilde çerçeveye oturttu. Arjun Appadurai faydalı bir formülasyon kurarak, *moda sistemlerinden*, *kupon* veya *ruhsat* sistemlerine uzanan bir süreç oluşturdu. Moda sistemlerinde, statü kazandıran çok sayıda malı parası yeten herkes satın alabilir; paranın statüye tamamen ve anında dönüştürülebilirliğini, bazı tüketici davranışlarını *kaba*, bazılarını da *rafine* hale getiren ve sürekli değişen sosyal kurallar sınırlandırır. Kupon sistemlerinde ise, bazı önemli ve kutsal mallara yalnızca onları edinmek için toplumsal *ruhsatı* olan kişiler yasal olarak sahip olabilir veya takas edebilir. Her iki durumda da sosyal statü ile malların takası ve mülkiyeti birbirlerine zıt yöntemlerle oluşur:

> İlk durum, statü sistemlerinin istikrarlı bir meta evrenindeki, denklikleri n ve mübadelenin kısıtlanmasıyla korunup, yeniden üretildiği; bir moda sisteminde, sürekli değişip duran metalar evrenindeki mutlak dönüştürülebilirlik ve sınırsız erişim yanılsamasıyla kısıtlanan ve kontrol edilen şey beğenidir. Lüks tüketimi kısıtlayan kanunlar, modern dönem öncesi Hindistan, Çin ve Avrupa gibi, hızla gelişen metalar bağlamlarında istikrarlı

55 Polanyi 1957.

statü göstergelerine düşkün toplumlara uygun ve ara tüketimi düzenleyen bir araç teşkil eder.[56]

Bu formülasyon, toplumları herhangi bir kampa yerleştirmekten kaçınır (hatta Appadurai, çağdaş Batı'da bile bazı *kupon* ürünler olduğunu görür) ve bu sayede bütün toplumların hem *ekonomiye* hem de *kültüre* sahip olduğunu açıkça ortaya koyar.[57] Ayrıca tüketimin, sözde benzersiz Batı *bireyciliği* kapsamına alınmasını, dolayısıyla güçlü toplulukların artan tüketici talebinin aleyhtarı olarak değerlendirilmesini de önler.

Appadurai'nin kısa açıklaması her ne kadar aşırı derecede basit dikotomileri silse de statü ile tüketim arasındaki farklı etkileşim biçimleri olan, moda ile kuponlar arasındaki farkları vurgulamaya devam etmektedir. Dahası, bunlar arasındaki farklar açık bir şekilde tanımlanmış olduğu için, herhangi yöndeki bir değişimin ekonomik kalkınma açısından ne kadar büyük sonuçlar doğuracağını görebilir ve bu tür değişimlere dair açıklamalar arayabiliriz.

Daha fazla kişinin pahalı bir ürün satın almasına imkân tanıyarak *kupon* sistemlerinin zayıflatılması, piyasaya girişin artması anlamına gelecektir; keza, (muhtemelen *egzotik* bir kaynaktan gelip) statü kazandıran yeni bir ürün de piyasaya girecektir. Bir sistem, moda sistemi olmaya ne kadar yaklaşırsa insanlar kişisel mal stoklarını o kadar hızlı tüketecek ve dolayısıyla talep artacaktır. Üstelik kupon sistemi tanımı gereği, yüksek statüye sahip bir grubun tüketiminin, onların altında yer alan gruplarca taklit edilmesini engeller. Moda sistemine daha yakın bir sistemde, elitler öncelikle böyle taklitleri yasaklayarak değil, yeni mallara (ya da onları teşhir etme yollarına) yönelerek ve eskileri *kaba* olarak yaftalayarak tepki verir. Dolayısıyla, bu tür bir sistem her düzeyde toplumsal ayrımları muhafaza etmeye ve bu ayrımlar arasında köprü kurmaya (veya üzerlerinden atlamaya) çalışan kişilerin sürekli olarak mal arayışına girmesine yol açar. Basılı eserler ve paralı öğretmenler, insanların bu rekabeti sürdürmesine yardımcı olduğu için, bu sistemin beğenilerin üretilmesine ve bunların metalaştırılmasına yol açması da muhtemeldir.

Bu kısa açıklama bile bize aramamız gereken bazı somut şeyler sunmaktadır: Toplumsal öneme sahip malların çeşitliliğinde ve değişme hızında artış; bu mallara sahip olan kişi sayısında ve yabancılardan edinil-

56 Appadurai 1986, s. 25.
57 Ayrıca bkz. Sahlin 1976.

me boyutunda artış; taklitçi tüketimde keskin bir artış, farklı toplumsal düzeylerdeki insanlar için farklı türde statü mallarının çoğalması ve çeşitli emtiayı kullanmanın *uygun*, *zevkli* yollarına ilişkin tartışmaların çoğalması gibi.

Bütün bu olgular en iyi şekilde Rönesans (Kuzey) İtalya'sı, Altın Çağ İspanya'sı, Hollanda, Fransa'nın bazı bölgeleri ve İngiltere gibi Batı Avrupa'nın çeşitli kentleşmiş bölgelerinde belgelenmiştir. Her örnek, üst sınıf evlerinin ve o evlerin kullanım amaçlarının dönüşümünü içeriyordu. Kırsal kesimde, askerî savunmaya ve büyük hizmetli gruplarının eğlencesine daha uygun olan kalelerin yerini, özel hayatın gizliliğine imkân tanıyan daha fazla odaya, kişisel rahatlığa yönelik daha fazla tasarım özelliğine ve çok daha fazla dekorasyona sahip evler aldı.[58] Daha fazla aile birden fazla konut edindi. Bunun nedeni, bazen merkezileşen devletlerin yılın bir bölümünde sarayla ilgilenmesinin gerekmesi, bazen daha fazla kırsal eşrafın şehirde ikinci bir konut gerektirecek kadar işi olması, bazen de değişen benlik algısıydı. İnsanların, ait oldukları sülalenin kalıcı üssü olarak hizmet veren bir evi o amaca göre konumlandırmak ve tasarlamak yerine, kendi kullanımlarına ve beğenilerine uygun bir ev inşa etmeye daha istekli olduğu görülüyordu.[59] Kent evleri kırsal kesimdeki evlere göre çok daha az gösterişliydi. Ancak sağlam bir şekilde inşa edilmelerinin yanı sıra konfor, mahremiyet, kişinin zenginliğini ve beğenisini gösteren eşyaları teşhir etmek gibi yeni *ihtiyaçları* karşılayacak şekilde tasarlanmışlardı.[60] Kraliyet sarayı inşası bu trende öncülük etmiş olabilir, ancak bu trend zengin soylular, tüccarlar ve başkaları arasında hızla yaygınlaştı.

Evler kadar, evlerin içindeki nesnelerin çoğalması (özellikle kentsel bölgelerde çok daha fazla) önemliydi. Aynalar, duvar saatleri, mobilyalar, çerçeveli resimler, porselenler, gümüş eşyalar, çarşaflar, kitaplar, mücevherler, ipek giysiler gibi eşyalar, zengin Batı Avrupalılar için gittikçe daha *gerekli* statü göstergeleri halini aldı. Ayrıca, bu eşyaların sayısının çok ve kalitesinin yüksek olmasının yanı sıra *modaya uygun* olmaları da önemliydi.[61] Dolayısıyla lüks malların stokları, maddi olarak yıpranmalarından çok daha hızlı bir şekilde kültürel olarak değer kaybetti ve mevcut stoklar lüks tüketimin önünü daha fazla açtı. Çok sayıda yazar, bu davranışların

58 Hoskins 1953, s. 44–59; Stone 1979, s. 169–70, 245–46.
59 Sombart 1967, s. 97, 100–105.
60 Schama 1988, s. 311.
61 Braudel 1982, s. 311–33.

toplumun zenginliğini tükettiğinden, soylu aileleri iflas ettirdiğinden ve daha önemli statü ve insan değeri ölçütlerini zayıflattığından şikayetçiydi Avrupa genelinde hükümetler ve dini kurumlar aralıklı olarak bu davranışları durdurmaya çalıştı ancak pek başarılı olamadılar. Gittikçe daha fazla sayıda insan kendisini, bitmek bilmeyen bir mal-mülk biriktirme yoluyla tanımladı.

Ancak *tüketim toplumunun* bu yükselişine ilk kez rastlanmıyordu. Craig Clunas, Ming Hanedanlığı döneminde (1368-1644) Çin'de de zenginlerin evlerinin resimlerle, heykellerle, kaliteli mobilyalar gibi eşyalarla tıka basa dolu olduğunu gösterdi. Dahası Clunas, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi belirli bir ortam, kişi veya amaç için doğru lüks mallara sahip olmanın gittikçe daha önemli hale geldiğini ortaya çıkardı. Dolayısıyla, örneğin aynı uzmanlaşma Avrupa'da var olmadan önce, Çin'de zarif bir şekilde oyulmuş yataklar hem erkeklere hem de kadınlara uygun olarak görülmeye başlanmıştı.[62] Çok zenginlerin de yılın farklı mevsimleri için farklı yatakları ve sandalyeleri olabiliyordu.[63] Bu arada, en prestijli lüks mallar (büyük sanatçıların ürettiği bilinen ürünler) giderek daha hızlı metalaştırıldı; yani, yalnızca birbirine yakın kişiler arasında dolaştırılmak yerine, parası olan herkesin kullanımına sunuldu. Zenginlik tüketim yoluyla statüye dönüştürülebildiği için yayınlanan rehber kitaplar lüks eşyaların nasıl uygun şekilde değerlendirileceği ve teşhir edileceğine dair tavsiyeler vermeye başladı. Bazı kitaplar, lükse harcayacak çok parası olan yaşlı elitlere bile, beğenileri üzerinden statülerini nasıl yeniden kazanacaklarını gösteriyordu. Başka bazı rehber kitaplar ise sonradan görme zenginleri hedef alarak, onlara lüks eşya sahibi olmanın ve o eşyaları teşhir etmenin doğru yollarını anlatıyordu.

Bir tanesine bilinçli olarak *Gereksiz Eşyalar Üzerine Bir Tez* ismi verilen bu kitaplar, Avrupalı emsallerinden biraz daha erken ortaya çıkmaya başladı. Ming döneminde yenileri yazılmaya ve eskileri yeniden basılmaya devam etti.[64] Ming döneminin başlarında çeşitli toplumsal grupların kıyafetlerini, sofra takımlarını gibi alanları en ince ayrıntısına kadar düzenlemeye çalışan, lüks tüketimi kısıtlayan kanunlar yürürlüğe konmakla birlikte bu kanunlar çok az etkili oldu ve çok geçmeden eskiyip, önemlerini yitirdiler.

62 Clunas 1991, s. 54–55.
63 Jin Ping Mei, s. 692.
64 Clunas 1991, s. 8–39.

1500'den sonra yeni lüks eşyalar ve tarzlar çoğalmasına rağmen, lüks tüketime yalnızca bir tane yeni ürün eklendi.[65] Bu arada, on yedinci yüzyıl İtalya ve İspanya'sında lüks tüketimi kısıtlayan kanunlar çıkarılmaya devam edildi. Hollanda ve İngiltere gibi *burjwa* ülkelerinde bile bu tür kanunları yeniden canlandırmaya yönelik girişimlerde bulunuldu.[66]

Hem ahlakçılardan şikâyet edilen, hem de lüks tüketimi kısıtlayıcı bazı etkisiz yasaların, *yanlış* tabakaya mensup insanların *uygunsuz* şekilde kullandığı her türlü lüks malı listelediği Muromachi ve Tokugawa dönemlerinde Japonya için de benzer kanıtlar gösterilebilir. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde köylülerin evlerindeki *altın, gümüş ve fildişi* süslemelere yönelik eleştiriler[67] ve samurayların, hatta daimyoların,[68] zengin tabakanın tüketim alışkanlıklarına ayak uydurmaya çalışırken nasıl iflas ettiğine dair şikayetler de bu kanıtlar arasında yer alıyordu.[69] Avrupa'daki tüketimcilik üzerine çalışan bir akademisyen bu noktadan yola çıkarak Çin'deki ve Japonya'daki gelişmelerin, Batı Avrupa'da yaşanan eşzamanlı gelişmelere çarpıcı biçimde benzediği sonucuna varmıştır.[70]

Hindistan'a ait kanıtlar daha belirsizdir. Elbette Babür dönemi Hindistan'ında lüks tüketimde önemli bir artış yaşandı. Çok sayıda Avrupalı (çoğu Londra'dan, Paris'ten veya Amsterdam'dan yeni gelmiş olan), Hindistan şehirlerinde satılan göz kamaştırıcı lüks mallara dikkat çekmişti.[71] On sekizinci yüzyılda Babür İmparatorluğu'nun dağılması çeşitli yerel sarayları daha önemli hale getirdiğinden, bu büyük yapılar tıpkı Avrupa'daki pek çok saray gibi taklitçi elit tüketimin merkezleri haline geldi.[72] Gerçekten de kısmen devlet memuru olma ayrıcalıklarının ticarileşmesiyle (bkz. 4. Bölüm) artan lüks tüketim, bu dönemde Hindistan ekonomisinin temel itici güçlerinden biri olmuştu.[73]

---

65 A.g.e, s. 151.

66 A.g.e.

67 Hanley ve Yamamura 1977, s. 89.

68 XII. yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar Japonya'da hüküm sürmüş olan çok güçlü feodal beyler. (Ç.N.)

69 Yamamura 1974, s. 41–47.

70 P. Burke 1993, s. 148–61, özellikle s. 158.

71 Tavernier 1925, Cilt I, s. 52; Raychaudhuri 1982a, s. 180–81; Raychaudhuri 1982b, s. 266–67; Bayly 1983, s. 206, 266.

72 Bayly 1983, s. 201–4; Bayly 1989, s. 51.

73 Bayly 1983, s. 201–2, 204–6, 266.

Ancak, pek çok sınıfın geniş katılımı sayesinde Çin'de Japonya'da ve Avrupa'da bir *moda sisteminin* ortaya çıktığına dair (lüks malların uygun şekilde ve beğeni sahibi olarak kullanılmasına yönelik rehber kitaplar gibi) kanıtlar Hindistan için söz konusu değildir. Her ne kadar tüccarlar ve *hizmet alan üst sınıf* on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Hindistan'ında daha önemli hale gelmiş olsa da[74] lüks talebin aristokratlar arasında hızlı bir şekilde yaygınlaştığı görülmektedir.[75] Diğer taraftan, statünün bazı özel mallara erişimin paylaştırılmasında istikrarlı bir role sahip olduğu eski *kupon* sistemlerinin gücünün büyük bölümünü koruduğuna yönelik olarak, Hindistan için Batı Avrupa veya Doğu Asya'dan daha fazla kanıtımız var.[76] Dolayısıyla, Hindistan'da *tüketicilik* kesinlikle var olmasına rağmen, Doğu Asya veya Batı Avrupa'ya kıyasla daha az ilerlemeyi kaydetmiştir.

Şayet *lüksün nesneleştirilmesini*, kişinin maiyetinin büyüklüğüyle statünün belirlenmesinin alternatifi olarak düşünürsek, bu durum mantıklıdır. Hem Çin'de hem de Batı Avrupa'da, on altıncı yüzyıldan sonra hizmetkarların ve toprak kiracılarının sayısındaki sert düşüş ve elitlerin kentleşmesindeki artış büyük maiyetleri idame ettirmeyi zorlaştırıyordu. Japonya'da benzer yasal değişiklikler yapılmamış olsa da oradaki sosyal ve ekonomik güçler aynı istikamette yol alıyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki kişisel maiyetlerin azalması elitlerin popüler tüketimden şikâyet etmesini de artırdı. Çeşitli türden hizmetçiler efendilerinin hanelerine tamamen dahil olduklarında, bunlardan daha göz önünde olanlara şık giysiler giydirilmesi elit ailenin zenginlik gösterisinin bir parçasıydı. Ancak hizmetçiler alt tabakaya mensup ve bağımsız oldukları için kendilerinin yaptıkları her türlü teşhir çirkin, hatta tehlikeli bir kendini öne sürme olarak kınanacaktı.[77] Bu nedenle Çin, Japonya ve Avrupa'daki popüler tüketimi kınayan çok sayıda belge, hem ekonomik değişiklikleri yansıtmakta hem de buralardaki elitlerin alt tabakaya mensup insanları aralarına alma iddiasından ne ölçüde vazgeçtiklerini, dolayısıyla insanlar arasındaki statü ilişkilerini sahip olunan mallar üzerinden ne kadar çok belirlediklerini yansıtmaktadır.

74 A.g.e, s. 466-67.
75 A.g.e, s. 206, 268.
76 Dumont 1970.
77 Örn. bkz., Stansell 1986, s. 164–65. Biraz farklı bir yorum fakat benzer pratik sonuçlar için ayrıca bkz, Adshead (1997, s. 25–26).

Hindistan'da ise tersine, ne kadar önemli olduğu hususunda anlaşmazlıklar olsa bile zorla çalıştırma önemini korumaya devam etti[78] ve hem makam sahibi soylular hem de kırsal arazi sahipleri yasal olarak çok sayıda hizmetliye sahip olmakla yükümlüydü.[79] Aslına bakılırsa, *aristokratik* lüks talebin büyük bölümü sevilen hizmetlilere hediye verme ihtiyacını yansıtıyordu. Bu tür ilişkileri sürdürmek için sembolik anlamlara sahip pahalı hediyeler verilmesi, Hindistan'ın sosyal ve siyasi rekabetinde merkezi bir konumda bulunmaya devam ediyor.[80] Ancak, kişisel kullanım için lüks mallar satın almak, *modayı* pahalı hediyeler almak kadar teşvik etmedi.

Hindistan'ın elitleri; Çinli elitlerinden daha fazla, ancak Batı Avrupalılarınkinden daha az, Japonya'nınkilerden ise daha da az şehirliydi. Fakat yabancı gözlemciler büyük Hint şehirlerinin, insanların hizmet ettikleri kişilerin çevresinde toplandığı devasa kamplara benzemesi karşısında hayrete düşmüştü.[81] Bu tür kişisel hizmetler ve bağımlılıklar hem gerçek hem de norm olarak Batı Avrupa veya Çin'dekinden güçlü olsaydı, *moda* yoluyla toplumsal rekabete doğru kaymanın az olmasını beklerdik. Hindistan'daki lüks şehir pazarları da Çin, Japonya ve Batı Avrupa'daki kadar istikrarlı büyümüyordu. Bayly'nin belirttiği gibi Benares ve Lucknow şehirleri 1780'de devasa lüks talep yoğunlaşmasını temsil ediyorlardı. Ancak 1680 yılında bu şehirler bu açıdan, Babür İmparatorluğu'nun gücünün ve aristokrat evlerinin daha yoğun olduğu Delhi ve Agra'dan çok farklı değillerdi.[82]

Aynı argümanlar Güneydoğu Asya'da daha da güçlü bir şekilde geçerlidir. Orada da 1450-1650 yılları arasında, özellikle şehirlerde, *lüks tüketimin nesneleştirilmesinin* merak uyandıran işaretleri göze çarpmaktadır. Hatta Güneydoğu Asya'da bazı lüks mallar, üretimlerinde pahalı malzemeler kullanılması bakımından herhangi bir yerdeki kadar boldu. Yine de *lüksün tüketimin nesneleştirilmesine* ve *modaya* yönelik olarak, Avrupa veya Doğu Asya ölçeğinde sürekli bir değişim yaşanmadı. Kişisel bağımlılık, toplumun temel örgütlenme ilkesi olmaya devam etti[83] ve büyük şehirlerin çoğu şehir içinde ayrı bir köy oluşturmak için efendilerinin çevresinde toplanmış

78 Perlin 1979, 1985; Washbrook 1988.
79 Moosvi 1987, s. 175–76; Bayly 1983, s. 199, 266; Raychaudhuri 1982b, s. 181.
80 Bayly 1983, s. 266.
81 Tavernier 1925, Cilt I, s. 105; Hambly 1982, s. 438–42.
82 Bayly 1983, s. 199.
83 Reid 1989, s. 60, 64, 69, 71.

insanlardan oluşan kamplar yığınıydı. Dini amaçlarla kullanılmayan binaların hemen hemen hepsi (Hindistan'dakinin aksine) oldukça basit bir yapıya sahipti. Bu tür düzenlemelerle ilgili her şey, hizmetlilere sahip olmanın, mal sahibi olmaktan daha prestijli olduğunu vurguluyordu.[84]

O zamanlar Çin, Japonya ve Batı Avrupa birbirlerine, Hindistan'a veya Güneydoğu Asya'ya benzediklerinden daha çok benziyorlardı. Buraları Doğu Avrupa, Orta Doğu veya Afrika toplumlarıyla karşılaştırdığımızda da aynı şey geçerli olacaktır. Daha mütevazı bir iddiada bulunmak gerekirse, Çin ve Japonya örnekleri, Avrupa'daki yeni elit tüketimciliğin nitelik bakımından benzersiz olmadığını göstermektedir. Ancak derece bakımından önemli farklılıklar olup olmadığını da göz önünde bulundurmalıyız.

Konut alanındaki gelişmeler ise oldukça farklıydı. Avrupa'nın büyük bölümünde zenginler için saray, şato, konak ve başka konutların inşasındaki artış (döngüsel iniş çıkışlarla da olsa) on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Ancak Çin ve Japonya'da saray inşalarındaki artış, on yedinci yüzyıldaki siyasi dönüşümlere (Qing ve Tokugawa Hanedanlarının yükselişi) eşlik etti.[85] Japonya'da dayanıklı evlerin yaygın şekilde inşa edilmesi, on altıncı ve on yedinci yüzyılda yaşanan bir gelişmeydi.[86] Evlerin kalitesi on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar artmış olsa da evler arasındaki farklar Avrupa'dakilere göre daha az dikkat çekiciydi ve bir evin ne işe yaradığına dair anlayışta temel bir değişim olduğunu göstermiyordu.[87] Çin'de de evlerin kullanım amacı imparatorluğun son dönemlerinde çok az değişti. Örneğin ev, yemek yeme, uyuma ve yemek pişirmenin yanı sıra çalışma ve dini faaliyetler için de önemli bir mekân olma özelliğini sürdürdü. Evlerin, mevcut sakinlerinin başarılarını ve beğenileri yerine, birden fazla nesle ait oldukları (en azından elitler arasında) düşünülmeye devam edildi. Ev üzerine düşüncelerin fazla değişmemesi sayesinde, inşa tarzları da Avrupa'dakinden çok daha az değişti.[88]

Dahası, Çin ve Japonya'da inşaat malzemesi olarak ahşap tercih ediliyordu ve on sekizinci yüzyılda en çok ihtiyaç duyulan ahşapların stoku tükenmeye başlayınca, iki ülkede de inşaat hızındaki artış giderek ya-

84 Reid 1993, s. 87.
85 Menzies 1992a, s. 64; Osako 1983; Totman 1992, s. 22.
86 Hanley 1997, s. 25–35.
87 A.g.e, s. 36.
88 Bray 1997, s. 59–172, özellikle s. 71.

vaşladı.[89] (Ev inşasında taş kullanımının arttığına dair bazı göstergeler vardır[90] ancak bunlar alışılmadık bir durum olarak kalmıştır). Örneğin, Japonya'nın zengin Kinai bölgesinde hem kentsel hem de kırsal inşaat işçilerinin ücretleri, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren (tarım işçileri dahil) diğer işçilerin çoğuna göre düştü. Bu da yeni konut talebinin çok da güçlü olmadığını akla getirmektedir.[91] İnşaat hızındaki bu gevşeme, genel bir ekonomik yavaşlamanın veya taş kullanılamadığının göstergesi değildi. Japonya'da ahşabın tercih edilmesinin nedeni iklime uygun olması ve depreme dayanıklı olmasıydı. Gerçekten de, Japon evlerinin *kolay havalandırılıyor* olması, nemli bir iklimde solunum yolu hastalıklarını azaltı ve kentli Japonların, Avrupalılara göre daha yüksek ortalama yaşam süresine sahip olmasına katkıda bulundu.[92] Francesca Bray'in işaret ettiği gibi taşın nasıl kullanılacağını bilmelerine, ayrıca Ming ve Qing Hanedanlıkları döneminde ahşap daha pahalı hale gelmesine rağmen Çinlilerin ev inşasında taş yerine ahşabı tercih etmelerinin birçok kozmolojik ve dini nedeni vardı.[93] Bu tercihlerin altında yatan bazı inançlar Japonya'da da revaçtaydı. Nedenleri ne olursa olsun bu tercihler, Doğu Asya'da *komşuyla aşık atmanın*, kişinin evi için çok daha az sermaye yatırımı gerekmesi anlamına geliyordu. Aynı durum Güneydoğu Asya'da da geçerliydi.[94] Ev inşaatına (ve taş kullanımına) büyük yatırımlar yapılması Hindistan'daki elitler arasında daha yaygındı, ancak bunun boyutunu ölçmenin bir yolu var mı, bilmiyorum.

Ancak diğer harcama türlerindeki farklılıkların kesin olarak tespit edilmesi daha zordur. Bunun nedeni kısmen sınıflar ve bölgeler arasındaki büyük farklılıkların çok fazla çeşitlilik barındırmasıdır. İkisini de etraflıca analiz edemesek bile bazı başlangıçlar yapmak mümkündür.

En azından Avrupa'nın bazı bölgelerinde, son derece mütevazı insanlar bile *lüks mallar* satın alıyordu. Sadece zengin tüccarlar ve köklü zanaatkarlar değil, çok zayıf kalfalar da kemerler, ayakkabılar, gümüş ve altın düğmeli yelekler, mayalı ve damıtılmış içecekler, kahve, çay, şeker gibi *lüks mallar*

89 Totman 1992, s.. 23; Totman 1995, s. 84; Osako 1983, s. 132–35; Menzies 1992a, s. 64, 69.
90 Perdue 1987, s. 109–10.
91 Saito 1978, s. 98.
92 Hanley 1983, s. 188–89.
93 Bray 1997, s. 77.
94 Reid 1988a, s. 62–73.

satın aldı. Hatta böyle malların paylaşılması ve/veya teşhir edilmesi, şehirli *alt kültürün* çok önemli bir parçası haline geldi.[95] Hans Medick, zanaatkarların, toplam bütçelerinin çoğunu böyle *küçük lükslere* diğer sosyal gruplardan daha fazla harcadığını ileri sürüyor.[96] Medick ayrıca, yalnızca İngiltere'de ve Hollanda'da değil, Avrupa'nın kırsal zanaatkarlarının da benzer davranışlar sergilediğine dair kanıtlar topladı. Bu kanıtlar ışığında; kendilerini köylülerden ayırmak için şehir modasını taklit eden, Saksonya kırsalındaki kurdele imalatçıları ve bir çağdaşının deyimiyle *parası patatese yeten ancak sabah kahvesinden vazgeçince kendilerini insandan aşağı gören* Württemburglu zanaatkarlar gibi örnekleri aktardı.[97] Bu tür bir tüketimin var olduğunu tespit etmek başlı başına önemlidir. Bu tüketimin (kahve ve çay gibi) bir kısmı on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar yeni bir tüketim tarzı olarak kalmış olmalıdır. Ancak alt tabakada ne kadar *lüks* tüketim olduğu veya bunun ne kadar yeni olduğu belirsizliğini korumaktadır. Çay ve şeker tüketiminde gördüğümüz üzere, toplam tüketim miktarı oldukça düşük kalsa bile elit olmayanların *lüks* tüketimi, *daha eli* olanların haksız yorumlar yapmasına yol açtı. Ayrıca yeni tüketim alışkanlıklarının tümü, toplam talebe kalıcı katkılar sağlamadı. Örneğin, on sekizinci yüzyılın başlarında İngiltere'de cin tüketimindeki olağanüstü artışı, o yüzyılın ikinci yarısında hemen hemen aynı derecede çarpıcı bir düşüş takip etti.[98]

Köylülerin talebinin kesin olarak tespit edilmesi daha da zordur ve muhtemelen kırsal kesimdeki zanaatkarların alışkanlıklarından oldukça farklıdır.[99] Ancak Jan DeVries'in 1550-1750 yılları arası Frizya'sıyla ilgili çalışmasında, bu son derece zengin bölgedeki küçük toprak sahiplerinin ve hatta kiracıların, zaruri olmayan çok çeşitli mallar satın aldığını ortaya koymaktadır. DeVries ayrıca kaliteli mobilya ve başka ahşap ürünler, sofra takımları, ev dekorasyonları ve diğer bazı ürünlerin stoklarının zamanla, önemli ölçüde arttığını da gösteriyor[100] (Satın alım hızı yavaş olsa bile, çok daya-

95 Medick 1982, s. 86, 90–95.

96 Kriedte, Medick ve Schlumbohm, 1981, s. 64–65, 69; Medick 1982, s. 90.

97 Medick 1982, s. 94–95.

98 Medick 1982, s. 103–4.

99 Medick'in bahsettiği Saksonyalı kurdele imalatçılarının daha iyi durumdaki köylüler gibi görünmek istediğini değil, köylülerden farklı görünmek istediğini unutmayın. Ayrıca Medick'in, kırsal toplumun geri kalanı için çok önemli olan toprak mülkiyetinin yokluğunda, kırsal zanaatkarların statü göstergesi olarak çeşitli yeni tüketim türlerini benimsediklerine dair argümanının köylülerle pek ilgisi olmadığına da dikkat edin.

100 DeVries 1975, s. 220–24.

nıklı tüketim mallarının stokunda da bir miktar artış beklenebilir elbette). Ancak bazı stok türlerinin çok fazla artmamış olması da anlamlıdır. Bunlardan en göze çarpanı ise özellikle o çağın en büyük *endüstriyel* sektörü ve Sanayi Devrimi'nin lideri olan tekstil stoklarıdır. 1550-1750 yılları arasında kumaş fiyatlarının başka mallara göre düşmesi nedeniyle, insanların daha fazla tekstil ürününe sahip olmaması özellikle dikkat çekicidir.[101] Üstelik tüketim mallarının stokları, sermaye mallarına göre daha yavaş büyümüştü.[102] O halde genel itibarla, DeVries'in de belirttiği üzere, ne bu zengin bölgedeki köylü talebinin artış ölçeği, ne de o talebin bileşenleri Sanayi Devrimi'ni açıklamak için yeterli görünmüyor.[103] Özellikle pamuklu tekstil ürünlerine yönelik talebin büyük kısmı Avrupa dışından geliyordu.[104]

Buna rağmen, Avrupa'daki kitlesel tüketici talebi başka yerlerdeki talepten, Avrupa'nın diğer *gelişmiş* ekonomilerden ayrışmasının açıklanmasında rol oynayacak kadar fazla olabilirdi. Ne yazık ki başka toplumlara ait karşılaştırılabilir mülkiyete dair kayıtlar elimizde bulunmamaktadır. Ancak, kısmen başka yerlerdeki elit olmayanların zaruri olmayan ürünleri daha az satın alıp alamadıklarını görerek, arada büyük farklar olup olmadığını tahmin edebiliriz.

Toplumlar arasındaki gelir dağılımını karşılaştırmak için kullanabileceğimiz kanıtlar da son derecede eksiktir. Ancak elimizdeki kanıtlar, Jones'un gelirin (ve dolayısıyla *gündelik* lüks eşyalara yönelik efektif talebin) Asya'nın büyük ekonomilerine kıyasla Avrupa'da çok daha eşit dağıldığı yönündeki iddiasıyla çelişiyor.[105] Hindistan ile Çin, Japonya ve Batı Avrupa arasında gerçek bir uçurum var olabilir, ancak sahip olduğumuz az sayıda kanıt bu üç bölge arasında büyük farklar olmadığını göstermektedir.

Çin'in yirminci yüzyıldan önceki gelir dağılımına ilişkin neredeyse tek nicel tahmin, Chang Chung-li'nin tahminidir. Chang'ın incelediği, on dokuzuncu yüzyıldaki (genel anlamda tüccar ailelerinin çoğunu içerecek

101 A.g.e, s. 218-20.
102 A.g.e, s. 234-35.
103 A.g.e, s. 236.
104 Braudel 1984, s. 575.
105 Jones 1981, s. 110. Jones'un bu hususa ilişkin kanıtı Hindistan'dan elde edilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Jones büyük ihtimalle haklıdır fakat Asya ve Avrupa ile ilgili kapsamlı iddiası çok daha zayıfdır.

şekilde tanımlanan) Çin *elitleri*, nüfusun yaklaşık %2'sini oluşturuyor ve milli gelirin yaklaşık %24'ünü alıyordu.[106]

Genel olarak Avrupa için benzer bir rakamın var olmadığını biliyorum, ancak İngiltere ve Galler için 1688, 1759 ve 1801-1803 yıllarındaki gelir dağılımına ilişkin güncel tahminlerimiz mevcut. Peter Lindert ile Jeffrey Williamson'un revize ettiği üzere bu tahminler gösteriyor ki nüfusun (kraliyet ailesi hariç) en üst %2'lik kesimi 1688 yılında milli gelirin %19'una, 1759 yılında %22'sine, 1801-1803 yılları arasında ise %23'üne sahipti.[107] *İngiltere ve Galler* bölgesi elbette Avrupa'nın yalnızca küçük ve müreffeh bir bölümünü kapsarken, Çin'e ait yukarıdaki rakamlar ise Çin'in Londra'sından, Bulgaristan'ına kadar bir aralığı kapsamaktadır. Kuşkusuz, Çin'de (hâlâ Avrasya'nın her iki ucundaki en önemli verimli varlık olan) toprağın çok daha eşit dağıtılması, daha doğru şekilde yapılan bir karşılaştırmanın Çin'de daha büyük bir gelir eşitliği olduğunu göstereceğini düşündürmektedir. Avrupa'nın kiralık arazi piyasaları araziye erişimdeki eşitsizliği azaltıp, iş fırsatlarının Çin'deki kadar geniş ve eşit bir şekilde dağıtılmasını sağlamış olsa bile arazi sahibi olmanın getirisi Çin halkı arasında, Avrupa'dakinden çok daha eşit dağılmış olmalıdır. Nüfusun en alt %98'lik kesiminin gelirden aldığı pay elbette ki genel gelir dağılımının yalnızca kısmi bir resmini teşkil etmektedir ve satın alma gücünün dağılımı hususunda çok daha yetersiz bir rehberdir,[108] ancak elimizdeki tek nicel gösterge olduğu için dikkate alınmaya değerdir. George Staunton'un, 1790'larda Pekin'den Kanton'a yaptığı uzun bir yolculuğa dayanarak, ağır yoksullukla çok az karşılaştığına dair (Smith ve Malthus'tan farklı olan) yorumu da dikkat çekicidir.[109] Aşağı Yangzi'deki köylülerin bütçeleri yakın bir zamanda yeniden yapılandırınca görüldü ki *tipik* bir çiftçi ailesi on yedinci yüzyılda toplam nakdî ve aynî gelirinin %55'ini, ondan iki yüz yıl sonra ise %54'ünü tahıla harcıyordu.[110] On sekizinci

106 Chang 1962, s. 326; daha genel itibarla bkz, s. 296–331.

107 Lindert ve Williamson 1982'deki verilerle hesaplanmıştır; s. 393, 396–97, 400–401.

108 Zaruri olmayan eşyaları satın almak için mevcut olan gelir miktarı, kaçınılmaz olarak toplam gelirden çok daha az eşit bir şekilde dağıtılmaktadır. Dahası, gelirleri her yıl negatif net servetlerini dengelemek için kullanılan borca batmış köylülerden anlayabileceğimiz üzere, servet eşitsizlikleri tabloyu daha da bulanıklaştırıyor. Üstelik servet dağılımının Çin ile Avrupa arasında nasıl karşılaştırılacağına dair neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz.

109 Staunton 1799, Cilt II, s. 134, 141.

110 Fang 1996, s.s 93, 97.

yüzyılın sonlarında İngiltere'de temel kalori kaynakları genellikle köylülerin ve zanaatkarların kazançlarıyla yaklaşık olarak aynı oranda tüketiliyordu.[111] Çin'le ilgili bu araştırma tahıl dışı tüketimi neredeyse kesin olarak eksik göstermekte, dolayısıyla bu karşılaştırmayı Çin aleyhine önyargılı hale getirmektedir.[112]

Avrupa ve Doğu Asya ekonomilerinin tarım dışı en büyük sektörü tekstildi. Tekstil tüketimi sanayileşme çağında düzenli olarak artan ilk tüketim türlerinden biri olmuştu. Elimizdeki veriler yetersiz olmalarına rağmen, Avrasya'nın iki ucunda karşılaştırılabilir düzeyde tekstil üretimi ve tüketimi olduğunu göstermektedir.

Çin'in en önemli kumaş üretim bölgesi olan Aşağı Yangzi'deki ham pamuk ve ipek üretimine ilişkin tahminleri, Guangdong'daki şeker üretimi tahminlerine benzer şekilde oluşturabiliriz. Hatta böyle yapmak daha doğru olur, çünkü Aşağı Yangzi'deki arazi kullanımına dair verilerimiz Guangdong'la ilgili verilerimizden çok daha güçlüdür. Bu uygulama göstermektedir ki Yangzi Deltası'nın güneyinde yer alan aşırı ticarileşmiş on bir vilayet kişi başına yaklaşık 7 kilogram çırçırlanmış pamuk ve 0,9 kilogram yüksek kaliteli ham ipek üretmiştir.[113] Pamuğun bir kısmı eğirilmeden Lingnan'a ihraç ediliyordu, fakat Kuzey Çin'den de ham pamuk ithal ediliyordu. 1850 yılına gelindiğinde Kuzey Çin'den yapılan pamuk ithalatı azaldığı halde Lingnan'ın pamuk talebi artmaya devam ettiği için Jiangnan net bir ham pamuk ihracatçısıydı fakat bunun ölçüsünü bilmek zordur. 1750 yılında ise net ihracat çok daha az olacaktı.[114] Bu nedenle, Jiangnan'da dolgu malzemesi olarak kullanılan pamuk dışında bütün ham pamuğun eğirildiğini ve dokunduğunu varsaydım. Yirminci yüzyılda kişi başına 600 gram pamuk eğirilmiş ve dokunmuştu;[115] bu miktar on seki-

111 Phelps Brown ve Hopkins 1981, s. 14. 1790'larda İngiltere'deki yoksul ailelerin tahıl harcamalarının %53'ü.

112 Fang 1996. Kırsal işçilerin gelirlerine ilişkin herhangi bir bağımsız tahminde bulunmayan Fang, bu tür işçilere ne verilmesi gerektiği konusunda tarım el kitaplarında yazılanlardan yola çıkarak beş temel tüketim malı kategorisinin (tahıl, diğer gıdalar, yakıt, barınma ve giyim) ve ailelerin üretim giderlerinin değerlerini hesaplar. Fang'in kaynakları; dînî ritüeller, mücevherler, eğlence ve ucuz yiyecekler gibi az yapılan fakat yüklü harcamaları, tekstil ürünleri dokuyan bir kadının kazandığı parayla satın alınan malları ve tarım işçileri tutmayla, denetlemeyle ve ücretlerini ödemeyle ilgilenen kişilerin tespitinden kaçan her türlü eşyayı dışarıda bırakmaktadır.

113 Yöntemin ve hesaplamanın ayrıntıları için, bkz. Ek F.

114 Bu varsayımların nedenleri Ek F'de ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

115 Chao 1977, s. 233.

zinci yüzyılda da hemen hemen aynıydı. Yani Yangzi Deltası'ndaki tekstil üretimi için kişi başına 6,5 kilogram pamuk ve 0,9 kilogram ipek kumaş kullanıldığına dair tahminler (biraz yüksek olsa da) makul görünmektedir.

Karşılaştırma yapılacak olursa tekstil teknolojisindeki dönüşümün iyice ilerlediği 1800 yılında Birleşik Krallık'ın pamuk, yün ve keten üretimi toplamda kişi başına 5,8 kilograma ulaşmaktadır.[116] (Keten ve yün kumaşların metrekaresi pamuklu kumaşlardan daha hafif olduğu için bu farklı tekstil türlerinin birleştirilmesi, Çin ile yapılan karşılaştırmayı yanlılaştırır). Ne yazık ki Yangzi Deltası'nın ne kadar kumaş ihraç ettiğini bilmiyoruz. İhracat miktarı Birleşik Krallık'ın ihracatından bile (üretimin yaklaşık üçte biri)[117] yüksek olabilir ve bölgenin kumaş tüketimini Birleşik Krallık'taki tüketim seviyesinin altına düşürebilir. Fakat özellikle Yangzi Deltası'ndaki vilayetlerin nüfusunun Birleşik Krallık'ın neredeyse iki katı olduğunu hatırladığımızda, Çin ve Avrupa'nın en verimli bölgelerinde kişi başına kumaş tüketiminin benzer seviyelerde olması bile hayli anlamlıdır. Üstelik Çin'de pamuklu kumaştan yapılan kıyafetler, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında İngiliz malı emsallerine göre çok daha dayanıklıydı.[118] Çin ve Avrupa'yla ilgili veriler maalesef yetersiz ve üretim coğrafi olarak çok dağınık olduğu için az sayıda önemli alana yoğunlaşabiliyoruz. Bu durumun tek istisnası, Çin'deki üretiminin büyük kısmının, belki de dörtte üçünden fazlasının Aşağı Yangzi'de gerçekleştiği ipektir.[119] Dolayısıyla toplam ipek üretim kişi başına 450 gramın altındaydı. Bu miktar pamuk kadar önemli olmasa da lüks bir kumaş için önemsiz değildi ancak yine de Avrupa'daki rakamlardan çok daha yüksekti.

Pamuk, şeker, ipek ve Yangzi Deltası'nda üretilen pamuk tahminlerimizi oluşturmak için kullandığımız ve küçük olmasına rağmen son derece ticarileşmiş bölgelerde iyi sonuç veren yöntemler, büyük ancak daha

116 Deane ve Cole 1962, s. 51, 185, 196, 202. Nüfus tahminleri Mitchell 1988'den alınmıştır, s. 8–10.

117 Deane ve Cole 1962 s. 196, 202.

118 Huang 1990, s. 137.

119 So (1986: 81n.2), Guangdong'un, 1840'tan önce Çin'in ipek ihracatının dörtte birine katkıda bulunduğunu belirtiyor. İhracat, toplam üretimi yansıtmaktan uzak bir göstergedir ancak ülkenin dış ticarete açık tek limanı Guangdong'da bulunduğundan ve Çin'in en önemli yerel lüks mal pazarlarından, Aşağı Yangzi'ye göre yüzlerce kilometre uzakta olduğundan, Guangdong'un Jiangnan'dan daha az ihracat yapmış olması pek mümkün görünmüyor. Şayet öyle ise, Guangdong'un ihracattaki payı, toplam üretimdeki payında üzerinde yaklaşık bir tavan görevi görmelidir.

az ticarileşmiş bölgelerde maalesef başarısız oluyor. Bu gibi durumlarda varsayımlardaki küçük değişiklikler, pamuk için uygun arazi miktarına ilişkin tahminlerimizi kolayca iki-üç katına (örneğin, çok büyük bir alanın %3'ünden %9'una) çıkarabilir. En iyi alternatif, daha geç tarihli rakamları geriye yönelik olarak incelemektir.

1870 yılında, Nian ve Taiping isyanlarının bastırılmasından kısa bir süre sonra, Çin yaklaşık 840.000 ton pamuk yetiştirdi.[120] Yüzyılın ortasındaki savaşlar sonrası nüfus tahminleri oldukça isabetsizdir fakat bu miktar kişi başına 2,25 kilogramın biraz üzerindeydi. Bu rakam 1900'de yaklaşık 680.000 tona düştü, ancak daha sonra yeniden artmaya başladı ve günümüzde kadar da artışını sürdürdü. Çin'in önemli pamuk bölgelerinin tek tek incelenmesi ilk başta şaşırtıcı görünebilecek bir şeyi ortaya koyuyor; Çin'in 1750 yılındaki pamuk üretimi, 1900 yılındakinden çok da düşük değildi, dolayısıyla kişi başına pamuk miktarı çok daha yüksekti.

Öncelikle, 1750 yılından sonra çok fazla yeni ve büyük pamuk bölgesinin ortaya çıkmadığını belirtmek gerekir.[121] Orta Yangzi vilayetleri 1750'den sonra pamuk ekimini artırmalarına rağmen hiçbir zaman çok büyük üreticiler olmadılar. Bu arada, Sichuan ve Shaanxi'deki bazı önemli üretim bölgeleri on dokuzuncu yüzyılda, pamuğun yok olması pahasına farklı bir ticari mahsule (haşhaşa) geçiş yaptı.[122] Bu geçişin bir kısmı 1870'ten önce, bir kısmı da daha sonra gerçekleşti. Pamuk ekimi yapılan diğer birçok bölge Çin'in her yerine dağıldığı halde, 1750 yılında ve 1870-1900 yılları arasında en önemli pamuk ekim bölgeleri Aşağı Yangzi ve Kuzey Çin'di.

Aşağı Yangzi'deki pamuk üretiminin on dokuzuncu yüzyılda arttığını düşünmek için çok az neden var. 1750 ile 1850 yılları arasında bölgenin en ticarileşmiş kısımlarında nüfus çok az arttı ve hiç ekili arazi yoktu, bölgenin geri kalanında ise çok az artış vardı. On dokuzuncu yüzyılın ortasında yaşanan felaketler, nüfusu ve ekilebilir arazileri önemli ölçüde azalttı. 1900 yılında tekrar artmış olabilirler fakat 1949 sonrasına kadar fazla büyümediler.[123] Bu arada, 1750'de bu bölgede ticari mahsullere ayrılan arazi miktarı, sonraki iki yüzyıl boyunca ulaşacağı miktar kadar yüksek-

120 Kraus 1968, s. 158–59, 162–64, 167.
121 Chao 1977, s. 23.
122 A.g.e.
123 Skinner 1977a, s. 213; Ho 1959, s. 244–47.

ti. Gerçekten de bölgeye yapılan pirinç ithalatı 1930'larda, 1750'lere göre daha düşüktü;[124] bu durum, bazı arazilerde yeniden gıda üretimine başlanmış olabileceğini düşündürmektedir. Oysa 1870 yılından sonra daha fazla arazide dut yetiştirilmeye başlandığı için, pamuk ekimi yapılan araziler 1900'e kadar azalmış olabilirdi. Pamuk verimine dair rakamlarımız yetersiz olsa da 1750 ile 1900 yılları arasında Yangzi Vadisi'nde yetiştirilen pamuk miktarında belirgin bir artış yaşandığını göstermemektedirler. Pamuk yetiştirme tekniklerinde ve (nüfus artmadığından) işgücü girdilerinde çok fazla değişiklik olmadığı için de böyle bir artış beklenemez.

Bu durum bizi, verilerin özellikle az olduğu ve mahsul şablonlarının dağılımının başka yerlerdekinden daha fazla dalgalanmış olabileceği Kuzey Çin'e götürüyor. Richard Kraus'un iddiasına göre, Shandong ve Hebei'de 1900 yılında toplamda yalnızca 3.000.000 *mu* alana pamuk ekilmiş, bu miktar 1920'lerde (savaşçı beyler bu bölgeye büyük hasar vermesine rağmen) 5.000.000-6.000.000 *mu*ya çıkmış ve 1930'larda daha da armıştır.[125] (Shandong ve Hebei, Kuzey Çin'in pamuk yetiştirilen üç büyük vilayetinden ikisidir. Üçüncü eyalet olan Henan hakkında işe yarar veriler bulamadım). Bu yükseliş önceki seviyelere doğru bir toparlanmaydı. Ulusal pamuk üretiminin 1870 ile 1900 yılları arasında düştüğünü önceden görmüştük ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarında korkunç kuraklıklara maruz kalan Kuzey Çin'de, çok su isteyen bu mahsulün ekim alanlarının azaltılması çok mantıklı olurdu. Kraus'un 1920'lere ait rakamları bile iki vilayetteki ekili alanların ancak %3'üne karşılık gelmektedir.

Diğer yandan Zhao Gang'ın on sekizinci yüzyılın ortalarına ait bir kaynaktan aktardığına göre, (o zamanlar Zhili olarak bilinen) Hebei'deki ekili arazilerin %20-30'unda pamuk ekiliydi. Yani yalnızca Hebei vilayetinde pamuk ekili araziler 14.000.000-21.000.000 *mu* idi.[126] Bu miktar her ne kadar mantıksız görünse de başka bir kaynağın, Baoding'in güneyindeki vilayetin ekilebilir arazilerinin %20-30'unda pamuk ekili olduğuna dair iddiası daha akla yatkındır.[127] Söz konusu kaynağın tam olarak hangi bölgeyi kapsamayı amaçladığına bağlı olarak bu miktar Hebei'de 2.800.000 ila 6.000.000 hektara eşit olurdu.[128] Şayet Shandong ve Hebei'deki ekilebilir arazilerin

124 Skinner 1977a, s. 234–35, 713nn. s.30–32
125 Kraus, P. Huang 1985'de bahsedilmiştir, s. 128.
126 Chao 1977, s. 23.
127 Fang Guancheng, Zhang Gang 1985'te bahsedilmiştir, s. 99.
128 Ayrıntılar için, bkz. Ek F.

%10'unda bile pamuk yetiştirilseydi, bu miktar 17.000.000-24.000.000 *mu* yani 1900'a ait rakamın altı ila sekiz katı olurdu.[129] Diğer bölgeler için kullanılan yukarıdaki tahmin yöntemlerini kullanıp, ekili alanlara ilişkin gerçek dışı düşük resmî tahminleri doğru kabul edersek ve kişi başına yıllık gıda tüketiminin 2,2 *shi* olduğunu varsayarsak bu arazi miktarı iki vilayetteki gıda dışı mahsullerin ekildiği yaklaşık alana karşılık gelir.[130] Bunun yerine, Huang'ın, 1750'lerdeki ekili alanların 1930'lardaki seviyelere yakın olduğuna dair iddiasını kabul edersek, kişi başına gıda tüketiminin 2,2 veya 2,5 *shi* olduğunu varsayıp varsaymamamıza bağlı olarak, gıda dışı mahsuller için kullanılan alan 70.000.000-90.000.000 *mu*ya yükselir. Ayrıca pamuk, Kuzey Çin'in en büyük gıda dışı ürünüydü.[131] Dolayısıyla, Kuzey Çin'in 1750 yılında, 1870 veya 1900 yılına göre çok daha fazla pamuk ürettiğine inanmamız pek çok neden vardır.

Diğer veriler de böyle bir senaryoya işaret ediyor. Shandong ve Zhili/Hebei'nin nüfusu 1750-1870 yılları arasında %40'ın üzerinde, 1913 yılında ise yaklaşık %80 artarken, ekili alanlar çok az arttı. Hatta Dwight Perkins, ekili alanların hiç artmadığını iddia ediyor.[132] Fakat bu bana abartılı geliyor. Örneğin, bu vilayetlerde muhtemelen 1800 yılında bile, 1930'lardan günümüze kalandan çok daha fazla orman vardı (bkz. 5. Bölüm). Ancak 1750'lere ilişkin şüpheli resmi rakamlar bile 1873 yılına göre yalnızca %4, 1930'lara göre ise %45 daha düşük. Üstelik bu *artışlar* vergi kayıtlarına eklenen ve uzun süredir ekili olan arazileri de kapsamaktadır.[133] Çin'in başka yerlerinde gerileyen kişi/arazi oranları, daha fazla gübre kullanımı (hem hayvan hem de soya küspesi gübresi), daha fazla çoklu mahsul ekimi ve (yabani otların özenli bir şekilde temizlenmesi gibi) *mu* başına ilave işgücü sayesinde gerçekleşen dönüm başına verim artışlarıyla dengelendi. Fakat Kuzey Çin'de ilave işgücü ihtiyacına pirinç kadar güçlü bir şekilde yanıt verecek hiçbir mahsul yetiştirilmedi. Daha etkili olan soya küspesi gübresi de daha pahalı olduğundan, ilave gübre girdileri büyük ölçüde hayvan gübresiyle sınırlıydı. Kısa süren bü-

129 Ekili alanlara ilişkin çok düşük resmî rakamlar ve bunların makul bir düzeltmesi için, bkz. P. Huang 1985, s. 325.

130 Marks (1991, s. 77), kişi başına 1,74 ila 2,62 shi arasında değişen tahminlere dikkat çekerek, Kuzey Çin'den daha zengin olan Lingnan için 2,17 rakamını kullanmaktadır.

131 Ayrıntılar için, bkz. Ek F.

132 Perkins 1969, s. 233–34.

133 P. Huang 1985, s. 326–27.

yüme mevsimi ise çoklu mahsul ekimini sınırlandırdı. Üstelik, Sarı Nehir'in 1853 yılında yatak değiştirmesinden sonra toprağın suyu emmemesi ve toprak tuzluluğunun artması Shandong'da ve Doğu Henan'da milyonlarca dönüm arazide verimin düşmesine neden oldu.[134] Sonuç olarak, Kuzey Çin'in ihtiyaç duyduğu gıda miktarı 1750 ile 1870, 1900 ve hatta 1930 yılları arasında ekili alanların arttığından çok daha fazla arttı. Dolayısıyla, Kuzey Çin'deki pamuk üretimi Sichuan ve Shaanxi'deki gibi önemli ölçüde düşerken, Aşağı Yangzi'deki pamuk üretimi muhtemelen aynı kaldı. Yalnızca (daha az önemli iki pamuk bölgesi olan) Orta Yangzi ve (muhtelemelen) Henan üretimlerini artırdı. Buradan, 1750 yılı dolaylarında Çin'in toplam pamuk üretiminin 1870'teki veya 1900'deki kadar yüksek olduğu sonucu çıkar.

En düşük pamuk üretim rakamlarını (1900) alıp, bu rakamdan yastık yapımında kullanılan pamuğu çıkarır, sonucu da çok daha az olan 1750 yılı nüfusuna (170.0000.000-225.000.000) bölersek, kişi başına ortalama pamuk tüketim yaklaşık 2,8 kilogram olur. 1870 yılına ait rakamları kullanırsak da kişi başına hemen hemen 3,6 kilogram düşer. Peki bu rakam, Avrupa'ya ait rakamlar karşısında ne durumdadır? 1800 yılında (İrlanda dahil) Birleşik Krallık'ta kişi başına yaklaşık 3,9 kilogram pamuk, yün ve keten tüketildiğini görülmektedir.[135] 1780'lerde Fransa'daki keten üretimi kişi başına yaklaşık 3,1 kilogram, pamuk üretimi ise 0,13 kilogramdı.[136] Yüne ilişkin veriler kilogram yerine *yard kare* (0,84 m2) cinsindendir ve bu değerlerin isabetli bir şekilde dönüştürülmesi doğal olarak üretilen kumaşın türüne bağlıdır. Fakat on sekizinci yüzyılın sonu için kişi başına 0,5 kilogram yün tüketimi makul görünmektedir.[137] Bu nedenle, Devrim'den hemen önce Fransa'da kişi başına düşen tekstil üretimi, Çin için yaptığımız ihtiyatlı tahminin üst sınırının biraz üzerinde, alt sınırının ise üçte bir kadar üzerindedir. Almanya'nın üretim rakamları ise çok daha düşüktür; 1816 yılında yün üretimi kişi başına yalnızca 0,5 kilogram, 1838 yılında pamuk üretimi kişi başına 0,27 kilogram ve 1850 yılında keten üretimi

134 Huang (1985, s. 53–69), toprakla ilgili sorunların büyük bölümünü araştırmıştır.

135 Deane ve Cole 1962'ye göre hesaplanmıştır; s. 51, 185, 196, 202.

136 Mitchell 1980, s. 30, 449, 478.

137 Markovitch 1976'dan alınan veriler, s. 459; s. 497'deki ölçümlere ilişkin bilgi. Yard kareyi Pound'a çevirmek için Chao'nun (1977, s. 234) kaba pamuklu kumaşın ağırlığına dair tahminini ve Jenkins ve Ponting'in (1977, s. 11-12) yün ipliğin aynı uzunluk ve incelikteki pamuk ipliğinden 1,5 kat daha ağır olduğuna ilişkin gözlemini kullandım.

kişi başına 1,5 kilogramdı. Bu rakamlar kişi başına toplam 2,25 kilogram tekstil üretimi yapıldığını gösteriyordu.[138] İngiltere'den yapılan ithalat, Almanya'nın tüketimini üretiminin üzerine çıkardı, ancak on dokuzuncu yüzyılın başlarında Almanlar her yıl, Çinlilerin yetmiş beş yıl önce (tüm imparatorluğun ortalaması alındığında) kullandığından daha az kumaş kullanıyordu.

Dolayısıyla Çin'deki tekstil tüketimi, Avrupa'nın on sekizinci yüzyılın ortalarından sonlarına kadarki tüketiminden daha yüksekti. Dahası, anektodal kanıtlar köylülerin bile gıda dışı pek çok ürün satın aldığını ve bu ürünlerdeki çeşitliliğin de miktarının da on altıncı ve on sekizinci yüzyıllarda arttığını gösteriyor. Örneğin, Aşağı Yangzi'ye ait çeşitli belgelerde, ipekböcekçiliğini finanse etmek isteyen köylü toprak sahiplerinin ve kiracıların, kadınlarının altın ve gümüş saç tokalarını para karşılığı rehin verdiğinden söz edilmektedir.[139] Çok fakir kırsal bölgelere dair olanların da aralarında bulunduğu, halkın dini inançlarına ilişkin nahoş açıklamalarda bazı dini bayramlarda köylü kadınların bile aşırı derecede şatafatlı kıyafetler giydiğinden, makyajlar yaptığından ve takılar taktığından bahsedilmektedir.[140] Kutsal yolculuklar da büyük hacimli bir işti. 1600'lerin başında, yakınlarda büyük bir şehir olmadığından, tek başına Tai Dağı yılda bir milyona yakın ziyaretçi çekiyordu. Bütün yol masraflarını sabit bir ücret karşılığında üstlenen paket turlar, oldukça *geri kalmış* kırsal bölgelerde bile pazarlanıyor ve elit ahlakçılar bu durumdan nefret ediyordu.[141] Bu arada, kutsal yolculukları hor gören üst tabaka, yalnızca iş için değil, eğitim ve eğlence için de kendi başlarına daha fazla seyahat ediyordu. Timothy Brook'un belirttiği üzere, "Seyahat, üst tabakanın kültürel zarafet tasavvurunun içine dahil edilmişti."[142]

Ticarileşmiş yemek yeme mekanlarının sayısındaki benzer bir artışa Yangzi Deltası'ndaki kırsal pazar kasabalarında bile rastlandı. On dokuzuncu yüzyılın başlarına ait bir kaynakta, 45 şarap dükkânı ve 90'dan fazla çayevinin bulunduğu *birkaç bin haneli* bir kasabadan ve oranın yakınlarındaki, sırasıyla 40, 65 ve 80 çayevinin bulunduğu üç kasabadan bahsedilmektedir. Kasaba sakinlerinden ve civar köylerden gelen insan-

138 Mitchell 1980, s. 30, 449, 478.
139 Pan 1994'te bahsedilmiştir, s. 85.
140 Chen Hongmou 1962, s. 68, 5a–6a.
141 Dudbridge 1991, s. 226–52; Pomeranz 1997a, s. 188–91; Wu Peiyi 1992, s. 39–64.
142 Brook 1998, s. 181.

lardan oluşan müşteriler fiyat bilgisi almak, gösteri sanatçılarını izlemek ve kumar oynamak için yani ticarileşmiş eğlence, yemek ve ziyaretler için buralara geliyordu.[143]

Ayrıca on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar, basitleştirilmiş bir lisan kullanan ve halka yönelik dini metinlerin, tıbbi kılavuzların ve almanakların basımında da büyük bir artış yaşandı. 1600 yılı dolaylarında misyoner Matteo Ricci, Avrupa'ya göre Çin'de daha ucuz ve daha yaygın olarak kitap bulunabildiğini düşünüyordu.[144] On altıncı ve on yedinci yüzyılda kitap sahibi Çinlilerin sayısı (alfabetik dillerde dizgi yapmanın maliyet avantajlarından yararlanan) Protestan Avrupa'nın zengin bölgelerinde İncil'e sahip olanların sayısından az olsa da bu kişilerin sayısı halkın Çince kitaplara yönelik yoğun ve artan talebinin kanıtıdır.

Konut meselesi, Çin'in de Japonya'nın da Avrupa karşısında en dezavantajlı olduğu alanlardan biridir. Eric Jones, daha önce de gördüğümüz üzere, konutu yüksek Avrupa refahının önemli bir işareti olarak ele alır. Ancak konutta ve ev mobilyalarında bile Çin'in 1800 yılından önce Avrupa'nın çok gerisinde olduğu söylenemez. On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Çin şehirlerini ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, özellikle Pekin ve Aşağı Yangzi Vadisi'nin büyük şehirlerindeki devasa kamu binalarından ve anıtlardan, kendi atalarının etkilendiği kadar etkileniyordu. Daha ücra şehirlere giden az sayıda seyyah da oralardaki zenginlerin evlerini görünce hayrete düştü. 1560'larda Kanton yakınlarında cereyan eden olayların ardından Yunnan'a sürgün edilen Galeota Pereira ve Gaspar Da Cruz, imparatorluk prenslerinin Guilin'deki şatafatlı evlerinden çok etkilendi.[145] Ancak Hindistan, Yakın Doğu ve Doğu Avrupa'da da gösterişli evler vardı. Sonuç olarak Da Cruz'un küçük soylular, âlimler ve üst tabaka dışındaki Çinlilerin evlerine dair gözlemleri daha da ilgi çekicidir çünkü Da Cruz, Yangzi Vadisi'ni de başkent bölgesini hiç ziyaret etmemiştir.

Da Cruz ilk önce, Kanton'un (Guangzhou) diğer Çin şehirlerine göre *binaları bakımından çok kötü durumda* olduğunu gözlemler[146] ancak daha sonra buradaki hâkimlerin evlerini *çok görkemli* olarak tarif eder.[147] Ardından

143 Fan 1990, s. 279–81.
144 Rawski 1985'te bahsedilmiştir, s. 17.
145 Galeote Pereira 1953, s. 40; Da Cruz 1953, s. 109.
146 Da Cruz 1953, s. 92.
147 A.g.e, s. 96-97.

şöyle devam eder: "[Şehirli] halkın evleri dış görünüş itibarıyla pek güzel değil, fakat içlerinde hayranlık uyandıracak çok şey var." Da Cruz duvar işçiliğini, kullanılan kaliteli keresteleri ve boyaları, özellikle de *evin perde duvarını tamamen kaplayan, zarif bir şekilde işlenmiş büyük dolapları* över.[148] Daha da ilginci, Çin'in güney ve güneybatı kırsalında yaşayan *zengin çiftçilerin* (üst tabakanın veya tüccarların değil) evlerine ilişkin tasviridir:

> Duvarlarla çevrili olmayan köylerde zengin çiftçilerin evleri de var. Bu evleri uzaktan gören bir kimse (yemyeşil koruların arasında oldukları için, onlardan başka ev göremezsiniz), köyün koruları nedeniyle Portekiz'deki asil ve yüksek taşra malikanelerine baktığını zannedebilir. Bu evler çok yüksek, üç veya dört katlı. Kiremitli çatıları görülmüyor, çünkü duvarlar çatıların üzerine kadar uzanıyor ve yağmur suyu, dışarıya doğru çıkıntı yapan oluk borularıyla tahliye ediliyor. Bunlar oldukça sağlam binalar ve taştan yapılmış büyük ve gösterişli kapıları var. Bu evlerden ilkine (büyük olanına) girildiğinde, içeride zarif bir şekilde işlenmiş ve oyulmuş kocaman dolaplar göze çarpıyor, ancak bunlar gösterişten ziyade sağlamlık ve dayanıklılık için yapılmış. Keza, arkalıklı sandalyeleri de var; hepsi çok sağlam ahşaptan ve çok kaliteli imal edilmiş. Bu mobilyalar o kadar dayanıklı ki, ev sahiplerini oğullarına ve torunlarına kalır.[149]

Elbette bu tür evler Yangzhou, Surat, Osaka veya Amsterdam'ın çok zengin tüccarlarının veya Pekin, Delhi, Edo ve Paris'in soylularının evlerine kıyasla çok daha az gösterişli ve moderndi. *Ev Sahiplerine Tavsiyeler* isimli kitabı ve ince zevk sahibi olmaya yönelik başka rehber kitapları okuyan, Aşağı Yangzi'nin sosyal yükselişteki mülk sahiplerinin de gerisinde kalmışlardı. Ancak gerçek bir üst sınıftan ziyade, kırsal kesim *üst-orta* sınıfı diyebileceğimiz kesime mensup olan bu insanlar, ücra bölgelerde kalan[150] ve Çin'in en geri makro bölgelerinin parçası olan köylerde bile yüksek kaliteli malların satıldığı önemli bir pazarın varlığına işaret etmektedir. An-

148 A.g.e, s. 99.

149 A.g.e, s. 106.

150 Bu evlerin, on altıncı yüzyılda ülkenin en ticarileşmiş bölgelerindeki toprak sahiplerinin taşındığı pazar kasabalarında veya etrafı surlarla çevrili ilçe merkezlerinde değil, köylerde olduğuna dikkat edin. Üstelik Da Cruz, bu evleri özelde eşkıyalığın önemli bir sorun teşkil ettiği alanlarla, genel de ise ekonomik açıdan daha az gelişmiş kırsal kesim bölgeleriyle ilişkilendiriyor.

layabildiğimiz kadarıyla bu kimseler, DeVries'in Frizyalı çiftçilerinin zengin olanlarına pek benzemiyorlar.

Bütün ekonomik seviyelerdeki ve bölgelerdeki Çinli köylülerin sahip olduklarına ilişkin en eski araştırma maalesef 1920'lerde John L. Buck ve arkadaşlarının yaptığı araştırmadır. Üstelik bu araştırmanın birtakım ciddi kusurları da vardır. Bu itibarla araştırma örneklemi büyük çiftlikleri temsilinde aşırıya kaçmakta[151] ve araştırmaya konu malların niceliği değil niteliği hakkında bize neredeyse hiçbir şey anlatmamaktadır. Fakat yine de biraz ilgi çekicidir.

Çalışmanın örneklemi Çin''n her yerinden 30.000'den fazla çiftçi ailesini içeriyordu. Araştırmanın geç bir tarihte yapılmış olması, başlangıçta göründüğü kadar büyük bir sorun olmayabilir. Çin'in kırsal yaşam standartları 1800-1850 yılları arasında pek fazla ilerlemedi. Sonraki yirmi beş yıl dört büyük iç savaşın, büyük su baskınlarının, kuraklıkların ve başka afetlerin yaşandığı felaket dolu bir dönemdi. Bu olaylarda elli milyondan fazla insan öldü. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyılın başında, 1850'deki seviyelere doğru muhtelemen bir toparlanma gerçekleşti hatta toparlanmanın da ötesinde, çok fazla olmasa da bir miktar büyüme başladı. Gerçekten de yeniden yapılandırılmış bazı *tipik* bütçeler, Kuzey Çin'de ve Aşağı Yangzi Vadisi'nde 1920'ler ve 1930'larda yaşayan köylülerinin, 1750'lerde yaşayan atalarından daha kötü durumda olduklarını ortaya koyuyor.[152] Kişi başına kumaş, çay ve şeker tüketimine ilişkin yeniden yapılandırdığımız veriler, bazı büyük nüfus gruplarının yaşam standartlarında da bir düşüş olduğunu gösteriyor. Başka bir çalışmada, Aşağı Yangzi'deki toprak sahiplerinin 1937 yılında topraklarından 1840 yılına göre çok daha az,[153] 1840 yılında ise 1700'lerin sonlarına göre daha az gelir elde ettiği ileri sürülüyor. Bu nedenle on sekizinci yüzyıldaki köy sakinlerinin, 1920'lerdeki köylülerin sahip olduğu malların çoğuna sahip olduklarını iddia etmek tamamen garip kaçmaz.

Buck'ın verilerinin çoğu mobilyalarla ilgilidir. On sekizinci ve yirminci yüzyıllar arasında mobilyaların başka eşyalara göre daha pahalı olduğu hemen hemen kesindir çünkü ahşap çok kıt hale gelmişti. Kabaca bir tahminle, 1937'de kişi başına düşen ormanlık alanın 1700 yılındaki oranın %6-

151 Esherick (1981) ve Stross (1985), Buck'ın verilerinin sınırlamalarına ilişkin, farklı da olsa iki yararlı görüş sunar.

152 Örn. bkz, Pan 1994, s. 325–26, 382–83, 394–97

153 Bernhardt 1992, s. 50–52, 135–36, 219–23.

8'i arasında olduğu söylenebilir.[154] Bu nedenle, genel yaşam standardında az bir iyileşme olsa bile Çinlilerin her yıl satın aldığı mobilya miktarının bu dönemde (hatta 1800'den bu yana daha kısa bir dönemde) artmış olması pek mümkün görünmüyor. Bu arada, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yaşanan büyük yıkım, daha önceki yıllarda biriktirilen ahşap stoklarının çoğunu yok edecekti.

Buck'ın verdiği rakamlar, sekiz iklim bölgesinin ortalama değer kümesi olarak sunulmakta ve Çin'in Huai Nehri'nin kuzeyi ile güneyi arasında kalan kısmına karşılık gelen iki büyük buğday ve pirinç bölgesine ait rakamlar olarak toplanmaktadır. Tablo 3.2'de, bu iki devasa bölgeyle ilgili rakamlarla DeVries'in on yedinci yüzyılda Frizya'nın iç kesimlerindeki bir köye ve kıyı kesimindeki iki köye ilişkin rakamlar karşılaştırılmıştır. Buck'ın da DeVries'in de verilerini sunduğu bütün kategoriler tabloda yer almaktadır.[155]

TABLO 3.2

Kırsal Hane Başına Ortalama Eşya Sayısı

	Çin'in Buğday Bölgesi	Çin'in Pirinç Bölgesi	Frizya'nın İç Köyleri	Frizya'nın Kıyı Köyleri
Masa	4,1	4,6	1,3	2,6
Kanepe	4,0	12,0	2,5	4,3
Sandalye	2,1	4,0	6,7	13,5
Ayna	0,4	0,3	1,0	1,2
Yatak	3,4	4,1	3,3	5,2
Sandık	2,2	2,7	1,0	1,2

Bu rakamlardan çok fazla anlam çıkarmamalıyız. Tabloda yer alan Hollanda'daki mobilyalarının çoğu oldukça zarifken,[156] Çin'deki mobilyaların çoğu kabaydı ve yalnızca %36'sı boyalıydı.[157] Yapılacak bir karşılaştır-

154 Ling'in (1983, s. 34-35) verdiği, ormanlık alanlara dair rakamlara ve 1700'de 100-120 milyon, 1937'de 450-500 milyon olan nüfusa dayanmaktadır. Ormansızlaşma ve hasat edilebilir kişi başına yıllık ahşap arzındaki eğilimler 5. kısımda daha ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

155 DeVries 1975, tablo 6–16; Buck 1937, s. 456.

156 DeVries 1975, s. 220–24; Schama 1988, s. 311, 316–20.

157 Buck 1937, s. 457.

mayı çok fazla etkilemese dahi, hanehalkı nüfusunun ve karmaşıklığının mobilyalar üzerindeki etkilerini kontrol etmek mümkün değildi.[158] Elbette, bu veriler kırsal kesimde yaşayan ailelerin ev eşyalarının yalnızca bir kısmını kapsamakla birlikte, yeni eşyalarla dolu Avrupa evleri ile gösterişsiz kırsal Çin evleri karşılaştırılırken başvurulan sterotipleri zayıflatır.

Japonya'da Meiji döneminin başlarında yaşanan sosyoekonomik değişimler o kadar kapsamlıydı ki on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ait rakamları geriye doğru incelemek işe yaramıyordu. Ancak, Tokugawa döneminin sonlarındaki yirmi dokuz köye ilişkin bir araştırma, incelenen bölgedeki köylü gelirlerinin %20'sinin tasarruflara veya tamamen geçime yönelik olmayan keyfi harcamalara ayrıldığını gösteriyor. Bu konuda yapılan bazı başka çalışmalar bu oranın daha da yüksek olduğunu iddia eder.[159] On sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, tarım köylerindeki insanların mobilya, ilaç ve diğer özel lüks malları uzak yerlerden satın aldığı, köy dükkanlarında ise çeşit çeşit hazır parfümler, saç yağları, tütsüler ve kağıt stoklandığı görülür.[160] On sekizinci yüzyıldaki lüks tüketimi kısıtlayan fermanlar köylülerin fazla yemek yediğinden, pahalı ahşap eşyalar kullandığından ve aşırı süslü giysilere, şemsiyelere ve altın, fildişi ve gümüş süs eşyalarına sahip olduklarından şikayet ediyordu.[161] On dokuzuncu yüzyılın başlarında bir köy dükkanında çeşitli yazı gereçleri, servis tabakları, yemek takımları, tütün ürünleri ve *diğer günlük ihtiyaçlar* stoklanmıştı.[162]

Hindistan'daki gelir dağılımında Çin, Japonya veya Batı Avrupa'ya kıyasla çok daha büyük eşitsizlik olduğuna (ve dolayısıyla halkın tüketiminin daha sınırlı olduğuna) dair işaretler vardır. 1647 yılındaki Moğol ara-

158 Ortalama hane nüfusu Çin'in buğday bölgesi örnekleminde 5,5, pirinç bölgesi örnekleminde ise 5,2 kişiydi (Buck 1937, s. 370). DeVries'in verilerinde hane nüfusuna ilişkin rakamlar yoktur, ancak elimizdeki genel demografik veriler göz önüne alındığında ortalama hane nüfusunun bu kadar yüksek veya daha yüksek olması muhtemeldir. Diğer yandan, Kuzey Avrupa'daki haneler Çinlilere göre daha az karmaşıktı; yani tek bir evli çift ve onların çocuklarından başka daha az insan barındırıyordu. Çekirdek ailenin parçası olmayan ev sakinleri kendi yataklarına, hatta belki de kendilerine ait başka eşyalara ihtiyaç duyması, ilk etapta evde daha fazla insan olmasının etkilerini dengeleyecektir

159 Bkz. Hanley ve Yamamura 1977'deki özet, s. 357–58.. Reel ücretlerde genel bir artış ve hem bölgesel farkarın hem de beceri farklarının azalması hakkında, bkz.Nishikawa (1978, s. 76-79) ve Saito (1978, s. 85, 93, 99).

160 Hanley 1983, s. 190.

161 Şikayetçi olunan eşyaların tamamı Hanley ve Yamamura 1977'de aktarılmıştır, s. 88–89.

162 Crawcour 1965, s. 41.

zi vergileriyle ilgili bir araştırma bütün gelirlerin %61,5'ini 445 ailenin aldığını, bu oranın gayri safi tarımsal üretimin yaklaşık %50'sini oluşturduğunu ve o ailelerin gelir akışının yaklaşık dörtte birinin gerçekten kişisel geliri yansıttığını ortaya koymuştur. (Geri kalanı ise çeşitli makam giderlerinde harcanıyordu).[163] Şayet bu doğruysa, söz konusu 445 aile (yani nüfusun %0,002'sinden azı) sırf makam sahibi oldukları için toplam tarımsal üretimin %7,5'ine veya toplumun toplam gelirinin %6'sına eşit bir gelir elde etmiş demektir![164] Shireen Moosvi'nin 1595 yılına ait canlandırmalarına dayalı bir tahmin de[165] bu duruma benzerlik teşkil etmektedir. Bu tahmin, 1.671 Babür soylusunun yalnızca hükümet gelirlerinden hak talep ederek, imparatorluk genelindeki toplam üretimin yaklaşık %7'sine eşit net kişisel gelire sahip olduğunu öne sürer. Her ne kadar Moosvi'nin çalıştığı kayıtlar şüpheli olsa da ve yaptığı hesaplamalar bazen hatalı çıksa dahi genel resmi doğrulamaktadır. Çin'e giden bazı Avrupalı ziyaretçiler orada ciddi bir yoksulluk olmadığını söylerken, Hindistan'daki Avrupalılar oradaki zenginliğin de yoksulluğun da aşırılığından etkilenmiştir.[166] Bu nedenle Bayly'nin Hindistan'daki lüks eşya talebiyle ilgili tartışmasında neredeyse tamamen aristokratik talepten bahsedilmesi şaşırtıcı değildir.[167] Habib'in on yedinci yüzyılın ortalarında Babür İmparatorluğu'nda 1.300-1800 ton ipek üretildiği yönündeki (on sekizinci yüzyılın ortalarında Çin'le ilgili tahminimizin on beşte birinden az olan) tahmini de[168] bu kadar büyük bir imparatorlukta oldukça dar bir piyasa olduğuna işaret etmektedir (gerçi Çin'in 1650'deki üretimi de 1750'dekinden çok daha düşüktü).

Herhangi bir malın karşılaştırılmasına veya küçük bir elit kesime giden gelir miktarına çok fazla umut bağlamak risklidir. Üstelik, Prasannan Parthasarathi'nin yakın tarihte yaptığı çalışma Hintli işçilerin yoksulluktan çok uzak olduğunu ve etkili pazarlık konusunda İngiliz emsallerine göre daha az engelle karşılaşmış olabileceklerini kışkırtıcı bir şekilde ortaya koyuyor.[169]

163 Raychaudhuri 1982c, s. 266.

164 Moosvi (1987, s. 303-4), 1595 yılı dolaylarında Babür İmparatorluğu'nda kentsel alanların toplam katma değerin %17'sini oluşturduğunu öne sürer. Kullandığı yöntem çok kabadır fakat bu amaç için işe yarar.

165 Moosvi 1987, s. 108, 129, 131, 221, 278.

166 Hambly 1982, s. 440.

167 Bayly 1983, s. 201–6.

168 Habib 1982b, s. 224.

169 Parthasarathi 1998, s. 82–101.

Bu durumda belki de Hindistan'daki gelir dağılımının üst tabakada ciddi bir şekilde yoğunlaştığı, alt tabakada yeterli olduğu, orta tabakaya mensup grupların gelir ve tüketim payının ise Çinli, Japon ve Batı Avrupalı emsallerinin gerisinde kaldığı ortaya çıkacaktır. Ancak yeni kanıtlara rağmen, Hindistan'da halkın tüketiminin başka yerlerdeki artışla karşılaştırılabilecek kadar arttığından bahsetmek için henüz çok erken.

Kırsal kesimde yaşayan daha fazla sayıda Hintli, ticari mahsul veya el ürünleri üretiyordu ancak bu ürünler onlardan aracısız olarak alınıyordu. Dolayısıyla emtia üretimindeki bir artışın, köylülerin piyasaya katılımını artırması şart değildir. Hatta (köylülerin piyasaya katılımını engelleyen) çeşitli köylü vergilerini ve mallarını zorla alma hakkına ilişkin hareketli piyasa, bu hakların uygulanabilir kalmasına bağlıydı.[170]

Hindistan'daki bazı alt gruplar becerilerinin talep görmesini fırsat bilip yükümlülüklerinden kaçmayı veya onları değiştirmeyi başardı. Genel olarak işgücü talebi on sekizinci yüzyılın büyük bölümünde yoğundu ve devlet işgücü hareketliliğini önlemek için hiçbir müdahalede bulunmadı veya Hintli işçilerin bu durumdan faydalanmasını (bazıları Avrupa'da olmak üzere birçok farklı yerde olduğu gibi) başka yöntemlerle engellemedi.[171] Özellikle, kurak arazide tarım yapan veya kurak bölgelere uygun (kuyu açma gibi) mesleklerde çalışan kastlar, çok daha fazla işgücü hareketliliğine sahipti. Çünkü böyle araziler, karmaşık sulama sistemlerine sahip arazilere göre çok daha boldu ve tekelleştirilmeleri daha zordu. Üstelik, kurak bölgelerde tarım yapan kastların mensupları genellikle grup halinde göç ettiklerinden, meslek değiştirmenin daha kolay hale geldiği tek kasttan oluşan özerk topluluklar oluşturuyordu. Ancak diğer durumlarda (özellikle sulak bölgelerde), hem coğrafi hem de mesleki hareketlilik üzerindeki kısıtlamalar devam etti ve arazi sahipleri ile kiracılar arasındaki ekonomik güç dengesizliği aşırı düzeydeydi.[172] Ludden'in, Hindistan'ın güneyindeki bir bölgeye bakarak türettiği sulak ve kurak bölge dağılımları arasındaki bu bölünme genel itibarla doğruysa, Hindistan'ın en çok ürün fazlası sağlayan bölgeleri gelir dağılımında da en büyük eşitsizliklere sahip olabilir ve dolayısıyla bu bölgeler zaruri olmayan mal piyasasına nispeten dar katılım gerçekleşmiş olabilir. Göç sayesinde durumlarını

170 Perlin 1978, s. 183–84, 188; Perlin 1985, s. 440–43, 448n.83, 452; Bayly 1983, s. 195.

171 Parthasarathi 1998, s. 92–96, 99–101.

172 Ludden 1985, s. 46–52, 59–67, 81–96.

iyileştiren alt gruplar bile, bulundukları yerde daha kolay pazarlık yapabilen benzer başka gruplara göre daha az mal biriktiriyordu.

Elbette, son araştırmalar göstermektedir ki on beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Hint kasaba ve şehirlerinde aristokratların yanı sıra çok sayıda satıcı, küçük ve orta ölçekli tüccar ve zaruri olmayan mallar satın alan başkaları göze çarpıyordu.[173] 1820'lere gelindiğinde gümüş takılar ve para biriktirmek köylüler arasında bile yaygındı.[174] Ancak yine de Japonya, Çin veya Batı Avrupa'dakinden çok daha az insan bu pazarların düzenli katılımcısıydı. Bayly, 1850 yılı dolaylarında köylülerin şehir pazarlarından yaptıkları alışverişlerin büyük ölçüde tuzla ve demir eşyalarla sınırlı olduğunu öne sürmektedir.[175] Dolayısıyla Hindistan'ın *lüks tüketimi* ve *modası* Japonya, Batı Avrupa ve Çin'deki gelişmelere benim burada ileri sürdüğümden daha çok benzese de toplumsal ilişkileri ve çalışma sistemleri bu tür dürtülerin, nüfusun çok daha küçük bir bölümünü etkilemesini sağlamıştır. Aynı argüman bu dönemde Güneydoğu Asya için de aynı ölçüde güçlü bir şekilde geçerlidir. Güneydoğu Asya'da Hindistan'dakinden daha az yoksulluk vardı ancak zorunlu çalışma, merkezî bir müessese olarak kaldı.[176]

Ancak Çin, Japonya ve Batı Avrupa'da tüketici talebi yaygın bir şekilde sınıfların ötesine geçti. Talebin geniş bir alana yayılması oldukça karmaşık bir sorundur; örneğin şeker kullanımının Çin ve Avrupa'da ne kadar büyük farklılıklar gösterdiğini daha önce görmüştük. Daha az ticarileşmiş bölgelerde yaşayan insanlar sadece daha az tüketmekle kalmadı, tükettiklerinden daha fazlasını da ürettiler. Dolayısıyla piyasa talebindeki bölgesel farklılıklar, yaşam standardındaki farklılıklardan bile daha büyüktü. Örneğin DeVries, Frizya'nın zengin bölgelerindeki ev eşyaları ile iç kesimlerindeki ev eşyalarının değerleri arasında dört kat fark olduğunu ve usta zanaatkarların sayıları arasında da çok büyük bir fark olduğunu buldu. Avrupa geneline göre bu iç kesimler bile hiç yoksul değildi.[177] Küçük bir piyasa, fiyatların yüksek ve özel malların sınırlı olduğunu gösterdiğinden, *geri kalmışlık* yerel zenginlerin talebini bile etkiledi. En zengin bölgelerin dışındaki talep düşüşü oldukça sertti. Pont-Saint-Pierre'de zengin çiftçiler bile 1750

173 Bayly 1983, s. 194, 370–71, 466–67; Perlin 1978, s. 191.
174 Bayly 1983, s. 242.
175 A.g.e, s. 347; ancak karşıt bir görüş için bkz. Perlin 1985, s. 468-70.
176 Reid 1988a, s. 129–36; Reid 1989, s. 64–71.
177 DeVries 1975, s. 231 ve tablo 6–16.

yılına kadar (Frizya'daki pek çok köylünün saat satın almaya başlamasından altmış yıl sonra) saat satın almaya başlamamıştı. Yine de Pont-Saint-Pierre, Fransa'nın zengin kırsal bölgelerinden olan Normandiya'daydı ve nehir yoluyla hem Paris'e hem de sahile bağlanıyordu.[178] Kuzeybatı Avrupa'nın daha zengin bölgelerinde bile bu tür farklılıklar olduğu göz önüne alındığında, kendi içinde çok daha heterojen olan Çin, Japonya ve Avrupa arasındaki talep seviyelerini sistematik olarak karşılaştırma şansı çok azdır.

Sonuç olarak, aşağıdaki paragrafların mütevazı bir amacı vardır: Çin ve Japonya'daki zengin ve fakir bölgeler arasındaki farkların Avrupa'dakinden daha büyük olduğunu düşünmek için çok az gerekçemiz olduğunu göstermek.

Japonya'da talep, Avrupa'ya göre coğrafi açıdan daha dengeliydi. Japonya elbette Çin veya Avrupa'dan daha küçük ve çoğu bölgesinde kıyı taşımacılığı yapılıyordu. On yedinci yüzyılın ortalarından itibaren ülkedeki her daimyo, vaktinin hemen hemen yarısını çok sayıda aile mensubu ve hizmetli refakatinde Şogun'un Edo'daki sarayında geçirmek zorunda olduğundan, elitler arasında yeni beğenilerin yaygınlaşması teşvik edildi. Ayrıca her daimyonun (sözde evlerinde, nadiren bulunan bazı Fransız soylularının aksine) kendi *kale şehrinde* ilgi odağı olduğu için, yerel eşraf Edo'dan getirilen alışkanlıkları görmek ve taklit etmek için fazlasıyla fırsat sahibiydi. Ayrıca, elit aileleri Edo'ya götürmek ve Edo'dan getirmek için kurulan ulaşım ağı, diğer seyyahlara da hizmet ederek gelişmemiş ulusal pazarlar ve çok çeşitli malların satıldığı gelişmiş bölgesel pazarlar yarattı. Japonya'nın öyle veya böyle *ilerlemiş* bölgeleri arasındaki ücret farkları on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren azalmıştır.[179]

Çin örneği çok daha karmaşıktır. Burada da (6. Bölümde göreceğimiz üzere), en gelişmiş bölgeler ile gelişmekte olan bölgelerin orta sınıfı arasındaki gelir farkları 1750-1850 yılları arasında bir miktar azaldı, ancak en fakir bölgeler daha geri kaldı. Yine de bölgeler arasındaki farkın, kuzeybatı merkez bölgesi ile Avrupa'nın geri kalanı arasındaki fark kadar hızlı artması pek mümkün değildi.

Bununla birlikte *lüks* talep dağılımı, gelir dağılımından çok daha çarpık olabilirdi. Örneğin Craig Clunas, *gereksiz eşyalara* yönelik yeni ilginin

178 Dewald 1987, s. 72; DeVries 1975, tablo 6–8 ve 6–10.

179 Saito 1978, s. 99.

büyük ölçüde, analiz ettiği elit tüketiciliğe yönelik rehber kitapların yazıldığı Aşağı Yangzi Vadisi'yle ilgili olabileceğini öne sürdü.[180] Çin'de Avrupa'nın fakir bölgelerinde bile moda dünyasının ileri karakolları olarak hizmet veren çok sayıda kraliyet sarayı yoktu, ancak Ming döneminde birkaç prens sarayı vardı.

Diğer yandan, lüks tüketimle ilgili bu rehber kitapların tamamının Aşağı Yangzi'de yazılmış olması bize Avrupa'daki benzer bir lüks tüketim yoğunlaşmasının anlatacağından çok daha az şey anlatmaktadır. Çin tek bir yazı dilini paylaştığından, Jiangnan'da yayınlanan diğer kitaplar gibi bu kitaplar da daha çok yayıldı. Çin'deki tüccarlar ve devlet memurları yoğun bir şekilde seyahat ettiğinden (aslında her hırslı kişinin doğduğu yerden ayrılmak zorunda kalması sıradan bir durumdu),[181] yeni elit beğeniler hızla ve geniş çaplı bir şekilde yayılıyordu. Timothy Brook, 1560'larda bazı soyluların Jiangnan hâkimiyetindeki *moda çevresinin* dışında kaldığını düşünmenin mümkün olmasına rağmen, bir yüzyıl sonra bunun neredeyse imkânsız hale geldiğini ileri sürmektedir.[182]

Beğeniler Jiangnan'dan Pekin'e ve Pekin'den Jiangnan'a doğru hızla yayıldı. Güneydoğu kıyısında yer alan Fuzhou'da on sekizinci yüzyılda bir devlet memuru, bu şehirdeki elitlerin yaşam tarzının, Yangzi Vadisi'nin en zengin şehirlerindeki kadar savurgan olduğunu düşünüyordu.[183] Lingnan makro bölgesinin en önemli şehri olan Canton, ülkenin en iyi mobilyalarının bir kısmının üretildiği yer olarak kabul ediliyordu ve burada üretilen mobilyalar yüzlerce kilometre uzakta yaşayan elit kesim mensupları arasında rağbet görüyordu.[184] Şaşırtıcı ölçüde çeşitli ve pahalı yiyeceklere, mobilyalara, kıyafetlere, süs eşyalarına ve hatta cinsel aygıtlara dair en ayrıntılı açıklamaların yer aldığı on yedinci yüzyıl romanı The *Golden Lotus* (*Altın Lotus*), Kuzey Çin'in orta büyüklükte bir şehri olan Linqing'de geçmektedir. (Linqing, 1843 yılında bu kırsal makro bölgedeki en büyük onuncu şehirdi,[185] fakat on yedinci yüzyılda daha üst sıradaydı). Söz konusu roman, yaşlı elitlerin yeni bir tüketim dünyasında kendilerini savundukları zevk anlayışı kuralının en açık örneklerinden bazılarını da sunar. Örneğin

180 Clunas 1991, s. 173.
181 Ayrıntılı açıklama için, bkz. Skinner (1971, 1976).
182 Brook 1998, s. 221–22.
183 Guo Qiyuan 1962, s. 36, 21a.
184 Clunas 1988, s. 66–68.
185 Skinner 1977a, s. 238.

romanın tüccar olan kahramanı, Clunas'ın bahsettiği rehber kitaplarda kabalık olarak tasvir edilen bir şekilde tüketerek, sürekli kendi kendinin altını oyar.

Daha az bilinen bir on yedinci yüzyıl romanı olan *A Marriage to Awaken the World (Dünyayı Uyandıracak Bir Evlilik)*, Kuzey Çin'in önemsiz bir hükümet merkezi olan Wucheng'de geçmektedir. Daha ilk dört bölümde romanın kahramanı (babası beklenmedik bir şekilde zengin olan); ipek nevresimli, tül perdeli yataklar çeşit çeşit işlemeli ipek ve Şam işi giysiler, fildişinden yemek çubukları, gümüş kakmalı parlak kupalar, kuzu derisinden yapılmış sırmalı ayakkabılar, süslü kılıçlar ve bıçaklar, zarif perdeler, yorganlar, abartılı süslemeler, altın rengine boyanmış bir yazı masası, pek çok kitap, altın yelpazeler, Şam işi çoraplar ve nadir bulunan malzemelerle yapılmış çeşit çeşit ilaçlar ve afrodizyaklar satın alır.[186] Bu manzara aşırılığın resmidir, ancak iki-üç bin kişinin yaşadığı, imparatorluğun en büyük beş yüz kasabası arasında bile olmayan bir kasabada oldukça kısa bir sürede ulaşılabileceği varsayılan aşırılığın bir resmidir.[187] Konutla ilgili tartışmamızda, Çin'in dokuz makro bölgesinin en fakir iki bölgesinden biri olan güneybatıda bölgesinde bile *orta sınıf lüksü* diyebileceğimiz hususa dair bazı işaretler gördük; ve yirminci yüzyılda kullanılan mobilyalara dair araştırmamız bütün ülkeyle ilgili ortalamalar sağladı.

Avrupa'ya gelince, yeni dayanıklı malların Kuzey Fransa ve Hollanda gibi zengin bölgelerde bile ne kadar eşitsiz bir şekilde yayıldığına dair birkaç örnek zaten gördük. Aynı şey daha küçük lüks eşyalar için de geçerliydi. Gördüğümüz üzere, fiyatların hızla düştüğü 1830 yılı sonuna kadar Avrupa'da kişi başına şeker tüketiminde sürekli bir artış yaşanmamıştı.[188] Fransa'nın kırsal kesimlerinin pek çok yerinde kahve yirminci yüzyıla kadar özel günlerde hediye edilen lüks bir mal olarak kaldı.[189] İngiltere'de bile işçi sınıfının tütün, çay ve şeker tüketimi 1840'lardan

186 Nyren 1995, s. 8, 11, 17, 18, 23–24, 46–47.

187 1843 yılında Çin'de nüfusu 2.000'in üzerinde 1.653 kasaba vardı (Skinner 1977a, s. 229) ve o yıla kadar nüfus çok artmış olsa da, kentlerde yaşayan insanların nüfusu artmamıştı.

188 Avrupa geneline ilişkin tüketim verisi bulamadım ancak üretim verilerine bakıldığında, yüzyılın ortasında tüketimde büyük bir artış olduğu anlaşılıyor. Mitchell (1993, s. 511), 1850-1870'lerde Kıta Avrupası'nın büyük bölümünde şeker pancarının ortaya çıkışıyla birlikte Brezilya'daki şeker üretiminde bir artış olduğunu ortaya koymaktadır (1993, s. 255-312).

189 E. Weber 1976, s. 143.

önce çok yüksek değildi. Genel tüketim bu tarihten sonra, öncesine göre çok daha hızlı arttı.[190] On dokuzuncu yüzyılın başlarında yoksul İngilizlerin bir-iki yıl öncesine göre daha fazla alkol, kıyafet ve kitap satın aldığına şüphe yoktur fakat bu insanlar bir miktar tütün de kullanıyordu. Ancak bu durum, yeni satın alınan mallara yönelik arzuların eski çalışma alışkanlıklarını değiştirecek kadar güçlü olduğunu göstermeye yeter mi? Veya bu tüketimi, dengeleyici bir faktör olarak görmek, yani değişen üretim sistemlerinin işçilere dayattığı değişiklikler, eski talepleri ve kimlikleri aşındıkça ve et gibi eski statü göstergesi mallar kıtlaştıkça daha önemli bir unsur haline gelen sosyal varlığı öne çıkarmanın yeni bir yolu olarak görmek daha mı mantıklı?[191] Ve örneğin İtalya, Portekiz ve İrlanda'nın çok daha fakir ve piyasada daha az yer alan alt sınıfları, yeni tüketim toplumuna daha az dahil oldukları için, yeni malların Çin'in daha büyük bölgelerinde eşit olmayan bir şekilde yayılmasını çok fazla önemsememeliyiz.

Egzotik Ürünler ve Modanın Hızı: Küresel Konjonktür ve Kültürel Temelli Ekonomik Farklılığın Ortaya Çıkışı

Ancak Batı Avrupalıların, Çinlilerin ve Japonların mal birikimi çok benzer görünse de aralarında ilgi çekici farklılıklar da vardır. Avrupa tüketiminin büyümesi ve dönüşümü, reel gelirlerin artıp azaldığı dönemlerde devam edip yüzyılın ortalarında daha da hız kazanmış gibi duruyor. Çin ve Japonya'daki benzer eğilimler aynı ivmenin buralarda da var olduğunu göstermiyor. Örneğin Clunas, Çin'de Qing Hanedanlığı (takriben 1683'te) güçlü bir şekilde kurulup Ming döneminin sonlarında pek çok kişinin uzak durduğu kamu hizmetlerini hanedan elitlerine vermeye başlayınca, lüks tüketimle ilgili yeni yayınların sayısının sert bir şekilde düştüğünü belirtiyor. Makam ve kimlik oluşturmanın eski bir yöntemi yeniden tesis edildiğinde, *şeyler hakkında konuşmak lüzumsuz hale geldiğini* ve bir tüketim toplumu gelişerek *kritik kütleye* ulaşmayı başaramadığını iddia ediyor.[192]

190 Mokyr 1988, s. 74–75, 79–90.

191 Bkz. bu döneme ait avam kültürünün en önemli araştırmacılarından birinin çalışmalarındaki farklı vurgular; Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981 ile Medick 1982 karşılaştırması.

192 Ayrıca bkz. Brook (1993) ve Peterson (1978); Clunas 1991, s. 169, 173.

On sekizinci yüzyıla ait Çin belgeleri on altıncı ve on yedinci yüzyıllardaki metinler kadar lüks tüketime dair şikayetlerle doluyken, bu döneme ait romanlarda daha kapsamlı ıvır zıvır eşya listeleri yer almaktadır. Elimizde o döneme ait mal dökümleri olsaydı, o malların ortalama olarak on sekizinci yüzyılda, on altıncı veya on yedinci yüzyıldakinden daha fazla olacağı şüphelidir (oysa gördüğümüz üzere, Avrupa için durum tam olarak böyle değildir). Ancak beğeni sahibi olmaya yönelik yeni rehber kitaplarının basılmasında yaşanan bir yavaşlama, yeni malların ve modaların sosyal açıdan hırslı olanlar için zorunluluk haline gelme hızında da yavaşlama yaşandığına işaret ediyor olabilir. Shen Congwen'in Çin kıyafetlerinin tarihiyle ilgili çok önemli çalışması da böyle bir ihtimal olduğunu ileri sürüyor. Her ne kadar Ming döneminin sonlarında giyim ve mücevher tarzlarında yapılan pek çok yenilik, Qing döneminin başlarında toplumda tepeden tabana doğru yayılmaya devam edip[193] yeni hanedan, memurlar için bazı kıyafet değişikliklerini zorunlu kılsa da Qing döneminde sıradan insanların giyim tarzlarında Ming dönemine göre çok az,[194] on sekizinci yüzyılın sonlarındaki Avrupa'ya göre ise daha da az değişiklik olmuştu.[195]

Avrupa'da (ve Kuzey Amerika'da) miras yoluyla edinilen mallarla ilgili yapılan hemen hemen bütün çalışmalar tüketim mallarının, sahip olunan malların toplam değeri içindeki payının zamanla azaldığını göstermektedir. Hatta pek çok araştırmada bu malların mutlak değerinin bile düştüğü görülmüştür. Bu bulguları on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Avrupa'da artan tüketici talebiyle ve sahip olunan daha çeşitli mallarla ilgili çok sayıda kanıtla bağdaştırmak için, çeşitli tüketim mallarının kullanımından daha hızlı bir şekilde vazgeçildiği sonucuna varmak gerekir. Yani ömür boyu daha fazla mal satın almak, her zaman daha fazla mal stoklandığını göstermez.

Malların ömrü neden azalır? Kumaş gibi bazı mallar ucuzladı ve yerine yenisini almak kolaylaştı. Başka örneklere bakacak olursak, yeni mallar eskilerine göre daha az dayanıklıydı (örneğin bardaklar ve porselen tabaklar, kalay veya ahşap yemek takımlarından daha sık kırılırdı).[196] Ancak moda merakının artması da malların kullanım ömrünün azalmasında rol

193 Shen 1992, s. 489.
194 A.g.e, s. 488.
195 Staunton 1799, cilt II, s. 180.
196 DeVries 1993, s. 101–4.

oynadı. on sekizinci yüzyılda Avrupa'da savaşların kesintiye uğraması, St. Petersburg'dan Boston'a kadar yeni sezon Paris modasının giydirildiği *ahşap matmazel* adındaki vitrin mankeninin güvenli bir şekilde gezdirilmesini sağladı.[197] Lüks mal stoklarının (ve onlara yönelik tutumların) benzer şekilde değiştiği yönündeki geçici hipotezimize rağmen, modanın bu büyük zaferi Avrupa'nın lüks mallara yönelik yıllık talebinin Çin veya Japonya'daki talepten daha hızlı arttığını gösterebilir.

Bu durum, Avrupa ve Doğu Asya'da mal-mülke yapılan harcamaların düzeyinin karşılaştırılmasının, o mal-mülkün kendi içinde karşılaştırılmasından daha büyük bir fark ortaya çıkaracağını düşündürmekte ve bu da ikisinden de varabileceğimiz sonuçları sınırlandırmaktadır. Mevcut amacımız (Avrupalıların her yıl daha fazla mal satın alması ve dolayısıyla *çalışkanlık devrimini* başkalarından daha ileriye taşıması ihtimalini araştırmak) açısından satın alma hızına dayalı bir karşılaştırma muteberdir. Ancak böyle bir modelin daha yüksek bir yaşam standardının göstergesi olduğunu iddia etmek daha yanıltıcıdır. Bunun yerine, beğenilerde veya hazırdaki malzemelerde farklılık olduğunu gösterebilir.[198] Şeker, çay ve

197 Jones 1981, s. 113–14.

198 Ürünleri, maddi olarak en az dayanıklı olandan (yiyecek ve içecek) en dayanıklı olana (konut) kadar uzanan bir süreklilik içine yerleştirdiğimizde sorun açıkça ortaya çıkmaktadır. İnsanların ne kadar iyi beslendiklerinin doğru ölçüsü edindikleri yıllık yiyecek miktarıdır; çünkü yiyeceğin fiyatını kırmazsanız hiçbir yiyeceğin faydası yoktur. Herhangi bir anda sahip olunan yiyecek stokunu ölçmek anlamsızdır. Ancak konut söz konusu olduğunda, refahı ölçen şey mevcut stoktur, çünkü konut stokuna sahip olan kişi o stoku her gün kullanmasına rağmen değeri çok az kaybolur. Örneğin, ahşap evleri taş evlere göre daha sık bakım-onarıma ihtiyaç duyan Japonların ortalama bir yılda konuta İngilizlerden daha fazla para harcadığı ortaya çıkarsa, bu durumun Japonların daha iyi evlere sahip olduğunu gösterdiğini iddia etmek yersiz kalır. Peki, dayanıklılık açısından ev ile gıda maddeleri arasında yer alan eşyaları (giysilerden mobilyalara kadar), özellikle de bu eşyaların eskimesini, aşınma ve yıpranma kadar moda da belirliyorsa ne yapılabilir? Genel olarak, o eşyaların doğaları gereği kısa ömürlü olduğu yönündeki modern düşünceyi kabul ettik ve yıpranma paylarını milli gelirden çıkarma zahmetine girmeden yıllık üretim miktarlarını saydık. Fakat yoksul ekonomilerin çoğunda, bu tür malların yıpranma hızındaki farklılıklar, insanların refahı üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir ve bu durum da halkın harcama düzeyiyle (ve dolayısıyla yıpranmayı göz ardı edersek görünürdeki refah düzeyleriyle) ters ilişkili olabilir. İster bir borcun faizini, ister maddi yıpranmayı düzeltmek için yapılan onarımları, ister hâlâ maddi açıdan kullanılabilir durumdaki gündelik eşyaların değiştirilmesi için toplumsal olarak tetiklenen bir ihtiyacı temsil etsin, bulunduğunuz konumu korumak için yapmanız gereken her harcama sizi aynı şekilde etkiler. Üstelik Avrupa'daki daha dayanıklı malların yıpranma paylarını çıkarırken, daha hızlı yıpranacak malların yıpranma paylarını görmezden gelerek Avrupalıları olduklarından daha zengin, Asyalıları ise daha yoksul gösteriyoruz.

kumaşla ilgili karşılaştırmalarımız göz önüne alındığında Avrupalıların her yıl zaruri olmayan ihtiyaçlara daha fazla para harcadıklarından bile emin olmadığımızı unutmamalıyız. Ancak Çinlilerden veya Japonlardan daha zengin olmamalarına rağmen böyle harcamalar yapmışlarsa, Avrupa tüketiminin ekonomik döngüler, nispi fiyatlar, siyasi istikrardaki değişimler gibi değişiklikler sayesinde alışılmadık ölçüde güçlü bir şekilde büyümesini sağlayan faktörün, sosyal olarak dayatılan bu *yıpranma* olup olmadığı düşünülmeye değerdir.

Kullanılabilir durumda olan malların gözden çıkarılma hızlarında neden farklılıklara rastlanıyor? Karşılaştırmalı sosyal tarih bu hususta bizlere bazı ipuçları sunar. on yedinci yüzyıl Çin, Japonya ve Batı Avrupa için muazzam siyasi ve toplumsal istikrarsızlıkların yaşandığı bir dönemdi. Fakat on yedinci yüzyılın ortalarında Çin ve Japonya'da iktidara gelen Qing ve Tokugawa rejimleri, toplumlara on sekizinci yüzyılda Batı Avrupa'nın büyük bölümündekinden daha fazla istikrar sağladı. Elbette Avrupa'nın önemli bölgeleri de (özellikle yeni tüketiciliğin en çok göze çarptığı İngiltere) on sekizinci yüzyılda ülkelerindeki huzurun tadını çıkardı, ancak devletler Qing ve Tokugawa hanedanlıklarının yaptığı gibi geleneksel rol ve statülerin korunmasına ve/veya yeniden canlandırılmasına var gücüyle gayret etmedi. Bu durum insanların kendilerini moda yoluyla tanımlamalarını ve birbirleriyle rekabet etmelerini daha az önemli hale getirebilir, dolayısıyla insanlar Çin'de ve Japonya'da on sekizinci yüzyılın *refah çağı* ile ilişkilendirilecek türde bir mal ve servet birikimine sahip olabilirdi.

En azından Çin'de modanın yükselişini elitler arasındaki statü rekabetinin ve kendini tanımlamanın devlet hizmetlerine ve resmî makamlara giderek daha az bağlı hale geldiği çok uzun, yavaş ve doğrusal olmayan bir sürecin parçası olarak düşünmek doğru olur. Bu yükselişin önemli dönemlerinden biri on altıncı yüzyılın sonları ile on yedinci yüzyılın başlarıydı. Bu dönemde resmî kariyer yollarındaki belirsizliklerin ve hayal kırıklıklarının artması, elitleri başka yaşam faaliyetleri ve devlet destekli sınav sistemine bağlı kalmadan kendilerini (zımnen) tasnif etme yolları aramaya teşvik etmişti. Bu arayış ve özel servetin artması, yalnızca modanın ve daha önce tartıştığımız gösteriş amaçlı tüketimin yükselişini değil, elitlerin Budist manastırlarına yönelik himayelerinin artması

ve özel olarak örgütlenen edebi bilimlere ilginin artması gibi başka faaliyetleri de canlandırmaya yardımcı oldu.[199]

Bu açıdan bakıldığında, Qing hanedanının yalnızca 1644'ten sonra düzeni yeniden tesis etme başarısı değil, bir ideal ve statü göstergesi olan kamu hizmetlerinin ihtişamını (hem resmî makamlarda hem de devletin teşvik ettiği ancak yürütmediği hayırseverlik aracılığıyla) eski haline getirmedeki başarısı da modanın büyümesini durdurmuş olabilir. Kamu mesleklerinin yeniden canlanmasının modanın büyümesini yavaşlatan yaygın psikolojik etkilere sahip olduğuna dair herhangi bir iddia spekülatiftir ancak bu hususla doğrudan bir bağlantı olduğunu gösterebilir. Resmî kıyafetlere yönelik sıkı düzenlenme Qing Hanedanlığında yürürlükte olan lüks tüketimi kısıtlama yasasıydı[200] ve devlet memurlarına çeşitli kıyafet ve (düğme, başlık gibi) aksesuarlar giyme hakkı verilmesi devletin kıtlıkla mücadeleden, yol yapımına kadar çeşitli kamu projelerine övgüye değer yardımlarda bulunan tüccarları, toprak sahiplerini ve edebiyatçıları ödüllendirmesinin gözle görünen bir yöntemiydi. Bu tür kıyafet ve aksesuarlar kullananlar, bunların değer kaybına uğramasını veya benzer bir hizmette bulunmamış olanların da kullanımına sunulmasını kesinlikle istemiyordu. Bu bağlamda Qing Hanedanlığının devleti yeniden canlandırması bazı akademisyenlerin eskiden düşündüğü gibi büyük Çin ekonomisindeki *kapitalizm filizlerini* ezmemekle birlikte, *modanın* büyümesini yavaşlatacak için bir kupon sisteminin getirilmesinde de yeterli olmuştur.

Qing düzeninin devlet dairelerinden dışlanmış olan elit kadınlar üzerinde de aynı ölçüde önemli etkileri vardı. Şiir yazmak (Ming döneminde Aşağı Yangzi'de yaşayan elit kadınlar için hem kendini ifade etmenin hem de sosyal rekabetin çok önemli bir aracı olmuştu), Çin'in *uzun on sekizinci yüzyılında* daha da köklü hale geldi. Şiirler refahı yansıtıyordu. (Miras yoluyla edinilmiş aristokrasinin olmadığı bir bölgede) yoğun bir rekabetin yaşandığı bir evlilik piyasasında şiirler refahı yansıtıyordu ve (edebi bilimlerdeki yükselişe eşlik eden) medeni kişiliğin temel şartı olan edebi eserler yazmayı her zamankinden daha fazla vurguluyordu.[201] Rekabetin ve kendini ifade etmenin bu biçimi Avrupa modasına göre daha az lüks mal satın almayı gerektiriyordu. Hatta yeni fethedilen bölgeler de dahil olmak üzere geri kalmış bölgelerdeki kadınların yazdığı şiir külliyatı, o kadınlara

199 Brook 1993; Peterson 1978.
200 Shen 1992, s. 516.
201 Mann 1997, s. 16–18, 76–120.

Qing imparatorluğunun inşasına ve Mançu Çin'inin *medenileşme misyonuna* dolaylı olarak katılmalarının bile yolunu sundu.[202] Yani ülkenin sınırlarına hâkim olmanın, ülkenin egzotik ürünlerini tüketmekten çok farklı bir yolunu sundu. Aynı zamanda, yüksek Qing kültürünün ahlakçılığı bu kadınları, bedensel faaliyetlerini Ming dönemindekinden çok daha fazla sınırlandırmaya ve kendileri ile şehrin eğlence mekanlarındaki kadınlar arasına daha kalın bir çizgi çizmeye teşvik etti. Ming döneminin sonlarında Aşağı Yangzi'de evli elit kadınlar ile cariyeler arasında hayli yaygın olan sosyal faaliyetler ve şiir takasları Qing döneminde çok azaldı.[203] Ve bu iki kadın grubu arasındaki ilişki sona erince ticarileşmiş ve modayla ilgilenen eğlence mekanlarının daha büyük, daha zengin ve daha önemli evli elit kadınlar grubu üzerindeki etkisi hafifledi.

O halde burada da siyasi ve sosyal *düzenin* geri dönüşü, insanların daha fazla tüketim malı satın alarak ve o malları kullanmayarak kendilerini tanımlamaktan vazgeçmelerine neden olmuştur. Ancak bu tür argümanlar son derece spekülatif görülmelidir. Elitlerin farklı özel durumlarda giydiği kıyafetler hakkında çok az şey bildiğimiz için bu noktadan ileri gidemiyoruz. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek için, Avrupa modasının olağanüstü hızını sorunsallaştırmamız gerekir. Bu da Çin ve Japon beğenilerinin baş döndürücü bir şekilde değişmeyi *başaramamasına* dair açıklama kadar açıklamaya ihtiyaç duymaktadır.

Pek çok yazarın ileri sürdüğü üzere herhangi bir açıklamanın bir kısmı bu hususlaki tutumlarda rastlanan çok genel değişikliklerden ileri gelmelidir. On sekizinci yüzyıl Batı Avrupa'sında bir kişinin (evlenilecek kişilerden mesleklere ve dini ibadetlere kadar her konuda) algılanan seçenek yelpazesinin statü ve kişisel itibar göstergesi olarak öneminin artması,[204] öz temsil biçimi olan tüketici tercihlerinin önemini de artırdı ve böylelikle büyüyen Avrupa *moda sistemine* ek bir ivme kazandırdı. Bazı akademisyenler Çinli elitlerin kişisel tercihlere (örneğin evlilik kararlarına) ağırlık verilmesinde hemen hemen eş zamanlı bir artış gözlemlemiş olmakla birlikte bu artışların eşit olduğunu söylemekten de kaçınmışlar ve tercih eden

202 A.g.e, s. 212–16, 219.

203 Ko 1994, s. 266–78; Mann 1997, s. 121–28.

204 Hem seçimin gerçeklik ölçüsünün, hem de İngiliz toplumunun bir bölümünde statü göstergesi haline gelme ölçüsünün hassas bir değerlendirmesi için bkz. Handler ve Segal 1990, özellikle s. 43-63..

bir varlık olan birey için aynı türden bir ideolojik üstünlüğü yansıtmadıklarını söylemişlerdir.[205]

Konuya farklı bir şekilde bakmak gerekirse, Avrupa devletleri on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar geniş aileleri baskı altına alarak (örneğin, kan davalarını yasaklayarak ve standart hukukun kapsamını genişleterek) büyüdüler.[206] Bu süre içinde geniş akrabalık bağlarının insanların kimliklerini tanımlama hususunda önemini azalttılar, (hem ailevi hem de devredilemez mirasın aksine) satın alınan mallarla kimlerin yeni ilişkiler kurduğunu belirleme eğilimini de artırdılar. Buna karşılık Tokugawa ve Qing hanedanları da günlük idari işlerin çoğunu yerel kurumlara bırakarak düzeni yeniden tesis ettiler. Büyük akraba grupları özellikle Çin'de bu kurumlar arasında önemli bir yer işgal ediyordu ve devlet bu grupları zapt etmek yerine onların gücünü ve ideolojik merkeziyetini daha çok destekliyordu. Bu tür kurumların ve kimliklerin daha belirgin olduğu yerlerde insanların kendilerini sürekli olarak tanımlamak için emtia tercihi yapıp ve bu tercihlerini teşhir etmeleri için daha az gerekçeleri vardı[207] ve dolayısıyla maddi olarak hâlâ kullanılabilir durumda olan eşyaların yerine yenilerini satın almaya daha az ihtiyaç duyuyorlardı.

Ancak kişisel tercihin ve grup mensubiyetinin algılanan değeri farklı toplumlarda farklı şekillerde etkili olduğu ve bazı alanlarda teşvik edilirken bazı alanlarda engellendiği için daha belirli bir olguya dair açıklama arayan bizler arayışımızı daha belirli bir düzeyde yapmalıyız. Bu durumda bu arayış, Avrupa'nın *moda sisteminin* hızla büyümesinde ne tür nesnelerin rol oynadığına ve bu nesnelerin dünya genelindeki üretimini ve dağıtımını etkileyen faktörlere daha yakından bakmayı gerektirmektedir.

Avrupalıların beğenileri Çinlilerin ve Japonlarınkinden daha hızlı değiştiyse bu farklılığın bir kısmı egzotik malların özellikle de egzotik mamul malların prestijli hale gelme derecesindeki farklılığa yorulabilir. Sonuç olarak, Hint ve Çin tekstil ürünleri Çin porselenleri gibi ürünler Avrupa modası için hatta alt tabakalar için bile çok önemli hale gelirken Doğu Asya'da hiçbir Batı malı aynı ölçüde önem arz etmedi. On yedinci yüzyılda Çin'de yazılan ve lüks ürünlere duyulan ilgiyi konu edinen rehber kitaplar çeşitli egzotik malları prestijli koleksiyonlar olarak listeliyordu.[208]

205 Örn. Rowe 1992, s. 2–3, 5–6, 32–34.

206 Örn. Stone 1979, s. 93–107, özellikle s. 99–100.

207 Sahlins (1976: 216): "Batı için para ne ise, geriye kalanlar için akrabalık odur."

208 Clunas 1991, s. 58–60, 110, 137.

Çin'de ve Japonya'da aynı dönemde yazılan başka kitaplar da Batı mallarına ilgi duyulduğuna işaret ediyordu. Ming dönemi sonlarında ve Qing dönemi başlarında Batı tarzı gözlükler ve diğer aksesuarlar ilgi uyandırmaya başladı. Batı malı (bir İtalyan ziyaretçinin, Ming dönemi imparatorluk şatosunun kulesindekine benzer desenlere sahip çok pahalı bir kumaşla imal ettiği) denizci paltoları on yedinci yüzyılda Çinli saray kadınları tarafından ve on sekizinci yüzyılda Aşağı Yangzi'nin şık kadınları tarafından rağbet görerek kalıcı bir popülerlik kazandı.[209] Ayrıca on sekizinci yüzyılda (önce Rus, ardından Amerikan malı) egzotik kürkler çok rağbet gördü. Ancak yurt dışından gelen hiçbir mal Çin ve Japonya'nın tüketim alışkanlıkları üzerinde Asya tekstil ürünlerinin Avrupa'nın tüketim alışkanlıkları üzerinde bıraktığı etkiyi bırakmadı. Peki neden?

Batılı akademisyenlerin Doğu Asya (özellikle Çin) üzerine yaptığı araştırmaların ortak kanaatine göre bu ülkelerin insanları kendi medeniyetlerinin üstün olduğuna yürekten inandıkları için egzotik mallara meraklı değildi. Bazı belgeler de bu iddiayı desteklemektedir. Bu tutumu yansıtan en meşhur açıklamayı 1793 yılında İngiliz elçilerine Çin'in ihtiyaç duyduğu her şeyin Çin'de üretildiğini ve Batı'nın sunduğu hünerli oyuncaklarla ilgilenmediklerini söyleyen Çin İmparatoru Qianlong yaptı. İmparator, bunun sonucu olarak daha geniş ticari ilişkiler kurmayı gerekli görmedi.[210] Pek çok tarihçiye göre bu açıklama meraklı, paragöz ve dinamik *Batılı tutumun* tam tersi olarak kabul edilen ve çoktandır devam eden Çinli tutumunun somut bir örneğidir. İmparator'un tutumunun egzotik malları bazı dönemlerde (tahtın evrensel egemenlik iddiasının bir parçası olarak) benimsemek ve bazı dönemlerde (Çin'in kültürel üstünlük iddiasının bir parçası olarak) dışlamak arasında gidip geldiğine dikkat çeken daha titiz araştırmalar, İmparator'un bu davranışını egzotik mallara yönelik *Çinli* tutumun özeti olarak değerlendirmiştir.[211] Dolayısıyla böyle bir perspektiften bakıldığında Avrupa'nın yabancı tarzlara daha fazla ilgi duyması tesadüf değildir. Bu da göstermektedir ki Avrupa'nın bu hususta ayrışması temel bir tutum farklılığından, belki de risk alma ve yenilik yapma konusunda daha istekli olmayla bağlantılı bir tutum farklılığından kaynaklanmaktadır.

209 Shen 1992, s. 491.
210 Teng ve Fairbank 1954, s. 19–21.
211 Örn. Sahlins 1994 (1989).

Ancak Çin'i, Mançu imparatorlarının temsil ettiğini düşünmekten vazgeçtiğimizde, ülkenin daha az meylettiği dağlar dolusu egzotik mal ithal etmedeki artışa dair çok daha basit açıklamalar akla gelir. Ne de olsa Çin (bu dönemdeki dış ticaret kurumları göz önüne alındığında tanım gereği) ihraç ettiği kadar malı ithal de ediyordu ve özellikle Güneydoğu Asya ile yaptığı ticaret egzotik ana ürünlerle doluydu: gurme yemekler için köpekbalığı yüzgeçleri, kuş yuvaları ve karabiber, takılar için inciler, Orta Doğu'dan ve çeşitli Pasifik adalarından getirilen tütsüler ve nadide ağaçlar gibi.[212] Bütün bu ithal mallara yönelik talep on sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında hızlı bir şekilde arttı. Bu ürünlerin çoğunu Malay takımadalarından Kanton'a taşıyan İngiliz tüccarlar sorunlarının piyasaya mal yığılması değil, yeterli arzı güvence altına alınması olduğunu anladılar.[213]

Bu ithal ürünlerin hiçbirinde İngiltere'nin tütün, çay ve şeker ithalatındaki artışlarla karşılaştırılabilecek bir artışa rastlanmadı. Zaten nasıl artacaktı, onu anlamak da zor. Arttığında da Çin'de değerli olan sandal ağacı ve diğer egzotik ithal malların üretimi bazı Pasifik adalarına büyük ekolojik zararlar verdi. Fakat ilginçtir ki bu adalar ancak Çin'e giden gemiler afyonla doldurulmaya başlayınca kurtarıldı.[214] Üstelik bu egzotik ürünlerin karabiber hariç neredeyse tamamı yetiştirilen değil toplanılan ürünlerdi. Ve bu basit gerçek, çok sayıda kölenin yakın ve acımasız gözetim altında aşırı bir şekilde çalışması sayesinde Yeni Dünya plantasyonlarında başarılana benzer bir üretim yoğunlaşmasını (ve birim fiyattaki düşüş yaşanmasını) bertaraf etti. Daha fazla şeker için daha fazla ekim alanı açılabilir ancak toprağa daha fazla köpek balığı ekilemez veya arzu edilen yuvaları yapan kuşlar için daha fazla orman habitatı yaratılamaz. Köle edinmek için (özellikle günümüzde Güney Filipinler'de bulunan Sulu Sultanlığı'na[215]) baskınlar yaparak toplayıcıların sayısını artırmaya yönelik girişimlerde bulunuldu ancak bu girişimlerin düzenli olmaması kölelerin bile önemli bir pazarlık gücüne sahip olduğu anlamına geliyordu. Karayip plantasyonundaki gibi bir şey mümkün değildi.

212 Yalnızca Tayland'dan ithal edilen çeşitli lüks malların listesi için bkz. Cushman 1975, s. 105–6, 200–204; Güneydoğu Asya'nın deniz kıyısındaki tropikal ormanlarından yapılan ithalatlar için bkz. Warren 1982, s. 419-20

213 Warren 1982; McNeill 1994, s. 319–25.

214 McNeill 1994, s. 325–36.

215 Warren 1982, s. 419–34.

Şeker ve tütün tüketimi hızla arttı ancak (daha önce de gördüğümüz üzere) bu ürünleri büyük ölçüde Çin'deki özgür köylüler üretiyordu. Bu durum onların yalnızca toprağın başka türlü kullanımlarıyla değil, üreticilerin (boş zaman dahil) vaktinin başka şekillerde kullanımlarıyla da rekabet ettiğini gösteriyordu. Bu yapıda Çinlilerin egzotik lüks ürünlere ilgi duymadığına dair bir kanıt görmek zor. Satın aldıkları egzotik ürünlerin çoğunun kolayca ucuz *gündelik* lüks ürünlere dönüştürülmemiş olması daha muhtemeldir. Aynı şey elbette Avrupalıların Güneydoğu Asya'da aradığı karanfil ve kaliteli baharatlar için de geçerliydi. Şeker ve tütün de Avrupa'nın egzotik ithal malları arasında özel bir yere sahipti.

Çin'in egzotik mallara ilgi duymaması mamul mal ithalatının azlığına işaret eder. Clunas'ın dikkat çektiği üzere egzotik ürünlere meraklı Çinliler o durumda bile çeşitli yabancı ürünleri değerli eşyaları arasına dahil ediyorlardı.[216] İmparator Qianlong, Avrupa mallarına çok az ilgi duyuyordu fakat bir kısmı, saat ve başka ilginç Batı ürünleri biriktiren Guangdong ve Fujian kıyılarındaki elitler için aynı şey geçerli değildi.[217] Yine de Çin'in kişi başına mamul mal ithalatının çok az olduğuna bu ithalatın kıyafet ve ev dekorasyonu anlayışın çok az etkilediğine hiç şüphe yoktur. Üstelik Avrupa mamul mallar dışında çok az şey sunabildiğinden Çin'in Batı'dan yaptığı ithalat, Güneydoğu Asya'dan yaptığı ithalatın aksine şaşırtıcı ölçüde durgundu. Afyon ticaretinin artmasından önce Avrupa'dan ve Avrupa sömürgelerinden yapılan ithalatın yaklaşık %90'ını gümüş oluşturuyordu ve tarihçiler buradan yola çıkarak Çin'in yabancı mallara ilgi duymadığı izlenimi edindiler. Ancak gümüşün Batı'dan Çin'e giden emtiada neden bu ağır bastığına dair çok daha iyi bir açıklama var. Bu açıklama, Richard Von Glahn, Dennis Flynn ve Arturo Giraldez ile Andre Gunder Frank'in son çalışmalarında görülmektedir.

Yaklaşık 1400'den itibaren Çin, Yuan Hanedanlığı (1279-1368) döneminde kağıtla yapılan bir dizi başarısız deney ve büyük ölçüde yanlış yönetilen bakır para basımının ülkeyi geniş çapta kabul gören herhangi bir parasal araçtan mahrum bırakmasının ardından ekonomisini yeniden parasallaştırıyordu. Bu süreçte gümüş değer saklama aracı, büyük ticari işlemler için hesap parası, bu devasa ve son derece ticarileşmiş ekonomi için devlet ödemelerinin aracı haline geldi. Bu durumun yarattığı gümüşe yönelik

216 Clunas 1991, s. 58–60.

217 Idema 1990, s. 467–69; Waley-Cohen 1999.

büyük talep, (altına ve diğer pek çok mala göre) gümüşü Çin'de dünyanın başka bölgelerindekinden çok daha değerli hale getirdi. Fakat Çin'in çok az gümüş madeni vardı. Sonuç olarak Çin, Batı'dan gelen gemiler Asya'ya ulaşmadan önceki yüzyılda (çoğunlukla Japonya'dan, kısmen de Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan) yüklü miktarlarda gümüş ithal ediyordu.

Batılılar, o zamana kadar keşfedilmiş en zengin madenlerden çıkardıkları gümüşle birlikte (Latin Amerika, 1500-1800 yılları arasında dünyadaki gümüşün yaklaşık %85'ini üretmişti[218]) Asya'ya geldiklerinde, bu gümüşü (doğrudan veya aracılar yoluyla) Çin'e götürmenin yüksek ve güvenilebilir arbitraj kârları sağladığını fark ettiler. Kâr o kadar büyüktü ki kârlarını maksimize etmeye çalışan tüccarların Çin'e başka bir ürün ihraç etmesine gerek yoktu. Marshall Sahlins'in *Çinli* tutumunu anlamak için analiz ettiği Pekin'e gönderilen haraç heyetleri bu durumdan etkilenmedi. Çünkü bunlar aslında hükümdarlar arasında devletin belirlediği fiyatlar üzerinden yapılan sembolik takaslardı. Her ne kadar heyetlere kâr etmek isteyen *özel* tüccarlar eşlik etse de kâr etmek bu takaslarda genellikle tali bir rol oynuyordu.[219]

Bu gümüşü (örneğin, savaş masraflarını karşılamak için) kendi ülkelerinde tutmayı tercih eden çeşitli Batılı entelektüeller ve siyasetçiler, sürekli olarak Asya'ya başka mallar gönderilmesini savunuyordu. Bunların yazılı kayıtlarda göze çarpan itirazları, *Batı'nın Asyalıları* başka yabancı mallar almaya ikna etmeye çalıştığını, Çinlilerin ise bu çabaların işe yaramayacak kadar etnik merkezci olduğunu (veya Batılı zanaatkârların çok beceriksiz olduğunu) gösteriyordu. Fakat Çin imparatorlarının, haraç ticaretinin biçimleri ve sınırları hakkındaki beyanlarına odaklanınca olduğu gibi, bu polemiklere odaklanmak da birkaç siyasi liderin görüşlerini bütün toplumun tercihleriyle karıştırmak olur. Her iki durumda da neyin ticaretinin yapılacağına ilişkin kararları piyasalarla bütünleşmiş tüccarlar veriyordu.

Çin'in ithalat tercihlerini kültürel muhafazakarlığın işareti olarak görme eğilimi gümüşe modern para muamelesi yapılmasıyla yani Avrupa'nın ticaret açığını kapatmak için aktarılan artık soyut değer saklama aracı muamelesi yapılmasıyla daha da güçlendi. Biz aynı muamelede bulunmak

218 Barrett 1990, s. 224

219 Wills 1995 (henüz yayınlanmadı; izin alınarak iktibas edildi); Hamashita 1988, s. 16–18; Sahlins 1994 (1989).

yerine gümüşü mal olarak önemli bir işleve sahip ve Batı'nın Asya'daki herhangi bir bölgeden çok daha ucuza üretebileceği maden temelli rafine bir ürün olarak görmeliyiz. Çin'de o kadar çok maden kazası oluyordu ki neredeyse hiç gümüş üretilemiyordu. Üstelik gümüş, yalnızca hammadde tedarikinde değil daha fazla üretim teknolojisinde de Batı'nın avantajlı olduğu birkaç mamul maldan biriydi. Avrupa'da, Asya'dakinden daha iyi ve taklit edilmesi daha zor sikkeler basılıyordu.[220] Çinliler gümüşü külçeler halinde kullandıklarından, darphanedeki sikke basma hususundaki avantaj onlar için pek önem teşkil etmiyordu. Ancak, Avrupa gümüşünün ilk müşterileri olan ve o gümüşün çoğunu daha sonra kendi ticaret ağları yoluyla Çin'e gönderen Güney Asyalılar ve başka kullanıcılar için çok önemliydi.[221]

Doğu Asya'ya mal karşılığı olarak gönderilen gümüşe, Çinlilerin parasal araç olarak kullandığı bir mal muamelesi değil de modern anlamda *para* muamelesi yapılması hususundaki keyfilik, bu konu gündeme geldiğinde açıkça ortaya çıkıyor. Sonuçta; ipek, karabiber, afyon, kakao gibi pek çok prestijli ürün de bazı bölgelerde para yerine geçmesine rağmen mal muamelesi görüyordu. Üstelik gümüşün büyük bir kısmı yer yer para olarak, yer yer süs eşyası olarak (örneğin mücevherler rehin verildiğinde veya eritildiğinde) kullanılmaktaydı. Gümüşe modern dolar banknotlarının eşdeğeri muamelesi yapmak yerine mal muamelesi yapmak, gümüşün Çin'e girdiği dönemde Avrupa'ya ve Hindistan'a Çin'den ciddi miktarlarda altın gittiğini anlamamıza yardımcı olur.[222] Son olarak, gümüşü tüketim malları karşılığında Çin'e gönderilen bir artık değer saklama aracı olarak görme eğilimi Batılı akademisyenler arasında, Batı'yı dünyanın bileştirilmesinde aktif ve istekli bir aktör olarak görme yönündeki uzun süredir devam eden eğilim sayesinde pekişmiştir. Ancak bu dönemde dünya ekonomisinin belki de %40'ının parasal tabanının değişmesinin yarattığı dinamiği düşündüğümüzde, Çin'in gümüş talebinin küresel bir ekonomi yaratmada Batı'nın porselene, çaya gibi ürünlere olan talebi kadar aktif bir güç olduğunu görmek kolaylaşır.

220 Perlin (1991) mutlak bir avantajdan söz etmez fakat piyasa güçlerinin, özellikle Asya'da yerel para birimi olarak kullanılmak üzere Avrupa'da sikke basılmasını zemin hazırlama hususunda yeterli olduğunu vurgular.

221 Flynn 1995, s. 429–48.

222 Bu konuda daha detaylı bir açıklama için, bkz. Flynn ve Giraldez 1996; Von Glahn 1996, s. 83–142, 224–37; Perlin 1991, s. 315–48.

6. Bölümde Yeni Dünya gümüşünü daha kapsamlı bir şekilde ele alacağız. Burada daha belirgin bir husus önem teşkil etmektedir: Batı'nın gümüş ihracatındaki muazzam avantajı Asya'nın modayı belirleyen prestijli mallarını içine çekmiştir. Bu durum, neden bu kadar çok egzotik malın Avrupa'ya aktığını açıklamaya da yardımcı olmaktadır. Avrupalılar aldıkları malların parasını gümüşle ödediler ve moda çarkını başka yerlere göre daha hızlı döndürdüler. Bu mal akışı, Avrupa'ya özgü bir *materyalizm*[223] veya *ilgınçlik*ten çok, Avrupa'yı, Asya'yı ve Amerika'yı kapsayan bir ekonomik konjonktürden kaynaklanmaktaydı. Ve Avrupa'nın, Amerika'daki gümüş madenlerini edinme ve işletme şekli düşünülürse, Avrupa'nın ekonomik avantaj yaratma hususunda zor kullanmasının ne kadar önemli olduğunu hatırlıyoruz. Teknolojik gelişmeler de önemliydi fakat madenlere el konmadan ve halk zorla çalıştırılmadan teknoloji gelişmezdi. Bu özel örnekte dış baskının olumlu sonuçları Avrupalıların modadaki değişiklikleri ve dolayısıyla Avrupa içinde uzlaşmaya dayalı piyasa tabanlı ticareti hızlandırma şekilleri bakımından önemli olabilirdi. Ancak bu konudaki açıklamanın yönünün, ülke içindeki daha verimli pazarlamadan ve endüstriyel üretimden, ülke dışındaki insanları baskı altına alma gücüne doğru değil ülke dışındaki baskıdan, Smithyen dinamiklere (ve daha sonra ithal ikameci sanayileşmeye) yapılan ilave bir desteğe doğru olması da çok önemlidir.

Son olarak unutmamalıyız ki gümüşe dayalı lüks mal ithalatı moda mekanizmasına ne kadar ilave destek sağlamış olursa olsun, Avrupa'nın *zaruri olmayan mallara* yönelik talebinin gerçek bir ekonomik fark yaratma hususunda Çin veya Japonya'nın talebinden güçlü olduğu, bir hipotezden ibarettir. Sombart'ın, Braudel'in ve başkalarının varsaydığı gibi bir kesinlik değildir. Daha önce de gördüğümüz üzere, Çin toplumunun üst tabakasındaki lüks mal talebi ne olursa olsun, Avrupa'nın *çalışkanlık devriminin* ve Avrupa halkının Smithyen dinamiklere katılımının Çin'dekinden (veya belki de Japonya'dakinden) çok daha belirgin olduğunu düşünmek için hiçbir mücbir sebep yoktur. Geriye, zaman zaman yeni lüks talebin atfedilen tali önemini dikkate almak kalıyor ki bu talep başarılı tüccarlar ve zanaatkarların yeni sermaye birikimleri yapmasına, daha büyük işletmecilerin yeni avantajlar elde etmesine ve dolayısıyla proleterleşmiş işçiler çalıştıran kapitalist firmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kitabın son kısmında bu

223 Mukerji 1983.

argümanlar ele alınacaktır. Sıradaki bölümde ise finans kurumlarını ve daha genel olarak *kapitalizmi* inceleyeceğiz.

Lüks Talebi, Sosyal Sistemler ve Kapitalist Firmalar

Werner Sombart'ın lüks ürünler ve Avrupa kapitalizminin kökenleri üzerine yaptığı klasik çalışma lüks mallara yönelik artan talebin yeni zanaatkar ve tüccar türleri ortaya çıkardığını iddia etmektedir. Malzemelerin masrafı, ince işçilik için gereken zaman ve güçlü fakat nakit sıkıntısı çeken müşterilerden para toplama sorunu göz önüne alındığında, zanaatkarların çoğu bu malları kendi başlarına üretemiyordu.

Bu yeni bir durum değildi. Lüks üretimin büyük bir kısmı her zaman zanaatkarın toplayabildiğinden çok daha fazla işletme sermayesi gerektirmişti ve bu sorun malın muhtemel sahibinin işi yaptırıp finanse etmesiyle çözülmüştü. Zanaatkar işi genellikle müşterinin mülkünde yapıyordu. Bu da zanaatkarın avans verilen parayı alıp kaçmasını engelliyor ve müşterinin üretim sürecinde tasarım tercihlerine müdahale etmesine imkân sağlıyordu. Ancak bu mallara yönelik talebin artması ve şehirlerde yoğunlaşması, üretimi kendi başına finanse edebilen bir üreticinin (veya satıcının) ölçek ekonomisinden yararlanabilmesi ve böylelikle eski sistemle çalışan zanaatkarlardan daha ucuza mal üretebilmesi anlamına geliyordu.

Bu nedenle Sombart, parası olan herkese önce mal üretip sonra da satacak birkaç müstakil dükkânın ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu az sayıdaki başarılı zanaatkar-tüccar, sonradan daha büyük ölçekli üretim yapmaya ve yeterli sermayeleri bulunmadığı için hiçbir zaman müstakil üretici olamayan, onun yerine gittikçe proleterleşen çok sayıda zanaatkarı istihdam etmeye başladı.[224]

Böyle olaylar yaşanmasına yaşanmıştır fakat sayıları fazla değildir. On sekizinci yüzyılın sonlarında bile eski tarz, sipariş üzerine üretimin hâkim olduğunu görmek için büyük kent merkezlerinin dışına çıkıp da uzağa gitmeye gerek yoktur.[225] Keza Sombart'ın Avrupa için tanımladığı (hazır lüks ürünler gibi) olguların, Çin'in ve Japonya'nın büyük şehirlerinde de sipariş üzerine üretimle yan yana yürüdüğünü görmek de mümkündür.[226]

224 Sombart 1967, s. 134–35.

225 Dewald 1987, s. 195.

226 Clunas 1988, s. 65–72; Clunas 1991, s. 155–56; Japonya'da, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda orta büyüklükte bir liman kenti olan Niigata'daki dükkanlarda bile satılan hazır giyim çeşitlerine için, bkz. Takekoshi 1967, 3-11.

Bu arada başka yerlerde sipariş üzerine yapılan zanaatkar işi üretim, lüks talepteki büyük artışı kusursuz bir şekilde karşılayabildi. Akla gelebilecek hemen hemen her şeyin Hindistan'ın büyük şehirlerinde bulunduğuna dikkat çeken aynı Avrupalılar, bu malların müstakil dükkanlardan satın alınmak yerine genellikle zanaatkarların belirli siparişleri üretmeye zorlanmasıyla edinildiğine de dikkat çekti.[227] Tekrar belirtmek gerekirse, bu üretim modeli alt kıtada istikrarlı değildi. Kırsal kesimlerde yaşayan pek çok Hintli dokumacı herhangi bir alıcıdan/müşteriden büyük ölçüde bağımsızdı. S. Arasaratnam'ın on sekizinci yüzyıl güneydoğu Hindistan'ına yönelik araştırması, hammaddeleri taşeronluk sistemiyle alan Avrupalıların aksine çalışmaları karşılığında nakit avans alan dokumacıların bile ürünlerinin dağıtımında kontrol sahibi olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Pek çok potansiyel alıcının bulunduğu limanlara veya başka bölgelere yakın olan dokumacılık köylerinde bu durum, hatırı sayılır bir özerkliğe dönüşmüştü.[228]

O halde bu, zanaatkarların son derece zengin birkaç müşteriye hizmet verip onların hâkimiyeti altına girmesinden oldukça uzaktı. Ancak çoğu durumda bu dokumacılar tüccarlarla doğrudan değil, atadan ustabaşı dokumacılar (ve bazen başka aracılık katmanları) aracılığıyla iş yapıyordu. *Bir grup dokumacı üzerinde atadan kalma kontrol uygulayan ancak onların emeklerinin meyveleri üzerinde hiçbir ekonomik kontrolü bulunmayan*[229] bu ustabaşları üretimi kontrol eden kapitalistler haline gelmeden veya kendi mallarını finanse edenlerin ve pazarlayanların denetlediği proleterler yaratmadan, çok yüksek kalitede ve büyük ölçüde genişletilmiş üretim için düzenlemeler yapmıştır.

Güneydoğu Asya şehirlerinde de aristokrat tüketicilerin sözü geçiyordu. Yetenekli zanaatkarlar sürekli olarak istekleri dışında saraya çıkarılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı ve bir soylunun veya zengin bir tüccarın himayesinde çalışmanın kendilerini koruyacağını düşünüyorlardı.[230] On yedinci yüzyılda (birkaçı hariç bütün Avrupa şehirlerinden 200.000 fazla nüfusa sahip olan) Malakka bile, *kapitalist* zanaatkar tüccarlar büyümediği halde her türlü lüks ihtiyacını karşılayabiliyordu. Güneydoğu Asyalı zanaatkarların az olması çoğu zaman şartları kendi lehlerine olacak şekilde müzakere etme-

227 Raychaudhuri 1982b, s. 266.
228 Arasaratnam 1980, s. 259–60.
229 A.g.e, s. 265.
230 Reid 1988a, s. 135–36.

lerine imkân sağlamış olsa da on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar, yani Avrupa sömürge rejimlerinin (hami-müvekkil bağlarının kültürel önemini değil de) yasal kişisel köleliğe son vermesinden çok sonrasına kadar, hamilik sisteminden ve özel sipariş üretimden (sermaye yoğun sarraflıktan bile) uzaklaşmadılar.[231]

Üstelik, lüks olmayan çeşitli malların üretim mantığı, kapitalist bir örgütlenmeye geçiş için farklı ve eşit derecede mücbir sebepler sunabilirdi. Örneğin Çin keresteciliği, ormanlara girme riskini göze almanın dışında uzun bekleme süresi ve sonunda üretilen kerestelerin parasının alınması ve ayrıca oldukça kalabalık keresteci ekiplere ihtiyaç duyulması nedeniyle bu yönde ilerledi. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde kereste firmaları, daha küçük müstakil işletmecilerden kereste satın almak yerine binlerce ücretli işçi istihdam ediyordu.[232] Geç Tokugawa dönemi balıkçılığında ise daha net bir durum ortaya çıktı.

Hokkaido adasında balıkçılık uzun zamandır devam eden ticari bir faaliyetti. Avlanan balıkların çoğundan, zengin fakat ekolojik açıdan zor durumdaki bölgelere satılmak üzere balık gübresi yapılıyordu. Honshu adasının pek çok yerinde tarımın ticarileşmeye devam etmesiyle birlikte Tokugawa döneminin sonlarında balık talebinde patlama yaşandı. Aynı sıralarda Honshu adasının kuzeydoğu ucunda yaşanan büyük kıtlık, yerleşimin seyrek olduğu Hokkaido adasında ücretli işçilerin sayısını çok artırdı ve atıp toplamak için on beş-yirmi işçi gereken yeni ve verimli ancak pahalı bir balık ağının büyük ölçekli sözleşmeli balıkçılıkta kullanmasını sağladı. Bununla birlikte sözleşmeli balıkçılık, bölgedeki çok sayıda müstakil balıkçı hanesi karşısında rekabet avantajı kazandı ve o hanelerle kurulan ilişkileri değiştirdi. Büyük balık tüccarları uzun süredir küçük işletmelere borç veriyor ve daha sonra onların avladığı balıkları satın alıyordu. Fakat işgücünün kıt olduğu ve talebin arttığı bir dünyada, bu tedarikçileri proleterleştirecek ne istekleri ne de güçleri vardı. Bir önceki yıl aldıkları borcu ödeyemeyen balıkçılar bile müstakil işletmeler olarak devam etmek üzere yeni borçlar alıyordu. Ancak daha fazla işçi bulununca ve yeni balık ağları ortaya çıkınca bu durum değişti. Artık ağı ipotek etmek, daha fazla ağ satın almak ve borcunu ödeyemeyen balıkçıları ücretli işçiler haline getirmek daha mantıklıydı. Kısacası, sermaye ticaretten üretimin kendisine geçti, ücretli işgü

231 Reid 1989, s. 64–71.

232 Wu ve Xu 1985, s. 437–39.

cü arttı ve daha fazla sabit sermaye ile merkezi olarak koordine edilen üretim norm haline geldi. Bütün bunlar akla gelebilecek en gösterişsiz ürün gruplarından birine sahip bir sektörde gerçekleşti.[233] Ve bir kez daha hatırlamakta fayda var ki Çin, Japonya ve (Hindistan olmasa da) Güneydoğu Asya'nın aksine, Avrupa'daki lüks tüketimin açıkça göze çarptığı konut alanı, zanaatkar işi üretim yapısının bozulmasının çok yavaş olduğu ve ölçek ekonomisine yol açan pek çok özdeş ürünün üretiminin yirminci yüzyıla kadar gerçekleşmediği alanlardan biriydi.

O halde sonuç kaçınılmazdır: Lüks talebin ölçeğinde veya doğasında, başka üretim sistemleri yerine önceden üretilmiş süs eşyaları satan dükkan sahipleri ve çok sayıda çalışan yaratan hiçbir şey yoktu. Bu durum aslında, ürün ve faktör piyasalarının daha önemli hale geldiği toplumlarda artan taleple (ve bazen de ölçek ekonomileriyle) ilgiliydi. Bu bağlam olmasaydı, Parisli zanaatkarların soylu müşterilerinin artan talebi, eski üretim ilişkilerini, dönüştürdüğü kadar kolaylıkla canlandırabilirdi. Sombart, bu soyluların güçlerini faturalardan kurtulmak için kullanma arzularını yalnızca en iyi sermayeye sahip zanaatkarların ayakta kalabilmesinin bir nedeni olarak açıklar. Tüccarların, zengin çiftçilerin ve soylulardan daha az siyasi güce sahip başka insanların talepleri, hazır malların satıldığı yeni bir dükkân türünün özendirilmesi hususunda daha önemli olabilir. Fakat gördüğümüz üzere, lüks mal talebinin Avrupalılar arasında olduğu kadar Çin'in ve Japonya'nın çeşitli toplumsal sınıfları arasında da yaygın olduğunu düşünmemiz için makul gerekçeler vardır. Ve yine daha önce uzun uzadıya gördüğümüz üzere genel ekonomideki *serbest işgücü* ve piyasalar söz konusu olduğunda Avrupa, Çin ve Japonya'dan farklı değildi. Hatta Avrupa, Çin'in gerisinde kalmış olabilirdi. Bu toplumların üçü de bu konularda birbirlerine, Hindistan'a, Osmanlı İmparatorluğu'na veya Güneydoğu Asya'ya benzediklerinden çok daha fazla benziyorlardı.

Dolayısıyla, en azından şu ana kadar, bu üç toplumda *kapitalist* olduğunu düşündüğümüz yeni firma türlerinin ortaya çıkması açısından benzer koşullara sahibiz. O halde, bu tür firmaların ve genel olarak kapitalizmin yalnızca Avrupa'da ortaya çıktığını neden bu kadar sık duyduğumuzu düşünmenin zamanı geldi.

---

233 Howell 1992, s. 271–78.

IV

GÖRÜNÜR ELLER: FİRMA YAPISI, SOSYOPOLİTİK YAPI VE AVRUPA VE ASYA'DA KAPİTALİZM

Çoğu Fernand Braudel'den etkilenen bazı tarihçiler, Avrupa'nın benzersizliğine ilişkin açıklamalar bulmak için ekonominin zirvesinde yer alan büyük firmalara bakıyor. Bu çeşitli argümanlar (tüketimle ilgili olanlar gibi), 1. Kısımda tartışılan, açık ve oldukça basit bir *tam rekabet* piyasası modeline ve/veya ölçülebilir zenginlik derecelerine işaret eden argümanlardan bazen daha az kesindir. Bu argümanlar, yoğunlaşmış sermaye birikimi (diğer adıyla *kapitalizm*) için gereken ideal koşulların, mülkiyet haklarının ve rekabetçi piyasaların yaygın gelişimini içerdiğini ve bazı insanların rekabetçi ticareti bozarak, böyle ticaretlerin sorumluluklarını sınırlandırarak, tekeller ve iltizamlar gibi piyasa dışı veya piyasa karşıtı imtiyazların haklarını güvence altına alarak kâr etmelerine imkân tanıyan düzenlemeleri içerdiğini ileri sürmektedir.

Sermaye birikimi için *doğru* olan çelişkili eğilimlerin bir karışımını hatırlatan bu argümanları işlevsel kılmak ve karşılaştırmalı olarak tartışmak zordur. Piyasalarla ilgili 2. Kısımaki argümanlar tek bir Asya toplumundan bahsedilerek çürütülebilirken, yalnızca Avrupa *kapitalizmiyle* ilgili argümanlar daha fazla örneğin yer alacağı bir karşılaştırma yapmayı gerektirmektedir. Üstelik bu hususta Avrupa'nın örgütsel avantajlara sahip olduğunu görüyoruz. Ancak bu avantajlar savaşın, uzun mesafeli silahlı ticaretin ve sömürgeleştirmenin dışında 1800 öncesi dünyada çok az girişime uygulanabilir. Bu nedenle bu meselelerin tartışılması dikkatimizi eninde sonunda Avrupa dışı ticaret ve sömürgeciliğin ekonomi politiğine yöneltecektir. 3. Kısımda tartışacağım üzere, Avrupa dışı faaliyetler çok önemliydi. Önemli olmalarının nedeni finansal birikime yol açmaları değil, maddi kaynak arzını büyük ölçüde artırmalarıydı.

Braudel, sanayi öncesi Eski Dünya'da büyük tüccarların ne kadar çok ortak özelliği olduğunu ayrıntılı olarak belgeledi. Bu özellikler, Braudel'in *kapitalist* olarak yaftaladığı uygulamaların neredeyse tamamını içermektedir. *Şeffaf* rekabetçi piyasaların dışında faaliyet göstermek, üreticinin ve tüketicinin birbirleri hakkında çok az şey bildiği ticari işlemlere odaklanmak,

(aç zanaatkarlardan mali sıkıntı içindeki prenslere kadar) paraya ihtiyacı olan tarafların muhtemel rakiplerle iş yapmasını önlemek için kredi kullanmak ve kapitalistlerin belirli bir mal grubu yerine *sermayenin kesintisiz üretim sürecine (veya belki de dağıtıma) eklenmesi* konusunda uzmanlaşması için sürekli yüksek getirili faaliyetlerde bulunmak bu uygulamalar arasındadır.[234]

Bu huzursuzluğun bir nedeni de sanayi öncesi dünyada hiçbir sektörün başarılı tüccarlar ortaya çıkarmaya yetecek ekonomik imkânlara sahip olmamasıydı: "Tüccarlar uzmanlaşmadı, çünkü meşgul oldukları hiçbir iş kolu, bütün enerjilerini soğuracak kadar gelişmemişti. Genellikle kabul edilmiştir ki geçmişteki kapitalizmin küçük olmasının nedeni sermaye eksikliğindendir. Hatta tüccarların mektuplaşmaları ve ticaret odalarının tutanakları verimsiz bir şekilde yatırım yapılacak sermaye tutarlarını ortaya koymaktadır."[235] Bu sermaye fazlalığı ancak on dokuzuncu yüzyıldaki hızlı teknolojik ilerlemeyle birlikte değişti ve bu değişim de facto üretim süreçlerini dönüştüren ekipman satın almak için yüklü tutarlarda yatırım yapmayı kârlı hale getirdi. O zamana kadar, en başarılı kapitalistler kârlarıyla yeniden yatırım yapma hususunda sürekli bir sorunla karşılaşıyordu; bu sorun, taklit mal üretenlerin eskiden güvenli olan alanlara rekabet getirerek başlangıçta yüksek olan kârların azaltmasıyla daha da büyüdü. Bu durum bir tüccarın kârının statüyü yükselten fakat verimsiz şekillerde kullanan yolları daha da çekici hale getirdi: Başkaları bu hususu Braudel'den daha fazla vurgular.

Dolayısıyla Braudel, kapitalizmin yavaş geliştiğini ve ancak mülkiyetin kutsal kabul edildiği çok istikrarlı bir toplum düzeninin, kapitalist ailelerin nesiller boyunca kendi topraklarını büyütmelerine imkân vermesi halinde tam anlamıyla güçlü hale gelebileceğini ve iddia ettiği koşulların yalnızca Avrupa ve Japonya'da karşılandığını öne sürer.[236] Braudel, Çin'de ve İslam dünyasında devletin, yönetici sınıftan olmayan zenginlerin gerçek bir güvenliğe sahip olamayacağı kadar güçlü olduğunu savunur. Hindistan'da işgale ilişkin kast kısıtlamaları büyük tüccarlara bir miktar güvenlik sağlamıştır fakat bu yeterli değildir ve ayrıca o tüccarların yeni faaliyet alanlarına girmesini sınırlandırmıştır.[237]

234 Braudel 1977, s. 47.
235 A.g.e, s. 60.
236 A.g.e, s. 69-71.
237 A.g.e, s. 71-74.

K. N. Chaudhuri, Avrupa'nın ve Asya'nın mülkiyeti ele alışları arasındaki farklara ilişkin biraz daha dar olsa da benzer iddialarda bulunuyor. Chaudhuri yaptığı ilk çalışmalarda, (mevduat kabul eden kamu bankası ve anonim şirket gibi) yatırımı kolaylaştıran 1500 yılı sonrası Avrupa iş biçimlerinin altını çizmişti.[238] Chaudhuri bu argümanları ortaya koyarken, firmaların, yöneticilerin ve temsilcilerin kaynaklarını hatasız bir şekilde ayrı tutan, gerçek kârlılığı hesaplamayı mümkün kılan ve dolayısıyla sermaye birikimini en üst düzeye çıkaran fikirleri ve muhasebe sistemlerini yalnızca Batı Avrupa'nın geliştirdiğini savunan Weber'i temel aldı.

Ancak yapılan son araştırmalar bu iddiaları çürüttü. Örneğin, Çin muhasebe sistemi Weber'in sandığından çok daha karmaşıktı. Ayrıca, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında büyük *yönetim* firmaları etkinlik kazanana kadar çok az sayıda Batılı firmanın Batı muhasebe sistemlerinin en *rasyonel* olanını benimsediği ortaya çıktı.[239] Ve pek çok Çin firması, kusurlu bir şekilde ayrıldıkları soyların iniş çıkışlarına rağmen, yüzyıllar boyunca ayakta kalmayı başardı. Bu tür bir başarı nadiren gözler önüne serildiğinden, ticari hanedanlarla ilgili kayıtlar yeterli değildir,[240] ancak yine de bazı örnekler günümüze ulaşmıştır. Parça kumaş mağazaları işleten Ruifuxiang Şirketi üç yüz yıldan fazla varlığını sürdürürken, gıda işleme firması olan Yutang Şirketi 1776 yılından 1949 yılına kadar ayakta kaldı.[241] Tianjin'de on sekizinci (hatta on yedinci yüzyılın sonlarından) yirminci yüzyıla kadar gelişen pek çok ticari hanedan vardı.[242] Ve aile hanedanlarına daha genel olarak bakıldığında, Çin'de miras yoluyla edinilen çok az makam ve satılamaz durumda çok az toprak bulunmasına rağmen, bin yıl veya daha fazla süre ayakta kalan birkaç hanedan olduğu görülür.[243]

---

238 Chaudhuri 1981, s. 40, 45; Chaudhuri 1985, s. 212.

239 Chandler 1977; Gardella 1992a, s. 317, 331 ve özellikle s. 321.

240 Mann (1987: 91-93), geleneksel Çin kaynaklarının, ticaretin prestijli soylar için önemini hafife almasına ve ticari başarıyı farklı, daha prestijli bir başarı olarak sunmak için kullanılan bazı kod kelimelere dair kusursuz bir örnek vermektedir. Ayrıca bkz. Pomeranz 1997b, s. 19.

241 Ruifuxiang hakkında bilgi için, bkz. Chan 1982, s. 218–35; Yutang hakkında bilgi için, bkz. Hai 1983, s. 48–78, 90–106 ve Pomeranz 1997b.

242 Kwan 1990, s. 260–72, 290–94; Zhang Xiaobo 1995, s. 67–72.

243 Beattie 1979 s. 1–23, 127–32; Dennerline 1986, s. 173–79, 194–207; Rowe 1990, s. 51–59, 63–65; Watson 1990, s. 247.

Üstelik, ağırlıklı olarak tek bir soyla ilişkili olan firmalar bile sık sık başka firmalardan bir miktar sermaye çekip profesyonel yöneticiler tuttular.[244] Bu firmaların birçoğu geniş coğrafi alanlarda faaliyet göstermeye, birden fazla iş koluna girmeye ve hatta önemli derecede dikey bütünleşme elde etmeye yetecek kadar sermaye topladı.[245] On dokuzuncu yüzyılın başlarında Shaanxi'deki büyük kerestecilik şirketlerinin her birinin 3-5 bin arasında işçi istihdam ettiği söylenir.[246] Bu durum onları sanayi öncesi dünyanın en büyük firmaları haline getirdiği gibi sanayi dönemi öncesi süreçlerini veya erken sanayi dönemi süreçlerini yönetmeye yetecek parayı da toplayabileceklerini göstermektedir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Hankou'nun büyük ticaret merkezlerinde faaliyet gösteren çok sayıda firma ülkenin çeşitli bölgelerindeki yatırımcılar sayesinde anonim şirket ilkelerine göre örgütlenmişti. Aynı durum Sichuan'ın Furong kasabasındaki dev tuzlalarda tuz üretip satan firmalar için de geçerliydi.[247] Aralarında akrabalık bağı bulunmayan pek çok yatırımcının yer aldığı karmaşık ticari ortaklıklar, Kuzey Hindistan'daki ve başka yerlerdeki Banjara ve Banya etnik gruplarına mensup tüccar grupları arasında da yaygındı.[248] Şüphe yok ki bu firmalar Weber'in ideal firma tasarımına tam olarak uymuyordu, ancak Batılı firmaların çoğunun da aynı noktaya uyup uymadığı belirsizdir.

Chaudhuri daha sonra yaptığı bazı çalışmalarda, rasyonel iş örgütlenmesine ilişkin önceki argümanlarına daha az,[249] Asya'daki ticari sermayenin güvenliği olmadığına ilişkin argümanlarına daha çok odaklandı.[250] Bu durumun Asya'daki keyfi bir yönetim sisteminin varlığını yansıttığını zaman zaman öne süren Braudel'in aksine Chaudhuri, şahısların ve arazi zenginlerinin Asya'da, Avrupa'dakinden daha korumasız olmadığını öne sürmektedir. Ancak tüccar firmalarının sermayesi, Avrupa'da olduğu gibi, Asya'da da insanlardan ayrı muamele görmedi ve bu nedenle korumasız kaldı:

244 Chan 1982, s. 219–22.
245 Pomeranz 1997b (Yutang için).
246 Wu ve Xu 1985, s. 439.
247 Rowe 1984, s. 72–73; Zelin 1988, s. 79–80, 86–90, 96–101; Zelin 1990, s. 87–88, 91–95, 106.
248 Habib 1990, s. 389.
249 Daha önceki görüş için, bkz. Chaudhuri (1978, 1981).
250 Chaudhuri 1985, s. 210–15, 226–28; Chaudhuri 1990, s. 386.

Asya'nın bu ticaret ülkelerindeki tüccarlar ve bankacılar, yatırımlarını yasalarla korunan ve devlet tarafından teşvik edilen kamusal alanın yararına dönüştüremediler. Paralarını Venedik veya Ceneviz cumhuriyetleri bonolarına veya Amsterdam Bankası'na yatıran vatandaşlar, finansal risklerden azade değildi. Ancak bonolar yasal olarak tanınma ve ipotek değeri taşıma niteliklerine sahipti. Yönetici elitlere borç veren veya vergi tahsilatına yardımcı olan Hintli ve Çinli tüccarlar, kamu kredilerini pazarlanabilir varlıklara dönüştürmeyi kurumsallaştıramadılar.

Topraktaki özel mülkiyet kavramı Asya'da, toprağın büyüklüğüyle de toprak sahibinin türü ile de sınırlı değildi. Ticari sermayede hiçbir böyle bir durum söz konusu olmadı. Tüccar ve onun işletme stokları bölünmez olmaya devam etti. Ticari bir faaliyet olan kapitalizm, Hint Okyanusu'nda çok yaygındı. Sermayenin verimlilik rolü, sahiplerinden farklı olarak sosyal veya hukuki bakımdan çok az kabul görüyordu.[251]

Chaudhuri'nin ileri sürdüğüne göre sermaye ile kapitalistler arasındaki ayrım yapılmaması, Asya'nın büyük imparatorluklarının yönetici elitlerinin, Avrupa şehir devletlerinin yöneticilerinin aksine ne hükümet ne de kendi hesaplarına ticaret yapmamalarından kaynaklanmaktadır:

Toprak ve işgücü gibi diğer üretim faktörleri, toplumsal bakımdan bölünebilir olarak kabul ediliyordu. Yeterli satın alma gücüne sahip olan herkes arazi satın alıp işgücü istihdam edebilirdi. Fakat ticarette ve sanayide kullanılan sermaye, sıkı bir şekilde ticari grupların elinde kaldı. Kalıcı gelir sağlayan ticari yatırımların mülkiyetine sahip olmanın, tüccarların dolaysız vergilendirilmesinden daha iyi olabileceği düşüncesi Asyalı yöneticilerin pek aklına pek gelmemişti. Gelmiş olsaydı, gerekli olan diğer koşul da yani bu tür mülkiyetlerin ve hakların yasayla tanımlanması ihtiyacı da ortaya çıkardı. Sermayenin toplumsal mülkiyeti ile belirli kullanım, yönetim ve birikim alanı da yasal olarak tanımlanmadığı ve toplumsal olarak (tefecilikle, vurgunculukla ve tekellerle ilişkilendirilerek) yanlış anlaşıldığı için mülkiyet hakkı sınırlı kaldı.[252] (vurgu eklenmiştir)

Sonuç olarak, "keyfi kamulaştırma hayaleti hiçbir zaman çok uzakta değildi."[253]

251 Chaudhuri 1985, s.210, 214.
252 A.g.e, s. 228
253 A.g.e, s 213

Ancak büyük Asyalı tüccarların Avrupalı emsallerinden daha fazla kamulaştırmaya uğrayıp uğramadığı belli değildir. Avrupalı krallar borçlarını ödeyemedikleri zaman gerçekleşen de facto kamulaştırmayı da işin içine kattığımızda böyle bir iddia şüpheli görünüyor. Göreceğimiz üzere, bazı Güney Asyalı tüccarlar kamulaştırmaya karşı ciddi bir şekilde korunuyordu ve devletin çok az borç alması nedeniyle Çinli tüccarlar bu sorundan büyük ölçüde kurtulmuştu. Braudel'in, Avrupalı emsalleriyle aynı avantajlara sahip olduğunu öne sürdüğü Tokugawa dönemin Japonya'sındaki tüccarlar (aristokratik, bölgesel temerrütler ve Şogunların yasalaştırdığı borç silmeler nedeniyle), Çin veya Hindistan'daki tüccarlara göre daha fazla de facto kamulaştırmaya maruz kaldılar, ancak bu durum daha sonra seyrekleşti.[254]

Üstelik, işleyen piyasalarda belirli düzeyde mülkiyet güvenliği gerekli olmakla birlikte, ilave her güvenlik artışının otomatik olarak risk primlerini düşüreceği, sermayeyi ucuzlatacağı ve ekonomik büyümeyi artıracağı kesin değildir. Gregory Clark, 1540-1837 yılları arasındaki uzun dönemde kamu borçlarının faiz oranlarının siyasi krizlere ve siyasi istikrara tepki vermesine rağmen, özel ticari işlemlerde talep edilen getiri oranlarının aynı tepkiyi vermediğini tespit etti. Dahası, hacze ve vergilendirmeye karşı mülkiyet güvenliğini artıran önemli siyasi rejim değişikliklerinin (örneğin, hükümet bütçesi üzerinde parlamenter kontrolün tahkim edilmesi gibi) özel ticari işlemlerdeki sermaye fiyatı üzerinde gözle görülür bir etkisi olmadı. Bu nedenle Gregory Clark, kurumsal çevrenin yavaş yavaş *kusursuzlaştırılmasının* Sanayi Devrimi için önemli bir girizgah olduğundan şüphe eder. Sermaye piyasası açısından daha az öneme sahip, daha az keyfi ve daha az yozlaşmış bir siyasi sistemin gelişmesiyle birlikte İngiliz kurumları 1540 gibi erken bir tarihte bu açıdan yeterince istikrarlı hale geldi.[255] 1540-1660 ve 1690-1760 yıllarında İngiltere'de, mülkiyet güvenliği arasındaki farklar sermaye maliyetinde pek bir etki yaratmamış olsa da on sekizinci yüzyılda Avrupa ile Doğu Asya (ve belki Güney Asya ile de) arasındaki farkların bu kadar büyük bir etki yaratma nedeni daha da belirsiz hale geliyor.

Ancak devlet Çinli veya Hintli tüccarları Avrupalı emsallerinden çok daha fazla tehdit etmese bile ticari sermaye ile sermaye sahipleri arasında

254 Totman 1993, s. 333 (zorunlu borçlandırma) ve s. 519 (1831 yılına kadar denemeyen bazı borçlar).

255 Clark 1996, s. 587–88.

yapılan daha az ayrım yine de önem arz edebilir. Bazılarının ileri sürdüğüne göre, Çin'deki büyük akraba gruplarının, zengin olan herhangi bir mensuplarıyla ilgili şikayetleri uzun vadeli sermaye birikimine ket vurmuş ve elde edilen kârlar dul kadınlara, eğitime ve makam peşinde koşmayı destekleyen toprak sahibi *hayır vakıflarına* akıtılmıştır. Ancak yapılan son araştırmalar göstermektedir ki başarılı Tianjin tüccarları varlıklarını erkek kardeşlerinin ailelerinin varlıklarından ayırmakta çok az sorun yaşamış, hatta bu sorun zamanla daha da azalmıştır.[256] Alternatif olarak, *hayır vakfı* da uzun vadeli ticari sermaye birikimi için bir araç olabilir. Teoride satılamaz olan bu vakıfların girişimcilere tahsis edildiğini veya arazi işletmeleri yerine bazı ticari ya da endüstriyel işletmelere ait olduklarına dair örnekleri ortaya çıkarıyoruz.[257] Bu noktada akrabalık bağları ve ortak mülkiyet, uzun vadeli sermaye birikimi yapmakta işe yaramakla birlikte ailenin her kolunun işletmeden gelir akışı elde etmesini sağladı ve herhangi bir kolun kendi anaparalarını almasını zorlaştırdı. Zaman zaman aile dışından istihdam edilen yöneticiler, tıpkı modern kurumsal yöneticiler gibi firmanın kâr dağıtım oranını belirleme ve kazançları gerektiği kadar alıkoyma hususunda geniş yetkilere sahipti.[258] Lüks yaşamı ve entelektüel sınıfa katılma isteği, Çin'in geç imparatorluk dönemindeki tüccar elitlerine ilişkin tablomuzu uzun süre şekillendiren Ho Pingti'in kırk beş yıl önce incelediği büyük Yangzhou'lu tüccarların aksine,[259] ne Tianjin ne de Furong ticari hanedanları yirminci yüzyılın artan siyasallaşması bunu gerekli kılana kadar oğullarını resmi makamlara yerleştirmek için fazla çaba göstermemiştir.[260] Son olarak unutmamalıyız ki ailę şirketleri on dokuzuncu yüzyılın sonlarına, hatta fabrika çağına kadar birkaç sektör dışında Avrupa ekonomisinin bütün sektörlerine hâkimdi.

Batı Avrupa ve Doğu Asya'daki firmalar, Avrupalıların en çok gördüğü sektör olan denizaşırı ticarette en farklı firmalardı. Avrupalıların yeni iş

256 Kwan 1990; Zhang Xiaobo 1995.

257 Zelin 1988, s. 87–95, 97–109; Zelin 1990: 86–88, 92, 95, 98; Kwan 1990: 271–72, 290–300; Pomeranz 1997b.

258 Bu benzerliğin istisnası, Kwan'ın dikkat çektiği üzere (1990, s. 272 n.2), belirli yatırımcıların likiditesi ile firmanın ödenmiş sermaye ihtiyacını uzlaştıran bir hisse senedi piyasasının bulunmamasıydı; ancak Yutang Şirketi bunu da ustalıkla yapmanın bir yolunu bulmuştu (Pomeranz 1997b).

259 Ho 1954.

260 Zelin 1990, s. 99–100, 105; Zhang Xiaobo 1995, s. 88–91; Kwan 1990, s. 175–87, 262–76.

ortaklığı biçimleri ve nihayetinde anonim şirketler oluşturması, büyük ölçüde uzun mesafeli ticaret ve sömürgeleştirme amacına yönelikti. Söz konusu ortaklık biçimleri, sermaye ile sahipleri arasındaki yeni bir ayrışmayı kurumsallaştırdı ve bu sayede ticari seferlerin ve tek bir yatırımcı için fazla büyük olan kargoların yönetiminin birleştirilmesine imkân sağladı.

Buna karşılık, Güneydoğu Asya denizlerinde hurda ticareti yapan Çin, genellikle pek çok farklı tüccarın mallarını taşıyordu ve o tüccarlar veya temsilcileri, gemide mürettebat olarak çalışıyor ve ücret yerine kargo alanı alıyorlardı. Bir akademisyen, ambarları pek çok bölmeye ayrılmış bu gemileri *Kanton'un kent pazarlarının yüzen hali* olarak tarif ederken, başka akademisyenler ise bu tür bir ticaretin yalnızca *geri kalmışlığın, işportacılığın ve küçük* kapitalizmin parçası olabileceği sonucuna vardı.[261] Ancak aşağıda göreceğimiz üzere, bu şekilde çalışan tüccarlar, güç kullanmadıkları sürece Avrupalılarla çoğu rotada başarılı bir şekilde rekabet ediyordu (Elbette daha düşük kârları kabul ederek piyasalar kazanabilirlerdi, fakat elimizde buna dair hiçbir kanıt yok. Ayrıca Çin'deki yüksek sermaye maliyeti de bunu pek mümkün kılmıyor.).

Bu rotalardaki muson rüzgarları göz önüne alındığında böyle bir sistem aslında son derece mantıklıydı. Rüzgar ters yönden esene kadar hiçbir gemi memleketine geri dönemeyeceği için limanlarda geçirilen süre azaltılamıyordu. Bütün kargo alanını kendileri kullanan veya kiraya veren karada konuşlanmış bir grup girişimci, kıyıda uzun süre kalan profesyonel denizcileri geçindirmek için onlara çok büyük ücretler ödemek durumda kalırdı. Daha kısa duraklamalar yapmak ve her limanda kargo alıp satmakla meşgul olabilecek mürettebata sahip olmak daha mantıklıydı.

Buna karşılık, mürettebata *ücret ödeyen* Avrupalı nakliye grupları limanda kalma süresini kısaltmanın yollarını buldukları ve böylelikle yılda bir yerine iki gidiş-dönüş seferi yapabildikleri için (örneğin, 1700 dolaylarında gemilerin, ülkelerine dönmeden önce Chesapeake'de yük toplaması yüz günden uzun sürerken, 1770 dolaylarında elli günden az sürmeye başladı[262]), on sekizinci yüzyılda Atlantik'teki nakliye maliyetleri önemli ölçüde düştü. Fakat Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya'daki rüzgar düzeni, bu bölgelerde böyle bir ilerlemeye imkân vermedi. Dolayısıyla, bu örnekte tüccar ile sermayesi arasındaki maddi ayrımın daha az olması kesinlikle

261 Ng 1990, s. 315; klasik tanım için, bkz. Van Leur 1955.

262 Shepherd ve Walton 1972, s. 87.

mantıksız değildi. Bu ayrım, rüzgarları Atlantik'tekinden farklı esen bir dünyaya uyumluydu.

Güney Çin ile Rusya arasında kara yoluyla yapılan, nispeten tek tip bir mal içeren, ve rüzgarın bir kısıtlama olmadığı çay ticareti (Chesapeake tütünü gibi, gemi veya kervan gelmeden önce merkezî bir yerde kolayca toplanabiliyordu) *Avrupalı* prensiplerine göre düzenleniyordu. Gardella bazı büyük firmalarla yapılan çay ticaretini, karmaşık iş ortaklıklarını, peşin finansmanı, (yatırımcıların kendi yüklerinden fiziksel olarak ayrılmalarına imkân sağlayan) nakliye alanı piyasasını ve peşin ve vadeli toptan satış piyasaları gibi şeyleri anlatmaktadır. Söz konusu iş ortaklıkları pek çok yönden, uzun mesafeli ticaret yapan erken modern dönem Avrupa şirketlerine (örneğin, İngiliz Muscovy Şirketi'ne) benzer.[263] Bu ortaklıklar, on yedinci yüzyıldaki şirketlerin gelişmişliklerinden (özellikle de sınırsız faaliyet süresinden) yoksundu fakat bu özelliğe sahip olmaya gerek görmüyorlardı. Avrupa'daki ilk ticari işletmeler gibi yaptıkları iş için gerekli olan gayrişahsilik düzeyini bünyelerinde barındırıyorlardı ve daha sonra göreceğimiz üzere, yöneticilerle şirket sahiplerinin ayrılması yalnızca çok özel bağlamlarda avantajlıydı.

Karşılaştırma alanı Çin ve Güneydoğu Asya ile sınırlı olduğu müddetçe Avrupalı kapitalistlerin daha fazla yatırım seçeneğine sahip olduğuna dair argüman daha mantıklıdır. Kuru mallar, soya sosu veya kereste ticareti yerine denizaşırı ticaretle yoğun şekilde meşgul olan Çinli bir firma özellikle anaparanın aynı anda birden fazla ticaret sezonunda yurt dışında kalması durumunda devletin dikkatini çekebilirdi. Bu nedenle, bu sınırlı ama önemli alan içinde, Chaudhuri'nin Asya'nın ticari servetinin korunmadığına ilişkin daha önce bahsettiğimiz eleştirileri geçerli olabilir.[264] Hükümetin (on yedinci yüzyıldaki siyasi istikrarsızlık sırasında) bu ticareti durdurmak için çabalar gösterdiği bir ara döneme rağmen, Çinliler denizaşırı ticaretle yoğun bir şekilde ilgilenmeye devam etti. Fakat bu kesintinin bile Çin merkezli ticaret ağlarının büyümesi üzerinde uzun vadeli bir etkisi olmadı. Öte yandan Çin devleti, kâr oranlarının son derece yüksek olabileceği denizaşırı Çin ticaretini desteklemek için güç kullanmadı. Qing Hanedanlığı, Güneydoğu Asya'yı her yıl ziyaret eden Çinli *misafir tüccarlara* biraz yakınlık gösterdi ancak yurtdışına

263 Gardella 1994, s. 34–35; Gardella 1992b, s. 101–7.

264 Wills 1995; Godley 1981, s. 60–61.

yerleşen Çinlilere ilgisiz veya düşmandı. Bu ikinci grup, bir ticaret merkezi veya sömürge imparatorluğu için çok büyük öneme sahipti. Ayrıca hiçbir Çin rejimi de Çin'deki bir merkezden yapılan özel silahlı ticaretin geliştirilmesine izin vermezdi. Qing Hanedanlığı, 1680-1760 yılları arasında Çin'i yaklaşık iki kat büyüttü, ancak kıyı tüccarlarının pek ilgisini çekmeyen Orta Asya'ya odaklanmıştı. Çin'in ekonomi politiği o zamanlar belirli bir kapitalist girişimin büyümesi için, erken modern dönem Avrupa'sınınkinden rakip devletlerine göre daha az elverişliydi.

Üstelik Çin devleti çok az borç alıyor, tüccarları gelir aktarımına çok fazla dahil etmiyor ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarından önce nispeten az sayıda makam (birçok sınav derecesi olmasına rağmen) satıyordu.[265] Ve devlet, az sayıda ruhsat sahibinin ve bazı küçük tekellerin olağanüstü zenginleştiği bir yurtiçi (tuz) tekeli yaratmış olsa da Avrupa devletleri kadar etkili değildi. Hem Avrupalı yöneticilere hem de onların kayırdığı tüccarlara çok paralar kazandıran şekerde, tütünde, alkolde veya gittikçe popülerleşen başka *küçük lüks mallar*da Çin tekeli yoktu. Dolayısıyla, Avrupa'nın en zengin kapitalistlerine büyük kârlar sağlamakla kalmayıp, yeni finans kurumları için bir laboratuvar işlevi de gören kamu maliyesi,[266] büyük Çinli tüccarlara çok az fırsatlar sundu.

Dolayısıyla Çin için iddia edilebilir ki geçimini genellikle topraktan elde edilen mevcut gelirlerle sağlayan bir devlet tüccarlarına, Avrupalı emsallerinden daha az *müdahale* etmiştir. Ancak aynı zamanda onlar için daha az fırsat ve imtiyazlı alan *yaratmıştır*. Bu ihtimale daha sonra döneceğiz. Belki de Avrupa'nın en büyük firmalarının devletle kurdukları ilişkiler sayesinde kazandıkları imtiyazlar, maruz kaldıkları müdahalelere fazlasıyla değmişti ve dolayısıyla Avrupa'nın ekonomi politiği, kapitalist birikime Çin'inkinden daha elverişliydi. Fakat böyle bir iddia hâlâ kanıtlanmamıştır.

Diğer bir ihtimal ise, Avrupa'da devletin mali ihtiyaçlarına yanıt olarak tesis edilen kurumsal yeniliklerin daha verimli sermaye piyasalarının gelişmesine yol açmış olmasıdır. Bu ihtimal mantıklıdır fakat karmaşık sermaye piyasalarının hangi faaliyetler için önemli olduğunu belirlerken çok dikkatli

265 Ming dönemi kamu maliyesi hakkında bilgi için, bkz. R. Huang 1974, s. 5, 24, 49–50, 80, 104, 112, 114, 119, 148, 150, 203; Gelir aktarımında tüccarın katılımı hakkında bilgi için, bkz. Zhang Xiaobo 1995, s. 94–98; makam satışı hakkında bilgi için, bkz. Ho 1962, s. 33, 47–50; tüccarların devlet finansmanına daha az katılımı ve erken modern dönem Avrupa ile bir karşılaştırma için, bkz. Wong 1997.

266 Van der Wee 1977, s. 345, 352, 368, 373.

olmalıyız. Bu göreve başlamadan önce, krediye susamış Avrupa devletlerinin finansal varlıklara eşi görülmemiş bir güvenlik sağladığı yönündeki kapsamlı iddiaların üzerinde biraz daha durmamız gerekiyor. Kamu maliyesi ile özel piyasalar arasındaki çeşitli ilişkiler aracılığıyla Çin dışındaki bazı Asya örneklerinin incelenmesi, devletin kredi ihtiyacından sermaye güvenliğine, ucuz ve bol krediye kadar uzanan bütün basit bağlantılar hakkında sorular gündeme getirecektir.

Güneydoğu Asya'da, sömürge öncesi devletlerin çoğu Avrupa veya Çin standartlarına göre oldukça zayıftı. Her ne kadar bazı anakara devletleri güçleniyor olsa da[267] daha ticarileşmiş olan ada bölgesinde durum pek öyle değildi. Çoğu Güneydoğu Asya devleti sınır ötesi ticareti var güçleriyle destekliyor, hükümet gelirlerini tahmin etmek, toplamak ve yönetmek için tüccarlar çalıştırıyordu.[268] Yine de bu devletlerin kendi toplumlarının gelir fazlası içindeki payları küçüktü.[269] Dolayısıyla mali veya ticari imtiyazlar satın alarak büyük kârlar elde etmek için sundukları fırsatlar, erken modern dönem Avrupa'sındaki fırsatlara göre daha azdı.

Ancak kamu borçlanmasının, Çin ve Güneydoğu Asya'da Batı Avrupa'ya göre çok daha yavaş gelişmesi, özel borçların ve mali varlıkların başka yerlere göre daha az korunduğu anlamına gelmez. Bu arada, Güney Asya'nın ve Orta Doğu'nun büyük bölümünde hemen hemen eşit güçteki devletler arasında yoğun askerî rekabet yaygındı ve bu durum erken modern dönem Avrupa devletlerininkine benzer mali ihtiyaçlar doğuruyordu.[270] Bu bölgelerin bazılarında Avrupa'dakiler kadar karmaşık finans kurumlarının geliştiği görülmekteydi.

Yakın dönemde yapılan araştırmaların çoğu Chaudhuri'nin vurguladığı sınırlamaları tam olarak ortadan kaldıran bir Güney Asya kapitalizmini tanımlamaktadır. Örneğin Frank Perlin, on dördüncü yüzyılın başından itibaren Hindistan'ın çeşitli bölgelerindeki büyük ailelerin köy muhtarlıklarını, vergi toplama haklarını ve toprak ürünlerinden pay alma haklarını tasarruflarında bulundurduklarını gösterdi. Bu haklar genellikle devlete, diğer önemli ailelere ve bizzat köylülere borç verilerek elde

267 Lieberman 1990, s. 79–80.

268 Subrahmanyam 1993, s. 18–25; Reid 1993, s. 116, 120.

269 Reid 1988a, s. 120–21, 126–29, 145

270 Babür, Safevi ve Osmanlı imparatorluklarındaki askerî maliyecilik ile ilgili bir açıklama için, bkz. Bayly (1989, s. 52–55).

ediliyordu.[271] Zamanla, köylülerin üretiminin bölünebilen bu payları kurumsal olarak tanımlandı ve bunların korunma kapsamı üzerinde anlaşmaya varıldı. Kral bile bu anlaşmayı feshedemezdi[272] ve bir pay sahibi kendi payını satabilir veya payına karşılık borç alabilirdi. Diğer bir deyişle, bu paylar Braudel'in ve Chaudhuri'nin bahsettiği Avrupa tahvilleri veya gelecekteki gelirlere konan ipotekler kadar *menkul kıymet*ti.[273] Hatta Hindistan'da kamu maliyesi yönetimi özel yeniliklerden türemiş gibi görünmektedir.[274]

Perlin ve Andre Wink Kuzey ve Orta Hindistan'a yoğunlaşırken, Sanjay Subrahmanyam, Güney Hindistan'da sermaye biriktiren aileler ile ticarileşmiş kamu maliyesinin iç içe geçtiğine dair çok güçlü kanıtlar buldu. Subrahmanyam, *portföy kapitalistleri* olarak adlandırdığı kişilerin kariyerlerinin izini sürüyor: uzun mesafeli ticaret (çoğunlukla yüksek kâr getiren lüks mallar); kredi vermek, senet ciro etmek ve diğer finansal faaliyetler; vergi haklarının ve (elmas madenleri gibi) devlet tekellerinin satın alınması veya kiralanması; sermaye yoğun arazi ıslahı (çoğunlukla sınır bölgelerindeki vergi haklarının satın alınması, iskanın ve sulamanın finansmanı ve ardından yerel olarak üretilen ihraç mallarının tek alıcısı olmak için kredi ve vergilendirme haklarının sağladığı gücün kullanılması); İngilizlere ve Hollandalılara yerel satın alma temsilcisi olarak hizmet vermek; ve saray mensubu, general ve askerî ikmal subayı olarak hizmet etmek.[275] Burada da gelecekteki gelir akışlarına ilişkin haklar, güçlü bir geleneksel ve bazen de resmî koruma kazandı. Sonunda bu haklar Avrupa'nın çoğu bölgesindeki eşdeğer menfaatler gibi ticareti yapılabilir, miras alınabilir ve ipotek edilebilir hale geldiler.

Daha yakın bir zamanda Subrahmanyam, Güney Hindistan'dan başlayıp *erken modern dönem Asya* olarak adlandırdığı bölgenin büyük bölümüne kadar genelleştirdi[276] ve özellikle iki büyük ve önemli *portföy kapitalisti* grubunun Hint Okyanusu'nun engin kıyılarına ve ona komşu denizlere yayıldığını öne sürdü. İranlılar; Doğu Afrika kıyılarından Orta Doğu'ya, Güney Asya'ya ve daha sonra Güneydoğu Asya'nın bazı bölgelerine kadar

271 Perlin 1985, s. 422, 431–32, 442–46; Perlin 1979, s. 179, 187–92.
272 Perlin 1985, s. 448n. 83, 452.
273 A.g.e, s. 442–48, 452; ayrıca bkz. Wink 1983,s. 606–8.
274 Perlin 1985, s. 431–32.
275 Subrahmanyam 1990, s. 298–342.
276 Subrahmanyam 1993, 1. bölüm.

ticarete, gelir toplama ve iletmeye, finansa ve yüksek kârlı üretim türlerine (örneğin, devlet madenlerine) girdiler. Bu arada Guangdong ve Fujian kıyılarındaki Çinliler Güneydoğu Asya'ya yayıldı. Her iki grup da Perlin'in tanımladığı gibi, kazançlı imtiyazlar edinmek, özel bilgiler öğrenmek ve diğer ticari menfaatlerini ilerletmek için devletle kurdukları bağlantıları kullanırken, önce özel sektörde ve finans alanında geliştirilen yöntemleri devlet geliri toplama projesine dahil etti.[277]

*Portföy kapitalistleri*nin faaliyetleri ve nüfuz ettikleri devletlerin merkantilist tutumları, (Melaka, Hürmüz gibi) ticaret merkezi konumunda bulunmaları sayesinde geçinen ve seyyar tüccarlara elverişli şartlar sunmaya ihtiyaç duyan bazı şehir devletinde en iyi şekilde belgelenmiştir.[278] Bu devletler tek başlarına, erken modern dönem Avrupalı kapitalistlerin sahip olduklarına benzer bir faaliyet ve güvenlik alanı oluşturabilirdi. Chaudhuri'nin, Fransa, İspanya veya diğer büyük Avrupa devletlerinin kralların borç verenlerin belirsiz konumundan değil, Venedik, Ceneviz veya Amsterdam'lı alacaklıların sahip olduğu açık hukuki statüden bahsettiğine dikkat edin. Avrupa'nın ulus devletlerinden en ticaret yanlısı olan İngiltere'de bile hükümet, İç Savaş döneminde önemli borçlarını ödeyemez hale gelmişti ve kraliyetin bazı başka borçlarının ödenip ödenmeyeceğine dair belirsizlik on yıllarca devam etmişti.[279]

Subrahmanyam daha sonra, Güney ve Güneydoğu Asya'daki büyük toprak sahibi imparatorlukların bu şehir devletlerinin ardından gittiğini, bazı şehir devletlerinin ise önemli iç bölgelerin kontrolünü ele geçirdiğini ileri sürmektedir. Bu nedenle, büyük tarım devletlerinde ve Hint Okyanusu'nun tüccarların hâkim olduğu şehir devletlerinde daha önce ayrı olan devlet maliyesi yapıları arasında bir yakınlaşma ve *portföy kapitalistleri*nin güvenli ve kârlı bir şekilde faaliyet gösterebileceği bölgelerde büyük bir genişleme gerçekleşti.[280]

Toprak sahibi bu imparatorlukların bazılarında devlet gelirlerinin toplanmasına aracılık eden on sekizinci yüzyıl tüccarları, kendi menfaatleri için Avrupalı emsallerinin çoğundan daha fazla yasal koruma elde etmişti. Örneğin Bengal, 1770 yılında yaşanan korkunç kıtlıktan önce yirmi

277 A.g.e, s. 20–26; Subrahmanyam 1990, s. 298–342; Perlin 1979, s. 172–237.
278 Subrahmanyam 1993, s. 16.
279 C. Hill 1980, s. 188–89.
280 Subrahmanyam 1993, s. 18–27; Subrahmanyam 1986, s. 357–77.

milyona yakın nüfusuyla[281] Rusya ve Fransa dışına kalan bütün Avrupa devletlerinden daha kalabalık bir bölgeydi. Rejimin bankacıları olan Jagat Seth ailesi, tahmin ettikleri vergileri tahsil etme hakkı karşılığında vergi gelirlerini *nevvaba* (hükümdara) peşin olarak veriyordu. İç veya dış düşmanlar hükümdarı devirirse, Jagat Seth ailesinin hakları mahfuz kalıyordu; bu durum, seleflerinin sattığı çeşitli imtiyazları feshetmeye çalışan bir *nevvaba* Jagat Seth ailesinin darbe yapmak istemesinde önemli bir faktör teşkil ediyordu.[282] Jagat Seth'in Avrupalı hükümdarlara borç veren çağdaşları, her ne kadar isteseler de çoğu zaman bu seçenekten yoksundu.

Bu portföy kapitalistlerinin genel nüfusun piyasaya Çin, Japonya veya Batı Avrupa'dakinden daha az dahil olduğu Hindistan'da gelişmesi dikkat çekicidir. Varlıkları, kapitalist sınıfın büyüme koşulları ile toplumu bütün halinde dönüştüren koşullar arasında ayrım yapma ihtiyacını net bir şekilde ortaya koymaktadır. C. A. Bayly, Subrahmanyam'ın çalışmasından önce yaptığı bir çalışmada, erken modern dönem Hint kapitalizminin dönüştürücü potansiyelini sınırlayan iki faktör olduğunu öne sürmüştür.[283]

Bayly'nin vurguladığına göre, çeşitli gelir toplama haklarının, tekellerin ve diğer imtiyazların (*krala ait iktidarın ticarileştirilmesi* olarak adlandırdığı) ticareti, nüfusun büyük bölümünün piyasadan dışlanmasıyla açıklanır. Alıcılar çeşitli mal ve hizmetlerin satıldığı rekabetçi piyasaların büyümesini engellemeye devam edebileceklerine inanmasalardı, bu tür hakların varlığı geniş çaplı ticaretleri yapılabilecek kadar güvence altında olamazdı. Bu anlamda belli bir kapitalizm türü, piyasa ekonomisinin büyümesiyle yan yana yürümek şöyle dursun, piyasaya ve dolayısıyla genel bir ekonomik dönüşüme düşman olabilirdi.

Ancak Bayly, *Hint kapitalizminin ruhu* diyebileceğimiz kavram hakkında da bir argüman öne sürer. *Hint kapitalizminin ruhu*, Weber'in dini inanç ile ekonomik faaliyet arasındaki bağlantıya dair fikirlerini takip etme girişimidir, fakat Weber'in Avrupa dışı herhangi bir örneğe dair elinde bulunanda kanıtlardan çok daha iyi kanıtlara dayanmaktadır. Her ne kadar, burada bu argümanın hakkını tam olarak veremesek de kısaca özetlemeye

281 Van Schendel 1991, s. 38.
282 Marshall 1987, s. 40, 51, 59, 71, 75–79.
283 Bayly 1983.

ve bu farklılıkların ekonomik açıdan ne kadar önemli olabileceği üzerinde düşünmeye değer.

Bayly, Kuzey Hindistanlı tüccarların çoğunluğunun büyük portföy kapitalistlerini (ya yüksek kâr, yüksek risk ve hızlı sermaye devri içeren genellikle devlet bağlantılı girişimlere dahil olmalarını ya da arazi yönetimiyle yakından ilgilenmeleri açısından) taklit etmeye isteksiz olduğunu, bunun sebebinin de bu faaliyetlerin bazı yönlerinin sıradan pazar tüccarlarının bu faaliyetlerin ne olması gerektiğine dair fikirleriyle çatışması olduğunu ileri sürüyor. Bayly, sıradan Hintli tüccarların özellikle ailenin mali, sosyal ve manevi *itibarını* korumakla ilgilendiğini savunuyor. Riskli girişimler, lüks yaşam veya kişiyi (ya da çocuklarını) lüks yaşama yönlendirebilecek bir servete *sahip olunması* nedeniyle bu itibar tehlikeye girebilirdi. Böylelikle sıradan tüccarlar statülerini ihtiyatlı iş uygulamaları, yavaş bir sermaye devri ve münzevi bir yaşam tarzı yoluyla inşa ettiler. Bunların tamamı, hırslı bir saray tüccarının yaşam tarzıyla uyumsuzdu. Üstelik, tüccarlar arasında kulaktan kulağa dolaşan ders niteliğinde bazı hikayeler, araziyi veya arazi gelirini doğrudan yönetmenin tehlikeli olduğuna, zira bu durumun insanı karmaşık hamilik yükümlülüklerine ve hasatla ilgili riskli kumarlara sürüklediğine dikkat çekiyordu. Halkın satın alma gücünün sınırlı olduğu bir ekonomide, devlet gelirlerinin yönetimine, uzun mesafeli ticarete ve yüksek kâr sağlama potansiyeli olan başka alanlara girmek her zaman cazip olmuştu. Ancak Hintli tüccarlarının çoğunun inanç ve değerler sistemi onları bu tür faaliyetlerden uzak tutuyordu. Portföy kapitalistlerine zaman zaman hayranlık duyuluyor ve kıskanılıyorlardı fakat aynı zamanda, muhafazakar tüccar arkadaşları onları genellikle olumsuz örnekler olarak görüyordu.[284]

Tüccar kültürünün bu tanımını sorgulamak zordur, ancak tanımın tüccar kültürünün ne kadarını açıkladığını bilmek de zordur. Sonuçta, lüks yaşam süren meslektaşlarına soğuk bakan temkinli tüccar figürü yalnızca Hindistan'a ait bir figür değil. Amsterdam gibi, erken dönem kapitalist kumarın yuvasında bile böyle figürlere rastlamak mümkün. Simon Schama'nın öne sürdüğü gibi, Amsterdam borsası pek çok kentli için spekülasyonun simgesiyken, son derece temkinli belediye bankası, önemli ticari faaliyetlerin simgesiydi.[285] Üstelik Bayly, pazarın yakınındaki mütevazı,

284 A.g.e, s. 383-87.

285 Schama 1988, s. 347.

gösterişsiz evlerde yaşayan fakat şehrin kenar mahallelerinde daha kârlı ticari faaliyetler yürüttükleri Acem tarzı, saray yavrusu gibi konutlara da sahip olan dindar Kuzey Hindistanlı tüccarlara ilişkin hayret verici bir örnek aktarıyor.[286] Dindarlık o zamanlar, kişinin yaptığı işten çok, neyle övüneceğini dayatmış olabilirdi. Aynı durum Çin'deki önemli ticari yatırımlarını sessizce sürdüren üst tabaka akademisyen aileler için de geçerliydi.

Pek çok tüccar, kendi anlayışları nedeniyle yüksek riskli, yüksek getirili girişimlerin dışında tutulmuş olsa bile bu durumun ekonomide ne kadar fark yarattığı belli değildir. Zaten o sektörlerde sınırlı sayıda katılımcıya yer vardı ve yüksek kârın çekiciliği, bu tür faaliyetlerin sermaye eksikliği yaşamasını engelleyecek kadar insanı harekete geçirmişti. Daha belirgin ekonomik sonuçlarla olan karşıtlık, yapısal bir karşıtlıktı. Bazı Avrupa devletlerinde hükümete borç vermek, *nihayetinde* temkinli yatırımın simgesi haline gelirken, devletle ilişki kurmak on sekizinci yüzyılda Hindistan'da yaşanan çalkantıların ortasında bir kumarbazlık faaliyeti olarak kaldı. Kamu ve özel kredilerdeki riskin *nispi* değerlemesinde yapılan benzer bir değişiklik, Clark'ın aktardığı ve yukarıda tartışılan İngiltere faiz oranı hareketlerinde de görülmektedir. Hatta birazdan göreceğimiz üzere, rakip Doğu ve Batı Hindistan Şirketleri üzerinden (savaşmak da dahil olmak üzere) devlet benzeri bazı faaliyetlere yapılan yatırımlar, Avrupa'da uzun dönem sermaye toplamanın yeni yöntemlerini doğururken, başka yerlerde şiddete yapılan yatırımlar daha kısa vadeli ve spekülatif bir faaliyet olarak kaldı. Fakat bu karşıtlığın nedenleri aslında kültürel değildi ve bu yeni finansal araçlar sömürge yerleşiminden ve silahlı ticaretten başka faaliyetlerde sınırlı olarak uygulanabiliyordu.

Batı Avrupa sermaye piyasalarının on sekizinci yüzyıl dünyasında en verimli piyasalar olduğuna dair bazı kanıtlar bulunmakla birlikte, bu konuda ihtiyatlı olmak için nedenler de vardır. En çok borç alanlar için %3 olan Hollanda faiz oranları on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda belki de dünyadaki en düşük faiz oranlarıydı. İngiltere'de ise faiz oranları on sekizinci yüzyılda %4-5'e düşmüştü.[287] On yedinci yüzyılın sonlarında Surat'ta en çok borç alanlara uygulanan faiz oranları %7 civarındaydı ve on yedinci yüzyılda Hindistan'ın her yerinde faiz oranları

286 Bayly 1983, s. 387–88.

287 DeVries 1976, s. 211; Clark 1996, s. 567.

düşüyordu.[288] Japonya'da da faiz oranları düştü fakat başlangıç seviyeleri daha yüksekti. Pek de ideal borçlular sayılmayacak kadar temerrüde düşen Daimyolara verilen kredilerin faizi 1707-1740 yılları arasında ortalama (son on yılda yaşanan muazzam siyasi çalkantılara rağmen) %12,45 iken, 1860'larda %8,68'e düştü.[289] Elimizde bulunan Çin'e dair bölük pörçük kanıtlar, nominal faiz oranlarının on sekizinci yüzyılda Japonya'dakiyle hemen hemen aynı, on dokuzuncu yüzyılda ise Japonya'dakinden daha yüksek olduğunu gösteriyor. Tianjin bankaları on sekizinci yüzyılın sonlarında hem hükümete hem de çok güvenilir bazı tüccarlara yıllık %10 faiz uyguluyordu,[290] tefeciler ise %12 faizli devlet kredilerini, devletin çeşitli düzenlemelerine itaat edecek kadar cazip buluyorlardı.[291] Bu durum göstermektedir ki *askerî maliyeciliğin* daha belirgin ve kamu kredisinin daha gelişmiş olduğu (Güney Asya ve hepsinden önemlisi Avrupa gibi) yerlerde, sermayenin ekonomiye sokulması için daha iyi yöntemler geliştirilmişti. Ancak Çin'in bile pahalı kredilerden şikayetçi olduğu sonucuna varmakta acele etmemeliyiz.

Birincisi, on sekizinci yüzyıl Çin'indeki enflasyon oranını bilmediğimizden reel faiz oranlarını da bilmiyoruz. İkincisi, faiz oranları borçluya göre değişir ve riskli kredilere uygulanan faiz oranları ile en çok borç alanlara uygulanan faiz oranları arasındaki farklar her zaman aynı olmayabilir. Üstelik, borçlular bazen kredibilite dışındaki kriterlere göre değerlendirilse de düşük faiz oranları her zaman kredinin piyasa fiyatını yansıtmayabilir. Örneğin İngiliz mahkeme kayıtları göstermektedir ki on yedinci yüzyılda bankalar, borcunu ödemeyecekleri bilinse bile yüksek sosyal tabakaya mensup olanlara borç vermeleri ve borca ipotek koymamaları yönünde ciddi bir baskıyla karşı karşıya kalmıştır.[292]

Daha da önemlisi insanların yatırım yapmak için borç almayı istemelerinin tek ve en büyük etkeni faiz oranı değildi. Örneğin, Çin'de borca karşı teminat olarak kullanılan arazilere el koymak son derece zordu. Şayet arazi sahibi borcunu ödeyemezse arazinin kiracısı yapılabilirdi, ancak onu arazisinden çıkarmak veya bir gün borcunu ödeyip araziyi geri alma seçeneğini ortadan kaldırmak çok zordu. Bir açıdan bakıldığında bu tür

288 Habib 1982d, s. 376–77; Chaudhuri 1981, s. 45; Perlin 1990, s. 269.
289 Hanley ve Yamamura 1977,s. 345.
290 Zhang Xiaobo 1995, s. 97.
291 Pan 1985, s. 40–55; Pan 1994, s. 103–30.
292 L. Hill, yayınlanmamış kitabı.

(geleneksel) kurallar mülkiyet haklarındaki ciddi bir kusuru yansıtmaktadır ve bu kusur da hiç şüphesiz borç verenlerin talep ettiği faiz oranını artırmıştır. Ancak borçluların bakış açısı farklıydı. Bir dokuma tezgahı satın almak, ilave bir raf ipekböceğini beslemek için dut yaprağı tedarik etmek, hatta bir düğünün masraflarını karşılamak (dolayısıyla yeni bir işçi kazanmak) için borç almaya karar veren milyonlarca köylü, daha düşük faiz oranına sahip olan ancak daha ağır gecikme cezaları uygulanan krediler yerine, topraklarını ellerinden alma riski teşkil etmeyen yüksek faiz oranlarını göze alıyordu. Bu, özellikle borçlanma süresinin kısa olduğu ve hem iyi mahsullerdeki getirinin hem de başarısızlık riskinin yüksek olduğu ipekböcekçiliği sektörü için en mantıklı tercihti.

Diğer yandan Avrupa'da kırsal sanayinin işletme sermayesi ve sabit sermayesi genellikle işçilerden ziyade taşeron tüccarlardan geliyordu. Daha fazla ödeme gücüne sahip olan bu yatırımcılar riskten daha az kaçınıp, borçlarını ödeyememe ihtimaline karşı daha ağır sonuçlar doğuracak daha düşük faiz oranları tercih ettiler. Fakat Çin'deki faiz oranlarının mutlak bir sermaye kıtlığını yansıttığına veya bazı önemli ticari faaliyetleri gözden düşürdüğüne dair kanıt bulamadığımız için bu faiz oranlarının proto-endüstriyel ve tarımsal büyümeyi ya da makineleşmeyi daha fazla sekteye uğrattığını varsayamayız. Birazdan göreceğimiz üzere, bu senaryoların hiçbiri ihtimal dahilinde değildir.

İncelediğimiz merkez bölgelerin hiçbirinde sanayileşme için mutlak sermaye yetersizliği yaşanmadı. Braudel'in işaret ettiği gibi, daha önceki *kapitalizmlerin* üzerindeki sınırlamalar, sermayenin çok az olmasından kaynaklanmıyordu.[293] Bu sınırlamaların nedeni, sabit tesis ve ekipmanlara büyük meblağlarda yatırım yapılarak üretim süreçlerini dönüştürme teknolojilerinin bulunmadığı bir dönemde sermaye için yeterince çıkış noktasının bulunmamasıydı. Veya daha açık bir ifadeyle sorun, zengin insanlar için unvanlara ve ekonomik açıdan verimsiz olan başka varlıklara (her ne kadar bazıları kişisel olarak kârlı olsa da) yatırım yapmaktan daha çekici olan yeterli çıkış noktasının bulunmamasıydı.[294] Yine de (burada tartışılan bölgeler arasında en yüksek faiz oranlarına sahip olan ülke olan) Çin bile Avrupa'dakine benzer verimliliğe ve yaşam standartlarına sahip olduğu için, ciddi bir sermaye stoku

293 Braudel 1977, s. 60.

294 DeVries 1976, s. 213–31.

sıkıntısı yaşaması veya sermayeyi harekete geçirecek kurumlardan yoksun olması pek mümkün değildi. İngiltere'deki ilk endüstriyel projelerin çoğunu, finans kurumlarına müracaat etmeyen girişimciler veya onların akrabaları finanse etti. Çin nüfusunun en zengin %2'lik kesimi toplam gelirden, İngiltere ve Galler'deki elitlerin aldığı payla hemen hemen aynı oranı aldığından,[295] aynı şeyin Çin'de neden gerçekleşmediğini anlamak zordur. Daha iyi belgelenmiş sonraki dönemler üzerine yapılan araştırmalarda da yatırım için kullanılma potansiyeline sahip azımsanmayacak bir sermaye fazlası olduğu görülüyor.[296] Faiz oranlarının Çin'dekinden biraz düşük, Hindistan limanlarındakinden veya Batı Avrupa şehirlerindekinden ise daha yüksek olduğu 1840'lar Japonya'sında iki kasabayı ve yirmi dokuz köyü inceleyen bir araştırma, *köylüler* arasında tasarruf oranının yaklaşık %20 olduğunu ortaya koyuyor.[297]

Yine de faiz oranlarındaki farklılıkların bazı etkileri olması gerekiyordu. En muhtemel senaryo şudur ki Kuzeybatı Avrupa'nın ucuz sermayesi ve karmaşık sermaye piyasaları, bu özel merkez bölgenin gittikçe daha çok ihtiyaç duyulan ana ürün tedarikini uzak yerlerden karşılamasını kolaylaştırırken, daha yüksek faiz oranları (her ne kadar spekülatif olsa da) Çin'de buna engel olmuş *olabilir*. Ancak bu hipoteze değinmeden önce, sermaye maliyetlerindeki farklılıkların merkez bölgelerin üretim kapasitesini doğrudan etkileme ihtimalini ele almamızda fayda var.

Bu farklılıkların, merkez bölgelerdeki tarımsal veya proto-endüstriyel gelişmeler açısından çok önemli bir fark yaratma ihtimali yoktur. Mingte Pan'ın çalışması gösteriyor ki on yedinci ve on sekizinci yüzyılda Aşağı Yangzi'deki ve Kuzey Çin'deki köylüler ipekböcekçiliği, pamuk yetiştirme, evde tekstil üretimi ve benzeri işler yapmak için faiz oranları yüksek olmasına rağmen, hatta teminatsız krediye çok yüksek faiz oranı uygulanmasına rağmen borç alarak gelirlerini önemli ölçüde artırmıştır. Mingte Pan'ın ifade ettiğine göre önemli olan, köylüyü (ya alacaklı bir toprak sahibi ya da monopsonist bir taşeron tüccar olan) tek bir hamiye bağımlı hale getirmeyen, dolayısıyla potansiyel üreticinin rekabetçi piyasalarda ticaret yapmasını engellemeyen bir kredi kaynağına erişmekti. Fakat bu

295 Bkz. 3. bölümdeki tartışmalar.
296 Riskin 1975, s. 65–80, özellikle s. 75.
297 Hanley ve Yamamura 1977, s. 357.

tür bir bağımlılıktan çok az köylü kaçınabiliyordu.[298] Daha önce de belirttiğim üzere, köylüler bu faaliyetlere girmeyi daha düşük faiz oranına sahip olan ancak daha ağır gecikme cezaları uygulanan krediler almaktan daha çok *istiyordu.*

Bununla birlikte, Avrupa'da daha fazla dokuma tezgahı, eğirme makinesi gibi şeylerin satın alınması beklenebilir. Çünkü Avrupa'da tüccarlar bunları Çinli köylülerin kullandığı krediden çok daha ucuz krediyle satın alabiliyordu. Ancak tüccarlar, ucuz krediden elde ettikleri kazancı kâr olarak tutmak veya fiyatları düşürmek için kullanmak yerine üreticilere yansıtsaydı, daha çok insanın iplik eğirmesi veya dokuma yapması bu kredileri almaya değecekti. Erken modern dönem Avrupa'sındaki tekstil piyasasını son derece rekabetçi olduğu, kırsal proto-endüstriyel işgücü piyasalarının daha az rekabetçi doğası ve pek çok işçinin kendi bölgelerinde monopsonist veya oligopsonist[299] işgücü müşterileriyle karşı karşıya kaldığı göz önüne alındığında,[300] bu durum pek mümkün değildi.

Çin'in ve Avrupa'nın sermaye maliyetleri veya iş biçimleri arasındaki farkların erken dönem makineleştirilmiş sanayi için neden belirleyici olduğunu anlamak daha da zordur. Sanayi Devrimi'nin ilk döneminde çoğu teknoloji ucuzdu. İlk tekstil fabrikaları fazla sabit sermaye gerektirmiyordu ve aile şirketleri tarafından kolayca finanse ediliyorlardı. Sanayi Devrimi öncesi kısıtlamalardan kurtulmayı mümkün kılan İngiliz kömür endüstrisi, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar sermayesinin hemen hemen tamamını ailelerden ve yerel kişilerden edindi.[301] Erken dönem sanayi ekonomisinin bu sektörlerinde kurumsal iş biçimi neredeyse hiç kullanılmadı.

Üstelik ilk endüstriyel yenilikçilere yapılan yatırımın getirisi o kadar yüksekti ki İngiltere'dekinden bile daha yüksek olan faiz oranları, insanları kredi kullanıp yenilikçilere yatırım yapmaktan caydırmadı. Diğer taraftan, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda belki de dünyanın en ucuz kredisinin verildiği Hollanda'da[302] bir enerji atılımı gerçekleşmedi. En umut vadeden yer altı enerji kaynağı olan turba kömürünün ucuza nakledilmesi için denemelere ve altyapıya çok fazla yatırım yapılmasına rağmen, bu

298 Pan 1994. 3. bölüm.

299 Oligopson, alıcının sınırlı sayıda, satıcının ise çok olduğu piyasa türüdür. [E.N.]

300 Bkz. 2. bölüm, s. 142-145

301 Griffin 1977, s. 43–59; Morris ve Williams 1958, s. 137–49.

302 DeVries 1976, s. 211.

kömürün hem miktar hem de kalite bakımından yetersiz olduğu ortaya çıktı.[303] Bu nedenle, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında, *İkinci* Sanayi Devrimi'nden önce sermaye piyasalarındaki farklılıklar *üretim* bakımından çok büyük önem arz etmedi.

Yerel ve bölgesel ticarette, Avrupa'nın ucuz kredilerinin bir miktar fark yaratmıştı fakat bunun ne kadar yarattığını söylemek zor. Burada tartıştığımız bütün toplumların kapsamlı piyasalaşması göz önüne alındığında, yüksek faiz oranlarının ticarette yol açtığı küçük bir dezavantajın Çin, Japonya ve hatta Hindistan'da nasıl belirleyici bir *tıkanıklık* teşkil ettiğini anlamak kolay değildir. Silahlı, kıtalararası ticaret ve yerleşim haricinde, ticarette kullanılan iş biçimleri Avrasya'nın çeşitli merkez bölgelerinde çok da farklı değildi.[304] Tüccarlar on dokuzuncu yüzyılın ortalarından önce kurumsal iş biçimini hemen hemen hiç kullanmıyordu.

Şayet Batı Avrupa'da yeni ortaya çıkan kapitalist firmalar benzersiz avantajlara sahip olsaydı, bu avantajların Avrupalı firmaların Asyalı tüccarlarla rekabet ettiği bölgelerde ortaya çıkması beklenirdi. Fakat coğrafyanın ve yerel siyasetin tekeller ya da (çoğunlukla baharatta var olan) tekel benzeri yapılar yaratmak için güç kullanmayı tercih ettiği bölgelerde Avrupa'nın avantajlı olduğu görümektedir. Maluku Adaları (*Baharat Adaları*), Sri Lanka, Melaka Boğazı, Hürmüz ve Kızıldeniz'de Avrupalılar, Asyalı rakiplerini alaşağı edip büyük kârlar elde ettiler.[305] Diğer yandan, Avrupalılar kahve ticaretinde Orta Doğu merkezli rekabetçi bir ticarete hâkim olmayı başaramadılar. Nihayet 1700'lü yıllarda kahve ticaretinde başarıya ulaşmalarının nedeni ise, Java, St. Domingue ve Reunion sömürgelerinde yeni üretim merkezleri yaratmalarıydı.[306] Hindistan'daki yerli tüccarların ve Filipinler'deki Çinli tüccarların yaptığı (kesinlikle tamamı olmasa dahi) birtakım ticaretin kontrolünü Avrupalı tüccarların ele geçirmesinde üstün ticari örgütlenmeden ziyade siyasi ve askerî güç büyük önem taşıyordu.[307] Avrupalılar on yedinci yüzyılın ortalarında Coromandel (Doğu Hindistan) kıyılarının bazı kısımlarında yapılan

303 A.g.e, s. 165, 252; de Zeeuw 1978.

304 Bkz. Braudel (1982, s. 585), her ne kadar bu faaliyetlerin Avrupa'ya göre Asya'da daha az yaygın olduğunu iddia etse de; Gardella 1992a, s. 319–21; Perlin 1990, s. 258–301.

305 Subrahmanyam 1993, s. 62–74, 136; ayrıca bkz. 1989, s. 67–74.

306 Ukers 1935, s. 1–5; Chaudhuri 1985, s. 92, 198–99.

307 Habib 1990, s. 398; Wang Gungwu 1990, s. 421.

önemli tekstil ticaretinin kontrolünü fazla güç kullanmadan ele geçirdiler. Ancak bunun nedeni, o bölgede süren savaşların yerli tüccarların kaynaklarını tüketmesi ve mağlup olanların, konumlarını geri kazanmak için yabancılarla ittifak kurmasıydı.[308] Silahların üstünlük sağlayamadığı durumlarda Avrupalılar, sık sık yendikleri Çinli, Gucaratlı ve diğer Asyalı tüccarlar tarafından aynı sıklıkta hezimete uğratıldılar (ya da onlara katıldılar).[309] Üstelik, Avrupa'nın sözde en gelişmiş kapitalist firmaları olan Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri[310] çoğu zaman paydaşlarının kâr paylarını ödeyemiyor ve çeşitli imtiyazların yardımıyla düzenli olarak iflastan kurtarılmaya ihtiyaç duyuyorlardı.[311]

Çok daha yüksek sermayeye ihtiyaç duyulması ve kâr elde edene kadar uzun süre beklenmesi nedeniyle demiryolu inşası da kurumsal iş biçiminin ve ucuz sermayeye erişimin önem teşkil ettiği farklı bir hikayeydi. Fakat demiryolları, ancak Sanayi Devrimi iyice ilerledikten sonra inşa edilmeye başlandı. Kara taşımacılığındaki en önemli atılım, finansal değil teknolojik atılımdı. Yüzyıl ortasında demiryolu inşaatlarında görülen artışın nedeni, girişimcilerin, hem mümkün hem de kârlı olduğu uzun süre önce anlaşılan demiryolu hatlarını nasıl finanse edeceklerini bulmaları değildi. Kuşkusuz, demiryolu inşaatları *bir kez başladıktan* sonra çok daha hızlı ilerledi, çünkü (çoğu pamuk fabrikaları, kömür madenleri ve diğer erken sanayi dönemi girişimleri sayesinde zenginleşen) büyük bir yatırımcı havuzu, kârlarıyla yeniden yatırım yapmanın güvenli yollarını arıyor ve (özellikle bağımsızlığını yeni kazanan Latin Amerika'da kredi ödemelerine harcandıktan sonra)[312] mütevazı getirileri kabul ediyordu. Çok fazla paranın güvenli çıkış noktaları araması ve çoğu sanayi dalının hâlâ çok fazla sabit sermaye kullanmaması nedeniyle Braudel'in yeterli sayıda çıkış noktası arayan bol sermayeli dönemi henüz sona ermemişti; ancak yeni teknolojilerin büyük meblağlarla

308 Brennig 1977, s. 326–38, 331–32.

309 Subrahmanyam 1993, s. 186; Subrahmanyam 1990, s. 193–218; Blussé 1986, s. 97–99, 116, 120, 123–29, 154, 165; Ng 1990, s. 311–12; Bayly 1989, s. 69; Lombard 1981, s. 179–80; Pearson 1991, s. 108.

310 Chaudhuri 1978, s. 1981; Steensgaard 1982.

311 1760'tan önceki yıllarda Doğu Hindistan Şirketi hakkında bilgi için, bkz. Chaudhuri (1978, s. 444–52); 1760'tan sonrası hakkında bilgi için, bkz. Bayly (1989, s. 98, 120); Hollanda Doğu Hindistan Şirketi hakkında bilgi için, bkz. Glamann (1981, s. 249-50, 264-65) ve Gaastra (1981, s. 69). Daha genel bilgiler için, bkz. Lombard 1981, s. 179.

312 Hobsbawm 1975, s. 109–15.

uzun vadeli yatırımlar yapmanın kârlı yollarını yaratması da yakındı.[313] Bu nedenle, Batılı kurumsal iş biçimi ve Batılı finans kurumları demiryolları için bile mutlaka gerekli değildi,[314] ancak demiryollarının inşasına yardımcı oldular. Gerekli olan husus, İngiltere'nin, coğrafyanın da olumlu etkisiyle kömür üretimindeki benzersiz başarı *elde etmesiydi.*

Ulaştırma, İngiltere'de ucuz sermayenin ve karmaşık finans kurumlarının önemli olduğu bir alandı. İngiltere'de özel sektörden gelen parayla üreticileri, (kömür ve tahıl dahil olmak üzere) girdileri ve piyasaları birbirine bağlayan çok sayıda ücretli yol ve kanal inşa edildi. Ve bu girişimlerin hiçbiri demiryollarının gerektirdiği ölçekte sermaye gerektirmese de hem bu girişimlerde hem de demiryollarında, başlangıç yatırımları ile gelir elde arasında uzun bir süre geçti. Bu süre, 1850'den önce neredeyse her türlü üretimde veya tek bir kıtadaki herhangi bir ticarette sermayenin devir süresinden çok daha uzun bir süreydi. Sonuç olarak bu altyapı iyileştirmeleri, bu girişimler meyvelerini vermeden önce bazı yatırımcıların hisselerini nakde çevirmelerine imkân tanıyan araçlar da dahil olmak üzere, sermaye toplama araçlarının verimliliğine duyarlıydı. İngiltere on dokuzuncu yüzyılda Amerika kıtasından gelen ana ürünlere bağımlı olmaya başlayınca ulaşım altyapısı daha da önemli hale gelerek Amerika kıtasının iç kısımlarını geliştirdi ve ister kamu tarafından ister özel sektör tarafından finanse edilsin, bu projeler çok sayıda yabancının yatırımlarını bir havuzda toplayan örgütlü sermaye piyasaları gerektiriyordu.[315]

313 Braudel 1977, s. 60. Bu durumun, Schultz'un 1960'lara kadar pek çok az gelişmiş bölge için öne sürdüğü duruma benzediği düşünülebilir. Schultz'un öne sürdüğüne göre, yeni tarım tekniklerine yatırımın sınırını belirleyen şey, bazılarının iddia ettiği gibi, tasarrufların yetersiz olması değil, toprak sahiplerinin ve diğer servet sahiplerinin yatırım seçeneklerini değerlendirdikleri belirli ortamlarda değerlerini kanıtlamış olan yeni teknolojilerin ve diğer yatırım fırsatlarının yetersiz arzıdır. Bkz. Schultz 1964, s. 83–90, 96–101.

314 Roy (1997, s. 78-114), çok daha büyük Amerikan demiryolu ağının büyümesi için bile kurumsal iş biçiminin işlevsel açıdan gerekli olmadığına dair kışkırtıcı bir iddiada bulunur. Ancak kurumsal iş biçimi, finansörlerin demiryollarından elde ettiği kazançları en üst düzeye çıkarmak için kullanıldıktan sonra başka firmaların da uyması beklenen kurumsal bir norm haline geldi ve bu iş biçimi, doğası gereği o firmaların yaptıkları işi organize etmenin daha etkili bir yolu olmasa da çoğu zaman organize etti.

315 Kuzey Amerika'ya dair örnekler ve özel finans kurumlarının ve kurumsal iş biçiminin (hiç kâr payı ödemeyen projeler için bile) önemi hakkında bilgi için, bkz. Majewski (1994, s. 47-105, özellikle s. 50, 51, 93-94, 109). Demiryolları ortaya çıktıktan sonra bankaların öneminin artması hakkında bilgi için, bkz. D. Klein ve Majewski 1991, s. 12–18. Demiryolu çağından önce bile devlet sübvansiyonlarının (dolayısıyla

Ancak Atlantik'in her iki kıyısındaki örgütlü ve etkin sermaye piyasalarının, İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu ulaşım altyapısının oluşturulmasına yardımcı olduğunu göstermek ile Çin'in az gelişmiş sermaye piyasalarının, Jiangnan ile Lingnan'ı proto-endüstriyel büyüme veya makineleşmiş sanayileşme için gereken ulaşım kapasitesinden yoksun bıraktığını göstermek aynı şey değildir. Yangzi'deki ve Pearl Nehri deltalarındaki muazzam nehir ve kanal ağı, herkesin bölge içi su yoluyla ucuz ulaşıma erişmesini imkân verdi. Ayrıca Çin'in (Sarı Nehir'in büyük bölümü istisna olmak üzere) büyük nehirlerinin çoğunun ulaşıma elverişli olması ve hükümetin inşa ettiği 2250 km uzunluğundaki Büyük Kanal, Adam Smith'in de ifade ettiği gibi, Çin'e su yolu taşımacılığında Avrupa'ya karşı önemli bir avantaj sağladı.[316] Çin nüfusunun üçte birinden fazlasının evlerinde kullanılan suyun hâlâ boşaltıldığı bir nehir sisteminin başında (ayrıca Büyük Kanal'ın sonunda ve Pasifik Kıyısı'nda) yer alan Jiangnan bu kanaldan çok faydalandı. Jiangnan'ın su yoluyla büyük miktarlarda elde edemediği önemli ürünlerden biri olan kömürün çıkarıldığı madenlerin çoğu hem karayla çevriliydi hem de o kadar uzaktaydı ki modern inşaat araçları ve motorlu taşıtlar olmasaydı, hiçbir finans mekanizması ulaşım sorununu çözemezdi.

Ancak geriye akla yatkın bir ihtimal kalıyor. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, Jiangnan, Orta ve Yukarı Yangzi'den on sekizinci yüzyılın ortasında aldığı kadar ucuz pirinç, kereste ve diğer ana ürünleri on dokuzuncu yüzyılda alamamaya başladı; bu gelişme, Jiangnan'ın daha fazla büyümesini ve imalatta uzmanlaşmasını önemli ölçüde sınırlandırmıştı. Bu değişim çoğunlukla, bu iç bölgelerdeki nüfus artışının ve proto-endüstriyel gelişmenin bir sonucuydu. Nüfus zaten artacaktı fakat, örneğin Orta Yangzi'nin çok fazla pirinç ihraç etmek ve çok fazla kumaş ithal etmek yerine kendi el işi ürünlerini geliştirmeye başlamasının nedeni hemen anlaşılmamıştır. Bunda pek çok faktör etkiliydi ve belki de bu faktörlerin arasında nakliye maliyetleri de vardı.

Sonradan iskan edilen bölgelerin çoğu Yangzi'den daha uzakta olan bölgelerdi. Dolayısıyla bu yeni topluluklar ile nehir kıyısı arasındaki ulaşımın yüksek maliyetleri, kendi kendine yetmeyi daha fazla, ticareti ise daha az teşvik etmişti. Yerel yönetim veya özel girişimler ucuz krediye

kamu borcu piyasalarının) hayati rolü hakkında bilgi için, bkz. Goodrich 1960, s. 51-65.

316 Smith 1937, s. 637–38.

kolay erişseydi bu maliyetler düşebilirdi. Yol inşaatı bilgisi yeterli olmasına rağmen Çin'deki karayollarının çoğu kötü durumdaydı[317] ve havaleli malların taşınmasından çok, insanların seyahat etmesi ve posta kuryeleri için tasarlanmıştı. Önemli kasabaları birbirine bağlayan bazı karayolları bile mahalli yollardan daha geniş veya daha iyi durumda değildi.[318] Bazı bölgelerde karayolları, kusursuz su yolu sistemiyle boy ölçüşemiyordu, fakat bunun bir faktör teşkil etmediği durumlarda kusuru finans sistemine yükleyebiliriz. Kuzeybatı, Yukarı Yangzi ve Güneybatı kerestesiliğinde daha kolay ulaşılabilen kredinin ihracatı, dengelenene kadar biraz daha uzun süre artırmış olması da mümkündür. Nitekim kerestecilik, sanayi dönemi öncesi bir faaliyete göre son derece yüksek miktarda işletme sermayesi gerektirir.

Ancak bu durum, pirinç ve kereste örneklerinde oldukça küçük bir faktör teşkil ediyordu. Zaten keresteler nehir kıyısına götürülmek için (Avrupa'da kerestenin karadan taşındığından daha da) uzun mesafeler boyunca taşınıyordu. Ancak bulduğum çok sınırlı bir kanıt gösteriyor ki Jiangnan'daki ağaçların son fiyatı, İngiltere'ye giden Baltık kerestesine verilen fiyattan birkaç kat daha düşüktü.[319] Kereste ticareti üzerindeki en büyük kısıtlama, ya ormanların büyüklüğüydü ya da ne kadar cömertçe finanse edilirse edilsin, (çok dik dağ yamaçları gibi) modern dönem öncesi hiçbir teknolojinin üstesinden gelemeyeceği ulaşım sorunlarıydı. Her ne kadar ulaşım sorunlarının pirinç ticaretindeki durgunlukla ilgisi olsa da 5. Bölümde başka faktörlerin de bu hususta daha fazla önem arz ettiğini göreceğiz.

O halde, Jiangnan'ın çevre bölgelerle ilişkilerini sürdürmesinde Çin sermaye piyasalarının ne gibi bir sorun teşkil ettiğini tam olarak tespit edebilmemiz pek mümkün değildir. Fakat Çin kredi kurumlarının ihtiyaç

317 On dokuzuncu yüzyılın başlarında MacAdam, bugün kendi adını taşıyan süreci Çin'den geri getirerek Avrupa yol yapım tekniklerine hâlâ büyük bir katkıda bulunabiliyordu; Bkz. Heske 1938, .s 24.

318 Schran 1978, s. 30–31.

319 Albion 1965, s.103 (son fiyatın yirmi katı olan kereste fiyatından bahsetmektedir) ile Li Bozhong 1994b, s. 93 karşılaştırması. Li'nin burada aktardığı kaynaklar şüpheli ve izlenime dayalıdır, ancak söz konusu kaynaklar kereste fiyatının on katına yakın fiyatlar verilmesinin yaygın olduğunu ileri sürmektedirler. Elbette bu kat kar yüksek fiyatlar başka kaynak bölgeler veya farklı kereste türleri için farklı olabilirdi; fakat bu bilgi, kanıtlama zorunluluğunu ulaşım altyapısı eksikliğinin Çin kerestesiliği için sorun oluşturduğunu iddia edenlerin omuzlarına yüklemektedir.

duyulan ana ürün akışının uzaktan sürdürülmesine yardımcı olmak için daha fazla neler yapabileceğine yönelik bu araştırma, dikkatimizi Avrupa finans kurumlarının (kapitalizmin ekonomi politiğinin ve *Braudel'in kast ettiği* manada askerî maliyeciliğin) en çok önem arz ettiği konuya, yani Batı Avrupa'nın uzak bölgelerle ticaretini örgütlemeye odaklamamıza yardımcı oluyor.

Bu bölümün geri kalanında bu ilişkilere odaklanılacaktır. İlk önce Yeni Dünya'nın, köle ticaretinin ve denizaşırı baskının Avrupa sermaye birikimi için hayati öneme sahip olduğu yönündeki argümanları inceleyeceğiz. Bu argümanlar göz ardı edilemez fakat ikna edici de değillerdir. Daha sonra kapitalizm, denizaşırı baskı ve sanayileşme arasında kurulan güçlü bir bağlantıya geçeceğiz. Yani, Avrupa kapitalizminin politik ekonomi kurumlarının ve devletlerarası yoğun rekabetin, Avrupa için çok şanslı küresel konjonktürlerle birleşerek, Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin) Atlantik dünyasının geri kalanıyla ilişkilerini merkez-çevre ilişkilerinde benzersiz kılmasına geçeceğiz. Bu ilişkiler, on sekizinci yüzyılın sonlarında Avrasya'daki bütün büyük merkez bölgelerin güvence altına almakta zorlandığı, yoğun arazi kullanımına dayalı bazı ürünlere erişim konusunda İngiltere'ye benzersiz bir avantaj sağladı. Daha sonra bu argüman bizi bu kitabın 3. Kısmına götürecek. Bu bölümde ortak ekolojik sorunlara ve Avrupa'nın bu sorunlardan kurtulmasını ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Denizaşırı Madencilik ve Sermaye Birikimi: Williams Tezinin Gözden Geçirilmesi

Avrupa dışı bölgelerle ilgilenen bazı akademisyenler, köle ticaretinin, korsanlığın ve benzer faaliyetler yoluyla biriken finansal varlıkların, Sanayi Devrimi'nin finansmanı açısından çok önemli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Eric Williams'ın bu konudaki yorumu, bu argümanların en meşhurudur. Başta Fernand Braudel olmak üzere, Avrupa'yı inceleyen bazı akademisyenler, Yeni Dünya'daki madenlerin, plantasyonların ve köle ticaretinin Avrupa'ya daha iyi yaşama ve kendi verimliliğinin imkân sağlayabileceğinden daha fazla yatırım yapma hususunda önemli bir kabiliyet sağladığında hemfikirdir.[320] Ancak çoğu kişi bu kârların, üç nedenin en azından birinden dolayı önemsiz olduğunu ileri sürdü. Bir kısmı, baskı kurmanın ilk etapta ortalamanın üzerinde kâr elde edilmesine

320 Braudel 1982, s. 196–205.

imkân tanıdığını reddetmektedir. Diğerleri ise, normalin üzerinde kâr elde etmenin mümkün olduğunu kabullenmekle birlikte, bu kâr birikiminin Avrupa'daki ekonomik faaliyetlerden elde edilen kâr birikiminin yanında devede kulak olduğunu savunmaktadır. Ve bu kesim, yukarıda belirttiğim üzere, erken dönem Sanayi Devrimi'nin küçük sermayeye ihtiyaç duyduğuna dikkat çekip, normalin üzerindeki kârların sanayileşmeyle ilgisi olmadığını iddia etmektedir.

Sabit yatırım için kullanılan sermaye stoğunun bir sanayi devrimi yaratmada belirleyici olmadığı yönündeki son argümanın geçerliliği, tam olarak hangi argümanın çürütüldüğüne bağlıdır. Köle ticaretinden ve Yeni Dünya madenlerinden elde edilen kârlar olmasaydı, İngiltere'de bazı insanlar yine de pamuk fabrikaları ve bira fabrikaları kurabilirdi. Demiryollarının ihtiyaç duyduğu çok büyük sermaye bile, pamuk devriminin kârları akmaya başlayınca karşılanabilirdi. Ancak daha genel bir argüman hâlâ savunulabilir. Avrupa'nın bazı bölgelerinin on sekizinci yüzyılda artan nüfusu geçindirme hususunda yaşadığı zorluklardan (ve gerekli üretim, sermaye yoğunluğu yerine emek yoğunluğunun arttırılmasıyla oluşturulmuş olsaydı, bunun Avrupa'nın uzun vadeli kalkınma yolunda yaratabileceği farktan) ötürü mevcut mali kaynaklarda yaşanacak bir azalmanın ciddi sonuçları olabilirdi.

Denizaşırı baskılardan aşırı kâr elde edilmesi pek mümkün değildi. Köle ticaretinin, Yeni Dünya madenciliğinin, korsanlığın ve benzeri uygulamaların son derece derecede kârlı olabileceği açıktır. Çeşitli başarısız girişimler ortalama kârı önemli ölçüde düşürmüş olsa da bu faaliyetlerin sürdürülmesiyle büyük servet birikimleri oluşturuldu. Evet, Avrupa'daki bazı sıradan ticari faaliyetler de aynı ölçüde kârlıydı, fakat yoğun denizaşırı baskıların yarattığı fırsatlar olmasaydı, Avrupalı servet sahipleri daha fazla mülk, lale veya Titian tablosu satın almak yerine belki de sürekli daha fazla bataklık kurutmakla uğraşacaktı. Nispeten *burjwa* olan İngiltere'de bile üst tabakanın yatırımlarını tarifnamelerinde korsanlıktan bahseden ticari girişimlere çekmek, bahsetmeyenlere çekmekten çok daha kolaydı.[321] Şurası şüphesiz doğrudur ki "Avrupa ekonomisinde sermayenin büyüyen gücünü anlamanın anahtarı, sermayenin ezoterik kaynakları aranarak bulunamaz. Bu, halihazırda var olan sermaye stokunun korunması ve verimli

321 Rabb 1967, s. 35–48; Andrews 1984, s. 18–19.

halde tutulması sorununun çözümüne bağlıdır."[322] Ancak sermayenin bazen *verimli* kullanıldığı ve Avrupa dışı baskılar sayesinde para kazandırdığı gerçeğini göz ardı edemeyiz. Kapsamlı bir kültürel ve kurumsal değişim, Avrupalıların ekonomik açıdan verimli girişimlere yatırım yapma isteklerinin artmasına katkıda bulunmuş olsa da vatanseverliğin, egzotikliğin ve dolaylı fetihlerin bazı insanları, anonim şirketlerin ve başka yeni kurumların yarattığı pasif yatırım fırsatlarından yararlanmaya teşvik etme hususundaki cazibesini tamamen göz ardı edemeyiz. Kısacası, denizaşırı baskının Batı Avrupa sermaye birikimine bir miktar katkısı olmuştur; fakat bu katkı önem arz edecek kadar büyük müydü?

Avrupa dışı kârlar her açıdan, Avrupa'daki faaliyetlerden elde edilenler kârların yanında sönük kalıyordu. Ancak bu durum meseleyi anlamaya yetmez. Patrick O'Brien sık sık atıf yapılan bir makalesinde, denizaşırı baskılarla elde edilen kârların, İngilizlerin on sekizinci yüzyılın sonlarında yaptıkları gayri safi yatırımların %7'sinden fazlasından sorumlu olamayacağını hesapladı (ancak daha sonra yazılan bir makale bu oranın daha yüksek olma ihtimaline kapıyı açık bıraktı). Bu oran Avrupa için çok daha düşüktü.[323]

Ancak sanayi öncesi bir dünyada bu oran son derece önemli olabilirdi. O zamanlar üretimdeki genel büyüme oranları günümüzün çoğu sanayileşmiş ekonomisine göre çok daha yavaştı ve sanayi öncesi sermaye malları (farklı malzemelerden yapılmış olmaları ve hava koşullarına daha sık maruz kalmaları yüzünden) fiziksel olarak şimdikinden çok daha az dayanıklıydı. Bu da göstermektedir ki belli bir yılın tüketilmeyen ürünlerinin çok az bir kısmı, bugünkünden çok daha az net sermaye birikimi haline geldi. Söz konusu ürünlerin çoğu, sermaye stokundaki yüksek değer kaybını telafi etmeye gitti. Simon Kuznets'in bir tahminine göre; ekonomi için düşük bir yıllık büyüme oranı kullanılarak (endüstriyel ekonomiler için normal kabul ettiği %2,5 yerine %0,4), sermaye stokunun ortalama ömrü kırk yıldan otuz yıla indirilerek ve mevcut geçim ihtiyaçları bu farklara tekabül edecek şekilde (üretimin %1'inden %2'sine) artırılarak,

322 DeVries 1976, s. 213.

323 O'Brien 1982, s. 17. Daha sonra yazdığı bir makalede O'Brien (1990, s. 171, 176-177), kıta dışı ticaretten elde edilen kârların, brüt sermaye oluşumunun beş ila altıda birini finanse edebileceğini kabul etmekte, ancak bu oranın % kaçının çeşitli baskılardan kaynaklanabileceği yönünde tahminde bulunmayı reddetmektedir. Bu nedenle verdiği ilk rakama bağlı kalmak daha mantıklıdır.

kendisinin modern ekonomi modelindeki %76'lık orana kıyasla, brüt tasarrufların yalnızca %6'sının net sermaye birikimi haline geldiği sanayi öncesi bir ekonomi modeline ulaşılacaktı. Kuznets, başka ayarlamalar da yaparak farazi bir modern dönem öncesi ekonomiye ulaştı. Bu ekonomi, Kuznets'in modern ekonomi modelinden brüt olarak daha fazla tasarruf etmiş olsa bile (%24'e karşılık %26), (%19'a karşılık) sermaye stokunda yıllık üretiminin yalnızca %1,32'si kadar net artış elde etmiştir.[324]

Böyle bir ortamda önemsiz (tüketimin zararına satın alınmayan brüt tasarruflardaki artış anlamına gelen) *bedava öğle yemeği* bile net sermaye birikiminde çok ciddi bir artışa yol açabilirdi. Örneğin, Kuznets'in sanayi öncesine dair ikinci ekonomi modeline tam olarak uyan (üretimin %26'sı kadar brüt, net olarak ise %1,32 yatırım yapılan) bir ekonomi düşünürsek, brüt yatırımın O'Brien'ın kabul ettiği %7 oranında artmasının nedeni, *süper kârların* belirli bir yılın sermaye stokunun net artışını *ikiye* katlamasıydı. Diğer taraftan, net sermaye birikiminin çoğunu, hatta tamamını yok etmek için brüt sermaye oluşumu miktarını çok fazla azaltmak zorunda kalmayacaktık. İki durumda da %7'lik bu farazi artış çok önemli olabilirdi.

Kabul etmek gerekir ki *oldu* değil *olabilirdi* demeliyiz. Bu argümanın amaçları doğrultusunda O'Brien, çevre bölgelerle yapılan ticaretin *normal* ticaretten iki kat daha kârlı olmasını şart koşmuş, ancak haklı olarak henüz kimsenin böyle bir kâr elde etmediğine dikkat çekmiştir.[325] Baskı kurma maliyetinin büyük bir kısmını imtiyazlı şirketler karşılamış olsa da (ve bu nedenle O'Brien'ın uygulamasında zaten hesaba katılmış olsa da) diğer bazı maliyetler bu düşünce deneyinin kapsamlı bir uyarlamasında hesaptan düşülmemiştir fakat düşülmesi gereklidir. (Böyle bir uygulama, erken modern dönemde Avrupa'daki işgücü fırsat maliyetlerinin nasıl değerlendirileceği yönündeki soruyla bir kez daha karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'yle sözleşme yapan İskandinav göçmenler ve Hollanda kırsalından gelen işsizler bu sözleşmeyi yapmamış olsalardı evlerinde verimli bir şekilde üretecekleri bir şeyler bulabilirler miydi?[326] Çoğu bulamazdı). Ancak, baskı uygulamaları Avrupalılara *bazı* ilave kârlar sağladıysa, ki muhtemelen sağladı ve brüt yatırımdakiküçükartışlarnetyatırımdabüyükdeğişikliklerolduğuanlamına

324 Kuznets 1968, s. 47–50.
325 O'Brien 1982, s. 17.
326 DeVries 1994a, s. 58–60.

geliyorsa, Avrupa dışı baskının Avrupa'nın büyümeyi finanse etme kabiliyetine katkısını göz ardı etmek için erkendir. Bununla birlikte, bu ilave kârların çok önemli olduğunu varsaymak da aynı ölçüde risklidir. Denizaşırı baskıların katkısı olsa da olmasa da on sekizinci yüzyıl sonu Avrupa'sının (hangi kaynaktan gelirse gelsin) ticari sermayeyi toplama, koruma veya kullanma hususunda uzun vadeli kalkınma yoluna dair pek çok şeyi açıklayabilecek bir avantaja hâlâ sahip değildir.

Malumun Önemi: Lüks Talebi, Kapitalizm ve Yeni Dünya Sömürgeciliği

Avrupa'daki lüks talebin, tüketiciliğin ve kapitalist politik ekonominin önemi, Yeni Dünya ekonomilerinin ve Afrika köle ticaretinin büyümesini teşvik etmesiydi. Ancak burada bile Yeni Dünya'ya yerleşimi hızlandıran husus, Avrupa ekonomi politiği ile Avrupa ve Asya'dan (özellikle Çin'den) gelen talebin birleşimiydi.

Sömürgeciler Avrupa'da veya Asya'da satabilecek mallar bulamasaydı, Avrupa'nın Yeni Dünya sömürgelerinin dini ve siyasi motivasyona sahip bazı sömürgecilere rağmen çok fazla büyüyeceği düşünülemezdi. Sömürgelerin çoğunu kâr peşinde koşan kişiler özel olarak finanse etti. Pek çok *yerleşimci*, istikrarsız bir ihracat ekonomisine katılabilecekleri bir bölge yerine, kendi kendilerine yeterek yaşayabilecekleri bir arazi parçası aramıştı.[327] Ancak 1800'den önce beyaz yerleşimcilerin üçte birinden azı kendi yolculuklarını finanse ediyordu ve göçmen almak için para ödeyenler göçmenlerin işgücünü, onların güvenli bir şekilde kendi kendine yetme hayallerini gerçekleştirmelerine yardımcı olmak için değil, ihracat yaratmak için kullanmak istiyordu.[328]

Üstelik, yoksulların biriktirdiği paraya göre yüksek olan göç maliyeti Amerika kıtası bu kadar tütün, şeker gibi ürünler ihraç etmeseydi çok daha yüksek olurdu. Bu ürünleri taşıyan gemiler Amerika kıtasına boş olarak dönmeyi istemediklerinden, göçmen taşımak için kıran kırana rekabete

327 Tütün ihracatının şiddetli dalgalanması hakkında bilgi için, bkz. Morgan 1975, s. 185-86, 197; Güvenlik isteği ve piyasaya sınırlı katılım hakkında bilgi için, bkz. Kulikoff 1992, s. 17–18, 27–28, 35, 39.

328 Galenson (1989, s. 56-64) sözleşmeli hizmetçi olarak gelen insanların sayısına ilişkin tahminlerde bulunuyor ve yolculuğun maliyetinin, vasıfsız işçilerin çoğunun, özellikle de çocukların karşılayamayacağı kadar yüksek olduğunu gösteriyor; Almanya'dan veya ücretlerin İngiltere'dekinden daha düşük olduğu Avrupa'nın diğer bölgelerinden gelen göçmenler için de aynı durum geçerliydi.

girdiler.[329] Hatta ihracat o kadar önemliydi ki sömürge dönemi Kuzey Amerika'sının ekonomi geçmişi, okyanus taşımacılığının (yerleşimcilerin iç kesimlere doğru ilerlemelerine ve Avrupa piyasalarına satış yapmaya devam etmelerine imkân sağlayan) düşen maliyetlerini beyaz nüfustaki ve kontrol ettiği bölgedeki büyümenin ana itici gücü haline getirmişti.[330] Ve hepsinden önemlisi, Afrikalıların (Güney Kuzey Amerika ve Brezilya dahil olmak üzere) Karayipler çevresindeki bölgeye akın etmesi Avrupa'nın lüks talebinin artmasından kaynaklanmıştı.

İspanyol İmparatorluğu için bu mekanizma biraz daha karmaşıktı. İspanya'da en önemli ihracat ürünü gümüştü ve en çok talep Avrupa'dan değil, dünyanın en büyük ekonomisinin kağıt parayla ve değersiz bakır sikkelerle yapılan bazı başarısız denemelerden sonra gümüşe dayalı bir sisteme dönüştüğü Çin'den geliyordu (Hindistan'ın parasal gümüşe talebi de çok olmasa da artıyordu. Nüfusu daha azdı, daha az parasaldı ve Çin'den çok daha fazla çeşitlilikte parasal araç kullanıyordu). Çin, 1300'lerin sonlarında büyük miktarlarda Japon gümüşü çekmeye başladığında altın/gümüş oranı 1:4 ile 1:5 arasındaydı. Yeni Dünya gümüşü gelmeye başlayınca, Çin'in altın/gümüş oranı hâlâ 1:6 iken, Avrupa'da 1:11 veya 1:12, İran'da 1:10 ve Hindistan'da 1:8 idi.[331] Arbitraj bu kadar kazançlı olduğu için, Yeni Dünya gümüşünün üçte biri ila yarısı Çin'e aktı. Dennis Flynn ve Arturo Giraldezin gösterdiğine göre, İspanyol kralların Yeni Dünya gümüş üretiminin çoğuna piyasanın üzerinde fiyat koymadan madenlerin işletme haklarını haczetmelerine imkân tanıyan şey Çin'in devasa gümüş talebiydi. Hatta on altıncı ve on yedinci yüzyılın başlarında Avrupa'daki ağır enflasyon gösteriyor ki Çin'in, Atlantik dünyasındaki gümüşün büyük bir kısmını çekmesiyle birlikte o gümüşün değeri hızla düşmüştür. Asya'nın gümüş talebi olmasaydı, Yeni Dünya'daki gümüş madenleri yirmi-otuz yıl içinde faaliyetine son verir, ancak İspanyol İmparatorluğu'nun faaliyetlerine devam etmesini sağlayan kiraları ödeyecek kadar kâr ederdi.[332]

329 Galenson 1989, s. 57.

330 Sömürge dönemi Kuzey Amerika'sında bile ekonomik kalkınmayı hızlandırmada Avrupa'nın talebinin önemine dair genel bir değerlendirme için, bkz. McCusker ve Menard 1985, s. 17-34; ayrıca bkz. Shepherd ve Walton 1972.

331 Von Glahn 1996, s. 214.

332 Flynn ve Giraldez 1996, s. 321–29.

Bu öncelikle bir lüks talebi değildi. Gümüş, Çin ekonomisinin başlıca değer saklama aracı, temel vergi ödeme aracı ve önemli bir dolaşım aracı haline geldiğinden yoksul insanlar dışında herkes tarafından sık sık kullanılıyordu. Bakır sikke basımı 1700'lerde yeniden istikrara kavuşarak, yirminci yüzyıla kadar varlığını sürdüren iki metalden yapılmış bir para sistemi yarattı. Hatta on yedinci yüzyılda insanların günlük kullanım için bakır sikkelere gittikçe daha fazla yöneldiği Avrupa'da kalan gümüş[333] modern dönem öncesi lüks ticaretin karakterini daha çok yansıtıyordu. Gümüş ticareti yeni bir şeyi (sıradan insanların düzenli olarak kullandığı bir ürünün tamamen küresel ve büyük ölçekli ticareti) temsil ediyordu ve çeşitli olağandışı koşulların beslediği Çin gümüş talebi ise hem nicel hem de nitel olarak en ileri seviyeyi temsil ediyordu.[334]

Fakat Avrupa'da lüks tüketimin ve *tüketiciliğin* artması, gümüşün hikayesinde önemli bir rol oynamaya devam ediyor. Asya'nın gümüş talebinin efektif talep olabilmesi için Asya'dan Atlantik dünyasına Çin ipeği, Çin porseleni, Hint ve Güneydoğu Asya pamuğu ve baharatı gibi başka malların da akması gerekiyordu. Hatta Andre Gunder Frank'in ileri sürdüğüne göre, Avrupa'nın Asya ürünlerinin pazarı haline gelmesini sağlayan (yoksa Avrupa'nın takas edebileceği çok az mal olurdu) Yeni Dünya gümüşü, Asya *proto-endüstrisinin* 1500-1800 yılları arasındaki büyümesinin ve dolayısıyla nüfus artışının büyük bir kısmını açıklıyordu.[335] Avrupa'daki lüks talebin, en azından Çin'deki üretimin artmasını teşvik ettiği hususunda şüpheliyim. Çin'de sırf ipeğe olan iç talep bile ihracatı gölgede bıraktı ve böylelikle Çin'in üretiminin ve işgücü talebinin artmasına yol açtı. Ancak gümüş akışının Çin ekonomisinin çarklarını yağlayarak bir miktar canlandırıcı etki yarattığı kesindir.

333 Bkz. Flynn 1984, s. 4'te yer alan çok sayıda Avrupa ülkesiyle ilgili alıntılar.

334 Bu durumu küresel ticaretin en ileri noktası olarak nitelendirerek, benzer ölçekteki başka borsaların da Çin'i yakından takip edeceğini ima etmiyorum. O dönemdeki madenciliğin, matbaacılığın, ilgili diğer teknolojilerin ve gümüş cevheri yataklarının dağılımı göz önüne alındığında, parasal gümüşün Çin için neredeyse hiçbir ikamesi olmayan bir mal olduğu ileri sürülebilir; bu durum, gümüşü, yüksek fiyat artışlarına ve kıtalararası nakliye maliyetlerine katlanma kapasitesi bakımından kitle piyasasındaki mallar arasında benzersiz bir konuma yerleştirecek sıra dışı bir durumdur. (Kısa bir süre önce yaptığımız bir sohbette meslektaşım R. Bin Wong'un ileri sürdüğüne göre, 1850 yılından önce hem az sayıda ikamesi bulunan hem de Çin'de çok büyük satış potansiyeline sahip olan diğer tek Avrupa ihracatı, gelişmiş silahlardı). Bu tahmin doğru kabul edilirse, Avrupa'nın yükselişinde tesadüfün ve konjonktürün rolü daha da büyük olacaktır.

335 Frank 1998, s. 158–64.

3. Bölümde gördüğümüz üzere, Hindistan'ın veya özellikle Güneydoğu Asya'nın dış talep olmadan benzer bir büyüme gerçekleştirmesi pek mümkün değildi.

Frank özellikle, Asya'daki büyümenin bütün faillerini Avrupa'da arayan teorileri gözden düşürmekle ilgilendiği için, Avrupa'nın Asya mallarına yönelik isteklerini bir veri olarak ele almaktadır. Frank iki hususu vurgular: Yeni Dünya gümüşünün, Avrupalıların bu isteğin çok daha fazlasını efektif talebe dönüştürmesine imkân tanıması ve Asya ekonomilerinin dinamizminin, Asyalıların bu talebi karşılamasına ve benzeri görülmemiş net parasal araç ithalatını soğurmalarına imkân tanıması. Avrupa merkezli fikirlerin düzeltilmesi açısından bu vurgular yararlıdır. Yine de Avrupa'nın Asya mallarına yönelik artan talebi, Avrupalıların daha fazla ödeme gücüne sahip olmalarıyla ve bitmek bilmeyen ya da açıklanamayan isteklerde bulunmalarıyla açıklanamaz.

Örneğin, Avrupalıların Meksika ve Peru'ya ulaştığı fakat bütün Avrupa'nın Romanya ve hatta Prusya benzeri sosyal yapılara sahip olduğu bir dünya hayal edersek, Çin'e bu kadar çok gümüş gönderilmesi mümkün olmazdı. Veya daha az aşırı bir karşı olguyu ele alacak olursak, Avrupa'nın önde gelen devletlerinin lüks tüketimi kısıtlama yasalarını gerçekte olduğundan daha etkili bir şekilde uyguladığını hayal edelim. Her iki durumda da Asya'nın gümüş talebinin Yeni Dünya'nın gümüş arzına bağlanması daha zor olurdu ve Flynn ile Giraldez'in gösterdiği üzere, Asya'nın gümüş talebi olmasaydı, İspanya, Yeni Dünya'daki varlığını sürdürmekte büyük zorluk yaşardı.

Burada amacım, Avrupa modasına ve lüks talebine eşsiz bir motive edici güç atfetmek değildir; Avrupa'nın lüks talebi, *belki* nicel bakımdan kişi başına Çin'in veya Japonya'nın talebinden daha fazla olsa da tür olarak benzersiz değildi. Asıl amacım şunu vurgulamaktır ki bu talep yalnızca Yeni Dünya gümüşüyle, Asya'daki proto-endüstrilerin üretim kapasitesiyle ve Asya ekonomilerinin günlük kullanım ürünü *(gümüş)* ithalatına yönelik benzeri görülmemiş talebiyle bağlantılı olarak önem arz etmiştir. Fakat gümüşe ve dolayısıyla Çin'e bağımlı Yeni İspanya için bile, Avrupa'daki talebin artması bu hikayede kesinlikle yer almalıdır.

Avrupa'nın lüks talebinin, Karayipler çevresindeki ve Kuzey Amerika'daki yerleşimi hızlandırdığına dair argüman çok daha açıktır. Nitekim Asya kendi şekerini, (kahve veya çikolata piyasasına büyük oranda engelleyen)

çayını ve çok geçmeden tütününü de yetiştirdi. Dolayısıyla, Karayipler'in ve Kuzey Amerika'nın büyümesini hızlandıran geri bildirim mekanizması, daha büyük bir küresel ekonominin içinde yer alsa da bir Atlantik çevrimiydi. Avrupa'nın lüks talebi, Yeni Dünya üretiminin artırılmasını kârlı hale getirdi. Üretimin ve nakliye hacimlerinin artması, birim başına işlem maliyetlerinin düşmesine yardımcı oldu ve böylelikle özel girişimcilerin Yeni Dünya yerleşimlerini daha fazla finanse etmesini, Yeni Dünya'ya (köle veya sözleşmeli hizmetçi) daha fazla insan getirilmesini, liman tesislerini genişletmesini vb. değerli hale getirdi.

Bu arada, bu ihracatlara uygulanan gümrük vergileri, yerleşimlerin büyümesi için ihtiyaç duyulan hükümeti finanse ediyordu. Bu durum, hem yerleşimin hem de daha sonra başlayacak olan ihracatın çok daha hızlı artmasının ön koşullarını yarattı. Büyümenin daha sonraki ve daha hızlı aşamasında başlıca ihracat malları, temel tüketim maddeleri (pamuk, gittikçe ucuzlayan şeker ve buğday) olacaktı. Ancak ilk iki yüzyıl boyunca Yeni Dünya'nın gümüş dışındaki ihracatının çoğu, Brezilya altını, Kuzey Amerika kürkü, tütün, şeker ve (yarım yüzyıl sonra) buğday gibi lüks mallardan oluşmuştu. Kısacası Avrupa'nın lüks talebi, Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyıldaki sanayi ve nüfus artışı için zaruri olan çok daha büyük kaynak akışlarını tedarik edecek mekanizmayı harekete geçirme hususunda hayati önem taşıyordu.

Denizaşırı keşifler, yerleşim ve (proto-endüstrileşme veya ilk fabrikalar değil) ticaret, o dönemin sermayeye en çok ihtiyaç duyulan faaliyetleriydi. Avrupa'nın yeni finans kurumları ve askerî maliyeciliğin kapsamlı yapısı, silahlı yerleşimleri ve denizaşırı ticareti örgütlemeye çok uygundu. Hatta bu kurumların en önemli olduğu alan, o merkez bölge içindeki üretim veya ticaretten ziyade bu faaliyetlerdi.

İlk sömürge şirketleri ile modern çokuluslu şirketleri birbirlerinden kalın bir çizgiyle ayırmak cazip gelebilir, fakat bunlar arasındaki farklar da aynı ölçüde çarpıcıdır. Belki de en önemlisi, bu şirketler bölgesel olarak uzmanlaşmış ve pek çok yerde belirli bir ürün veya hizmet çeşidinde yoğunlaşmak yerine, (tıpkı bir devlet gibi) diğer herkesi kendi coğrafi mevkilerinin dışında tutmayı amaçlayan firmalardı. Kısacası, bunlar proto-çokuluslu şirketler oldukları kadar yarı hükümet niteliği taşıyorlardı ve ekonomik amaçlar doğrultusunda olduğu kadar askerî/siyasi amaçlar

doğrultusunda da yetkilendiriliyorlardı.[336] Hatta Niels Steensgaard'ın iddiasına göre, Asya'yla uzun mesafeli silahlı ticaret yapmanın zorlukları Yeni Dünya sömürgeleri işgal etme, oralara yerleşme ve oralarla silahlı ticaret yapmanın zorluklarına benziyordu. Bu da Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin (Vereenigde Ostindische Compagnie veya VOC) daha önceki bütün girişimlerden daha modern bir girişim haline gelmesine neden oldu.

Kısaca Steensgaard şunu savunmaktadır ki VOC'nin Asya'daki askerî/ticari imparatorluğunun muazzam sabit maliyetleri, önceden belirlenmiş bir süre sonunda ticari ortaklıkların tamamen tasfiye edildiği ve bütün varlıkların ortaklara geri dağıtıldığı daha önceki uygulamaları sürdürmeyi imkânsız hale getirdi. Bunun yerine, şirketin sermaye stokunun büyük bir kısmına kalıcı muamelesi yapmak ve kârın mümkün olduğu kadar büyük bölümünü döner sermayeye ayırmak gerekli hale geldi. Tek başına bu uygulama, büyük sabit maliyetlerin yeterince büyük bir ticaret hacmine yayılmasını ve ana sermayeleri kendilerine geri dönsün diye hiçbir zaman tasfiye edilemeyen yatırımcıların zararlarının tazmin edilmesini mümkün kıldı. Ve son olarak, bütün yatırımcılar bu tür bir girişime sabır gösteremediğinden, şirketin mülkiyeti ve kontrolü kesin bir şekilde birbirlerinden ayrılmalıydı. Bu da durumdan memnun olmayan şirket sahiplerinin, şirket politikasında söz sahibi olmalarının reddedildiği kalıcı bir düzenlemeden çıkmalarına imkân sağlayan bir hisse senedi piyasası ile mümkündü.[337]

Steensgaard'ın, bu yeni şirket türünün *tamamen ekonomik bir girişim* olarak rekabet ettiği çeşitli Asya firmalarından daha verimli olduğu yönündeki iddiasından şüphe etmek için gerekçeler olduğunu gördük. Fakat bu örgütlenme biçimi, hem Doğu hem de Batı Hint Adaları'nda ticari imparatorluklar yaratmak için biçilmiş kaftandı. Aslına bakılırsa, Steensgaard'ın argümanının bizim amaçlarımız açısından en ilginç yanı Batılı şirket biçiminin, yoğun baskı gerektiren *sömürge* ticaretinin ihtiyaçlarından türediğini göstermesidir. Ancak bu şirket biçimine çok sonraları (demiryolları ile birlikte) ülke içi bir proje için ihtiyaç duyuldu.

336 Örneğin, bkz. Arrighi 1994, s. 73.

337 Steensgaard 1982, s. 235–58; VOC yöneticilerinin şirketin hızla tasfiye edilmesini isteyen hissedarları savuşturmasına devletin yardımcı olması hakkında bilgi için, bkz. Gaastra (1981, s. 57). Çıkış ve ses terminolojisi Hirschmann 1970'ten alınmıştır.

Bu arada, bu şirketlerin Avrupa'ya yönelik *egzotik* ithalat hacmini artırma ihtiyacının önemli pek çok etkisi oldu. Öncelikle bu durum, bazı çok güçlü ticari ve siyasi aktörlerin tütün, şeker ve benzeri ürünlere yönelik beğenileri teşvik etmede büyük çıkarları olduğu anlamına geliyordu. Bu çıkarların ne ölçüde olduğunu aşağıda tartışacağız. Yeni beğenileri teşvik etme isteği çoğu zaman lüks ithalatın milli serveti ve karakteri örselediği endişesiyle dengelenirken, böyle endişeler Avrupa'nın geri kalanına yeniden ihraç edilmek üzere mal edinilmesine engel olmadı. Bazı şirketlerin ve hükümetlerin bunu yapmaya çalışması ve sınırların kapatılmasının imkânsız olması nedeniyle, yeni lüks malların tüketiminde büyük bir artış yaşandı.

Yeni şirketlerin bazı ürünler üzerinde hiç planlamadıkları bir etkileri daha oldu. Hint Adaları'ndaki şirketler, kısmen yüksek gümrük vergileri, kısmen de tekellerin veya oligopollerin fiyat belirleme gücü nedeniyle pahalı kalan yeni ürünlerin modasını yoğun bir şekilde destekleyerek, Delft, Wedgewood ve Meissen porseleninden tutun da Hint tekstil ürünlerinin on sekizinci yüzyılın sonundaki taklitlerine kadar yeni ithal ikameci sektörlerin gelişmesini teşvik ettiler. 5. Bölümde ele alacağım üzere, yoğun arazi kullanımına dayalı çeşitli malların tedarikindeki kısıtlamalar göz önüne alındığında, böyle sektörler kendi kendini idame eden bir süreci tek başlarına yürütemezdi. Bu atılım, Batı Avrupa'nın kömür ve sömürgeler yoluyla ekolojik rahatlığa kavuşmasını da gerektiriyordu. Ancak Avrupa'da artan tüketim, uzmanlaşma ve *çalışkanlık devrimi* süreçlerine kesinlikle ilave bir destek sağladılar. Bu itibarla sömürgeci ticaret şirketleri, hem silahlı ticaret için iyi örgütlenerek hem de kendi mallarının, güç kullanamayacakları yerli taklitçileriyle rekabet *etmeyerek* Avrupa'nın büyümesine katkıda bulunmuş olabilirler.

Devletlerarası Rekabet, Şiddet ve Devlet Sistemleri: Ne Bakımdan Önemliydiler, Ne Bakımdan Değildiler?

Bu husus ayrıca, erken modern dönem Avrupa'sının ekonomi *politiğinin* (özellikle sürekli devam eden pahalı askerî rekabetin), Avrupa'nın denizaşırı ticari genişlemesini farklı kılma noktasında girişimci yeteneklerden veya yabancı mallara yönelik ilgiden daha önemli olabileceğini de düşündürmektedir. Dahası, Avrupa'nın askerî rekabetinin, Avrupa'nın ekonomik büyümesine çok büyük *olumlu* katkıda bulunduğunu, bu katkının da savaşların ve bürokratikleşmenin Avrupa içindeki ekonomik ortamı

etkilemesiyle değil (örneğin, teknolojik değişimi teşvik ederek veya para sıkıntısı çeken yöneticilere yeni mülkiyet hakları vererek), rekabetin Avrupa'nın dışına yayılmasıyla gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Ve baskının en çok önem teşkil ettiği yerde, yani gelişen Atlantik ekonomisinde sonuç çok başarılıydı.

Fakat Avrupa'nın devlet kurma ve savaşma faaliyetlerinin denizaşırı ülkelere yayılmasının önemine değinmeden önce, bu faaliyetlerin Avrupa içindeki etkilerine dair argümanları ele almak yerinde olacaktır. Böyle argümanlar, savaşmanın Avrupa'nın gelişimi için üç olası faydası olduğunu öne sürmektedir: Teknolojik yayılımlar, artan talebin canlandırıcı etkisi ve hükümetlerin kendi kurumlarını üretimi (ve dolayısıyla devlet gelirini) artıracak şekilde değiştirmeye yönelik teşvikler.

Teknolojik değişimin nedenleri iyi anlaşılmadığı için, savaşın teknik yenilikleri teşvik ettiğine dair iddiaları tamamen göz ardı edemeyiz. Fakat on dokuzuncu yüzyıldan önce sivil alanlarda kullanılan askerî destekli yeniliklerin sayısı şaşırtıcı derecede azdı. On dokuzuncu yüzyılda İngiliz Kraliyet Donanması'nda gıdaları koruma hususundaki gelişmeler, o zamandan sonra bu tür yenilikçi yayılımların beklenen modeli haline gelen uygulamanın ilk örneğiydi, ancak endüstrileşmiş savaşlar ortaya çıkmadan önce bu tür olaylara nadiren rastlanıyordu.[338] Sanayi öncesi savaşların, doğayı kullanmanın yeni yollarını aramaya harcanan toplam çabayı artırdığını düşünmek için de pek bir gerekçe yoktur. O dönemde bu konuya yönelik araştırma ve geliştirme bütçeleri mevcut değildi ve her ne kadar belli sorunları çözenlere zaman zaman ödüller verilse de bu ödüller daha fazla insanı teknolojik deneyler yapmaya çekmek yerine, mucitleri farklı farklı deneyler yapmaya sevk etmişti. Bazı şeyler yaparak öğreniliyordu. Örneğin, silah yapımı için namluyu hassas bir şekilde delmenin, buhar makinelerinin geliştirilmesi için gereken hassas delik açma işlemlerini yapmakta fayda sağladığı anlaşıldı. Başka zanaatkarlık türlerinde (örneğin saat yapımında) da bu tür beceriler öğrenildi fakat savaşla ilgili işlerin özellikle iyi bir eğitim sağladığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Aksine, vasıflı insanları daha büyük sivil uygulama projelerinden uzaklaştırması, bilgi akışını kesintiye uğratması, potansiyel mucitlerin ölümüne yol açması

338 Mokyr 1990, s. 140, 184–86.

gibi sebeplerden dolayı savaşın teknolojik yenilikler üzerindeki net etkisi olumsuzdu.[339]

Benzer argümanlar, savaşın talebi artırarak çok önemli bir teşvik sağladığı iddiasına karşı daha büyük bir kesinlikle uygulanabilir. Mühimmat, üniforma ve benzeri ürünlerle ilgili sözleşmeler belirli zamanlarda belirli sektörleri canlandırdı fakat nihayetinde bu tür taleplerin tamamı vergilendirme yoluyla finanse edildi ve böylelikle özel talebi azalttı. Daha önce de gördüğümüz üzere, Batı Avrupa (Doğu Asya gibi), tüketici talebinin (dönemsel iniş ve çıkışlara rağmen) uzun vadede artmaya devam ettiği, orta ve üst sınıfın tüketim mallarına yapılan ödemelerin üreticilerden talep oluşturduğu bir kurumsal ve kültürel çerçeve geliştirdi. Kısacası, (gıdanın, insanların satın alma gücünün büyük bölümünü tükettiği) doğal afet dönemleri dışında, Avrasya'nın her iki ucunda da yetersiz toplam talebin sorun olduğunu gösteren hiçbir husus yoktur. Sorun yoksa, askerî talebin çözüm olması da mümkün değildir.

Devletlerarası rekabetin, ekonomik kalkınma için elverişli kurumsal düzenlemelere yol açtığına dair argümanlar daha karmaşıktır. Bu tür argümanların çoğu, askerî acil durum gereksinimlerini karşılamak isteyen kralların, ihtiyaç duydukları kısa vadeli gelir karşılığında (piyasaya dayalı bir ekonominin olmazsa olmazı) daha fazla mülkiyet güvenliği sunduğunu öne sürerler ve dolayısıyla, mülkiyet güvenliğinin arttırılmasının kesintisiz devam eden askerî rekabetin bir yan ürünü olduğu sonucuna varırlar.[340] Fakat Avrupa'da mülkiyet hakları gerçekten bu şekilde daha güvenli hale gelmiş olsa da bu sonuca giden tek muhtemel yol askerî rekabet değildi. Ancak öyle olduğunu varsayanlar, askerî harcamalarını sürekli artıran devletlerin fazla baskıyla karşılaşmadığı zaman servet sahipleriyle müzakere etmeye daha az ihtiyaç duyduklarını, dolayısıyla onlara çeşitli haklar vermek için hiçbir gerekçeleri olmadığını öne sürmektedir. Benzer büyüklüğe ve zenginliğe sahip hiçbir komşusu olmayan Çin İmparatorluğu'nun bazen bu duruma tipik bir örnek teşkil ettiği söylenir.[341] Chaudhuri'nin, M. N. Pearson'ın da desteklediği, (askerî rekabet daha yoğun olsaydı bu geliri kullanmaları gereken) ticari gelirlere bel bağlamayan büyük Asya

339 A.g.e, s. 183-86

340 North 1994, s. 263.

341 Etkili bir örnek için, bkz. Braudel 1977, s. 68.

imparatorluklarının ticari mülkiyete güvenlik sağlamaya hiç ihtiyaç duymadığı yönündeki iddiası daha dar fakat benzer bir formülasyondur.[342]

Çin'deki (neoklasik ilkelere genellikle on sekizinci yüzyıl Avrupa piyasalarından daha yakın olan) piyasaların nasıl işlediğine dair yukarıda yaptığımız uzun tartışmaların ardından, böyle bir iddianın o tartışmada tanımlanan türde bir *mülkiyet* hakkından bahsetmesi halinde kabul görmesi pek mümkün değildir. Söz konusu mülkiyet hakkı, verimli varlıkları satma ve kullanma hususunda kabul edilmiş bir haktır. Ancak her ne kadar devletlerarası rekabet Avrupa'yı bu yönde bir yola sokmuş olsa da başka toplumlar başka yollarla benzer bir konuma ulaştı.

Devam etmekte olan savaş çok farklı bir şeyin, yani iltizamlardan ve satın alınmış makamlardan tutun da devletin yetkilendirdiği tekellere ve lonca imtiyazlarının onaylanmasına kadar uzanan ayrıcalıklı bir mülkiyet hakkının güvence altına alınmasına yardımcı oldu. Bu tür ayrıcalıkların, askerî çekişme içinde olan Avrupa ve Güney Asya'nın ortak bir özelliğini teşkil ettiğini, ayrıca on sekizinci yüzyılda oldukça güvenli ve kolayca devredilebilir olduğunu zaten görmüştük.[343] Buna karşılık, çok daha az ve seyrek askerî zorluklarla karşılaşan Çin'de Qing Hanedanlığı döneminde, ülke genelinde yalnızca iki ruhsatlı tekel veya (tuz ve Kanton ticaretinde) oligopol vardı. On dokuzuncu yüzyıldan önce (birçok onursal unvan satılmasına rağmen) çok az makam satılmıştı, kamu borcu yoktu, vergiler başkalarına ihale edilmek yerine doğrudan toplanıyordu ve şehir loncalarının kırsal rakipleri dışlama girişimlerine karşı çıkılıyor veya tarafsız olunuyordu.[344]

O halde, bu mülkiyet hakları türlerinin yayılmasının ve onaylanmasının ekonomik kalkınmaya ne gibi bir katkısı olduğu sorusu ortaya çıkıyor. Toplam üretim açısından bunun nasıl olumlu katkıları olabileceğini anlamak zordur. İltizamcılar ve makam satın alanlar üretime çok az katkıda bulunurken, loncalar eksik istihdam edilen kırsal işgücünün seferber edilmesine ellerinden geldiği kadarıyla müdahale ettiler. Tekelciler (şeker, tütün, tuz gibi) her türlü malın fiyatını o kadar yüksek tuttu ki on

342 Chaudhuri 1985, s. 210–14; 1990, s. 384–86. Pearson de (1991, s. 97-103) benzer bir iddiada bulunur fakat finansal stresi belirleyen temel değişken, karşılaştığı askerî baskıların ölçeğinden ziyade, imparatorluğun vergi alabileceği köylü sınıfının büyüklüğüdür.

343 Hindistan'la ilgili kanıtlar için, bkz. Perlin 1979; Bayly 1983, s. 217.

344 Kwan 1990, s. 146–47; Mann 1987, s. 42 (ticaret ruhsatı vermenin amacı geliri artırmak değil, piyasaları düzenlemekti); Mann 1992, s. 76–79; Zhang Xiaobo 1995, s. 94–98.

dokuzuncu yüzyılda ulaşabilecekleri pazarın yalnızca küçük bir kısmına ulaşabildiler.[345] (Buna karşılık, Çin'deki en büyük tekel, ülkedeki pek çok bölgede üretilebilen tuz tekeliydi ve yasadışı üretim ile kaçakçılık, sistemi o kadar delik deşik hale getirdi ki tuz talebi fazla baskı altına alınamadı). İmtiyazların, başka kişilerin piyasalara eşit şartlarda katılmasını engelleme gücünü teminat altına aldıkları ölçüde değerli olduğu yönünde, Perlin'in Hindistan için güçlü bir şekilde temas ettiği husus Avrupa için daha az geçerlidir.

Daha genel olarak bu durum, belirli Avrupa toplumlarında genellikle *modernleşme, liberalleşme* ve *rasyonelleşme* gibi başlıklar altında toplanan birtakım değişiklikleri (daha güçlü mülkiyet hakları, temsili hükümetin (en azından mülk sahipleri için) geliştirilmesi ve bazı medeni hakların yaygınlaşması gibi) birbirlerinden ayırmaya ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Bu imtiyazların çoğunu savaş için para arayan devletler verdiğinden ve tamamı iç rekabetin (siyasi iktidar için, piyasada veya *fikir piyasasında*) ruhsatlandırılmasıyla bağlantılı olduğundan, devletlerarası yoğun rekabetin en çok da iç rekabet yeteneğiyle öne çıkan toplumlar tarafından tercih edildiğini varsaymak çok kolaydı. Bu mantık, liberal kurumların en gelişmiş olduğu İngiltere'nin *(geçici)* zaferiyle de doğrulanmıştır.[346] Fakat daha yakından bakıldığında bunun aksi görülmektedir.

Her şeyden önce, Charles Tilly'nin bize hatırlattığı üzere, bu tür argümanlar *(yoğun baskıya dayalı* olarak adlandırdığı yolun aksine) yalnızca *yoğun sermayeye dayalı* veya *baskıya ve yoğun sermayeye dayalı* olarak adlandırdığı devlet kurma yollarını takip eden devletlere uygulanabilir.[347] Erken modern dönemdeki mücadeleleri kazananlar yalnızca bu devletler değildi (Rusya bunun en açık karşı örneğidir). Bu arada, Danimarka gibi *baskıya ve yoğun*

345 On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında çay ve şeker tüketimindeki artışın, gelirleri yükselmesinden ziyade fiyatların düşmesinden kaynaklandığına dair kanıt için, bkz. Clark, Huberman ve Lindert 1995, s. 233–35; ayrıca bkz. Mokyr 1988, s. 74–75, 79–86.

346 North (1994, s. 262-63), gelir ihtiyacının mülkiyet güvenliğini azaltan (örneğin İspanya ve Portekiz'de) ve buna yardımcı olan deneylere yol açtığını kabul eder, fakat ikinci yaklaşımların nihayetinde gelip geldiğini ve devletin gelir ihtiyaçları tarafından zorunlu kılındığını da vurgular.

347 Tilly'nin, devlet kaynaklarının halktan toplanması için yoğun sermayeye ve baskıya dayalı stratejiler arasında tercih yapmaktan (örneğin, angarya ile hizmet satın alma veya paralı asker tutma ile zorunlu askerlik arasında tercih yapmak) bahsettiğine dikkat edin; Tilly, herkesin başka devletlerle ve Avrupa dışı halklarla ticarette baskıcı yaklaşımlar kullandığını inkar etmiyor.

sermayeye dayalı kategorisinde yer alan bazı devletler yine de siyasi iktidar rekabetinde zayıf kaldılar; Hollanda Cumhuriyeti gibi tamamen yoğun sermayeye dayalı ülkelerin oluşturduğu grup da pek başarılı olamadı.[348]

İkincisi, bu değişikliklerin tamamı savaşla veya iç rekabetle aynı ilişkiye sahip değildi. Temsili hükümet ve çeşitli mülkiyet hakları genellikle savaş için gereken gelir karşılığında veriliyor veya onaylanıyor, ancak ifade özgürlüğü askerî seferberliklerle pek ilgisi olmayan yollardan kazanılıyordu. Şunu da hatırlamakta fayda var, devletlerarası rekabette liberalleşmenin nasıl sonuç verdiğine dair mükemmel bir örnek olarak gösterilen İngiltere'de bile bu durumun kronolojisi, bütün basit ilişkiler hakkında şüphe uyandırmaktadır. İngiltere'nin en otoriter dönemlerinden biri 1790-1830 yılları arasıydı. Bu dönemde Amerikan sömürgelerinin kaybının ardından toparlandı, dünyanın tartışmasız lider gücü haline geldi ve Avrupa'nın geri kalanından ekonomik bakımdan bir süreliğine ayrıldı.[349]

Üstelik söz konusu mülkiyet haklarının tamamı ekonomik liberalizme yol açmadı. Pek çok kişi, yukarıda tartışılan imtiyaz türlerinin rekabete aykırı olduğunu doğruladı ve günümüz standartlarına göre daha makul olan imtiyazlar bile çoğunlukla genel verimliliği sekteye uğratıyordu. Örneğin, devletlerarası rekabetin en büyük galiplerinden biri olan Fransa'da, sürekli nakit sıkıntısı çeken devlet parsellerin birleştirilmesine, etraflarının çevrilmesine ve meraların dönüştürülmesine ya da parsellenmesine yönelik azınlık vetolarını da içeren yerel *mülkiyet* haklarını ve yerel mahkemelerin karar verme haklarını onayladı. 2. Bölümde gördüğümüz üzere, bu durum çok sayıda ıslah planını Fransız Devrimi sonrasına kadar neredeyse hukuken imkânsız hale getirdi.[350] (Bazı küçük Batı Alman

348 Tilly 1990, s. 134–37, 150–51. Danimarka yoğun baskıya ve sermayeye dayalı gruba dahil edilmeye uygundur, çünkü on sekizinci yüzyıl Avrupa'sındaki en yüksek vergi oranlarından biri Danimarka'da uygulanıyordu (vergilerin çoğu Avrupa'nın en büyük ordusuna ve donanmasına gitti), ayrıca Danimarka büyük bir ticaret hacmine ve Avrupa dışında ticaret yapan çok sayıda ruhsatlı şirkete de sahipti. Ancak Danimarka bu yorucu çabalara rağmen, 1658'de bugünkü Güney İsveç'i, 1814'te Norveç'i, yüzyılın sonlarında ise Schleswig-Holstein'ı ve İzlanda'yı kaybetti ve geriye, eski topraklarının ve nüfuzunun çok küçük kısmına sahip bir devlet bıraktı. Bkz. Kjaergaard 1994, s. 4–5, 14–15.

349 Bayly 1989, s. 8, 116, 161, 195–213, 235–36; E. Thompson 1966.

350 Fransız devlet inşası ile çitleme, birleştirme vb. önündeki engeller arasındaki bağlantılar hakkında bilgi için, bkz. Brenner (1985a, b); yerel mahkeme kararları ve bu kararların arazi ıslahı önünde oluşturduğu engeller hakkında bilgi için Rosenthal (1992). Şunu belirtmekte fayda var ki Brenner'ın bu politikanın, vergi ve zorunlu askerlik kitlesini güvence altına almak için köylüleri koruma politikası an-

devletleri egemenliklerini korumadan benzer politikalar izledi, bu da iç liberalleşme ile devletlerarası rekabette başarı arasındaki zaruri ilişkileri daha da zayıflattı).

İmtiyazlar kısa ve orta vadede üretimi azaltsa bile sermaye birikimini ve dolayısıyla uzun vadeli büyümeyi teşvik ettiği düşünülebilir. Bu argümanın sınırlı bir biçimi gelecek yıllardaki her türlü gelir akışının teminat altına alınması ve satışı, gelecek yıllardaki diğer gelir akışı türlerinin menkulleştirilmesini sağlayan araçların geliştirilmesine yardımcı olduğu şeklindedir. Böylelikle iltizamlar ve kamu borçları, özel tahviller, şirketler ve benzerlerinin yolunu açmıştır.

Bu tür şirketlerin kaynağı dünyanın her yerinde bulunabilir. Ancak uzun faaliyet süresini, ayrı bir tüzel kişiliği ve firma içinde sermaye birikimini destekleyen yapıları birleştiren bir işletme, açıkça Batılıdır. Ancak gördük ki (erken sanayileşme döneminin merkezinde yer alan kömür ve pamuk sektörleri dahil) başka girişimlerin çoğunu finanse eden geleneksel ve akrabalığa dayalı ağların toplayamayacağı kadar büyük miktarda uzun dönem sermaye gerektiren bir teknoloji, demiryolu çağına kadar ortaya çıkmadı. Şirketler o zamana kadar genellikle, (savaşmak ve altyapı inşa etmek de dahil olmak üzere, yarı hükümet gibi hareket etmenin masrafları nedeniyle) çok miktarda uzun dönem sermaye gerektiren denizaşırı sömürgeleştirme ve silahlı ticaret faaliyetlerinde önemliydi. Özellikle İngiltere'de aile şirketleri on dokuzuncu yüzyılda ekonomik faaliyetlerin çoğuna egemen oldu. (Önemli ölçüde yarı hükümet faaliyetinin yeniden tasarlandığı ve anonim şirketlerin yeniden ruhsatlandırıldığı Afrika'daki ticaret ve sömürgeleştirme bu duruma istisna teşkil ediyordu.[351] Sömürge şirketlerine daha sonra döneceğiz.) O halde, bu yeni finansman mekanizmalarının Avrupa'daki ekonomik faaliyete önemli bir faydası olduğunu görmek için *iyice* incelemek gerekir.

Doğru olsaydı, daha güçlü bir argüman savaşa dayalı ayrıcalıkların yaratılmasının birikimi desteklediği, çünkü serveti özellikle maksimum kazanç için yeniden yatırım yapma olasılığı olan insanların eline verdiği

---

lamına geldiği yönündeki ısrarına, meraları bölme planlarına direnenlerin aslında zengin ve imtiyazlı kişiler olduğuna dikkat çekenler meydan okudu (bkz. Cooper, Rosenthal vb). Bu iddia ne kadar doğruysa, rekabetçi devletlerarası sistemin toplumların içindeki daha rekabetçi ekonomik kurumları tercih ettiğini görmek isteyenlerin ana hatlarıyla konuşması gerektiğine dair, burada vurgulanan noktayı da o kadar güçlendirir.

351 Arrighi 1994, s. 282–84.

olurdu. Braudel, çalışmasının bazı yerlerinde bu iddiayı dile getirerek, çok çeşitli yatırım araçlarıyla faaliyet gösteren büyük hanedanların önemini (daha önce de gördüğümüz gibi) vurguluyor. Ancak böyle hanedanlar önemli olsa bile, buldukları *bütün* araçların gerekli olduğu sonucu çıkmaz. Ve devlete bağlı bu araçların bir kısmı, sermayeyi daha verimli faaliyetlerden başka yöne sevk etmiştir. Jan DeVries'in ileri sürdüğü üzere, erken modern dönemde Avrupa'nın büyümesi için gereken sermayenin büyük kısmı, paranın prestijli ancak ekonomik açıdan verimsiz çıkış noktalarından uzaklaştırılmasıyla bulundu. Avrupa'daki hemen hemen her devletin daha fazla makam, iltizam ve unvan satmasına yol açan askerî rekabet, bu dönüşüme yardım etmiyor, engelliyordu. Geoffrey Parker'ın belirttiğine göre, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Avrupa'sının belki de en burjuva ülkesi olan Hollanda'da bile çok sayıda tahvil sahibi savaşların sona ermesinden dolayı üzgündü, çünkü bu durum onları güvenli, kazançlı ve prestijli (ve entelektüel açıdan zahmetsiz) bir yatırımdan mahrum bırakmıştı, en azından bazı insanların kötünün iyisine yatırım yapmasına *üretken yatırım* deniyordu.[352] Bu koşullar altında, askerî maliyeciliğin Avrupa'daki ekonomik kalkınmaya ne kadar katkıda bulunduğunu ve elbette savaşların, varlıkların değer kaybetmesini, becerilerin kaybolmasını ve iş yapma maliyetlerinin artmasını ne kadar hızlandırdığını söylemek zordur.

Ancak Avrupa dışına yansıtıldığında askerî rekabet faydalı olmuştu. Devletlerarası rekabetin çerçevesi ilk etapta denizaşırı atılımların çoğunu tetikledi. Üstelik Yeni Dünya'nın gelişimini, Avrupa'nın kaynak sıkıntısını çözmek için az nüfuslu bu bölgeleri serbest göçe ve ticarete açmaktan çok daha fazlasını yapacak şekilde hem hızlandırdı hem de şekillendirdi.

Elbette denizaşırı işgaller bir ölçüde Avrupa içindeki yoğun askerî rekabetin sonucuydu. Bu rekabet, askerî teknoloji ve taktiklerde önemli ilerlemelere yol açtı ve bu da Avrupalıların çok uzun ikmal hatlarını ve denizaşırı kuvvetlerinin sınırlı büyüklüğünü telafi etmelerini sağladı. Ancak Avrupa'nın denizaşırı başarısının çoğunu *askerî devrime* mal etme hususunda dikkatli olmalıyız. Avrupalıların Asya'daki kazanımlarının büyük bölümü, toprak için savaşmaya alışkın olmayan, (Güneydoğu Asya'nın

352 G. Parker 1988, s. 63–64.

bazı bölgelerinde olduğu gibi) topraklarını Avrupalılara terk eden[353] veya (Bengal'de olduğu gibi) iç çatışmaları nedeniyle az sayıdaki silahlı birliklere yenilen düşmanlarla karşılaşmalarına bağlanabilir.[354] Buna rağmen Avrupa'nın Eski Dünya'daki kazanımları on sekizinci yüzyılın sonuna kadar sınırlıydı (ve sık sık tersine dönüyordu).[355] Avrupa'nın maceraperestliği özellikle Yeni Dünya'da başarılı oldu, fakat orada hastalıklar, en az askerî teknoloji veya organizasyon kadar önem arz ediyordu.[356]

Daha da önemlisi, ruhsatlı tekellerin, iltizam sisteminin ve gelire aç, imtiyazlar dağıtan rekabetçi devletlerle bağlantılı Braudelci *kapitalizmin* diğer özelliklerinin, Avrupa'nın Yeni Dünya'yı işgal etmesinden kaynaklanan benzersiz ekonomik etkiler için gerekli olduğudur. Avrupa'nın kurduğu Yeni Dünya imparatorluklarının etkilerini, devlet desteği olmadan Güneydoğu Asya'da kendilerini kanıtlayan Çinli tüccarların etkileriyle karşılaştırarak bunun bir kısmını görebiliriz. Güneydoğu Asya'nın büyük bölümü, tıpkı Yeni Dünya ile temas kurulmasından sonraki gibi az nüfusluydu ve *kendi ülkelerinde* talep gören ve yoğun arazi kullanımına dayalı kaynakları tedarik etme kapasitesine sahipti. Çok sayıda Çinli Güneydoğu Asya'ya gitmişti fakat Güneydoğu Asya, Çin için hiçbir zaman Yeni Dünya'nın Batı Avrupa'ya olduğu kadar uzak olmadı.

Yeni Dünya'daki Avrupa sömürgesinin, (Amerika yerlilerinden, diğer Avrupalılardan ve sayıları çoğu bölgede beyazlardan çok olan Afrikalı kölelerden) askerî koruma ve siyasi örgütlenme için büyük maliyetleri vardı. Bu maliyetleri en kolay şekilde, bütün ihracat ürünlerinden kesinti yapabilecek ve *bedavacılık* sorunlarından kurtulabilecek tek bir taraf (devlet veya ruhsatlı tekel) karşılıyordu. (1670'lerde Virginia'nın tütün tarlalarında çalışan bir işçi, kendisi veya efendisi için kazandığından daha fazlasını kral için kazanıyordu).[357] Dolayısıyla tekel düzenlemeleri, Avrupa'daki insanların başkalarının yerleşimini daha fazla finanse etmesini, Yeni Dünya üreticilerinin daha açık bir piyasanın parçası olduğu zamankinden daha değerli hale getirdi.

Sömürgelerdeki yeni girişimlerin masraflarını karşılayan sömürge şirketleri, ülkelerinden gelen ürünlere yönelik beğenileri yaygınlaştırmak

353 Reid 1988a, s. 122–23.
354 Bayly 1989, s 52–53, 67–70; Marshall 1987, s. 70–82.
355 Marshall 1980, s. 15–17, 21–23, 27; Bayly 1989, s. 98.
356 Crosby 1986, s. 71–103, 196–216.
357 Morgan 1975, s. 198.

için ellerinden geleni yaptılar.[358] Bazı durumlarda devlet yetkilileri de buna destek oldu. Her ne kadar *lüks malların* ithal edilmesinden hoşlanmayan Avrupalı merkantilistler hakkında çok şey okumuş olsak da şunu unutmamalıyız ki İngiltere, Hollanda ve Fransa, şirketlerinin bu tür malların Avrupa'nın geri kalanına yeniden ihraç etmek üzere satın almasını güçlü bir şekilde destekliyordu. Ve şayet insanlar yabancı mallar tüketecek olsaydı, en merkantilist devlet yetkilisi bile bu malları kendi milli şirketleri aracılığıyla ithal etmenin en iyi yöntem olduğuna, hükümetin de imtiyazlı şirketlerden ithalat vergileri ve savaş kredileri yoluyla kendi payını almasına kolayca ikna edilebilirdi.[359]

Nasıl ki on dokuzuncu yüzyıldaki liberalleşmenin fiyatları düşürmesinden sonra Avrupa piyasası büyüdüyse, tekelleşme olmasaydı Avrupa piyasasının hızla büyüyeceğine dair de bir teori geliştirilebilir. Ancak serbest ticaret en başından beri yürürlükte olsaydı, yerleşimin ve kalkınmanın nasıl finanse edileceği belli olmazdı. Şeker plantasyonu sahipleri mal tedarik edecekleri büyük bir pazara sahip olsalardı, daha fazla köle ithal edebilirlerdi. Fakat Yeni Dünya'ya köle getirmek için gerekli işletme sermayesinin büyük bölümünü sağlayanlar Yeni Dünya plantasyoncuları değil, Avrupalı tüccarlardı. Yeni Dünya'ya yeni göç eden ve varlıklı olmayan kişilerin yaptığı lüks mal ihracatlarında bile (tütün, kürk, muhtemelen altın ve gümüş; on yedinci yüzyılın sonlarında işletilen birçok küçük özel mülk maden vardı), daha açık bir ticaret sisteminden elde edilen kazançların çoğu Yeni Dünya üreticilerinin değil, Avrupalı tüketicilerin payına düşecekti. Bu milyonlarca tüketicinin dağınık kazançlarının, hızlanan göçü veya Yeni Dünya kalkınmasının genel giderlerini nasıl finanse edeceğini anlamak zordur.

Nihayetinde, milyonlarca sıradan insan kendilerinin veya akrabalarının Atlantik ötesi göçünü elbette finanse etti. Ancak bu hikaye bilgi, ticari işlem ve ulaşım maliyetlerinin çok düşük olduğu on dokuzuncu yüzyıl dünyasının[360] ve özel ekonomik faaliyetlerin gelişmesi için gerekli askerî gücü, siyasi yapıyı ve temel altyapıyı sağlamak için kendi halklarından vergi alabilen Yeni Dünya hükümetlerinin hikayesidir.

358 Mintz 1985, s. 163–64, 170.

359 Yeni Dünya ithalatının mali önemiyle ilgili rakamlar için, bkz. O'Brien (1988, s. 11, 15) ve aşağıdaki 6. bölüm.

360 Galenson 1989, s. 67–68.

Avrupa'nın (Doğu Asya'dakine benzeyen) artan *lüks* tüketiminin ve yeni topraklar geliştirmek için (daha çok Güney ve Güneydoğu Asya'dakine benzer bir model olarak) tekeller veren rakip devletlerinin Avrupa'nın neden tek başına önemli denizaşırı mülklere sahip olduğunu *açıkladığını* iddia etmek aptallık olur. Coğrafya ve epidemiyoloji kazaları, denizcilik alanındaki ilerlemeler ve diğer pek çok faktör bunu klasik bir *aşırı belirleme* vakası haline getirmektedir. Yine de Avrupa ve Çin ekonomi politiğinin genişleme için ne gibi farklı bağlamlar sağladığını düşünmeye değer.

Denizaşırı Çinli tüccarlar en çok Fujian ve Guangdong'dan geliyordu. Bu vilayetlerde toprak sıkıntısı çeken çok sayıda insan da vardı ve bu insanların çoğu Tayvan'a ve Çin'in çeşitli iç bölgelerine göç etmişti. Çoğunluğunu madencilerin ve çiftçilerin oluşturduğu çok sayıda işçi de 1800 yılından önce güneydoğu Asya'nın çeşitli az nüfuslu bölgelerine gitmişti. Bu işçiler bazen, yerel hükümdarlar tarafından ticari mahsul ekimi için arazi açmak amacıyla bu bölgelere getirilmişlerdi.[361] İskan edildikleri yerler arasında hem gelecekteki şeker, çay ve tütün tarlaları (Güneydoğu Asya *Karayipleri*), hem de 1850 yılından sonra Güneydoğu Asya'nın *Kuzey Amerika*sı haline gelecek olan Irrawaddy, Mekong ve Chaophraya Deltaları (ayrıca Luzon) yer alıyordu. Buralar denizaşırı göçmenlerin iskan edildiği devasa tahıl kaynaklarıydı. İşgücünün yetersiz olduğu Güneydoğu Asya'nın çoğu bölgesinde ücretler, bölgenin verimli topraklarından satın alınmasına yetmese bile insanları cezbedecek kadar yüksekti.[362] Güneydoğu Asya anakarasındaki nehir deltalarını çeltik tarlalarına dönüştürmek için çok büyük miktarda işgücü gerektiriyordu fakat bu dönüşümün Fransız ve İngiliz sömürge rejimlerini beklemesi için hiçbir teknolojik neden yoktu.

Ancak on sekizinci yüzyılda çiftçilerin kitlesel olarak göç etmesi ciddi bir ihtimal değildi. Çin devleti, (Wang Gungwu ve diğerlerinin işaret ettiği gibi[363]) vatandaşlarının denizaşırı göçlerine doğrudan askerî ve siyasi destek sağlamıyordu. Bu durum, Hollandalı ve İspanyol sömürge makamlarının Manila ve Batavia'daki Çinli tüccar topluluklarının toprak satın almasını engellemesine, öfkeli *yerlilerin* Çinlilerin yaptığı katliamlardan duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirmelerine veya böyle katliamları kendilerinin gerçekleştirmesine imkân sağladı. (1740 yılında Batavia'da

361 Örneğin, bkz. Heidhues 1996, s. 164–82'de bahsedilen örnekler.

362 Batavia yakınlarındaki bölgeyle ilgili yerinde bir örnek için, bkz. Blussé (1986, s. 26–27); işçilerin yüksek ücretiyle ilgili bilgi için, bkz. Reid (1988a, s. 129–31).

363 Wang Gungwu 1990, s. 400–421.

ve 1603 ile 1764 yıllarında Manila'da yapılan katliamlar dikkate değer örneklerdir.) Bu koşullar altında Çinli tüccarların, varlıklarını likit olarak tutmak için makul gerekçeleri vardı; böylelikle servetlerini toprak satın almaya veya ıslah etmeye bağlamak yerine kolayca kaçabilir ve/veya rüşvet vererek kurtulabilirlerdi. Özellikle arazi isteyenlerden bazıları, mülkiyet haklarının daha güvenli olduğu ve akrabalarının emanetçilik yapabileceği kendi memleketlerinde toprak satın alabildi.

Üstelik 1850 yılından önce bile Güneydoğu Asya'da Çinli tüccarlar ve Çinli çiftçiler olduğu halde, bunların aralarındaki bağlar zayıftı. Batavia'daki olaylar bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Çinli girişimciler, 1690 yılından sonra Batavia'nın surları dışında yapılan şeker üretimine hâkim oldu. 1710 yılında 84 şeker imalathanesinden 79'unun sahibi ve bu fabrikalarda çalışan işçilerin büyük çoğunluğu Çinliydi. Ancak imalathane sahipleri, mağdur edildikleri zaman şehir ticaretini felce uğratma becerilerini gösteren zengin Çinli tüccarları şehrin surlarından içeri sokmadı. Bu arada, kırsal kesimde şeker üreten Çinli topluluklar, şehirli Çinlilerden sorumlu olan Çinli *kaptanın* değil, yolsuzluğa bulaşmış Hollandalı bir şerifin yönetimi altındaydı.[364] Hollanda Doğu Hindistan Şirketi, şekeri kendi belirlediği fiyatlardan satın alıp, İran'a Hindistan'a ve Avrupa'ya satıyordu.[365]

Bu pazarlarda krizin yaşanmasının ardından kırsal kesimde hoşnutsuzluk baş gösterdi ve Hollandalılar, çiftçileri daha fazla işçiye ihtiyaç duyulan Seylan'a (günümüzde Sri Lanka) sürmeye çalıştı. Şehirli Çinliler bu sorunlara ancak Hollandalılar ve Javalılar onları kırsal kesimden sürülecek kişilerin çıkardığı isyandan sorumlu tutup katledince bulaştılar. Oysa şehirli ve kırsal Çinliler arasında çok az bağlantı vardı.[366]

Kendi yurtiçi piyasalarıyla istikrarlı (çok daha az ayrıcalıklı) bir ilişki kurmadan veya daha sonraki Güneydoğu Asya rejimleri Çin'in yaşam tarzı ve zenginliği için güvenlik sağlamadan, Batavia'daki başarılı Çinli tüccarların kendi vatandaşlarını çiftçilik yapmak üzere Batavia'ya getirmeleri veya kırsal yerleşimlerin ihtiyaç duyacağı yatırımları yapmaları için hiçbir neden yoktu. Dolayısıyla, Çin hükümetinin desteği olmadığından, Çin'in

364 Blussé 1981, s. 174.

365 A.g.e, s. 175.

366 Blussé 1986, s. 94–97; bu olayın Qing Hanedanlığı gözüyle nasıl göründüğüne dair bilgi için, bkz. Fu 1966, s. 173–74.

yurtdışındaki *kırsal* yerleşimleri, bu yerleşimleri finanse edenlere olan borçları kapatabilecek yoğun arazi kullanımına dayalı ürünler ihraç eden büyük toplulukların nüvesi olmak yerine, piyasadaki kısa vadeli canlanmalardan yararlanmak için oluşturulmuş geçici kamplara benzemeye devam etti.

Qing yönetimi, 1740 yılında cezalandırıcı tedbirler alma konusunu ciddi olarak düşündü. Bu durum bizi, Çin'in, kendi sınırlarının dışındaki ekonomilerle kurduğu ilişkilerden hiçbir şey kazanılamayacağını gören bir *dünya imparatorluğu* olduğuna dair abartılı iddiaya karşı dikkatli olmaya sevk etmelidir.[367] Hollandalıları katliamdan dolayı cezalandırmak için ticari ambargo uygulanmasını isteyen en önemli argümanlardan biri şuydu: Hollandalılar gerektiği gibi cezalandırılmadıkları takdirde, tıpkı uzun süredir Batavia'da yaşayan Çinlilere zulmettikleri gibi, ticaret için gelen bir sonraki Çinli gruba da kötü davranabilirlerdi. Ambargoya karşı olan argüman ise ambargonun Güney Çin kıyısındaki yüzbinlerce insanın hayatını olumsuz etkileyeceğiydi. Bu konudaki hayati ayrım, Çin'de faaliyet gösteren tüccarların, Güneydoğu Asya ile ticaret yapmaları ve buralara seyahat etmeleri halinde imparatorluğun korumasına hak kazanmalarıydı. Fakat başka bölgelere yerleşenler bu haktan mahrumdu. Qing yönetimi bölgesel genişlemeye de girişti ancak Orta Asya'da bu girişim Jiangnan ve Lingnan'ın, Güneydoğu Asya'da tüccarların finanse ettiği bir yerleşimci imparatorluğu gibi ana ürünler elde etmesine yardımcı olamadı.

Qing yönetiminin güvenlik anlayışı,[368] vergileri düşük tutmak istemesi ve on sekizinci yüzyılın sonuna kadar sürekli bütçe fazlası verdiği göz önüne alındığında, Çinlilerin silahlı deniz ticaretine pasif olarak (örneğin, ithalat tekeli hakkı verilmesi yoluyla) ruhsat vermeyi de istemiyordu. Sonuç olarak, (kısa ömürlü bir istisna dışında) hiçbir özel girişim, büyük Çin piyasası ile denizaşırı lüks mallar arasındaki tek bağlantı olmayı başaramadı.

367 "Bir imparatorluk, bütün gibi davranır. Yegâne ekonomi olduğu için, başka ekonomileri tüketerek kendi ekonomisini zenginleştiremez (Bu Çin ideolojisiydi ve onların inancıydı)" şeklindeki görüş için, bkz. Wallerstein 1974, s. 45. Qing yönetiminin misillemesiyle ilgili tartışmalar için, bkz. Cushman 1978 ve Fu 1966, s. 173-74.

368 Çinlilerin çok fazla denizaşırı bağlantıları olmasıyla ve Qing yönetiminin ticarî ve deniz gücünün aynı ellerde olduğuna dair şüpheleriyle ilgili endişeler için, bkz. Wills (1979, s. 1995). Qing yönetiminin asıl güvenlik endişesinin iç isyan olduğu fikriyle ilgili bilgi için, bkz. Wong 1997, s. 83-89.

Bu duruma tek istisna olan Zheng ailesinin denizcilik imparatorluğu, on yedinci yüzyıldaki en parlak döneminde son derece zengin ve güçlü hale geldi. Zeng ailesinin hem ticari başarısı, hem de Tayvan'dan kovduğu ve kazançlı Güneydoğu Asya piyasalarından uzaklaştırdığı Hollanda'yla yaptığı deniz savaşlarındaki zaferleri, *Çinlilerin* Avrupa tarzı silahlı ticaret ve sömürge/deniz genişlemesiyle ilgilenmediği, buna uygun olmadığı veya teknolojik bakımdan teçhizatının yetersiz olduğu yönündeki iddiaları şüpheli hale getirmektedir.[369] Zheng ailesi aynı zamanda sömürgeleştirmeyi de girişti; Tayvan'daki yerleşimleri ele geçirip genişletmekle kalmadılar, Luzon'u da tehdit ettiler.[370]

Ancak Zheng imparatorluğu yalnızca Qing Hanedanlığının krizlerle boğuştuğu zamanlarda gelişti. Ülkenin piyasalarına güvenli ve imtiyazlı bir şekilde girmek şöyle dursun, yalnızca sürekli kuşatma altında olan anakara limanlarında ticaret yapabiliyordu. Dahası, Zheng ailesinin liderleri denizaşırı ticari faaliyetleri uzun vadeli bir proje olarak görmek yerine, (Ming Hanedanlığını yeniden kurmak gibi umutsuz bir görevi amaçlayan) Çin'deki askerî operasyonlar için bir fon kaynağı olarak gördüler. Bu nedenle kurdukları ticaret imparatorluğu, Avrupa'nın silahlı ticaretine ve sömürgeleştirmesine benzeyen, ancak Çin devlet sisteminin normal bir parçasını oluşturmayan bir faaliyet türüne örnek teşkil etmektedir.

Ayrıca denizaşırı Çinli tüccarlar ve yerleşimciler silahlanıp ticaret tekellerini emniyete alsalardı bile, başka sınırlamalarla karşı karşıya kalacaklardı. Örneğin, Çin'in devasa yurt içi şeker üretimi göz önüne alındığında, şeker ithalatı tekelinin tüccarlara pek yararı dokunmazdı. Buna karşılık, Avrupalı tüccarlar yurtiçi üretimi olmayan şeker, kahve, çay, ipek ve tütün ithalatına yurtdışı korunma maliyetlerini karşılayacak kadar yüksek kâr marjları koyabiliyorlardı. (Diğer yandan Avrupalı tüccarlar, örneğin Kuzey Amerika'dan gelen buğdaya yapılan ağır zamlarla da kurtulamazdı. Dolayısıyla, Pensilvanya tahılı Avrupa'nın bir kısmında satılmasına[371] ve insanlar biraz daha iç kesimlerde buğday ekilecek daha fazla arazi olduğunu bilmesine rağmen, sömürge döneminde buğday ihraç etmek için yeni tarım alanları açılmadı. Buğday arazilerinin hızla genişlemesi için nakliye maliyetlerinde büyük bir azalma, Kuzey Amerika'daki büyük şehir pazarlarının büyümesi

369 Daha ayrıntılı açıklamalar için, bkz. Wills 1994, s. 223-28.

370 Santamaria 1966, s. 78–79.

371 McCusker ve Menard 1985, s. 199.

ve o arazileri çok fazla gelir beklemeden ele geçirmek, yönetmek ve birleştirmek için para ödemek isteyen müstakil bir hükümetin ortaya çıkması beklenmek zorundaydı.)

Dolayısıyla Çin'in denizaşırı ticareti, Avrupalı şirketlerin devlete bağlı kapitalizminden çok farklı bir şekilde gelişti. 1730'larda düşük kâr marjlarıyla yapılan rekabetçi ticaret Tayvan'ı tek başına, 1750'lerdeki bütün Yeni Dünya'nın yaklaşık üçte birine eşit bir şeker ihracatçısı haline getirdi ve çok sayıda küçük yatırımcıyla gemi sahibi için yeterince kazanç sağladı.[372] Ancak bu durum Kuzey Luzon'un ele geçirilmesini değerli kılacak kâr yoğunlaşmaları yaratmadı. Bununla birlikte, İspanya'nın on sekizinci yüzyılda bu bölgeye hâkimiyetinin zayıf olması,[373] Tayvan'a yakınlığı ve (1603 yılında, New York'un veya Philadelphia'nın 1770 yılındaki halinden ve Boston'un 1770 yılındaki halinden iki katı büyük olan) Manila'da önemli bir Çinli tüccar topluluğunun varlığı göz önüne alındığında,[374] farazi Fujianlı tüccarların, Avrupalı emsalleri gibi kendi iç piyasalarında güç kullanma izniyle ve (güç kullanmanın maliyetlerini telafi etmelerine imkân tanıyan) imtiyazlarla donatılması son derece mantıklı olabilirdi. 1700'lerin sonunda Batavia ve çevresinde 100.000 Çinli vardı ve bu sayı, New York, Boston ve Philadelphia'nın 1770 yılındaki nüfuslarının toplamından fazlaydı.[375] Ancak ihraç malı tüketicilerine bunun bedelini ödetmenin bir yolu olmazsa sömürgecilik sona erecekti. Bu anlamda, Güneydoğu Asya şekeri ve Güneydoğu Asya pirinci, tütünden veya şekerden çok Yeni Dünya buğdayına benziyordu. Bu nedenle Güneydoğu Asya anakarasındaki müstakbel pirinç bölgeleri, Amerika kıtasındaki büyük tahıl merkezleri gibi oraları kalkındırmak için gereken sermaye ve işgücünün ithal edilmesini uzun süre bekleyecekti.

Üstelik devletin *gündelik lüks ürünlerden* hiçbir gelir elde etmiyordu. Çin şekerinin %90'ı ile ipek ve tütünün tamamı ülke içinde kaldığı için

372 Nakliye maliyetleri hakkında bilgi için, bkz. Ng (1983, s. 157); şekerin hacmi hakkında bilgi için bkz, a.g.e, s. 163, Shepherd 1993, s. 156–66, Deerr 1949, s. 193–203, 235–42, Phillips 1990, s. 59, 61 ve Steensgaard 1990a, s. 140.

373 Bu bölgedeki İspanyol hâkimiyetinin ne kadar zayıf olduğuna dair bir örnek vaka çalışması için, bkz. de Jesus (1982, s. 21-37). Manila yakınlarında İspanyol hâkimiyeti güçlü olsa da orada Çin nüfusu İspanyollardan çok daha fazlaydı.

374 1603 katliamından hemen önce Manila'da 30.000 kadar Çinli varken (Bernal 1966, s. 51), 1770 yılında Philadelphia'da 30.000, New York'ta 25.000 ve Boston'da 16.000 kişi yaşıyordu (McCusker ve Menard 1985, s. 131).

375 Blussé (1986, s. 97), 1800 yılında Batavia'da ve yakın iç bölgelerinde 100.000 Çinlinin bulunduğunu iddia etmektedir.

(1850'lerde iç ticarete *lijin* [transit] vergisi uygulanana kadar) hiçbir gümrük vergisi alınmadığından, Qing yönetimi yetkililerinin bu ticareti teşvik ederek kazanacakları bir şey yoktu. Yetkililer, Tayvan'dan yapılan şeker sevkiyatının çok fazla olmasının, ipek satın almak için gümüş ihraç edilmesine karşı çıkan Avrupalı merkantilistlerden daha fazla *piyasa karşıtı* olmadığını düşünüyordu. Nitekim Fujian'ın ticaret yapılan, el işi ürünler üretilen ve çay yetiştirilen bölgelerine Tayvan'ın pirinç satmaya devam etmesini istedikleri halde, her iki bölgenin de otarşik hale gelmemesini istiyorlardı.[376] Qing yönetimi yetkilileri, Güney Çin kıyısındaki çok sayıda insanın denizaşırı ticarete bel bağladığını biliyor ve güvenlik kaygılarını artırdığı durumlar dışında bu ticaretin devam etmesini istiyorlardı. Ancak bazı yetkililer güvenlik kaygılarına şahit olduklarında ve *lüks ürün* ithalatını kısmak istediklerinde, Avrupalı gümüş işportacılarının yaptığı gibi güçlü karşıt çıkarlara sahip hazine, ordu ve sömürge yetkilileriyle mücadele etmediler.

Avrupa sömürgeciliğini benzersiz kılan şey yalnızca kıta dışı ticaret, sömürgeci genişleme ve askerî maliyecilik arasındaki ilişki değildi. Çin'de daha fazla *Avrupa/Hint* tarzı merkantilizm olsaydı veya Hindistan'da yabancı mal ithalatına yönelik daha fazla *Avrupa/Çin* tarzı kitlesel talep olsa bile Asya'yı, Avrupalıların (ve Afrikalı kölelerin) Yeni Dünya'yı getirdikleri hale getiremezlerdi. Öncelikle, Çin'in de Hindistan'ın da Eski Dünya/Yeni Dünya hastalık gradyanıyla karşılaştırılabilecek hiçbir biyolojik avantajı yoktu. Fakat Avrupa; epidemiyoloji, Avrupa savaşları, askerî maliyecilik, lüks ürün talebi ve Çin gümüşü talebi gibi faktörlerin birleşiminden yararlanmamış olsaydı, Yeni Dünya'yı da bu şekilde kullanamazdı. Alfred Crosby'nin haklı olarak iddia ettiğine göre, Amerika kıtasına hastalık getiren bir Eski Dünya insanı büyük bölgelerdeki nüfusu azaltırdı fakat patojenler bu şekilde yok olan toplumların yerine, ihracata dayalı ekonomileri ve o ihracatın gerçekleşeceği beklentisiyle finanse edilen büyük ölçekli göçleri koyamazdı. Ve birazdan göreceğimiz üzere, Yeni Dünya'dan yapılan ihracat özellikle İngiltere'de sürekli ve hızlı büyüme için yeterli olmasa da çok önemli bir şarttı. O halde burada, Avrupa kapitalizmi ve tüketiciliğinin, içinde faaliyet gösterecekleri iki yeni kıta olmaksızın sahip olabileceklerinden çok daha fazla önem kazanabilecekleri bir bağlam ve mekanizmaya sahibiz.

376 Shepherd 1993, s. 162–68.

Sonuç
Benzerliklerin ve Farklılıkların Önemi

Görünen o ki Batı Avrupa on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar benzersiz ölçüde üretken veya ekonomik açıdan verimli değildi. Ancak, Eski Dünya'nın diğer pek çok bölgesinin de Batı Avrupa kadar müreffeh ve *proto-endüstriyel* ya da *proto-kapitalist* olduğuna yönelik bulgulardan hareket ederek, bazı akademisyenlerin öne sürdüğü devasa karşı olgusal iddiaya, yani Mançu veya İngiliz işgalcileri *kapitalizmin filizlerini* ezene kadar bazı Asya toplumlarının endüstriyel atılım yolunda ilerlediği iddiasına geçemeyiz. Dünyanın hiçbir bölgesi böyle bir atılım yolunda ilerlemiyordu. Hatta Avrupa'da bile, on sekizinci yüzyıl sonlarının önde gelen ekonomi düşünürleri böyle bir şeyin gerçekleşeceğini öngörmemişlerdi.[377]

Aksine, Eski Dünya'nın en *tam nüfuslu* (yani mevcut teknolojileri kullanan arazinin taşıma kapasitesine göre yoğun nüfuslu)[378] ve ekonomik bakımdan en gelişmiş bölgelerinin tamamı bir *proto-endüstriyel* çıkmaza doğru sürüklenmekteydi. Bu çıkmazda, işgücü girdileri istikrarlı bir şekilde artsa bile en iyi bilinen üretim uygulamalarının yaygınlaşması ve daha verimli bir işbölümünü mümkün kılan ticarileşmenin artması nedeniyle üretim,

377 Bu husus Wrigley (1988) tarafından vurgulanmış ve Wong 1997'de detaylandırılmıştır.

378 Burada kullanıldığı şekliyle, tam nüfuslu bölge ile yoğun nüfuslu bölgenin eşanlamlı olmadığına dikkat edilmesi gerekir; örneğin, Kuzey Hindistan'da kilometrekare başına, Batı Avrupa'dakinden göre daha fazla insan düşüyordu, fakat Hindistan'ın ekolojisi daha fazla insanın geçinmesine de imkân tanıyordu. Tamamen dolu bölge, büyük bir teknolojik atılım olmadan mümkün olduğu kadar çok insanı geçindiren bölgedir. Bu tür bölgeler, yaşanması an meselesi olan ekolojik krizlerle karşı karşıya kalacak ve kısıtlı bir üretim faktörlerini kontrol eden elitlerin bol miktarda işgücünü kendilerine bağlama hususunda daha az ısrarcı olacakları yerlerdir; dolayısıyla işgücü piyasalarının ve buna bağlı olarak faktör piyasalarının ortaya çıkması için uygun koşullara sahip bölgelerdir. Bu koşullar on sekizinci yüzyılın sonlarında Çin'in, Japonya'nın ve Batı Avrupa'nın ayırt edici özelliği olmuştur. Bu üç bölgenin nüfusu da o zamana kadar benzeri görülmemiş bir seviyeye ulaşmıştı ve sanayileşmenin başlangıcına ve nüfus artış hızının yükselmesine kadar da bu seviyeyi aşamayacaklardı. Buna karşılık, Hindistan, Java ve Vietnam gibi, artık neredeyse nüfus baskısı ile eşanlamlı hale gelen bazı bölgelerde bu noktaya gelinene kadar çok yavaş bir nüfus artışı gerçekleşti ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında ya da ortalarında çok hızlı bir büyümenin başlangıcına şahit olundu. Doğu Avrupa'da hızlı nüfus artışı daha da sonra başladı.

nüfus artışının çok az önünde oluyordu.[379] Sonsuza kadar (Sugihara'nın *işgücü yoğunluğuna dayalı sürdürülebilir büyümenin Doğu Asya mucizesi* olarak adlandırdığı kavramın Avrupalı bir kopyasını üreterek) önde kalmaya devam mı edeceği, yoksa gerçekten Malthusçu bir kördüğüm yaratarak geride mi kalacağı bilinmez. Ancak bu sonuçların ikisi de gerçekte yaşanan ve yoğun sermayeye, yoğun enerji kullanımına dayalı, toprağı silip süpüren *Avrupa mucizesine* pek benzemiyor. Tekstil üretiminin ve tüketiminin artması, her ne kadar sık sık sanayileşmenin başlangıcı olarak anılsa da bu artışlar tek başına bu yolu değiştiremezdi. Çünkü gıda, elyaf, yakıt ve inşaat malzemeleri üretiminin gittikçe azalan araziler için rekabet etmesi ikilemine hiçbir çözüm sunmuyordu. Hatta, elyaf bitkileri elde etmek (veya daha da kötüsü, bir kilo iplik için çok daha fazla araziye ihtiyaç duyan koyunları beslemek) için ormanlar yok edildikçe, ulaşımda veya ağır sanayide daha temel atılımlar için ihtiyaç duyulan enerji daha da erişilemez hale geliyordu.

Bu nedenle, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadarki diğer gelişmiş ekonomilere *Avrupa'dan yoksun olmanın* örnekleri olarak bakmak yerine, o dönemde Batı Avrupa'ya pek de sıra dışı olmayan bir ekonomi olarak bakmak daha mantıklı olacaktır. Batı Avrupa ancak on sekizinci yüzyılın sonlarındaki, özellikle on dokuzuncu yüzyıldaki beklenmedik ve önemli kesintilerin, daha önce herkesin ufkunu sınırlandıran enerji ve kaynak kullanımıyla ilgili temel kısıtlamaları aşmayı mümkün kılmasıyla şanslı bir tuhaflık haline geldi. Ve yeni enerji, büyük ölçüde İngiliz kömürünün çıkarılmasındaki ve kullanımındaki artıştan kaynaklansa da sonraki iki bölümde Avrupa'nın yeni bir maden türevli enerjiden yararlanabilme becerisinin çeşitli Yeni Dünya kaynaklarının akışını gerektirdiğini de göreceğiz. Avrupa kapitalizmi ve askerî maliyeciliği, bu kaynak akışlarının önkoşullarının yaratılması sayesinde önem arz etmeye başladı.

379 Levine (1977), Kriedte, Medick ve Schlumbohm'u (1981), Elvin (1973) veya P. Huang (1990) ile kaşılaştırın; bu benzerliğe Wong 1997'de de dikkat çekilmiştir.

III

SMITH VE MALTHUS'UN ÖTESİ: EKOLOJİK KISITLAMALARDAN, SÜRDÜRÜLEBİLİR ENDÜSTRİYEL BÜYÜMEYE

V

ORTAK KISITLAMALAR: BATI AVRUPA VE DOĞU ASYA'DAKİ EKOLOJİK BASKI

Sanayileşmeyi *herhangi* bir bölgedeki erken modern dönem ekonomik süreçlerinin *doğal* işleyişinden ayırdıktan sonra iddia edebiliriz ki belirli bölgeler arasında gelişen ilişkiler modeli sanayileşmenin hemen öncesinde Batı Avrupa'ya önemli avantajlar sağlamıştır. Bunlar endüstriyel bir atılıma *yol açacak* avantajlar değil, atılım ihtimalini önemli ölçüde artıran ve böyle bir atılımın sürdürülmesini çok daha kolaylaştıran avantajlardı. Bu avantajlar, Eski Dünya'nın merkez bölgelerinin paylaştığı büyük bir sorunun çözülmesine yardımcı oldu. Bu sorun sentetik gübreden, sentetik elyaftan ve sentetik ürünlerin ucuzlamasını sağlayan hesaplı kömür enerjisinden önce, işgücünün ve sermayenin toprağı ikame etme kabiliyetinin sınırlı olmasıydı. Bu sınırlamalar nüfusun, kişi başına tüketimin artmasını ve bir bölgenin sanayideki uzmanlaşma derecesinin artmasını aynı anda zorlaştırdı. Ticaret, bu sorunun çözülmesine yardımcı oldu ancak tamamen çözemedi. Emek yoğun arazi yönetimi daha fazla insanı geçindirebilir ve belki yaşam standartlarında az da olsa iyileşmeler sağlayabilirdi, fakat bundan fazlasını yapamazdı. Üstelik tarım dışında çalışabilecek nüfusun oranını artırmak yerine azaltırdı.

Avrupa'nın bu kısıtlamalardan kurtulmasını sağlayan avantajlar büyük ölçüde ekolojik avantajlardı. Bir kısmı Avrupa'daki kaynakların gevşek olmasından ileri geliyordu, fakat Doğu Asya'nın araziyi ve yakıtı verimli kullanarak elde ettiği avantajlarla dengelenmişti. 1. Bölümde tartışılan diğer avantajlar, kömür yataklarının kolay ulaşılabilen yerlerde bulunmasıyla ve onlardan yararlanma kabiliyetiyle ilgiliydi. Diğer avantajlar ise, Yeni Dünya'nın nimetlerine ve onun Avrupa'yla ilişkisini şekillendiren belirli konjonktürlere dayanıyordu ki hikayenin bu kısmı 6. Bölümün odak noktası olacaktır. Bu pozitif kaynak şokları, başka yeniliklerin ortaya çıkması için zaman kazandırdıkları gibi birlikte Avrupa'nın ekonomik imkânlar dünyasını da dönüştürdüler. Bu durum elbette, teknolojik yaratıcılığın böyle bir ilave hareket alanına sahip olmakla açıklandığı anlamına gelmez, ancak iki faktör bir arada çalıştı ve birbirlerinin menfaatlerini artırdı.

Bu nedenle, bu bölümde ilk önce diğer bölgelerin beklentileriyle karşılaştırıldığında Batı Avrupa'nın nasıl bir beklenti içinde olduğunu özetleyeceğim ve diğer yoğun nüfuslu bölgelerle paylaştığı noktaları vurgulayacağım. Ardından, on sekizinci yüzyılda karşılaşılan bazı ortak ekolojik zorlukların taslağını çizeceğim ve nüfus yoğunluğu mutlak verilere göre Çin'den veya Japonya'dan daha az olmasına rağmen Batı Avrupa'nın da benzer ciddi ekolojik sorunlarla karşı karşıya olduğunu göstereceğim. On sekizinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı Avrupa'da da Doğu Asya'da da önemli bir kurumsal değişime gitmeden, arazi tasarrufu sağlayan yeni teknolojiler geliştirmeden ve/veya yoğun arazi kullanımına dayalı ürünlerin ithalatı artmadan kapsamlı büyümenin gerçekleşmesine pek imkân yoktu. Japonya'da, kurumsal değişikliklerin yapılması halinde, mevcut en iyi uygulamaların henüz yoğun kullanılmayan arazilerde devreye sokulması sayesinde büyümenin gerçekleştirilebileceği bazı çevre alanlar hâlâ mevcutken ve Avrupa'da (özellikle Doğu Avrupa'da) bu türden çok daha geniş alanlar bulunurken, Çin'de böyle alanların sayısı azdı. Her üç bölgede de (Çin, Avrupa ve Japonya), yalnızca büyük teknolojik değişikliklerin ve çevre bölgelerle geniş ölçekli ticaretin veya her ikisinin, nüfusta ve tüketimde daha fazla artışı devam ettirebileceği merkez bölgeler (Yangzi Deltası ve Pearl Nehri Deltası, İngiltere ve Hollanda, Kinai ve Kanto) vardı.

Teorik olarak Avrupa'nın, arazilerinin kullanımında işgücü yoğunluğunu artırarak daha fazla nüfus artışını devam ettirmek için Doğu Asya'dan daha fazla hareket alanı kalmıştı; fakat Avrupa çiftçiliğinin doğası, bu imkânlardan tamamıyla yararlanmayı mümkün kılmıyordu. Üstelik böyle bir yolun, bırakın sanayileşmeyi kişi başına tüketimde daha fazla artışa yol açması da pek mümkün değildi. Bu yönde az ya da çok gelişme göstermiş bir Avrupa ülkesi olan Danimarka'ya baktığımızda artan işgücü yoğunluğunun, bu ülkenin, kırılgan ekolojisini istikrara kavuşturmasına ve yaşam standardını *korumasına* imkân sağladığını görürüz. Fakat Danimarka'da nüfus artışı ve kişi başına tüketim durgundu ve büyük bir ilerlemenin temelleri atılamadı.

Son olarak, bütün bu merkez bölgelerin daha az nüfuslu Eski Dünya bölgeleriyle yaşadıkları sorunları ticaret yoluyla çözmeye ne ölçüde çalıştıklarını inceleyeceğim. Bu tür bir ticaret her durumda yalnızca kısmi bir çözüm teşkil ediyordu. Bunun nedeni ise, yalnızca eninde sonunda aşılabilecek (yüksek nakliye maliyetleri gibi) teknik sınırlamalar değil, aynı

zamanda Eski Dünya'nın az ve çok *gelişmiş* bölgeleri arasındaki anlaşmaya dayalı ticaretin doğasına özgü toplumsal ve ekonomik sınırlamalardı.

Endüstriyel dönüşümü mümkün kılacak yerlerin yalnızca yoğun nüfusları, verimli tarımı, yaygın ve gelişmiş ticareti ve el işi ürün endüstrilerini bir araya getiren bölgeler olduğunu varsaymak mantıklıdır. Ancak bu kriterler yine de Çin'i, Japonya'yı ve belki de Hindistan'ı (özellikle de Kuzey Hindistan'ı) Batı Avrupa'yla aynı kategoriye sokacaktır.

Biraz daha düşünüldüğünde, Hindistan'ın endüstriyel dönüşüme diğer bölgeler kadar uygun bir yer olmadığı ortaya çıkıyor. Hindistan, mutlak verilere göre yoğun bir nüfusa sahip olmasına rağmen, sanayi öncesi dönemdeki en yüksek taşıma kapasitesinden hâlâ çok uzaktaydı. Aynı dönemde Babür Hindistan'ında nüfus artış hızı Çin'e, Japonya'ya veya Batı Avrupa'ya göre çok daha yavaştı. 1600-1800 yılları arasına ait nüfus artış hızı tahminleri yıllık %0,1 ila %0,3 arasında değişiyordu. Nüfus artışı ancak 1830 yılından sonra hızlandı.[1] Üstelik kast sistemi, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı uzman gruplarına bazı kaynakları kontrol etme imtiyazı verdi ve bu insanları ve onların soyundan gelenleri bu kaynaklara daima bağımlı hale getirdi. Bu durum, aşırı kaynak kullanımını yasaklamanın zor olduğu ve insanların mesleki ya da coğrafi hareketlilik sayesinde tükenmiş bir kaynağa bağımlılıktan kolayca kurtulabildiği Çin, Japonya ve Avrupa'daki hızlı kaynak tüketimine karşı işe yaramış olabilir.[2] Kast sistemi, Avrupalıların bu sistemin önemli olduğunu iddia ettiği yerlerde bile varlık gösteremese de ekonomik büyümede, nüfus artışında (ücretli emek ve mesleki hareketliliğin insanların mevcut bir ekonomik nişi miras almadan evlenmelerine izin verdiği yerlerde daha olasıdır) ve kaynakların tükenmesinde fren işlevi görmüştür.

Hangi nedenle olursa olsun, Hindistan'ın ekonomi politiği ve ekolojisi, halihazırda sanayi öncesi nüfus zirvelerine çok yakın olan ve daha önceki bütün döngüsel zirvelerin hayli üzerinde olan bölgelerinkinden farklıdır. Kuşkusuz, on sekizinci yüzyılın sonlarında Hindistan'da hâlâ çok büyük ormanlar vardı. Yoğun nüfuslu Bengal'in bile 1700'lerin ortalarında hâlâ üçte biri işlenmemiş orman ve bataklıktı.[3] Köylülerin en yaygın öz

1 Moosvi 1987, s. 402, 405; Subrahmanyam 1990, s. 358–60; Habib 1982a:, s. 166–67; Visaria ve Visaria 1983, s. 463–65.

2 Gadgil ve Guha 1993, s. 91–110.

3 Van Schendel 1991, s. 38.

savunma biçimi (bireysel ve toplu kaçış), Çin'in, Japonya'nın ve Batı Avrupa'nın çoğu yerinde uzun zamdır işe yaramayan bir yöntemdi. Kabul edilmelidir ki İngilizlerin kereste ve ticari mahsul talebinden, mülkiyet haklarından ve on dokuzuncu yüzyıldaki nüfus artışının ekolojik dengeyi bozmasından önce, sömürge öncesi Hintli yöneticilerin ekolojik dengeyi özenle korudukları fikri, yapılan son araştırmalarla sarsılmıştır. Fakat sömürge öncesi ekolojik rejimin romantik imajını da (vergi kaçıranların, isyancıların ve soyguncuların sığınmalarını önlemek için ormanları yakan yetkililere dair anlatılanlar da dahil olmak üzere)[4] sarsan bu kanıt bize hatırlatmaktadır ki Hindistan'da hâlâ bir ölçüye kadar ekoloji durgunluk ve Avrasya'nın sınırlarında nadiren rastlanır hale gelmiş bir köylü direnişi tarzı vardı.

Boş toprakların hâlâ bol olması nedeniyle Hintli elitler genellikle zorla çalıştırmaya bel bağlıyordu ancak toprak edinemediklerinden başkaları için çalışan büyük bir *özgür* kırsal proleter kesim de vardı.[5] Dolayısıyla, görmüş olduğumuz üzere, piyasaya bol miktarda Hint tarım ve el işi ürünleri girse de bu ürünlerin üreticileri piyasaya girmiyordu. Bu durum, üreticilerin daha az mal satın aldıkları ve *çalışkan devrimi*nin merkezinde yer alan zaman tahsisi sorunlarıyla daha az karşı karşıya kaldıkları anlamına da geliyordu.

Bu arazi kullanımı ve sınıf ilişkileri modellerinin bir sonucu da halkın kullandığı günlük malların iç piyasasının şaşırtıcı derecede sınırlı olmasıydı. Hatta takip edebildiğimiz kadarıyla Hindistan (değerli madenler hariç olmak üzere) ithal ettiğinden çok daha fazla mal ihraç etmiştir.[6] Dış talepteki ve elit kesimin talebindeki değişiklikler, Hindistan'ın ekonomik dalgalanmalarının açıklanmasında, (en azından 1500'den sonra ya da Çin'de 1000'den sonra) üretimdeki herhangi bir artışın üreticilere yapılan ödemeler sayesinde kendi talebini yaratacağının varsayıldığı Çin, Japonya veya Batı Avrupa'dakinden çok daha büyük önem taşıyor.[7] Üretimin ve elit kesimin gelirlerinin, zorunlu işçilerin daha çok çalıştırılmasıyla

4 Rangarajan 1994, s. 149–52.

5 Raychaudhuri 1982a, s. 180–81; Habib 1982a, s. 168; Habib 1982c, s. 249; Fukuzawa 1982b, s. 251–52; Raychaudhuri 1982b, s. 284, 304; Raychaudhuri 1982c, s. 335; Arasaratnam 1980, s. 259–60.

6 Chaudhuri 1978, s. 155–56; Latham 1978a, s. 50.

7 Raychaudhuri (1982b, s. 306), Bayly (1983, s. 204–6, 251, 266, 272, 290) ve Prakash (1981, s. 196–97) ile Çin, Japonya ve Batı Avrupa'ya dair standart açıklamaları karşılaştırın.

ve/veya kullanılmayan arazilerin sürülmesiyle artırılabildiği durumlarda, elitler yeni üretim süreçleri geliştirmeye yönelik girişimlere yatırım yapmıyordu.[8] Ayrıca, kalabalık nüfusa ve yeterli ulaşıma rağmen, sıradan malların üretimini artırabilecek yeniliklerin garantili bir piyasası da yoktu ve çok fazla insanın sınırlı parası vardı. Dahası, becerikli bir Hintli zanaatkarın, bir yenilikten şahsen yararlanacağının neredeyse hiçbir garantisi yoktu. Son olarak, hami-himaye edilen ilişkilerinin çoğunda bulunan hiyerarşik mütekabiliyetin değeri göz önüne alındığında, finansal kâr arayışı Çin, Japonya veya Batı Avrupa'daki kadar güçlü değildi.

Bu nedenle Hindistan, gelişmiş ticarete ve teknolojilere sahip olmasına rağmen endüstriyel atılımın yapılabileceği bir yer değildi. Özellikle siyasi çalkantıların yaşandığı on sekizinci yüzyılda Hindistan'ın ne kadar çeşitli unsurlar barındırdığını bir kez daha hatırlamakta fayda var. Bazı bölgelerdeki sosyal düzenlemeler, *tam nüfuslu bölgelerde* yapılan düzenlemelerle aynı doğrultudaydı. Kağıt üzerinde çok ayrıntılı ve kısıtlayıcı olan yasal açıdan bağlayıcı rollerin gittikçe daha çok aşındığı Tokugawa dönemi Japonya'sı, bu bölgelere dair makul bir benzeşim teşkil etmektedir. Hindistan'ı Çin'den, Japonya'dan veya Batı Avrupa'dan tamamen farklı bir ekonomi rotasında yürüyen bir yer olarak değil, benim bu bölgeler için tanımladığım eğilimlerin nicel bakımdan daha zayıf olduğu ve bu bölgeleri başka yönlere iten güçlerin ise çok daha güçlü olduğu bir yer olarak düşünmeliyiz. Sömürgecilik olmasaydı hangi eğilimlerin galip geleceği varsayımsal olarak kalmalıdır. Uzun mesafeli ticaretin artması da her iki yönde katkıda bulunmuş olabilir.[9]

---

8 David Washbrook (1988), on sekizinci yüzyıl Hindistan'ının kapitalist olduğunu, ancak kapitalizmin sanayileşmeye yol açmadığını ileri sürmeye çalışırken bu noktaya değindi. Washbrook, işgücünün zorunlu olduğundan ziyade, ucuz olduğu hususuna odaklanmakta ve ucuz âtıl üretim kapasitesi konusunu tartışmamaktadır. Senaryonun bu bölümü, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılda hâlâ çok fazla açık araziye sahip olan ülkelere uygulanmak amacıyla, dış ticaretin üretim fazlasının çıkış noktası modeli olarak geliştirildi. (Bkz. Myint 1958; Lewis 1954). Bu iktisatçılar, bu koşullar altında büyümenin bir süreliğine çok az sermaye gerektireceğini vurguluyordu. Biz kendi amaçlarımız doğrultusunda, bu tür ortamlarda elit kesimin kârlarının çok az yatırımın yapıldığı ihracat yoluyla ve dönüştürücü teknolojiye çok fazla yatırım yapılmadan artabileceğini dile getirerek, bu anlayışı yeniden formüle edebiliriz.

9 Bu husus özellikle Perlin (1994, s. 83-85; 1985, s. 468-73) tarafından güçlü bir şekilde vurgulanmıştır.

Eski Dünya'nın başka yerlerinde nüfus, Hindistan'ın nüfusuna kıyasla sanayi öncesi nihai maksimum noktaya çok daha uzaktı ve Batı Avrupa ve Doğu Asya'dakinden temelde farklı bir kalkınma yolu da buna bağlı olarak daha güçlüydü. Güneydoğu Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar nüfusun seyrek olması, elitlerin zorunlu işgücünden kolay kolay vazgeçemeyeceği anlamına geliyordu ve ürünlerini satacakları yeni piyasalara yanıt olarak zorunlu işgücü kullanımını artırıyorlardı.

Bu durum bizi Çin, Japonya ve Batı Avrupa'yı değerlendirmeye sevk ediyor. Buraların *biyolojik Eski Rejimi parçalayan*[10] ve 1800 yılından önce yeni nüfus yoğunluğu seviyelerine ulaşan bölgeler olması tesadüf değildir.[11] Buraların merkez bölgelerindeki yoğun nüfus ve önemli miktardaki sermaye birikimi, verimli varlıkları diledikleri gibi kullanmakta özgür olan elitlerin zorunlu işgücü olmadan üretim yapmalarına ve yine de kâr etmelerini sağlayacak sayıda işçi tutmalarına imkân tanıdı. Keza buralar en az boş araziye, yanlış tahsis edilmiş işgücüne ve başka *atıl kapasite* biçimlerine sahip bölgelerdi.

Dolayısıyla bu üç bölge, endüstriyel bir atılıma ve üretim süreçlerini dönüştürecek teşviklere en fazla *ihtiyaç* duyan bölgelerdi; ancak ihtiyaç, tek başına sonuç yaratamazdı. Bu nedenle, *tam nüfuslu* bu bölgelerin üçü de ortak bir çıkmazla karşı karşıyaydı.

Bu bölgelerin hiçbirinde, gıda üretiminde ani bir daralma yaşanmadı, ancak başka türlü biyolojik stresler açıkça görülüyordu. Çin'de ve Japonya'da, gıda ve elyaf mahsullerinin üretimi nüfus artışına ayak uydurdu fakat bunun bedeli (en azından on dokuzuncu yüzyılda), ormanların yok edilmesi, yamaç erozyonu ve bunlara bağlı olarak sel baskınlarının artması oldu. Ve (yer altından çıkarılmış veya üretilmiş gübre gibi) önemli yeni tarım araçları olmasaydı, ekolojik açıdan maliyeti yüksek olan bu tür emek yoğun genişleme bile sınırlarına yaklaşabilirdi. Aynı durum Batı Avrupa için de geçerliydi, ancak arada iki önemli fark vardı.

Bir yandan, gördüğümüz üzere, Batı Avrupa tarımını güçlendirmeye yönelik çeşitli yöntemler 1800'lerde bile yeterince kullanılmamıştı. Bundan dolayı da kurumsal değişikliklerin ve fiyat değişikliklerinin kârlı hale getirmesi durumunda yararlanılabilecek, Doğu Asya'dakinden biraz daha fazla

10 Bu ifade Fernand Braudel'e aittir (1981, s. 70)

11 Çin için, bkz. Ho (1959); Japonya için, bkz. Saito (1985, s. 185–88); Avrupa için, bkz. McEvedy ve Jones (1978, s. 26–30).

gevşek kaynak vardı, ancak bu kaynaklar yavaş yavaş kârlı hale geliyordu. Örneğin George Grantham'ın Fransa üzerine yaptığı araştırma göstermektedir ki piyasaya erişimdeki kademeli iyileşmeler köylüleri mahsullerini değiştirmeye, daha önce yeterince kullanmadıkları hane halkı işgücünü kullanmaya ve tüketim eğilimlerini, çok fazla teknik değişiklik olmasa bile, 1850 yılında, 1750 yılına göre çok daha fazla tahıl satmalarına imkân sağlayacak şekilde değiştirmeye sevk etmiştir. Almanya'da da benzer modellerin kısa bir süre sonra başladığı görülmektedir. 1800'den sonra, Eski Rejim'in arazi kullanımı üzerindeki kısıtlamalarının sona ermesi nadas uygulamasında ciddi bir düşüşe yol açınca, yeni mahsullere ve daha çok piyasa odaklı tarıma belirgin bir geçiş yaşandı.[12] On sekizinci yüzyıl Avrupa çiftçiliği, Malthusçu kısıtlamalarla karşılaşmadan önce bu tür iyileştirmelerin gelecekte yapılmasına ne kadar izin verdiyse, Doğu Asya'ya göre o kadar fazla büyümeye devam etti.

Ancak diğer yandan bu *gevşek* kaynaklar yeni nüfusa ve on dokuzuncu yüzyılın diğer baskılarına karşı hızlı ve kolay bir şekilde seferber edilemedi. Grantham'ın verilerinin gösterdiğine göre, daha verimli tarıma yöneliş gelişmiş kuzey Fransa'da bile çok dengesiz bir şekilde gerçekleşmişti. Grantham'ın başka bir yerde de iddia ettiği üzere, ekonomini genelinde sermaye sıkıntısı yaşanmamasına rağmen, Fransız çiftçiliğinin sermayesi 1860'larda bile yetersizdi. Sorun, tarım tekniği tercihlerini etkileyen kurumsal düzenlemelerin çok yavaş değişmesiydi.[13] Fransa kendi kendini beslemeye devam etti fakat nüfusu (özellikle kentsel nüfusu) İngiltere'den, Almanya'dan ve genel olarak on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sından çok yavaş arttı.

Bu arada hem sanayileşmenin hem de nüfus artışının en hızlı yaşandığı İngiltere'de, 1750 yılında bile bu gevşek kaynaklardan geriye yararlanacak çok az şey kalmıştı. Bunun nedeni ise, pazarlama fırsatlarının ve uygun kurumsal düzenlemelerin Fransa'dan çok daha önce yaygınlaşmasıydı. Bunun sonucunda da İngiltere'nin tarımsal verimliliği 1750-1850 yılları arasında pek fazla değişmedi.[14] Yem bitkisi üretimindeki iyileştirmeler, orta kaliteli daha fazla arazinin mera ve otlak olarak kullanılmasına imkân tanıdı ve bu sayede daha kaliteli araziler tahıl ekimine

12 Nipperdey 1996, s. 126–27, 130–31.
13 Grantham 1989b, s. 147, 151.
14 Clark 1991, s. 454–55.

ayrılabildi. Ancak sonuç, tahıl arazileri ile hayvanların otlamasına ayrılan araziler arasında eskisinden daha katı bir ayrım yapılması oldu. İyi beslenen hayvanların ürettiği gübrenin tamamı ıslah edilmiş meralarda tutuldu. Tahıla ayrılan topraklar eskisinden daha iyi beslenmiyordu. Bu nedenle, İngiltere çoğunlukla 1850'den sonra gübre çıkarmaya, ithal etmeye ve sentezlemeye başlayana kadar, ekilebilir araziden elde edilen dönüm başına ve toplam verim yatay seyretti, verimin azama tehlikesi ise sabit kaldı.[15] Mauro Ambrosoli'nin çalışması gösteriyor ki İngilizler kıta uygulamalarını, klasik tarım rehber kitaplarını ve kendi deneyimlerini titizlikle incelemelerine rağmen, üretimi artırırken toprağın verimliliğini en iyi şekilde nasıl koruyabileceklerine dair öğrendikleri bilgilerin çoğu İngiltere'de uygulanmadı. Çünkü bu uygulamalar son derece emek yoğun yöntemler içeriyor ve (Ambrosoli'nin öne sürdüğü gibi, Kıta Avrupası köylülerinin aksine) İngiltere'nin kapitalist çiftçileri işgücü maliyetini minimuma indirmek, kârı da maksimuma çıkarmak istiyordu. Bunun yerine benimsedikleri, işgücü verimini artıran yöntemler, en iyi tarım uygulamalarıyla ilgili kaynakların çoğundan köklü bir ayrılışı yansıtıyor ve çoğu durumda toprak verimliliğinin korunmasına müdahale ediyordu. Kısmen bu stratejiler yüzünden, on dokuzuncu yüzyılda sırf verimin azalmasını önlemek için tarım dışı fosfat ve nitrat kullanımının artırılmasına ihtiyaç duyuldu.[16] Diğer bir deyişle İngiltere, imdadına yetişen yeni endüstriyel girdiler olmasaydı, toprağa daha fazla işgücü harcamadan verimi korumakta bile zorlanabilirdi. Göreceğimiz üzere, pek çok yerde emek yoğun bir yol izlendi fakat bu durum sanayileşmeye yol açmadı.

Bu yeni girdilere rağmen, tüketim hızla artarken üretimi yirmi-otuz yıl boyunca sürdürmekten daha fazlasını yapmak oldukça zordu. F. M. L. Thompson, İngiliz tarım üretiminin 1840-1914 yılları arasında işçi başına %50 kadar arttığını tahmin etmektedir. Ancak işçi sayısı azaldığı için bu rakam, yetmiş beş yıllık toplam üretimde belki de %12'lik bir artışı temsil ediyordu. Tahıl üretimi aslında 1866-1914 yılları arasında düşmüştü. Ve tarım dışı faaliyetlerin makine, yem ve gübre üretimine katkısı 1938-1839 arasında %45'e ulaştığı için, bu verimlilik kazanımlarının çoğunun 1800'lerde mevcut olmayan teknolojileri gerektirdiği açıktır. O dönemde İngiltere, halihazırda son derece piyasa odaklı olan tarımın

15 Ambrosoli 1997, s. 367, 374, 392–95, 412.

16 A.g.e. s. 412.

piyasanın teşvikiyle modernleşmesi sayesinde elde edilen çok sınırlı kazançlara sahipti.[17] Bu kazançların bir kısmı (işgücünü başka işler için serbest bırakmasına rağmen) toplam tarımsal üretimi azalttı ve toprağın verimliliğini destekleyici hiçbir şey yapmadı.

Üstelik, genel Avrupa nüfusu 1750-1850 yılları arasında hemen hemen iki katına çıktığı için,[18] kıtada kullanılmaya başlanan atıl kapasite ne olursa olsun, yerel ihtiyaçları karşılıyordu. Kıtada sanayileşmenin yeni yeni başladığı 1836 yılında, Kuzeybatı Avrupa'da ekmeklik tahıl sıkıntısı vardı.[19] Almanya'da, Napolyon'un eski rejimi yıkmaya başlamasından sonraki elli yılda ekili arazilerde %80'e yakın bir artış yaşanmasına rağmen üretim, nüfus artışına ancak yetişebiliyordu (ayrıca evliliği kısıtlayan hem de insanların, evlenmeyi mümkün kılan proto-endüstriyel işlere ve başka ücretli işlere girmesini kısıtlayan Eski Rejim'in sonunda da ekili araziler artıyordu). Hatta, İrlanda'daki büyük kıtlık sırasında ve sonrasında artan göçler gıda arzı artışının, nüfusun biraz gerisinde kalmış olabileceğini göstermektedir.[20] Avrupa ana karasının ise, İngiltere'ye satacak kadar üretim fazlası yoktu.

İlk önce diğer ürünlere göre buğday fiyatındaki sert artışın (1760-1790 yılları arasında %40)[21], ardından da Napolyon Savaşları sırasında yaşanan ağır sorunların gösterdiği üzere, İngiltere'nin kendi tahıl ve et üretimi yetersiz hale geliyordu. İngiltere yardım için ilk olarak, İrlanda'dan yapılan ve İrlanda Parlamentosu'nun 1784 yılından itibaren %10'u oranında sübvanse ettiği ithalata yöneldi.[22] Bu ithalat, 1824-1826 yıllar arasında İngiltere'nin tarımdan, ormancılıktan ve balıkçılıktan elde ettiği toplam üretimin yaklaşık %10'una eşitti (Almanya'dan ve Polonya'dan yapılan ithalatın toplamını aşıyordu). 1830'larda bu oran daha da arttı[23] fakat bundan sonra fazla artmadı. Kısa bir süre sonra İrlanda kendi karnını doyurmakta zorlanacak ve tarımsal ihracatı sert bir şekilde düşecekti (fakat tamamen durmayacaktı). İngiltere'nin gıda sıkıntısı artmaya devam

17 F. M. L. Thompson 1989, s. 189, 193; Ambrosoli 1997, s. 395, 412
18 McEvedy ve Jones 1978, s. 28–29; Grantham 1989a, s. 43.
19 Thomas 1985a, s. 149.
20 Nipperdey 1996, s. 92–93, 97.
21 Thomas 1985a, s. 141.
22 A.g.e.
23 A.g.e, s. 145-46. Kıta Avrupası'nın ithalatıyla karşılaştırmak için, bkz. s. 141.

ederken, ağırlıklı olarak Yeni Dünya'ya ve daha az olarak da Rusya'ya ve Okyanusya'ya bağımlı hale geldi.

Bu arada, İngiltere'nin on dokuzuncu yüzyıldaki gıda tüketimi hem nüfusta hem de kişi başına gelirdeki artışta öngörüldüğü kadar hızlı artmadı. Clark, Huberman ve Lindert'in de belirttiği üzere, yapılan bütün tahminler göstermektedir ki daha önce tartıştığımız ithalatlara ve 6. Bölümde tartışacağımız şeker ithalatındaki büyük artışa rağmen, İngiltere'nin kişi başına gıda maddesi arzı on dokuzuncu yüzyılda durgunlaşmış veya azalmıştı.[24]

Daha müreffeh bir nüfusun kişi başına daha fazla kalori tüketmemesinin nedenleri çeşitli şekillerde sanayileşmeyle ilgiliydi. Açık havada çalışan insan sayısı azdı ve bu da gıda ihtiyacını azaltıyordu. 1863 yılında tarım işçilerinin aileleri yetişkin erkek başına, şehirli işçilerin ailelerine göre hemen hemen %50 daha fazla kalori tüketiyor ve aynı gelire sahip şehirli işçilere göre gıdaya daha fazla para harcıyordu.[25] Ağır ve makineleşmemiş işlerde çalışan insan sayısı da azdı. Bu da kalori ihtiyacını saatte üçte bir ila yarı yarıya azaltabilen bir değişimdi.[26] Pamuklu kumaş maliyetindeki[27] (1750-1850 yılları arasında %85 düşmüştü) ve ev ısıtma maliyetindeki[28] büyük düşüş de kalori ihtiyacını büyük ölçüde azalttı.[29] On dokuzuncu yüzyılda diğer gıda maddelerine göre çok daha ucuz ve yaygın hale gelen çay ve şeker,[30] iştah bastırıcı görevi görüyordu.[31] Dolayısıyla, çayın ve şekerin İngiltere'nin tahıl ihtiyacını azaltmaya yaptığı katkı, İngilizlerin kalori ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan şekerin katkısından bile daha fazladır. (Bunu 6. bölümde etraflıca tartışacağız). Bütün bu değişikliklerin, kömür atılımıyla veya Avrupa dışı kaynaklardan yapılan ucuz hammadde (pamuk, şeker ve çay) ithalatındaki artışla bağlantılı olduğunu belirtmek önemlidir. Dolayısıyla, bu değişiklikler İngiltere'nin, artan gıda ihtiyaçlarını Grantham'ın kıta Avrupası için ileri sürdüğü şekilde karşılayamadığı hususunu vurgulamakta, böylelikle de kömürün ve sömürgelerin sağladığı

24 Clark, Huberman, ve Lindert 1995, s. 215.
25 A.g.e, s. 226-28.
26 A.g.e, s. 225.
27 Mokyr 1990, s. 111.
28 Clark, Huberman, ve Lindert 1995, s. 233.
29 A.g.e, s. 235.
30 A.g.e, s. 233.
31 A.g.e, s. 234.

rahatlık olmasaydı, İngiltere'nin, kendi içinde çözemeyeceği ekolojik bir kördüğümle karşı karşıya kalacağına dair fikrimizi güçlendirmektedir.

Üstelik Grantham'ın, artan kentsel talebin daha verimli mahsullere geçişi teşvik ederek arzı arttırdığı yönündeki argümanı çoğunlukla gıda mahsulleri için geçerlidir. Çok fazla toprak ve işgücü gerektiren elyaf bitkileri daha ciddi sorunlar yaratıyordu. Keten ve kenevir İngiltere'nin çoğu bölgesinde bahçe bitkileriydi ve üretimleri çok sınırlıydı. Hatırı sayılır miktarlardaki devlet sübvansiyonu bile İngiltere'nin bu mahsullerde öz yeterlilik için gereken üretim artışını sağlayamadı. On sekizinci yüzyılın sonlarında İngiltere'nin pamuk ithalatı artmaya başladığı için, bu mahsullerdeki öz yeterlilik elyaftaki öz yeterlilikten hâlâ çok uzaktı.[32] Fransa'da elyaf bitkileri toprağı fakirleştirdiği için, düzenli ekim nöbetleriyle nadiren yetiştiriliyordu. Kenevir ekimi 1750-1850 yılları arasında, yalnızca bol miktarda insan ve hayvan gübresinin bulunduğu şehirlerin yakınlarında bir miktar arttı. Şehirlere yakın arazilerin büyüklüğü elbette sınırlıydı ve kent çevresindeki bölgeler pek çok istihdam fırsatı sunduğundan, emek yoğun elyaf bitkisi üretiminin artması için ihtiyaç duyulan işgücü bu çiftliklerde fazla yoktu.[33] Diğer uçta, iki mahsul ekimi arasında toprağı dinlendirmenin kolay olduğu Rusya'da keten yetiştiriciliği arttı. Ancak işgücü ve ulaşım sorunları kolay çözülemedi. Dolayısıyla, Avrupa tarımı gıda talebindeki artışı ormansızlaşma, toprak yitimi veya teknolojik atılım olmadan karşılayabilse de elyaf konusunda çok daha az esnekti. On dokuzuncu yüzyılda kumaş üretiminin hızla arttığı Avrupa, Çin'in ya da Japonya'nın ithal ettiğinden çok daha fazla elyaf ithal etmeye başladı.

Ve elyaf arzının fiyat esnekliği gıda arzının fiyat esnekliğinden daha az olsa da (Malthus'un dört ihtiyacından son ikisi olan) inşaat malzemeleri ve yakıt arzının fiyat esnekliği ikisinden de azdı. Ağaçlandırma faaliyetleri, dönüm başına kereste verimini doğal ağaçlıkların veriminin üzerine çıkarabilirdi. Ancak bu tür çabalar her yerde hâlâ gelişmemiş durumda olmasına rağmen, Japonya 1800 yılı itibarıyla bu konuda Çin'den veya Avrupa'dan daha gelişmişti.[34] Avrupa'nın tropik bölgelerden edindiği deneyim

32 İthalat rakamları için, bkz. Bruchey 1967, Tablo 2-A; keten sübvansiyonları ve sınırlı etkileri için, bkz. Warden 1967, s. 362–64.

33 Grantham 1989a, s. 49–71; Avrupa keten üretiminin artırılmasına yönelik sınırlı beklentiler için, bkz. Warden 1967: 724.

34 Totman 1995, s. 104; Totman 1989, s. 116–70; Li Bozhong 1994b, s. 88; Osako

ve Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'ın orman rezervlerini ele geçirmesi, ağaçlandırma tekniklerinin önemi ve yöntemleri hakkında değerli bilgiler sunsa da bu bilgiler Avrupa'da 1840'larak kadar uygulanmadı.[35] On sekizinci yüzyılın sonlarında veya on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Eski Dünya'nın merkez bölgelerinden herhangi birinin ağaç üretimini çok fazla artırabileceğine dair hiçbir gösterge yoktu. Aksine, bu bölgelerin tamamı kereste talebinin artmasıyla, ağaç yetiştirilebilecek yerel alanların daralmasıyla ve dönüm başına verimin çok az değişmesiyle karşı karşıyaydı. Yani, hem Batı Avrupa hem de Doğu Asya için büyümenin hızlanmasının önünde ciddi bir ekolojik tehdit vardı. Bu husus daha detaylı bir şekilde incelemeyi hak etmektedir.

Orman arazilerinin ekilebilir arazilere dönüşmesi nedeniyle Avrupa'nın en gelişmiş bölgelerinde, Çin'de ve Japonya'da yakıt kıtlığı büyük bir sorun haline geldi. Avrupa'daki en ağır kereste kıtlığına yoğun ekim yapılan (Sicilya'dan Danimarka'ya kadar olan) bölgelerde rastlanıyordu, ancak kıtanın hemen hemen her yerinde aynı kıtlığın yaşandığı bildirildi. Napolyon dönemine gelindiğinde, kereste kıtlığı Avrupa genelinde yaşanan akut bir kriz olarak algılanıyordu.[36] Bu algı, örneğin İskandinavya ve Rusya için kesinlikle yanlıştı, ancak krizin varlığı kereste tedariki konusunda endişelenmenin alışkanlık halini aldığını gösteriyordu.

Braudel'in tahminlerini kabul edecek olursak, Avrupa'nın genel yakıt tedariki kişi başına yılda yaklaşık 0,5 ton kömüre eşdeğer (tke) yakıt sağlamaya hâlâ yetiyordu.[37] Bu miktar, Avrupa'yı ortalamada Asya'daki çiftçi ailelerinin ihtiyaç duyduğu minimum yakıta (kişi başına 0,33 tke) ilişkin güncel tahminlerin oldukça üzerine çıkaracaktı.[38] Ancak Kuzey Avrupa'nın kışları, Avrupa'nın fazla enerji gerektiren yemek pişirme yöntemleri ve verimsiz ocakları göz önüne alındığında, Braudel'in verdiği rakam Avrupa'nın yakıt konusunda, Asya kırsallarına ilişkin minimum

---

1983, s. 132, 135, 142; Menzies 1996, s. 651–54.

35 Grove 1995, s. 187, 199, 261, 264–66, 299–300, 332–36, 365, 382, 387–406, 409, 427, 435, 440, 463–64, 471–72.

36 Kjaergaard 1994: 18–19, 89–91.

37 Braudel 1981, s. 367.

38 Böyle bir tahmin için, bkz. Asya Kalkınma Bankası 1982, s. 114, 360. Asya'da kullanılan pişirme yöntemleri göz önüne alındığında bu minimum değerler Avrupa'da biraz daha yüksek ve elbette Kuzey Avrupa'nın daha soğuk bölgelerinde daha da yüksek olacaktır. (Buna karşılık, Kuzey Çin hariç günümüzde Asya'da yoksulların çoğu sıcak iklimlerde yaşamaktadır.)

rakamlara kıyasla çok rahat olduğunu yansıtmayabilir. Kjaergaard'ın on sekizinci yüzyıl sonunda Danimarka'daki toplam yakıt kullanımına ilişkin olarak verdiği (kişi başına yılda 0,55 tke'ye karşılık gelmeken) rakam[39], Braudel'in Fransa ve Avrupa'ya yönelik tahminleriyle hemen hemen örtüşmektedir. Bu seviyedeki yakıt tüketimi 1740-1840 arasını Danimarka tarihinde ev içi sıcaklıklar ve tüberküloz açısından en kötü yıllar haline getirdi.[40]

Kerestenin karada uzun mesafelere taşınamaması ve yerel yakıt kıtlığının yaygın olması nedeniyle, verilen ortalamalar sorunları olduğundan az göstermektedir. Ormanlarla kaplı Fransa'da bile on sekizinci yüzyılda, *kerestenin artık bulunamadığı* ve *yoksulların ateşsiz yaşadığı* bölgelere rastlanıyor, nüfus artışıyla birlikte durum daha da kötüleşiyordu.

On sekizinci yüzyıl Avrupa'sında yakıt fiyatlarındaki artış, başka malların fiyat artışını geride bırakmıştı.[41] Labrousse, Fransa'da yakacak odun fiyatının 1726-1741 ve 1785-1789 yılları arasında %91 arttığını tahmin etmektedir. Bu artış Labrousse'un yaptığı büyük araştırmada, bir malın fiyatında göze çarpan en büyük artıştır. Bu fiyat artışı özellikle 1768 yılından sonra hızlandı ve on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar devam ederek *dikkat çekici bir güce* ulaştı.[42] İngiltere'de odun fiyatları 1500-1630 yılları arasında %700 artmıştı ve bu artış 1540-1630 yılları arasındaki genel fiyat seviyesinin artışından üç kat hızlıydı.[43] On yedinci yüzyıl, ülkenin büyük bölümü için bir enerji krizi dönemiydi.[44] 1750'den sonra ülkede sürekli olarak odun, odun kömürü, denizcilik malzemeleri ve çubuk demir kıtlığı yaşanmaya başlandı. Çubuk demirin fiyatı 1763-1795 yılları arasında iki katına çıktı ve gümrük vergisi korumasına ve kömüre dayalı üretimde önemli bir büyüme başlamasına rağmen, İsveç ve Rusya'dan yapılan ithalat hızla arttı.[45] 1750'lerde İngiltere limanlarına giren toplam sevkiyat tonajının yarısından fazlası keresteydi. Köknar ithalatı ise 1752'den 1792'ye kadar %700 arttı.[46]

39 Kjaergaard 1994, s. 123.
40 A.g.e, s. 97.
41 Goldstone 1991, s. 186.
42 Labrousse 1984, s. 343, 346–47.
43 Nef 1932, cilt I, s. 174, 263.
44 Nef 1964, s. 262–64.
45 İsveç'in ve Rusya'nın demirdeki rekabet avantajının yalnızca bol miktarda yakıt değil, düşük işçilik maliyeti ve yüksek kaliteli cevher gerektirdiğini de unutmayın (Flinn 1958, s 151).
46 Thomas 1985a, s. 140; Thomas 1985b, s. 729.

Yemek pişirmeye yetecek yakıtın bulunabildiği yerlerde bile, bu yakıt endüstriyel kullanım için yeterli değildi. On sekizinci yüzyılda Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki demirhaneler, yakıt kıtlığı nedeniyle yılda sadece birkaç hafta düzenli olarak çalışıyordu.[47] Hatta kaba tahmin teknikleri gösteriyor ki 1789 yılına gelindiğinde Braudel'in tahmin ettiği yakıt tüketim rakamının doğru kabul edilmesi, Fransa ormanlarının sürdürülebilir veriminin %90'ından fazlasını gerektirecekti.[48] Dolayısıyla, hiç odun israf edilmese ve odunun tamamı ihtiyaç duyulan yerlere kolaylıkla nakledilse bile, fırınların, birahanelerin veya demirhanelerin büyütülmesi veya daha fazla kağıt, tekne veya ev yapılması için çok az odun bulunabilirdi. Kömür kullanımının artması (bu konuya daha sonra tekrar döneceğiz) İngiltere'nin büyük bölümünde, Belçika'da, Lyon civarında ve Danimarka'da (kömür ithalatı sayesinde) önemli bir rahatlama sağladı,[49] ancak Batı Avrupa'nın geri kalanında aynı rahatlama ancak 1850'den sonra yaşandı.[50]

Hollanda, uzun süre yarı fosil yakıt olarak adlandırabileceğimiz turba kömürü kullanmış olması nedeniyle ilginç bir orta düzey örnektir. Turba kömürü çıkarmaya ve onu taşımak için kanallar inşa etmeye yapılan büyük yatırımlar, Hollanda'ya on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar bol ve ucuz enerji arzı sağladı. Ancak uzun vadede turba, sürdürülebilir ve büyük ölçekli endüstriyel büyüme için yeterli olmayacaktı.[51]

Bu durum, Hollanda sanayisinde yaşanan sıkıntıların yakıt tedariki sorunlarından kaynaklandığı anlamına gelmez. DeVries ve Van der Woude göstermektedir ki sanayi gerilerken turba kömürünün büyük bölümü kullanılmadığı için, enerji arzı Hollanda ekonomisinde sınırlayıcı bir faktör sayılamaz (on dokuzuncu yüzyılda turba kömürü üretimi önemli ölçüde artmıştır). Üstelik ithal kömür Londra'daki maliyetinin fazla üzerinde olmayan bir fiyatla Hollanda'ya ulaşabiliyordu. Hollanda'nın büyümesini sınırlayan faktör fosil yakıt eksikliği değildi. Aksine DeVries ve Van der Woude, talebin durması nedeniyle turba kömürü üretiminin durduğunu ileri sürmektedir. Hollanda sanayisinin çökmesinin çeşitli nedenleri vardı, ancak yakıt sıkıntısı bu nedenler arasında değildi.[52]

47 Braudel 1981, s. 367.
48 Bkz. Ek D.
49 Kjaergaard 1994, s. 120.
50 Nef 1932, cilt I, s. 169.
51 De Zeeuw 1978, s. 23–25.
52 DeVries ve Van der Woude 1997, s. 709–10, 719–20.

Bu argümanlar oldukça mantıklıdır. Ve elbette turba kömürü yer altından her yıl çıkarılıyordu. Ancak nüfusunun, sanayi üretiminin ve kişi başına enerji kullanımının 150 yıldır durgun olması, Hollanda'yı özel bir örnek haline getirmektedir. Batı Avrupa'nın büyük bölümüne ticari, mali hizmetler ve sigorta hizmetleri satan bir ihracatçı konumunda bulunması ve kendi elyaf ve yakıt ihtiyacını karşıladığı halde uzun süre boyunca tahıl ve kereste ithalatına bağımlı olması da özel bir örnek teşkil etmektedir. Bir tür bir hammadde kıtlığının, diğer koşullar ne olursa olsun her gelişmiş ekonomiyi çok zorladığını kanıtlamamıza gerek yok. Elbette, Hollanda'da olduğu gibi yakıt kısıtlı hale gelmeden önce durgunluğun başka kurumsal nedenleri de ekonomiyi zora sokabilir. Ancak büyük ekonomiler nüfus ve kişi başına üretim artışını sürdürecekse, fosil yakıtlara ve/veya arazi kısıtlamasının belirgin ölçüde hafifletilmesine ihtiyaç duyacaktır. 1780'lere gelindiğinde, nüfus artışı durgun ve turba kömürü bol olmasına rağmen Hollanda bile turba kömürü üretiminin yaklaşık üçte birine eşit miktarda kömür ithal ediyordu.[53] Hollanda'nın nüfusu on sekizinci yüzyılın başı ile on dokuzuncu yüzyılın başı arasında İngiltere'de olduğu gibi iki katına çıkmış olsaydı, on dokuzuncu yüzyılda turba kömürü üretimindeki hızlı artış bile kişi başına yılda yalnızca 2.000.000 kilokalorilik bir enerji arzını idame ettirebilirdi. İngiltere ekonomisi 1815 yılında, yani buhar makineleri yaygınlaşmadan *önce* zaten kişi başına 8.000.000 kilokaloriden fazla kömüre dayalı enerji kullanıyordu.[54] Ayrıca büyük turba kömürü stokları bile yeni ekonomiye yakıt sağlamakta yetersiz kalsa da bir yılda yetişen ağaç sayısı çok daha azdı.

Bu arada, gemi direği gibi şeylerin üretiminde kullanılan kaliteli kerestenin tedariki daha da azdı. Böyle kıtlıklar İngiltere'yi, New England sömürgelerindeki bütün uygun ağaçları donanmaya tahsis etmeye ve ticari gemi inşaatlarının büyük bölümünü Quebec'ten Madras'a kadar, yoğun ormanlarla kaplı sömürgelere kaydırmaya sevk etti. Amerikan

53 A.g.e, 709n, s. 18.

54 Adı geçen eserdeki Hollanda'ya ilişkin rakamlar (ithal kömürün katkısı çıkarılarak) ve s. 719'daki gözlem, on dokuzuncu yüzyıldaki turba kömürü üretiminin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki üretiminin toplamına eşit olduğunu göstermektedir. Mitchell'dan (1988, s. 247) alınan İngiliz kömür üretimine ilişkin rakamlar; kömürün enerji içeriği Smil'den (1985, s. 36) alınmıştır, ve yumuşak ve sert kömürün 50-50 oranında karıştırıldığı varsayılmaktadır.

Devrimi'nin hemen öncesinde İngiliz ticaret filosunun üçte biri yalnızca Amerikan sömürgelerinde inşa edilmişti.[55]

İngiltere'nin kereste kıtlığı da (Fransa bir yana) Avrupa için olağandışı ölçüde şiddetli değildi. 1789 yılında Fransa'nın belki de %16'sı hâlâ ormanlıkken, on altıncı yüzyılın ortalarında bu oran %33'ün üzerindeydi.[56] Michael Williams'ın tahminine göre, *ada ve yarımada Avrupa'sının* geri kalan bölümünün (İtalya, İspanya, Benelux bölgesi ve İngiltere'nin) çoğu kısmında ormanlık alan oranı 1850 yılında %5-10'a düşmüştür.[57] Alınan yakıt tasarrufu tedbirlerine rağmen, 1800'lere gelindiğinde Danimarka'nın toplam arazisinin yalnızca %4'ü ormanlıktı (1500'lerde bu oran %20-25'ti).[58] Daha sonra göreceğimiz üzere bu oran, ticari gelişmişlik ve nüfus yoğunluğu bakımından Aşağı Yangzi'den sonra ikinci sırada gelen Çin'in Lingnan makro bölgesinin 1930'larda yavaş yavaş azalacak orman arazisi oranıyla hemen hemen aynıdır.[59] İskandinavya'nın büyük bir bölümü, Doğu Avrupa'nın bazı bölgeleri ve Rusya'nın çok büyük bir bölümü hâlâ yoğun ormanlıktı. Ancak göreceğimiz üzere, buraların Avrupa'nın daha *gelişmiş* bölgelerindeki yakıt kıtlığını giderme kapasiteleri sınırlıydı. Almanya ve Avusturya haline gelen bu bölgede hâlâ Fransa'dan daha fazla orman vardı. Ormanlık alan oranı toplamda %25 kadardı.[60] Bununla birlikte, on dokuzuncu yüzyılda nüfustaki ve ekili arazilerdeki büyük artıştan önce bile, Almanya'nın bazı kısımlarında ağır bölgesel kıtlıklar yaşanıyordu. Ayrıca on sekizinci yüzyılın sonlarında bile Almanya'nın tamamında yıllık tüketim ormanlık alan artışını geçmişti. Bu da Almanya'nın kereste ithal etmesine ve sürdürülemez miktarlarda ağaç kesilmesine yol açıyordu.[61]

Tüm bunlar olurken, artan gıda talebi Avrupa'nın başka bir enerji tedarikini daha, yani toprağın verimliliğini de tehdit ediyordu. Eski mera arazileri ekilebilir hale getirilince (daha önce tartıştığımız, et tüketimindeki uzun vadeli düşüşün de gösterdiği üzere) koyun ve sığır sürüleri

55 Quebec hakkında bilgi için, bkz. Lower (1973, s. 36) ; New England hakkında bilgi için, bkz. Cronon (1983, s. 109–10); Gadgil ve Guha 1993, s. 119; Albion 1965, s. 161; Thomas 1985a, s. 140.

56 Cooper 1985, s. 139n. 2.

57 M. Williams 1990, s. 181.

58 Kjaergaard 1994, s. 15.

59 Ormanlık alan tahminleri için, bkz. Ling (1983, s. 35).

60 M. Williams 1990, s. 181.

61 A.g.e; Heske 1938, cilt 5, s. 25-26.

azaldı.[62] Ormanların azalması domuz besiciliğini de daha pahalı hale getirdi ve domuz sürüleri de azaldı.[63] Ormanların iyice seyreldiği Danimarka'da on sekizinci yüzyılda sığırların ormanlara girmesi yasaklandı.[64] Bu durum daha fazla ağaç fidanın büyüyüp ağaç olmasına imkân verdiyse de sığır besiciliğinin maliyetini önemli ölçüde artırdı ve buna bağlı olarak gübre arzını azalttı.

Sonuç olarak, on yedinci yüzyılın sonlarında ve on sekizinci yüzyılda Avrupa'nın çoğu bölgesinde, hatta mahsul ekiminin daha yoğun olduğu bazı bölgelerde, çiftlik arazilerine dönüm başına uygulanan gübre miktarı ve kalitesi düştü.[65] Fransa'da bu düşüş 1750'den sonra daha da hızlandı.[66] Danimarka'da gübre fiyatı 1700-1759 yılları arasında %500 artarken, mahsul fiyatları çok az arttı. Ve ilk başta her şeyin çaresi olarak görülen yoncanın, on sekizinci yüzyılın sonlarında Danimarka'daki bazı ekim nöbetlerinde arazilerin %40-70'ine ekilmesiyle bazı sorunlar baş gösterdi. Topraktaki *yonca yorgunluğu*, yonca hastalığının bitkilere hızla yayılması ve verimin azalması, gübre için başka değişiklikler yapılmasını gerektirdi.[67]

Piyasa odaklı tarımın ve yüksek okuryazarlık oranının tarımsal iyileşme konusunda muazzam bir kaynak ürettiği İngiltere'de ise hayvan sürüleri artıyordu; ancak toprağın verimliliği yine de *Tarım Devrimi*'ne dair açıklamalarda öne sürülenden çok daha az umut veriyordu. Norfolk'la ilgili 1787 tarihli bir rapor, ünlü *Norfolk ekim nöbetinin* en azından hafif topraklarda toprak bozulması sorunlarını çözmediğini açıkça ortaya koydu; yonca düzensiz bir şekilde ekilmiş ve toprakta yorgunluk belirtileri baş göstermişti.[68] İthal yonca cinsleri ve diğer yem bitkileri, bazı ikinci sınıf arazilerin kaliteli meralara dönüştürülmesini mümkün kıldı ve en verimli toprakların tahıllara ayrılması hususunda büyük bir olumlu etki yarattı. Fakat bu yeni meralarda üretilen gübrenin sürdürülebilir olması için o meralarda tutulması gerekiyordu. Bu nedenle sistem, tahıl arazilerinde de tahıl tedarikinde de rahatlama sağlamadı. Toplam tarım üretimini

62 Slicher Van Bath 1977, s. 90.
63 A.g.e, s. 89.
64 Kjaergaard 1994, s. 107.
65 Slicher Van Bath 1977, s. 95.
66 Blaikie ve Brookfield 1987, s. 131–32.
67 Kjaergaard 1994, s. 60, 85–86.
68 Ambrosoli 1997, s. 374.

(tahıl artı hayvansal ürünler olmak üzere) artırdı, ancak mahsul üretimini artırmadı.[69]

Genel olarak, arazi yönetimine dair bilgi birikimi yavaş yavaş gelişmesine rağmen, Avrupa'nın (İngiltere dahil) en yoğun tarım yapılan topraklarının bir kısmı on dokuzuncu yüzyılın başlarında ciddi bir erozyon yaşadı. Ancak İngiltere, dönüştürülebilir tarım nedeniyle ve yeniden yatırıma yetecek kaynağı olmayan çoğu üreticinin tarım sektöründen erkenden ayrılması nedeniyle, kıtanın bazı bölgelerinin başına bela olan erozyon sorunlarını yaşamadı.[70] On dokuzuncu yüzyılda gübre (özellikle guano) ithalatı, topraktan çıkarılan fosfatlar ve ardından sentetik gübreler artmasaydı durum felaketle sonuçlanabilirdi.[71]

Son olarak, ormansızlaşmayı aşırı otlatmanın takip etmesi durumunda toprak yok olabilirdi. On sekizinci yüzyılda Macaristan'ın, Prusya'nın, İsveç'in, Danimarka'nın, İngiltere'nin, Hollanda'nın ve Fransa kıyılarının ağaçsız bölgelerinde ani kum sürüklenmeleri ve (bazen 50 kilometreden uzun mesafelere toprak taşıyan) devasa toz fırtınaları yaygınlaşmaya başladı.[72] Eski ormanları da su bastı (çünkü bitki örtüsü suyu ağaçlar kadar emmiyordu ve suyun buharlaşması için gereken yüzey alanını sağlayamıyordu) ve toprak çok asidik hale geldi. Bu durumun telafisi için çok fazla kireçli toprağa ihtiyaç duyuldu ve yoğun işgücü gerektiren arklar kazıldı.[73] Fransa'nın ve Almanya'nın bazı bölgelerinde yapılan arkeolojik araştırmalar, on sekizinci yüzyılın toprak erozyonu açısından Avrupa tarihinin en kötü iki yüzyılından biri olduğunu ve sorunun bu dönemde en kötü seviyeye çıktığını gösteriyor.[74] Üstelik, yoğun erozyon genellikle başka toprak sorunlarının da varlığına işaret etmektedir[75] ve bu durum, 1750'den sonra Batı Avrupa'nın pek çok yerinde tarımsal verimin durgunlaştığına veya azaldığına dair raporlarla da doğrulanmıştır.

Avrupa'nın alçak kesimlerindeki arazilerde yaşanan erozyonun büyük bölümü on dokuzuncu yüzyılda tersine döndü. Ancak yüksek kesimlerdeki

69 A.g.e, s. 392-94.
70 Blaikie ve Brookfield 1987, s. 140.
71 Hobsbawm 1975, s. 106; F. Thompson 1968, s. 62–77.
72 Kjaergaard 1994, s. 20–21.
73 A.g.e, s. 21, 40-41, 50, 56.
74 Blaikie ve Brookfield 1987, s. 129–31, 138, 140.
75 A.g.e, s. 137.

arazilerin çoğu hiçbir zaman eski haline kavuşamadı.[76] Bu düzelme, (Çin'de uzun zamandır yaygın olarak kullanılanlara benzeyen geliştirilmiş pulluklarla yapılan) daha iyi çift sürme ve gübreleme tekniklerini, (yeni ekoloji bilgileri, odun dışı yakıtların daha kolay bulunması ve yüzyılın sonlarında Kuzey Amerika'dan ithal edilen kerestelerle de desteklenen) yeniden ormanlaştırma çabalarını ve (araziler küçüldükçe ve nüfus arttıkça aşırı kullanılan) ortak arazi kullanımının ortadan kaldırılmasını birlikte uygulamayı gerektirmişti. On dokuzuncu yüzyılda sınır bölgelerde yaşayan çiftçilerin şehirlere ve Amerika kıtasına göç etmesi de buna yardımcı oldu. İthal tarım ürünlerinin ve (önce topraktan çıkarılan, daha sonra sentetik gübreler gibi) tarım dışı gübrelerin kolayca bulunabilmesi, 1800'lerde Avrupalıların daha iyi beslenmesine imkân tanırken, toprak kalitesinin düşüşünün kontrol altına alınmasında da çok önemliydi. Yeni Dünya'da bolca bulunan bu kaynaklar olmasaydı, (Çin'in bazı bölgelerinde olduğu gibi) on dokuzuncu yüzyılda bir ekolojik felaket yaşanabilirdi. Veya yalnızca nüfusun çok az artması, yaşam standartlarının düşmesi ve sanayiye ucuz işgücü sağlamak yerine yoğun emek gerektiren arazi tasarrufu tekniklerine başvurarak nüfusun çok büyük bir bölümünü tarımda tutma ihtiyacı pahasına bu akıbetten kaçınılabilirdi.

Batı Avrupa'daki ormansızlaşmanın iklim üzerinde zararlı etkiler yaratmaya başladığına dair tahminlerde bulunmak için bile bazı nedenler vardır. Avrupa'da normal iklim düzeni, yağışların bütün yıla eşit bir şekilde yayılması şeklindedir; fakat on sekizinci yüzyılın sonlarında dönüşümlü olarak, kısa süreli ve şiddetli (ve toprağı aşındıran) yağışlar ile uzun, kurak mevsimlerin yaşandığı *Avrupa musonu* görüldü.[77] Bunun neden gerçekleştiğini bilmesek de ormansızlaşan bölgeler bu tür hava modellerine daha yatkındır. Hatta Avrupalılar bu durumu, ekim arazileri oluşturmak ve/veya gemi kerestesi edinmek için ormanların aşırı şekilde kesildiği bazı sömürge bölgelerindeki değişen hava koşullarından yeni yeni öğrenmeye başlıyordu.[78] Günümüzde böyle bir iklime sahip az sayıdaki ılıman kuşak bölgelerinden biri de ormanların yoğun bir şekilde yok edildiği Kuzey Çin'dir. Dahası, iklimi etkileyecek kadar şiddetli olmayan ormansızlaşma, hava koşullarının aşırı olması nedeniyle toprakta aynı etkilere neden olabilir. Ormanlık araziler tarım arazilerine dönüşünce toprak

76 A.g.e, s. 136.
77 A.g.e, s. 133, ayrıca bkz. Lamb 1982, s. 235-36.
78 Grove 1995.

yüzeyindeki en yüksek sıcaklıklar önemli ölçüde artar (New England'daki bazı deneylerde 10-11 derece artmıştır), en düşük sıcaklıklar ise daha da düşer. Üstelik az ağaç bulunduğu için kar tutmayan araziler koruyucu örtülerini kaybeder ve eskisinden daha derine kadar donar. Ortalama hızı artan rüzgar, toprağı aşırı erozyona uğratır ve yüzeysel akışı hızlandırır; bu durum ise selleri ve kuraklığı şiddetlendirir ve hava koşullarında hiçbir değişiklik olmasa bile su tablasını azaltır.[79] Avrupa'nın hâlihazırda tarımsal üretimi çok az olan bazı bölgeleri bu tür değişimlerin eşiğinde olduğu (ya da bu değişikliklerden kaçınmak için çok fazla işgücü tahsis etmeye ihtiyaç duyduğu) için, sanayileşmeyi ciddi şekilde geciktirme potansiyeline sahip bir ekolojik krizle karşı karşıya kalmıştı.

Çin'de Ormansızlaşma ve Toprak Yitimi: Avrupa'yla Bazı Karşılaştırmalar

Çin'in kırsal kesimleriyle ilgili nicel veriler azdır fakat biliyoruz ki bölgesel kaynakların tükenmesi ciddi boyutlara ulaşmıştı. Yangzi Deltası'nda kereste kıtlığı büyük binaların ve gemilerin fiyatlarının hızla artmasına neden oldu. Açık denize çıkmaya elverişli bir gemi inşa etmek için gereken kerestenin maliyeti 1550-1820 yılları arasında %700 (pirinç ise %100) arttı. Denizaşırı ticarete yönelik yelkenli gemilerin çoğunun inşa faaliyeti Yangzi Deltası'ndan, Fujian'dan ve Guangdong'dan Güneydoğu Asya'ya taşındı.[80] Çin'in çeşitli bölgelerinde insanlar, yakıt olarak değerli keresteleri yakmaktan mümkün mertebe kaçınıyor tarım ürünü artıklarına, otlara ve tezeğe yöneliyordu.[81] 1750'lere gelindiğinde üç makro bölge (Lingnan, Güneydoğu Sahili ve Aşağı Yangzi), ekolojik açıdan hassas olan çeşitli malların dış tedarikine bağımlıydı. Bu bölgelerin üçü de önemli miktarlarda gıda (Aşağı Yangzi toplam arzın %13-18'ini) ithal etti. Yine üç bölge kereste de ithal etti. Ve toprağı fakirleştiren pamuğun önemli bir üreticisi olan Aşağı Yangzi, Mançurya'dan büyük miktarlarda soya küspesi gübresi ithal etti.[82] Lingnan, pamuğunun

79 Bu ilişkilere dair yararlı bir özet için, bkz. Cronon 1983, s. 122-23.

80 Li Bozhong 1994b, s. 86–89, 94; Viraphol 1977, s. 180.

81 Marks 1997, s. 320. Li Bozhong (1998, s. 48, 200n, s. 23), Jiangnan'da gübre sıkıntısı olduğunu ve tarım dışı gübre kaynaklarına geçildiğini belirtmektedir. Ancak tezeğin başka amaçlarla kullanılmasından ziyade, yeni gübre türlerinin avantajlarını da vurgulamaktadır.

82 Y. C. Wang 1986, s. 90–95; Y. C. Wang 1989, s. 427; Adachi 1978; Marks 1991, s. 76–79.

çoğunu ithal ediyordu ve Yangzi Deltası'nın aksine nüfusu artmaya devam ettiği için, on dokuzuncu yüzyılda çok daha fazla soya küspesi gübresi ithal etmeye başladı.

Aslında nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu göz önüne alındığında Çin'in yaşadığı ekolojik sorunların Avrupa'nınkilerden çok daha ağır olduğunu varsaymak cazip gelebilir; fakat bu net değildir. Her ne kadar Çin, inşaat sektörünü ve yoğun yakıt kullanımına dayalı sektörleri büyütme hususunda Avrupa'dan daha az fırsata sahip olsa da mevcut yaşam standardını yeniden üretme becerisine yönelik, Amerika kıtasını henüz keşfetmemiş farazi bir Avrupa'nın karşılaşacağından çok daha büyük bir tehditle karşılaşmamıştı; hatta biraz daha iyi durumdaydı.

Besinlerin çoğunu toprak yerine suyun taşıdığı ve peş peşe yirmi dört çeltik hasadı nedeniyle tükenen azotun yerini bir yılda büyüyen yosunların alabileceği[83] sulu pirinç tarımı, Güney Çin'deki yoğun pirinç ekimi sürdürülebilir hale getirdi. En önemli gübre kaynağı olan domuz sayısı ise artmaya devam etti.[84] Lingnan'daki sulu pirinç tarımından elde edilen dönüm başına gıda verimi, soya küspesi gübresi kullanımının yaygınlaşmasıyla artmaya devam etti ve 1750-1900 yılları arasında iki katına çıktı. Soya küspesi gübresinin on sekizinci yüzyılda yoğun olarak kullanıldığı Aşağı Yangzi'de verim artışı 1800'den sonra yavaşladı, ancak yeni teknolojileri fazla kullanılmayan bazı bölgelerde verim 1930'lara kadar artmaya devam etti. Sentetik gübreler ve pestisitler ancak 1900'den sonra ortaya çıkmaya başladı ve 1960'ların sonlarına kadar her yerde bulunmuyordu.[85]

Kuru tarım yapılan bölgeler ekolojik açıdan daha savunmasızdı fakat yine de Batı Avrupa'dakilere göre şaşırtıcı derecede iyi durumdaydı. 1800 yılı dolaylarında Kuzey Çin'de, ağırlıklı olarak buğday ve sorgum yetiştirilen bir kuru tarım bölgesine dair yaptığım kaba tahmin gösteriyor ki bu bölgede dönüm başına, Batı Avrupa'dan %40 ila 60 daha fazla gübre kullanılmıştır. Bu gübrenin kalitesi hakkında çok az şey biliyoruz, fakat Batı Avrupa'da kullanılan gübreden daha iyi olduğunu ve içerdiği besinleri

83 Çeltik ekolojisine dair klasik bir açıklama için, bkz. Geertz 1963, s. 29–37. Tarlaya atılan kurutulmuş yosunların azot kaybını telafi etme kapasitesi için, bkz. Smil 1985, s. 140.

84 Perkins 1969, s. 71–72.

85 Marks'ın Lingnan'la ilgili görüşleri; Perkins'in (1969, s. 21) Aşağı Yangzi'yle ilgili görüşleri.

daha iyi koruyacak şekilde uygulandığını düşünmemiz için nedenler vardır.[86] Daha da önemlisi, Kuzey Çin'deki ortalama bir çiftlikte, farazi bir ortalama karma ekim nöbetinden altı yılda bir alınan azot bağlayıcı iki yonca mahsulüne karşılık, ortalama ekim nöbetinden altı yılda bir azot bağlayıcı üç soya mahsulü alınırdı. (Çin ve Avrupa'daki gerçek ekim nöbetleri çok çeşitliydi). Ek B'de, örnek bir Kuzey Çin buğday tarlası ile İngiliz buğday tarlasındaki azot kaybı oranlarına yönelik tahminlere yer verilmiştir. Bu araştırma her ne kadar kesinlikten uzak olsa da Kuzey Çin'de (pamuk tarlaları hariç) topraktaki besin maddelerinin *gelişmiş* Avrupa tarımının kalbinin attığı yerden daha iyi korunduğunu ileri sürmektedir.[87] Üstelik Kuzey Çin'in büyük bölümünü kaplayan lös toprak önemli bir avantaja sahipti. Böyle bir toprak, son derece etkili bir kılcal harekete sahip olduğu için yüzeyin çok altından suyu ve mineralleri yukarı çeker ve bu durum, bir coğrafyacının ifadesiyle, toprağın nemli kaldığı sürece etkili bir şekilde *kendi kendini gübrelemesini* sağlar.[88] Elimizdeki kanıtlar ithal veya suni gübreler olmasa bile on dokuzuncu yüzyıl Çin'inin çoğu bölgesinde dönüm başına verimin artmaya devam ettiğini güçlü bir şekilde gösterdiği için, belirli birkaç bölge dışında toprak sorunlarının kritik bir hal aldığını düşünmemiz için çok az neden vardır. Buna karşılık, guano ve topraktan çıkarılan diğer gübreler ithal edilmeseydi, pek çok İngiliz çiftçisi ve başka çiftçi 1800 dolaylarındaki mahsul verimlerini uzun süre devam ettiremezdi.[89]

Avrasya'nın iki ucunda elyaf kıtlığı potansiyel açıdan daha ciddiydi. Gördüğümüz üzere, Çin'de kişi başına pamuk üretimi on sekizinci yüzyılın ortaları ile on dokuzuncu yüzyılın sonları arasında önemli ölçüde düştü fakat toplam üretim o kadar azalmadı. Ancak bu başarının bile toprağa, en azından Mançurya'dan yüksek miktarda soya küspesi gübresi almayan bölgelere ciddi bir maliyeti oldu. Elbette Avrupa'nın en büyük farkı, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren elyaf ithalatını büyük ölçüde artıracak olmasıydı; Avrupa başta Amerikan pamuğu olmak üzere, Hint ve Mısır pamuğu ve daha sonra Avustralya'dan ve Yeni Zelanda'dan yün ithal etti.

86 Bkz. Ek B'de yer alan hesaplamayla ilgili açıklama.

87 Bkz. Ek B.

88 Chi 1963, s. 14-15.

89 Rossiter 1975, s. 149–53, 172; Ambrosoli 1997, s. 395; Hobsbawm 1975, s. 106; F. Thompson 1968, s. 65–70. Ayrıca bkz. Ek B.

Çin'in, orman örtüsü ve yakıt tedarikiyle ilgili daha ciddi sorunları vardı fakat bu sorunlar çoğunlukla sandığımız kadar, hatta şaşırtıcı bir şekilde Batı Avrupa'nın bu konuda yaşadığı sorunlardan daha kötü değildi. Ling Daxie'nin tahminine göre 1700 dolaylarında imparatorluğun toplam yüzölçümünün %26'sı ormanlık alandı.[90] İmparatorluğun geri kalanıyla pek ilgisi olmayan dört uzak ve seyrek nüfuslu bölgeyi (Tibet, Xinjiang, Qinghai ve Dış Moğolistan'ı) çıkarırsak, Çin'in geri kalanı için bu rakam %37,2 olmaktadır. Üstelik Ling'in Kuzey Çin Ovası'nın büyük bölümüne ilişkin tahminleri çok daha düşüktür.[91]

Ancak Ling'in verdiği rakamlar, Qing Hanedanlığı dönemindeki büyük nüfus patlamasının yeni başladığı 1700 yılına aittir. Peki, 1800'de durum ne kadar kötüydü? On sekizinci yüzyılda, özellikle mısır, tatlı patates ve başka ithal mahsullerin yaygınlaşması daha önce ekilmeyen topraklarda insanların tarım yapmasına imkân tanıyınca eskiden ormanlık olan arazilerin büyük bir kısmı çiftlik haline geldi; yamaçların temizlenmesi ise uzun vadede ekolojik açıdan bir felaket demekti. Bu arada, göl ve nehir yatağı arazilerinin sürekli ıslah edilmesi nehirlerin daha yavaş akmasına, nehir yataklarında siltasyonun artmasına ve sellerin daha sık yaşanmasına yol açtı. Ancak bu sorunların kritik hale gelmesi uzun yıllar aldı; böyle bölgeler 1800'de yoğun nüfuslu diğer bölgelerden daha kötü durumda değildi. Örneğin, dağlık bölgelerdeki yerleşimin erozyona ve su baskınlarının artmasına neden olduğu model, Japonya'nın son derece gelişmiş Kinai ve Kanto bölgelerinde de göze çarpıyordu ve bu bölgeler Yangzi Vadisi'nden en az elli yıl önce hemen hemen kalıcı bir sel tehlikesi safhasına ulaşmıştı.[92]

Avrupa'nın İngiltere ve Hollanda gibi zengin fakat ekolojik açıdan stresli bölgelerine veya Japonya'nın Kanto ve Kinai bölgelerine en çok benzeyen Aşağı Yangzi makro bölgesiyle başlayalım. Alçak kesimlerdeki arazilerin aşırı ıslahına yönelik şikayetler on sekizinci yüzyılın ortalarında Aşağı Yangzi'de de Orta Yangzi'de de yaygındı. Ancak bu ıslahlar genellikle ormanlara değil suya zarar veriyordu ve suyun tahliye edilmesi üzerindeki etkileri henüz kritik bir hal almamıştı.[93] 1780'lerden önce,

90 Ling 1983, s. 34.

91 Bkz. s. 329-331

92 Totman'ı (1992, s. 22) Schoppa (1989, s. 147-67) ile karşılaştırın; Perdue 1987, s. 227, 230; Will 1980; Osborne 1994, s. 30–31.

93 Schoppa 1989, s. 120–39 ile s. 147–63'ü karşılaştırın; ayrıca bkz. Perdue 1987, s. 196, 202, 219–33.

yüksek kesimlerdeki arazilerin temizlenmesinin yol açtığı ekolojik sorunlara yönelik şikayetler çok azdı.[94] Sosyal sorunlarla ilgili şikayetler de başka bir konuydu; yüksek kesimlerdeki arazileri temizleyenlerin çoğu başka bölgelerden gelen göçmenlerdi ve *yerliler* ile *göçmenler* arasındaki sık sık kavga çıkıyordu. Yangzi Deltası'nın büyük bölümü, ormanların temizlenmesinden ziyade deniz ve bataklıkların ıslahıyla geri kazanıldığı için, her zaman güney Çin'in çoğuna göre daha az ağaca sahip olmuştur. Deltanın büyük bir kısmını kapsayan Jiangsu vilayeti, M.Ö. 2700 yılında bile yüzölçümünün %50'sinden azı (%46'sı) ormanlık olan tek güney vilayetiydi.[95] Ling Daxie'nin tahminine göre, 1700 yılına gelindiğinde, Yangzi Deltası'nın büyük bir kısmından ve Kuzey Çin ovasının güney uzantısından oluşan Jiangsu'nun yaklaşık %5'i ormanlıktı; bu da onu Kuzey Çin'in en ormansız bölgeleriyle ve on sekizinci yüzyıl İngiltere'siyle karşılaştırılabilir hale getiriyordu.[96]

Ancak ormanlar çok uzakta değildi. Yangzi Deltası'nın güney yarısının hemen önünde uzanan Zhejiang tepelerinin büyük kısmı 1802 gibi geç bir tarihe kadar hâlâ ormanlıktı ve 1840'larda yeni ağaçsız alanlar oluşmaya devam etti; hatta ağaçsız alanların büyüklüğü 1820'den sonra hızla arttı.[97] Ve tepenin ağaçsızlaşmasına atfedilen ilk sel baskını 1788 yılına kadar kayıtlarda görünmüyordu.[98] Güneydoğu kıyısında yer alan (Jiangnan gibi çok kalabalık bir bölge ve ayrıca gemi inşasının önemli bir merkezi olan) Fujian'ın bazı kısımlarında, on altıncı yüzyılın başlarında yamaç ormanlarının yok olması, erozyonun artması ve su baskınları gibi ciddi sorunlar yaşanmıştı fakat durum sonradan daha fazla kötüleşmeden istikrara kavuştu.[99]

Aşağı Yangzi'nin ekolojisinde ciddi sorunlar baş göstermeye başlamıştı fakat bu sorunların Avrupa'nın ve Japonya'nın merkez bölgelerindeki sorunlardan daha ciddi hale gelmesi on dokuzuncu yüzyılın başlarını bulacaktı. Göreceğimiz üzere, o zamana kadar Avrupa'nın en gelişmiş bölgeleri yeraltı kaynakları ve denizaşırı ülkeler sayesinde önemli bir ekolojik

94 Osborne 1994, s. 30.
95 Ling 1983, s. 33
96 A.g.e, s. 34.
97 Osborne 1994, s. 36.
98 A.g.e, s. 30-31.
99 Vermeer 1990, s. 141–47, 156, 161.

rahatlama elde etti. Uzak sularda yapılan balıkçılık seferlerinden elde edilen gıdaya ve gübreye gittikçe daha bağımlı hale gelen Japonya da aynı rahatlamadan payını almıştı.[100] Bu rahatlamaya rağmen Japonya'nın nüfusu 1720'den 1860'a kadar hemen hemen hiç artmadı. Bazı akademisyenlerin ileri sürdüğüne göre, son derece yüksek bir seviyede olmasına rağmen, Japonya'nın kişi başına geliri de on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren hiç artmadı.[101]

Çin'in en ticarileştirilmiş ve en yoğun nüfuslu ikinci makro bölgesi olan Lingnan için, ormansızlaşma ve yakıt arzı baskılarına dair daha nicel bir ölçüm yapmak mümkündür. Her ne kadar bu bölge on sekizinci yüzyılın sonlarında büyük ekolojik sorunlar yaşamış olsa da *ada ve yarımada Avrupa'sının* çoğu bölgesinden daha fazla ağaç stokuna sahipti. Hatta büyük ihtimalle, gelişmiş ancak ormansızlaşmış İngiltere'nin aksine Avrupa içinde sık sık öne çıkan Fransa'dan bile daha iyi durumdaydı.[102] Lingnan'ın nüfusu 1753 yılında 17.500.000'di ve 1853 yılında 30.500.000'e ulaşmıştı;[103] Fransa'nın 1789 yılındaki nüfusu ise 26.000.000'du ve yüzölçümü Lingnan'dan yaklaşık %40 daha büyüktü.

Ling Daxie, 1700'lerde kıyı vilayeti Guangdong'un %54,5'inin ve Guangdong'un verimli pirinç bölgesi haline gelen komşu Guangxi vilayetinin %39'unun orman örtüsüne sahip olduğunu söyler.[104] Çin'in başka yerlerinde olduğu gibi, 1700'de yeni yeni başlayan nüfus patlaması ormanlara çok büyük zarar verdi. Aşağı Yangzi'nin aksine, Lingnan'ın nüfusu on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda hız kesmeden artmaya devam etti. 1937 yılına gelindiğinde, Guangdong'un yaklaşık %10'unun, Guangxi'nin ise yalnızca %5'inin ormanlık olduğu rahatlıkla söylenebilir.[105] Ancak elimizde aradaki tarihlere ait rakamlar olmadığı için bazı tahminler yapmamız gerekir.

Böyle tahminler yapmanın en basit yollarından biri, nüfus trendlerinden yararlanmaktır. Robert Marks'ın derlediği rakamları kullanarak,

100 Totman 1992, s. 23.

101 Hanley ve Yamamura (1977, s. 16–28) bu görüşü inceler ve eleştirir; L. Roberts (1991, s. 88-95) daha karmaşık bir analize ihtiyaç duyulduğunu ileri sürer ve eski görüşün bazı dönemler ve bölgeler için geçerli olabileceğini savunur.

102 M. Williams 1990, s. 181–82.

103 Marks 1997, s. 280.

104 Ling 1983, s. 34. Lingnan'ın ekoloji tarihine ilişkin ilk kapsamlı araştırmayı yazan Robert Marks, bu rakamları genel olarak makul bulmaktadır.

105 Ling 1983, s. 35.

nüfus artışı ile ormanların yok olması arasındaki ortalama ilişkiyi hesaplayabiliriz: Guangdong nüfusuna eklenen her bir kişi yaklaşık 0,4 hektar ormanın, Guangxi nüfusuna eklenen her bir yeni kişi ise yaklaşık 2,5 dönüm ormanın azalması anlamına geliyordu.[106] Guangdong'un, ormanları temizlemenin yanı sıra kıyıları da ıslah etmesi, yoğun bir şekilde ekilen çeltiklere sahip olması ve Guangxi'nin aksine pirinç ithal etmesi nedeniyle bu fark anlamlıdır. Marks'ın yirmi yıllık aralıklarla yaptığı nüfus tahminlerini dikkate alarak, bu ortalamaları belirli tarihlerde ne kadar ormanın kaybedileceğini hesaplamakta kullanabiliriz. Bu yöntem üstünkörü olmakla birlikte, elde ettiğimiz sonuçları, durumu daha erken bir tarihte çok kötü gösterdiği yönünde saptırmaktadır.[107] Sonuçlar Tablo 5.1'de verilmiştir.

TABLO 5.1

Lingnan'daki Ormanlık Alanlar, 1753-1853

	Ormanlık alan (hektar)			Ormanlık alan yüzdesi		
	Guangdong	Guangxi	Lingnan	Guangdong	Guangxi	Lingnan
1753	9.000.000	6.500.000	15.500.000	45	35	40
1773	8.200.000	6.020.000	14.220.000	41	32	37
1793	7.440.000	5.660.000	13.100.000	37	30	34
1813	6.560.000	5.240.000	11.800.000	33	28	30
1833	5.760.000	4.940.000	10.700.000	29	26	28
1853	4.880.000	4.700.000	9.580.000	24	25	24

106 Marks'a göre (1997, s. 280).

107 Aslında, nüfusa eklenen her bir yeni kişinin, incelediğimiz dönemin başlarında ormanlık alanlarda daha küçük bir azalmaya, daha sonra ise daha büyük bir azalmaya neden olmasını beklerdik. Başta daha iyi araziler iskan edilmişti; bu nedenle nüfusa ilk eklenen kişiler, sonra eklenenlere göre daha az toprağa ihtiyaç duydu (ancak arazi verimliliğinin artması bu durumu telafi edebilirdi). Ayrıca, daha önceki yıllarda yeni nüfusun ek yakıt ihtiyacı, yıllık ormanlık alan artışının üzerine çıkılmadan karşılanabiliyordu; ancak nüfus daha da yoğunlaştıkça yakıt için ağaç kesilmesi sürdürülebilir verimi aşabiliyor ve bazı bölgelerde ormanlık alanlar sürekli azalabiliyordu.

Ormanlık alanlarda sürekli bir düşüş olduğu açıktır ancak Lingnan'da kilometrekareye yaklaşık 77 kişinin düştüğü 1853 yılında bölgenin neredeyse %25'i hâlâ orman örtüsüne sahipti; kıyaslandığında, kilometrekareye 50 kişinin düştüğü 1789 yılında Fransa'nın orman örtüsü oranı %16'ya düşmüştü.[108]

Lingnan'ın nüfusu Fransa'nın nüfusundan çok daha yoğun olduğu için, orman arazisi oranının yüksek olması büyük bir odun kıtlığı yaşandığını maskeliyor olabilir. Bu hususu araştırmak için iki basit fakat suni yöntem oluşturdum. Bunlardan biri olan kişi başına sürdürülebilir yakıt arzı, ormanlık alanların normal büyümesinden daha fazlasını kesmeden her yıl ne kadar ısı (tce cinsinden) hasat edilebileceğine dair bir tahmindir. İkincisi, kişi başına endüstriyel odun arzı, temel ev yakıtı ihtiyaçlarının karşılandığı ancak aşılmadığı ve hiçbir odunun israf edilmediği varsayıldığında, (kağıt yapımından inşaata ve demir ocaklarının ateşlenmesine kadar) diğer kullanımlar için ne kadar odunun mevcut olacağına dair bir tahmindir.

Her bir hektar ormana çok daha az insanın muhtaç olduğu Fransa'nın bu yöntemleri kullanarak Lingnan'dan daha kârlı çıkacağı aşikar görünebilir. Ancak dört faktör bunun tersini göstermektedir.

Birincisi, Güney Çin'de kişi başına yakıt ihtiyacı Fransa'dakinden çok daha düşüktü. Daha sıcak bir iklimde daha az ısıtmaya ihtiyaç duyuluyordu. Çin'deki yemek pişirme yöntemleri Avrupa'ya göre çok daha hızlı ve yakıt açısından daha verimliydi. Çin'deki sobaların tasarımı hem yemek pişirme hem de ev ısıtma açısından Avrupa'daki sobalardan ve özellikle açık ocaklardan çok daha verimliydi. Guangdong'a ilişkin hesaplamalarımdaki bu farklara yönelik, ancak etkilerini hafife alacak şekilde bazı düzeltmeler yaptım (bkz. Ek C).[109]

İkincisi, Çin'deki (her ailenin avlusunda veya avlunun yakınında küçük ağaç kümeleri bulunmasıyla ve birleştirilmiş orman parsellerinden odun toplanmasına bağlı olunmasıyla öne çıkan) genel ağaç yetiştirme ve yakacak odun toplama modeli, nakliye maliyetlerinin minimum düzeyde olduğu anlamına geliyordu. Bu nedenle, orman zemininde bırakılacak ve Avrupa'da olsa israf edilecek ince dalların ve diğer küçük yanıcı

108 Fransa'nın nüfus istatistikleri McEvedy ve Jones'tan (1978, s. 59) alınmıştır.

109 Soba tasarımı, tavada yemek yapma ve pişirme işleminin yakıt verimliliğini etkileyen diğer hususlar için, bkz. Anderson 1988, s. 149–51, 154. Ayrıca bkz. Ek C, s. 308–9.

malzemelerin toplanması faydalı oluyordu. Bu farkın boyutunu bilmemin hiçbir yolu olmadığı için hesaplamalarıma dahil etmeyeceğim fakat bu fark, Çinli çiftçi ailelerinin kaynaklardan en iyi şekilde yararlanmak ve daha yoğun bir nüfusun ekolojik maliyetlerini dengelemek için (çoğunlukla kadın ve çocuklardan temin edilmek üzere) biraz fazla işgücü kullandığı genel modele uymaktadır.[110] (Büyük orman parsellerinin yetersiz olması, Çinli elitlerin büyük arazi parsellerini düşük yoğunluklu kullanımlara tahsis etmek için pek çok başka yerleşik toplumların baskın gruplarına göre daha az çaba harcadığı başka bir modele de uymaktadır.[111] Sonuçta daha fazla verimlilik elde edilmişti fakat daha sonra Avrupa için *geri kalmışlığın avantajları* haline gelecek olan gevşek kaynaklar daha azdı).

Üçüncüsü, subtropikal Lingnan'da her ağacın yıllık büyümesi neredeyse kesin olarak Fransa'dakinden daha fazlaydı. Bu fark tahmin edilip hesaplamalara eklenebilirdi ancak ben öyle yapmadım. Bu yaklaşım, karşılaştırmaların Avrupa'ya değil Çin'e karşı önyargılı olduğuna hükmetmenin bir diğer yoludur.

Dördüncüsü ve belki de en önemlisi, Çinli çiftçi aileleri yakıt arzının çoğunu odundan değil, mahsul artıklarından sağlıyordu. Böylelikle, Fransa'da her bir hektar ormanın tarım arazisine dönüşmesi yakıt arzında topyekûn bir kayıp anlamına gelirken, Çin'de sürülen arazi yakıt üretmeye devam ediyordu. Mahsul artıklarının yakılmasının çevresel maliyetleri vardı elbette ancak büyük bir sorun teşkil etmiyordu. Azot akışına yönelik tahminlerimiz çok önemli bir sorun olmadığını gösterse de mahsul artıklarının yakılması toprağa geri dönecek olan (solucanlar, bakteriler ve mantarlar bitki maddelerini bitkilerin erişebileceği besinlere ayırdıkça) organik maddelerin kaybına yol açtı. Boyutu hesaplanamayan ancak daha ciddi bir diğer sorun da mahsul artıklarının toplanmasının, rüzgar erozyonu nedeniyle toprak kaybını artırmasıydı. Bu durum Lingnan'dan ziyade Kuzey Çin'de daha ciddi bir sorun teşkil edebilirdi; çünkü Kuzey Çin'in toprağı daha hafifti ve hasat mevsimi ile toprağı tutacak kadar güçlü köklere sahip bitkilerin tekrar boy vermesi arasında çok daha uzun bir

110 Bu ağaç yetiştirme modeli ve Avrupa'dakinden farkı için, bkz. Menzies 1996, s. 663, 667.

111 Böyle bir genelleme, Qing Hanedanlığını kuran Mançu fatihlerinden çok, etnik Çinli elitlerle, tüccarlarla ve toprak sahipleriyle ilgilidir; ancak Mançu'ların sayısı Pekin ve Mançurya dışında hiçbir zaman çok fazla olmadı. Üstelik pek çok Mançu, kültürel olarak daha az savaşçı hale gelip avcılığı ve biniciliği terk ederken, çok az sayıda Han Çinlisi avcılığı veya ata binmeyi benimsedi.

zaman vardı. Mevcut amaçlarımız doğrultusunda Lingnan'daki bu maliyetleri görmezden geleceğim ve bu uygulamanın, bölgenin yakıt ihtiyaçlarını karşılamadaki değerini tahmin etmeye devam edeceğim.

Yeşil Devrim'den önce pirinç bitkisinin (ve diğer küçük taneli bitkilerin) ağırlığının yarısından azı yenilebiliyordu. Mahsul artığı miktarını, pirinç bitkisi üretimine eşit olduğunu varsaydığımız takdirde kesinlikle olduğundan fazla göstermeyeceğiz. Ancak bu artıkların bir kısmı çiftlik hayvanlarını, özellikle domuzları beslemek için de kullanıldı. 1920'lerden önce Çin'in herhangi bir bölgesindeki çiftlik hayvanlarına dair bir sayı veremesek de (aslî et kaynağı olan) domuz sayısının insan sayısına oranının pek değişmediğini söylemek mümkündür. Bu da bize, yirminci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar geriye doğru rakam tahmini yapma imkânı sunmaktadır. Esas olarak iş için kullanılan diğer çiftlik hayvanlarının insan başına sayısının yirminci yüzyılda yaklaşık Kuzey Çin'deki kadar olduğunu varsaydım Lingnan köylüleri kuzeylilere göre çok daha küçük arazilerde tarım yaptığından, bu tahmin (neredeyse) kesinlikle abartılıdır. (Kaynaklar, varsayımlar ve hesaplamalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Ek B).

Bu yöntem Lingnan'ın (Robert Marks'ın yeniden yapılandırdığı haliyle) 1753 yılındaki gıda üretimine uygulandığında, yakılmaya hazır mahsul artıklarının kişi başına en az 0,08 tke yakıt teşkil edeceği veya Asya Kalkınma Bankası'nın bugünkü minimum ihtiyaca yönelik tahmininin yaklaşık dörtte birini oluşturacağı sonucuna varılmaktadır; kişi başına 0,16 tke ise çok daha olası bir rakamdır. (On sekizinci yüzyıl köylülerinin günümüzde gerekli olandan çok daha fazla yakıt kullanmış olmaları pek olası değildir; kullandıklarını ve bu nedenle de korkunç bir yakıt kriziyle karşı karşıya kaldıklarını varsaymak paradoksal olacaktır.) Bu tahminin az da olsa hâlâ yukarı yönlü yanlılık içermesi ihtimaline karşı tahıl, tatlı patates ve fasulye dışında kalan mahsullerin ekildiği arazilerden toplanan mahsul artıklarını tamamen göz ardı ettim. Marks, 1753 yılında Lingnan nüfusunun tükettiği bütün gıdanın, toplam ekili arazinin %30'u kadar küçük bir alanda yetiştirilmiş olabileceğini tahmin etmektedir. Bu nedenle, Marks'ın verim tahminlerinin yarı yarıya azaltılması gerektiği gibi beklenmedik bir durumda bile, Lingnan'da başka mahsullere tahsis edilen arazi miktarı toplam ekili arazinin %40'ından fazla olmalıdır. O arazilerden toplanan mahsul artıklarının göz ardı edilmesi ise mahsul artıklarından elde edilen ısıya yönelik tahminlerde iyimserlik adına gereksiz düzeltmeler yapmak anlamına gelir.

Şimdi 1753 ve sonrasına ait yakıt arzına geçebiliriz. Rakamlara Lingnan'da yirmi yıllık aralıklarla artan nüfus ve uygun sayıda hayvan eklenerek, daha fazla araziyi tarıma ayırmanın, nüfusun gıda ihtiyacını karşılamaktan başka bir işe yaramadığı (yanlış bir şekilde) varsayılarak ve yok olan ormanlara ilişkin yukarıda hesaplanan rakamlar kullanılarak Tablo 5.2 ve Tablo 5.3 oluşturulmuştur. Tablo 5.2'de, Lingnan'da kişi başına potansiyel yakıt arzının nasıl değiştiği gösterilmektedir. Her yıl, yalnızca ormanlık alanlardan sürdürülebilir verim alındığı takdirde ve mevcut mahsul artığı miktarı ile ev ısıtmakta ve yemek pişirmekte kullanılan minimum yakıt miktarı arasındaki farkı kapatmak için gereken yakıt miktarı başka kullanımlardan çıkarıldığı takdirde, başka kullanımlar için ne kadar odun kaldığı Tablo 5.3'te gösterilmiştir.

TABLO 5.2

Kerestenin Başka Kullanım Alanı Olmadığı Takdirde
Kişi Başına Toplam Yakıt Arzı

1753	1,75	1813	0,99
1773	1,45	1833	0,83
1793	1,19	1853	0,70

TABLO 5.3

İç Yakıt İhtiyacının Üzerindeki Kereste Arzı

	Ormanlık Alan (ha)	Yakıt için gereken ormanlık alan (ha)	Kalan ormanlık alan (ha)	Kişi başına yakıt dışı kereste (ton)
1753	15.500.000	1.650.000	13.850.000	2,85
1773	14.220.000	1.675.000	12.545.000	2,25
1793	13.100.000	2.260.000	10.840.000	1,73
1813	11.800.000	2.469.000	9.331.000	1,32
1833	10.700.000	2.956.000	7.744.000	1,00
1853	9.580.000	3.339.000	6.241.000	0,74

Bu rakamlar her ne kadar kesin olmasalar da çok önemli iki noktayı göstermektedirler. Bir yandan, kaynakların verimli kullanıldığı bir ekonomide bile nüfus artışının kereste stoklarını ne kadar hızlı tüketebileceğini görüyoruz. Tablo 5.3'teki *yakıt dışı* kerestenin pek çok bina, at arabası, tekne ve diğer temel ihtiyaçlar için kullanıldığını hatırladığımızda, herhangi bir sektörün (ağartıcı ve boya üretimi için yakıt kullanan tekstil sektörünün bile) büyümesi için gereken enerji kaynaklarının hızla azaldığı açıktır. Dolayısıyla görünen o ki piyasada satılan el işi ürünlerinin artması nüfus artışını desteklerse, aynı güçler *çalışkanlık devrimi*nin bir sanayi devrimine yol açabileceği ekolojik farkı, fosil yakıtlara ve/veya ithal ana ürünlere büyük bir dönüş olmadığı takdirde eninde sonunda kapatabilir. Geriye dönüp bakıldığında daha fazla nüfus artışını, kişi başına gelir artışını veya tarımdan çıkışı ciddi şekilde kısıtladığı görülen ekolojik bir darboğazın eli kulağındaydı.

Diğer yandan bu rakamlar, 1853 gibi geç bir tarihte bile bir Malthus felaketinin an meselesi olduğunu göstermez. Lingnan'ın durumu, (Batı Avrupa'nın en ormansız bölgesi olmayan) Fransa'nın çok daha önce karşılaştığı durumdan daha iyiydi. 1550 yılı dolaylarında Fransa'da kişi başına 2,3 tke potansiyel yakıt arzı veya temel yakıt ihtiyacının üzerinde, kişi başına 3,6 ton hasat edilebilir odun vardı. 1789 yılına gelindiğinde bu arz fazlasının neredeyse tamamı yok oldu. Şayet hasat edilebilir odunun tamamı yakılsaydı, kişi başına yakıt arzı 0,64 ton olacaktı. Yakıt tüketimi Braudel'in tahmini doğrultusunda kişi başına 0,5 tke olarak devam etseydi, diğer kullanımlar için ise kişi başına yaklaşık 0,29 ton odun kalacaktı. Çin'in daha yoğun nüfuslu bazı bölgeleri bile, ağır ekolojik sorun yaşamak bir yana, ekonomik açıdan Avrupa'nın benzer bölgelerine göre daha iyi durumdaydı.

Son olarak Kuzey Çin'i de değerlendirmemiz gerekiyor. Bu kuru tarım bölgesi, çeltik tarımının avantajlarından mahrumdu ve dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Çin'in başkentini doyurmanın yükü oldukça ağırdı. 1900'lere gelindiğinde Kuzey Çin'in büyük bölümü ekolojik felaket bölgesiydi ve bu durumun uzun süre devam ettiği varsayıldı. Ling Daxie'nin verdiği, 1700 yılına ilişkin rakamlar, Çin'in kuzeyindeki Shandong ve Henan vilayetlerinin ciddi şekilde ormansızlaştırıldığını göstermektedir (ormanlık alan oranı sırasıyla %1,3 ve %6,3'tü). Tamamı Kuzey Çin makro bölgesinde yer alan üçüncü vilayet olan Zhili %22,7'lik ormanlık alan oranıyla, bir kısmı Kuzey Çin'de yer alan Shanxi vilayeti

ise %18,8'lik ormanlık alan oranıyla çok daha iyi durumdaydı. Ancak durum yine de endişe verici boyuttaydı.

Genel olarak, Kuzey ve Kuzeybatı Çin makro bölgeleri Çin'in en ağır ekolojik sorunlar yaşayan bölgeleriydi. Kuzeybatı Çin'in nüfusu seyrek olduğundan, bu bölgenin ağırlaşan sorunlarını (yerel olarak, önemli oldukları için) göz ardı edeceğiz ve çok daha kalabalık olan komşusu Kuzey Çin'e odaklanacağız. 3. Bölümde gördüğümüz üzere, gıda üretimi için gittikçe daha çok araziye ihtiyaç duyulduğundan, Kuzey Çin, 1750-1900 yılları arasında gıda dışı mahsul üretiminin hem mutlak anlamda hem de kişi başına azaldığı tek Çin makro bölgesidir. Ancak Kuzey Çin'de bile 1800'lerdeki genel manzara aynı ölçüde can sıkıcı değildi.Yaşam standartlarını yükseltme beklentileri sınırlıydı, ancak istikrarlı yaşam standartları ve devam eden nüfus artışı ekolojik açıdan hâlâ makul düzeydeydi.

1696 yılında Büyük Kanal'ı baştanbaşa gezen Fransız misyoner Du Halde, Kuzey Çin'in en ormansız vilayetinin en yoğun nüfuslu bölgelerinden biri olan Güney Shandong'daki geniş ormanlardan bahsetmiştir.[112] Ve on sekizinci yüzyılda, (Du Halde'nin bahsettiği ormanların civarında bulunan) Yanzhou yakınındaki bölgeden, Linqing'deki imparatorluk tuğla fabrikasına giden odun, kanal vasıtasıyla gönderilmeye devam edildi. Gönderilen odun miktarı az olsa da Shandong bölgesinin Ling'in verdiği rakamların yansıttığı kadar ormansız olmadığını göstermektedir.[113] 1793 gibi geç bir tarihte bile, Pekin'deki bir İngiliz misyonunun üyesi olan George Staunton bu konuda karışık bir tablo sunmaktadır. Kuzey Çin ovasının büyük bölümünde ağaçların *seyrek bir şekilde dağıldığına*[114] dikkat çeken Staunton, bazı yerlerde, genellikle mezarlıkların yakınında büyük koruların bulunduğunu da ifade etmiştir.[115] Staunton genel olarak, kırsal kesimde yaşayan Kuzey Çinlilerin, yoksul olmalarına rağmen temel ihtiyaçlardan yoksun olmadıklarını düşünüyordu. Ayrıca, külü gübre olarak kullanmak üzere yakılan Kuzey Çin sorgumunun köklerinin, *yakıtın kıt olduğu zamanlarda* evlerde yakıldığına da dikkat çeker.[116] Staunton son olarak, Kuzey Çin'deki Büyük Kanal'ın, kıyılarını güçlendirmek için dikilen

112 Pomeranz 1993, s. 134.
113 Xu Tan 1986, s. 138.
114 Staunton 1799, cilt I, s. 279, cilt II, .s 46.
115 A.g.e, cilt I, s. 266; cilt II, s. 46, 169.
116 A.g.e, cilt II, s. 138, 141.

söğütlerle ve başka ağaçlarla boydan boya kaplı olduğunu söyler.[117] Bu ağaçlar, sayısal açıdan önemli olmasalar da yakıt sıkıntısının o dönemde henüz kritik düzeye ulaşmadığını göstermektedir; ancak insanların gerçekten çaresiz kaldığı yirminci yüzyılda, böyle ağaçları yasadışı kesilmekten korumanın imkânsız olduğu anlaşıldı.[118]

Bu konuda yapılacak her nicel tahmin kabataslak olacaktır, ancak yirminci yüzyıla ait verilerden geriye doğru giderek bazı makul tahminler yapılabilir. Örnek bölge olarak, Güneybatı Shandong'da yer alan ve 1880 yılındaki toplam nüfusları yaklaşık 5.000.000 olan 27 bölge seçtim. Kuzey Çin'in bu kısmı, 1930'larda Çin'in en ağır yakıt kıtlıklarından birini yaşamıştı. Öyle ki kişi başına yılda 0,09 tke yakıt arzıyla bu kıtlık, günümüz Bangladeş'inin veya Sahel'inin en kötü bölgelerinde yaşanan kıtlıktan bile daha kötüydü.[119] Yani bu bölgenin bile, Staunton'ın anlattıklarından da anlaşıldığı üzere, 1800'lü yıllarda hayli yaşanabilir bir yer olması dikkat çekicidir.

Kabataslak fakat çok temkinli tahmin teknikleri o tarihte bu bölgede, yılda 0,62 tke yakıt arzı olduğunu gösteriyor. Bu rakam, Braudel'in aynı dönemde Fransa'daki enerji kullanımına ilişkin tahminlerinin yaklaşık %20 üzerindedir ve asgari geçerli arza ilişkin güncel tahminlerin neredeyse iki katıdır. Bu yakıt arzının %40'ından fazlası mahsul artıklarından geliyordu fakat 1800'lerde bölgenin hâlâ %13'ü ormanlıktı.[120] Bu durum, endüstriyel büyüme bir yana, başka kullanımlara da (örneğin

117 A.g.e, cilt II, s. 142.

118 Yirminci yüzyıldaki yakıt kıtlığı ve yasadışı ağaç kesimi hakkında bilgi için, bkz. Pomeranz 1993, s. 124-25, 143-45.

119 Pomeranz 1993, s. 125; Pomeranz 1988, Ek F.

120 Bkz. Ek C. Ormanlık alanlara dair rakamlar, Ling'in vilayetin tamamı için (1983) verdiği rakamlardan önemli ölçüde yüksektir, ancak aşırı yüksek olabilmesinin yalnızca iki yolu vardır. Dönüm başına mahsul verimini olduğundan çok daha fazla tahmin etseydim, bu yollardan birini seçmiş olurdum; ancak bu durum, ekolojik felakete yol açan ve teknolojik açıdan etkileyici olmayan on dokuzuncu yüzyıl veriminin, hızla büyüyen nüfustan bile çok daha hızlı artması gibi beklenmedik bir sonuca varmayı gerektirirdi. Buğdaya ve sorguma yoğunlaşan (yirminci yüzyılda olduğu gibi) ve az miktarda tütün ve pamuk bulunan bu bölgedeki gıda dışı mahsullerin ekildiği arazi miktarını önemli ölçüde eksik tahmin etmiş olduğumda da diğer yolu seçmiş olurdum. Bu yol daha olasıdır (3. bölümde Kuzey Çin'de on sekizinci yüzyılın sonlarında, yüz yıl sonrasına göre daha fazla pamuk yetiştirildiğini ileri sürmüştüm), ancak ormanlık alanlara dair verdiğim rakamların bu nedenle yanlış olması, yakıt için düşündüğümüzden daha fazla mahsul artığı bulunduğu ve 1800'lerde Çin'in benim ileri sürdüğümden daha müreffeh olduğu anlamına gelir.

güneşte kurutulmuş tuğlanın yoğun olarak kullanıldığı kırsal konutlara da) çok fazla odun bırakmadı. Mahsul artıklarının yakılması, uzun vadede erozyonun artmasına ve (özellikle, sonraki yıllarda ormansızlaşmanın artması ve su tablasının azalmasıyla birlikte) topraktaki besin maddelerinin kaybolmasına yol açtı. Ancak 1800'lerden itibaren genel durum Batı Avrupa'nın büyük bölümünden daha kötü değildi.

Dolayısıyla, yoğun nüfusa rağmen Çin'in arazi sıkıntısı 1800'lerde Avrupa'nın veya Japonya'nın yaşadığı sıkıntıdan çok daha ağır değildi. Ve ağaçlar ve toprak açısından bakıldığında, Çin'deki gerileme hızı on sekizinci yüzyılda Batı Avrupa'da görülen gerilemeden daha yavaştı.

Avrupa'nın başka bölgelerde daha büyük bir ekolojik tamponu olabilirdi. Örneğin, Doğu Asya'da daha fazla çoklu ekim yapılması, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında kuzey yarıkürede sıcaklıklar düşük olunca (yani beklenmedik bir güneş enerjisi eksikliği yaşandığında) bölgeyi daha zayıf hale getirdi.[121] Avrupa'da ise hâlâ ekilebilir araziler haline getirilecek kadar iyi sulanan büyük miktarlarda otlak ve mera vardı. Rus toprakları dışında kalan Avrupa'ya 1700-1850 yılları arasında eklenen tarım arazilerinin hemen hemen üçte ikisi bu meralardan edinildi. Demografik ve kurumsal tarih kaynakları, bu dönüşümün büyük bölümünün 1800'den sonra gerçekleştiğini göstermektedir. Fakat Çin'de (veya daha doğru bir ifadeyle Çin Orta Asyası'nda), geri kalan otlakların çoğu yarı kuraktı ve ilave tarım arazilerinin neredeyse tamamının, ormanların temizlenmesiyle veya su altındaki arazilerin ıslahıyla kazanılması gerekiyordu.[122] Dolayısıyla, suyun bol olması (bir orijinal kaynaklar meselesi olarak) Avrupa'ya yaşadığı arazi sıkıntısıyla başa çıkma hususunda alan açtı.

Arazi ve su sorunları başka şekillerde de birbiriyle bağlantılıydı. Dalların, mahsul artıklarının gibi şeylerin dikkatli bir şekilde toplanması Çin'de yakıt kıtlığını çözmenin yanı sıra, daha az arazi temizlenmesini sağlamış ve daha fazla ağacı kesilmekten kurtarmış olsa da başka açılardan o kadar yararlı olmadı. Ormansızlaşma nihayetinde toprak erozyonuna ve sel tehlikesine yol açtı. Erozyon, daha önce de belirttiğimiz üzere, on sekizinci yüzyılda Çin'de, Avrupa'dakinden daha kötü sonuçlara yol açmadı ancak sellerin sonuçları ağır oldu. Ormansızlaşma

121 Marks 1997, s. 224.

122 Avrupa'ya ait rakamlar için, bkz. Richards 1990, s. 164.

ayrıca toprağın kurumasına da neden oldu (çünkü ormansızlaşan bölgeler daha az yağış alır ve topraktan ve güneşe maruz kalan küçük bitkilerden daha fazla buharlaşma olur). Özellikle Kuzey Çin, Kuzey Avrupa'dan çok, bazı Akdeniz ve tropikal bölgelerdekine benzeyen yüksek mevsimsel yağış ve kuraklık modeline sahipti.[123] Kuzey Çin'in ormanları yok oldukça bu model daha da kötüleşti. Üstelik lös toprak kuruyunca, güçlü kılcal hareket yoluyla bitkilere alttan ilave besin sağlayamaz hale gelir. Hepsinden önemlisi, ormansızlaşmanın çok ihtiyaç duyulan rüzgar perdesi bitkilerini yok etmesi nedeniyle, çok hafif olan löslü toprak erozyona karşı savunmasız kalır. 1930'larda yaşanan toz çanağı[124] sırasında Büyük Amerikan Ovaları'nda kaybedilen toprağın da büyük kısmı löslüydü.

Dolayısıyla, Avrupa'nın yakıt kıtlığıyla başa çıkma yöntemi (kömürün yaygınlaşmasından önce bile) diğer çevre koruma türleri açısından Çin'in yönteminden daha iyiydi. Ancak altını çizmek gerekir ki bunun nedeni, Avrupalıların ağaç örtüsünü bilinçli olarak koruyup toprağın kurumasını önlemeye çalışmaları değildir. Böyle girişimler Avrupa'nın (ormansızlaşmanın iklim üzerindeki etkilerinin çok daha belirgin olduğu) tropik bölgelerinin birkaçında başlamış olsa da kısmen Çin ve Hint kaynaklarından öğrenilen bu fikirler, Avrupa'da çok sonraları etkili oldu. On sekizinci yüzyıl Avrupa'sında ağaçların sınırlı ölçüde korunması, yalnızca inşaat (özellikle gemi inşası) ve yakıt için yeterli kerestenin sağlanmasını amaçlıyordu.[125]

Su kıtlığı 1800'lü yıllarda Kuzey Çin'de ciddi bir sorun halini almış olabilir, ancak elimizdeki bilgiler kesin bir sonuca varmamıza izin vermiyor. Son iki yüzyılda su tablasında hızlı ve tehlikeli bir düşüş yaşandı. Hatta günümüzde Kuzey Çin'in pek çok şehri hem su kıtlığı, hem de ciddi arazi çökmesi sorunlarıyla karşı karşıyadır.[126] Ancak on sekizinci yüzyılın sonlarında bu sorunlar muhtemelen henüz kritik düzeye ulaşmamıştı.

123 Bkz, Hsieh 1973'teki I-17 ve I-23 haritaları; bu haritalar Kuzey Çin'in çoğu bölgesindeki yıllık ortalama yağış miktarının yaklaşık 500 milimetre olduğunu, bunun 250 milimetresinin yalnızca Temmuz ve Ağustos aylarında, en fazla 150 milimetresinin ise Ekim'den Nisan'a kadar yağdığını göstermektedir. Kuzey Avrupa ile karşılaştırma için, bkz. Wallen 1970, s. 63, 114, 162–92, 227–39.

124 Bkz. Dust Bowl. 1930'dan 1936'ya, bazı bölgelerde ise 1940'a kadar süren şiddetli toz fırtınalarının Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'nın topraklarına ağır ekolojik ve tarımsal zarar verdiği dönem. (Ç.N.)

125 Grove 1995, s. 56–59, 155, 199 ve muhtelif sayfalarda.

126 Smil 1994, s. 38–49; China News Digest, 21 Mayıs 1998.

Kuzey Çinli köylüler, özellikle pamuk yetiştirmek istediklerinde daha derin ve daha pahalı sulama kuyuları açmayı gerekli görüyordu. (Uzun vadede bu kuyular durumu elbette daha da kötüleştirdi.)[127] Ancak, Pekin'in hemen güneyinde yer alan bölgenin 1771 yılındaki durumunu inceleyen bir araştırmada, 1420 yılından kalma ve neredeyse hiç değişmemiş 117 kaynak ve 5 büyük göl bulundu.[128] Shandong'un başkenti Jinan yakınında ve Güneybatı Shandong'da yüzey suyunun yok olması da aslında on dokuzuncu yüzyılın sonlarına ve özellikle yirminci yüzyıla ait bir olgudur. 1839 tarihli bir valilik atlasında, Licheng ilçesinde bulunan 7 göl, 150 kaynak, 11 kuyu, 14 gölet ve 18 su bendi listelenmiştir. Atlasta, ilçenin meşhur 72 kaynağından ikisinin kuruduğundan da söz edilmiş ve daha eskiden kaydedilen ancak sonradan kuruyan 7 kaynak ve 2 göl daha olduğu belirtilmiştir. (Bölgeye ait önceki atlas 1785'te derlenmişti.)[129] Bu veriler su tablasında az, fakat sert olmayan bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Ancak 1920'lere gelindiğinde, her açıdan çok daha ayrıntılı olan bir Licheng ilçe atlasında yalnızca 5 göl, 40 kaynak, 5 gölet ve 4 dereden bahsedilmiştir. Atlasta özellikle, meşhur 72 kaynağın yarısından azının (1839'da 70'i hâlâ aktifti) o yıllarda da var olduğu belirtilmiş ve kuruyan ya da önemli ölçüde küçülen çok sayıda başka su kaynağı listelenmiştir.[130] Dolayısıyla, on sekizinci yüzyılda su kuyularıyla ve azalan su tablasıyla ilgili sorunların, 1850 yılından sonra hızla ağırlaşacak bir sorunun erken ve hafif bir işareti olması muhtemeldir.

Bununla birlikte, geçmiş tecrübelerimizden yararlanarak söyleyebiliriz ki Çin'in ve Avrupa'nın ekolojik ve ekonomik sorunları arasındaki bağlantıda bazı önemli farklar vardır. (Doğu Asya'ya kıyasla) yoğun olmayan tarımı ve (keten üretiminin artmasını, daha dikkatli yakıt toplanmasını ve mahsul artıklarının kullanılmasını engelleyen) sınırlı işgücü arzı göz önüne alındığında Avrupa'nın, elyaf ve kereste tedarikini kendi sınırları içinde artırma şansı çok azdı. Hatta belki de gıda arzını on dokuzuncu yüzyıldaki nüfus artış hızına yetişecek oranda artırma şansı bile yoktu. Ancak bu eksikliklerin (önce pamuk, guano, şeker, ahşap gemiler ve denizcilik

127 Pan 1994, s. 57–59.

128 Zuo ve Zhang 1990: 476. Ancak bu bölge, büyük kısmı imparatorluk koruması altında olması nedeniyle alışılmadık bir örnek teşkil ediyordu.

129 Jinan Fuzhi 1839: Juan 6. Yok olan suya dair bazı referanslar için, bkz. 6:24a–b, 6:32a, 6:33b, 6:35a, 6:36a–b, 6:40b ve 6:42b.

130 Xuxiu Licheng Xianzhi: Juan 10–12; 72 kaynakla ilgili bilgi için, bkz. 10:44a.

malzemeleri, daha sonra ise tahıl, et ve kerestenin) uzun mesafeli ticaret yoluyla giderilmesinin mümkün olduğu anlaşıldı. Çin ve Japonya bu ihtiyaçların çoğunu emek yoğun yöntemlerle ve iç ticaret yoluyla, kendilerini de ağır bir ekolojik sıkıntıya sokmadan ülke içinde karşıladı. Ancak uzun vadede Çin bunu su kaynaklarının emniyet payını azaltma ve belki de soğuk havaya karşı kırılganlığını artırma pahasına yaptı. Bunlar ticaretle de günümüzde mevcut olan hiçbir teknolojiyle de çözülecek sorunlar değildi.

Çin'in çevre bölgelerinin zayıf ekolojik emniyet payı, bu sorunların yönetilmesine yardımcı olan devletin yeterliliğinde veya kararlılığında yaşanacak zaaflara karşı o bölgeleri savunmasız hale getirdi ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ciddi bir zafiyet yaşandı. Uzun zamandır kendi su kontrolünü ve diğer ekolojik yükümlülüklerini yönetmesi beklenen zengin Yangzi Deltası bu zafiyetten hiç etkilenmemekle birlikte, devletin yeni sorunlarına ve yeni yönelimine eşlik eden on dokuzuncu yüzyıldaki iç savaşlardan ve afyon ithalatının artmasından çok etkilendi.[131]

Son olarak, yoğun tarım ve yakıt toplama işiyle uğraşan ve bu işlerden geçinen insanların bu yollardan geçerken yaşadığı sorunları tespit etmenin ve değiştirmenin kolay bir yöntemi yoktu. Aynı sorunları Avrupalılar da yaşamıştı fakat sömürgeler, teknoloji ve kimya sayesinde bu sorunları çözdüler.[132] Çağdaş koşullar altında bile, Çin nüfusunu ihracata yönelik sanayiye kaydırmanın ve daha fazla ana ürün ithal etmenin çok zor olduğu kanıtlandı. Bunun nedeni yalnızca ilgili insan sayısının çok fazla olması değil, bu *arz fazlası* işçilerin çoğunun, proto-endüstrideki *arz fazlası* işçilerin aksine, tarımsal üretim açığını daha da artırmadan fabrikalara taşınamamasıdır.

Kısacası, Batı Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyıldaki ekolojik gerilemesini durduracak değişikliklerin hiçbiri Çin'de uygulanmadı. Ortak kullanılan araziler, üç tarla sistemi veya at binmeyi seven soylulara tahsis edilmiş meralar gibi son derece verimsiz arazi kullanım modellerinde dolaylı bir

131 Pomeranz 1993, 3. ve 5. bölümler.

132 Sugihara'nın (1997) aynı olguyu daha iyimser bir şekilde okuyarak ileri sürdüğüne göre; Batı teknolojilerinin, sonradan gerçekleşen Doğu Asya mucizesinden geriye kalan büyük nüfus kitlelerince benimsenmesi, o zamana kadar yaşam standardı en zengin Batı ülkeleriyle rekabet edebilecek düzeyde olan tek bir ülke (Japonya) ortaya çıkarmakla birlikte, Avrupa dışı dünyanın geri kalanında yaşayan milyonlarca insana benzersiz yararlar sağladı ve yirminci yüzyılda dünya GSYH'sinde Batı'nın büyümesinden daha fazla toplam büyümeye imza attı.

gevşeme yoktu. Yüzyıllardır kullanılan (toprağın derinden sürülmesi erozyonu geciktiren) ağır demir pullukların yaygınlaşmasından da ağaçlandırma için gereken fikir ve tekniklerin ithal edilmesinden ve geliştirilmesinden de hiçbir kazanç elde edilmedi. Sınır bölgelerindeki çiftçilerin alternatifi sanayi şehirleri de Amerika kıtası da değildi. Ayrıca 2. Bölümde gördüğümüz üzere gümrük vergileri, proto-endüstriyel Yangzi Deltası'na daha çok para kazanmak için gelen göçmenlerden çevre bölgelerin elde edebileceği sınırlı yardımları daha da azalttı. Ne odunun yerini alacak bir kömür üretimi, ne de Yeni Dünya'dan gelen yoğun arazi kullanımına dayalı mallar vardı. Çin'in nüfusu 1800-1850 yılları arasında Avrupa nüfusundan daha yavaş artmış olsa da (1750'den 1850'ye kadar hemen hemen aynıydı), bu artış Yangzi Deltası'na önemli ana ürünler ihraç eden Kuzey Çin ile Orta ve Yukarı Yangzi bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Bu nedenle, Çin'in 1800 yılı dolaylarında (kısmen elyaf konusunda kendi kendine yeterken) ekolojik olarak Avrupa'dan daha kırılgan hale gelmesini ve arazi yönetiminde gerçekleştirilmesi kolay iyileştirmeler hususunda da nüfus çıkışının hedefi ve ana ürünlerin kaynağı olan Amerika kıtasındakine eşdeğer uygulamalar hususunda da kurumsal gevşeme olmamasını bir araya getirdiğimizde, ani bir farkın ortaya çıkması çok daha az şaşırtıcı olur. Avrupa'nın durumu istikrara kavuşurken, 1800'lü yıllarda Avrupa'dakinden çok da kötü olmayan ekolojik durumun Çin'in bazı bölgelerinde, özellikle merkez bölgelerde nasıl daha hızlı kötüleştiğini görebiliyoruz. Diğer yandan, (bazıları yeni teknoloji sayesinde, bazıları çağa ayak uydurarak, bazıları da Yeni Dünya'dan beklenmedik bir şekilde edinilen) birden çok yardım kaynağı olmasaydı Avrupa'nın da çok az ekonomik dönüşüm gerçekleştirebileceğini ve çok fazla çevresel felaket yaşayabileceğini düşünmek mümkündür.

Bu bağlamda, kimi bakımlardan İngiltere'den ziyade Çin'in ve Japonya'nın bazı bölgelerine benzeyen bir Batı Avrupa örneği olan Danimarka'yı yeniden incelemek anlamlı olacaktır. On altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar hem donanmasını hem de ticaret filosunu (ormanlarının yok olması pahasına) hızlı bir şekilde büyütmesine ve denizaşırı ticaret ve sömürgeleştirme için Anglo-Hollanda modeline göre şirketlere ruhsat vermesine rağmen Danimarka, denizaşırı yayılmadan pek bir şey kazanç elde edemediği gibi arazi, yakıt ve toprak verimliliği sorunları on sekizinci yüzyılda ciddi boyutlara ulaştı. Ancak Danimarka, ekolojisini iç önlemlerle istikrara kavuşturma hususunda Avrupa'nın çoğu ülkesinden daha başarılı oldu. Toprağı kireçleme seferberlikleri, kumulların ıslahı,

su yolları açma, sistematik orman yönetimi, büyük miktarlarda yonca ekimi sayesinde dönüştürülebilir tarım gibi önlemler bunlardan bazılarıdır. Tabii bunlar emek yoğun önlemlerdi (Kjaergaard *oldukça* ihtiyatlı bir yaklaşımla, kırsal işçilerin kişi başına çalışma saatlerinde %50'lik bir artış olduğunu tahmin etmektedir)[133] ve çoğu durumda (on sekizinci yüzyılda Danimarka'da hâlâ yaygın bir uygulama olan) köylülerin zorla çalıştırılmasını gerektiriyordu.[134]

Her ne kadar bu çabalar tarımsal refahı yeni ve ekolojik açıdan daha sağlam bir temele oturtsa da Danimarka'da 1500-1800 yılları arasında, şehirlerde yaşayan nüfusta hiçbir artış görülmedi ve proto-endüstrinin büyümesi sınırlı kaldı.[135] Cam da dahil olmak üzere, yoğun yakıt gerektiren bazı ürünlerin neredeyse tamamı nakliye sorunlarına rağmen ithal ediliyordu.[136] Danimarka, makul miktarda sermayeye ve yeterli ulaşım imkânlarına sahip olmasına, Avrupa bilimine katkılarda bulunmasına ve sanayileşme için kültürel açıdan kendisine benzeyen pek çok örnek yakınında olmasına rağmen bu yapı on dokuzuncu yüzyıla kadar devam etti. Dahası; çiftçiliğe, yakıt tasarrufuna ve arazi yönetimine yönelik bu emek yoğun yaklaşımlar işgücünün fiziksel verimliliğinde uzun vadede önemli bir düşüşe yol açmasına rağmen, işgücü büyük oranda tarımda yoğunlaşmaya devam etti. Kjaergaard'ın tahminine göre, 1500-1800 yılları arasında (yakıt gibi ithal ürünlerin masraflarını karşılamak için %100'ün üzerindeki payın satılması gerektiğinden) tarımsal üretimde en fazla %100'lük artış yaşanırken, işgücü girdileri %200'ün üzerinde arttı.[137] (On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Danimarka'da işgücü getirisinin artma nedeni ilk başta fiziksel verimliliğin artmasından ziyade, komşularının gittikçe endüstriyelleşmesi ve bundan dolayı Danimarkalıların satın alacağı tarım ürünlerinin fiyatının artmasıydı).

Bu nedenle, kırsal işgücünün yoğunlaşması sayesinde benimsenen ekolojik olarak kendi kendine yeterliliğe ulaşma yolu, yirminci yüzyılın kimyası

133 Kjaergaard 1994, s. 151. Aslında Kjaergaard, çalışma haftasında %50'lik olası bir artış ve yıllık çalışmada daha fazla çalışma haftası bulduğundan, olası artış %50'den fazladır. Ayrıca, eserin 55-56. sayfalarında yer alan ve kireç varili başına (0,55 hektar) 110 iş gününün hesaplandığı, daha sonra varil başına 50 günü baz alan başka hesaplamaların yapıldığı toprak kireçleme tartışmasına da bakınız.

134 Kjaergaard 1994, s. 37–38.

135 A.g.e, s. 151-54.

136 A.g.e, s. 123.

137 A.g.e, s. 158.

ve makineleri tarımda çok daha radikal bir dönüşümü mümkün kılana kadar kolay kolay terk edilmedi. Bu anlamda Danimarka'nın izlediği yol, İngiltere'nin ve hatta Flandre'nin izlediği yoldan çok, on sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Doğu Asya'nın çeşitli bölgelerinin izlediği yola benziyordu. (Ambrosoli'nin İngiltere'nin, guano ve diğer çiftlik dışı gübreler kullanılabilir hale gelmeseydi ekolojik açıdan felakete yol açabilecek bir kumar oynayarak saptığını gördüğü *köylü* yolu da budur.) Arazi yönetiminde bu kadar büyük bir işgücü kullanılmasına rağmen sonuç, ekolojik dengeye *yaklaşmaktan* ibaretti; kömür ithalatı 1740'tan, özellikle de 1820'den sonra istikrarlı bir şekilde arttı.[138]

Ancak geriye dönüp bakıldığında, Avrupa'nın sorunlarının Çin'in sorunlarından daha kolay olduğu ve yalnızca teknolojik değişimle, kurumların çağa ayak uydurmasıyla ve Yeni Dünya kaynaklarıyla çözülebileceği görülmektedir. On sekizinci yüzyılın sonlarında Doğu Asya'nın Avrupa'ya kıyasla *aşırı nüfuslu* olduğuna hükmedilemez, çünkü Çin'de çok daha fazla insan Avrupa'daki kadar iyi bir yaşam sürüyordu ve ekolojilerini bazı yönlerden Avrupalılara göre daha az zorluyorlardı.

1800'ler ile 1930'lar arasında Çin nüfusu, beslenme düzeylerinde belirgin bir düşüş olmadan arttı (en az 150.000.000, hatta belki de 225.000.000). Sosyal sefaletin çok şiddetli olduğu ve Malthusçu fikirlerinin gerekli görüldüğü yirminci yüzyılın başlarında bile genel beslenme düzeyinin (tartışmalı olsa da) göstergesi olan genç yetişkinlerin ortalama boylarında küçük bir artış oldu.[139] Zaruri olmayan malların ortalama tüketimi muhtemelen azalmıştı fakat 3. Bölümde gördüğümüz üzere, bu azalma büyük ölçüde nüfus artışının az gelişmiş bölgelerde yoğunlaşmasının bir etkisiydi. Böylelikle Jiangnan'da ve başka birkaç yerde nispeten lüks yaşam süren insanlar, ulusal tüketim ortalamasında daha az ağırlığa sahip oldu. Kuzey ve Kuzeybatı Çin'i istisna sayarsak, on dokuzuncu yüzyılın ortasında yaşanan felaketler dışında, herhangi bir yerdeki yaşam standardında düşüş olduğunu gösteren çok az kanıt vardır. Dolayısıyla, şayet mevcut beklentilere yönelik bir tehdidi kastediyorsak, (bırakın 1750'leri) 1800'lerde *aşırı nüfus* olduğunu veya *ekolojik krizin* çok yaklaştığını gösteren de çok az kanıt vardır. Olsa olsa, Kuzey ve Kuzeybatı Çin'de ileride daha ciddi sorunlar yaşanacağına dair bazı ipuçları bulunduğunu

138 A.g.e, s. 127-28.

139 Lee ve Wang'in çıkacak kitabı, s. 6, 10

ve yaşam standartlarında büyük bir iyileşmeyi kısıtlayan ekolojik bir *darboğaz* olduğunu ileri sürebiliriz.

Demek ki genel itibarla Avrasya'nın iki ucu da ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. Ancak, yalnızca yerel kaynaklara bağlı olarak yaşadıkları sorunların boyutları arasındaki fark çok azdı. Avrupa'nın avantajlarının büyük bölümü, güçlü ekonomik düzenlemelerin mümkün kıldığı kademeli sermaye birikimden değil, kurumsal engellerin yoğun arazi kullanımındaki gevşemesinden ileri geliyordu. Kendimizi bu bölgelerin iç kaynaklarıyla sınırlandırdığımız sürece herhangi bir farktan daha önemli olan husus şudur ki ekonomik yaşam ve kişi başına kaynak kullanımı noktasında her yerde çok radikal bir değişimin mümkün olabileceği ekolojik farkı, nüfus artışının ve proto-endüstrileşmenin çok hızlı kapatmasıdır. Bir sanayi devriminin gerçekleşmesi ve sürdürülmesi için, hatta proto-endüstriyel büyümenin çok daha uzun süre devam etmesi için, bir yerlerde beklenmedik miktarlarda yakıt, elyaf ve hatta gıda bulunması gerekecekti.

Fakat bu beklenmedik ürünlerin önemini tam olarak anlamak için, önce genel benzerliklerin dikkat çektiği son bir bölgeyi incelememiz gerekiyor. Kaynakları son derece etkili ve çoğunlukla emek yoğun bir şekilde kullanan Çin ve Japonya'nın merkez bölgelerinin, yoğun arazi kullanımına dayalı kaynakların kıtlığına karşı *yerel* palyatif çözümler bulma hususunda daha başarılı olduklarını yukarıda belirmiştim; ancak bu çözümler (özellikle kereste için) hep eksik kalıyordu ve yerel olmayan başka kaynakların (örneğin, pamuk yetiştirilecek toprağın beslenmesi için Mançurya soya küspesi gübresi gibi ürünlerin) ithal edilmesine bağlıydı. Kısacası, hem Avrupa'nın hem de Asya'nın merkez bölgelerinin, az nüfuslu bölgelerle uzun mesafeli ticaret yaparak yoğun arazi kullanımına dayalı kaynaklar elde etmesi gerekiyordu. Bu uzun mesafeli ticaret, Eski Dünya'nın diğer bölgeleriyle anlaşmaya dayalı bir ticaret olduğundan, Avrasya'nın her iki ucundaki merkez bölgeler benzer fırsatlarla ve sınırlamalarla karşı karşıyaydı. Ancak Çin'in merkez bölgelerinin bu tür ticareti Batı Avrupalı emsallerine göre daha başarılı bir şekilde kullandığı savunulabilir.

Eski Dünya'nın Çevre Bölgeleriyle Kaynak Ticareti: Yarı Malthusçu Sorunlara Getirilen Smithyen Çözümlerin Ortak Motifleri ve Sınırları Serbest İşgücü Çevrelerinde İthal İkamesi

Çin, Japonya ve Avrupa'daki merkez bölgelerin tamamı, yoğun arazi kullanımına dayalı malları (özellikle enerji ürünlerini) seyrek nüfuslu bölgelerden ithal etti. Batı Avrupa için bu durum, önce Baltık ülkeleri ve Doğu Avrupa'yla tahıl, kereste ve sığır ticareti yapılması, daha sonra ise gereğinden fazla Yeni Dünya ürünü ithal edilmesi anlamına geliyordu. Lingnan ise Güneydoğu Asya'dan ve hatta Hindistan'dan bazı mallar ithal ediyordu. Ancak Jiangnan, öncelikle Yangzi Nehri ve kollarından gelen pirince ve keresteye ve 1680'lerden itibaren de Mançurya'dan gelen keresteye ve soya fasulyesine bağımlıydı. Japonya'da on altıncı yüzyılda ve on yedinci yüzyılın başlarında yapılan büyük çaplı dış ticaret, 1640'tan sonra devlet tarafından ciddi şekilde kısıtlandı ve 1700'lere gelindiğinde az miktarda gümüş ve ipek ticareti dışında geriye pek bir şey kalmadı.[140] Ancak, (Susan Hanley ve Kozo Yamamura'nın *I. Bölge* dediği) merkez bölgeler ile ülkenin geri kalanı (Hanley ve Yamamura'nın *II. Bölge*'leri) arasında bir iç takas modeli gelişti. Geçindirebileceği azami nüfusa 1720'de ulaşan I. Bölge, çivi, çini, el aletleri, deri ayakkabı ve hepsinden önemlisi tekstil ürünleri ihraç ediyordu. II. Bölge ise mamul mallar ithal ederken, pirinç, kereste, at ve yoğun arazi kullanımına dayalı başka ürünler ihraç ediyordu. Özellikle en kuzeydeki dış bölgeler, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren merkez bölgelerde hem gıda hem de gübre olarak büyük önem arz eden ve gittikçe daha açık sularda avlanan balıkların da önemli kaynaklarıydı.[141]

Elbette, yoğun arazi kullanımına dayalı ithal mallar için ödeme yapılması gerekiyordu ve incelediğimiz merkez bölgelerin tamamı bunu başta tekstil ürünleri olmak üzere mamul ürünler satarak yapmaya çalıştı. Ancak bu takas modeli iki olası sınırlamayla karşı karşıyaydı.

Bunlardan birincisi, hammadde ihracatçılarının daha önce ithal ettikleri mamul malları kendilerinin yapmaya başladığı bir ithal ikamesi sürecine başlamalarıydı. Bölgenin ana ihracat ürünlerinin üretiminde getiri azalmaya başlayınca (örneğin, daha fazla kereste ihraç edildikçe kütüklerin nehir kıyısından daha uzağa taşınması gerekiyordu) insanlar başka

140 Sugihara 1996, s. 38.

141 Hanley ve Yamamura 1977, s. 19–28, 132–36, 163–71; Howell 1992, s. 271–75.

işlere yöneldi. Yirminci yüzyılda pek çok Üçüncü Dünya ülkesi, ithal ikamesini sanayileşmek için bilinçli bir strateji olarak benimsedi ve bunun uzun vadeli sonuçları genellikle son derece yetersizdi.[142] Sonuç olarak, iktisatçıların görüşüne göre ithal ikame, gelişmekte olan endüstrilerin rekabetçi konumunu suni olarak iyileştirme amacıyla gümrük vergilerini, sübvansiyonları ve benzer uygulamaları kullanarak piyasanın *doğal* eğilimlerine direnme çabasıdır. Ancak iki yüz yıldan uzun bir süre önce, merkez bölgeler ile çevre bölgeler arasındaki teknolojik farklar hayli azdı ve bu farklar uluslararası geçerliliği olan patentlerle korunmuyordu. Çok az üretim süreci büyük miktarda sabit sermaye yatırımı gerektiriyor ve (özellikle günlük kullanıma yönelik yüksek hacim/değer oranına sahip ürünler için olan) yüksek nakliye maliyetleri bir miktar *doğal* koruma sağlıyordu. Bazı (örneğin, ipekçilik ve dokuma gibi) üretim türleri o kadar karmaşıktı ki yerleşik üreticilerle rekabet etmek çok zordu;[143] fakat basit olan pek çok üretim türleri de vardı. Dolayısıyla, 1800 öncesi dünyada ithal ikamesi *zorlama* bir süreç değildi. İnsanların yeni üretim türlerine geçmekte ve hangi malları kendileri için üreteceklerine, hangilerini diğer işlerinden (yani, DeVries'in *çalışkanlık devrimine* katılarak) kazandıkları parayla satın alacaklarına karar vermekte özgür olduğu çevre bölgelerde son derece doğal bir şekilde gerçekleşmişti. Bu süreç yalnızca, bazı özel hammaddelerin eksik olduğu, özellikle karmaşık becerilerin gerektiği veya hükümetin ya da soyluların tekellerinin müdahale ettiği durumlarda engelleniyordu.

Hatta ithal ikamesi sonunda Çin'in, Aşağı Yangzi ve Lingnan'ın ticaret yaptığı bölgesinin büyük kısmına yayıldı. Proto-endüstrinin gelişmesi, daha önce Aşağı Yangzi'ye giden Orta Yangzi pirincinin üretim fazlasını (hem nüfus arttığı için, hem de yerel iplikçilere ve dokumacılara hammadde tedarik etmek amacıyla bazı arazilerin pamuk ekimine tahsis edilmesi nedeniyle) azalttı ve ayrıca bu bölgeyi Jiangnan'dan gelen kumaşa daha az bağımlı hale de getirdi.[144] Kuzey Çin, on yedinci yüzyılda kendi pamuklu tekstil ürünlerini daha fazla üretmeye başladı ve bu süreç on sekizinci yüzyılda da devam ettiği için Jiangnan'a daha az ham pamuk ihraç etti.[145]

142 Elbette daha pek çok açık ekonomi de fazla başarılı olamadı.
143 Borah 1943, s. 85–101; Schurz 1939, s. 44–45, 364–66.
144 Li Bozhong 1998, s. 108.
145 Lu 1992, s. 482–83.

Kuzey Çin'in ham pamuk ihracatçısı olarak gerilemesi pirinç ve kereste ihracatçıları olan Orta ve Yukarı Yangzi'nin gerilemesinden daha şiddetliydi, çünkü nüfus artışını yavaşlatmakta zorlanıyordu ve bunun sonucunda çok ağır ekolojik sorunlar yaşamıştı. Orta ve Yukarı Yangzi gibi Kuzey Çin'in nüfus artışı da 1750-1850 yılları arasında imparatorluk ortalamasını aştı. Ancak Orta Yangzi'nin nüfus artışı, Aşağı Yangzi'de olduğu gibi kendiliğinden düzene oturuyordu. On dokuzuncu yüzyılın ortasında yaşanan iç savaşlardan hemen önceki yirmi-otuz yılda toprak ve su kıtlığının şiddetlenmesi nedeniyle nüfus artışı önemli ölçüde yavaşladı; söz konusu savaşlardan sonra toparlanmak elli yıl sürdü.[146] Bölgenin toprakları ve suları üzerinde yoğun baskıya rağmen, nüfus artışındaki yavaşlama büyük ekolojik ve ekonomik krizleri önleyecek kadar erken gerçekleşti. Çin'in en büyük ikinci gölü olan Dongting Gölü'nün yüzey alanı, Orta Yangzi'deki nüfus kaynaklı ekolojik stresin göstergesidir. Zira gölden büyük miktarda arazi geri kazanılmış ve bu da sel tehlikesini önemli ölçüde artırmıştır. Bu alan 1825-1850 yılları arasında yaklaşık 2.100 kilometrekare (gölün önceki boyutunun %13'ü) küçüldü, ancak yüzyılın geri kalanında hemen hemen değişmedi.[147]

Diğer yandan Kuzey Çin'de nüfus artışı, 1950'lerde başlayan çok daha hızlı artışa kadar neredeyse hiç duraklamadan devam etti. Üstelik bunu, kalıcı etkilere sahip olan bazı ekolojik felaketlere rağmen yaptı. 1850'den önce de sonra da Kuzey Çin'deki en hızlı nüfus artışı, makro bölgenin en yoksul vilayeti olan Henan'da gerçekleşti.[148] Neden böyle olduğu belli değildir, ancak Çin'in başka yerlerinde yapılan, doğum kontrolüne ilişkin son araştırmalar bazı ipuçları sunmaktadır.

James Lee ve Wang Feng'in, Çin'in demografik sistemi üzerine yaptıkları çığır açan yeni çalışma, soy örgütlenmelerinin veya ortak bir haneyi paylaşan ailelerinin hane reislerinin yönettiği büyük akraba gruplarının sistemdeki rolünü vurgulamaktadır. Bu tür gruplar; evlilerin çocuk sahibi olmalarının engellenmesinde, bu tür engellemeleri telafi edecek evlat

146 Perdue 1987, s. 219–33; Skinner 1987, s. 67–77.

147 Perdue 1987, s. 204.

148 Liang 1981, s. 396–97, 400–404 (1850 öncesi); 1774 yılına ve daha sonraki tarihlere ait nüfus artış hızı için, bkz. Lin ve Chen (1981, s. 39). Lin ve Chen'in listelediği bütün vilayetlere ait aşırı yüksek 1842 yılı rakamlarını ve Henan'a ait aşırı düşük 1711 yılı rakamlarını (ancak o vilayetin daha sonraki nüfus artış hızını daha da etkileyici hale getiren) göz ardı edebilirsiniz.

edinme uygulamalarının düzenlenmesinde ve belirli bir evli çiftin biyolojik bir erkek vâris üretemediği durumlarda yaşlılık güvencesi ve geleneklerin devamlılığı konularında makul teminatlar sağlanmasında hayati önem taşıyordu.[149] Daha genel itibarla, evli erkek kardeşler arasındaki bağların güçlü olduğu sosyal düzenlemelerin, daha fazla çocuk doğurarak riskten korunma ihtiyacını azaltan bir tür sigorta sağladığı savunulmuştur.[150] Soy örgütlenmeleri özellikle Güney Çin'de güçlüydü (ancak bu örgütlenmeleri oluşturan haneler, ortalamada Kuzey Çin'dekilerinden karmaşık değildi[151]); ortak haneler, özellikle Lee ve Wang'ın kullandığı kırsal verilerin diğer bir önemli kaynağı olan Liaoning'de yaygındı.

Ancak Kuzey ve Kuzeybatı Çin'de soy örgütlenmeleri genel itibarla güçsüzdü, ortak hanelere (kesin olmayan verilere göre) Liaoning'dekinden daha az rastlanıyordu ve bağımsız çekirdek aileler çok daha yaygındı. Kuzey Çin'de (ebeveynlerden biri hayatta olsa da olmasa da) erkek kardeşler aile mülklerini bölüştüklerinde, bir üst aile birimine ait herhangi bir mülkten ayrılma veya öyle bir mülk oluşturma ihtimalleri Güney Çin'e kıyasla çok daha azdı.[152] Ailenin atadan kalma tabletlerinin ve sunağının olduğu oda bile konut haline getirilir ve/veya bölünürdü. Kardeşlerin evleri ortak bir avluya baksa bile, o andan sonra her erkek kardeş kendi sunaklarını idame ettirirdi.[153] Bu koşullar altında geniş ailenin, çekirdek ailede alınan çocuk doğurma kararlarını Jiangnan'da ve Liaoning'deki kadar istekli bir şekilde alabileceğini düşünmek zordur. O halde farklı bir akrabalık sistemi, Çin'in diğer bazı bölgelerinde demografik kısıtlamanın merkezinde yer alan hane düzeyindeki mekanizmaları Kuzey ve Kuzeybatı Çin'de zayıflatarak, Malthus'un, Hajnal'ın ve başkalarının yanlışlıkla Çin'in tamamına mal ettiği nüfus dinamiklerine yakınlaştırabilir.

Kuzey Çin'deki nüfus patlamasının nedenleri ne olursa olsun, suyun daha az olmasına, mahsul yetişme mevsiminin daha kısa olmasına ve başka dezavantajlara rağmen nüfus yoğunluğu 1840'larda Orta Yangzi'nin

149 Bkz. Lee ve Wang'ın yakında yayınlanacak kitabının 7. ve 8. bölümleri; özellikle evlat edinme konusunda, ayrıca bkz. Waltner (1990) ve Dennerline (1986).

150 Cain 1982, s. 173.

151 Buck 1964, s. 367.

152 Wakefield 1992, s. 224–29, 254.

153 Wakefield 1994, s. 201, 227–28.

nüfus yoğunluğunu %50 aşmıştı.[154] 1953'e gelindiğinde ise Kuzey Çin'in nüfus yoğunluğu, Orta Yangzi'nin nüfus yoğunluğunun %70 üzerindeydi. Bu koşullar altında, Kuzey Çin'de (Orta ve Yukarı Yangzi'nin aksine) 1750-1900 yılları arasında kişi başına gıda dışı mahsul üretimi azaldı; hatta mutlak üretim seviyelerinde düşüş bile yaşanmış olabilir. Ham pamuk üretimi, pamuğun büyük kısmı yerel iplik yapımında kullanılırken azalsaydı, Jiangnan'a yapılan pamuk ihracatında ciddi bir azalma olurdu. (Bu senaryolar hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Ek F).

Çevre bölgelerdeki bu gelişme süreçleri, Orta ve Yukarı Yangzi'de yaptıkları ve Kuzey ve Kuzeybatı Çin'de yapamadıkları üzere, nispeten makul bir dengeye otursalar da gelişmiş bölgelerin büyümeye devam etme ve imalatta daha fazla uzmanlaşma yeteneğini sınırlandırdı. Ancak bu sonuçlara dönmeden önce, sürecin nedenlerini daha ayrıntılı incelemekte fayda var.

Bu süreci şu ana kadar, çevre bölgelerin az çok serbest işgücüne sahip olduğu ve (örneğin, sömürge tekel sistemlerindeki gibi) özel bir şekilde kısıtlanmadığı takdirde gerçekleşmesi beklenen *doğal* bir süreç olarak tanımladım. Fakat gerçek bundan daha karmaşık. Bu çevre bölgelerin herhangi birinde nüfus artışına neyin sebep olduğunu hâlâ anlamış değiliz; ancak bu bölgelerin ürünlerine yönelik dış talep ve geçim fırsatlarının artması nüfus artışında kesinlikle rol oynamıştır.

Nüfusun artması ile hammadde ihracatının azalması arasındaki bağlantı da basit bir bağlantı değildir. Artan işgücü girdilerinin verimi önemli ölçüde artıramadığı kuru tarım yapılan Kuzey Çin'de, bölgedeki ilave işgücünün büyük kısmının el işi ürün üretimine yönelmesinin ve ham pamuk ihracatının azalmasının nedenine dair muhtemelen en iyi açıklama, nüfus artışı ve çevre baskılarıdır.[155] Kereste üretilen bölgelerin yaptığı ihracattaki azalmanın büyük kısmını tek başına nüfus artışı açıklayabilir; gıda ve orman için arazi gerekiyordu ve dönüm başına kereste veriminin nasıl artırılacağına ilişkin bilgiler hâlâ tam gelişmemişti.[156]

Fakat ilave işgücünün pirinç verimini kolaylıkla artırabildiği Orta Yangzi'de, işgücü arttıkça, fazladan işçilerin neden daha fazla pirinç yetiştirmeye ve kendileri için kumaş üretmek yerine neden kumaş ticaretine

154 Skinner 1977a, a. 213, 226; Skinner 1987 için düzeltilmiştir.

155 Bu konuda daha fazla tartışma için, bkz. Ek F.

156 Menzies 1996, s. 619–22, 644–65, 659–63.

odaklanmadıkları belli değildir. Hatta Perkins'in dağınık verileri göstermektedir ki Orta Yangzi vilayeti Hunan'ın en çok ihracat yapan bazı ilçelerinde dönüm başına pirinç verimi, o ilçelerde pirinç bol olduğunda keskin bir şekilde artmıştır. On sekizinci yüzyılda Aşağı Yangzi'de üretilen pirincin yaklaşık %60'ı kadar pirinç bu ilçelerde üretiliyordu ve on dokuzuncu yüzyılda da bu seviye korundu.[157] Çoğunlukla az gelişmiş bölgelerde olmak üzere, ekili alanlar da önemli ölçüde arttı.[158] Hunan'ın nüfusu 1775-1850 arasında %40 civarında arttığı için (muhtemelen 1750-1775 arasında yıllık bazda daha hızlı artmıştır, ancak elimizdeki veriler yetersizdir)[159], vilayet kişi başına gıda üretimini koruyabiliyor ve böylelikle ihraç edilebilir üretim fazlasının mutlak miktarını artırabiliyordu. Buna karşılık bu ihracatlar azaldığı için şu sonuca varabiliriz ki ihracat yapan önemli vilayetlerde pirinç veriminin artması, kısmen insanların emeklerini farklı şekilde kullanmayı tercih etmeleri nedeniyle, başka pek çok yerdeki verim işgüçlerini uyumlu değildi. Qing Hanedanlığı yetkililerinin birçoğu da aynı şekilde düşünüyordu. Bir kısmı ise, çift mahsul almayı teşvik etme seferberliklerinin başarısız olmasının kabahatini, yerel çevrenin çift mahsul almaya elverişli olduğu yerlerde bile köylülerin gereken emeği esirgemelerine yükledi.[160] Ve (ister alçak bölgelerde kumaş dokuyan kadınlar, ister dağlık bölgelerde çay yetiştiren erkekler ve kadınlar olsun) işgüçlerinin büyük bölümünü tahıl dışı üretime ayıran insanlar pirinç tüketmeye devam ederek, ihraç edilebilir üretim fazlasını azaltıyordu. İşgücünün bu şekilde yeniden tahsisi kaçınılmaz değildi.

Belirli bir ihraç ürününün üretilmesinde kullanılan işgücünün maddi getirisi azalmasına rağmen ana ürün fiyatları, sürekli uzmanlaşmayı ihracatın çeşitlendirilmesinden daha cazip hale getirecek kadar artabilirdi. Modern dönem öncesi nakliye maliyetleri bölgesel öz yeterliliği teşvik etmekle birlikte, nehir ve deniz kıyısı nakliye fiyatları düşüktü. Çin'in çevre bölgeleri, Jiangnan'a ve Lingnan'a yüksek hacim/değer oranına sahip, (zaman içinde azalsa da) çok miktarda mal göndermeye devam ettiğinden, geri dönüşte mal taşımak isteyen nakliyecilerin Jiangnan'ın ihraç mallarını çevre bölgelere taşımak için cazip nakliye fiyatları teklif edecekleri düşünülebilir (ancak nehir boyunda yukarıya doğru giderken gemiye ağırlık

157 Perkins 1969, s. 21, 315, 318–19, 321.
158 A.g.e, s. 234.
159 Perdue 1987, s. 56-57.
160 A.g.e, s. 129, 132.

eklenmesi, aşağı doğru gitmekten daha büyük bir sorun teşkil ediyordu). Bu nedenle, Orta Yangzi'nin proto-endüstrileşmesine dair başka açıklamalara da ihtiyacımız vardır; bu açıklamaları da ya ihracatın daha fazla büyümesini *engelleyen* güçlerle, ya da bölge içi ihracatın çeşitlendirilmesini *teşvik eden* güçlerle yapabiliriz.

Hakkında çok az veriye sahip olmamıza rağmen, mantıksal olasılıklardan biri yerel nakliye masraflarını içermektedir. Bir makro bölge içinde insanlar önce, ana nakliye arteri görevi gören nehirlere en yakın bölgeleri, yani en verimli ve erişilebilir bölgeleri doldurdular. Büyüme ise, havaleli malların nakliyesinin pahalı olduğu bu arterlerden orantısız bir şekilde uzakta gerçekleşti. Çin'de kişi başına düşen ehlileştirilmiş büyük hayvan sayısı Avrupa veya Hindistan'dakinden az olduğu için, nehir kıyılarından uzaklaşıldıkça nakliye maliyetleri çok sert bir şekilde artmıştır (Ancak bu durum, 1. Bölümde tartışıldığı üzere, *genel* nakliye kapasitesi açısından dezavantaj teşkil etmez.) Fakat bu en fazla, ihracatın neden periferi bölgelerde nüfus, ekili alan ve toplam üretimle aynı oranda artmadığını açıklamaya yardımcı olabilir. İlksel ürünlerini sonradan gelişen bölgelerde üretilen mallarla takas etmeye başladıklarını gösteremediğimiz takdirde, nakliye yollarının yakınına yerleşmiş olan insanların on dokuzuncu yüzyılda daha az ihracat yapmalarının nedenini açıklayamaz.

Bu durum, ana nehir vadilerinin dışına yerleşmiş olan bazı gruplar için anlamlı olabilirdi. On sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Çin'de, yamaçları temizleyen ve ekip biçen bu gruplardaki insanların sayısı hızla arttı. Bu yamaç yerleşimi uzun süre, Çin'in dağlık bölgelerde ve kalitesiz topraklarda yetişen (patates, tatlı patates gibi) yabancı gıda mahsullerini benimsemesiyle ilişkilendirildi.[161] Bu ilişkilendirme yamaç temizliğini Malthusçu bir bağlama yerleştirdi. Yani, nüfus artışı insanları kalitesiz topraklarda tarım yapmaya zorladı ve yeni mahsuller o insanların hayatlarını orada idame ettirmesine şans eseri imkân tanıdı veya yeni gıda alanları nüfusun daha da artmasına zemin hazırladı. Kalitesiz yiyeceklerle kıt kanaat geçinen bu yoksul dağlılar, vadilerdeki daha şanslı çiftçilerin ihracat fazlası ürünlerine ilgi duymuyordu.

Ancak dağlık kesimlerde yapılan çiftçiliğin hikayemizle ilgili başka bir yönü daha vardı. Yamaçlarda ve eski çorak arazilerde yetişen (çay, yer fıstığı ve çeşitli yağlı tohum bitkileri gibi) mahsullerin çoğu yalnızca

161 Klasik açıklama için, bkz. Ho 1955, s. 192, 196-97.

nüfusun değil, refahın artmasından dolayı da fazla talep görüyordu. Hatta Fang Xing, yakın tarihli bir makalesinde on yedinci ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında Aşağı Yangzi'de daha iyi bir yaşam standardına ulaşıldığı yönündeki iddiasını, tahıl dışı gıdaların daha fazla tüketildiğine dair kanıtlara dayandırmaktadır.[162]

Henüz Çin'in geri kalanındaki beslenme alışkanlıklarıyla ilgili karşılaştırılabilir çalışmalara sahip olmasak da hem ticaret koşulları hem de arazi verimliliği iyileşen Orta ve Yukarı Yangzi'nin ova pirinç yetiştiricilerinin,[163] artan gelirlerinin bir kısmını çeşitli türden yiyeceklere harcamış olmaları muhtemel görünmektedir. Şayet harcasalardı, yüksek kesimlerdeki komşularının müşterisi olurlar ve karşılığında onlara bir miktar pirinç gönderirlerdi. Kaynaklarda vurgulandığına göre, Çinli tahıl dışı ticari mahsul üreticileri genellikle gıda ürünü yetiştirmiş, bu da onları Karayipler'deki çok uzmanlaşmış *uyuşturucu gıda* üreticilerine kıyasla, gıda satın almaya daha az bağımlı hale getirmiştir.[164] On sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılda ikincil tahıl ürünlerinin yaygınlaşması, Hunan'ın gıda sıkıntısı yaşayan birkaç vilayetini bile net ihracatçı haline getirdi.[165] Fakat eskiden nehrin aşağısındaki bölgelere giden pirincin bir kısmı tepelere gönderilmeye başlandı.

Şu ana kadar bu tartışmayı ekonomik faktörlerle sınırlandırdım ve başka bir nedensel güce başvurmak yerine, piyasa güçlerinin Çin'deki hareket tarzına ilişkin ayrıntılara yer verdim. Jiangnan'ın ithal ettiği önemli malların giderek kıtlaşmasının nedenini açıklamak için tartışmaya daha fazla ekonomik faktör eklenebilirdi. Kuzey Çin ile Yangzi Vadisi arasındaki su taşımacılığı 1800'lerden sonra kötüye gitmeye başladı ve bu durum ham pamuk sevkiyatını ciddi şekilde sekteye uğrattı. Yukarı Yangzi, Kuzeybatı ve Güneybatı'da pamuğa alternatif ticari mahsul olan afyonun yaygınlaşması da bu duruma yardımcı olamadı. Düzelme ancak 1850'den sonra gerçekleşti.[166] Ancak bu hususta, kültürle ve devlet politikasıyla ilgili başka faktörlerinde de dikkate alınması gerekir.

162 Fang 1996: 97.

163 Perdue 1987, s. 113–35; Perkins 1969, s. 21.

164 Mazumdar 1984, s. 269–70; Gardella 1994, s. 32.

165 Perdue 1987, s. 134.

166 Büyük Kanal'ın gerilemesi hakkında, bkz. Hoshi 1971, s. 223 27; Pomeranz 1993, s. 154–64. Bazı bölgelerde pamuğun yerini afyonun alması hakkında, bkz. Chao 1977, s. 23.

Bu faktörlerden biri, on sekizinci yüzyılda hem mevsimsel fiyat dalgalanmalarını engellemede hem de kötü geçen hasat yıllarındaki fiyat artışlarını azaltmada hayli etkili olan devlete ait ücretsiz tahıl ambarları sistemidir. Pierre-Etienne Will'in ve R. Bin Wong'un işaret ettiği üzere bu sistem, tahıl dışı üretime geçme ve piyasadan gıda satın alma riskini azalttı.[167] Tahıl ambarı sistemi on sekizinci yüzyılda zirveye ulaşmakla birlikte, sonrasında zor günler yaşadı. Ancak pek çok yerel tahıl ambarı bu zor günlere rağmen işlemeye devam ederken, hükümet dönemsel krizleri aşmak için artık bölgeler arası büyük tahıl transferleri yapamıyordu. Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyıldaki tahıl ambarı sistemi, tahıl fazlası veren bölgelerde ürün çeşitlendirmeyi tercih eden bazı köylülerin karşılaşacağı riskleri azaltmaya devam ederken, bölgelerarası uzmanlaşmanın risklerini azaltma hususunda fazla işe yaramadı.

Bir diğer ve köklü faktör de Çin'in cinsiyet normlarıdır. Kadınların (her şeyden önce, iplikçilik ve dokuma yaparak) evde çalışması, tarlada çalışmalarından çok daha *münasipti.* Bu tercih olmasaydı (ve kadınların ayakları bağlanmasaydı)[168], iç bölgedeki aileler daha büyük arazilerin peşine düşebilir, daha yoğun tarım yapabilir (böylece satılabilecek daha çok ürün fazlasına sahip olabilir) ve daha az kumaş üretebilirdi.

Bu normların ekonomik tercihleri ne kadar kısıtladığına dair bazı sorunları 2. Bölümde tartışmıştık. Jiangnan'da bile kadınların 1850 sonrasına kadar tarlaları tamamen terk etmediğini de gördük. Ayrıca, on sekizinci yüzyılın ortasındaki fiyatlar düşünüldüğünde, kırsal kesimdeki kadınların bu dönemde tarım yerine dokumacılık yaptığını açıklamak için kültürel tercihlere başvurmanın gerekmediğini de gördük. (Nispi fiyatlar, pirincin ucuz olduğu Orta Yangzi'de dokumacılık yapılmasını teşvik ediyordu). Ancak en basit izahlar bile her zaman, asıl gerekçelere dair en iyi açıklamayı yapmaz. Dahası, *erkek toprağı sürer, kadın dokumacılık yapar* şeklinde idealize edilmiş (Ming ve özellikle Qing döneminde devletin

167 Will ve Wong 1991, s. 496–97.

168 Bkz. lotus ayak. Song Hanedanlığı döneminde (M.S. 960-1200) Çinli kadınların küçük ayak sahibi olmaları için yaygınlaşan uygulama. Buna göre, kız çocukları 4-5 yaşlarındayken ayak başparmakları hariç diğer parmakları kırılarak ayak tabanının altına kıvrılıyor ve ayağın o halde kalması için küçük ayakkabılar giydiriliyordu. Ayak Bağlama kimlik belirteci olarak öncelikle Song Hanedanı'nın üst sınıf kadınları arasında kabul görmüştür. (Ç.N.)

teşvikiyle daha yaygın hale gelen) aile iş bölümü ülke içinde ithal ikamesini teşvik etmiştir.[169]

Erkek toprağı sürer, kadın dokumacılık yapar şeklindeki işbölümü bazen gündelik işlerin hükümsüz kıldığı bir ideal olduğundan, on sekizinci yüzyılın sonlarında bölge daha müreffeh hale gelince Orta Yangzi'li daha fazla ailenin benimseyeceği, (tıpkı, bazı Batı ülkelerinde, erkeklerin bu yaşam tarzını mümkün kılacak kadar para kazandığı belirli dönemlerde kadınların ev işiyle sınırlandırılması gibi) gıpta edilen bir yaşam tarzı olarak bile görülebilir. Kültürel tercihler kendiliğinden gerçekleşmediği için (Hunanlı erkekler pamuk yetiştirmeyi, Hunanlı kadınlar ise iplikçiliği ve dokumacılığı öğrenmek zorundaydı) Qing yönetiminin bilgiyi yaygınlaştırarak çiftçi/dokumacı aileleri teşvik etme çabaları biraz fark yarattı.

Üstelik bu cinsiyet normları, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında (Mançurya dışında kalan iç sınırlar büyük ölçüde dolunca) insanları tekrar Jiangnan'a göç etmekten caydırmak açısından da önemliydi. İç kesimlerde hâlâ arazi bulunduğu ve çoğu insanın becerisi çiftçilikle sınırlı olduğu sürece, kıyı kesimlerine doğru çok fazla göç olmuyordu. Ancak on dokuzuncu yüzyılda yaşadığı sıkıntılara rağmen Jiangnan, hâlâ Çin'de kişi başına en yüksek gelire sahipti. Arazinin kıtlaştığı yerlerde, yeterince toprağı olmayan insanların el işi ürün üretmek ve hizmet işlerinde çalışmak için Yangzi Deltası'na göç ettiği, böylelikle Yangzi Deltası'nda nüfusun yeniden arttığı, ücretlerin düştüğü ve kumaş ihracatının ucuzladığı da düşünülebilir. Yani şayet kadınlar, ayıplanmadan tek başlarına göç edip tekstil işinde çalışabilseydi ve dokumacılık, (mülkiyet veya uzun süreli kiralama yoluyla) kocalarının tarım arazilerine sahip olduğu hanelere mensup kadınların işi olarak görülmeseydi, bu tür göçlerin gerçekleştiği düşünülebilirdi. Ancak bu tercihler mevcut olduğu için (Jiangnan'daki kiralık araziler bile yüklü miktarda depozito gerektirdiğinden) yoksul kırsal hanelerden merkez bölgelere göç olmuyordu. Böyle bir hareketin gerçekleşmesi için, 1900'lerden itibaren (bazı fabrikalarda bekar kadınlar için yatakhaneler olduğu için) fabrika temelli kentsel sanayinin ve Avrupa'dakine benzer bir proletaryanın yükselmesi gerekiyordu. 1950'lerin ortalarından sonra Çin Halk Cumhuriyeti'nde şehirlere göçün yasaklanması üzerine bu hareket bir kez daha sekteye uğradı.

169 Mann 1992, s. 75–96; Li Bozhong 1996, s. 99–107.

Qing yönetimi, az gelişmiş bölgelerdeki nüfus artışını ve el işi ürünlerin gelişmesini yalnızca kültürel bir idealin parçası olarak değil, vergilerini rahatça ödeyebilecek kadar parası olan sıradan hanelerin sayısını azami düzeye çıkarmanın bir yolu olarak da destekliyordu. Ve Qing yönetimi, bu gelişmeleri yaratmak için piyasa dinamiklerine güvenmekle yetinmedi. Devletin bilgi, altyapı yatırımı ve bazen de kredi sağlayarak az nüfuslu bölgelere göçü nasıl teşvik ettiğini görmüştük. Arazi vergisi politikaları ise (Jiangnan'daki ve vergilendirilmemiş başka yerlerdeki ağır vergi paylarının yasal matrahları ve yeni veya yeniden iskan edilmiş bölgelerin çoğunun vergi kaydı dışında kalmasını sağlayan de facto politikalar) çevresel kalkınmayı desteklerken, imparatorluğun en önemli merkez bölgelerinin kalkınmasını kısıtlıyordu.

Devlet ayrıca, tarımda ve el işi ürünlerde en iyi uygulamaların yayılmasını teşvik etmek için ara sıra da olsa yeni mahsul çeşitlerinin ekilmeye başlanması ve başka alanlarda çalışan insanları eğitecek Jiangnan'lı dokumacılar tutulması gibi[170] önemli girişimlerde bulundu. Kendi bölgelerinde hiç görev yapmayan ve görev yerleri sık sık değiştirilen görevlilerin varlığı bu girişimleri kolaylaştırdı. Qing yönetimi ayrıca hem Kuzey hem de Kuzeybatı Çin'de ekolojik açıdan uzak bölgelerde geçinmeyi teminat altına almak için büyük çabalar gösterdi. Bu çabaların en büyüğü olan (ve başka amaçlara da hizmet eden) *Sarı Nehir Koruma Projesi*, on dokuzuncu yüzyılın başlarında hükümetin toplam harcamalarının %10'unu oluşturuyordu. Bu tutar bazı hükümetlerin savaş, borç ödemesi ve memur maaşları dışında kalan bütün harcamalara ayırdığı paradan daha fazlaydı.[171]

Qing yönetiminin politikalarının etkisini tam olarak ölçemiyoruz. Muhtemelen kalkınmanın dinamiklerini köklü olarak değiştirmediler ancak şüphesiz tarım, el işi ürünleri ve ticaret ekonomisini imparatorluk genelinde yaymak için piyasalarla birlikte hareket eden bir etkisi oldu. Ancak zamanla değişen bu etkinin ne zaman ve neden değiştiğini incelemekte fayda var.

R. Bin Wong'un işaret ettiği üzere, son dönem Ming ve Qing yetkililerinin önünde imparatorluk genelinde ekonomik genişleme için iki model vardı. Bunlardan biri bölgelerarası ticareti ve uzmanlaşmayı vurguluyor,

170 Mann 1992, s. 86; Wong 1997.

171 Ekolojik açıdan kırılgan Kuzey Çin için sübvansiyon olan bu sistemin ayrıntılı bir açıklaması için, bkz. Pomeranz 1993. Açıklamada, sübvansiyonun on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru geri çekildiği vurgulanmaktadır.

diğeri ise büyük ölçüde bağımsız ve kendi kendine yetebilen birimlerin çoğalmasını öngörüyordu. Her iki ekonomik genişleme modeli de ilk aşamalarda devletin bir miktar çabasını gerektiriyordu, ancak ikinci model devletin yüksek kademelerinin sürekli ilgisine daha az muhtaçtı.[172] (Ya da bölgesel veya yerel otarşinin uzun vadeli ekolojik etkileri dikkate alındığında, bunun doğru olmayabileceği düşünülüyordu. Bu tablo ayrıca, imparatorluktan tutun da Skinneryen makro-bölgelere ve yerel pazarlama topluluklarına kadar, karşılıklı bağımlılığın veya öz yeterliliğin dereceleri hakkında konuşabileceğimiz birçok farklı düzey nedeniyle de karmaşıklaşıyor.) Sahadaki gerçekliğin *ayrı birimler* lehine değiştiği 1750 (özellikle de 1800) sonrası dönem, devletin büyük projelere girişme hususunda isteksiz olduğu ve söz konusu projeleri etkili şekilde gerçekleştirmediği bir dönemdi. Farklı fikirlerin yaygınlığının, neyin mümkün olduğuna dair farklı anlayışları yansıtacak şekilde değiştiği ve değişen resmî vizyonların belirli politikalarla ve ekonomideki genel eğilimlerle nasıl bir ilişki içinde olduğu, daha sonra yapılacak araştırmalarla ayrıntılı hale getirilecektir.

Bu arada Japonya'da da merkezi hükümetin çok farklı taahhütler verdiği benzer kalkınma modelleri görülüyordu. Japonya'nın önemli merkez bölgelerindeki büyüme 1720'den sonra çok yavaşlamışken (hatta Kanto'nun ve Kinai'nin nüfusu on sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılın başlarında azalmışken), nüfus ve el işi ürün üretimi 1780'den sonra çeşitli çevre bölgelerde artış gösterdi.[173] Tokugawa yönetimi, merkez bölgelerin zarar görmesi pahasına çevre bölgeleri desteklemedi. Ancak 1760'tan sonra bazı çevre bölgelerin liderlerine, bölgelerinin ekonomilerini çeşitlendirecek ve nüfus artışını eskiye göre daha tereddütsüz bir şekilde destekleyecek yeni önlemler almaları için üstü kapalı olarak izin verildi.

Örneğin, nispeten fakir bir kereste ihracat bölgesi olan Tosa, on yedinci yüzyıldaki inşaat patlaması sırasında Osaka'ya kereste sağlamak (ve Tosa lortlarının şogunluğa hizmet ve Edo'ya katılım için yaptıkları çok yüksek harcamaları karşılamak) için tüm dağları soyarak kötü bir şekilde ormansızlaştırıldı. Daha sonra, temizlenen bu arazilerde tarım yapma girişimleri nüfus artışına ayak uyduramadı ve çıplak yamaçlardan

172 Wong 1997, s. 139; ayrıca bkz. s. 224–29.

173 Merkez bölgelerin nüfusundaki durgunluk hakkında, bkz. Saito (1985, s. 211) ve Iwahashi (1981, s. 440). On sekizinci yüzyılın ortasındaki ağır kıtlığa rağmen çevre bölgelerdeki nüfusun artmaya devam etmesi hakkında, bkz. L. Roberts 1991, s. 87-91.

gelen seller nedeniyle pek çok sorun yaşandı. Tosa'da on sekizinci yüzyıl, on yedinci yüzyıldan daha zor geçti; halk gittikçe daha az yiyecek bulabiliyordu ve 1750'li yıllar kıtlık yıllarıydı.[174]

Ancak yüzyılın sonlarında Tosa'da nüfus artışı kaldığı yerden devam etti ve yaşanan sıkıntılar az da olsa hafifledi. Bunun nedeni, kaliteli kağıt gibi küçük ölçekli ihraç malları üzerindeki bölgesel tekellerin kaldırılması ve buna bağlı olarak üretimde büyük bir artış yaşanmasıydı. Tekellerdeki bu gevşeme, Tosa lordlarının Edo'daki pahalı işletmelerini ve şogunluğa verdikleri hizmetleri azaltmaları sayesinde mümkün olmuştu. Bu çevre bölgenin yükünün hafifletilmesi ve ekonomisinin ağır mali baskılardan kurtarılması için merkezi hükümetin bu değişiklikleri kabul etmesi gerekiyordu.[175]

Zararlı tekellerin ve çalışma yükümlülüklerinin ortadan kaldırılması ve böylelikle çevre bölgelerde yaşayan büyük bir nüfusun desteklenmesi mali açıdan mümkün hale gelince, artan nüfusun serbestleşmeye yönelik eğilimleri güçlenmeye başladı. Dış bölgelerdeki nüfus artışıyla birlikte çeltiklerden daha fazla çift mahsul alınmaya başlandı. Emek yoğun ve denetlenmesi zor olan bu mahsul sisteminin kullanılmasındaki artış, çiftliklerin küçülmesini ve kiracıların daha fazla özerkleşmesini teşvik etti. Arazi sistemindeki bu değişiklikler iki yüzyıl önce, nüfus artışının ve çift mahsul alınan çeltik ekiminin arttığı dönemde Kinai bölgesinde ortaya çıkmıştı.[176]

Tokugawa yönetimi, Qing yönetimi gibi nüfusun ve proto-endüstrinin bölge geneline eşit bir şekilde yayılmasını teşvik etmemekle birlikte, insanların ve el işi ürün üretiminin merkez bölgelerde yoğunlaşmasını destekleyen politikalara son verdi. Bu arada, bazı Avrupa devletleri bunun tersini yapıyor, uzmanlaşmış merkez bölgelerin imtiyazlı pozisyonunu korumak için piyasalarla (her zaman başarılı olmasa da) mücadele ediyorlardı. Her ne sebeple olursa olsun, Çin'de olduğu gibi Japonya'daki proto-endüstri de proto-endüstriyel İngiltere'ye göre çok daha az belirgin bir bölgesel işbölümü ve daha belirgin bir aile içi işbölümü sergilemeye başladı.[177]

174 L. Roberts 1991, s. 88–100, 115–21.
175 A.g.e, s. 271-99.
176 Smith (1959), Palat 1995, s. 62'de bahsedilmiştir.
177 Saito 1983, s. 40-43.

Eski Dünya'nın iç bölgelerindeki kalkınma, ana ürünleri onlardan satın alan daha kalkınmış bölgelerde ani kıtlıklara yol açmadı. Yoğun nüfuslu Aşağı Yangzi bölgesi bile endüstriyel ihraç ürünlerini hammaddelerle takas edebileceği pazarlar bulmaya devam etti. Bunu da kısmen daha uzaklara giderek, kısmen de başka bölgelerin henüz rekabet edemediği kaliteli kumaş üretimi gibi belirli alanlarda uzmanlaşarak başardı. Ancak bu süreçlerin de sınırları vardı.

1800'lere gelindiğinde Çinli kereste tüccarları imparatorluğun her köşesine nüfuz etmiş ve kerestelerin bir kısmı 1.600 kilometre mesafedeki varış noktasına, nehirde yüzdürülerek ulaştırılmıştı. Ücretlerin düşük olduğu Shaanxi'de kerestelerin bir kısmı nehre götürülmek üzere 105 kilometre taşındı. Bu, Madrid'e kereste tedarik etmek gibi çok özel bir durum sayılmazsa, Avrupalıların karada kereste taşırken kat ettiklerinden daha uzun bir mesafeydi.[178] Ancak böyle işler için gereken serbest işgücü miktarı, o kerestelerin Jiangnan'da bile çok pahalıya satılmasına neden oldu. On sekizinci yüzyıla ait bir kaynakta ifade edildiği üzere, "Bir ağacın değeri ister 100 tael, ister 1.000 tael olsun; o ağacın kesilip işlenmesinin maliyeti 1.000 taeldir."[179] Dahası, yüksek nakliye maliyetleri, ithalatçı bölgelere fayda sağlamadan ormanların tükenmesini artırma gibi paradoksal bir etkiye sahip olabilir: bu, yakıtın aile avlusunun yakınındaki ağaçlardan toplandığı zaman elde edilen verimliliğin tam tersi bir modeldir. Bu model, evlerin avlularının yakınında bulunan ağaçlardan yakacak toplandığında elde edilen verimin tam tersinin söz konusu olduğu bir modeldir. Örneğin, 1920'lerde Kuzeybatı Çin ormanlarından yapılan nakliyenin maliyetinin yüksek olması, ağaçların yalnızca en değerli kısımlarının nakledilmeye değer olduğu anlamına geliyordu. Bunun etkisi ise ağaç kesiminin yavaşlaması değil, ağaç köklerinin ve kesimcilerin yerde bıraktığı *atık odun* miktarının artması nedeniyle ormanın yenilenmesinin yavaşlaması oldu.[180] On sekizinci yüzyılın sonlarında kerestecilik, daha uzak bölgelere doğru ilerledikçe yine benzer şekilde israfa dönüştü. Bu nedenle, Çin'in

178 Wu ve Xu 1985, s. 435–46; Li Bozhong 1994b, s. 93; Braudel 1981, s. 365–67. Madrid hakkında, bkz. Ringrose 1970, s. 27. Madrid son derece pahalı kaynakların maliyetini, ana ürünlerle takas etmek için ürettiği mallarla veya yakın çevre bölgelerin kira ve vergi borçlarıyla değil, Yeni Dünya gümüşü için vergi tahsilları olması ve ara istasyon konumu sayesinde karşılayabiliyordu.

179 Bozhong 1994b, s. 93'te bahsedilmiştir.

180 Menzies 1996, s. 634.

uzun mesafeli ürün piyasalarının dikkate değer verimliliğine rağmen, büyümekte olan kıyı bölgelerine sürekli hammadde tedarik edemediler.

Japonya'nın I. Bölge'si ile II. Bölge'si arasındaki ticaret on sekizinci yüzyılda, çok sık olmasa da benzer sorunlarla karşılaşıyordu. II. Bölge'de ithal ikamesi hız kazanıyor ve bu bölgelerde yaşayan köylüler nakit ekonomisine daha fazla dâhil olmaya başlıyordu. Ancak her iki süreç de daimyo tekelleri tarafından az olsa yavaşlatılmaya devam ediyordu.[181] Dolayısıyla, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde I. Bölge'nin hâlâ rakipsiz olduğu ihracat alanlarının çoğu, II. Bölge'nin küçük elitlerine lüks mallar satmaktan ibaretti. Bu arada, (I. Bölge'nin nüfus artışı durduktan sonra da uzun süre devam eden) iç bölgedeki nüfus artışı, yoğun arazi kullanımına dayalı ürünlerin üretim fazlasının azalmasına yol açıyordu. Örneğin, kereste üretimi on sekizinci yüzyılda durgunluğa girdi.[182] Genel itibarla, Conrad Totman'ın da belirttiği üzere, Tokugawa toplumu, ekolojik tabanını genişletme konusunda benzeri görülmemiş zorluklarla karşılaştı.[183] Ve bu durum, merkez bölgelerdeki sıfır nüfus artışına, kereste ve pirinç ticaretinin serbestleşmesine[184] ve ülkenin büyük kısmına su taşımacılığı imkânı sağlayan bir coğrafyaya rağmen gerçekleşti.

Daha Az Serbest ve Esnek Çevre Bölgeler

Doğu Avrupa ile ticaret yapan Batı Avrupalılar farklı kısıtlamalarla karşı karşıya kaldı. Doğu Avrupa, Çin'in iç bölgelerinin aksine zorla çalıştırma usulüyle yönetilen mülklerle doluydu. Prusya'daki köylüler bazen haklarını savunmak için dava açabiliyordu, fakat mahkemeler Junker'lerin (toprak sahibi Alman soyluların) kontrolünde olduğundan, davaların kazanılması kolay olmuyordu.[185] Mecklenburg, Polonya ve Rusya'daki köylülerin adalete başvurma ihtimali ise daha da düşüktü. Ve bu durum firar ihtimalini beraberinde getirse de firar eden kişiler sahip oldukları az

181 Hanley ve Yamamura 1977, s. 19–23, 131–46. II. Bölge'deki daimyo kontrolünün daha etkili olması kısmen yöneticilerin farklı olmasından (I. Bölge'yi, kendi bölgelerini dışarıdaki pek çok daimyodan daha gevşek bir şekilde yönetme eğiliminde olan Tokugawa yönetiyordu), kısmen de II. Bölge'nin kasabalarının, ticaretinin ve tarım dışı istihdam fırsatlarının daha az gelişmesinden kaynaklanıyordu.

182 Totman 1995, s. 104

183 A.g.e, s. 102.

184 A.g.e, s. 105-7.

185 Hagen 1985, s. 114; Hagen 1986a, s. 71–72.

sayıdaki hakkı da kaybetme[186] ve ağır misillemelere uğrama tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu. Firar eden Rus serfler genellikle geri getiriliyordu. Mülk sahipleri firarlara engel olamasalar da Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki işgücü yükümlülüklerinin *sahiplerinden* çok daha koordineli tepki veriyorlardı ve bu da önemli bir caydırıcı etki yaratıyordu. Polonyalı köylüler bir süre başarılı şekilde firar edebildi ancak firar etmeleri on sekizinci yüzyılda iyice zorlaştı.[187] Yapılan son araştırmalar, Doğu Avrupa'daki lortluğun bile dayatılmak yerine *müzakere edildiğini* açıkça ortaya koymuş olsa da lortluk kavramı yine de daha serbest bölgelerdekilerden çok farklı dinamikler yarattı. Bu farklar, nüfus artışının ve ithal ikamesinin Çin'in iç bölgelerine göre daha yavaş olduğunu gösteriyordu. Ancak birazdan göreceğimiz üzere, ihracatı başka şekillerde sınırlandırdılar.

Büyük ölçüde zorla çalıştırmaya bel bağlayan toprak sahiplerinin ihracat üretimi getirisi, çiftçilere veya ücretli işgücü istihdam edenlere göre daha yavaş azalıyordu. Teoride, bir serfin bir saatlik fazla mesaisinin, efendisine hiçbir maliyeti yoktu. Bu nedenle de ulaşılması zor yerlerdeki kerestelerin bile fahiş fiyatlara satılmasına gerek kalmıyordu. Ve zorla çalıştırmayla yapılan tarım, serbest işgücünün (hatta düşük ücretli serbest işgücünün) olduğu bir dünyada ters etki yaratabilecek koşullar altında büyüyebilirdi. Örneğin, lordun gelirini korumak için bazen düşen fiyatlara karşılık olarak üretim artmıştır.[188]

Aslına bakılırsa işgücü pasif bir köylülükten edinilmiyordu. William Hagen'in Prusya'da gösterdiği üzere, on altıncı yüzyılda tahıl üretimindeki hızlı artış sırasında zorunlu işgücüne yapılan muazzam ilaveler, köylülerin talep ettiği aynî ve nakdî ödemelerdeki düşüşler sayesinde kısmen dengelendi. Dolayısıyla bu işgücünün mülk sahiplerine önemli bir maliyeti oldu. Üstelik kendilerine tarlalarını ekip biçecek ve atlarını kullanmalarına yetecek kadar zaman sağlayan sınırlar içinde kalan köylüler, bu artışları isteksizce kabul ettiler. Bu da gösteriyor ki köylülerin artan işgücü yükümlülüklerinin altında ezildiğine dair daha önce çizilen tablolar abartılmış olabilir. Hatta köylüler kendi topraklarında emek yoğun bostan mahsullerinin ekimini artırmıştır. Hiç şüphe yok ki bu uygulama kısmen, nüfus arttığı ve

186 Hagen 1985, s. 114; Hagen 1996, s. 308; Hagen (yakında yayınlanacak olan kitabı), s. 38–39

187 Blum 1961, s. 309–10, 552–54; Hagen 1996, s. 307; Reid 1988a, s. 129–30; Fukuzawa 1982b, s. 251; Habib 1982c, s. 248; Ludden 1985, s. 42–50, 80–84.

188 Kochanowicz 1989, s. 100–102.

lordlar ilave tarım arazilerini kendi ellerinde tutmak için çeşitli avantajlardan yararlandığı için arazilerin küçülmesi nedeniyle zorunluluk haline gelen bir önlemdi, fakat ayrıca aynî (tahıl) ve nakdî ödemelerdeki azalmayı da yansıtıyordu. Bu da köylülerin daha az bir tahıl hasadı ile geçinebileceği anlamına geliyordu.[189] İnsanlar lortlar için ticari mahsuller yetiştirmek amacıyla daha uzun saatler çalışsaydı ve kendi küçülen arazilerinde daha emek yoğun bir yaklaşım benimseseydi, toplam işgücü girdisi artardı. Hatta muhtemelen, ihracat talebi köylülerin saatlik kazançlarını artırdığı ve onlara daha fazla boş zaman ve/veya daha fazla tüketim seçme hakkı sunduğu zaman artacağından daha fazla artardı. O halde bu alanda, *müzakere edilmiş lordluk*, tek taraflı dayatılan *serfliğin* eski örneklerinden beklenilenden çok da farklı olmayan bir etki yaratabilirdi. Ve Mecklenburg'da, Polonya'nın çoğu bölgesinde, Litvanya'da, Rusya'da ve diğer pek çok yerde eski serflik görüntüsüne yakın bir durum geçerliliğini koruyor olabilirdi.

Bu arada, Doğu Avrupa'da kentlerin ve proto-endüstrilerin gelişmesinin zayıf olması da ihracat odaklılığı devam ettirmiş ve Doğu Asya'nın çevre bölgelerinde gördüğümüz ithal ikamesi potansiyelini azaltmıştır. Geç orta çağ ve erken modern dönem Doğu Avrupa kentlerinin durgunluğuna ve yıkımına ilişkin farklı açıklamalar vardır. Bu açıklamaların bazısı diğer ticari ve endüstriyel merkezlerle girişilen rekabeti, bazıları çok sayıda savaşın etkisini, bazıları kent büyüklüğünü sınırlayan geri kalmış tarımı, bazıları soyluların ne pahasına olursa olsun burjuvazinin gücünü kırmaya yönelik bilinçli (ve köylülerin şehirlere iltica etme hakkını reddeden) çabalarını, bazıları da Doğu ve Batı Avrupa arasında yeni bir iş bölümünü de beraberinde getiren tahıl üretimindeki hızlı artışın önemini vurgulamaktadır.[190]

Sebepleri ne olursa olsun, Doğu Avrupa'da tekstil üretimi on beşinci yüzyılın başlarında nispi bir düşüşe geçti ve tahıl ihracatı artarken mutlak verilere göre azaldı.[191] Bununla birlikte, tekstil üretiminin hızla arttığı on sekizinci yüzyıl Silezya'sı, Bohemya'nın bazı bölgeleri ve Avusturya Alpleri gibi istisnalar vardı. Ancak bu tür büyümeler genellikle lortların gücünün nüfuz edemediği boşluklarda, yani verimli toprakların kıt ve

189 Hagen 1985, s. 104, 107, 111; Hagen 1986b, s. 154; Hagen (yakında yayınlanacak olan kitabı), s. 38–39, 43

190 Bkz. Hagen 1988'deki historiyografik özetler.

191 Pach 1990, s. 183, 186–88, 190; Kriedte, Medick ve Schlumbohm (1981), s. 178–99.

zorunlu işgücünün az olduğu dağlık kesimlerde gerçekleşti.[192] Doğu Avrupa'nın büyük ovalarının çoğunda arazi sahipleri çok güçlüydü ve kırsal sanayi Batı Avrupa'nın çok gerisinde kalmıştı.[193] Habsburg İmparatorluğu'nun (Baltık olmayan ve Batı'ya tahıl ihraç etmeyen, ancak *uzun on altıncı yüzyıldan* itibaren sığır, şarap ve yoğun arazi kullanımına dayalı başka mallar ihraç eden) Macaristan'daki bölgelerinde işgücünün %80'inden fazlası 1860'la veya 1870'li yıllar kadar tarımda faaliyet gösteriyordu.[194]

Üstelik, ücretli işgücü sayesinde erken yaşta evlenilen ve daha fazla çocuk sahibi olunan özgür bölgelerdeki refahın yarattığı demografik etkiyi, bu bölgedeki hızlı ihracat artışı da proto-endüstriyel gelişme de yaratmadı. 1763'ten sonra tahıl fiyatlarının yeniden artmasına yanıt veren Prusyalı lortlar, zorunlu işgücünü artırma girişimleri direnç ve verimsizlik duvarına çarpınca daha fazla ücretli işçi istihdam etmek zorunda kaldılar. Böyle yaparak, kendi topraklarına bağımsız rençberler olan başka insanlar yerleştirdiler ve hızla yeni ailelerin kurulmasına imkân sağladılar.[195] Ancak bildiğimiz kadarıyla bu model, Elbe'nin doğusundaki başka bölgelerde yaygın olarak uygulanan bir model değildi (aslında zorla çalıştırma on sekizinci yüzyılda genel olarak arttı ve bazen haftada altı güne kadar çıktı), hatta Prusya'da bile bu uygulama esas olarak özgürleşmeden önceki son yarım yüzyıla aittir.[196] Dahası bu örnekte bile, özgürleşme öncesi ücretli işgücüne başvurmak sürekliliği olan bir yönelim değildi. Aksine, ücretli işçilerin sayısı arttıkça eski köylü işgücüne daha çok benzemeye başladı. 1763'te bu gündelik işçiler evleri, bostanları ve hayvan otlatma hakları karşılığında 9,5 *taler* (kırsal kesimde çalışan bir gündelikçinin haftalık nakdî ücretine eşit gümüş sikke) ödüyorlar, harman işi için aynî ve çeşitli başka işler için nakdî ödeme alıyorlar ve yılda yalnızca altı gün ücretsiz çalışıyorlardı.

192 Kriedte, Medick ve Schlumbohm 1981, s. 14, 19. Good (1984, s. 22), Avusturya-Macaristan için aynı noktaya işaret etmekte ve proto-endüstriyi toprak veriminin az olmasıyla ve arazi tarımı yapılmamasıyla ilişkilendirmektedir.

193 Gunst 1989, s. 64, 69. Bohemya'da hem araziler büyüktü hem de proto-endüstri çok gelişmişti, ancak bu araziler iki bakımdan sıra dışı özellikteydi. Birincisi, köylülüğün Doğu Avrupa standartlarına göre alışılmadık ölçüde güçlü hakları vardı. İkincisi, arazilerin çoğu şekillenmeden önce madencilik sektörü gelişmiş olduğundan (ayrıca kent nüfusunun artmasına ve alışılmadık ölçüde bir parasal ekonomiye yol açmıştı), arazilerdeki üretim fazlasının çoğu Batı'ya ihraç edilmek yerine yerel pazarlara yönelikti (ve genellikle tahıl yerine, bira imalatında kullanılan çavdar ve şerbetçiotu biçimindeydi).

194 Good 1984, s. 23.

195 Hagen 1986a, s. 73–90.

196 Rosener 1994, s. 113.

1808'e gelindiğinde ödedikleri ücret 5 *talere* düştü, ancak her birinin yılda altmış beş gün ücretsiz çalışma (ve harman yapma, toprak sürme ve başka ağır işler yapma) borcu vardı. Bu da kendilerine çok daha büyük araziler verilen köylülerin çalışma yükümlülüğünün %40'ı kadarına karşılık geliyordu.[197]

Proto-endüstriyel gelişmenin doğu Avrupa'da daha kolay evliliğe ve daha hızlı nüfus artışına yol açma ihtimali de Batı Avrupa'ya göre daha düşüktü. Jürgen Schlumbohm'un ayrıntılı olarak incelediği bir bölgede, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda keten endüstrisinin büyümesi bile toprağı olmayanlara az fırsatlar sundu. Buna karşılık bu endüstrideki işgücünün çoğu, bir aileyi geçindirmeye yetecek kadar toprağa sahip olan *tam toprak sahibi* çiftçilerden ve onlara bağımlı rençperlerden geliyordu. Büyük toprak sahipleri, bu rençperlerin aile kurma hakları üzerindeki kontrollerini sürdürdüler ve rençperlerin sayısının çok fazla olmasını istemediler. Nüfus arttı, fakat Schlumbohm'un daha önceki makalelerinde proto-endüstrileşmeyle ilişkilendirdiği kadar hızlı bir artış olmadı.[198] 1800 dolaylarında Doğu Avrupa'ya bakıldığında, Werner Rosener kırsal nüfusun %10 ila %15'inin büyük mülklerde çalışan ve aile kuramayan ev hizmetlileri olduğunu tahmin etmektedir.[199] Avusturya-Macaristan'da lortların müdahalesi olmadan köylülerin evlenebilmeleri ancak 1781 yılında mümkün oldu.[200]

Böyle bir rejim ayrıca, arazi kalabalık olmadığında bile doğuya göçü azalttı. Özellikle 300.000 kadar sömürgecinin sulak alanları kurutmak ve yerleşmek üzere için getirildiği Prusya'da, ayrıca Galiçya, Litvanya ve Rusya'nın bazı bölgelerinde sömürgeleştirme planları yapılıyordu. Bu yeni kiracıları güvence altına almak isteyen yöneticiler, onlara kişisel özgürlüklerini garanti etmek, çiftlikleri üzerinde miras yoluyla kazandıkları hakları vermek ve vergi muafiyetleri tanımak zorundaydı.[201] Ancak bunlar istisnai düzenlemelerdi ve eskiden çorak olan arazileri içeriyordu. Verimli topraklar ise hiç göçmen almadı, çünkü oralarda çok az Batılının kabul edebileceği koşullarda tarım yapılıyordu. Üstelik geçmişi on ikinci yüzyıla dayanan (çoğunluğunu Almanların oluşturduğu) Doğu Avrupa'ya

197 Hagen 1986a, s. 88.
198 Hagen 1997.
199 Rosener 1994, s. 154.
200 Good 1984, s. 34.
201 Rosener 1994, s. 130–32.

göç dalgası on sekizinci yüzyıla kadar devam etse de yerel koşullar üzerindeki etkisi gittikçe azalmaya başladı. Daha önce gelen göçmenler Prusya'daki, Bohemya'daki ve Polonya'nın bazı bölgelerindeki Slav komşularını etkileyen yeni çiftçilik teknikleri ve çiftçilerin haklarına ilişkin fikirler getirmişti fakat on sekizinci yüzyılda daha doğudaki bölgelere (çoğunlukla Bukovina'ya ve Rusya'ya) giden göçmenlerin etkisi çok az olmuştu; bunların sayısı çevre nüfusa göre çok azdı ve soyutlanmışlardı.[202] Bu nedenle, Batı Avrupa'daki demografik eğilimler bizi daha fazla insanın (ve onlarla birlikte yeni fikirlerin) doğuya gittiğini düşünmeye sevk etmesine rağmen, aslında göç hızı azalmıştır.

Dolayısıyla nüfus artışına, proto-endüstrileşmeye ve ihracattan uzaklaşmaya yönelik her türlü yaklaşımı yavaşlatan kurumsal güçler Doğu Avrupa'da Japonya'nın çevre bölgelerine göre daha güçlüydü ve Çin'in iç bölgelerine göre çok ama çok daha güçlüydü. Batı Avrupa'nın ana ürünler karşılığında burada sürekli mamul mal ticareti yapma ihtimali de buna bağlı olarak arttı. Başka hiçbir işleme tabi tutulmayan Baltık kerestesinin, ağaç kökü maliyetinin yirmi katı kadar maliyetle İngiliz limanlarına ulaştığını göz önüne aldığımızda satın alma gücünün, kaynakların ve fırsat maliyetlerinin Trans-Avrupa'da farklı olduğuna dair bir fikir edinmiş oluruz. Jiangnan'daki ve Çin'in ücra iç bölgelerindeki kereste fiyatlarına ilişkin elimdeki çok sınırlı ve kesin olmayan veriler, bu farkın 1'e 10'a yakın olduğunu göstermektedir.[203]

Ancak bu tür bir ticaret ortağı Batı Avrupa için farklı sorunlar teşkil ediyordu. Birincisi, kurumsal katılıklar Doğu Avrupa'nın üretimi artırma yeteneğini sınırlandırdı. İkincisi, Batı Avrupa'nın satın aldığı ana ürünlerin parasını ödeme kabiliyetini sınırlandıran şey, mamul mallar piyasası değildi. Sonuç olarak, zorla çalıştırma Avrupa'da bir Doğu-Batı takası modelinin istikrara kavuşmasına yardımcı oldu ancak bu modeli hayli küçük bir ölçekte tuttu; öyle ki bu model Batı Avrupa'nın yoğun arazi kullanımına dayalı mallara yönelik iştahını bastıramadığı gibi, gittikçe yetersiz hale geliyordu. O halde önce üretim artışının önündeki engellere, ardından da Doğu Avrupa'nın Batı Avrupa mallarına olan sınırlı talebinden kaynaklanan sorunlara bakalım.

202 Gunst 1989, s. 63–64.

203 Albion 1965, s. 103 ile Li Bozhong 1994b, s. 93 karşılaştırması. Ancak şurası vurgulanmalıdır ki Li'nin bahsettiği ve birkaç tael veya yirmi-otuz tael gibi ifadelerin kullanıldığı fiyat verilerinin bir kısmı şüphelidir.

Zorla çalıştırma verimsizdi ve lortlar da köylüler de bu verimsizliği giderecek ıslahatlara yatırım yapmamıştı. Çiftlikleri için sermayeye daha çok yatırım yapmaya başlayan Junkerler'in daha fazla ücretli işgücü kullanmaya başlamaları da anlamlıdır.[204] Şunu hatırlamakta fayda var ki Doğu Avrupa'daki derebeylik sistemleri yalnızca bir lort ile köylü haneleri arasındaki ilişkilerden ibaret değildi, aynı zamanda bir lort ile bir köy topluluğu arasındaki ilişkiler bütünüydü. Bu itibarla bu ilişkiler, üzerinde değişiklik yapmanın son derece zor olduğu (ormanlık alanlar, ortak meralar ve açık tarlalar gibi) çeşitli ortak mülkiyet türlerinin yeniden kurulmasına yardımcı olmuştur. Doğu Avrupa kurumları bu *gevşek* kaynakları sürdürerek, ihraç edilebilir tahıl fazlasını gelecekte kullanmak üzere ayırmış olabilir; ancak kısa vadede bu kurumlar, fiyat teşvikleri ne olursa olsun, bu arazilerin tahıl yetiştiriciliği için harekete geçirilmesini çok zorlaştırdı.[205]

2. Bölümde gördüğümüz üzere, Almanya'da ortak mülkiyetin sona ermesiyle birlikte üretimde muazzam artışlar yaşandı fakat bu artışlar ancak Napolyon'dan sonra oldu. Özgürleşmenin daha yavaş gerçekleştiği Habsburg topraklarında da nadas uygulaması azaldı. 1750'lerde toprakların %33'ü nadasa bırakılırken, 1850'de bu oran %25'e kadar düştü.[206] Nadasın yerini yeni ekim nöbetlerinin alması, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Polonya'da ve Macaristan'da yeni başlayan bir uygulamaydı. Hatta ikili tarla sistemi bile on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar bu bölgelerde tamamen terk edilmese de tarım alanlarını limanlara bağlayan demiryollarının inşa edilmesinden ve İstanbul Boğazı'nın 1829 yılında Rus gemilerine açılmasından sonra Rusya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Sırbistan'da uzun süre varlığını sürdürdü. İkili tarla sistemi Rusya'nın bazı bölgelerinde, 1860'larda serflerin özgürleşmesinden sonra da devam etti.[207] Genel itibarla, ne kadar Doğu'ya gidilirse yeni tekniklerin yaygınlaşması da o kadar yavaşlıyordu. Dolayısıyla, özgürleşme öncesinde Doğu Avrupa'dan yapılan tahıl ihracatının ekolojik açıdan mümkün olan miktarın çok altında kalmasının arz yönlü nedenleri vardı. Şimdi göreceğimiz üzere, talep yönlü sorunlar da vardı.

Doğu ve Kuzey Avrupalılar Batı Avrupa'dan çok fazla mamul mal satın almadı. Doğu Avrupalı köylülerin çoğu, nakit ekonomisinin dışında

204 Hagen 1986a, s. 86–92.
205 Rosener 1994, s. 172–84.
206 Good 1984, s. 70.
207 Gunst 1989, s. 76–77.

oldukları için hemen hemen hiç ithal ürün satın almıyorlardı; kentli halk nüfusu azdı ve az sayıda zengin lort tek başlarına büyük bir pazar oluşturamadı. Prusya'da *tam toprak sahibi* köylüler kendi ürettikleri tahılları satarak önemli miktarlarda keten ve diğer mamul mallar satın alıyordu; ancak Prusya'da bile böyle ailelerin sayısı yoksul *yarı toprak sahiplerine*, rençperlere ve hizmetlilere göre çok azdı. Polonya'da ise fazla mamul mal satın alabilen insanların sayısı çok daha azdı.[208] İskandinavya'nın çoğu bölgesinde çiftçiler ve ormancılar özgürdü, ancak sayıları çok fazla mal satın almaya yetmiyordu. Dolayısıyla onlardan mal satın alma fırsatları da aynı şekilde sınırlıydı.[209] Batı Avrupalılar hem kendi ürettikleri hem de (Asya baharatları ve ipekleri ve daha sonra Yeni Dünya şekeri gibi) Avrupa dışı lüks malları üst sınıfa satabilmekle birlikte, Doğu Avrupa'dan yaptıkları ithalatın yaklaşık üçte birinin gümüşle ödenmesi gerekiyordu.[210] Parasallaşmanın (Rusya'da olduğu gibi) sınırlı olduğu veya parasallaşmanın gerçekleştiği ancak (Norveç'te olduğu gibi) küçük bir ekonomide gümüşe yönelik talep bile kolayca karşılanabiliyordu.

Talep yönlü benzer sorunlar Batı Avrupa'nın Güneydoğu Asya ile olan ticaretini de bozmuştu ancak uzun mesafeler, havaleli malların buharlı gemiler öncesi ticaretini zaten sınırlandırıyordu.[211] (4. Bölümde gördüğümüz üzere burada da on sekizinci yüzyılda sonradan ihraç ürünleri tedarik eden ve sömürülmemiş çok fazla toprak vardı). Çin ve Japonya'nın Güneydoğu Asya ile ticareti, farklı yönlere akan (ticaret dengelerinin yerine getirilmesinden ziyade arbitrajın başlıca motive edici güç olduğunu gösteren) çeşitli parasal araçlarla[212] ve daha batıdaki noktalara yeniden satılmak üzere satın alınan birçok Çin malıyla birlikte daha karmaşık bir tablo ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Güneydoğu Asya'ya mal satan herkes çok küçük bir pazar buluyordu. Öyle ki herhangi bir maldan oluşan büyük bir kargo belli bir limandaki pazarı kolaylıkla doldurabiliyordu.[213] Bu arada, Güney ve Güneydoğu Asya'dan yola çıkıp Çin'e ve Japonya'ya giden (Vietnam ve Tayland şekeri, Endonezya biberi

208 Hagen'in henüz yayınlanmamış kitabı.

209 Rusya'daki nakit ekonomisinin sınırları hakkında bkz. Blum (1961, s. 132-34); İskandinavya hakkında bkz. Jeannin (1969, s. 94); Norveç hakkında bkz. Kindleberger (1990, s. 58–59).

210 Glamann 1977, s. 262–63.

211 Barrett 1990, s. 250–51.

212 Von Glahn 1996, s. 132.

213 Van Leur 1955, s. 67, 135–36, 162, 197–200.

gibi) ana ürünler çok daha büyük pazarlar buluyordu ve benzer bir *bolluk* sorunuyla karşılaşmıyordu. Hatta bu rotaların her iki ucundaki yetkililer ticaret yapanları kısıtlamamış olsaydı, bu malların büyük bir bölümü satılabilirdi.[214]

Tekrar belirtmek gerekirse, Hindistan hem ithalat hem de ihracat tarafında karmaşık ve orta düzey bir tablo teşkil etmektedir. Hindistan, Çin'le ticaretinde öncelikle pamuk, çivit ve daha sonra afyon olmak üzere tarım ürünleri ihraç etti ve daha batıdan aldığı gümüşün bir kısmını yeniden ihraç etti. Hindistan, Çin'den altın ve çeşitli lüks kumaşlar aldı ve hepsini olmasa da bir kısmını daha sonra yeniden ihraç etti. Söz konusu altın parasal ve (örneğin mücevherler ihtiyaç duyulduğunda eritilmesi gibi) yarı parasal amaçlarla kullanıldı fakat devlet ödemelerinin veya günlük ticari işlemlerin aracı olarak değil, değer saklama aracı olarak kullanımı daha yaygındı. Hatta altının büyük bir bölümünün dolaşımdaki hızı çok yavaştı ve altına yönelik talep, ticari işlem talebinden ziyade istifleme amacı taşıyan bir talep olarak görülüyordu. Yani Çin'le olan ticaretinde Hindistan, neredeyse büyük bir Güneydoğu Asya veya Doğu Avrupa ülkesine benziyordu. Bu durum ise, çok sayıda Hintlinin nakit ekonomisinin dışında olduğuna ve son derece eşitsiz bir gelir dağılımıyla karşı karşıya kaldığına dair daha önceki gözlemlerimize uymaktadır.

Ancak Hindistan'ın on sekizinci yüzyılda başka bölgelerle yaptığı ticaret çok farklıdır. Burada ihracat çok daha çeşitliydi ve en büyük ihraç kalemi (kumaş) bir mamul maldı. Her ne kadar İngilizler Hindistan ormanlarına ilgi duymaya başlasa da bu ilgi büyük oranda Madras'ta ve Bombay'da gemi inşa edilmesi şeklindeydi. on dokuzuncu yüzyıldaki pamuk, çivit ve buğday ihracatı gibi, kereste ihracatı da ileride yapılacaktı.[215] Charles Kindleberger'in belirttiği üzere, Hindistan'ın on sekizinci yüzyılda Yeni Dünya metalleriyle yapılmış madeni paralar dışında, hacmen çok az Avrupa malı satın aldığı doğrudur, ancak bu durum ekonominin atıl olduğunu değil, yerel rekabeti veya nakliye zorluklarını yansıtıyordu.[216] Üstelik Avrupa'dan ithal edilen madeni paralar (ve Okyanusya'dan ithal edilen

214 Cushman 1975, s. 105–6, 124, 200–211; Viraphol 1977, s. 107–21, 181–209.

215 Gemiler hakkında, bkz. Wadia (1955); ormanlar hakkında, bkz. Rangarajan (1994); pamuk ekim alanları ve ormanların yok edilmesi hakkında, bkz. McAlpin ve Richards (1983); buğday hakkında, bkz. Latham ve Neal (1983, s. 271–73).

216 Kindleberger 1990, s. 68–69; Hindistan'a satılan Avrupa mallarının listesi için, bkz. Chaudhuri 1978, s. 475–76.

deniz kabukları), yalnızca zenginlerin değer saklama aracı olarak değil, sıradan insanların sıradan ticari işlemleri için de kullanılıyordu.[217] Çeşitli Hint devletleri, Orta Asya'dan ve Arabistan'dan yüklü miktarlarda Avrupa yapımı silahlar ve savaş atları da ithal etti.[218] Bunlar tüketim malları değildir. Hindistan'ın *para harcayanlar* yerine *istifçilerden* oluşan bir ekonomi olduğuna dair klişelerin ciddi şekilde abartıldığının bir diğer kanıtıdır. Dolayısıyla Hindistan, Avrupalı ticaret ortakları için Doğu Avrupa'nın ve Güneydoğu Asya'nın yarattığı *küçük pazar sorununu* yaratmamıştır fakat ticareti yapılan belirli mallar, Batı Avrupa'nın yoğun arazi kullanımına dayalı ürünler karşılığında mamul mal ticareti yapma ihtiyacını karşılama hususunda pek işe yaramadı; bu takas modeli daha sonra gelecekti.

Son olarak, Afrika'nın erken modern dönem Avrupa'sıyla geniş çaplı ticaret yapan bölgeleri, bazı açılardan birincil ürün kaynağı olarak daha az umut verici olsa da bir yönüyle Güneydoğu Asya'dakine benzer bir tablo sunmaktadır. Burada da (Senegambia'nın bazı bölgeleri hariç) nispeten seyrek bir nüfusla ve zorla çalıştırmanın önemli rol oynadığı bir toplumsal yapıyla karşılaşıyoruz. (Güneydoğu Asya'nın zorla çalıştırılan işçileri gibi, zorla çalıştırılan Afrikalılar da Doğu Avrupalı serflerden daha özgürdü.) Bu arada, ithalatın büyük ölçüde lüks mallarla sınırlı olması sayesinde, yerel endüstriler yerel ihtiyaçların büyük çoğunluğunu eksiksiz bir şekilde karşılayabiliyordu. John Thornton'un ikna edici bir şekilde savunduğuna göre, Avrupalıların on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Afrika'ya sattığı demir, ithalat yapan kıyı bölgelerde bile demir kullanımının %10-15'inden fazlasını oluşturmazken, kumaş ithalatı bu bölgelerin kumaş kullanımının %2'sinden fazla olamazdı. İthal edilen mallar çoğunlukla elitlerin gösteriş için kullandığı egzotik ürünlerdi. Bu arada Afrika da Avrupa'ya önemli miktarda kumaş sattı.[219]

Üstelik, (Güneydoğu Asya'nın aksine) Afrika'da da bol miktarda altın bulunduğundan, Avrupalıların buradan mal almak için kullanabileceği lüks mamul malların dışında çok az şey vardı. Afrika'nın başlıca ana ürün ihraç malları (biber, altın ve fildişi) Avrupa üretimi ihraç mallarının yerini almaya yetmedi. Zaten Avrupalılar, Afrikalıları Avrupa'nın

217 Perlin 1987, s. 248–314.
218 Chaudhuri 1990, s. 278–83.
219 Thornton 1992, s. 45–54.

ihtiyaç duyduğu ürünleri yetiştirmeye zorlayacak askerî güce ve hastalıklara karşı dirence ancak çok sonraları sahip oldu.[220]

Elbette sonunda, Afrika'nın tek bir ürününün, yani kölelerin ihracatı büyük bir hacme ulaştı. Fakat her ne kadar, çağdaş bakış açısıyla bu trafik tam bir hâkimiyet ilişkisini akıllara getirse de köle ticaretinin büyümesi Avrupalıların Afrika'yla yaptıkları ticareti tek taraflı olarak şekillendirebilecekleri anlamına gelmiyordu. Dış köle ticareti yalnızca, köle ihraç eden toplumlarda insan mülkiyetine izin verilmesinden değil, o toplumlarda toprağın özel mülkiyetine sahip olunmamasından da yararlandı. Böylelikle, insana sahip olmak birikmiş serveti saklamanın bir yolu haline geldi[221] ve köle satın alan Avrupalılar, o kölelerin sahiplerinin bu saklanmış serveti cansız (dolayısıyla daha az üretken olsa da daha güvenli) prestijli mallara dönüştürmesine, yani Avrupa'nın köle ticareti arttıkça yeterli miktarda köle bulmak için sürekli çabalamak zorunda kaldığı mallara dönüştürmesine izin verdi.[222]

O halde özetlemek gerekirse, ticaret koşullarının endüstriyel ihracatçıları hammadde ihracatçılarına yeğlediği ve *çiftçileri* neredeyse *yoksulluk* ile eşanlamlı hale getirdiği yirminci yüzyıl modelini, önceki dönemlere yansıtmaktan kaçınmalıyız.[223] Bu model ancak, ana ürün üretiminin daha fazla mamul mal girdisi gerektirmeye başlamasıyla ve yoksul insanların bile pek çok tarım dışı ürün ve/veya endüstriyel girdinin yardımıyla üretilen tarım ürünü satın almaya başlamasıyla oluştu. Sonuç olarak burada *yetersiz tüketim*, on dokuzuncu yüzyılın sonlarını ve yirminci yüzyılı araştıran (çoğunlukla Marksist) akademisyenlerin genellikle ortaya koyduğu olgudan çok farklı bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür açıklamaların çoğunda yetersiz talep, makineleşmenin mümkün kıldığı büyük verim artışlarının düşük ücret alan işçilerin satın alma gücünü çok

220 A.g.e, s. 112-25; Crosby 1986, s. 136–42.

221 Thornton 1992, s. 85–90.

222 Bu ticaret karşılığında yeterince Hint kumaşının tedarik edilmesinde yaşanan zorluklar hakkında, bkz. Hobsbawm 1975, s. 57-58; Chaudhuri 1978, s. 273–75.

223 Bu varsayımın bağımlılık ve dünya sistemleri analizlerinde en ayrıntılı şekilde ele alındığı görülmektedir ve bu analizler, dünya ekonomisinin çeperinin parçası haline gelen ülkelerin merkezle aradaki farkı ne kadar seyrek kapatabildiğini vurgulamaktadır. Ancak aynı varsayımlar, kaynakların tarımdan uzaklaştırılmasına ve mümkün olan en kısa sürede bir endüstriyel temel inşa edilmesine duyulan ihtiyacı vurgulayan çeşitli kalkınma projelerinin ve perspektiflerinin temelini de oluşturmaktadır; hatta anılan ikinci teoriler, öncekilerin aksine küresel piyasalara katılımın etkilerini prensipte sık sık övse bile.

aştığı zaman ortaya çıkan, merkez bölgelerin bir sorunu olarak görülmektedir. Dolayısıyla bazılarının savunduğuna göre, ilave piyasalara duyulan ihtiyaç on dokuzuncu yüzyılın sonunda emperyalizminin yeni, özellikle de kapitalist bir dalgasını harekete geçirmiştir. Ancak burada yetersiz tüketim, bazı sanayi öncesi çevre bölgelerdeki sosyal yapının ve demografik koşulların yarattığı bir sorun olarak ortaya çıkmakta (bu yüzden ithal ettiklerinden daha fazlasını ihraç ettiler) ve sanayi öncesi merkez bölgelerin ihtiyaç duyduğu (tüketici değil, belirli malların eksikliğinden) yoğun arazi kullanımına dayalı malları elde etme girişimlerini engellemektedir.

Doğu Avrupa özellikle Batı Avrupa için, *ekolojik* açıdan büyük miktarlarda tahıl, odun ve yoğun arazi kullanımına dayalı diğer ürünleri ihraç etme kapasitesine sahip bir çevre bölge ticaret ortağını temsil ediyordu. Kurumsal katılıklar sayesinde bu kapasite, Doğu Asya'nın çevre bölgeleriyle aynı hızda iç büyümeye yönlendirilmiyordu. Fakat aynı katılıklar, Doğu Avrupa'nın Batı Avrupa'yla yaptığı ticaretin son derece hızlı bir şekilde zirveye ulaşması ve Çin'deki uzun mesafeli tahıl, kereste ve gübre ticaretiyle karşılaştırıldığında çok düşük düzeylerde kalması anlamına geliyordu.[224] Yoğun talebe, artan fiyatlara ve su taşımacılığının yeterli olmasına rağmen, bol miktardaki Baltık kerestesinin kesiminin kısıtlı olması da dikkat çekicidir. Çin'in kereste ticaretiyle nicel bir karşılaştırma yapacak verilere sahip değiliz ancak Baltık keresteciliği, örneğin on sekizinci yüzyıl New England'ındaki ve Kanada'sındaki kerestecilikten çok daha kısıtlıydı. Diğer malların ihracatı çok azdı ve mamul malların çoğu ithal ediliyordu. Buralarda yapılan kerestecilik, on dokuzuncu yüzyıl keresteciliğinin yanında sönük kalıyordu.[225]

Dünya sistemleri teorisyenleri, *feodal* doğu ile *kapitalist* Batı Avrupa[226] arasındaki bu takasları, küresel işbölümünün gözler önüne serildiği dönüştürücü bir an olarak görmektedir. Ancak biz burada görüyoruz ki bu takaslar tür veya ölçek bakımından olağandışı değildi ve büyümelerinin önünde çok önemli yerleşik sınırlar vardı. Bu sınırlar ayrıca, Batı Avrupa'nın gıda, yakıt, elyaf ve inşaat malzemesi stoklarını bu takaslar yoluyla

224 Bkz. 72-74 ve 318-319. sayfalar.

225 on sekizinci yüzyıl sonları Baltık bölgesi, New England ve Kanada hakkında, bkz. Lower (1973, s. 22, 31–32) ile McCusker ve Menard (1985); buraların on dokuzuncu yüzyıldaki durumu için, bkz. Lower 1973, s. 59–134; Tucker ve Richards 1983, s. xii–xvii.

226 Wallerstein 1974, s. 71–89.

büyütme kabiliyetini de sınırlandırıyordu. Sadece *daha az gelişmiş* ticaret ortakları bulmak hiçbir merkez bölgenin sorununu çözmedi.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Çin'in iç bölgelerinde ve Japonya'nın *II. Bölgesi*'nde olduğu gibi, Doğu Avrupa'nın daha erken bir tarihte (doğal çoğalmayla veya göçle[227]) ve büyük bir nüfus artışı yaşamayıp ithal ikamesine gitmemiş olması, Batı Avrupa için bir avantaj haline gelmişti. Bu durum, Sanayi Devrimi'nin üretim ve verimlilik artışlarını muazzam ölçülerde sermayelendirmesinin Habsburg topraklarını ve Rusya'yı kumaştan tutun demiryolu araçlarına kadar her şeyin satılabileceği yerler haline getirdiği bir dönemde, Doğu Avrupa'nın yoğun arazi kullanımına dayalı ürünlerinin büyük kısmının ihraç edilmesine neden oldu. Dolayısıyla Avrupa burada da toprağın daha erken bir tarihte yoğun olarak kullanılmasının önündeki kurumsal engellerden kaynaklanan *geri kalmışlığın avantajlarından* yararlandı. Ancak on sekizinci veya on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki teknolojik ve kurumsal iklimde bu avantajlardan yararlanmak henüz mümkün değildi. Bu noktada, özgürleşme ve ortak alanların parsellenmesi Orta ve Doğu Avrupa'da yeni yeni yaygınlaşmaya başladığında, Doğu Avrupa'nın çoğu bölgesindeki sıradan insanlar hâlâ çok az mamul mal satın alıyordu ve pahalı sermaye malları hâlâ nadirdi. Sonuç olarak, Doğu ve Batı Avrupa arasında 1800'lerdeki ticaret, on yedinci yüzyılın ortalarından sonra olduğu yerde kaldı ve böyle bir ticaret Batı Avrupa'nın ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu. Dolayısıyla 1800'lerde, bu bölümde daha önce bahsettiğimiz ekolojik baskılar, Çin ve Japonya'da olduğu gibi Batı Avrupa'da da çözümsüz kaldı. Bu baskılar büyümeyi tamamen durdurabilir veya çarpıcı bir atılım içermeyen daha emek yoğun, *Doğu Asya* (ya da belki *Danimarka*) yoluna girmeye zorlayabilirdi. Nihayetinde, burada tartıştığımız *geri kalmışlığın ekolojik*

227 Göç konusunda, birden çok sosyal sisteme sahip birden çok devletin varlığının Avrupa için önemli olduğu bir yolumuz daha var; ancak bu yol, yarışı ilerletmemekte, kısa vadeli verimliliği engellemektedir. Bazı çarlar zaman zaman özel vaatlerde bulunarak Almanları ülkelerine çekebiliyorlardı, ancak Rus topraklarının ve çiftçilerinin çoğunun yasal statüsü göz önüne alındığında, Çernezyom kuşağı bile Sichuan'ın veya Jiangxi'nin dağlık bölgelerinin Fujianlıları veya Mançurya'nın Shandongluları çekmesi gibi, aşırı kalabalık Vestfalya veya Doğu Anglia'daki insanları çekmemiştir. Tam tersine, bu insanlar on yedinci veya on sekizinci yüzyılda oralara gitmiş olsalar bile, Yeni Dünya onları çekene kadar geçici bir özgürlük kaybı pahasına oldukları yerde kaldılar. Ancak on dokuzuncu veya yirminci yüzyılın başlarında çok düşük ücretler ödeyerek gemilerin alt güvertelerinde gittiler.

avantajları büyük bir fark yarattı fakat bu farkların kullanılabilir hale gelmesi biraz zaman aldı.

Arada geçen zamanda kömür üretiminin artması önemli bir ekolojik rahatlama sağladı; ancak yoğun arazi kullanımına dayalı ihtiyaç duyulan ürünlerin çeşitliliği göz önüne alındığında bu rahatlama bile yeterli olmadı. Şayet Batı Avrupa sanayi üretiminde ve ana ürün tüketiminde on sekizinci yüzyılın ortalarındaki seviyelerin ötesinde (bırakın kişi başına artışı, toplam artışta bile) büyük bir artış yaşayacaksa yeni bir tür ticaret ortağına ihtiyaç duyacaktı. Ve göreceğimiz üzere, bu ancak Yeni Dünya'da mümkündü.

VI

ARAZİ KISITLAMASININ KALDIRILMASI: YENİ BİR ÇEVRE BÖLGE TÜRÜ OLARAK KITA AMERİKASI

Merkez bölgelerden biri olan Batı Avrupa, proto-endüstriyel çıkmazdan kurtuldu ve teknoloji geliştikçe el ürünü işçilerini modern endüstrilere aktarabildi. Bunu başarabilmesinin nedeni büyük ölçüde, Yeni Dünya'nın sömürülmesinin, Avrupa'nın kendi topraklarını daha yoğun ve ekolojik açıdan sürdürülebilir şekillerde kullanmak için ihtiyaç duyulan çok sayıda ilave işçiyi seferber etmeyi gereksiz hale getirmesiydi. Yeni Dünya, hem *reel kaynaklar* hem de ayrı işleme tabi tutulması gereken değerli metaller üretti. Reel kaynaklarla başlayalım; bu kaynaklar Karayipler'den, Brezilya'nın kuzeydoğusundan ve daha sonra ABD'nin güneyinden gelen plantasyon ürünlerinden oluşuyordu.

Yeni Dünya'nın ihraç edilen tarım ürünlerini büyük ölçüde köleler yetiştiriyordu. Plantasyonların neredeyse tamamı adalarda veya kıyıya yakın bölgelerdeydi. Sonuç olarak, Karayipler çevresindeki plantasyon bölgesinden yapılan ihracat, özgür işçilerin getirileri azaldığında ve emeklerinin büyük bölümü el işi ürünlerine kaydırıldığında Çin'in iç kesimlerinden Jiangnan ve Lingnan'a yapılan ihracatın oluşturduğu zemini oluşturmadı. Eski Dünya ormancılarının nehir kıyılarından uzaklaşınca karşılaştığı artan nakliye maliyetleri de özgür işçiler için sorun teşkil etmiyordu. (Doğu Avrupa mülklerinin veya Güneydoğu Asya biber tarlalarının sahiplerinden farklı olarak) Yeni Dünya'daki plantasyonların sahipleri işgücünün çoğunu yurtdışından satın aldıkları ve geçimlik üretimlerini genellikle kıstıkları için, Batı Avrupa'nın bu bölgeyle olan ticareti, Doğu Avrupa hammaddelerine yönelik ticaretinin peşini bırakmayan *küçük pazar sorunu*ndan da kurtuldu. İhracatın, köle satın alma maliyetlerini ve köleleri besleme ve giydirme maliyetlerinin büyük kısmını karşılayacak kadar yüksek olması gerekiyordu.

Afrikalı kölelerin Yeni Dünya sömürgelerinin çoğunda ana işgücü haline gelmesinin birçok nedeni vardı. Bu nedenlerden ilki ve en önemlisi, Yeni Dünya halklarında sömürgecilerle temas ettikten sonra görülen ve çoğunlukla hastalıktan kaynaklanan şaşırtıcı ölüm oranlarıdır. Daha önce gördüğümüz üzere, Avrupa'daki yoksulların çok azı 1800'lerden önce kendi yolculuk masraflarını karşılayabiliyordu ve bu insanlar, ancak ihraç ürün-

leri üretmeye zorlanabilirlerse Yeni Dünya'ya götürülmeye değiyorlardı. Avrupalıların köleleştirilmesinin kabul edilemez olması, özgürlük ve toprak verilmesiyle sonuçlanacak sözleşmeler imzalanması anlamına geliyordu. Avrupalıların ve Afrikalıların Yeni Dünya'da hayatta kalma oranlarının artmaya başlaması birçok plantasyon sahibi için çok pahalıya mal oldu. Onlar da daha fazla peşin para ödeyip, hiçbir zaman azat edilmeyecek köleler satın almayı tercih ettiler.[228] Hayatta kalan Yeni Dünya halkları bazen (özellikle Brezilya'da) köleleştirildi, ancak çeşitli nedenlerden dolayı köle olarak Afrikalılar tercih edildi. Yeni Dünya halkları kırılgan görülüyordu, çünkü çoğu Avrupalılarla temas ettikten sonra hastalıktan ölüyordu. Bazı Avrupalılar ise (Afrikalıların değil) onların köleleştirilmesine insani gerekçelerle karşı çıktı.[229] Amerika yerlileri, kaçmanın ve toprakları işgal edilmemiş yerli halklarla güç birliğine gitmenin daha kolay olduğunu düşünüyordu (bazen Afrikalılar da öyle yapıyordu). İlk elli yıldan sonra (çiçek hastalığının verdiği hasar zirveye çıkınca, yerli halklar silah ve at edinince) yerli halkların topraklarının işgali büyük ölçüde yavaşladığı için, yerli köle edinmek eskisi kadar kolay olmadı.[230] Buna karşılık Afrika'daki büyük iç köle ticareti, köle tüccarlarının istediği mallara sahip olan Avrupalıların Afrika'dan köle edinmesini kolaylaştırdı. Bu arada, İspanyol ve Portekiz kralları Atlantik ötesi köle ticaretini Yeni Dünya'dan gelen köle akınına tercih ediyordu, çünkü Atlantik ötesi köle ticaretini izlemek ve vergilendirmek yerel köle akınlarınınkinden çok daha kolaydı.[231] Bu yaklaşım, devletlerarası rekabetin ve askerî maliyeciliğin, denizaşırı ülkelerden gelenlerin Yeni Dünya'da iskanını hızlandırmasına ve yerleşimcilerin (Çin'in sınır bölgelerindeki yerleşimcilerin aksine) ihracat üretiminden vazgeçmekte zorlanacağı bir ortama yerleştirilmesine dolaylı olarak yardım etmesinin başka bir yoluydu. Kölelerin hiçbir seçeneği yoktu; hatta satın aldıkları işgücünün parasını ödemek zorunda olan sahiplerinin bile çok az seçeneği vardı.

İngiliz Batı Hint Adaları'na yapılan köle ithalatının maliyeti, 1760-1810 yılları arasındaki şeker ihracatı gelirinin yaklaşık dörtte birine eşitti. İngiltere'den yapılan ithalatın maliyeti şeker ihracatı gelirinin yaklaşık yarısına, İngiliz Kuzey Amerikası'ndan ithal edilen (doğrudan şekerle takas edilen miktardan fazla) gıda ve odunun maliyeti ise geriye kalan dörtte

228 Galenson 1989, s. 52, 76; Morgan 1975, s. 215–16, 296–99.
229 Thornton 1992, s. 135–36.
230 A.g.e, s. 138-41.
231 A.g.e, s. 136-37.

birlik gelire eşitti.[232] Fransız Karayipleri'nin şeker ihracatı, İngiltere'nin Fransa ve Haiti devrimlerinden hemen önceki şeker ihracatının yaklaşık %15 altındaydı, köle ithalatı ise on sekizinci yüzyıl boyunca İngiliz Karayipleri'nin köle ithalatıyla neredeyse aynıydı. Yani buralardaki köle ithalatı, şeker gelirinin yaklaşık %30'una eşit olmalıydı.[233] Dünyanın en büyük köle ithalatçısı olan Brezilya'da, (rakamları bulduğum ilk ardışık yıllar olan) 1821-1826 yılları arasında ithal kölelere ödenen paralar, ülkenin o yıllardaki toplam ihracat gelirlerine eşitti.[234] 1820'lerde son derece yüksek meblağlar ödenmiş çok sayıda köle görülmesi alışılmadık bir durumdu. On sekizinci yüzyılın sonlarında yapılan köle ithalatının ortalama maliyeti, İngiliz ve Fransız Batı Hint Adaları'nda olduğu gibi, bütün ihracatın değerinin dörtte birine yakındı.[235] Dolayısıyla köle ticareti, Avro-Amerikan ticaretinin, Eski Dünya'nın merkez ve çevre bölgeleri arasında, mamul mallar ve gümüş karşılığında yapılan doğrudan hammadde takasından farklı ve daha genişletilebilir olmasına yardım etti.

Üstelik Eski Dünya'daki zorunlu ticari mahsul üreticilerinin neredeyse tamamı geçinmeleri için gereken ürünleri yetiştirse de Yeni Dünya kölelerinin çoğunun geçimlik tarım yapma fırsatı ya çok azdı ya da hiç yoktu. Ayrıca plantasyon sahipleri uzun süre boyunca çok az kadın köle satın aldığından (ve erkek köleden daha fazla kadın köle azat ettiğinden), pek çok kölenin Eski Dünya ortamındaki zorunlu ticari mahsul işçilerinin geçim ihtiyaçlarını karşılayacak aileleri de yoktu.[236] Dolayısıyla kölelerin günlük ihtiyaçları, yoksulluklarına rağmen önemli bir ithal mallar piyasası yarattı. Bu açıdan köleler, Eski Dünya'nın çevre bölgelerindeki özgür olmayan halkların çoğundan farklıydı. Bu mallar (en başta da kölelerin giymesi için

232 Hesaplamalar, Miller 1986, s. 70'te bahsedilen köle fiyatlarına dayanmaktadır; İngiliz ithalat verileri, Mitchell 1988, s. 462–64 ve Deerr 1949–50, s. 1'deki bilgilere dayanmaktadır; Ayrıca bkz. Ek D.

233 İngiliz Karayipleri'nin ihracat hacmi hakkında, bkz. Deerr (1949-50, cilt I, s. 193-203) ve Fransız Karayipleri'nin ihracat hacmi için, bkz. a.g.e, cilt I, s. 235-242; köle ithalatı hakkında, bkz. Curtin 1969, s. 216.

234 Miller (1986, s. 70) ve Ludwig'den (1985, s. 107, 314) alınan 1821-1826 yılları arasına ait rakamlarda, köle başına 250.000 reis (Portekiz ve Brezilya'nın eski para birimi) tutarında (Miller'in verdiği aralığın alt sınırına doğru) yaklaşık bir fiyat kullanmıştır; hesaplama yöntemleri Batı Hint Adaları ile aynıdır.

235 Köle alımları ve fiyatları için, bkz. Miller 1986, s. 70; Ludwig 1985, s. 107, 314; Curtin 1969, s. 216. Brezilya'nın 1796 ve 1806 yıllarına ait ihracat rakamları Morineau 1985, s. 177–78'den alınmıştır.

236 Brezilya'daki cinsiyet oranı ve evlilik oranı hakkında, bkz. Schwartz (1985, s. 354–58, 385).

ucuz pamuklu giysiler), İngiliz Karayipleri'ndeki şeker ihracatı gelirlerinin neredeyse %50'sine karşılık gelen mamul mal ithalatının büyük bir kısmını oluşturuyordu. Bu malların bir kısmı hep Avrupa'da üretildi; diğer kısmı ise ilk başta Avrupa yoluyla Hindistan'dan geldi fakat daha sonra İngiliz malı taklitleri bunların yerini aldı.

Karayipler'in şeker gelirinin geriye kalan dörtte biriyle, İngiliz Kuzey Amerikası'ndan gelen (şeker ile doğrudan takas yoluyla elde edilen bilinmeyen miktarın çok üzerinde) tahılın ve odunun maliyeti karşılanıyordu. Ana karanın, ithal ettiği İngiliz mamul mallarının maliyetini karşılamasını sağlayan bu ticaret[237] İngiltere'nin, bol sermayesinin ve işgücünün büyük bölümünü arazi tasarrufu sağlayan ithal ürünlere tahvil ettiği dolaylı bir yolu temsil ediyordu. Brezilya'daki ve İngiliz Kuzey Amerika'sındaki köle plantasyonları, köle tedariklerinin çoğunu yerel olarak karşılıyordu ve özellikle Brezilya'daki plantasyonlar kölelere son derece az yiyecek ve giyecek vererek tasarruf ediyor,[238] böylelikle de yurt dışından daha az mamül satın alıyorlardı fakat kölelerin bu ihtiyaçları yine de önemsiz değildi.[239] Dahası, Brezilya'nın tedarik alımlarını sınırlandıran stratejileri, köle tedarikini Afrika'dan yapılacak yeni alımlarla karşılama ihtiyacını artırdı.

Böylece kölelik, Avro-Amerika ticaretinin Eski Dünya'nın merkez bölgeleri ile çevre bölgeleri arasındaki ticaretten farklılaşmasına yardımcı oldu. Güneybatı Çin gibi işgücünün özgür olduğu bir çevre bölge, ekolojik açıdan verimli olsa bile Avrupa'ya bu kadar hizmet edemezdi. Keza, işlemekte olan geçim odaklı bir ekonomiye katılanların yarı zamanlı ihraç ürünleri üretmeye zorlandığı Doğu Avrupa (veya daha sonra Java) gibi bir çevre bölgede de böyle bir şey söz konusu değildi. Yerli nüfusun artması ve daha fazla öz yeterliliğe sahip bir bölgesel ekonominin yeniden ortaya çıkması nedeniyle Potosi'den yapılan gümüş ihracatının düşmesi[240] bizlere, büyük bir güç olmadan veya Avrupa malları için yerel ihtiyaçların *yeniden üretimi* olmadan, Avrupa'nın talebinin, tek başına bir malın Avrupa'ya sürekli akışını garantiye almadığını hatırlatmaktadır. Gümüş konusunda

237 Shepherd ve Walton 1972, s. 43–44; Richardson 1987, s. 765–66.

238 Brezilya hakkında, bkz. Schwartz (1985, s. 136–38, 296, 436, 441–42).

239 Kölelerin giymesi için Brezilya'ya gönderilen en ucuz giysiler hakkında, bkz. Subrahmanyam (1993, s. 182–85).

240 Lang 1975, s. 61, 65–66. İspanyol idaresindeki Yeni Dünya'da önemli derecede iç istikrara ve özerkliğe sahip ekonomilerin yeniden ortaya çıkışına dair genel bir tartışma için, bkz. Stern (1988).

tekrar döneceğiz. Burada altı çizilmesi gereken husus şudur ki Karayipler bölgesinden bu kadar çok şeker, tütün ve sonrasında pamuk akmasını sağlayan faktör yalnızca ekoloji değildir. Bölge ayrıca, sosyolojik ve siyasi olarak hemen hemen her şeye *ihtiyaç duyacak* şekilde düzenlenmiştir. Aslına bakılırsa (Fransa, Hollanda veya Danimarka'nın aksine) İngiltere'nin avantajlarından biri de kendi şeker sömürgelerine Avrupa'dan gıda göndermesine gerek olmaması, bu konuda Kuzey Amerika'ya bel bağlaması ve bunun için de toprak yerine işgücü ve sermaye kullanan İngiliz şeker üreticilerini satın almasıydı.

Dolayısıyla, azalan nüfusun kölelerle ikmal edilmesi Karayip çevresini ithal mallar için çok büyük bir pazar ve yoğun arazi kullanımına dayalı ihraç ürünlerinin kaynağı haline getirdi. Hatta bu bölge, artık aşina olduğumuz *Üçüncü Dünya* profiline bürünen ilk çevre bölge oldu; üretimin daha verimli, daha sermaye yoğun ve daha yaygın hale gelmesiyle ihraç mallarının fiyatı düştüğü için, hem sermaye mallarının (bu örnekte, kaçırılmış insanların) hem de günlük kullanıma yönelik mamul malların en büyük ithalatçılarındandı. Buna karşılık, gıda da dâhil olmak üzere Avrupa'da üretilen enerji türlerinin çoğunun fiyatı on sekizinci yüzyılda hem ücretlere hem de diğer malların fiyatına göre arttı.[241] Dolayısıyla Yeni Dünya'nın plantasyon bölgeleri, merkez bölgeyle ticaretini dengeli bir pozisyonda tutacak kadar ithalat yapan yeni bir çevre bölge türüydü. Üstelik bu bölgenin ithalatı ve ihracatı birbirlerini tetikliyordu. Daha fazla şeker ihracatı, sürekli olarak daha fazla köle ithalatına, daha fazla gıda ve giyim ithalatına ve (genellikle) plantasyonların daha fazla borçlanmasına yol açıyor, bu da fiyatı ne olursa olsun sonraki yıl daha fazla şeker satılmasına yol açıyordu.[242]

Bu arada, çoğu plantasyonda bir veya iki ihraç ürününe yoğunlaşılması, ticaretin ciddi ölçüde iyileşmesine yardımcı oldu. On sekizinci yüzyılda Atlantik ötesi nakliye maliyetleri, önemli bir teknolojik değişiklik olmadığı halde yaklaşık %50 azaldı. Bu azalma kısmen siyasi değişimden kaynaklanıyordu. İngiliz donanmasının korsanlık vakalarının çoğunu bastırması sayesinde sigorta bedelleri düştü ve az sayıda mürettebatın bulunduğu silahsız gemilerle daha fazla mal taşındı.[243] Bununla birlikte diğer

241 Bkz. Goldstone 1991, s. 186'daki grafik; ayrıca bkz. Thomas 1985a, s. 140–41.

242 Richardson (1987, s. 745-46), herhangi bir yılda İngiliz Batı Hint Adaları'ndan yapılan şeker ihracatı ile bölgenin ertesi yılki köle talebi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ve bunun sonucunda bölgede daha fazla şeker üretildiğini göstermektedir.

243 Shepherd ve Walton 1972, s. 81–84.

önemli bileşen ise (4. Bölümde kısaca bahsetmiştik), kargonun yüklenme süresindeki sert düşüştü. Buna göre; işletme sermayesi daha hızlı devrediliyor, gemiler daha yoğun kullanılıyor ve (kargo satın alınırken limanda bekleseler bile evden uzakta oldukları her gün için ücret ödenmesi gereken) denizcilere ödenen ücretlerden önemli ölçüde tasarruf ediliyordu. Limanda bekleme süresinin azalması, gemilerin birçok plantasyona uğramasından ve pazarlıkla vakit kaybetmesinden vazgeçilip, yerel bir aracının istenilen malları gemi gelmeden önce bir depoda toplaması sayesinde başarılmıştı. Böyle bir sorumluluğun devredilmesi, örneğin Hint Okyanusu'ndaki bir limanda görülen pek çok olasılıktan ziyade, her bölgenin yalnızca bir veya iki ihraç ürünü sattığı durumlarda çok daha kolaydı.[244]

Dolayısıyla, Eski Dünya'nın pek çok çevre bölgesinde daha fazla ana ürün aramak; en erişilebilir kaynakların tüketilmesi, daha yüksek nakliye maliyetleriyle karşı karşıya kalınması ve ithal ikamesi mantığına karşı çıkılması anlamına gelmekle birlikte, Yeni Dünya'nın büyük bölümünde tam tersi bir dinamik geçerliydi. İthalat ikamesine karşı çıkan siyasi ve sosyolojik faktörler sayesinde, ihraç edilen monokültür tarım ürünleri Atlantik ötesi nakliye ve işlem maliyetlerini düşürdü. Bu da Amerikalıların daha yüksek yerel nakliye maliyetlerine maruz kalmasına (yani iç bölgelere doğru genişlemelerine) yol açtı ve Avrupa'da, mamul malların parasını ödemeye ve başlangıç maliyetlerini karşılamaya yetecek kadar satış yapmalarını sağladı. Söz konusu işgücü köle, sözleşmeli veya özgür olsa da olmasa da başlangıç parasına ihtiyaç duyduğu için bu dinamik işledi ve Kuzey Amerika'nın iskân edilmesinde çok önemli bir rol oynadı.[245] Ayrıca, Baltık ticaretinin veya Çin'in iç kesimlerindeki ticaretin aksine, mamul malların (ve esir alınan *sermaye mallarının*) Atlantik ötesi ticaretinin artmaya devam etmesine de yardımcı oldu.

Diğer bir deyişle; üretimin büyük bölümünün pahalı sermaye mallarına ihtiyaç duyduğu ve çoğu kişinin hâlâ geçimlik üretimle bağlantısı olduğu bir çağda demografik felaket, sömürge yasaları ve kölelik bir araya gelerek sürekli büyüyen bir hammadde kaynağı olan bir çevre bölge yarattı. Aslına bakılırsa bu durumun, Yeni Dünya'nın büyük bölümünde bile geçici olduğu ortaya çıktı. Peru'da ve Meksika'da nüfus artmaya başlayınca,

244 A.g.e, s. 52–53, 87. Hint Okyanusu'ndaki herhangi bir ticari gemide taşınan kargonun çeşitliliği hakkında, bkz. Van Leur 1955, s. 132, 253; Chaudhuri 1978, s. 204–8.

245 Shepherd ve Walton 1972; özelikle McCusker ve Menard 1985, s. 18, 23, 28–30.

daha fazla öz yeterliliğe sahip ekonomiler yeniden ortaya çıktı ve ihracat azaldı.[246] Karayipler çevresindeki bölgede yaratılan özel koşullar olmasaydı, zengin ve özgür işgücünün olduğu bir merkez bölge ile yoksul ve zorunlu işgücünün olduğu bir çevre bölge arasındaki ticaretin varlığı bu kadar büyük etkiler yaratmazdı. Örneğin Batı Avrupa'nın Doğu Avrupa ile ticareti, Aşağı Yangzi ile işgücünün özgür olduğu çevre bölgeler arasındaki ticaretten daha önemli veya daha dinamik değildi. Dünya sistemleri teorisyenlerinin ısrarla vurguladığı üzere, çevre bölgedeki işgücü kontrolünün biçimi çok önemliydi, ancak *zorla ticari mahsul üreten* herkesi aynı potaya koyarsak, konuyu fazlasıyla basite indirgemiş oluruz. Yeni Dünya köleliği ve sömürgeciliği çok önemli yönlerden farklıydı.

Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin) endüstriyel büyümesinde köleliğin önemine ilişkin daha önceki tartışmalar, genellikle ihracat piyasalarının gelişmekte olan endüstrileri teşvik etmesine odaklanıyordu; dolayısıyla iç piyasaların da büyüdüğünü ve çok daha geniş bir tabana yayıldığını öne süren *iç piyasacı* argümana karşı savunmasızdılar. Bu tür tartışmalar doğaları gereği sonuçsuz kalabilir; şayet Karayipler'in talebi 1748-1776 yılları arasında İngiltere'nin endüstriyel üretimindeki artışın %12'sini oluşturmuşsa,[247] bardağın yarısı dolu mudur, boş mudur? Buna karşılık, buradaki argüman bazı piyasaların diğerlerinden daha önemli olduğunu vurgular. Çünkü Yeni Dünya ve köle ticareti, büyüyen bir iç piyasanın sunamayacağı şeyler sunuyordu. Yani İngiltere topraklarını fazla kullanmadan üretilen mamul malların, yoğun arazi kullanımına dayalı ve makul (hatta azalan) fiyatlı daha fazla gıdaya ve elyafa (ve daha sonra keresteye) dönüştürme yöntemleri sunuyordu.

Başka Bir Yeni Dünya, Başka Bir Beklenmedik Fırsat: Değerli Madenler

Bu arada Meksika, Peru ve daha sonra Brezilya Avrupa'ya yüklü miktarlarda değerli maden gönderdi. Bunların bir kısmı sömürge madenciliğinin doğrudan sonucuydu. Örneğin, İspanyol ve Portekiz kralları kendi sömürge bölgelerindeki bütün madencilik faaliyetlerinden pay alıyordu. Yasal olarak bu pay, 1640 yılından önceki yapılan bütün maden sevkiyatlarının %27,5'ini (belki de %40'ını) oluşturuyordu.[248] Bu oranlar kaçakçılığın

246 Lang 1975, s. 61, 65–66.

247 Richardson 1987, s. 768.

248 Hamilton 1934; Flynn ve Giraldez 1996, s. 321–29.

hızla artmasına yol açtığından, kralın maden üretiminden aldığı gerçek pay hiçbir zaman çok yüksek olmadı ve yasal oranlar kaçakçılığın azaltılması için kademeli olarak düşürüldü. Buna rağmen kral, kayıtlı üretimin %10 ile %20'sini aldı.[249]

Maden akışının önemli bir kısmı doğrudan zorlamaya dayalı değildi. Madenleri yerli halk da çıkarsa, ücretleri sübvanse edilen başkaları da çıkarsa, zorla çalıştırma kotaları madencilik maliyetlerini düşürdü.[250] Bu kotalardan doğrudan yararlananlar Yeni Dünya'da ikamet eden madencilik girişimcileri olsa da aynı girişimciler maden üretimini artırdı. Ayrıca satılacak altın ve gümüşü bulunan (büyük ve orta ölçekli maden işletmecilerinden *ortakçı* madencilere kadar) pek çok kişi,[251] bu birikimlerini Avrupalı alıcılara aktarmaktan çekinmedi. Bu arada sömürge yasaları, değerli madenlerle takas etmek üzere Avrupa ve Asya mallarını ithal edenler arasındaki rekabeti önemli ölçüde azalttı ve bu ithal mallara alternatif teşkil edecek yerel malların üretimini kısıtlamaya teşebbüs etti. Böylelikle hem bu ticaretin ölçeği hem de uygulanan fiyatlar manipüle edildi ve altın ve gümüş ihracatının bilinmeyen bir kısmı Avrupa'ya *hediye* olarak gönderildi.

Bu *hediyenin* bir kısmı Batı Avrupa'da kaldı. İspanya'nın, kuzeybatı Avrupa'nın gelişmekte olan merkez bölge ekonomilerine yönelik saldırıları da dahil olmak üzere pek çok savaşın finanse edildiği bu madenler, Avrupa'nın ekonomik kalkınmasına pek yarar sağlamadı.[252] Bununla birlikte, bu madenler Avrupa ticaretinin çarklarını yağlamış ve daha güçlü orduların büyümesinde rol oynamıştır. Bu arada, Yeni Dünya hazinelerinin çoğu daha doğuya gitti ve Avrupa'ya başka mallar getirdi. Bu mal akışı kabaca üçe ayrılabilir.

Yeni Dünya'nın altın ve gümüş akışının önemli bir bölümü, Eski Dünya'daki (Güneydoğu Asya'dan, Yakın Doğu'nun bazı bölgelerine ve Doğu Avrupa'ya kadar) ekolojik açıdan zengin çeşitli küçük pazar bölgelerine yapıldı ve bu durum, Avrupa'nın bu çevre bölgelerden yaptığı reel kaynak ithalatını artırmasını mümkün kıldı. Bu ticaretlerde gümüş veya (daha az sıklıkla da) altın, tıpkı modern rezerv para birimleri gibi kullanıldı. Altın ve gümüş, Avrupa'nın sattığı mallara talebin sınırlı olduğu bölgelerle yapılan dengesiz ticareti düzenlemek için aktarılan bir artık değer saklamaa-

249 Morineau 1985, s. 102, 121, 289.
250 Stern 1988, s. 849–52; Tandeter 1993, s. 15–85.
251 Stern 1988, s. 852–54.
252 Flynn 1984, s. 43.

racıydı. Ancak Avrupa'dan aktarılmadan önce madeni para haline getirilen bu madenlerin, bu bölgelerde oldukça büyük pazarlar bulan ve (uygun hammaddelerden yoksun) yerelde sınırlı olarak üretilen tek Avrupa mamul malı olduğu da görülebilir.[253] (İskandinavya'nın büyük bölümü gibi) hızla parasallaşan ekonomilerde bu mamul mal, kısmen halkın kullanımına yönelik bir eşyaydı. Doğu Avrupa gibi piyasa ekonomisinin en az uygulandığı çevre bölgelerde ise lüks maldı. Her iki durumda da değerli madenler, bu bölgelerden eskisine göre daha fazla ana ürün edinilmesini mümkün kıldı.

Ancak değerli madenler yıpranmadığı veya (kumaş veya tahılın aksine) tükenmediği için, toplumun küçük bir kısmının kullanması durumunda bu madenler için *büyüyen* (veya belki de kalıcı) bir pazar yaratmak zordu. Zenginlerin gümüş veya mücevher stoklarını artırabileceği doğrudur; fakat zenginlerin zaten bütün borçlarını ödemeye yetecek stokları vardı ve gösterişe yönelik bir tüketim biçimi olan gümüş, ipeğe, porselene, pahalı tablolara gibi eşyalara kıyasla değer kaybetmeye başlamış olmalıydı. Dolayısıyla Yeni Dünya gümüşü, Batı Avrupa'nın, on beşinci yüzyıldaki *değerli maden katlığının* sürmesi halinde bulacağından daha fazla hammadde bulmasına yardımcı oldu,[254] ancak tek başına Batı Avrupa'nın daha az parasallaşmış Eski Dünya ekonomileriyle yaptığı ticareti ilanihaye artıramadı.

İkinci mal akışı, Avrupa'nın yoğun arazi kullanımına dayalı mallar edinmesine de dolaylı yoldan yardımcı oldu. Bu akışla gelen mallar, Asya'da (çoğunlukla Hindistan'da) üretilen çeşitli ürünlerle takas edildi ve bu da daha sonra Amerika kıtasına köle tedarik etme maliyetinin çoğunu karşıladı. Tek başına Hint kumaşı, on sekizinci yüzyılda İngiliz tüccarların Afrikalı kölelerle takas ettiği bütün emtianın yaklaşık üçte birini, (endüstrileri Hint kumaşlarının kaliteli taklitlerini üretme konusunda daha yavaş olan) Fransız tüccarların ise köle almak için kullandıkları malların yarısından fazlasını oluşturuyordu.[255] Portekiz imparatorluk ticaretinin büyük bir kısmı doğrudan Asya'dan Afrika'ya ve Brezilya'ya gidiyor ve anavatanda yalnızca Yeni Dünya'dan gelen malları teslim etmek için duruyordu.[256] Diğer bir deyişle maden akışının bu bölümü, Yeni Dünya'daki köle bölgelerinin

253 Perlin (1994, s. 113-18, 147-74), bu dönemde madeni paraların, malın karşıtı olan para yerine bir mamul mal olarak düşünülmesinin daha yararlı olduğunu vurgular. Perlin (1991, s. 239–373, özellikle 248–49, 268–80), genellikle uzaktaki hedef piyasalar için tasarlanan mallar olarak madeni para üretimini inceler.

254 Day 1978, s. 3–54.

255 H. Klein 1990, s. 291.

256 Subrahmanyam 1993, s. 183–85.

işgücü ve sermaye açısından zengin fakat toprakları verimsiz Avrupa'nın önemli bir tamamlayıcısı haline geldiği süreci hızlandırdı.

Gördüğümüz üzere Hindistan'da, altın ve gümüş para akışının çoğunun, *ticaret açığını* kapatan bir servet saklama aracı olmaktan çok, geniş tabanlı ticari işlem talebini karşıladığı yönünde güçlü bir görüş var. Fakat Hindistan'da parasallaşmanın devam ettiğine yönelik sağlam kanıtlara rağmen, bu görüş Yeni Dünya madenlerinin yokluğunda Hindistan'ın diğer Avro-Amerikan mallarını daha fazla ithal edeceği anlamına gelmemektedir. Nüfusun büyük bölümü yalnızca bazı temel ihtiyaçları görmek, (düğün gibi) ara sıra yapılan tören masraflarını karşılamak ve vergi ödemek için para kazanmak amacıyla piyasaya giriyordu. Avrupalı imalatçıların, bu insanların satın aldığı diğer mallarda rekabetçi olup olmadığı ise belli değildir. Çin kumaşlarının ve seramiklerinin, Güneydoğu Asya ürünlerinin ve özellikle Ortadoğu'dan gelen İslami malların daha prestijli olması, Avrupa'nın lüks mallarının da büyük bir pazar bulamayacağı anlamına geliyordu. Dolayısıyla, Hindistan'a akan değerli madenleri sıradan ürünler olarak ele alsak bile, bunların başka bir özelliği vardı. Yani Hindistan'ın bu kadar yüklü miktarda satın aldığı düşünülebilecek yegâne Avrupa malı, bu madenlerdi. (Akla gelen alternatiflerden biri silahlardır. Moğolların gerilemesi ile İngiltere'nin yükselmesi arasında geçen dönemde zaten önem arz eden silah ticaretinde büyük bir artış yaşanmasını nasıl bir etki yaratabileceği belli değildir).

Son olarak, üçüncü maden akışı onlarca yıldır yaşanan akışın en büyüğüydü. Ancak Avrupa toprakları üzerindeki baskıyı hafifleme hususunda gümüş akışının çok az katkısı oldu. Bu akış Asya'nın yoğun nüfuslu ve yoğun ticarileştirilmiş bölgelerine gitti ve buralarda toplumdaki bütün sınıfların ticari işlemlerinde araç olarak kullanıldı ve karşılığında ise çeşitli tüketim malları Avrupa'ya ve Amerika kıtasına aktı. Bu tanım, gördüğümüz üzere Hint ticaretinin bir kısmı için uygun olabilir, ancak her şeyden önce milyonlarca sıradan insanın gümüşü vergi ödemekte ve sıradan alışverişlerde kullandığı Çin'e muazzam bir gümüş akışı yaşandığına işaret etmektedir.

Burada gümüş, açık veren hesapları kapatmak için kullanılan bir artık servet değil, maldı. Hatta 1500-1640 yılları arasında gümüş Çin'e akarken, altın ve bakır Çin'den çıkıp Avrupa'ya gitti.[257] Çin'in ihraç malları

257 Flynn ve Giraldez 1997, s. xxvii; Von Glahn 1996, s. 129–33, 224–29.

arasındaki en önemli *reel ürün* olan ipek bazı yerlerde para olarak, maden yerine kullanılan bir kumaştı. Dolayısıyla, bu ticarette Yeni Dünya gümüşü, arbitrajı yapılan pek çok maldan yalnızca biriydi. Çin'de başka yerlere göre daha bol olan (altın, porselen, ipek gibi) mallar gümüşle takas ediliyordu; çünkü gümüş Çin'de nispeten azdı[258] ve dünyanın bu en büyük ekonomisinin parasal ve mali dayanağı haline geldiği için çok yüksek talep görüyordu.[259] 1640'lara gelindiğinde bu ticaret, Çin'deki ve Avrupa'daki gümüş/altın oranını hemen hemen eşitledi. Böylelikle varlık nedeni ortadan kalkan değerli maden ticareti sert bir şekilde düşmeye başladı ve ancak on sekizinci yüzyılda toparlandı.[260] Değerli maden ticareti ilk ortaya çıktığında, yoğun arazi kullanımına dayalı malların Avrupa'ya tedariki hususunda pek işe yaramamıştı ancak son derece kârlıydı ve (giderek daha fazla artan gümüşün aksine) başka yerlerde takas yapmak için kullanılabilecek mallar üretilmesini sağlıyordu.

Hindistan'da olduğu gibi Çin'de de gümüş olmasaydı, bu kadar büyük ölçekte ithal edilebilecek başka bir mal olduğunu düşünmek zor olabilirdi. Dolayısıyla Yeni Dünya madenleri bu durumda da Avrupa'nın Eski Dünya'nın geri kalanından mal edinme kapasitesi için önem arz ediyordu. Ancak ithalatçı açısından Çin'in durumu, Hindistan'ın durumundan farklıydı: Çin'in ithal ettiği gümüşün büyük bölümünün gereksiz olduğu düşünülemezdi. Dolayısıyla, gümüş akışının yokluğunda, başka parasal araç ithalatının veya Çin'in kendi verimli kaynaklarının büyük ölçüde yeniden tahsis edilmesinin, diğer ithal mallara yönelik talebi belki de artırdığını düşünmemiz gerekir. Bu arada, Avrupa açısından bakıldığında Çin'in değerli maden ithalatı ile Hindistan'ın değerli maden ithalatı arasındaki fark, Çin'in ithalatının toprak üzerindeki baskıyı dolaylı olarak hafifletmekte çok az işe yaramış olmasıdır.

Yeni Dünya hazinesinin çeşitli kullanımları arasındaki bu farklar birbirlerinin sebepleri değildir ve son derece kusurludur. Farklı kullanım alanlarının, bu madenlerin farklı nihai varış noktalarıyla ilişkilendirilmesi ise mutlak kurallar olarak değil, eğilimler olarak görülmelidir. (Belki de genel nüfusun nakit ekonomisine en az dahil olduğu çevre bölge olan) Doğu Avrupa'da bile, ithal madenlerin tamamı, durgun bir ekonomide elitlerin istiflediği so-

258 Farklı yerlerdeki altın/gümüş oranlarına ait veriler için, bkz. Von Glahn 1996, s. 127. 32

259 Flynn ve Giraldez 1997, s. xix.

260 Von Glahn 1996, s. 128, 232.

yut *zenginliği* temsil etmiyordu. Terazinin diğer kefesi, Çin'de bile biraz gümüş istifçiliği yapılıyordu. Şunu kabul etmemiz gerekir ki bu davranışların bir bölümü her yerde devam etmektedir. Bazı akademisyenlerin, Batılı *para harcayanlar* ile Asyalı *istifçiler* arasında olduğunu gördüğü net ayrımın hiçbir dayanağı yoktur.[261] Üstelik, sıradan insanların mevduat hesaplarının olmadığı, mücevherlerin ve diğer gösterişli eşyaların üretken aile birimleri oluşturan evlilikleri güvence altına almanın hayati bir parçası olduğu bir dünyada, istifçilik ile ticari işlem talebi arasındaki çizgi de belirsizdi.

Ancak bu kategoriler, kesin olmayan ve akışkan doğalarına rağmen bize bir şey göstermektedir: Yeni Dünya madenleri, hikayeyi hep Avrupa'nın ihtiyaçlarının şekillendirmesiyle, Avrupalıların Eski Dünya'ya dağıtarak *reel* kaynaklara dönüştürdüğü *paradan* ibaret değildi. Diğer bölgelerin iç dinamikleri, Çin'in kullanışlı bir para birimine olan ihtiyacı gibi, en az Avrupa'nınki kadar reel *ihtiyaçlar* yaratabilirdi; veya Doğu Avrupalı elitlerin, tahıl fazlalarını kolayca depolanıp nakledilebilecek ve böylelikle savaştaki birliklerinin erzak ihtiyacını karşılayabilecek bir mala dönüştürme arzusunu da yaratabilirdi.[262] Bu maden akışının kapsamını ve doğasını belirleyen faktör, Avrupa'nın dinamikleri ile diğer bölgesel dinamiklerin *kesişimiydi*: Dünya ekonomisi çok merkezli olmaya devam etti ve başka yerlerden çıkan güçler de dünya ekonomisini Avrupa'dan çıkan güçler kadar şekillendirebiliyordu.

4. Bölümde gördüğümüz üzere özellikle Çin, maden rejimini değiştirerek üç yüzyıl boyunca Yeni Dünya'da çıkarılan muazzam miktarlardaki gümüşü soğuracak kadar dinamik bir ekonomiye sahip olmasaydı, bu madenler yirmi-otuz yıl içinde kazançsız hale gelebilirdi. Avrupa'da gümüş cinsinden fiyatların 1500-1640 yıllar arasındaki devasa enflasyonu, gümüş arzının çoğu Asya'ya akmasına rağmen Avrupa'daki gümüşün değerinin azaldığını gösteriyordu[263] ve Eski Dünya'nın daha az parasallaşmış bölgeleri, değerli madenleri devalüe etmeden sürekli soğurmaya devam edemezdi. Erken modern dönemde gümüşün ve altının çağdaş *paraya* pek benzemediğini göstermenin diğer bir yolu da budur: Günümüzde, çağdaş çevre bölgelerin muazzam miktarlarda sermayeye ihtiyacı olduğundan, harcayacak parası olanlar daha fazla kaynak bulmakta hiçbir zaman zorluk çekmeyeceklerdir.

261 Bu sözde farka ve kalıcı önemine yönelik yakın tarihli bir açıklaması için, bkz. Kindleberger 1990a.

262 Blum 1961, s. 201–4.

263 Hamilton 1934; Flynn ve Giraldez 1996, s. 323–29.

Bununla birlikte Yeni Dünya madenlerinin aktarılması, Batı Avrupa'nın, reel kaynak ithalatını başka türlü artırabileceğinden çok daha fazla artırmasına imkân tanıdı. Yeni Dünya gümüşünün bir kısmının, Eski Dünya'nın daha az parasallaşmış bazı çevre bölgelerinden gelen kaynak akışının devam etmesi için kumaşa, porselene veya baharatlara dönüştürülmesi gerekiyordu ve Çin'in talebi sayesinde bu seçenek de mevcuttu. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Yeni Dünya madenlerinin, genellikle gümüşle satın alınan Asya mallarının ve Yeni Dünya'dan gelen (şeker ve tütün gibi) egzotik malların birleşimi, Batı Avrupa'nın Eski Dünya'nın geri kalanından yaptığı ithalatın çoğunu, hatta tamamen Avrupa'da üretilen mamul malların karşıladığından da çoğunu karşılıyordu.

Bu nedenle, bazı yazarların zorla çalıştırma yoluyla çıkarılan madenler ile çok daha önemli olan, anlaşmaya dayalı ticaret yoluyla elde edilen reel kaynak akışı arasında yaptığı ayrım sunidir.[264] Yeni Dünya'nın kaynak ihracatını oluşturan toprak ve işgücü, yalnızca piyasa dışı zorlamanın ürünü değildi; Eski Dünya'da merkez-çevre arasındaki takasın düşüşe geçmesine neden olan tüm güçlerden kurtulmak için, Karayipler'deki plantasyonların ve Yeni Dünya'daki merkantilist politikaların da düzenlenmesi gerekiyordu. Bu unsurlar olmadan ve sömürge yönetiminin masraflarının karşılanmasına yardımcı olan ve Asya mallarının Afrika'ya ve Amerika kıtasına nakledilmesini sağlayan gümüş olmadan, *beklenmedik ekolojik fırsatın* Avrupa'ya nasıl bu kadar büyük miktarlarda ulaşabildiğini anlamak zor olurdu; Avrupa'nın, Eski Dünya'nın geri kalanından bu kadar çok ekolojik rahatlamayı nasıl elde ettiği de anlaşılmazdı.

Ekolojik Rahatlamanın Bazı Ölçümleri: Sanayi Devrimi Çağında İngiltere

Bahsedilen miktarlar çok büyüktü,[265] ancak faydalı bir şekilde tartışabilmek için bunların ayrıntılı olarak analiz edilmeleri gerekir. Tartışmanın sıhhati açısından, (örneğin, Rusya'nın daha yüklü miktarda ihraç edebileceği kürkler gibi) büyük kurumsal değişiklikler olmadan ve Eski Dünya'nın patates gibi (yokluğunda İrlanda'nın da Prusya'nın da İngiltere'ye tahıl ihraç edemeyeceği) Yeni Dünya bitkilerini benimsemesinden elde edilecek kazançlar olmadan Eski Dünya'nın çevre bölgelerinden elde edilebilecek malları eleyelim. Yeni Dünya'nın, Kuzey Amerika kıyılarında elverişli

264 Jones 1981, s. 83–84.

265 Bu bölümdeki hesaplama yöntemleri için, bkz. Ek D.

olan ancak önem arz etmeyen devasa balıkçılık alanlarının elenmesi de iyi olur. Bunlar bir anlamda, Yeni Dünya'nın karşısına çıkan beklenmedik fırsatlar dahilindedir fakat kapsamı geniş tutarsak, (arkalarındaki mekanizma bir yana) bu takasların gerekli olduğunu göstermek yerine, sadece Atlantik'teki ticaret trafiğini saymış oluruz. Bu nedenle tartışmamız, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başları için neredeyse tamamen şekere ve pamuğa odaklanacak, on dokuzuncu yüzyılın ortaları ve sonları için ise Amerika'dan gelen daha büyük ana ürün akımına ilişkin bazı düşünceler dile getirilecektir.

Mintz, şekerin 1800'lerde, İngiltere'deki kalori alımının yaklaşık %2'sini, 1900'lerde ise ilginç bir şekilde %14'ünü oluşturduğunu tahmin etmektedir.[266] Hatta gerçek rakamların daha da yüksek olduğu görülüyor. Mintz'in kişi başına şeker tüketimine ilişkin tahminleri ve şekerin kaloriye dönüşüm formülü kullanıldığında, (İrlanda dahil) Birleşik Krallık'ta kişi başına günlük şeker tüketimi 1800'lerde 90 kalorinin üzerine çıkıyor. Şayet 1800'lerde ortalama bir Britanyalı günde 2.500 kalori tüketiyor idiyse,[267] aldığı 90 kalori o kadar erken bir tarihte bile toplam kalori alımının hemen hemen %4'üne denk geliyor olurdu. İnsanlar gerçekten günde ortalama 2.500 kalori alsalardı, 1901 yılındaki ortalama şeker alımı toplam kalorinin %18'inden fazlasına, 2.000 kalori alsalardı ise %22'sinden fazlasına karşılık gelirdi. Her ne kadar günümüzde şeker genellikle *besin değeri az olan bir* kalori kaynağı olarak hafife alınsa da yetersiz beslenme biçimlerinde değerli olabilir ve enerji için kıt proteinin yakılmasını önleyebilir.[268]

1800 yılı için %4 rakamı mütevazı görünebilir, ancak bir dönüm tropik şeker tarlasının, 4 dönüm (on sekizinci yüzyılda Avrupalıların çoğunun küçümsediği[269]) patatesten veya 9 ila 12 dönüm buğdaydan daha fazla kalori sağladığını hatırlamakta fayda var.[270] 1800 dolaylarında Birleşik Krallık'ta

266 Mintz 1985, s. 133.

267 Clark, Huberman ve Lindert (1995, s. 223), İşçi hanelerinde kişi başına şeker tüketimine ilişkin çeşitli anketleri bir araya getirmekte ve 1860'larda yetişkin erkek eşdeğeri başına 1.500 kalori kadar düşük (1787-1796 yılları arasında kırsal kesimdeki yoksullardan oluşan bir örneklem için) ve 2.400 kalori kadar yüksek (1863 ve 1889-1890 yılları arasında şehirli işçiler için), kırsal kesim işçileri için ise 3.200 kalorilik bir tahmin ortaya koymaktadır; ancak ikinci rakam bile kişi başına 2.500 kaloriden az demektir.

268 Daniels 1996, s. 277.

269 Braudel 1981, s. 170; Salaman 1949, s. 479–84.

270 Mintz 1985, s. 191.

(Mintz'in verdiği rakamlar kullanılarak)[271] tüketilen şekerden elde edilen kalori miktarı için ortalama verime sahip en az 526.000 hektar İngiliz tarım arazisi ve 769.000 hektardan fazla arazi gerekiyordu. 1831 yılında ise aynı miktarda kalori için 769.000 ila 1.050.000 hektarlık arazi gerekecekti. O yıla kadar Avrupa'da (özellikle İngiltere'de) işlenmemiş topraklar kıtanın en verimli toprakları sayılmadığından, bu rakamları daha da artırabiliriz.

Kurutulmuş etin yanı sıra, gemiler, ahşap yoğunluklu denizcilik malzemeleri ve az miktarda kereste ve tahıl, on sekizinci yüzyılın sonlarında arazinin az bir kısmını, on dokuzuncu yüzyılın başlarında ise önemli bir kısmı korudu. Örneğin, Kuzey Amerika'nın İngiltere'ye yaptığı kereste ihracatı 1800'den önce önem arz etmeyecek hacimdeydi (ancak Güney Avrupa'ya yapılan kereste ihracatı öyle değildi); fakat 1825'e gelindiğinde, Avrupa'daki 405.000 hektar ormandan üretilen kerestenin yerini alacak kadar büyüdü ve sonrasında hızla arttı.[272] Yeni Dünya gümüşü ve onun yeniden ihracı İngiltere'nin (1780'lerde ve 1790'larda, yıllık yaklaşık 263.000 hektarlık üretimin yerini alan) Baltık kerestesi ithalatının büyük bölümünü karşıladığı için, dolaylı olarak bir miktar tasarruf da sağlandı. İngiltere'nin toplam ekilebilir arazilerinin kabaca 6.880.000 hektar olduğu düşünüldüğünde,[273] o döneme kadar bulunan 400.000 ile 1.620.000 hektarlık Yeni Dünya *hayalet arazi*si, İngiltere'nin topraklarına yapılan hatırı sayılır bir ilave teşkil ediyordu.

1815'e gelindiğinde İngiltere, yaklaşık 45.000 tonun üzerinde, 1830'da ise yaklaşık 120.000 ton Yeni Dünya pamuğu ithal etmişti.[274] Şayet bu elyaf ürünü aynı ağırlıkta kenevirle veya ketenle değiştirilseydi, gerekli ilave arazi miktarı daha az olacaktı; yani 1815'te 81.000 hektar, 1830'da ise 202.000 hektar gerekecekti. Ancak hem kenevir hem de keten, çoğu

271 Mintz burada İngiltere'den bahsetmektedir fakat verdiği rakamlar Deerr'in ve Mitchell'ın İngiltere için verdiği rakamlarla eşleştiğinden, muhtemelen Birleşik Krallık'ı da kastediyordu; ancak bu durum Mintz'in amacı açısından pek bir fark oluşturmadı. Ve gördüğümüz üzere, İngiltere 1770'lerden itibaren ağırlıklı olarak Galler'dan, İskoçya'dan ve İrlanda'dan (buralarda minimum kalori ihtiyacını karşılamanın başka bir yolu olmasaydı gıda kaynakları azalacaktı) gıda tedarik ettiği için, Karayipler'in sanayileşen İngiltere'yi beslemeye ne kadar katkıda bulunduğunu tahmin etmek için İngiltere'ye ait rakamlarını kullanmamız gerekiyor.

272 Hesaplama yöntemleri için, bkz. Ek D; ihracat rakamları Lower, 1973, s. 259'dan alınmıştır.

273 Mitchell 1988, s. 186. Bu rakam aslında daha sonraki bir tarihe (1867) aittir fakat elimizdeki en eski rakamdır ve o dönem için oldukça istikrarlı görünmektedir.

274 Mann 1860, s. 112.

ihtiyaç açısından kalitesiz elyaf ürünleri olarak görülüyordu, onları işlemesi çok daha zordu ve mekanik olarak eğrilmeleri pamuğun eğrilmesinden daha sonra ortaya çıktı.[275] Daha da önemlisi, kenevir de keten de son derece emek yoğun ve çok fazla gübre gerektiren ürünlerdi. Öyle ki çoğu kişi onları yalnızca bahçe mahsulü olarak yetiştiriyordu. Üç yüz yıl süren hükümet programları ve sübvansiyonları bile İngiltere'de de Kuzey Amerika'da da geniş çaplı keten ve kenevir üretimini teşvik etme hususunda başarısız oldu.[276]

Geriye, Avrupa'nın uzun süre ana giyim elyafı olan yün kalıyor. Ancak İngiltere'nin Yeni Dünya'dan yaptığı pamuk ithalatıyla üretilen ipliğin yerini alacak kadar yün koyunu yetiştirmek için çok miktarda arazi gerekiyordu. Yani numune çiftliklerdeki oranlar kullanıldığında, 1815'te neredeyse 3.640.000 hektar, 1830'da ise 9.300.000 hektardan fazla arazi gerekiyordu. Bu son rakam, İngiltere'nin tarım ve mera alanlarının toplamının üzerindeydi. Ayrıca Anthony Wrigley'nin, İngiltere'nin kömür endüstrisinin 1815'teki yıllık enerji üretimini karşılamak için, ülkenin sihirli bir şekilde 6.070.000 hektar ormanlık alana daha sahip olması gerektiği yönündeki tahminini de aşıyordu.[277] 1830'lardaki pamuk, şeker ve kereste üretimini de ekleyecek olursak, 10.117.000 hektar ile 12.140.000 hektar arası hayalet arazi gerekecekti; bu da kömürün katkısını bile önemli bir farkla aşıyordu.

5. Bölümde tartışıldığı üzere kıta dışı ithalat, alışkanlıkları değiştirerek kişi başına gıda ihtiyacını da azalttı. Bu azalma arazi tasarrufuna yönelik hesaplamalarımızı önemli ölçüde artırabilir, ancak hesaplanabilecek ölçüde değildir. Elbette evlerin daha ucuza ısıtılması büyük ölçüde kömür üretimindeki artışa bağlanıyordu. Ancak ekolojik bir şekilde hayatta kalmak için *Jiangnan* ya da hatta *Danimarka* yolunu izlemek yerine çok daha fazla insanın kapalı alanlarda çalışması, hem ucuz kömür bazlı enerjiye hem de denizaşırı pamuk, tahıl ve diğer toprak yoğun ithalat kaynaklarına

275 Mokyr 1990, s. 103.

276 İngiltere ve sömürgeleri hakkında, bkz. Warden (1967, s. 32–40).

277 Wrigley 1988, s. 54–55. Wrigley aslında III. George'un ölümünü (1820) son tarih olarak kabul eder, fakat Mitchell'daki (1988, s. 247) kömür üretimi istatistiklerine göre, 15.000.000 tonluk gerekli üretime 1815 yılına ulaşılacaktı. Daha da önemlisi, Wrigley'in dört dönümlük ormanlık alandan yılda iki ton kuru kereste üretildiğine dair tahmini abartılıdır ve kömürün etkisine dair tahminini aşağı yönlü olarak saptırmaktadır. Şayet Wirgley, Smil'in (1983, s. 36) ve benim başka yerlerde kullandığımız gibi çağdaş küresel ortalamayı kullansaydı, kömürün etkisine dair tahmini 8.500.000 hektar hayalet arazinin biraz üzerine çıkardı.

büyük ölçüde bağlıydı; ve kapalı alanlarda çalışan işçilerin, açık alanlarda çalışanlara göre kişi başına yaklaşık üçte bir oranında daha az kalori tükettiği görülüyordu.[278] Amerikan pamuğu olmasaydı, sıcağı muhafaza eden ve kalori ihtiyacını oldukça azaltan ucuz kumaşın bol miktarda üretilmesi hayal bile edilemezdi. İştah bastırıcı özelliğe sahip olan çayın ve şekerin kalori ihtiyacını azaltması da kısmen yurtdışı baskısıyla başarılan bir diğer gizli tasarruftu. Şekerin çoğu Yeni Dünya'daki plantasyonlardan gelirken, çayın maliyeti önce Yeni Dünya gümüşüyle, sonra da Hint afyonuyla ödeniyordu. Bu faktörler bir araya gelerek, on dokuzuncu yüzyılın başlarında bile *hayalet arazi* miktarını önemli ölçüde, yüzyılın ortasında ve sonlarında ise çok daha muazzam ölçülerde artıracaktı.

Pamuğun yetişeceği tek yer elbette ABD'nin güneyi değildi, fakat bu bölge olmasaydı Manchester'ın erkenden büyümesi ciddi engellerle karşı karşıya kalacaktı. Amerikan iç savaşı sırasında yaşanan sözde pamuk kıtlığına bakılarak, bu bölgeye özel ekolojik ve kurumsal miras olmasaydı, pamuklu tekstil ürünlerinde hızlı bir artışı sürdürmenin ne kadar zor olacağına dair bir fikir edinilebilirdi.

Amerika'ın pamuk ihracatı yalnızca 1862 ile 1865'in ortaları arasında kesintiye uğramış olsa da (1861'de Kuzey Amerika henüz etkili bir abluka altında değildi), İngiltere 1850 yılında pamuk arzını artırmak için önemli girişimlerde bulunmaya başladı. Bu girişimler İngiltere'nin, ABD'nin ihraç ettiği pamuğun mevcut olmadığı hayali bir dünyada pamuk bulmak için sergileyeceği çabalardan çok daha büyüktü. Bu noktada İngiltere, yüzyılın başına göre çok daha güçlüydü ve sahip olduğu nakliye teknolojisi ve ilgili diğer teknolojiler çok daha üstündü. Belki de daha önemlisi, çok sayıda fabrikanın, çok sayıda işçinin ve ürün bekleyen müşterilerin varlığı, pamuk arzının azalmasını önlemek için, böyle bir endüstri kurmanın başlangıçtaki pamuk kıtlığını aşmak için yaratabileceği hayali teşviklerden çok daha fazlasını yarattı. Ancak tüm bu çabalara rağmen, "hammadde tedarikinin hiçbir şekilde esnek olmadığı ortaya çıktı".[279]

İngiltere'nin çabalarının ana odak noktası Hindistan'dı. Hindistan hükümeti 1850'lerde *pamuk odaklı bir ilhak ve demiryolu inşaatı politikası* izliyordu fakat ilk on yılda bu politika pek gözle görülür boyutta değildi. 1861'de büyük bir sıçrama gerçekleşti (bu atılım üretimin arttırılmasını hedeflemediği

278 Clark, Huberman ve Lindert 1995, s. 223 ile 2. 226 karşılaştırması.
279 Farnie 1979, s. 136.

gibi, iç tüketime ve Çin'e yapılan sevkiyatlara zarar veriyordu) ancak Hindistan'dan yapılan sevkiyatlar, ABD'den İngiltere'ye 1861'de yapılan sevkiyatların hâlâ daha yarısından azdı. Üstelik, Birlik Ablukası[280] ağırlığını hissettirip pamuk fiyatları hızla yükselmesine rağmen, ihracat daha sonra ancak %8,6 arttı.[281]

Diğer göreceli başarı (çok daha az dış çabayla) Mısır'dan geldi. Bu başarının nedeni, Mısır hükümetinin Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren pamuk üretimini artırmaya kendisini adamasıydı. Kavalalı'nın kurulmasını emrettiği fabrikaların rekabet edemediği anlaşılınca, pamuk ihracata uygun hale geldi. Pamuk 1821'de ihraç edilmeye başlandı, 1824 yılında yaklaşık 12.000 kilogramı geçti, 1850'lerde ise yaklaşık 22.500 tonun üzerine çıktı.[282] Ancak bu rakam, ABD'nin 1815'teki pamuk ihracatının yarısından da azdı. Mısır'ın pamuk ihracatı zirve noktasında 90.700 tona yaklaştı (yine de ABD'nin 1830'daki ihracatının çok altındaydı), sonra çok sert bir şekilde düştü.[283] Kısa ömürlü bu başarılar, Lancashire'ın başarı örneğinden esinlenen bir rejimin tasarladığı, yukarıdan gelen kırk yıllık yoğun baskının ardından elde edilmişti (aslında Amerikan İç Savaşı'na kadar Mısır'da pamuk ekimi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya ve akrabalarına ait toprakların dışına pek yayılmamıştı). Bu uzun hazırlık dönemine rağmen Mısırlılar, daha fazla üretim artışı bir yana, sürdürülebilir bir üretim düzeyini dahi temsil edememişlerdi. Pamuğu da Lancashire'ın çok uzun süre rekabet edebileceği bir fiyata satmadılar.

Amerikan İç Savaşı sırasında, Nil Deltası'nın yaklaşık %40'ında her mevsim pamuk yetiştiriliyordu. Kullanılan ekim nöbetleri göz önüne alındığında, 1863-1865 yılları arasında deltanın her bölgesinde pamuk yetiştirildiği görülmektedir.[284] Mısır'daki sulak arazi miktarının sınırlı olduğu düşünülürse, bu çapta bir pamuk ekimi yirminci yüzyılın mega projeleriyle mümkün hale gelen bir sulama olmadan yapılabilecek mutlak maksimum ekimi yansıtıyordu. Bu topraklarda bile pamuk ekimi maliyetleri hızla, ancak 1864'te fiyatların mutlak zirveye ulaştığı dönemde kârlı olabilecek

280 Amerikan İç Savaşı sırasında, Amerika Birleşik Devletleri'nin Konfederasyon'un ticaret yapmasını engellemeye yönelik olarak izlediği deniz stratejisi. Abluka, Güney Amerika'nın yaptığı pamuk ihracatının %95'ini savaş öncesi seviyelere indirdi, para biriminin değerini düşürdü ve ekonomisine ciddi zararlar verdi. (Ç.N.)

281 A.g.e, s. 137, 142, 145–46, 151.

282 Issawi 1966, s. 362, 416–17, ölçüm dönüştürme s. 518'de yer almaktadır.

283 A.g.e, s. 417.

284 Owen 1966, s. 424

seviyelere yükseldi.[285] Bu fiyatlarla (hatta 1862'deki en düşük fiyatlarla bile) ham pamuk, kaba pamuklu kumaştan daha pahalıydı.[286]

İngiltere'nin Brezilya, Batı Afrika, Queensland ve Burma gibi başka kaynaklardan yapılan ihracatı teşvik etmeye yönelik daha düşük çaplı girişimleri, fiyatlar hızla yükselmesine rağmen neredeyse hiçbir sonuç getirmedi.[287] İngiltere'nin pamuk tüketimi 1861-1862 yılları arasında %55 azalırken, 1861 yılında savaş nedeniyle zaten yükselen fiyatlar iki katına çıktı. Karşılaştırma yapılacak olursa, 1860 yılında pamuğun maliyeti yünün fiyatının üçte biri kadardı, ancak 1864 yılında daha fazla olmuştu.[288] Amerikan İç Savaşı başladığında yüklü miktarda ham pamuk stoğu olmasaydı ve ambarlarda bol miktarda işlenmiş pamuklu ürün tutulmasaydı (böylelikle daha fazla iplik eğirme ve dokuma talebini bastırmasaydı), fiyatlar şüphesiz daha da yükselirdi.[289] Lancashire'daki fabrikalarda istihdam 1862 yılında yarı yarıya azaldı, kalan işçiler ise aynı yılın Kasım ayına gelindiğinde haftada dört gün (1860-1861 arasında ise haftada altı gün) çalışıyorlardı.[290] Çok sayıda firma (özellikle nakit rezervi, ekipman ve diğer kaynaklar bakımından ilk fabrikalara çok benzeyen küçük firmalar) iflas etti.

Bu yetersiz ham pamuk arzı bile ABD'nin on dokuzuncu yüzyılın başlarında tedarik ettiği miktarın çok üzerindeydi fakat gördüğümüz üzere bu durum, o dönemde sergilenen akıl almaz çabaların da bir sonucuydu. Ve yirminci yüzyılın tarım araçları olmadan, *neo-Avrupa*'dan daha sonra ve daha büyük miktarlarda gelen gıda mahsullerinin yerini alacak bir ürün bulma ihtimali yine de çok düşüktü. Avrupa'da üretilen gıda mahsulleri için, Avrupa'dan daha verimli ekolojik ortamlara, nispeten seyrek nüfusa ve elverişli kurumsal yapılara sahip bir yer Eski Dünya'da yoktu.[291]

Karşılaştırmalar ve Hesaplamalar: Sayılar Ne Anlama Geliyor?

Bu hesaplamalara, denizaşırı madencilik ve Avrupa'nın sermaye birikimiyle ilgili tartışmalara verilen ortak yanıta (4. Bölümde tartışmıştık) benzer

285 A.g.e.
286 Farnie 1979, s. 145.
287 A.g.e, s. 150.
288 A.g.e, s. 147, 162.
289 A.g.e, s. 138–39, 144–45.
290 A.g.e, s. 145–46.
291 Crosby 1986.

bir itiraz getirilebilir: (Avrupa'daki sermaye birikimi, iç gıda tedariki gibi) diğer faktörler daha önemli idiyse, başka bir şeyin belirleyici olduğunu nasıl söyleyebiliriz? Bu soru hem bu özel durum hem de tarihsel süreçlerin daha genel anlamda kavramsallaştırılması açısından önemlidir.

Genel olarak tek bir örneğin büyüme muhasebesiyle ilgileniyorsak, küçük olan faktörler önemsiz faktörlerdir. Ancak burada bile kategorizasyon sorunları ortaya çıkmaktadır. Kapsayıcı bir kategori olarak *İngiltere'ye ithal edilen Yeni Dünya tarım ürünleri*, benzer *iç (İngiliz) tarım üretimi* ve *Avrupa'nın geri kalanından yapılan ithalat* kategorilerinin yanında küçük görünebilir; ancak bu kategorileri (*Almanya'dan yapılan gıda ithalatı*, *İskandinavya'dan yapılan kereste ithalatı* gibi) alt bölümlere ayıracak olursak, *ABD'den yapılan elyaf ithalatı* gibi bazı Yeni Dünya alt kategorilerinin, bu uzun listedeki en büyük kalemler arasında yer aldığını görürüz. Kategorilerimizi ne kadar daraltacağımız farklı ürünlerin ikame edilebilirliği, belirli sektörlerin büyük ekonomiler için önemi gibi dair karmaşık yargılara ve bazı karşı olgulara bağlıdır. (Yeni Dünya kaynaklarının Yeni Dünya'nın kârlarından daha önemli görünmesinin bir nedeni de budur; para kazandırabilecek başka yatırımlar açıkça mevcuttu fakat yoğun arazi kullanımına dayalı bol miktarda ürün elde etmenin farklı yollarının olup olmadığı açık değildi). Bu nedenle, belirli bir ürünün *her zaman* ikamesinin olduğuna ve ticari faaliyetler, mallar gibi. nispi öneminin piyasalar tarafından hep doğru bir şekilde ölçüldüğüne dair kategorik bir açıklama yapmak istemezsek, böyle yargılardan kaçınılamazdır. (Bu varsayımların bazı sınırlarını görmek için, Marslıların dünyayı birdenbire bütün fosil yakıtlardan mahrum bıraktığını hayal edin. Şu anda fosil yakıt üreticilerine aktarılan dünya gayri safi hasılasının oldukça küçük bir yüzdesine bakarak yaşanacak etkiyi tahmin edebiliriz fakat gerçek etki kesinlikle daha büyük olacaktır.)

Daha genel itibarla, bazı şeylerde çok küçük bir artışın büyük farklar yarattığı bazı durumlar vardır. İnsan genleri cüce şempanzelerin genleriyle %98,4 aynıdır[292] ancak çok azımız (şempanzeler sadece birkaç bölgede hayatta kaldığı halde) insanların neden bütün gezegene yayıldığına dair bir açıklamayı yetersiz buluruz, çünkü bu açıklama geriye kalan %1,6'nın mümkün kıldığı davranışlara çok fazla odaklanmıştır.

Küçük farkların büyük tarihsel ayrışmalar yaratabileceğine dair temel fikir hem atasözlerine konu olmuştur (*Bir mıh bir nalı, bir nal bir atı kurtarır*)

292 Diamond 1992, s. 23.

hem de modern bir fikirdir (Afrika'da kanat çırpan bir kelebeğin ve Grönland'daki havayı değiştirdiği meşhur *kaos teorisi* örneğinde olduğu gibi). Bu fikir, küçük farklılıkların büyük *ve kalıcı* ayrışmalar yaratmaması gereken denge arayışı modellerine aykırıdır. Dolayısıyla bu fikir, tarih ile ekonomi arasında (en azından belli bir sistemin yöneldiği hedef olarak tek bir dengeyi ileri süren ekonomi ekolleri arasında) garip bir evliliğe yol açar. Küçük faktörlerin öneminin kabul edilmesi entelektüel anarşiye de yol açabilir. Açıklamalar o kadar karman çorman hale gelebilir ki kavrayamayız. Veya herkesin, kendi kişisel gündemine uygun faktörün *önemli* olduğunu savunduğu bir çıfıt çarşısına dönüşebilirler. Ancak tarihin önem arz etmesi için bazen, boyutlarından daha büyük kalıcı etkilere sahip faktörlerin var olması gerekir.

Karşılaştırmalara dayalı olan böyle faktörlerin tartışılması kısmen, incelenen örneklerin başka yönlerden ne kadar benzer olduğuna bağlıdır. Tarih hiçbir zaman, genlerinin %98,4'ünün tamamen aynı olduğu şempanze/insan örneği kadar derli toplu değildir. Aksine, elimizde, benzerliklerle veya bazı dengeleyici dezavantajlarla yakından bağlantılı gibi görünen avantajlara dair açıklamalar vardır veya daha büyük ayrışmaların ortaya çıktığı dönemde belirli bir farkın önemini artıracak herhangi bir mekanizmanın varlığını düşünmenin zor olduğu durumlarla karşı karşıyayızdır.

Dolayısıyla, kömürün ve Yeni Dünya'nın ne kadar önemli görüneceği, okuyucuların diğer alanlarda ileri sürdüğüm benzerliklerin yanı sıra o olgulara yönelik argümanlara ne kadar ikna olduğuna da bağlıdır. O olgulara ağırlık verilmesi için dört gerekçe ileri süreceğim:

1. Yukarıdaki hesaplamalar, bunların bazı makul standartlara (örneğin İngiltere'nin toplam arazi miktarı) göre küçük olmadığını gösterir.
2. Önemli bir ayrışmayı açıklamak (bu ayrışmanın tarihini 1800'lü yıllara geri götürmemizin ardından) için doğru zamanda ortaya çıkarlar.
3. Sınırlı miktarda arazi üzerindeki kısıtlamayı hafifleterek kalkınmayı etkilemişlerdir; aksi takdirde zamanın bilgi birikimi ve kurumlarıyla bu kısıtlamanın hafifletilmesi çok zor olurdu.

4. Çin ve Japonya'nın merkez bölgelerine ve Avrupa'nın (Danimarka gibi) bazı bölgelerine dair örnekler, bu avantajlardan yoksun toplumların neye benzeyeceğine ilişkin makul örnekler sunmaktadır.

Bu gerekçeler, söz konusu kısıtlamaları hafiflemeseydi Avrupa'nın Malthusçu bir felakete maruz kalacağını düşünmemizi gerektirmez. Böyle bir felaket, *kelebeğin kanat çırpması kasırgaya yol açar* senaryosuna benzer bir durumdur veya ekolojik elverişliliğinin biraz daha uzun sürdüğü Hindistan, Çin veya Japonya'da sanayi devrimi olacağını düşünmektir. Avrupa'da ekolojik bir kriz yaşanabilirdi fakat bizim karşı olgularımız farklı sonuçların ortaya çıkacağını düşünmemize imkân tanımaktadır. Bu sonuçların ortak noktası ise arazi üzerindeki baskıyı gideren emek yoğun düzenlemelerdir ve benzer koşullardaki insanlar bu düzenlemeleri başarıyla gerçekleştirmesine rağmen, İngiltere'nin yaptığı atılıma benzer bir gelişmeye yol açmamışlardır. Hatta, kitabın son kesitinde göreceğimiz üzere bu emek yoğun yollar, teknoloji kopyalanabildiğinde bile sanayileşmenin taklit edilmesini zorlaştırmış da olabilir. Dolayısıyla bana öyle geliyor ki seçtiğim faktörlerin altının çizilmesi, başlangıçta fazla büyük olmayan farkların ileride çok büyük farklara yol açabileceği ilkesinin pervasızca değil, makul bir şekilde uygulanmasıdır.

Sayıların Dışında ve Yanında

Denge modellerinin veya nicel ölçümlerin kolay kolay yakalayamadığı dinamik etkiler fikrini ortaya koyduktan sonra Yeni Dünya'yı, Avrupa'nın Eski Dünya'nın geriye kalanından ayrışmasıyla ilişkilendirmenin yöntemlerinden bazılarına kısaca göz atalım. Yeni Dünya'nın tütün ve kahve gibi ihraç ürünlerinin dinamik kültürel etkilerine, özellikle de tüketim alışkanlıkları ve piyasa için üretim yapma teşvikleri üzerindeki etkilerine 3. Bölümde kısaca değinmiştik. Bu *zaruri olmayan* mallar (ve Yeni Dünya gümüşü kullanılarak Asya'dan elde edilen diğer mallar) yaptığımız ekolojik hesaplamalar açısından önemli olmasalar da Avrupa'nın ekonomik dinamizmi için büyük önem arz eden *çalışkanlık devrimi*'ni hızlandırmada şüphesiz çok işe yaradı.

Öncelikle tütün, şeker, kakao, kahve ve çay bağımlılık yapıyordu, hazırlanmaları kolaydı, çabuk tüketiliyorlardı ve kısa süreli enerji artışları sağlıyorlardı. Bu özellikleri onları, evden uzakta, uzun süren iş günlerini noktalamak için mükemmel bir ürün haline getirdi. Fabrika çağında, ev ve iş yeri birbirlerinden ayrılınca bu özellikler daha da önem arz etmeye

başladı. (Özellikle İngiltere'de çinin ve biranın yerine Çin çayının ikamesini finanse eden Yeni Dünya gümüşü hızlı, bazen de tehlikeli işlere daha uygun bir nüfus oluşturmakta işe yaradı). Üstelik bu yeni *gündelik lüks ürünler*in (tütün hariç) tamamı Avrupa'da yetişmeyen, dolayısıyla evlerde üretilemeyen ürünlerdi. Yani bunlar ancak piyasa için üretilerek elde edilebiliyordu. Aynı şey pamuklu veya ipekli kumaşlar ya da bunların karışımlarını isteyenler için geçerli olduğu gibi, yoksul insanlar arasında bile önemli bir statü sembolü haline gelen gümüş kemer tokaları ve başka küçük süs eşyaları için de geçerliydi.

Bu mallar yalnızca satın alınmakla kalmıyordu; maliyetleri, üretimlerinde uzmanlaşmayı da teşvik ediyordu. Kenevirden veya ketenden kendi giysilerini yapan bir ailenin, pahalı bir kumaşı ziyan etme riski daha azdı. Şayet geçimlerini bu ürünlerde sağlamıyorlarsa, genç bir aile üyesini ipeği işlemek üzere eğitirken kullanılan bütün kumaşları çöpe atmayı göze alan kişilerin çok zengin olması gerekiyordu. Sonuç olarak, bu dönemde pek çok sıradan insanın hayatının bir parçası haline gelen egzotik ürünler, işgücünün evde kullanıma yönelik üretimden, piyasaya yönelik üretime tahsis edilmesine önemli fakat ölçülemeyen katkılarda bulundu. Bu katkılar ise Avrupa'nın iş bölümünün artmasından elde ettiği *iç kaynaklı* kazançlar açısından hayati önem taşıyordu. Biz bu noktada Sidney Mintz'in ileri sürdüğü üzere fabrika organizasyonunun laboratuvarı olan plantasyonların önemini de bir kenara bıraktık.[293]

Üstelik unutmamalıyız ki Yeni Dünya hazineleri, Avrupalıların Yeni Dünya'nın başka bölgelerinden ilave mallar *satın almasını* sağlamaktan daha fazlasını yaptı. Bu hazineler, yerel elitlerin nüfuzlu iş ortakları ve daha sonra sömürgeci efendileri haline gelen Avrupalı askerî komutanların ve hazinedarların ortaya çıkmasına da yardımcı oldu.[294] Plantasyonlarda yetiştirilen şeker ve tütünün yanı sıra diğer sömürge mallarına uygulanan tüketim vergileri de bu askerî becerilerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynadı. 1670-1800 (veya Napolyon Savaşları'nı da dahil etmek gerekirse 1810) yılları arasında, İngiltere'nin devlet gelirlerindeki (sabit fiyatlarla hesaplanan) artışın yarısı gümrük gelirlerinden sağlandı. 1788-1792 yıllar arasında ise gümrük gelirlerinin üçte ikisi çay, şeker, Hint kumaşı, ham ipek, tütün ve *yabancı içkiler*e (genellikle Karayipler

293 Mintz 1985: 46–61.

294 Bayly 1989: 74; Washbrook 1988.

şekerinden yapılan rom, şarap bu kategoriye dahil değildi) uygulanan vergilerden elde edildi.[295] Bu mallardan alınan gümrük ücretleri, bu yıllarda İngiltere'deki bütün vergilerden elde edilen gelirin %22'sini oluşturuyordu.[296] Ve elbette, Asya'daki ilk Avrupa işgallerinin çoğunu bu ticaretle geçimini sağlayan Doğu Hindistan Şirketleri gerçekleştirdi.

Şunu da belirtmekte fayda var ki askerî gücün büyümesi on sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında Avrupalıların, Asya'nın çeşitli bölgelerindeki siyasi istikrarsızlıklardan menfaat elde etmesine imkân tanırken, Avrupa da kendi iç karışıklıklarıyla mücadele ediyordu.[297] Jack Goldstone, on yedinci yüzyılın ortalarında ve on sekizinci yüzyılın sonlarında Avrupa'da yaşanan siyasi istikrarsızlık ile nüfusun yol açtığı kaynak kıtlıkları ve fiyat değişimleri arasında akla yatkın bağlantılar kurmuştur.[298] Bu açıdan bakıldığında, bu sorunların daha da büyümesini engellemek üzere yurt dışından getirilen kaynaklar daha da önem arz etmektedir. Yeni Dünya mallarından elde edilen devlet gelirleri için de aynı şey söylenebilir; çünkü bu vergiler yerli ürün ve varlıklara uygulanan vergiler kadar rağbet görmüyordu. Kıtanın büyük bir kısmında ciddi ekonomik gerilemelerin yaşandığı Devrim Çağı'ndan İngiltere'nin sorunsuz bir şekilde geçtiğini ve bu dönemden çok genişlemiş bir imparatorluk olarak çıktığını hatırladığımızda, bu husus daha anlamlı gelmektedir.

Dolayısıyla, Yeni Dünya'nın ve çalışmak üzere oraya götürülen Afrikalıların sömürülmesi, hayalet arazi rakamlarımıza yansıyanın çok üzerinde bir öneme sahiptir. Bütün endeksler bir araya getirildiğinde görülmektedir ki bu sömürü Batı Avrupa'yı diğer Eski Dünya'nın merkez bölgelerinden farklılaştırma hususunda çok işe yaramıştır. Oysa Avrupa'daki piyasaların, aile sistemlerinin veya diğer kurumların bu merkez bölgelere karşı yarattığı sözde avantajlar aynı hususta o kadar faydalı olmamıştır. Batı Avrupa'yı Doğu Asya'nın merkez bölgelerinden farklılaştırmada benzer öneme sahip bir faktör için yalnızca üç güçlü aday vardır. Bunlardan biri, paradoksal olarak, on dokuzuncu yüzyılda ekolojik nefes alma

295 O'Brien 1988, s. 15'teki verilerle hesaplanmıştır.

296 A.g.e, s. 11'deki verilerle hesaplanmıştır.

297 Bayly (1989), yeni bir Avrupa emperyalizmi dalgasının önünü açmak için Kuzey Afrika'dan Java'ya kadar bütün Müslüman imparatorlukları sarsan ticarileşmenin neden olduğu siyasi krizlerin önemine dair harika bir açıklama yapmakta ve bu krizler ile, Avrupalıların kendi ülkelerine daha yakın gördükleri ulusların enkazı arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir.

298 Goldstone 1991, muhtelif sayfalar.

alanı sağlayan kaynakları kullanmayan Avrupa'nın *geri kalmışlığının ekolojik avantajlarıdır*. Ancak daha önce gördüğümüz üzere, bu avantajlar İngiltere'ye (veya Benelux bölgesine) ya da bazı önemli mallara (özellikle elyaf bitkileri ve keresteye) kadar uzanmadı ve ekolojik dezavantajlarla dengelendi. İkinci adayımız, İngiltere'nin kömür yataklarının kolay ulaşılabilir konumu ve bu durumun tüm kömür/buhar kompleksinin gelişimiyle olan ilişkisidir. Üçüncüsü ise, endüstriyel yenilikler dalgasıdır; bu husus hâlâ tam olarak anlaşılamamıştır ve gördüğümüz üzere, hem bol miktarda kömürle hem de Yeni Dünya'nın diğer kaynak kısıtlamalarını hafifletilmesiyle bir araya gelerek çok daha büyük önem taşımaktadır.

Bu kitabın son iki kesitinde, kaçınılmaz ayrışmalar fikrini iki şekilde ele alacağım. İlk olarak, Yeni Dünya'nın, Avrupa'nın kalkınması açısından önemine dair tartışmayı on dokuzuncu yüzyıla kadar taşıyacağım ve sanayileşme İngiltere dışına yayılınca bu dinamiklerin nasıl değiştiğini ve devam ettiğini kısaca özetleyeceğim. Son olarak, ekolojik baskılara karşı emek yoğun yaklaşımlar benimsemek zorunda kalan ve daha sonra bu yaklaşımların sermaye ve enerji yoğun sanayileşmeyi daha da zorlaştırdığını fark eden Çin'e, Japonya'ya ve Hindistan'a tekrar bakacağım. Burada tartışılan beklenmedik fırsatlar olmasaydı Avrupa'nın da çok daha emek yoğun bir kalkınma yoluna girmek zorunda kalacağını defalarca savunduğum için, bu son örnekler yalnızca küresel hikâyeyi detaylandırma amacı taşımaz; aynı zamanda, on dokuzuncu yüzyılın başlarının kalıcı etkiler bırakan çok önemli bir ayrışma anını temsil ettiğine dair argümanı tamamlama amacı da taşımaktadır. Bu an, İngiltere'nin Yangzi Deltası haline gelmekten kaçındığı ve iki bölgenin, kısa bir süre öncesine kadar birbirlerine ne kadar çok benzediğini anlayamayacağımız kadar farklı görünmeye başladığı andır.

Endüstriyel Bir Dünyaya Doğru

Arazi tasarrufu sağlayan Yeni Dünya ithalatının önemi ancak 1830 yılından sonra artmaya başladı. Bu ithalat onlarca yıl boyunca fosil yakıtların baş döndürücü hızına ayak uydurdu. İngiltere'nin kömür üretimi 1815'ten 1900'e kadar on dört kat arttı,[299] ancak aynı dönemde şeker ithalatı yaklaşık on bir kat,[300] pamuk ithalatı ise yirmi kat arttı.[301] Bu arada

299 Mitchell 1988, s. 247.

300 Mitchell 1988, s. 709–711'deki verilerle hesaplanmıştır.

301 Farnie 1979, s. 7 ile karşılaştırın; şeker tüketimi hakkında, bkz. Mitchell 1988, s.

İngiltere de Amerikan tahılı, sığırı ve diğer ana ürünlerle geçinmeye başladı. Kereste ithalatı hızla arttı. Ve Yeni Dünya sonunda, Avrupa'nın nüfus fazlalığı için muazzam bir çıkış noktası haline geldi.

Elbette, on dokuzuncu yüzyılın başlarında İngiltere, Kuzey Amerika'ya ve Karayipler'e köle satmayı bıraktı; Arjantin'e ise hiç köle satmamıştı. Ancak yüzyılın ortalarına gelindiğinde yeni teknoloji sayesinde Atlantik ötesi nakliye maliyetleri on sekizinci yüzyıla göre önemli ölçüde azaldı ve diğer değişiklikler (özellikle demiryolu) iç taşımacılıkta devrim yarattı. Bu gelişmeler yukarıda tartışılan süreci oldukça hızlandırdı. Bu süreçte azalan nakliye maliyetleri, Avrupalı göçmenlerin Amerika'nın büyük bölgelerinden Avrupa'ya ana ürünler göndererek kendi yolculuk, iş kurma ve imalat masraflarını karşılamalarına imkân sağladı. Sınırlarını korumak ve kalkındırmak için harcadığı parayı geri almayı, kâr amacı güden eski sömürge şirketleri kadar istemeyen bağımsız bir ABD hükümetinin büyümesi de bu süreci hızlandırdı.

O zamanlar, Yeni Dünya üreticilerinin (insan sermayesinin aksine) Avrupa'dan talep ettiği makine sermaye malları olduğu gibi, o makinelerin tasarımları da patentlerle korunuyordu. Bu arada ucuz nakliye, makineleşmiş üretim ve Avrupalı göçmenlerin getirdiği beğeniler, Avrupa'nın artık Yeni Dünya'da da yüklü miktarlarda tüketim malları satabileceğini gösteriyordu. Doğrudan göçmen ve yatırım şeklinde olmanın yanı sıra, dolaylı mamul mallar şeklinde de Yeni Dünya'ya giren büyük sermaye ve işgücü sayesinde, toprak zengini ve piyasa odaklı ABD, nüfusu gittikçe yoğunlaşan ve sanayileşmiş bir Avrupa'nın kusursuz bir tamamlayıcısı oldu.

Ancak bütün bu değişikliklere rağmen İngiltere, on dokuzuncu yüzyılda Yeni Dünya'dan ithal ettiği kaynakların büyük kısmını finanse etmek için baskı yapmak zorundaydı. Aslına bakılırsa İngiltere *dünyanın atölyesi* olarak şöhretinin zirvesindeyken bile, Atlantik ötesinden yaptığı ithalatı dengelemek için Amerika kıtasına nadiren mal satıyordu.[302] Avrupa kıtasında ve Kuzey Amerika'da ithal ikamesi devam edip, sonunda ihracat pazarlarında rekabet eden sektörler yaratınca durum daha da kötüleşti. Sonuç olarak, Avrupa sömürgeciliği ve denizaşırı baskı 1850'den önceki kadar olmasa da onlarca yıl boyunca önemini korumaya devam etti.

709–712 ve 1920'lere kadar önemli bir iç üretim olmadığını gösteren s. 196–201; ve Bruchey 1967, Tablo 2-A.

302 Ticaret dengeleri hakkında, bkz. Latham (1978b, s. 69) ve Hobsbawm (1975, s. 138, 144-45); Latin Amerika'daki İngiliz pazarlarının sınırları hakkında, bkz. Platt (1972, s. 4-5).

Hatta Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki kırk yılda İngiltere, Amerika ve Kıta Avrupası'yla (nakliye, sigorta ve faiz ödemeleri gibi *görünmeyen masrafları* hesaba kattıktan sonra bile var olan) çok ciddi ticaret açıklarını, Asya'yla olan muazzam ticaret fazlalarıyla dengeledi. En büyük ticaret fazlası, İngiltere'nin Hindistan'la yaptığı ticarette ortaya çıktı. Yasalar, Hindistan'la yaptığı ticarette İngiltere'nin kumaştan lokomotife kadar her türlü malın pazarını suni olarak büyütmüştü. Hindistan ise bu durum sonucunda ortaya çıkan ticaret açığının büyük kısmını Çin'e afyon ihraç ederek ve son derece zor koşullarda üretilen çay ve çivit gibi çeşitli tarım ürünlerini Kıta Avrupası'na ihraç ederek finanse ediyordu.[303] Bu arada, İngiltere'nin Atlantik ötesindeki ve kıta Avrupası'ndaki ticaret ortaklarıyla olan büyük ticaret açıklarına rağmen yüklü miktarlarda sermaye ihraç etme becerisi, yalnızca İngiliz tüketiciler için önem arz etmiyordu. Bu beceri ayrıca, yeni sanayileşme dalgasına, özellikle de kendi piyasalarını koruyabilen, korunmasız bir piyasada satış yapabilen ve büyük sermaye girişinin olduğu ABD'ye yardım etti.

Eric Jones'un savunduğu üzere, Yeni Dünya'ya gelen (ve Eski Dünya hastalıklarını taşıyanların yapacağı gibi oranın nüfusunu azaltan) bir grup insan, bu kıtayı Avrupa'nın kullandığı gibi kullanamazdı. Fakat Jones'un dikkat çektiği Avrupa girişimciliği[304] bu denklemin *benzersiz* bir parçası olmadığı gibi, Batı Avrupa'nın, dünyanın başka yoğun yerleşimli bölgelerindeki kalkınmayı geride bıraktığı bir parçası da değildi. Batı Avrupalıların keşif ve kalıcı işgal için örgütlenme konusundaki yeniliklerinin yanı sıra, girişimcilikle yoğun baskıyı birleştiren kurumlar oluşturma konusundaki yenilikleri de onlara büyük avantajlar sağladı. Ayrıca, Amerika yerlilerinin çiçek hastalığına karşı savunmasız olmasından tutun, Yeni Dünya gümüşünün muazzam arzına ve Çin'in yeniden parasallaşma projesine kadar her türlü gelişmenin şekillendirdiği uygun küresel konjonktürlerin de bu avantajların kazanılmasında katkısı oldu. Bu da Batı Avrupalılara, pek çok ekolojik zorluğun yaşandığı *biyolojik eski rejimin* son yüzyılına dayanabilecekleri, (tekstil ürünlerinden bira imalatına, demire kadar) hatta toprak ürünlerine yönelik yoğun talep oluşturan sektörleri büyütmeye devam edebilecekleri imtiyazlı bir konum sağladı.

303 Latham 1978b, s. 69–70, 80, 89; Farnie 1979, s. 325; Hobsbawm 1975, s. 149.
304 Jones 1981, s. 84.

Son Karşılaştırmalar: İşgücü Yoğunluğu, Kaynaklar ve Endüstriyel Büyüme

Böylelikle kömür, buhar ve makineleşme çok büyük yeni teknik imkânların önünü açınca, Batı Avrupalılar (özellikle İngiltere'de) bunlardan çıkar sağlayabilecek eşsiz bir konuma geldi. Kullanılmamış bol miktardaki Yeni Dünya kaynakları (ve yer altı kaynakları) hâlâ önlerinde duruyor ve arazi kısıtlamasını ortadan kaldırıyordu. Üstelik Yeni Dünya'dan elde ettikleri şeyler on dokuzuncu yüzyıla daha yüksek bir yaşam standardıyla girdikleri, askeri yeteneklerini arttırdıkları (bu sayede açık piyasalara baskı yapabilir ve başka piyasalara tekel dayatabildikleri) ve el işi ürün sektörünü daha kapsamlı hale getirdikleri anlamına geliyordu. İlk fabrikalarda çalışan işçilerinin çoğu köylüler değil, bu proto-endüstri işçileriydi.

Çoğunlukla proto-endüstride çalışanların oluşturduğu fabrika işgücünün önemi, Joel Mokyr'in Avrupa sanayileşmesine ilişkin *büyüme* modelinde çok açık bir şekilde ortaya konmuştur. Birincisi, tarımda *işgücü fazlası* (yani üretimi fazla etkilemeden o tarım sektöründen çıkarılabilecek işçileri[305]) bulmaya yönelik sayısız girişime rağmen, bu tür girişimlere günümüz Üçüncü Dünya'sında bile nadiren rastlanmaktadır.[306] Çünkü, incelediğimiz merkez bölgelerden hiçbiri, 1800'ler civarında tarımsal üretimlerinin çok fazla düşmesini göze alamazdı. İkincisi, eski proto-endüstri işçilerini istihdam eden fabrikaların belirgin bir avantajı vardır. Şayet fabrika işçileri tarım sektöründen alınsaydı onlara yönelik talep, ücretleri artırmasa bile (diğer bir deyişle tarımda işgücü fazlası *olsaydı* bile), ücretlerin düşmesi için de hiçbir neden yoktu. Ayrıca, seri üretim tekniklerinin yaygınlaşması bir fabrikada üretilen ürünün fiyatının azalmasına yol açtığı için firmanın kârı azalabilir, bu nedenle de büyümekte sıkıntı yaşayabilirdi. (Mokyr, erken sanayileşmede yaygın olduğu gibi, ihtiyaç duyulan sabit sermayenin oldukça ucuz olduğunu varsayar. Ve nasıl bir üretim süreci izlenirse izlensin hammaddelerin maliyeti hemen hemen aynı olduğundan, fabrikanın ücret gideri en önemli değişken maliyetidir.) Ancak yeni oluşan sektör, fabrikayla aynı ürünü üreten proto-endüstri işçilerini cezbedebilirse, fabrika fiyatlarını aşağı doğru baskılayan söz konusu teknolojik yaygınlaşma, işçilerin alternatif kazanç imkânlarını da baskılar. Böylelikle fabrika, ücretleri

305 Lewis 1954, s. 139–91; daha sonraki literatür için, bkz. Myint 1958, s. 317–37.
306 Schultz 1964, s. 61–70.

düşürmesine rağmen bu sektörden işçi çekebilir; bu da fabrikanın daha uzun süre yüksek kâr elde etmesini sağlar.[307]

Dolayısıyla bu senaryoda sanayi, proto-endüstrinin *büyümesinin* sonucu olabilir. Tarımın, çok sayıda işçiyi serbest bırakırken hemen hemen aynı miktardaki araziden elde edilen üretimi sürdürmesini veya artırmasını sağlayan, *eşzamanlı* bir sosyal ve teknolojik dönüşüme gerek duymaz. Dahası, proto-endüstri işçileri daha fazla yenilik yapmaya yarayan bazı önemli beceri ve/veya bilgilerle birlikte fabrikalara geçmiştir. Bütün bunlar göstermektedir ki proto-endüstrinin daha önceki yıllarda devamlı büyümesi ve makineleşmiş sanayinin büyümesiyle örtüşmesi, Avrupa'yı, daha fazla insanı tarım ve ormancılıkta istihdam etmek zorunda kalacağı duruma göre çok daha iyi bir konumda bırakmıştır.

Biraz farklı bir şekilde ifade edecek olursak; Avrupa'nın hem proto-endüstride, hem de erken makineleşmiş sanayinin pek çok alanında genişlemesi daha fazla tarımsal üretime ihtiyaç duyuyordu. İngiltere'nin (veya daha genel olarak Avrupa'nın) bu sorunları çözmek için ülke içinde yeterince toprak bulup bulamayacağı bir yana, bu tarım ürünlerinin doğrudan tedariki için büyük miktarda ilave işgücü harcanması, daha sonra başka sorunlar da doğuracaktı. Ancak Avrupa bunun yerine bu tarım ürünlerinin çoğunu, onları başkalarına yetiştirterek elde ederken, kendi işgücünü asker, denizci, tüccar ve mamul mal üreticisi olarak istihdam etti. Ülkedeki fabrikalar daha fazla işgücüne ihtiyaç duydukları için, yukarıda tartışılan avantajlara sahip proto-endüstri işçilerinden yararlanabiliyorlardı.

Zamanla, (daha iyi silahlar ve gemiler gibi) teknolojik değişimler sayesinde her bir asker ve denizci daha etkili hale geldi, sayıları daha da arttı ya da sömürge vergilerinden elde edilen gelirlerle tutulan *yerli asker veya denizcilerin* yerini aldı. Böylelikle denizaşırı sektör kendi başına bir tür *büyüme* sürecinden geçti. Bu büyüme, ana ürünleri bu şekilde edinmenin çok miktarda Avrupa işgücü gerektirmediği anlamına geliyordu. Ülke içi tarımın kapsamlı bir şekilde artması yalnızca ekolojik açıdan zor değildi, ayrıca endüstriyel işgücünün büyümesiyle uyumlu hale getirilmesi de zordu. İngiltere'nin tarımsal işgücünün 1850'den sonra hızlı bir şekilde azalmaya başlaması hem yüzyılın başlarında var olmayan teknolojilerle, hem de tarım ürünü ithalatındaki büyük artışlarla bağlantılıydı; işgücü girdileri azalınca üretim sabit kaldı ve fazla artmadı.[308] 5. Bölümde tartışılan

307 Mokyr 1976, s. 132–164.

308 Thompson'un (1989, s. 189) gösterdiğine göre, 1840 ile 1900'lerin başı arasında

Danimarka örneğinin bu konudaki (Avrupa'ya kıyasla) zıtlığı dikkat çekicidir. Danimarka'da bu işin büyük bölümünün marjinal getirisi (ve hem kentsel hem de kırsal işçilerin reel ücretleri) düşük olsa da ekolojinin emek yoğun yöntemlerle istikrara kavuşturulması onlarca yıl boyunca sanayileşmeyle uyumsuzdu.[309]

Avrupa'nın tamamı gibi Çin ve Japonya da ihtiyaç duyulan elyafı ve yoğun arazi kullanımına dayalı diğer ürünleri tedarik edecek bir Yeni Dünya olmadan da proto-endüstriyel sektörlerini büyütmeye devam etmenin yollarını uzun bir süre boyunca buldular. Bu süreçler ayrıca, merkez bölgelerde arazi üzerindeki yerel baskıyı hafifletmek için ticaretin ve balıkçılığın biraz genişletilmesini de kapsıyordu. Fakat Avrupa'nın çözümüyle karşılaştırıldığında aynı süreçler Çin'in ve Japonya'nın kendi tarım sektörlerinin, özellikle de elyaf üretiminin daha fazla yoğunlaştırılmasını ve genişletilmesini kapsıyordu. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde ise bu sürecin yavaşlayarak ve ağır bir ekolojik maliyetle ilerlediği görüldü. Japonya'nın nüfus artışı 1750'ye gelindiğinde durdu. Diğer yandan Çin'in nüfusu bir yüzyıl daha artmaya devam ederken, proto-endüstrideki nüfus oranı aynı kaldı, hatta azaldı. Büyük ihtimalle, Çin'de kapsamlı proto-endüstriye sahip olan birkaç bölge ciddi bir sanayisizleşme sürecinden geçti. Buna karşılık, Çin'in yoğun tarım yapılan bölgeleri, 1750 yılıyla kıyaslandığını, 1850 yılında nüfusun büyük bölümünü oluşturmaya başladı.

1750 yılında Çin nüfusunun yaklaşık %16 ila %21'ini oluşturan Yangzi Deltası'nın en gelişmiş vilayetleri, 1850'de imparatorluk nüfusunun ancak %9'unu, 1950'de ise yaklaşık %6'sını oluşturuyordu. Birazdan göreceğimiz üzere, bu vilayetlerin proto-endüstride çalışan nüfusunun oranı bir miktar azalmış olabilir, fakat böyle bir azalma gerçekleşse de gerçekleşmese de imparatorluğun en proto-endüstriyel bölgesi toplam rakamlarda aynı ağırlığa sahip olmaktan çıktı. İkinci en proto-endüstriyel makro bölge olan Lingnan'da 1750-1850 yılları arasındaki nüfus yaklaşık %75 arttı, fakat Çin'in nüfusu %100'e yakın arttı. Dahası, Lingnan bölgesindeki nüfus artışı, büyük ölçüde tarım ve ormancılıkla sınırlı bir vilayet olan Guangxi'de orantısız bir şekilde gerçekleşti.

---

gıda üretimi tarım işçisi başına yaklaşık %50 artmış, ancak tarım işçilerinin sayısı %25 azalmış ve üretimde %12,5 net kazanç elde edilmiştir. Üstelik bu kazançlar bile, tarım dışı kimyasalların ve diğer ürünlerin tarım ürünlerinde kullanımında büyük bir artışa yol açmıştır (bkz. s. 193-199).

309 Ücret değişiklikleri hakkında, bkz. Kjaergaard 1994, s. 160.

Dolayısıyla, yoğun tarımsal makro bölgelerin bir kısmı daha proto-endüstriyel hale gelse de bu bölgelerin 1750 sonrası nüfus artışındaki büyük payları, 1850'de Çin'de en az 1750 yılındaki kadar, 1950'den ise daha az tarım yapıldığını gösteriyordu. Üstelik, iç bölgelerdeki çiftliklere dağılmış olan ve genellikle ideal bir tarımsal hanenin parçası olarak görülen proto-endüstri işçileri, farazi fabrikalarda, toprakla hiçbir bağı olmayan gerçek proleterler kadar kolay istihdam edilmeye uygun değildi. Böylece, 1750'den sonraki iki yüzyıl boyunca Çin, *büyümenin* nispeten kolay olan yolu boyunca sanayileşme için daha az iyi bir konuma geldi ve bunun yerine fabrika işçilerinin çoğunu doğrudan tarımdan çekmenin tüm sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldı.

Ancak ABD, ilk sanayileşen bölgelerin hepsinin büyük proto-endüstriyel sektörlere sahip olmadığına dair önemli bir hatırlatıcıdır. Hatta Kenneth Sokoloff ve David Dollar, on dokuzuncu yüzyıl ABD'si ve İngiltere'sini karşılaştırırken, İngiltere'de tarımsal çalışmanın çok fazla mevsimsel olmasının fabrikaya dayalı sanayinin gelişmesini yavaşlattığını vurgulamışlardır. Çok sayıda işçinin yılın yalnızca bir bölümünde çalışması fakat ücretlerin, tarlaları tamamen terk etmek için ihtiyaç duyduklarından düşük olması nedeniyle el işi ürünler endüstrisi, fabrikaların zorlu bir rakibi olduğunu kanıtladı. Merkezi tesislere, ekipmanlara ve denetleme mekanizmalarına yapılan yatırımlar ise, tarımsal ve endüstriyel işgücünün tamamen ayrı olduğu duruma göre daha az avantajlıydı. Buna karşılık ABD'deki çok uygun arazi-işgücü oranları çiftçilerin tahıl yetiştirme faaliyetlerini, dönüm başına daha az ürün veren fakat saat başına daha çok para kazandıran (hayvancılık, kerestecilik, meyvecilik ve arazi temizleme gibi) başka faaliyetlerle destekleyebildikleri anlamına geliyordu. Dolayısıyla kırsal işgücü, el işi ürün endüstrilerine yönelmelerine gerek bırakılmadan tam zamanlı olarak çalıştırılıyordu. Böylelikle fabrikalar kurulunca, İngiltere'deki (özellikle tahıl yetiştiren, el işi ürün üreten Güney İngiltere'deki) fabrikalardan çok daha hızlı büyüdüler.[310]

Bu argüman, İngiltere'nin ve ABD'nin durumları için ikna edicidir. Ancak Amerika'nın durumu, incelediğimiz Avrasya merkez bölgelerinden tamamen farklıydı. Oldukça elverişli arazi/işgücü oranları, bu grup (göçle, hızlı doğal nüfus artışıyla ve kırsaldan kente taşınmayla) ortaya çıkarken Amerikan çiftliklerinin ayrı bir endüstriyel işgücünü kolaylıkla

310 Sokoloff ve Dollar 1997, s. 1–20.

besleyebileceği anlamına geliyordu. Bu durum ayrıca bu çiftçilerin, endüstride ilave işçi olarak çalışmasalar bile, oldukça pahalı işçilikle üretilmiş olan fabrika mallarını satın alabilecek kadar zengin olduklarını da gösteriyordu. Bu arada uzun mesafeler ve gümrük vergileri, ucuz işgücüyle üretilen Avrupa mamul mallarının ABD piyasasını tamamen ele geçirememesine yardımcı oldu.

Bu özel koşullar altında, işçilerini (Massachusetts, İrlanda veya Almanya'daki) eski çiftçiler arasından bulması gereken Amerikan fabrikaları *büyüme* modeline tezat teşkil edecek şekilde, İngiliz fabrikalarından daha hızlı büyüyebilirdi. Fakat yerel tarım üretimini artırmayan ve endüstriyel *ihraç ürünleri* üreterek ana ürünler getiremeyen büyük bir nüfus artışını on sekizinci yüzyılda Eski Dünya'nın çok az bölgesi barındırabilirdi. Eski Dünya'nın merkez bölgelerindeki kırsal nüfusun proto-endüstriye uygun olmamasının nedeni ise, on dokuzuncu yüzyılda ABD çiftliklerinde rastlanan kazançlı ancak yoğun arazi kullanımı gerektiren yan istihdam türlerinden ziyade, (Lingnan'ın bazı bölgelerinde olduğu gibi) yıl boyunca emek yoğun çoklu ekim yapılması veya (örneğin, Danimarka'da toprağı kireçleme, hendek kazma gibi) kırılgan bir ekolojiyi korumak için yapılan muazzam miktardaki çalışmalardır.

Dolayısıyla Eski Dünya'nın merkez bölgeleri, ABD'nin yaptığı gibi bir fabrika işgücü yaratamadı. O bölgelere göre, insanları tam zamanlı proto-endüstriden veya yarı zamanlı tarım sektöründen çıkarmak arasında tercih yapılması gerekiyordu. Bu durum göz önüne alındığında, proto-endüstriyel işçilerden yararlanabilmek Eski Dünya'daki endüstriyel işgücünü yaratmanın hâlâ en avantajlı yoluydu. Bu uygulama İngiltere'yi, Yangzi Deltası gibi bölgelerden (İngiltere gibi, kendisini tamamlayacak çevre bölge ticaret ortaklarından yoksun olan) çok daha bir iyi konuma yerleştirdi.

Bu argüman ayrıca, Mokyr'in Avrupa sanayileşmesi *büyüme* modelinin başka bir özelliğiyle ilgili olarak da dillendirilebilir. Bu modelin varsaydığına göre, tarımdaki işgüçlerinin marjinal verimliliği proto-sanayidekinin altına düşen insanla ilk önce proto-endüstriyel faaliyetlere yönelmektedir. (Tarımdaki işgücünün marjinal verimliliği, proto-sanayideki işgücünün marjinal verimliliğinden daha yüksekte başlar, ancak çok daha hızlı düşer; bunun nedeni de toprak arzının sınırlı olmasıdır). Dolayısıyla, söz konusu bölge *dünya* piyasasındaki gıda ve el ürünlerinin nispi fiyatlarını etkilemeden, (elyaf ve keresteyi de ekleyebileceğimiz) gıda ürünlerine karşılık

proto-endüstriyel ürünler ihraç etmeye devam edebildiği sürece, ilave işgücünün tamamı belli bir noktadan sonra proto-endüstriye gider.

Genellikle *küçük ülke varsayımı* olarak adlandırılan bu durum, Mokyr'in bu modeli kendilerini baz alarak geliştirdiği Hollanda ve Belçika örnekleri için son derece anlamlıdır. Bir noktada Aşağı Yangzi ve Lingnan ile Kanto ve Kinai bölgeleri için de anlamlıydı. Her ne kadar Yangzi Deltası vilayetleri yüklü miktarlarda ana ürün ithal etmiş olsa da (36.000.000 kişi, gıdalarının %15-22'sini, ayrıca kereste, soya küspesi gübresi gibi ürünleri ithal ediyordu), bu vilayetlerin yararlandığı iç bölgeler ve pazarlama ağları o kadar büyüktü ki *küçük ülke varsayımı* bölgenin on sekizinci yüzyılın ortalarındaki ticaretini incelemenin yolu olarak hala anlamlıdır. Ancak bu iç bölgelerden (Orta ve Yukarı Yangzi ve Kuzey Çin gibi) bazılarının nüfusu artıp, tarım getirileri azaldıkça ve kendi proto-endüstrilerini daha da geliştirince, ticaret hadleri proto-endüstriyel üreticilere açıkça zarar verecek şekilde değişti.

Pamuklu kumaşın gümüş cinsinden fiyatı yıldan yıla dalgalansa da 1750'den 1850'ye kadar nominal kumaş fiyatlarında herhangi bir hareketlenme olmadı.[311] Hakkında elimizde yeterli veriler bulunan Kanton'daki ham pamuk fiyatlarında da açık bir hareketlenme görülmedi fakat kısa vadeli dalgalanmalar genellikle şiddetliydi.[312] Ancak Aşağı Yangzi'de pirincin gümüş cinsinden fiyatı, aynı yüzyılda %40 arttı.[313] Bu artış tek başına, 2. Bölümdeki farazi anne-kız ekibinin iplikçilik ve dokuma gelirini %30 kadar azaltabilirdi; yani 1750'de 7,2 *shi* pirinç alınabilirken, 1850'de 5,0 *shi* pirinç alınabilirdi.

Üstelik, Kishimoto Mio'nun derlediği bölük pörçük verilerin gösterdiğine göre, Aşağı Yangzi'de ham pamuk fiyatları 1750-1800 yılları arasında önemli ölçüde artmıştır. Böyle bir bulgu, Kanton civarında ham pamuk fiyatının hareketsiz olmasıyla tutarlıdır, çünkü bu iki bölge arasındaki nakliye maliyetlerinde on sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında sert bir düşüş yaşanmıştır. Bu durum ayrıca, Yangzi Deltası'ndaki ham pamuk fiyatının hemen hemen pirinç fiyatına yakın olduğu on yedinci yüzyıl modelleriyle de tutarlıdır.[314] Şayet Kishimoto'nun

311 Zhang Zhongmin 1988, s. 208.

312 Dermigny 1964, s. IV, tablo 19.

313 Y. C. Wang 1992, s. 42, 45.

314 Kishimoto 1997, s. 139, 141; Greenberg 1951, s. 92; Dermigny 1964, s. IV, tablo 19. Daha fazla ayrıntı için, bkz. Ek E.

verileri yaklaşık olarak Jiangnan'ı temsil ediyorsa, iplikçilerin ve dokumacıların kazançlarındaki düşüş, daha yüksek bir başlangıç noktasından düşmelerine rağmen, 1750-1794 yılları arasında (yani Kishimoto'nun verilerinin bittiği yerde) hemen hemen %50 olmuştur. Ham pamuk fiyatlarındaki hareketin uzun vadede pirinç fiyatlarındaki hareketi takip ettiğini tahmin edecek olursak da farazi dokumacı/iplikçilerimizin pirinç satın alma gücü 1750-1800 yılları arasında %25, 1840 yılında ise %37 azalır.[315] Tuz veya yakacak odunla karşılaştırıldığında ise daha da azalır.

Değer kaybına uğramış bu kazançlar bile iplikçi/dokumacı kadınların geçimlik ihtiyaçlarını karşılayabilir ve tarımda çalışan erkeklerin (reel olarak azalan) ücretlerine yeterince yaklaşabilirdi; böylece de Çin'deki *cinsiyet ayrımı* Avrupa'daki kadar ciddi olmazdı. Fakat, makinelerle üretilen kumaşın yol açtığı rekabetten önce bile, evlerde üretilen tekstil ürünlerinden elde edilen kazançlarda önemli bir azalma olduğu görülmektedir. Kaliteli pamuklu kumaş dokuyan bir kadın bu kazanç kaybından kaynaklanan baskılardan kurtulabilirdi, çünkü bu kumaşın fiyatı aynı yüzyılda neredeyse iki katına çıkmıştı.[316] Fakat bu kadınlar, sıra dışı becerilere sahip olan ve her yıl daha az kumaş üreten, alışılmışın dışında kadınlardı.

Mokyr'in modeline göre, Aşağı Yangzi'de proto-endüstriyel işgücünün kazançlarında böyle bir düşüş yaşanması, işgücünün bir kısmının daha önce kabul edilemeyecek kadar düşük kazançlar karşılığında tarıma geri dönmesine, dolayısıyla da daha fazla tarımsal yoğunlaşmaya ve bir dereceye kadar sanayisizleşmeye yol açmalıydı. Böyle bir değişimin kapsamı dar olsa da elimizde buna dair bir delil bulunmaktadır. Aşağı Yangzi'den gelen ham pamuk, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Guangzhou'da (Kanton) ucuzlamış ve bollaşmış, bu durum ise satmak üzere bölgeye Hint pamuğu getiren yabancı tüccarları çok korkutmuştu. Fiyatlardaki bu düşüş büyük ölçüde taşımacılığın gelişmesinden kaynaklansa da[317] pamuk miktarındaki artış, daha az Yangzi Deltası pamuğundan yerel olarak iplik ve kumaş üretildiğini göstermektedir. Aşağı Yangzi'deki ham pamuk üretiminin bu dönemde çok fazla artması pek mümkün değildi ve Kuzey Çin'den yapılan pamuk ithalatı da neredeyse kesin olarak azalıyordu.

315 Daha fazla ayrıntı için, bkz. Ek E.
316 Zhang Zhongmin 1988, s. 194.
317 Greenberg 1951, s. 91–92.

Ancak yine de Yangzi Deltası'ndaki kadınların çoğu, daha düşük kazanç elde etseler bile iplikçiliğe ve dokumacılığa devam etti. Hatta, daha önce gördüğümüz üzere, bu bölgedeki kadınların tarlalarda erkeklerle birlikte çalıştığına dair kaynaklar tam olarak on dokuzuncu yüzyılda ortadan kayboldu.[318] Şayet bazı aileler, eşlerini ve kızlarını çok fazla göz önünde olacakları tarlalara geri döndürmek istemeseydi (ve belki de kadınlar, gelirlerini korumak için kumaş üretimini artırmaya çalışsaydı), durum, Goldstone'un tanımladığı yarı içe dönük duruma benzeyecekti. Yarı içe dönük duruma göre, kadınların evde çok düşük ücretli iplik ve dokuma işine *saplanıp kalması*, fabrikalarda tekstil üretimi yapmayı çok daha az kârlı hale getiriyordu. Bu dönemde ortaya çıkan bu türden her model, Çin'in eskimeyen normlara dayanan uzun vadeli kalkınmasının temel bir özelliğinin değil (Huang'ın ileri sürdüğü üzere), geçici bir konjonktürün sonucuydu. Ayrıca Goldstone'un ileri sürdüğü üzere, fabrikaların gelişmemesinin asıl nedenini açıklamak için çok geç kalınmıştı.[319] Ancak, Goldstone'un, makalesinin ilerleyen kısımlarında belirttiği üzere, teknoloji kullanıldığında bile bu konjonktür, yerel tekstil üretiminin yerini fabrika üretiminin almasının yavaşlamasına yardımcı olmuştu. Öyle ya da böyle bu kadınlar, sanayileşmenin gelecek vadeden öncüleri değillerdi; erkeklerin (ve bir ölçüye kadar çocukların) tarım, yakıt toplama ve arazi yönetimi gibi emek yoğun stratejilere yönlendirildiği hanelerin parçası olarak kaldılar.

Japonya'nın benzer baskılara tepkisi Çin'inkiyle aynı temel çerçeve içinde yer alıyordu, ancak bu tepkilerde uzun vadeli etkiler yaratabilecek bazı farklılıklar vardı. Öncelikle, Japonya nüfusu tarihi üst sınırını, Çin'den veya Avrupa'dan daha önce aştı ve bir daha o sınırdan geriye dönemedi. Nüfus, Avrupa'nın ve Çin'in gerilemeye başladığı on yedinci yüzyılın sonlarında yeni zirvelere ulaştı ve 1720 yılında, 1860 yılına kadar sürecek bir durgunluğa geçti.[320] Nüfusun hiç artmadığı bu uzun dönem, Çin'in on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki yavaş fakat pozitif nüfus artışına kıyasla,

318 Bkz. Li Bozhong 1996 ve yukarıdaki 162-164. sayfalar.

319 2. bölümde ve başka yerlerde tartıştığım üzere, fabrikaların gelişmemesinin çok fazla açıklamaya ihtiyaç duyup duymadığı belli değildir; fabrikalar Çin'de ve başka yerlerde pek çok engelle karşılaştı ve daha doğal olan yol, proto-endüstrileşme imkânlarının tükenmesi demekti. Açıklanması gereken nokta, Avrupa'nın bazı bölgelerinin bu yolu takip etmemelerinin nedenidir; böylece tüm dünya İngiltere'den yoksun olarak değil, Avrupa, Çin'den yoksun (veya İngiltere, Flandre'den yoksun) olarak görülebilir.

320 Saito 1985, s. 185.

ekolojik kısıtlamalara yönelik daha hızlı ve kapsamlı bir demografik düzenlemeyi temsil ediyordu. Ancak durumun çok kötü olması nedeniyle bu düzenlemenin daha etkili olduğu da ileri sürülebilir. Nitekim Japonya'nın genel nüfus yoğunluğu 1860'larda bile Çin'dekinden çok daha yüksekti.[321] Japonya'nın okyanus balıkçılığındaki muazzam büyüme, (hem yiyecek hem de gübre sağladığı için) Çin'de neredeyse hiç işe yaramayan bir rahatlama yaşanmasına ve sistematik ormancılığın erkenden gelişmesi de önemli bir düzenlemeydi.[322] Japonya da merkez bölgelerindeki proto-endüstriyi genişletmede ciddi engellerle karşılaştı.

Tarım ürünlerinin fiyatları 1730'larda sanayi mallarına göre sert bir şekilde yükseldi ve 1820'lerin sonuna kadar herhangi bir hareketlilik göstermedi. Ardından yeniden sert bir şekilde tırmanmaya başladı. 1735-1825 yılları arasındaki genel ortalama seviye, 1720'lerin ortasındaki zirvenin yaklaşık %20 üzerinde, 1730'daki dip noktasının ise hemen hemen %50 üzerindeydi.[323] Kanto'da da Kinai'de de nispi fiyatların değişmesine tepki olarak hiçbir sanayisizleşme belirtisi görmedim fakat bu bölgelerin nüfusu azaldı. 1751-1821 arasında Kanto'nun nüfusu %16, Kinai'nin nüfusu ise %5 azalmasına rağmen, nüfus artışının yüksek olduğu vilayetler çoğunlukla, 1870'te seyrek nüfuslu olan ve ayrıca nüfusları, Saito'nun kırsal sanayileşme endeksine göre ulusal ortalamanın oldukça altında kalan bölgelerdeydi. (Buna karşılık Kinai bölgesinin hem nüfusu yoğundu hem de kırsal sanayileşme endeksi ulusal ortalamaların iki katıydı).[324] Sanayinin ve nüfusun en çok, eski tekellerin zayıflatıldığı Tosa gibi yoksul bölgelerde büyüdüğünü görmüştük; ancak göçün önündeki engellerin direnmeye devam etmesi gibi, bu tür tekellerin çoğu da direnmeye devam etti. Çevre bölgelerdeki büyümenin karşısına çıkan bu engeller, aile sınırlaması baskısını Çin'dekinden daha fazla çevre bölgeye yayarak, nihayetinde kıta Avrupa'sının çoğu bölgesinde bulunan fakat Çin'in mahrum olduğu aynı tür gevşek kaynakların bir kısmını korudu. Diğer bir deyişle, Japonya'nın en kalkınmış bölgelerinin ulusal toplamlar içindeki payı, Çin'de olduğu gibi azaldı. Ancak çevre bölgelerin büyümesi yavaş olduğu için bu azalma çok hafifti. İşgücü yoğunluğu arttı fakat bunun nedeni nüfusun artması değil,

321 McEvedy ve Jones 1978, s. 166–71, 179–81; özellikle, ekilebilir Japon topraklarının oranının düşük olduğuna dikkat edin.

322 Totman 1989, s. 81–170; Howell 1992, s. 271–75.

323 Saito ve Shinbo 1989, s. 91

324 Saito (1985, s. 211) ile Iwahashi'yi (1981, s. 440) karşılaştırın.

işçi başına çalışma saatlerinin artmasıydı. Şehirler ve kasabalar kırsal kesime göre gerilemiş olsa da[325] ülkedeki oldukça yüksek kentleşme oranı Mokyr'in *sözde işgücü fazlası* olarak adlandırdığı kesimin, Çin'e kıyasla daha büyük bölümünün el işi ürünleri sektöründe olduğunu gösteriyordu.

Beklendiği üzere, Hindistan'ın hikayesi yine farklıdır fakat aynı genel çerçeveye uymaktadır. Dahası, Hindistan'ın Çin'le arasındaki farklar, Japonya'yla arasındaki farkların tam tersi yöne işaret etmekte ve sanayileşmenin önünde daha ciddi uzun vadeli engeller bulunduğunu göstermektedir. Hindistan'daki nüfus patlaması Çin'den veya Batı Avrupa'dan sonra, Japonya'dan ise çok daha sonra başladı (1830'dan sonra da başlamış olabilir ancak 1800'den sonra başladığı hemen hemen kesindir).[326] On dokuzuncu yüzyılda Hindistan'daki ekili arazilerin miktarında muazzam bir artış görülmek birlikte, gıda, yakıt, elyaf veya inşaat malzemelerinde ciddi kıtlıklar yaşandığına dair çok az işaret görüldü. (Elbette dağıtım çok farklı bir konuydu. Örneğin, Hindistan on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ülkede ciddi bir açlıkla mücadele ederken, yüklü miktarlarda tahıl ihraç ediyordu.) Ancak geç sömürge öncesi dönemde ticarileşme devam etmesine rağmen, Hindistan nüfusunun tarım dışı mesleklerdeki payı İngiliz yönetiminin başlarında azaldı. Hem eski göçebe insanlar hem de eski el işi ürün işçileri yerleşik tarıma daha fazla çekildiğinden, Hindistan alt kıtası Bayly'nin *köylüleşme* adını verdiği süreçten geçti. Bu sürecin sömürgecilikten önce başlamasının nedeni kısmen, Babür İmparatorluğu'na rakip olan ardıl devletlerin, göçebe halkları bu topraklara yerleştirmenin devlet kontrolünü, kamu güvenliğini ve devlet gelirlerini artıracağını ummalarıydı. Süreç İngilizler döneminde hızlandı ve gittikçe daha çok sayıda eski kentliyi de etkisi altına aldı.[327]

Hindistan'ın on dokuzuncu yüzyılda sanayisizleşip sanayisizleşmediğine dair yoğun bir tartışma yürütülmekte ancak veriler yetersiz olduğu için bu tartışmanın sonuca ulaşması pek mümkün görünmemektedir.[328] Bununla birlikte, (özellikle kasabalarda yaşayan) tam zamanlı dokumacıların ve iplikçilerin sayısının, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren

325 Sugihara 1997, s. 153.

326 Moosvi 1987, s. 402, 405; Subrahmanyam 1990, s. 358–60; Habib 1982a, s. 166–67; Visaria ve Visaria 1983, s. 463–65.

327 Bayly 1983, s. 219–26, 290–92; Bayly 1989, s. 188–89.

328 Bkz. Bagchi 1976; Vicziany 1979, s. 105–43; Bagchi 1979, s. 147–61; Perlin 1983, s 89–95; Harnetty 1991, s. 455–510.

önemli ölçüde azaldığı tespit edildi. Bunun nedeni öncelikle, Doğu Hindistan Şirketi'nin ve diğer bazı tüccarların aldığı tedbirlerin, (özellikle Bengal'de) dokumacıları tek bir potansiyel müşteriye mahkum etmesiydi. Kazançların azalması nedeniyle birçok zanaatkâr, mesleklerinden uzaklaştı.[329] Kazançlar daha sonra, Lancashire ile yaşanan rekabet nedeniyle daha da yoğun bir baskı altına girdi.[330] Ve şehirlerde yaşayan Hintli nüfusu oranı uzun vadede önemli ölçüde azaldı (on yedinci yüzyılın sonlarında %13-15 iken, 1881'de %9,3'e indi), ancak bu azalmanın kesin bir tarihini vermek şu anda mümkün değildir.[331] Habib'in, Hindistan'da yetiştirilen şeker, pamuk ve çivitin değerinin 1595 ile 1870'ler arasında mutlak verilere göre azaldığını yönelik bulguları da Hindistan'ın sanayisizleştiğini akıllara getirmektedir.[332]

Kırsal kesimdeki yarı zamanlı iplikçilik ve dokumanın artması sayesinde Hindistan'daki toplam iplik ve kumaş üretimi kendi değerini korumuş olsa da bu durum, gelecekteki sanayileşme açısından tam zamanlı proto-endüstriyel işgücünün büyümesiyle aynı öneme sahip olmayacaktı. Bu insanlar, tarımsal üretime herhangi bir maliyet eklemeden fabrikalara geçirilebilecek insanlar değillerdi.[333] Gelirlerinin çoğunu tarımdan kazandıkları için, potansiyel bir fabrika sahibine maliyetleri, o fabrikada üretilen ürünün birim fiyatıyla birlikte düşecek olan işçiler de değillerdi.

Dolayısıyla, Hindistan'ın yirminci yüzyıla Çin, Japonya veya Batı Avrupa'dakinden daha az parasallaşmış bir ekonomiyle başlamasına rağmen, onlarla benzer doğrultuda ilerlediği, nüfusunu ve kişi başına tüketimini artırmak için onlardan daha fazla ekolojik alana sahip olduğu iddia edilebilir. Ancak yirminci yüzyılın başlarında bu avantajı kaybetti ve hem yoğun nüfuslu hem de proto-endüstriyel gelişmesi ve iç piyasası sınırlı bir bölge olmanın dezavantajlarını yaşadı. Bu sorunların bir araya gelmesinin nedeni, Çin'in çıkmaza girmesine yol açan piyasa odaklı bölgesel kalkınma değildi. Asıl neden, sömürge (ve bir ölçü de yerli) yetkililerinin yerleşik nüfusa yönelik tercihleri, *gelenek* hukuku, tarım-orman ürünleri ihracatı ve anavatanın endüstriyel mallarının piyasaya girmesinin engellen-

329 Hossain 1979, s. 326–35; Mitra 1978, s. 23, 25, 29, 32, 37–38, 48–49, 56, 79–80, 84, 87–92, 132, 144, 164, 172–73.

330 Harnetty 1991, s. 463–66, 505–7; Mitra 1978, s. 188, 194–95.

331 Habib 1982a, s. 168–69.

332 A.g.e.

333 Hindistan'da yirminci yüzyılda bile gerçek işgücü fazlası olmadığı hakkında, bkz. Schultz 1964, s. 61-70.

mesiydi. Sonuç, büyük nüfus artışı yaşanırken bile ana ürün ihracatına gittikçe daha fazla önem verilmesi oldu. İlksel ürünler genellikle, on sekizinci yüzyıl Hindistan'ının en az özgür bölgelerindeki kadar zorla çalıştırmayla üretiliyordu.[334]

Dolayısıyla, tarımdaki ve ticaretteki kayda değer büyümeye rağmen Hindistan, sanayinin önayak olduğu dönüştürücü büyüme konusunda pek de iyi bir konumda değildi. On sekizinci yüzyılda nüfus artarken toplumsal gelişmelerin biraz daha uzun süre devam etmesi ve makineleşmiş üretimden kaynaklanan rekabetin biraz daha uzak olması durumunda yaşanabileceklerle karşılaştırıldığında, sömürge Hindistan'ının *köylüleşme* biçimi, azgelişmişliğin gelişmesi olarak nitelendirilebilir. Bazı ulusalı akademisyenlerin iddia ettiği gibi, İngilizler normalde yaşanması çok muhtemel bir sanayi atılımını engellemediler. Ancak on dokuzuncu yüzyıldaki değişiklikler, böyle bir atılımı çok daha zorlaştırdı ve Batı Avrupa ekonomilerinin veya Doğu Asya ekonomilerinin geçirdiği dönüşümden daha zor hale getirdi. Diğer bir deyişle, Japonya'nın ve özellikle Çin'in merkez bölgeleri, çevre bölgelerinin *merkez* profiline yakınsaması nedeniyle darboğazlarla karşılaştı, ancak Hindistan'ın merkez bölgeleri daha çevresel bir profile doğru yakınsamak gibi çok kötü bir akıbete uğradı.

O halde, *küçük ülke varsayımı* Doğu Asya merkez bölgeleri için (çevre bölgelerdeki nüfusun ve proto-endüstrinin büyümesinin, *dünya* piyasalarında satılan ana ürün miktarını ihtiyaçlarına göre azaltması nedeniyle) daha az geçerli hale gelirken, hemen hemen aynı dönemde aynı varsayımın, nüfusu hızla (önceleri yavaş yavaş, 1840'ten sonra ise çok hızlı) büyümesine ve kişi başına talebi artmasına rağmen İngiltere için geçerli olmaya devam etmesi şaşırtıcıdır. Üstelik sonraki yüzyılda yalnızca İngiltere için değil, daha da büyüyen *endüstriyel Avrupa* için de geçerliliğini korudu. Bu şaşırtıcı durum olmasaydı; çok daha büyük bir nüfusun, daha yüksek kişi başına tüketimin ve çok daha *az* emek yoğun arazi yönetiminin bir araya gelmesi mümkün değildi. Bu şaşırtıcı durum olmasaydı, Avrupa'nın sanayi öncesi piyasa ekonomisinin başarıları diğer bölgelerin etkileyici piyasa ekonomileriyle aynı doğrultuda ilerlerdi. Hatta bu şaşırtıcı durum olmasaydı, Sanayi Devrimi'nin asıl tarihini oluşturan teknolojik yenilikler silsilesi salyangoz hızında ilerlerdi.

334 Çay plantasyonları için, bkz. Bayly (1989).

Bu şaşırtıcı durum kısmen, Batı Avrupa'nın (5. bölümde tartışılan) *geri kalmışlığının avantajları* ile açıklanabilir: Ancak on dokuzuncu yüzyılda giderilen ve bazı sanayileşmiş bölgelerin ithalat ihtiyaçlarının daha fazla artmasını önleyen kurumsal tıkanıklıklar nedeniyle yerli kaynaklar kullanılmamıştı. Ancak gördüğümüz üzere bu argüman İngiltere için, elyaf ve odunda pek geçerli değildir. (Örneğin dönüm başına verimde) teknolojik gelişmelerin yakalanması da işe yaramıştır, ancak bu durum tek başına Avrupa'nın dünyanın geriye kalanından öne geçmesini açıklamakta yetersizdir. Avrupa'nın odun sorunu elbette kömür sayesinde önemli ölçüde hafifledi, ancak bu durum uzun bir süre yalnızca İngiltere'de ve başka birkaç yerde geçerliydi. Üstelik, kömürün yoğun kullanıldığı yerlerde bile genel kereste talebi artmaya devam etti. Çünkü kerestenin başka birçok kullanım alanı daha vardı. Kereste ithalatı on sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılda eşi benzeri görülmemiş bir hızda artmaya devam etti. (Gerçi kömürün, buhar gücü, demiryolları gibi şeylerle ile olan bağlantıları nedeniyle başka boyutları da vardı.)

Bu nedenle, Avrupa'nın merkez bölgelerinde neler olduğuna ilişkin daha kapsamlı bir açıklama için çevre bölgelerine de bakmalı ve bu bölgelerin, dünya piyasasına yönelik ana ürün tedarikçilerini azaltmak yerine neden büyümeye başladıklarını anlamalıyız. Cevabın bir kısmı, Doğu Avrupa'da ve Rusya'da yapılan kurumsal düzenlemelerde yatmaktadır. Bu düzenlemeler nüfus artışını ve Çin'in iç kesimlerinde ve Japonya'nın II. Bölgesi'nde nispeten hızlı bir şekilde gerçekleşen proto-endüstrileşmeyi uzun süre engellemiştir. Bu durum daha fazla *geri kalmışlık avantajı* teşkil ediyordu fakat meyveleri 1860 sonrasına kadar toplanamadı. Cevabın geri kalan kısmı (ve Avrupa'yı proto-endüstriden sanayiye dönüşümün ilk yüzyılından geçiren köprü), bu bölümde tartışıldığı üzere, Yeni Dünya'da yatmaktadır. Yeni Dünya yalnızca doğal bereket açısından değil, bu bereketin çoğunu Avrupa'ya, salt Smithyen ticaretten çok daha önce getiren benzersiz kurumlar ve konjonktürler açısından da önemliydi.

Kurumsal faktörler arasında, piyasa ilkelerinden açıkça uzaklaşan ve dünyamızın şimdiki halini mümkün kılan rollerini unutarak aceleyle *modern dönem öncesi* bir dünyaya atfettiğimiz (köle ticareti ve maden işçiliği sistemleri gibi) bazı faktörler yer almaktadır. Şirketler gibi diğer faktörler tanıdık, *modern* ve köken olarak Avrupalıdır. Sonuç olarak, bu faktörlerin kıta dışı savaşlar tarafından yaratıldığını ve uzun bir süre boyunca savaşın devasa sabit maliyetlerini karşılamanın en önemli yöntemini teşkil

ettiklerini unutma eğilimindeyiz. Bu yöntem, (Venediklilerin ve Portekizlilerin yaptığı gibi yalnızca kâr marjlarına odaklanmak yerine) bu girişimleri *egzotik* ithalat malı *hacimlerini* artırmaya, böylelikle de Avrupa'nın yurtdışındaki varlığını genişletmeye zorlayan bir yöntemdir. Uzmanlaşmış köle plantasyonları gibi başka faktörlerin olduğu da bilinmektedir, fakat bunların Avrupa için yeni bir tür çevre bölge yaratmadaki rolleri burada başka bir gözle ele alınmaktadır. Ve bu kurumların ötesinde, Avrupa'nın Yeni Dünya'daki varlığının genişlemesini destekleyen çeşitli küresel konjonktürler yatmaktadır. Bu konjontürler rüzgar modelleri ve hastalık gradyanlarından, Avrupa'nın devlet rekabetine ve Çin'in gümüş talebine kadar uzanmaktadır.

Çoğunlukla Avrupa ve piyasa dışı olan bu faktörler, Atlantik ötesi ticareti kendi kendine genişleyen benzersiz bir ticaret rotası haline getirmek için gerekliydi. Öyle ki Avrupa (özellikle İngiltere) bu rota sayesinde topraklarının üzerindeki baskıyı gidermek için işgücünü ve sermayesini kullanabilir, böylelikle de tarımdaki ilerlemeleri çok geride bırakan (Doğu Asya'nın aksine) demografik ve proto-endüstriyel genişlemeyi bile daha fazla kalkınma sağlayacak bir varlığa dönüştürebilirdi. Bu faktörler olmasaydı, bu demografik ve proto-endüstriyel genişleme daha sonra yaşanacak bir felakete zeminini teşkil edebilir, on dokuzuncu yüzyılda ana ürün fiyatlarının artmasıyla durdurulabilir veya sınırlı bir arazinin kullanılması ve korunmasına yönelik çok daha emek yoğun yaklaşımlara ihtiyaç duyulması nedeniyle ciddi şekilde kısıtlanabilirdi.

Dolayısıyla piyasa dışındaki güçler ve Avrupa dışındaki konjonktürler; Batı Avrupa'nın normalde sıradan olan merkez bölgelerinin neden benzersiz atılımlar gerçekleştirdiğini, neden on dokuzuncu yüzyıl Yeni Dünya ekonomisinin imtiyazlı merkezi haline geldiğini ve hızla artan bir nüfusa nasıl eşi görülmemiş bir yaşam standardı sağlayabildiğini açıklamada önemli bir yeri hak etmektedir. Bölgeler arası karşılaştırmalar yoluyla yaptığımız uzun yolculuk sonucunda, yola çıkarken sorduğumuz metodolojik sorunun bazı cevaplarına ulaştık. Bu cevaplar sanayileşmenin hemen öncesinde müstakil varlıklar arasındaki farkları arıyormuşuz gibi davranmak yerine, bu farkları yaratan ve eskiden beri var olan bağlantıların önemini kabul etmemiz gerektiğini gösterdi.

EKLER

A.

KİŞİ BAŞINA KARA ULAŞIMI KAPASİTESİNE YÖNELİK KARŞILAŞTIRMALI TAHMİNLER: 1800 DOLAYLARINDA ALMANYA VE KUZEY HİNDİSTAN

Su taşımacılığının kayda değer maliyet avantajlarına rağmen, modern dönem öncesi pek çok ekonomide malların çoğu kara yoluyla taşınıyordu. Su yolları genellikle yoktu veya su kıyısına gidip gelmek için uzun süren kara yolculukları yapmak gerekiyordu. Ancak sanayi öncesi bir ekonomide kara yoluyla taşınan malların de facto veya potansiyel hacimlerine ilişkin çok az tahmin bulunmaktadır.

Werner Sombart'ın *Der Moderne Kapitalismus*'ta (cilt 2, kısım 1, s. 339-41) 1800'ler Almanya'sı için yaptığı hesaplama bu konuda ender rastlanan bir istisnadır. Sombart, Alman gümrük birliğinde ulaşım ve seyahat için kullanılan atların 1846 yılında sayılmasına dayanarak, verilen sayının 1800'lerde kullanılan at sayısından biraz daha düşük olduğunu varsayar. (Demiryolu inşaatlarının başlamasından sonra at sahibi olmanın cazibesi azalmaya başlamıştı.) Sombart daha sonra, her atın taşıyabileceği kabul edilebilir yük miktarını günlük yolculuk mesafesiyle çarpar ve yılda 250 iş günü olduğunu varsayar. (Bu son varsayım, açıklanmak bir yana belirtilmemiştir, ancak Sombart'ın verdiği rakamları bağdaştırmak için gereklidir.) Sonuç olarak ortaya çıkan rakam, yılda 500.000.000 ton/kilometre veya 325.000.000 ton/mildir.

İrfan Habib'in, yakın tarihli bir makalesindeki tahminine göre, Kuzey Hindistan'daki (başkaları için yük taşıyan ve bazen de tüccarlık yapan, göçebe sığır çobanı kastı olan) *Banjaraların* yük taşıma kapasitesi yılda 821.000.000 metrik ton/mildir.[1] Habib'in çok önemli bir değişkene (*Banjaraların* sığır sürülerinin büyüklüğüne) ilişkin olarak verdiği rakam, nüfus sayımından ziyade gayriresmî gözlemcilerin kabataslak çıkarımlarına dayansa da aşırı olduğu kadar muhafazakar da görünmektedir.

Dahası, Habib'in tahmini yılda 115 iş günü olmasına dayanmaktadır ki bu sayı Sombart'ın verdiği sayısının yarısından azdır. *Banjaraların* kalıcı

1 Habib 1990.

evleri yoktu ve sürüdeki hayvanların yiyecek bulmak için sürekli hareket halinde olması gerekiyordu. Yürürken otlamaları ve bazen de parayla alınan yemleri yemeleri nedeniyle çok ucuz bir ulaşım aracıydılar. Habib de aynı nedenle, günde yalnızca 9 ila 11 kilometre yol kat edebileceklerini varsayıyordu. Dolayısıyla Habib'in (mümkün olduğunca muhafazakar olmak amacıyla) verdiği iş günü sayısı, bizim karşılaştırmamıza göre çok düşüktür. Taşıma *kapasitesini* tahmin etmek için çalışma günü sayısını tahmin etmekten vazgeçip, mevcut günlük taşıma kapasitesini karşılaştırabiliriz. Ben, sonuçları çok az da olsa Almanya lehine değiştiren bir alternatif seçtim. Buna göre, Sombart'ın çalışma günü sayısıyla ilgili tahmininin makul olduğunu varsaymakla birlikte, (Almanya'daki 250 iş gününe karşılık) Habib'in tahminini yılda 230 iş günü olacak şekilde iki katına çıkarıyoruz. O zaman Habib'in verdiği rakam yılda 1.642.000.000 metrik ton/mil, yani Sombart'ın verdiği rakamının beş katından biraz fazla oluyor. Kapasiteleri karşılaştırmada yaşanan son bir belirsizlik de Sombart'ın, ağırlık ölçüsünün İngiliz tonu mu yoksa metrik ton mu olduğunu belirtmemesidir. Şayet ilkini kastediyorsa, Kuzey Hindistan'a ilişkin rakamın %10 daha artırılması gerekir ki bu durumda Almanya'ya ilişkin rakamın 5,5 katı olur.

Son olarak, Habib'in verdiği rakamı nüfusa bölmemiz gerekiyor. O zaman da rakamlar eksik kalmaktadır, ancak makul aralıklar belirleme şansımız vardır. McEvedy ve Jones, daha sonra Alman İmparatorluğu olan (ve dolayısıyla Sombart'ın dikkate aldığı, *Zollverein*'de, yani Alman gümrük birliğinde yapılan at sayımının kapsadığı bölgeyle yaklaşık aynı büyüklükte olan) bölgenin 1800 yılı nüfusunun 24.000.000 olduğunu söylerken,[2] Nipperdey aynı zaman ve bölge için 30.000.000 rakamını vermektedir.[3] Hindistan'la ilgili tahminler arasında ise büyük farklılıklar vardır. *The Cambridge Economic History of India* adlı kitapta, 1800 yılı dolaylarında bütün Hindistan alt kıtasının nüfusunun 139.000.000 ila 214.000.000 olduğunu gösteren bir dizi tahmin listelenmiştir. Ancak rakamların çoğu 170.000.000-190.000.000 aralığındadır.[4] *Banjara* bölgesinin dışında kalan güney Hindistan'daki yaklaşık 20.000.000 kişiyi ekersek,[5] 150.000.000 ila 170.000.000 kişilik bir nüfus elde ederiz. Almanya

2 McEvedy ve Jones 1978, s. 71.
3 Nipperdey 1996, s. 85.
4 Visaria ve Visaria 1983, s. 466.
5 Subrahmanyam 1990, s. 360.

nüfusunun beş-yedi katı kadar olan bu nüfus, 5-5,5 kat daha fazla kara taşımacılığı kapasitesine sahipti.

Bu durum göstermektedir ki Almanya'nın kişi başına kara taşımacılığı kapasitesi Kuzey Hindistan'ınkini çok fazla olmasa da aşmıştır. Üstelik elimizdeki veriler muhtemelen Hindistan'ın aleyhine olacak şekilde yanlıdır. *Banjaralar* uzun mesafe taşımacılıkta uzmanlaşmıştı. Bu da yerel pazarlara ve kısa mesafedeki başka pazarlara mal götüren hayvanlı taşımacılığı hesaplama dışı bırakmamız gerektiği anlamına gelmektedir. Sanayi öncesi bir ekonomide kara taşımacılığının büyük çoğunluğunu kısa mesafede bulunan pazarlara yapılan taşımacılık oluşturuyordu. Buna karşılık Sombart, mal yerine insan taşımak için kullanılanlar da dahil olmak üzere, taşımacılık yapılan bütün atları saydı. Verilerin yetersizliği düşünüldüğünde nihai bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir, fakat taşıma kapasiteleri hemen hemen benzer düzeydeydi ve her iki bölgede de kapasitenin çok büyük bölümü kullanılmıyordu.

B.

ON SEKİZİNCİ YÜZYILIN SONLARINDA KUZEY ÇİN VE AVRUPA ÇİFTLİKLERİNDE KULLANILAN GÜBRE MİKTARINA YÖNELİK TAHMİNLER VE GÜBRELEME KAYNAKLI AZOT AKIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Mantetsu araştırmalarından elde edilen yirminci yüzyıla ait veriler, Kuzey Çin'in yoksul köylerinde ekili *mu* başına 1.800-2.000 *jin* gübre kullanıldığını göstermektedir. Ben bu rakamı 1.900 *jin* olarak değerlendirmeye aldım. Aynı araştırmada gelişmiş bir Kuzey Çin köyü için, ekili *mu* başına 3.000 *jin* gibi bir rakam verilmiştir.[6] Bunu, dönüm başına kilograma çevirecek olursak, 1.700-2.700 kg/dönüm elde ederiz.

Bu rakamları on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru geriye yansıtmak için çok az saban hayvanının bulunduğu bir ekonomide[7] en önemli gübre kaynaklarının domuzlar ve insanlar olduğunu varsaydım. Ayrıca Perkins'in, domuz sayısının Çin'in insan nüfusundaki hareketlilikleri izlediği yönündeki tahminini de dikkate aldım.[8] Philip Huang'ın, Hebei ve Shandong'un 1790 ve 1933 yıllarındaki nüfusları için derlediği rakamları kullanırsak,[9] on sekizinci yüzyılın sonlarındaki gübre kullanımı 1930'lardaki seviyelerin yaklaşık %60'ı kadar olur.

Fakat on sekizinci yüzyıldaki bu daha az gübre kaynakları, yirminci yüzyıla göre daha az ekili arazide kullanıldı. Huang'ın sunduğu 1753 ve 1812 yıllarına ait (birbirlerine çok yakın) rakamların ortasında yer alan bir rakamı alıp 1933 yılına ait rakamıyla karşılaştırırsak, 1,4 gibi bir çarpan elde ederiz.[10]

Bu hesabın sonucunda, 1.400-2.200 kg/dönüm aralığında bir rakam elde ederiz. Bu rakam, Slicher Van Bath'ın on sekizinci yüzyıl sonu Avrupa'sı için verdiği 1.000-1.400 rakamının çok üzerindedir.[11] Avrupa'ya

6 Tüm rakamlardan, P. Huang 1985, s. 147–148'de bahsedilmiştir.
7 A.g.e. 138-154
8 Perkins 1969, s. 71.
9 P. Huang 1985, s. 322.
10 A.g.e. s. 327.
11 Slicher Van Bath 1977, s. 94.

ilişkin söz konusu veriler ise hayli orantısız bir şekilde Hollanda, Rhineland, İngiltere ve Fransa'dan elde edilmiştir. Kanıtlanamaz olsa da Kuzey Çin'deki gübre kalitesi Avrupa'dakine eşit veya ondan daha iyiydi.

Mahsul verimine ve kullanılan gübre miktarına bakarak topraktaki besin maddelerinin değişimini hesaplamak, son derece özensiz bir girişimdir. Belirli miktarda gübrenin (veya daha önemlisi, baklagiller gibi azot bağlayıcı mahsullerin) toprağa belirli bir besin maddesinden ne kadar eklediği, bir kısmını bilemediğimiz pek çok faktöre bağlıdır. Bunu etkileyen o kadar çok yerel koşul vardır ki günümüzde yapılan en isabetli tahminler bile net sayılardan ziyade geniş aralıklar sunmaktadır. Uç bir örnek vermek gerekirse, soya fasulyesinin hektar başına 15-331 kilogram azot (kgN) bağladığı söylenir.[12] Bununla birlikte, belirli bir mahsulün bir tonunun toprağa eklediği azot miktarı gibi önemli parametrelerin ortalama sonuçlarını kullanarak, Batı Avrupa ve Çin'deki tarımsal kaynaklı azot akışlarını karşılaştırmakta fayda vardır. Bitkiler için üç önemli *makro besin maddesi*nden biri olduğundan, azotun üzerinde durmak mantıklı olacaktır. Diğer ikisinden biri olan fosforun seviyesi, azot seviyesiyle yakından ilişkilidir. Üçüncü makro besin maddesi olan potasyum ise, analitik açıdan ciddi zorluklara yol açmaktadır. Toprakta yoğun miktarda potasyum bulunduğu halde bitkiler bu besin maddesini kullanamayabilir; bunun nedenine dair henüz çok az şey biliyoruz.[13] Üstelik azot, (azot bağlayıcı mahsuller dışında) çoğu bitkinin kullanabileceği formlarda uzun süre toprakta depolanamadığı için, azot akışları modern dönem öncesi toprak verimliliğini sınırlayıcı bir faktördü.[14]

Dikkat edilmesi gereken bu hususlarla birlikte, Peter Bowden'ın çeşitli parametrelere ilişkin tahminlerini kullanarak, yeniden oluşturulmuş *tipik* bir Kuzey Çin çiftliğini, örnek bir İngiliz çiftliğiyle karşılaştırdım.[15] İngiltere pek çok bakımdan, Çin'in ekonomik olarak en gelişmiş bölgeleri olan Aşağı Yangzi veya Lingnan'a benzemekte, fakat buğday ile pirinç arasındaki ekolojik farklılıklar aşılamaz bir sorun teşkil etmektedir. Bir ton buğday yetiştirmenin neden olduğu azot tükenmesine dair belirli bir tahminin tercih edilmesi örnekler arasında yapılan karşılaştırmayı bozmasın diye, Kuzey Çin çiftliğini kullanarak benzer mahsulleri karşılaştırıyoruz.

12 Smil 1985, s. 140.
13 Smil 1990, s. 429.
14 Kjaergaard 1994, s. 22, 58, 87.
15 Bowden 1990.

Kuzey Çin çiftliğinde, iki kez buğday ve bir kez soya fasulyesi ekiminden oluşan, iki yılda üç ekim nöbeti uygulandığını varsaydım; İngiliz çiftliği için ise, iki yıl buğday ve ardından bir yıl azot bağlayıcı yonca olmak üzere, her yıl bir mahsul alındığını varsaydım.

Buğday mahsulü, her bir kilogram buğday ve onunla birlikte büyüyen anızın yetişmesi için topraktan yaklaşık 0,0234 kg azot almaktadır.[16] (Hep yapıldığı gibi) anızın toprağa karıştırılması, fakat anızdaki nitrojenin yarısının bu süreçte kaybolması halinde,[17] Avrupa tarzı tarım her bir kg buğday için 0,0214 kg azot alımı gerektirecektir. Kuzey Çin için, abartılı bir şekilde bütün artıkların toprakta kaybolduğunu varsaydım; yani üretilen her bir kg buğday için azot kaybı tam 0,0234 kg olacaktır.

1770'lerde İngiliz buğday verimi dönüm başına ortalama 6 kile civarındaydı.[18] Çeyrek dönüm başına 2 kile buğday,[19] ve ton başına 5 çeyrek dönüm arazi[20] ile bu miktar 130 kg/dönüm olur. Kuzey Çin'le ilgili on sekizinci yüzyılın sonlarına ait rakamlara ulaşmak çok zordur. Ancak 1930'lar için isabetli bir tahmin yapılacak olursa, *mu* başına yaklaşık 100 *jin* buğday verimi olduğu ortaya çıkar.[21] Bu rakam, o dönemde Kuzey Çin'deki buğday tarlalarındaki (*Santo no Chikuguyu*'ya göre 140 *jin*[22] olarak belirtilen) *mu* başına anız miktarına ilişkin rakamlarla birleştirildiğinde, çok gerçekçi buğday/anız oranları da elde ederiz. Daha sonra Perkins'in, kişi başına gıda üretiminin değişmediğine dair argümanını kullanıp 1800'lere doğru bir projeksiyon yaparsak ve *mu* başına verimi, ekili arazilere ve nüfusa ilişkin eğilimleri doğrulayacak şekilde ayarlarsak, 1800'ler için yaklaşık 75 kg/dönüm gibi bir rakama ulaşırız.[23] Yani altı yıl boyunca, incelediğimiz örnekteki İngiliz çiftliği dört kez, toplam 500 kg/dönüm buğday üretirken, Kuzey Çin toplam 450 kg/dönüm olacak şekilde altı kez buğ-

16 Smil'in verdiği (1985, s. 174) hektar başına rakama göre; Smil'deki (1983, s. 203) biraz farklı bilgilere göre yapılan tahminler, yaklaşık 0,0209 kgN/kg buğday gibi bir rakam vermektedir.

17 Smil 1985, s. 218.

18 Bowden 1990, s. 197.

19 A.g.e, s. 373, tablo 48, not a.

20 A.g.e, s. 32.

21 Bkz, Perkins 1969, s. 267, 270.

22 Minami Manshu Tetsudo Kabushiki Kaisha 1936, s. 33.

23 Perkins'in, geriye doğru olacak şekilde, 1930'lardan 1800'lere kadarki tarımsal parametre tahminlerini kullanımı hakkında daha fazla bilgi için, bkz Ek C ve Pomeranz (1995).

day üretmiş olacaktır. (Kuzey Çin'deki tarlaya üç soya fasulyesi hasadı eklendiğinde, İngiliz çiftliğinden çok daha iyi bir toplam gıda üreticisi haline geleceğini hatırlatmakta fayda var. Ancak Kuzey Çin, Çin ölçeğine göre nispeten zayıf bir gıda üreticisiydi).

İngiliz buğdayının altı yıl boyunca 11,21 kg/dönüm, Çin buğdayının ise 10,62 kg/dönüm azot alması gerekiyordu. Artık gübreden başlayarak, topraktaki azotu ikmal etmek için yapılması gereken çalışmalara dönebiliriz.

Güncel rakamlara göre, hayvan gübresinden toprağa azot girişi, yaş gübrenin ağırlığın yaklaşık %0,9'u kadardır ve bunun yarısı veya daha fazlası, toprağa atıldıktan sonra buharlaşma yoluyla kaybolmaktadır.[24] Bu rakamları on sekizinci yüzyılın sonlarına uygulasaydık hem İngiliz hem de Kuzey Çin çiftlikleri, azot bağlayıcı mahsuller olmasa bile topraktaki azot kaybını kolaylıkla telafi ederdi, fakat bu pek olası değildir. Her iki bölgedeki (hatta hemen hemen her yerdeki) çiftçiler, yüksek verimin devam etmesi için ekim nöbetinin kesinlikle gerekli olduğunu keşfettiler. Yirminci yüzyılın sonlarına ait bu rakamların, on sekizinci yüzyılın sonları için çok yüksek olmasının ise iki nedeni var. Birincisi bu gübreler, daha önceki hayvanların yediğinden çok daha besleyici olan ticari yemlerle beslenen hayvanlardan geliyordu. İkincisi, yukarıda verilen rakamlar yaş gübre içindir. Gübre hızlı bir şekilde uygulanmazsa değerini hızla kaybeder[25] ancak işgücü tasarrufu sağlayan hususlar, Çin'de ve Avrupa'da gübrenin uygulamadan önce uzun süre biriktirildiğini gösteriyordu. Hatta bazı İngiliz çiftliklerinde, yılda bir defadan az olacak şekilde yoğun gübre uygulanıyordu.[26]

Sonuç olarak, gübrelemeyle elde edilen kazançlar yirminci yüzyıldaki hesaplamaların gösterdiğinden çok daha düşük olmalıydı, ancak ne kadar düşük olduğunu bilmiyoruz. Fakat mutlak seviyeler ne olursa olsun, Kuzey Çin çiftlikleri bu alanda *nispeten* üstündü. Gördüğümüz üzere bu çiftlikler, dönüm başına ağırlık olarak %60 daha fazla gübre uygulamakla kalmadılar, bunu çok sık yaptılar. Böylelikle gübrenin depolanmasından kaynaklanan besin kaybı daha az oldu. Son olarak, Çin'de kullanılan hayvan gübresinin çoğu domuzlardan, İngiliz gübresinin çoğu ise süt ineklerinden veya

24 Smil 1983, s. 333–334, 336.
25 A.g.e, s. 335-336.
26 Slicher Van Bath 1977, s. 94–95.

besi sığırlarından elde ediliyordu. Günümüzde domuzlardan çok daha kaliteli gübre elde edilmektedir. Besi sığırlarının gübresinde %0,6 ila 4,9 ve süt ineklerinin gübresinde %1,5 ila 3,9 azot içeriği varken, (yaş ağırlığa göre) domuz gübresinin azot içeriği %2,0 ila 7,5'tir.[27] Daha kısa aralıklarla daha fazla ve daha kaliteli gübre uygulandığında, Çin'de yapılan gübreleme İngiltere'de yapılan gübrelemeye göre toprağa daha fazla fayda sağlıyordu.

Son olarak azot bağlayıcı bitkilere geliyoruz. Kuzey Çin'de azot bağlayıcı olarak genellikle soya fasulyesi, İngiltere'de ise bezelye, fasulye veya yonca ekiliyordu. Yonca, bezelyeye veya fasulyeye göre çok daha iyi bir azot bağlayıcıdır: Günümüz koşullarında, yoncanın köklerinde bulunan bakteriler 6-24 kgN/dönüm azot bağlarken, çoğu yonca türü ortalama 15 kgN/dönüm civarında azot bağlar. Bu ortalama, soya fasulyesinin 12 kgN/dönüm olan azot bağlama ortalamasından biraz yüksektir.[28] Ancak, farazi Çin çiftliğimizde altı yılda üç kez soya fasulyesi ekildiği halde, İngiliz çiftliğimizde iki kez yonca ekildiği için, bu iki mahsulün ortalama performansları karşılaştırıldığında, sonuç (altı yılda bir 30 KgN/dönüme karşılık, 36 kgN/dönüm) yine Çin çiftliğinin lehine olacaktır.

Bu karşılaştırma, çevresi pek çok belirsizlikle dolu olmasına rağmen bir kez daha göstermektedir ki Çin'in daha kötü durumda olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur. Verimin düşük olduğu yıl, yonca yerine bezelye veya fasulye yetiştiren İngiliz çiftlikleri muhtemelen çok daha kötü durumdaydı; fasulye için güncel verim aralığı 1-7 kg/dönüm olup, ortalaması 3 kg/dönüm; bezelye için ise 2-8 kg/dönüm olup, ortalaması 7 kg/dönümdür (ancak mercimek biraz daha yüksek, bakla ise çok daha yüksektir).[29] Smil'in fasulyeye yönelik tahminleri dönüm başına yaklaşık 0,14 tonluk bir ortalama mahsul verimine karşılık gelirken,[30] (yine büyük farklılıklarla birlikte) Bowden'ın bu tür rakamlara sahip olduğu üç yıldan ikisinde (1737 ve 1738; üçüncü rakam tüm mahsuller için bildirilen verimlerin anormal derecede yüksek olduğu bir yıl olan 1671 yılına ait) gerçek İngiliz çiftliklerinde fasulye üretimi için verdiği rakamlar hektar başına 13,4-15 kiledir.[31] Bu miktar,

27 Smil 1985, s. 153.
28 A.g.e, s. 142.
29 Ag.e.
30 A.g.e, s. 145.
31 Bowden 1990, s. 374–75.
Kile: Genellikle tahıl ölçmede kullanılan, yaklaşık 25 kg. oylumunda bir ölçek.

dönüm başına yaklaşık 0,036 tona veya güncel ortalamanın ancak dörtte birine karşılık gelmektedir. Azot bağlanmasını benzer bir faktörle dönüm başına 0,75 kg'a indirirsek, bu miktar iki yıllık buğday verimi telafi edemeyecek kadar düşük hale gelir. (Bu arada bezelye, fasulye ve (*iyileştirilmiş* çiftliklerde hızla yayılan bir ürün olan) yonca arasında yapılan karşılaştırma, kaynaklar son zamanlarda aksini iddia etse de çitle çevrilmiş tarlaların büyük bir fark yaratmış olabileceğini gösteriyor.)

Özetle, İngiltere için de Kuzey Çin için de azot akışına dair kesin tahminlerde bulunamayız. Ancak, elimizdeki kanıtların Kuzey Çin'in daha kötü durumda olmadığını, aksine, daha iyi durumda olduğunu gösterdiğini söyleyebiliriz.

C.

FRANSA, LINGNAN VE KUZEY ÇİN'İN BİR KISMINA İLİŞKİN ORMAN ÖRTÜSÜ VE YAKIT ARZI TAHMİNLERİ, 1700–1850

Kuzey Çin'in yakıt arzına ilişkin tahminler, Kuzey Çin ovasının en yoğun nüfuslu kısımlarından biri olan Güneybatı Shandong'a yöneliktir. Daha önce, oldukça güvenilir verilere dayanarak bu bölgenin 1930'lardaki yakıt arzı için bir tahmin yürütmüştüm. (Kullanılan temel kaynaklar ve teknikler için, bkz. Pomeranz 1988, Ek F.)

Bu tahminleri geriye götürüp on sekizinci yüzyılın sonlarına yansıtmak için, yukarıda açıklandığı üzere Huang'ın Kuzey Çin'deki nüfus ve ekili alanların bu dönemdeki değişim oranlarına yönelik tahminlerini bir kez daha kullandım. Özellikle bu vilayetlerdeki değişimlerin ayrı ayrı tahmin edilmesini mümkün kılacak ayrıntılı rakamlara sahip değilim. Tekrar belirtmek gerekirse Perkins'in, Çin'in domuz nüfusundaki değişimler insan nüfusundaki değişimleri izlerken, saban hayvanlarının sayısındaki değişimlerin de ekili alanlardaki değişimleri izlediğine yönelik argümanlarını kabul ettim.

Vilayet genelindeki rakamların gösterdiği üzere, ekili arazilerin yaklaşık %30 oranında azaltılması, bu arazinin tarım yapılmadan önce ne olduğuna dair tahminler yürütülmesini gerektirmektedir. Mümkün olduğu kadar çok araziyi, en az yakıtın üretildiği kullanım alanlarına tahsis ederek yakıt arzına yönelik tahminlerimi azaltmaya çalıştım.

Örneğin, 1930'larda yaptığım tahmine göre bölgedeki arazinin %18,9'u binaların ve yolların altındaydı, dolayısıyla biyokütle üretmiyordu; bu rakam başlangıç için yüksek bir tahmindi. Üzerine binalar ve yollar inşa edilmiş arazi miktarı nüfusu ve ticarileşmeyi izlediği için, 1800'lerde bu kullanımlara arazilerin yalnızca %60'ının ayrıldığını varsaymak makul bir yaklaşım olurdu; ancak ben bunun yerine 1930'lara ait rakamın (%15,1) %80'ini bu kategoriye tahsis ettim.

(Kayalık yamaçlar veya hiçbir ürünün yetişemeyeceği kadar kumlu araziler gibi) ekilmemiş, üzerine binalar veya yollar inşa edilmemiş ve

tamamenişe yaramaz olmayan arazilerin (dönüm başına enerji verimine göre küçükten büyüğe olacak şekilde) otlak, yarı orman veya tam orman kategorilerinden birine tahsis edilmesi gerekiyordu. Kuzey Çin'de çiftçilik için gerekli olanlar dışında az sayıda büyükbaş hayvan bulunduğu için, bu bölgenin otlakları yüzyıllar boyunca nispeten azdı ve 1940 yılında yapılan bir araştırmaya göre bu bölgedeki çiftlik hayvanları, yiyeceklerinin yalnızca %7,5'ini otlaklardan ediniyordu. Tahminlerimin ihtiyatlı olması için, 1800'lerde çiftlik hayvanlarının, yiyeceklerinin tam yarısını otlaklardan edindiğini varsaydım. Bu rakam, anekdot niteliğindeki kanıtların gösterdiğinden çok daha yüksektir ve bölgedeki tüm arazilerin (1930'lardaki %3,8'lik orana karşı) %27'sinin bu kategoriye tahsis edilmesini gerektirmektedir. Daha sonra, tüm arazilerin geriye kalan %13'ünü ormanlara tahsis ettim ve bunun üçte ikisini düşük verimli yarı orman kategorisine yerleştirdim. Bu oran yaklaşık olarak, 1949 sonrası yapılan araştırmalarda ortaya çıkan orandır, fakat tam ormanların payı 150 yıl önce neredeyse kesin olarak daha yüksekti.

Son olarak, yine Perkins'in varsayımlarının rehberliğinde, kullanılabilecek mahsul artıklarının miktarını azalttım. Şayet 1930'larda olduğu gibi, arazilerin yaklaşık %70'i, insanların ve hayvanların yaklaşık %60'ını besleseydi ve kişi başına yiyecek fazlası sağlasaydı, dönüm başına mahsul verimi 1930'lardaki seviyelerin yaklaşık %85'i olurdu; ki burada da her bir dönümün yaklaşık %85 oranında mahsul artığı ürettiğini varsaydım. Ayrıca çiftlik hayvanlarının 1800'lerde, 1930'lardaki kadar yediğini ve kırsal kesimdeki ailelerin odun, ekin sapı gibi yakmak için 1800'lerde kullandıkları tekniklerin 1930'lardaki kadar etkili olduğunu varsaydım. Sonuç olarak, fosil yakıt öncesi dönemin standartlarına göre, kişi başı yıllık 0,62 tke gibi oldukça tatminkâr bir yakıt arzı ortaya çıktı. Bu çalışma arazi kullanımı tahminlerine duyarlı olduğu için, arazi kullanımına ilişkin son derece ihtiyatlı varsayımlarımdan birinin değiştirilmesi ise yakıt arzı tahminlerini hızla artıracaktır.

Fransa'yla ilgili hesaplamalar oldukça basittir. Mahsul artıkları ve otlar nadiren yakıt olarak kullanıldığı için ne kadar arazinin ormanlık olduğu dışında, arazi kullanım şekilleri için endişelenmemize gerek yoktur. Kişi başına yakıt arzına yönelik kabaca bir tahminde bulunmak için, Cooper'da bahsedilen 1550 ve 1789 yıllarına ait ormanlık alan rakamlarını kullandım; yani sırasıyla, yaklaşık 18 milyon ve 9 milyon hektar. Her bir hektardan elde edilen sürdürülebilir yakıt verimi için ise, Smil'in

verdiği küresel ortalama rakam olan ve Kuzey Çin için de kullanılan, hektar başına 3,6 ton odun (1,8 tke) miktarını kullandım.[32] Nüfus rakamlarını da (1550'de 14.000.000 ve 1789'da 25.000.000) McEvedy ve Jones'dan aldım.[33]

Sonuç olarak, yakıt arzı 1550'de kişi başına 2,31 tke, 1789'da ise kişi başına 0,64 tke idi. İnsanlar muhtemelen 1550 yılında kişi başına 0,5 tke'den fazla yakıt kullanmadıklarından, bu seviyeye çıkmak için gerekenden fazla ağacın başka şekillerde kullanıldığını düşünebiliriz ki kişi başına yıllık yaklaşık 3,6 ton gibi önemli miktarda ağaç mevcuttu. Fakat 1789'a gelindiğinde, Braudel'in yakıt tüketim tahminini (0,5 tke) karşılamak için ormanlık arazilerdeki yıllık büyümenin neredeyse tamamına ihtiyaç duyulacaktı. Diğer kullanımlar için ise yalnızca 0,29 ton kalacaktı. Bu rakam, 1800'lerde (Çin'in en yoğun şekilde ormansızlaştırılmış iki bölgesinden biri olan) Kuzey Çin'de yakıt dışı kullanımlara ayrılmış, teorik olarak kişi başına düşen 0,24 ton ağacın biraz üzerindedir. Asya Kalkınma Bankası'nın ileri sürdüğüne göre, kişi başı minimum sürdürülebilir yakıt kullanımı (Fransa ve Kuzey Çin için burada kullanılan) 0,5 tke değil, 0,33 tke'dir. Fakat günümüzce Asya'nın en yoksul insanlarının çoğu, Fransa'ya veya Kuzey Çin'e göre daha sıcak iklimlerde yaşamaktadır ve on sekizinci yüzyılda yaşayan insanların sahip olduklarından daha fazla ısı tasarrufu sağlayan sobaları ve evleri vardır. Ayrıca birçoğu, Kuzey Çinlilere göre olmasa bile, Fransızlara göre çok daha fazla yakıt tasarrufu sağlayan yemek pişirme yöntemlerini kullanmaktadır. Şayet 0,5 tke Fransa ve Kuzey Çin için makul bir minimum değer olsaydı, 1800'lerde nüfusun bir bölümü için ciddi bir yakıt krizi yaratmadan başka kullanımlara çok fazla ağaç ayıramazlardı.

Ancak 1753'teki nüfus yoğunluğu Fransa'nın 1789'daki nüfus yoğunluğuna eşit olmasına ve 1853'te yaklaşık iki katına çıkmasına rağmen Lingnan, Fransa'dan biraz daha iyi durumdaydı. Bu avantajın büyük bölümü iki faktörden ileri gelmektedir. Birincisi, Kuzey Çin'de olduğu gibi Lingnan'da da mahsul artıkları yakıt olarak kullanılıyordu. İkincisi, Lingnan'ın subtropikal iklimi ve Çin'deki yemek pişirme yöntemleri düşünüldüğünde, Fransa ve Kuzey Çin için kullanılan 0,5 tke yerine, Asya Kalkına Bankası'nın *geçimlik* yakıt tüketimi seviyesi olan kişi başı 0,33

32 Cooper 1985, 139n. 2; Smil 1983, s. 100–101.

33 McEvedy ve Jones 1978, s. 59.

tke'nin kullanılması mantıklıydı. Smil'in tahminine göre, günümüzde en yoksul tropik köylerde yaşayan insanlar, ılıman iklim bölgelerinde yaşayan yoksul insanların kullandığının beşte biri kadar yakıt kullanmaktadır.[34] Ve Lingnan yalnızca subtropikal bir bölge olsa da oradaki insanların, Fransa'da kişi başına düşen yakıtın üçte ikisi kadar yakıta ihtiyaç duyduklarını varsayarak, Lingnan'ın sahip olduğu avantajları özellikle de orada yaşayanların Avrupalılara göre daha ekonomik pişirme yöntemleri kullanmalarından dolayı, muhtemelen olduğundan az gösterdim. Üstelik, ağaçlar sıcak iklimlerde bir yılda çok daha fazla büyümesine rağmen, bu iklim farkını çok fazla önemsememek amacıyla, Fransa ve Kuzey Çin için kullandığım rakamları hektar başına sürdürülebilir ağaç verimi için de kullandım.

İlk adım, farklı tarihlerdeki ormanlık alan miktarını tahmin etmekti. Ling Daxie'nin, Lingnan'ın 1700'lerdeki orman örtüsüne yönelik tahminleriyle işe başladım.[35] Robert Marks, bu tahminlerin genel olarak diğer verilerle uyumlu olduğunu ortaya çıkardı.[36] Ling'in tahmimine göre, 1700 yılında Guangdong'un 20.200.000 hektarlık yüzölçümünün %54,5'i, Guangxi'nin 18.700.000 hektarlık yüzölçümünün ise %39'u ormandı. Hakkında daha iyi verilere sahip olduğumuz 1937 yılına gelindiğinde Guangdong'un ormanlık alanı %10'a, Guangxi'nin ormanlık alanı ise %5'e düştü[37] ve iki vilayetin nüfusu sırasıyla 25.000.000 ve 10.000.000 kişi arttı.[38] Ormansızlaşmanın asıl nedeni nüfus artışı olduğu için, kaybedilen ormanlık alanı nüfus artışına böldüm ve Guangdong'da nüfusa eklenen her bir kişi başına ortalama 0,4 hektar, Guangxi'de ise her bir kişi başına ortalama 0,6 hektar ormanlık alan kaybedildiğini buldum. (Guangdong'da yüksek verimli çeltik tarımının çok fazla yapıldığı düşünüldüğünde bu fark anlamlıdır).

Her ne kadar kabaca olsa da bu yaklaşımın, bu dönemin başlarında gerçekleşen ormansızlaşmayı hafife almak yerine *abartması* daha muhtemeldir. Dönemin başlarında, yakıt ve hatta inşaat malzemesi için sürdürülebilir verimden daha fazla ağaç kesmeye gerek bırakmayacak kadar ormanlık alan kalmıştı. Dönemin sonunda ise, en temel ev ihtiyaçlarının karşılanması için bile aşırı ağaç kesilecek ve böylelikle geriye kalan

34 Smil and Knowland 1980, s. 119.
35 Ling 1983, s. 34.
36 Marks, özel görüşme, Ağustos 1996.
37 Ling 1983, s. 35.
38 Marks 1997, s. 280.

ormanları yok eden dinamiklere yeni bir tane ilave edilecekti. Sonuçlar Tablo C.1'de görülmektedir.

TABLO C.1

Kalan Ormanlık Alan (hektar)

	Guandgong	Guangxi	Toplam
1753	9.000.000	6.500.000	15.500.000
1773	8.200.000	6.020.000	14.220.000
1793	7.440.000	5.660.000	13.100.000
1813	6.560.000	5.240.000	11.880.000
1833	5.760.000	4.940.000	10.700.000
1853	4.880.000	4.700.000	9.580.000

Daha sonra, geçimlik yakıt tüketiminin (kişi başı 0,33 tke) ne kadarının mahsul artıklarından karşılanabileceğini bulmamız gerekiyor. Mevcut yakıt tedarikini olduğundan fazla göstermemek için son derece gerçek dışı iki varsayımda bulundum. Birincisi, ormansızlaştırıldığı halde tarım arazisi olarak kullanılmayan arazilerin yakıt verimi olmadığını ve çok az hayvan yemi sağladığını varsaydım. Bu varsayım, muazzam miktardaki arazileri yok saymaktadır. Marks'ın, 1700-1937 yılları arasında Guangdong'daki ekili alanlara eklenen bütün arazilere yönelik tahmini, kaybedilen orman alanının yalnızca altıda birine eşittir; Guangxi için ise bu rakam yaklaşık üçte birdir. Geriye kalan alanın çoğu, (özellikle engebeli arazilerde) mahsul yetiştirmeye uygun olmayan otlaklar haline geldi[39] ancak buralardaki otların çoğu, hayvan yemi olarak ve başka kullanımlar için toplandı.

İkinci adımda, yalnızca gıda mahsullerinden kalan artıkları saydım. Yirminci yüzyıldan önceki farklı tarihlerde Lingnan'daki tarım arazilerinin ne kadarının farklı mahsuller için kullanıldığını bilmiyoruz, fakat 1753 yılına ait yerel kaynaklara bakarak o dönemdeki gıda tüketiminin 60.000.000 *shi* veya yaklaşık 9.300.000.000 *jin* olduğunu tahmin edebiliyoruz.[40] Pirinç

39 A.g.e, s. 280, 319-327.

40 Marks 1997, s. 251.

(ve başka mahsullerin çoğu) ağırlık olarak, yenilebilir olan kısmından biraz daha fazla artık ürettiği için, kesin yüzölçümü rakamlarına ihtiyaç duymaksızın, gıda mahsullerinden elde edilebilecek minimum mahsul artığı miktarını öğrenebiliyoruz. Fakat bunun ne kadar ihtiyatlı bir tahmin tekniği olduğunu anlamak için Marks'ın tahminini kullanmakta fayda vardır; Marks'a göre, Lingnan'ın gıda ihtiyacı 1753 yılında 16.800.000 *mu* kadar az miktarda artırılabilmiş,[41] buna karşılık yalnızca Guangdong'da 43.000.000 *mu* gıda ürünü yetiştirilmişti. Bu nedenle, daha önce tarım yapılmayan veya ormanlaştırılmayan büyük ve gittikçe büyüyen miktardaki arazileri hariç tuttuğumuz gibi, bölgedeki mahsul artığı miktarının çoğunu da tahminlerimizin dışında tutuyoruz.

1753 yılında yakıt olarak kullanılan mahsul artıklarına dair bir tahminde bulunmak için yapılacak son şey ise, hayvan yemi olarak ne kadar mahsul artığına ihtiyaç duyulduğunu tahmin etmekti. Bunu yapmak için, on sekizinci yüzyıl Lingnan'ındaki kişi başına çiftlik hayvanı sayısının, yirminci yüzyıl Kuzey Çin'inkiyle aynıymış gibi hesap ettim; yaklaşık olarak altı kişiye bir sığır düşüyordu. Lingnan'ın Kuzey Çin'den daha müreffeh olması nedeniyle bu tahminim domuz sayısını bir miktar eksik gösteriyor olsa da Perkins kişi başına domuz sayısının bu dönemde Çin'in tamamında çok fazla değişmediğini tahmin etmektedir.[42] Ancak ihtiyaç duyulan bu hayvanların sayısı nüfustan ziyade ekili alan miktarıyla orantılı olarak arttığından ve Lingnan'ın kişi başına ekili arazi miktarı Kuzey Çin'e göre çok daha az olduğundan, bu tahminde koşum hayvanlarının sayısı fazla gösterilmiştir. On sekizinci yüzyılda çiftlik hayvanlarının yem tüketiminin ise yirminci yüzyıldakiyle aynı olduğu varsayılmıştır. Son olarak, hayvan yemi ihtiyacının hemen hemen yarısının mahsul artıkları dışındaki şeylerden yani otlarla, ormanlık alanlarda yiyecek aranmasıyla, insanların yemek artıkları gibi karşılandığını varsaydım. (Tek başına ot, yem ihtiyacın yarısından fazlasını karşılayabiliyordu). Tüm bu hesaplamaların sonucunda, 1753 yılında kişi başına 318 kilo yakacak mahsul artığı düştüğünü görüyoruz. Bu da kişi başına 0,16 tke, yani minimum ihtiyacın neredeyse yarısı yapar. Geriye kalan yakıt ihtiyacı ise Lingnan'ın 15.500.000 hektar ormanlık alanının yalnızca 1.650.000 hektarından sürdürülebilir bir şekilde elde edilen odun tüketilerek karşılanabilirdi.

41 A.g.e, s. 250.

42 Perkins 1969, s. 71.

Daha sonra, ilerideki yıllarda mahsul artıklarından edinilecek yakıt arzını tahmin etmek için aynı ihtiyatlı yöntemleri kullandım. Diğer bir deyişle, mevcut ilave mahsul artığı miktarını bulmak için Marks'ın her yirmi yıllık döneme ilişkin nüfus artışı tahminini, temizlenen arazi miktarının, bu miktardaki yiyeceğin yetiştirilmesi için gereken miktardan çok daha fazla olduğunu bir kez daha göz ardı ederek (kişi başına gıda tüketimi tahminiyle çarptım), çıkan sonuca insan nüfusu artışıyla orantılı olarak hayvan yemi talebini ekledim, kişi başına yakıt ihtiyacının sabit olduğunu varsaydım ve ardından, mahsul artıklarıyla karşılanmayan yakıt ihtiyaçlarının sürdürülebilir bir şekilde karşılanabilmesi için ne kadar orman gerektiğini tahmin ettim. Sonuçlar Tablo C.2'de görülmektedir.

TABLO C.2

Lingnan'da Yakıt Dışında Kullanılan Ormanlık Alan

1753-1853

	Lingnan'daki Ormanlık Alan (hektar)	Yakıt İçin Kullanılan Alan (hektar)	Diğer Kullanımlara Ayrılan Alan (hektar)
1753	15.500.000	1.650.000	13.850.000
1773	14.200.000	1.675.000	12.525.000
1793	13.100.000	2.260.000	10.840.000
1813	11.800.000	2.469.000	9.331.000
1833	10.700.000	2.956.000	7.744.000
1853	9.580.000	3.339.000	6.241.000

Son olarak, *ilave* ormanlık alandaki sürdürülebilir ağaç verimini hesapladım ve sonucu nüfusa böldüm (bkz. Tablo C.3). Nüfus artışı, oldukça tutumlu olan bir ekolojik/ekonomik rejimde bile ağaç arzı fazlası üzerinde yoğun bir baskı oluşturuyordu. Nüfusun yaklaşık %75 arttığı bir yüzyılda ormanlık alanlar yalnızca %40 azaldı, ancak ağaç arzı fazlası %55, kişi başına ağaç arzı fazlası ise %75 azaldı. Bununla birlikte mevcut seviyeler de eğilimler de sanayi öncesi Fransa'dakinden daha

iyi durumda olmaya devam etti. 1550 yılında Fransa'nın kişi başına 3,6 tonluk ağaç arzı fazlası, beklendiği kadar olmasa da Lingnan'ın 1753 rakamlarıyla karşılaştırılmaktadır. Tarım arazileri Fransa'da yakıt tedariki için pek işe yaramadığı için ise nüfusa eklenen her bir kişinin ağaç arzı fazlası üzerinde oluşturduğu baskı, Lingnan'dakinden çok daha fazlaydı. 1789 yılına gelindiğinde, nüfus 1550'den sonra %80'in biraz altında artmıştı (Lingnan'ın 1753'ten 1853'e kadarki nüfus artışıyla hemen hemen aynıydı), ancak kişi başına ağaç arzı fazlası %92 gibi çarpıcı bir oranda azalarak, Lingnan'dakinin yalnızca %40'ı kadar bir seviyeye ulaştı. Yeni bir yakıt kaynağı olmadığından, iki bölge de ciddi sorunlar yaşamak üzereydi; ancak sezgilerimizin aksine, Fransa daha sıkışık durumdaydı.

TABLO C.3

Kalan Ormanlık Alan (hektar)

1753	2,8	1813	1,3
1773	2,2	1833	1,0
1793	1.6	1853	0,7

D.

ON SEKİZİNCİ YÜZYILIN SONU İLE ON DOKUZUNCU YÜZYILIN BAŞINDA İNGİLTERE'NİN YAPTIĞI ÇEŞİTLİ İTHALATLARDAN ELDE EDİLEN HAYALET ARAZİ TAHMİNLERİ

Şeker

On dokuzuncu yüzyılın başlarında, gümrük vergilerindeki düşüş alımlarda büyük bir artışa yol açmadan önce Birleşik Krallık'ta şeker tüketimi yılda yaklaşık 150.000 tondu.[43] 5,6 ton şeker 140 kişiye bir yıl boyunca günde 420 kalori sağladığına göre,[44] 150.000 ton şeker 614.000 kişiye bir yıl boyunca günde 2.500 kalori sağlar. (Günlük kalori alımına ilişkin rakamlar oldukça değişkendir fakat Fransız Devrimi'nden hemen önce Paris'teki sıradan halkın kalori alım tahminleri bundan daha düşüktür[45]. On dokuzuncu yüzyıl İngiliz işçilerine ilişkin rakamların çoğu da öyleydir.)[46]

Yoksa, bu kadar insanı beslemek için ne kadar araziye ihtiyaç duyulurdu? Mintz'in yaptığı gibi yapıp, 150.000 ton şekeri toplam kaloriye dönüştürecek olursak 571.812.466.000 kilokalori elde ederiz. Ek B'de bahsedilen İngiliz buğday verimi için aynı rakamları kullanırsak ve mahsulün onda birinin sonraki yıl için tohumluk olarak ayrılacağını varsayarsak, ekili her bir dönümden 117 kg buğday elde edilir. Öğütme sonrasında yaklaşık %50 özütleme oranıyla birlikte[47] bu buğdaydan, kg başına yaklaşık 3400 kilokalori[48] sağlayacak şekilde 235 kg un çıkar. Yani ekili dönüm başına toplam 200.000 kilokalori elde edilir. Bu da yaklaşık 179.000 dönüm birinci sınıf ekili araziye ihtiyaç duyulacağı anlamına

43 Mintz (1985, s. 143), sehven İngiltere demiştir; gerçek rakamlar Mitchell 1988'de yer almaktadır.

44 Mintz 1985, s. 191.

45 Braudel 1981, s. 130.

46 Clark, Huberman ve Lindert 1995, s. 223–226.

47 Aykroyd ve Doughty 1970, s. 86–88.

48 A.g.e, s. 89.

gelir. Üstelik, Bowden'ın özetlediği İngiliz çiftçilik kayıtlarına göre[49] böyle bir çiftliğin, saban hayvanı olarak yılda dört öküze ihtiyacı olacak, (yem tüketiminin %50'sinin ortak meralardan karşılandığını, öküzlerin yılın yalnızca bir bölümünde ahırlarda beslendiğini varsaysak bile) bu öküzlerden her birinin yemi olarak da dört dönüm araziden elde edilen saman gerekecektir. Dolayısıyla, ekilen 80 dönüm buğday, aslında en az 96 dönüm arazi gerektiriyordu. Rakamları çarptığımızda, ithal şekerden elde edilen kalorinin yerini buğdaydan elde edilen kalorinin alması için 3.432.000 dönüm arazi gerekeceğini görürüz. Ortak meraları kullanmadan, saban hayvanının bütün yıl besleneceği kadar saman ayırmaya çalıştığımızda ise, bu rakam 4.004.000 dönüme çıkar. Şayet 40 dönümlük nadas arazisinin (veya daha modern örneklerde, yoncalık arazinin), buğday yetiştirilen 80 dönümlük arazi için ayrılması gerektiği ve hayvanların bu 40 dönümlük arazide otladığı bir üç tarlalı sistem uygulandığını varsayarsak, aynı rakam 4.288.000 dönüme çıkar. Son olarak, hem gerçekten dinlenmeye ayrılan 40 dönümlük nadas arazisi hem de (her ne kadar on sekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'de artık yaygın bir uygulama olmasa dahi) saman için 16 dönümlük ayrı araziler olduğunu varsaydığımızdaysa 4.862.000 dönüm arazi elde ederiz.

Farklı bir yaklaşıma göre, İngiltere'nin 1770-1860 yılları arasında ağırlıklı olarak *Kelt kuşağı*'ndan gelen mallardan yararlanması nedeniyle, tüm Birleşik Krallık'ın aslında tek bir gıda piyasası olduğu kabul edilmelidir;[50] bu ancak, Kelt kuşağı bölgesinin başka kalori kaynaklarına sahip olması durumunda mümkün olabilecek bir süreçti. İskoçya'da, Galler'de ve İrlanda'da on dokuzuncu yüzyılın başlarında, neredeyse İngiltere'deki kadar insan vardı ve bu insanlar aynı oranda şeker tüketiyordu.[51] Deerr'in Birleşik Krallık'a ilişkin (kişi başına yaklaşık 8 kilo olarak verdiği) ortalama tüketim rakamını, Mitchell'ın verdiği nüfus rakamlarıyla[52] çarpınca (yaklaşık olarak) şu sonuçlar elde edilir:

1801: 141.000 ton

1811: 151.000 ton

1831: 200.000 ton

49 Bowden 1990, s. 73, 75, 294.
50 Bkz. Thomas 1985a.
51 Deerr 1950, cilt II, s. 532
52 Mitchell 1988, s. 9–10.

Daha önce tartışılan yöntemlerin aynısı kullanıldığında, ilk rakam 3.568.000-5.056.000 dönüm hayalet arazi verir. 1811 yılına ait rakam 3.8000.000-5.384.000 dönüm, 1831 yılına ait rakam ise 4.948.000-7.008.000 dönüm hayalet arazi olur. Braudel'in tipik kıtasal verim olarak kabul ettiği miktarın[53] yerine başka bir rakam koyacak olduğumuzda ise (İngiltere'nin, Avrupa'nın başka yerlerinden ilave tahıl ithal etmek zorunda kalacağını varsayarak), bütün bu rakamlar hemen hemen iki katına çıkar; diğer yandan patatesin daha fazla kullanıldığını varsayarsak, rakamlar azalır.

Kereste

Kereste hesaplanması en kolay üründür. Bir hektarlık verimli (ağaçlandırılarak oluşturulmuş ormanın değil) *doğal* ormanın ürettiği hasat edilebilir kereste artışına ilişkin Vaclav Smil'in tahminini,[54] İngiltere'ye yapılan Baltık ve Amerika kerestesi ihracatının miktarına ilişkin Arthur Lower'ın verdiği rakamları[55] ve *board feet*'i[56] metreküpe dönüştürme yöntemini yaptığım hesaplamada kullandım. Sonuç olarak, (yılda 150.000.000 *board feet*'i baz alarak) on sekizinci yüzyılın sonunda Baltık bölgesinden yılda 2.587.500 dönüm değerinde kereste ithal edildiğini, on dokuzuncu yüzyılın başlarında (250.000.000 *board feet*'i baz alarak) Kuzey Amerika'dan ise yılda 4.000.000 dönümden biraz daha fazla kereste ithal edildiğini buldum.

Pamuk

İngiltere, 1815 yılında yaklaşık 45.000 ton Yeni Dünya pamuğu ithal etti. 1830 yılındaki pamuk ithalatı ise 120.000 tondu.[57] Keten, bakımı iyi yapıldığında dönüm başına yaklaşık 57 kilo mahsul verdiği için,[58] 1815 yılında ithal edilen pamuğun yerini almaya yetecek kadar keten yetiştirilebilmesi için yaklaşık 800.000 dönüm, 1830 yılında ihraç edilen pamuğun yerini alacak kadar keten için ise yaklaşık 2.000.000 dönüm arazi gerekiyordu. Fakat keten üretiminde bu kitapta anlatılan zorluklar yaşanıyordu

53 Braudel 1981, s. 121.
54 Smil 1983, s. 36.
55 Lower 1973, s. 25, 39, 259.
56 0.0023 metreküpe karşılık gelen kereste ölçüm birimi. (Ç.N.)
57 Mann 1860, s. 112.
58 Warden 1967, s. 11.

ve bu seviyeye kadar artırılması çok zordu. On sekizinci yüzyılın sonlarında İngiltere'de, 64.000 dönümlük arazide yaklaşık 3.600 tondan fazla keten üretilemiyordu.[59] Dönüm başına hemen hemen aynı miktarda mahsul veren ve aynı sorunları yaşayan kenevir ise, kaliteli kumaş üretiminde işe yaramıyordu.[60]

Yüne gelince, Bowden'ın kurguladığı, on yedinci yüzyılda verimli bir arazide yer alan 2000 dönümlük İngiliz koyun çiftliğini kullandım.[61] Bowden, böyle bir çiftliğin toplamda 1.000 koç (hayvan başına yılda yaklaşık 2.3 kilo yapağı veren) ve 1.181 koyun (hayvan başına yılda yaklaşık 1.8 kilo yapağı veren) yetiştirebileceğini tahmin etmektedir. Sonuç olarak, çiftliğin tamamından yılda yaklaşık olarak toplam 3800 kilo yün elde edilir. Bu verim oranıyla, yünün ağırlık bakımından 1815 yılında ithal edilen pamuğun yerini alması için bu tür 11.841 çiftlik veya 23.682.000 dönüm arazi, 1830 yılında ithal edilen pamuğun yerini alması için ise 61.573.300 dönüm arazi gerekiyordu. Bir kilo yünden 35.840 (64x560) yard uzunluğunda 64s *anahtar tip* ince iplik elde edilirken,[62] 0,45 kilo pamuktan 53.760 (64x840) yard uzunluğunda, yani 1,5 kat daha fazla 64s iplik elde ediliyordu. (On sekizinci yüzyılda üretilen pamuk ipliklerinin çoğu 40s ila 80s inceliğindeydi, ancak on dokuzuncu yüzyıldaki makineler çok daha ince iplikler eğirebiliyordu[63]). İthal pamukla üretilen kadar iplik üretmeye yetecek yünü elde etmek için bu faktöre göre ayarlama yaptığımızda, 1815 yılında neredeyse 36.000.000 dönüm, 1830 yılında ise 92.000.000 dönümden fazla arazi gerektiğini görürüz.

59 Rimmer 1960, s. 5.
60 Warden 1967, s. 49.
61 Bowden 1990, s. 86.
62 Jenkins ve Ponting 1982, s. 11–12.
63 Mann 1860, s. 26–27.

E.

ÇİN'İN AŞAĞI YANGZİ BÖLGESİNDEKİ KIRSAL TEKSTİL İŞÇİLERİNİN KAZANÇ GÜCÜNE İLİŞKİN TAHMİNLER, 1750–1840

Kadınların iplikçilikten ve dokumacılıktan ne kadar kazandığına dair bütün tahminler yaklaşık rakamlar vermektedir. Çünkü hem ham pamuğa hem de kumaşların fiyatlarına dair verilerimiz seyrektir ve kısa süreli fiyat dalgalanmaları genellikle, oldukça büyüktür. En yüksek pamuk fiyatlarını en düşük kumaş fiyatlarıyla karşılaştırmak (veya tam tersini yapmak) çok yanıltıcı sonuçlar doğurmaktadır. Üstelik, *kumaş* tek tip bir ürün olmaktan uzaktı ve fiyat tekliflerine bakınca hangi kumaş türünden bahsedildiği her zaman anlaşılmıyordu. Jiangnan'da üretilen kumaşın ortalama kalitesi, incelediğimiz dönem boyunca arttı.[64] Bunun nedeni kısmen, işgücü maliyetlerinin düşük olduğu makro bölgelerin, kendi düşük kaliteli kumaş ihtiyaçlarının çoğunu karşılamasıydı.

Kishimoto'nun kaydettiği ham pamuk fiyatı verileri[65] ve Zhang Zhongmin'in kaydettiği kumaş fiyatı verileri[66] anlamlı bir tabloya oturmakta ve en tipik durumları temsil etmektedir. Ancak Fang, çok daha yüksek (neredeyse Zhang'ın belirttiği son kumaş fiyatları kadar yüksek) ham pamuk fiyatlarından bahsederken[67], on sekizinci yüzyıl kaynaklarında çok sık atıf yapılan *Mumianpu*'da,[68] yüksek pamuk fiyatları açısından anlamlı olan ancak Kishimoto'nun ham pamuk fiyatlarıyla bir araya getirildiğinde tekstil işçilerine olağanüstü kazançlar sağlayacak bir kumaş fiyatından bahsedilmektedir. (Fang'ın pamuk fiyatları Kuzey Çin ve uzak piyasalar içindir, ancak Kuzey Çin Jiangnan'a ham pamuk ihraç ettiği için sorun devam etmektedir.) Bu farklar önemlidir, çünkü, pirinç fiyatlarının herkesçe bilindiği düşünüldüğünde, pamuk için de kumaş için de nispeten yüksek fiyatlar kullanılması, pirinçte daha yüksek kazançlar sağlamıştır.

64 Fang 1987, s. 89.
65 Kishimoto 1997.
66 Zhang Zhongmin 1988.
67 Fang 1987.
68 "Pamuk ekimi hakkında" anlamına gelen ve Qing Hanedanlığı döneminde Chu Hua tarafından yazılan kısa bir tarım kitabı. (Ç.N.)

Sonuç olarak, iki kümelik bir hesaplama yaptım: Birinde, kumaş için de pamuk için de yüksek fiyatlar, diğerinde ise düşük fiyatlar kullandım. Yüksek fiyat senaryosu daha yüksek gelir sağlasa da bir kişinin (veya hanehalkının) dokumacılıkla iplikçiliği birlikte yapması durumunda iki senaryo birbirine oldukça yakın çıkmaktadır. Yalnızca iplikçilik yapanlar için, düşük fiyat senaryosu, böyle bir işin yetişkin bir kadının geçinmesine yetecek kadar para kazandırmadığı görüşünü doğrulamaktadır; ancak bu, yalnızca bütün parametreler için mümkün olan en kötümser varsayımların yapıldığı durumlarda geçerlidir. Aksi takdirde bu senaryo, böyle bir işin yetişkin bir kadını geçindirebileceğini, ancak geriye fazla bir para kalmayacağını ileri sürmektedir. Bu hiç şaşırtıcı değildir, çünkü Yangzi Deltası'nda dokumacılık yapmayan iplikçilerin çoğunu, genç kızlar oluşturmaktaydı. Buna karşılık yüksek fiyat senaryosu, yetişkin bir kadın iplikçinin bile geçimini sağlayabileceğini ve biraz para artırabileceğini ileri sürmektedir. Bu, biraz şüpheli fakat tamamen mantıksız olmayan bir senaryodur. Ve yalnızca dokumacılık yapan kadınlar için, düşük fiyat senaryosunda oldukça yüksek ama yine de makul kazançlar elde edilirken, yüksek fiyat senaryosunda, çoğu kırsal hanenin harcamak zorunda olduğu tutardan fazla kazançlar elde edilmektedir.

Dolayısıyla, düşük fiyat senaryoları daha inandırıcıdır, benim hipotezim için daha az elverişlidir ve mevcut fiyat verilerinin çoğuyla uyumludur. Bundan dolayı, bu kitapta yalnızca bu rakamları kullandım. Ancak bu ekte her iki tahmin kümesini de sundum.

On Sekizinci Yüzyılın Ortasında İplikçilik ile Dokumacılığın Birleştirilmesi Yüksek Fiyatlar Kullanılarak Yapılan Hesaplama

Veri Seçimi

Mumianpu'da on sekizinci yüzyılın ortaları için, *çok kaliteli* (bu ifadenin ne kadar yüksek bir kaliteye işaret ettiği belli değildir) pamuklu kumaş fiyatlarının *chi* (bir yüzölçümü birimi) başına 50 *cash*'i (yaygın olarak kullanılan ve 30 gram gümüşün yaklaşık binde biri değerinde olan bakır sikkeyi) *geçmediği* yazmaktadır. Lu Hanchao'un aktardığına göre,[69] 1677 yılına ait bir kaynakta bir kadının ham pamuğu eğirip, dokuyup, 20 *chi*lik bir kumaş topu haline getirmek için yedi güne ihtiyacı olduğu yazmaktadır. Fiziksel verimliliğe ilişkin bu tahminler Huang'ın tahminlerinden pek farklı

69 Lu 1992,s. 481.

değildir. Bu kumaş topunun değeri yaklaşık 1.000 *cash* veya 1750 yılı gümüş-bakır kambiyo oranı üzerinden 1,1 *tael* etmektedir.

Ancak bu parasal değerin bir kısmı, kadının işgücünden ziyade kumaşta kullanılan pamuğun değeriydi ve pamuk fiyatları önemli ölçüde farklılık gösteriyordu. Kishimoto Mio'nun verileri göstermektedir ki yüzyılın ortasında Jiangnan'da jin başına kütlü pamuk fiyatı 20 ila 40 *cash* idi, fiyatlar genellikle *jin* başına 20-30 *cash* arasındaydı, ancak kurak yıllarda 40 *cash*i bile aşıyordu.[70] Birazdan göreceğimiz üzere bunlar, Fang'ın bahsettiği Kuzey Çin'deki pamuk fiyatlarından çok daha düşüktür. Bununla birlikte, Kishimoto'nun verdiği kumaş fiyatlarını ham pamuk fiyatlarıyla karşılaştırdığımızda, kumaştaki tekstil işçiliğinin ve pamuğun değerine ilişkin olarak, Fang'dan elde ettiklerimize çok yakın oranlar elde ediyoruz.[71] Ucuz ham pamuğu da ucuz kumaşı da değerlendirmeye alan bu *düşük fiyat senaryosu* sayfa 319, 321 ve 322'de genişletilmiştir.

Ancak Kishimoto'nun nispeten düşük ham pamuk fiyatlarını *Mumianpu*'daki yüksek kumaş fiyatlarıyla karşılaştırırsak sorun ortaya çıkar. Bir *jin* kütlü pamuktan yalnızca 0,33 *jin* çırçırlanmış ve temizlenmiş pamuk elde edildiği için, Kishimoto'nun kütlü pamuk fiyatları, *jin* başına çırçırlanmış pamuk fiyatının 60-120 *cash* olduğunu göstermektedir. Bu durumda, bir top kumaşa harcanan yaklaşık 1,33 *jin* pamuğun[72] ortalama yıllık maliyeti 130 *cash* civarındadır. Bu tutarı *Mumianpu*'daki kumaş fiyatlarıyla karşılaştırdığımızda, kumaşın değerinin hemen hemen %90'ının, işgücünün getirisi olduğunu görürüz. Bu oran inanılmaz derecede yüksek görünmektedir ve ben tekstil işçilerinin kazançlarıyla ilgili ihtiyatlı bir tahminde bulunmak istediğim için, *Mumianpu*'daki fiyatın, yalnızca ham pamuk fiyatı da yüksek olduğunda ortaya çıkacağını varsaydım (ancak öyle belli değildir). Dolayısıyla bunun yerine, on sekizinci yüzyılın sonlarında Kuzey Çin'de *jin* başına çırçırlanmış ham pamuk fiyatının 140-400 *cash* olduğunu söyleyen Fang Xing'in verdiği çok daha yüksek rakamları[73] kullandım. Kuzey Çin bu dönemde Aşağı Yangzi'ye hâlâ bir miktar ham pamuk gönderdiğinden, Aşağı Yangzi'deki ham pamuk fiyatların Kuzey Çin'dekinden daha düşük olamayacağını varsayarak, (kazanç tahminlerini aşağıya doğru yönlendirmek için) Fang'ın bahsettiği en yüksek fiyat

70 Kishimoto 1997, s. 139.
71 Fang 1987, s. 92.
72 P. Huang, 1990, s. 84.
73 Fang 1987, s. 84.

olan 400 *cash*i tercih ettim. Bu *yüksek fiyat* senaryosu, bir sonraki bölümde genişletilmiştir.

Yüksek Fiyat Senaryosunun Sonucu

Bu fiyatlarla, bir top kumaştaki 1,33 *jin* çırçırlanmış pamuk 533 *cash*e, yani topun değerinin yarısından fazlasına mal oluyordu. (Ancak bu fiyat dalgalanmaları, kendi yetiştirdikleri pamuğu eğirip dokuyan aileler için önemli değildi.) Fang Xing ayrıca, pamuk eğiren (dokumaya göre daha az beceri gerektiren ve daha az kazançlı bir işlem yapan) bir kadının, eğirmeye başladığı pamuğun değerinin genellikle %30-50'si kadar para kazanacağını tahmin ettiği için,[74] pamuğu hem dokuyan hem de eğiren bir kadının, hammaddenin değerine %90'dan biraz daha az katkı sağladığını gösteren tahminimiz, bu fiyatlar göz önüne alındığında oldukça ölçülüdür. Fang'ın bahsettiği ve kumaş fiyatının, pamuğun fiyatının dört katı olduğu yönündeki güncel tahminin çok altında kalmaktadır.[75]

Şayet bir kadın, yedi günlük eğirme ve dokuma karşılığında 467 *cash* kazanabiliyorsa, 210 günlük bir çalışma yılında 14.010 *cash* kazanır. (Bir çalışma yılına ait böyle bir rakam, yirminci yüzyılın başlarında yılda ortalama 300 günden fazla çalışan Jiangnan'lı kırsal iplikçiler ve dokumacıların gözlemlenen kazancından çok daha azdır.[76] Ek F'de görüldüğü üzere, Jiangnan'daki her kadın dokumacılık yaptıysa, bu durum bölgedeki toplam kumaş üretimine ilişkin ihtiyatlı tahminlerimizle hemen hemen tutarlıdır. Şüphesiz, kadınların bir kısmı dokumacılık yapmadığı için, dokumacılık yapanlar için çalışma yılının 210 günden biraz daha uzun olması ve kazanç tahminlerimizin yine aşağı yönlü olması muhtemeldir.) Yüzyılın ortasındaki kambiyo oranına göre bu tutar 15,5 gümüş *tael*e eşitti. Pirinç fiyatları (1,67 *tael*) için, Wang Yeh-chien'in 1750 yılını merkez alan 31 yıllık hareketli ortalamasını kullanırsak, bu tutardaki parayla 9,3 *shi* pirinç satın alınır.

Düşük Fiyatlarla İplikçilik ve Dokumacılık

Yukarıda bahsedilen *Mumianpu* fiyatı genel fiyat değildir ve olağan dışı kalitede bir kumaşı veya olağan dışı bir yılı yansıtıyor olabilir. Zhang

74 A.g.e, s. 88.
75 A.g.e, s. 92.
76 Xu Xinwu 1992, s. 469.

Zhongmin,[77] (*Mumianpu*'da bahsedilen kumaşın uzunluğunun %80'i olan) 16 *chi* uzunluğundaki kumaşların fiyatının 0,3 veya 0,4 *tael* olduğundan bahsetmekle birlikte, ağırlık için bir rakam ve *Qing Hanedanlığı döneminin ortası* dışında bir tarih vermez. Fang Xing,[78] Qianlong Döneminde (1736-1795) kumaş fiyatlarının ortalama 0,4 *tael* olduğunu, ancak bazı yıllarda 0,7 veya 0,8 *tael*e kadar çıkabildiğini söyler. Ayrıca kumaşın ağırlığını da vererek, kumaş üretiminde 3 *jin* ham pamuk kullandığını, yani *Mumianpu*'da ve Lu ile Huang'ın hesaplamalarında bahsedilen standart bir top kumaş için gereken ham pamuk miktarının dörtte üçünün kullanıldığını söyler. Biz, Fang Xing'in verdiği 0,4 *tael* rakamını kullanalım ve oradan devam edelim.

On sekizinci yüzyılın ortalarında Aşağı Yangzi kambiyo oranına göre 0,4 *tael* yaklaşık 360 *cash*e karşılık geliyordu. Şayet Kishimoto'nun verdiği pamuk fiyatları kütlü pamuğun fiyatını temsil ediyorsa (etmiyorsa anlamsız bir şekilde düşüktür ve kumaş fiyatları düşük olduğunda bile çok yüksek kazanç tahminleri verir), bir top kumaşta kullanılan pamuk 90 *cashe* mal olacaktır. Bu rakamlar, kumaşın maliyetinin, eşdeğer miktardaki ham pamuğun maliyetinin dört katı olduğunu söyleyen, Fang'ın[79] alıntı yaptığı bir kaynakla kusursuz bir şekilde uyumludur. İşgücünün bu kumaştaki katma değeri böylelikle 270 *cash* olur. Bunu Lu, Huang ve *Mumianpu*'da bahsedilen daha büyük kumaş toplarına uyarladığımızda ise, işgücünün katma değeri 360 *cash* olur. Bir kadın, yedi günlük eğirme ve dokuma işiyle bu tutarda para kazansaydı, 210 günlük bir çalışma yılındaki kazancı 10.800 *cash* veya 12 *tael* ederdi. Bu tutar, yüksek fiyatlar kullanarak yaptığımız tahminin yaklaşık %22 altındadır ancak yine de 1750 yılındaki fiyatla 7,2 *shi* pirinç satın almaya yetmektedir. Az sonra göreceğimiz üzere, erkek tarım işçilerinin kazançlarıyla rekabet edebilecek bir kazançtır.

Erkeklerin Kazançlarıyla ve Gıda Maliyetleriyle Karşılaştırmalar

Ortalama pirinç tüketimine ilişkin tahminler, kişi başına yıllık 1,74 ile 2,62 *shi* arasında değişmektedir. Marks, doğru ortalamanın 2,17 olduğunu tespit etmiştir.[80] Benim gördüğüm en yüksek tahmin, dışarıda fiziksel

77 Zhang Zhongmin 1988, s. 207.
78 Fang 1987, s. 92.
79 A.g.e, s. 92.
80 Marks 1991, s. 77–78.

işgücüyle çalışan yetişkin bir erkek için yılda 5,5 *shi* idi. Pan, yetişkin bir kadın için 2,5 *shi*, çocuklar için ise bunun çok daha azını kullanır.[81] Bu veriler, farazi kadın işçimizin kazancını, bağlamına oturtmaya yardımcı olmaktadır.

Bu dönemde, Jiangnan'daki topraksız erkek tarım işçileri nakdî olarak yılda 2 ila 5 *tael* kazanıyordu.[82] Daha yüksek rakamlar, yıllık oranlardan değil, aylık oranların 12 ile çarpılmasıyla hesaplanmakta, dolayısıyla böyle bir işçinin yılın on iki ayı boyunca iş bulmayı başardığı (düşük bir ihtimal fakat imkânsız değil) varsayılmaktadır. Tarım işçileri ayrıca, çalışırken yemeklerinin bir kısmını da alıyordu. Tartışmanın sağlıklı yürümesi için, bütün yiyeceklerini ücretsiz aldıklarını, tüm yıl boyunca iş bulduklarını ve yemeklerinin büyük ölçüde yılda 5 shi pirinçten oluştuğunu (mevcut en yüksek rakamın biraz altında) varsayarsak, nakdî ve pirinç karşılığı olarak yılda 10,4 ila 13,4 *tael*e eşdeğer para (veya 6,1 ila 7,8 *shi* pirinç) kazanıyorlardı.

Dolayısıyla erkek tüm yıl çalışsa, kadın ise yalnızca 210 gün çalışsa bile yüksek fiyatlı farazi kadın iplikçimiz/dokumacımız, erkek tarım işçisinin kazandığının %116-149'unu kazanıyordu. Yiyecek ihtiyacı karşılandıktan sonra kalan gelir sınırına bakarsak ve kadınların geleneklere göre erkeklerden (özellikle tarlada çalışan erkeklerden) daha az yemek yediğini dikkate alırsak, fark önemli ölçüde artmaktadır. Kadın, yiyecek ihtiyacını karşıladıktan sonra elinde 6,8 *shi* pirinç kalırken, erkeğin elinde sadece 1,2 ila 3,0 *shi* pirinç kalıyordu.

Daha inandırıcı olan düşük fiyat senaryomuzdaki iplikçi/dokumacı kadının durumu pek iyi değildir fakat yine de bir erkek çiftçiyle karşılaştırdığında iyi durumdadır. Kadın iplikçi/dokumacının 12,0 *tael* tutarındaki kazancı, çok cömert varsayımlarla hesapladığımız erkek tarım işçilerinin 10,4-13,4 *tael* kazanç aralığının orta noktasının biraz üzerindedir. Yetişkin kadınlar, erkeklerden daha az yemek yediğin için ise, farazi kadın işçimizin elinde yiyecek harcamalarından sonra, bir erkek tarım işçisinden çok daha fazla para kalmaktadır.

Başka bir ifadeyle, yüksek fiyat senaryosunda kadın, yaptığı işten kazandığı parayla 1,9 yetişkin erkeğin karnını doyurabilir veya kendisini (dul ise), (çocukların yaşına bağlı olarak ve elbette dede-ninenin, çocuk

81 Pan 1994, s. 327.
82 Zhao 1983, s. 57.

bakımını ve diğer ev işlerini annenin tekstil işinde çalışmasını mümkün kılacak kadar üstlendiği varsayılarak) yaşlanan anne-babasını veya kocasının anne-babasını ve üç veya daha fazla küçük çocuğunu besleyebilir. Düşük fiyat senaryosunda ise kadın, 1,4 yetişkin erkeğin veya kendisinin, yaşlı bir kişinin ve en fazla iki çocuğu karnını doyurabilir. Her ne kadar böyle bir yaşam biçimi zor olsa da karısı ölmüş bir erkek çiftçinin yönettiği hanedeki yaşamdan daha kötü değildi, hatta biraz daha iyiydi. Bu dönemde kadınların kazancının, *içe dönüklük* argümanlarının iddia ettiği gibi geçimlik düzeyin altında olmadığı açıkça görülmektedir.

On Sekizinci Yüzyılın Ortasında Dokumacılık Yapmadan İplikçilik Yapma Yüksek Fiyatlar Kullanılarak

Yalnızca iplikçilik yapan kadınların durumu çok daha kötü olmakla birlikte, Huang'ın gösterdiği kadar kötü değildi. Böyle bir kadın (yetişkin birinin kullanabilieceği) pedallı bir çıkrık kullansaydı, günde 8 *liang*[83] (0,5 *jin*) iplik üretebilirdi. Pedallı çıkrık kullanmadığında ise (iplikçilerin çoğu bu tarz bir çıkrığı kullanamayan küçük yaşta genç kızlardı), günde 5 *liang* (0,31 *jin*) gibi makul bir miktarda iplik üretebilirdi. Kazancı, iplik haline getirdiği pamuğun değerinin yaklaşık %30 ila 50'si olacağı için,[84] günlük üretim miktarına ve fiyat dalgalanmalarına bağlı olarak, 0,09 ila 0,25 *jin* temizlenmiş ve çırçırlanmış pamuğun değerine eşit para kazanırdı. Tartışmanın sağlıklı yürümesi için, bu aralığın orta noktasının biraz altına inip, 0,16 *jin*i kullanalım. Şayet pamuğun fiyatı *jin* başına 140-400 *cash* arasında değişseydi ve yine bu aralığın orta noktasını alsaydık (iplikçinin/dokumacının durumunun aksine, burada hammadde için en yüksek fiyatın seçilmesi tahminlerimizi daha ihtiyatlı hale getirmez), günde 43 *cash* veya 200 günlük bir çalışma yılında 8.600 *cash* (9,5 *tael*) kazanırdı. Bu da 5,7 *shi* pirinç almaya yetecek bir paradır. Şimdi, pamuk fiyatlarının ve iplikçinin iplik fiyatından aldığı payın aralıklarının orta noktasını kullanmaya devam edelim, fakat iplikçinin pedallı çıkrık kullanamayacağını varsayarak üretim tahminini bu aralığın alt noktasına (yani günde 5 *liang*e) indirelim. Bu durumda iplikçi, yılda 6.400 *cash*, yani yaklaşık 7 *tael* veya 4,2 *shi* pirinç kazanırdı. Erkek tarım işçilerinin kazanç gücüne ilişkin yukarıdaki cömert varsayımları devam ettirseydik, bu orta nokta senaryolarındaki kadınlar, erkek tarım işçilerinden çok daha az kazanırdı; yani (iplikçilere

83 Yaklaşık 50 grama eşit ağırlık birimi. (Ç.N.)

84 Fang 1987, s. 88.

yönelik tahminlerin en üst noktasını, tarım işçilerine yönelik tahminlerin en alt noktasıyla eşleştirirsek) onların kazandığının en fazla %87'sini veya (tersini yaparsak) ancak %50'sini kazanırdı. Fakat yine de unutmamalıyız ki; bu ücretler yetişkin bir kadını ve en az bir çocuğu beslemeye yetiyordu, Jiangnan'da yalnızca iplikçilik yapanların çoğu genç kızlardan oluşuyordu ve bu senaryo 200 günlük bir çalışma yılını baz alıyordu.

Bu fiyat aralığının alt noktasını, verim aralığının alt noktasını ve 200 günlük çalışma yılını kullanmakta ısrar edersek, yetişkin bir kadının geçim ihtiyaçlarının altında kalabilecek, ancak muhtemelen altında kalmayan bir kazanç tahmini (3,7 *tael*, 2,2 *shi*) elde ederiz. Bu kazançla günde yaklaşık 1.870 kalori sağlayacak kadar pirinç satın alınırdı. Yalnızca, tüm değişkenler (pamuk fiyatı, günlük üretim, iplikçinin fiyat payı) için mümkün olan en düşük değerleri kullanarak geçimlik bir ücrete ulaşırız ki bu da 200 günlük bir çalışma yılı için 2,8 *tael* veya 1,7 *shi* pirinçtir.

Düşük Fiyatlar Kullanılarak

Ancak pamuk fiyatları için düşük rakamlar kullanırsak ve iplikçinin gelirini, kullanılan ham pamuğun maliyetinin %40'ı olarak hesaplamaya devam edersek, çok düşük kazanç tahminleri ortaya koyabiliriz. Çırçırlanmış pamuğun fiyatı *jin* başına yaklaşık 90 *cash* olsaydı ve bir kadın iplikçi günde yalnızca 0,31 *jin* pamuk işleyebilseydi, günde 28 *cash* gibi az miktarda bir para veya yılda yaklaşık 1,3 shi pirinç kazanırdı. Bu miktar, yetişkin bir kadının geçiminin çok altında olsa da Jiangnan'da iplikçilik yapan genç kızlardan birinin karnını doyurmaya yeterdi. İplikçilerin kazançlarına ilişkin tahminimizin (Huang'ın tahmini gibi) pamuk fiyatının belirli bir yüzdesine dayandığını ve bu tahminin kaynağı olan Fang Xing'in, aynı zamanda ham pamuğun yüksek fiyatlarının da kaynağı olduğuna dikkat etmek de önemlidir.[85] Bu yüzdelik oranın, daha düşük pamuk fiyatları seviyelerinde de geçerli olacağını varsaymanın özel bir nedeni yoktur. Buna karşılık; ham pamuğun çok daha ucuz olduğu dönemlerde ve bölgelerde, iplikçilerin ipliğin maliyetinden biraz daha yüksek ücret alması, Fang'ın, işgücünün iplik maliyetindeki payına ilişkin olarak verdiği düşük rakamın, kumaş piyasalarının çok rekabetçi olduğu bir ekonomide pahalı pamuk kullanan kadınların üzerindeki baskıyı kısmen yansıtması ve böyle bir ekonomide fiyatlar yüksek

85 Fang 1987.

olduğunda, yeteri kadar tüketicinin kumaş satın almaktan vazgeçerek, tamamen yerel bir piyasada satış yapan kişilerin bile hammadde maliyetlerindeki artışın tamamını karşılamasını zorlaştırması daha olasıydı.

Yalnızca On Sekizinci Yüzyılın Ortasında Dokumacılık

Diğer yandan, iplikçilerin kumaşın değerinden aldığı küçük pay, dokumacıların aldığı payın büyük bölümünü oluşturuyordu. Çok az sayıda kırsal dokumacı kendi ipliklerinin tamamını satın alabiliyordu. Bunların çoğunun ya kendisi iplik eğiriyordu ya da bu işi yapan bir kız çocukları vardı (bu durumda aile, dokudukları kumaş için aldıkları fiyatın ne kadarının, ailenin her bir mensubunun çabasından kaynaklandığına dair hiçbir zaman ayrıntılı bir hesaplama yapamazdı.). Fakat tartışmanın sağlıklı yürümesi için, sadece dokumacılık yapan ve kendi gelirini hesaplayan bir kadın hayal edelim.

Üretiminde yaklaşık 595 gram pamuk kullanılan bir top kumaşın ipliğinin eğrilmesi ve dokunması yedi gün sürüyorsa, ve bu işi yapan kadının günde yalnızca 141 gram iplik üretebilen basit bir çıkrığı varsa, bu 7 günün 4 günü iplik eğirmeye, 3 günü de ipliğin kumaş haline getirilmesine ayrılmış olmalıdır. Şayet bu kadın günde 226 gram iplik üretebilen bir pedallı çıkrık kullansaydı, bütün işlemin eğirme kısmı yalnızca 2,5 gün, dokuma ise 4,5 gün sürerdi. Biz ikinci ihtimali varsayalım; çünkü bu ihtimal sonucunda çok daha ihtiyatlı tahminler ortaya çıkacaktır ve bu örnekteki gibi yetişkin bir kadının daha iyi bir teknoloji kullanmaması için hiçbir neden yoktur. Ardından yukarıdaki düşük fiyat senaryosunu kullanırsak, 168 *cash* değerindeki ipliğin (Çırçırlanmış pamuğun 120 *cash* değerinin %40 fazlası) 480 *cash* değerindeki kumaşa dönüştürülmesi 4,5 gün sürerdi. Dolayısıyla bu senaryoda, yalnızca dokumacılık yapan bir kadın 4,5 iş gününde 312 *cash* veya 210 günlük bir çalışma yılında 14.560 *cash*, yani yaklaşık 16,2 *tael* kazanabilir. Bu rakam, yüksek fiyat senaryomuzdaki iplikçi/dokumacının kazancından bile daha iyidir ve düşük fiyat senaryomuzdaki iplikçi/dokumacının veya erkek tarım işçisinin kazancından %35 daha yüksektir. Yüksek fiyat senaryomuzdaki yaklaşımı kullanırsak, iplik 360 *cash*, kumaş ise 1.000 *cash* değerinde olur; böylelikle tam zamanlı dokumacının kazancı her 4,5 günde 640 *cash* olur. Bu miktar, düşük fiyat senaryosundakinin iki katından fazladır ve başkalarının kazançları hakkında bildiklerimiz göz önüne alındığında oldukça mantıksızdır.

Sonraki Dönemlerde İplikçilik ve Dokumacılık

Elimizdeki dağınık fiyat verileri, 1750'den sonraki yüzyılda iplikçilerin ve dokumacıların kazanç gücüne ne olduğu hususunda kesin bir sonuca varmamızı zorlaştırıyor. En gösterişli kumaşlar dışında kumaş fiyatları sabit kaldığı için,[86] pirinç fiyatları önemli ölçüde artarken, farazi iplikçi/dokumacı kadınımızın reel satın alma gücünün azaldığından emin olabiliriz; fakat ne kadar azaldığını tahmin edebilmek için bazı varsayımlarda bulunmamız gerekiyor. Aşağıda %25 ila 50 azalmaya yol açan dört olası senaryoyu özetleyeceğim.

A: Bu senaryo en basit yaklaşımdır ve en iyimser sonucu verir. Yüksek fiyat senaryomuzla başlayan bu senaryo, Kanton bölgesindeki ham pamuk fiyatındaki değişiklikleri kullanır. Çoğu Hindistan'dan pamuk getiren yabancıların varlığı sayesinde, bu bölge için elimizde yeterli veri bulunmaktadır. Söz konusu ham pamuk fiyatları 1750-1850 yılları arasında kalıcı bir değişiklik göstermediği[87] ve kumaş fiyatı da değişmediği için, bu model bize bir tekstil üreticisinin nominal kazancında da hiçbir değişiklik olmaması gerektiğini söylemektedir. O halde iplikçi/dokumacı kadınımız, pirinç fiyatının 1750-1800 yılları arasında yaklaşık %22, 1840 yılında ise %32 artması nedeniyle reel anlamda daha yoksullaşmıştır.[88]

B: Ancak Yangzi Vadisi'ndeki ham pamuk fiyatlarının, Kanton bölgesindeki fiyatlar gibi değişmemiş olması mümkün değildir. Hatta Kanton bölgesindeki sabit fiyatlar, Yangzi Vadisi'ndeki fiyatların yükseliş eğiliminde olduğunu göstermektedir. Lingnan, pamuğunun çoğunu uzun süre Aşağı Yangzi'den almıştı fakat on sekizinci yüzyılın ortalarında daha ucuz Hint pamuğu da almaya başladı. Aşağı Yangzi'den gelen pamuğun Kanton'daki ithal Hint pamuğunu saf dışı bırakması, Aşağı Yangzi ile Lingnan arasındaki nakliye maliyetlerinde yaşanan sert düşüşe mal edildi.[89] Nakliye maliyetleri düşerken Kanton'daki fiyatların aynı kalması ise, Jiangnan'da pamuğun edinme maliyetinin arttığını göstermektedir. Fakat ne kadar artmıştır?

86 Zhang Zhongmin 1988, s. 207–8.
87 Dermigny 1964, Cilt IV, Tablo 19.
88 Y. C. Wang 1992, s. 41–44.
89 Greenberg 1951, s. 91–92.

İlk olarak yüksek fiyat senaryomuzu, 1750 koşullarını temsil eden bir senaryo olarak ele alacağız. Bunu yaparsak, yüzyılın ortasındaki hareket noktamız olarak Fang'ın verdiği en yüksek fiyatı kullanmamız gerekir. Ancak Fang, zaman içindeki fiyat değişiklikleri hakkında hiçbir veri sunmadığı için, ham pamuk fiyatlarının sonraki yüzyılda ne kadar daha artmış olabileceğine dair bazı temsili rakamlara ihtiyacımız vardır. Pamuk fiyatının uzun vadede pirinç fiyatını takip ettiğini varsaymak, çok basit bir yaklaşım olur. Fakat bu iki ürünün fiyatının on yedinci yüzyılda (pamuk fiyatı birkaç yıl geriden gelmesine rağmen) birbirlerine yakın seyretmiş olmasından dolayı, bu yaklaşım biraz daha makuldür.[90] Fiyat artışlarının parasal olarak açıklanması yönünden veya Jiangnan'ın ticari ortaklarındaki arazi/işgücü oranlarının değişmesini ve proto-endüstrileşmeyi vurgulayarak ucuz ithal pirinç veya ham pamuk edinmeyi daha da zorlaştıran bir hipotez yönünden de mantıklıdır. Aslında ham pamuğun tahıldan daha yüksek enflasyona maruz kaldığını düşünmek için gerekçeler vardır. Aşağı Yangzi'nin en önemli dış pamuk kaynağı olan Kuzey Çin'in nüfus artışı 1750'den sonraki yüzyılda çok yüksekti ve Kuzey Çin, iplikçilik ve dokumacılık üretimini arttırırken pamuk ekim alanlarını azalttı; bu nedenden dolayı da ham pamuk ihracatı sert bir şekilde düştü. Büyük Kanal yıpranırken, Kuzey Çin ile Aşağı Yangzi arasındaki nakliye maliyetleri de arttı ve bu durum Jiangnan'ın ham pamuk ithal etmesini daha fazla sekteye uğrattı. Bu arada, (Jiangnan'ın ham pamuk ihraç ettiği güzergah olan) Aşağı Yangzi ile Lingnan arasındaki nakliye maliyetlerinde yaşanan düşüş, Lingnan piyasası müşterilerinin ödemeye hazır olduğu fiyatı artırdı. Aşağı Yangzi'ye çoğunlukla Orta Yangzi'den yapılan pirinç ithalatı, Kuzey Çin'den yapılan pamuk ithalatının düşmesiyle aynı nedenlerden (az gelişmiş bölgelerdeki nüfus artışı ve proto-endüstrileşmeden) dolayı düşmesine rağmen, o kadar sert bir düşüş değildi. Mançurya ile ticaret hacminin genişlemesi ise, ikincil tahıl ürünü ithalatının artması sayesinde bir miktar rahatlama sağladı. Ana ithalat ürünü, gübre elde etmek için öğütülen soya fasulyesiydi, ancak bir miktar buğday ve yemeklik soya fasulyesi de geliyordu.

90 Kishimoto 1997, s. 141.

Dolayısıyla, ham pamuk fiyatlarının 1750'den sonra pirinç fiyatlarıyla aynı oranda arttığını varsaymak ihtiyatlı bir tahmindir.

Şayet pamuğun fiyatını temsil etmesi için pirinç fiyatındaki değişiklikleri de kullanacak olursak, 1.000 *cash* değerinde bir top kumaştaki ham pamuk içeriğinin 1800 yılında 533 *cash*ten (yukarıda tartışıldığı üzere, Fang'ın çalışmasına dayanarak) 654 *cashe* yükselmesi gerekirdi. Buna göre, tekstil işçisinin fiyattaki payı yaklaşık %25'lik bir azalmayla, 467 *cashten* 346 *cash*e düşer. Pirinç fiyatlarının aynı elli yıl içinde %20'nin biraz üzerinde artması[91] nedeniyle, reel kazançlardaki düşüş yaklaşık %40'a ulaşır. Aynı işlemi 1840 yılı için yaparsak, 1.000 *cash* değerinde bir top kumaştaki ham pamuğun maliyetinin 702 *cash*eçıktığını, buna bağlı olarak tekstil işçiliğinin getirisinin ise 298 *cashe* düştüğünü görürüz. Pirinç fiyatının *shi* başına 2,20 *tael*e kadar yükselmesi nedeniyle de reel kazançlardaki azalma, bu doksan yıllık dönemde yaklaşık %52'ye ulaşır.

Ancak gördüğümüz üzere, düşük fiyat senaryomuz daha tipik senaryodur ve bu senaryoda da iki olasılık üretebiliriz. Birinci olasılık, Kishimoto'nun on sekizinci yüzyıl pamuk fiyatlarına ilişkin olarak verdiği dağınık rakamları görünür değeriyle ele alır. İkincisi olasılık ise bunun yerine, Kishimoto'nun on yedinci yüzyıl pamuk fiyatlarının, pirinç fiyatlarını takip ettiği yönündeki bulgusunu kullanır ve bunu on sekizinci yüzyıla ve on dokuzuncu yüzyılın başlarına uygular. Mevcut verilerin sınırlı nedeniyle her ikisi olasılık da kaba tahminlerden ibarettir.

C: Kishimoto, on sekizinci yüzyıl Jiangnan'ındaki bazı ham pamuk fiyatlarını derlemiştir ve derlediği fiyatlar, ham pamuk fiyatlarının 1750-1800 yılları arasında iki kattan fazla arttığını göstermektedir (Ancak yine de reel fiyat değişikliklerini kısa vadeli fiyat dalgalanmalarından ayırmakta zorluk çekiyoruz).[92] Ve gördüğümüz üzere bu fiyatlar, Zhang Zhongmin ile Fang Xing'in bahsettiği yüzyıl ortası kumaş fiyatlarıyla bir araya getirildiğinde makul kazanç tahminleri ortaya koymaktadır (ancak *Mumianpu*'da bahsedilen fiyatlarla bir araya getirildiklerinde kazançlar çok yüksektir). Şimdi 1750 yılına ilişkin düşük fiyat senaryomuza (Kishimoto'nun

91 Y. C. Wang 1992, s. 41–44.

92 Kishimoto 1997, s. 139.

pamuk fiyatlarını ve Zhang ile Fang'ın kumaş fiyatlarını kullanan) dönüp, ardından ham pamuğun fiyatını ikiye katlarsak, 480 *cash* değerinde bir top kumaştaki hammadde payı 120 *cash*ten 240 *cash*e çıkar ve buna göre, iplikçi/dokumacının payı bir top kumaş başına 360 *cash*ten 240 *cash* düşer; bu da nominal kazançta %33'lük bir azalma demektir. Ardından bu kazançları, yalnızca 1800 yılına kadarki pirinç fiyatı artışına göre (Kishimoto'nun pamuk fiyatına ilişkin verileri 1794'te durur) daha da düşürürsek, reel kazançlardaki azalma %45 olur. Şayet elimizde hiçbir veri yokken, 1840 yılına kadar pamuk fiyatlarında daha fazla artış olmadığını varsayarsak, pirinç fiyatının daha fazla artması yine de reel kazançlardaki azalmayı neredeyse %50'ye çıkarır. Pamuk fiyatları 1800 yılından sonra artmaya devam etseydi, kazanç gücündeki azalma daha da fazla olurdu.

D: Son olarak, yüzyıl ortası için düşük fiyat senaryomuzu kullanalım ancak ham pamuk fiyatlarının pirinç fiyatlarını takip ettiğini hayal edelim. Bu durumda, 480 *cash* değerinde bir top kumaşta kullanılan ham pamuğun maliyeti 1750-1840 yılları arasında 120 *cash*ten 158 *cash*e çıkar ve iplikçi/dokumacının payı 360 *cash*ten 302 *cash*e düşer; bu da %33'ün biraz altında bir düşüş demektir. Wu ve Xu, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına ait bir kaynaktan alıntı yaparak, ham pamuğun 1821 yılında *dan* (100 *jin*) başına *3.200*'e (muhtemelen bakır *cash*) satıldığını ifade etmektedir.[93] Bu rakam ise, Kishimoto'nun bahsettiği, yetmiş yıl önceki kütlü pamuk fiyatlarına çok yakındır. Ancak aynı kaynak, 10-20 yıl sonra 4.500-5.000 *cash*lik fiyatın daha normal bir fiyat olduğunu söylemektedir (diğer kaynaklarda olduğu gibi, çok daha şiddetli kısa vadeli fiyat dalgalanmalara ilişkin raporlarla birlikte). Dolayısıyla bu veriler, ham pamuk fiyatlarının pirinç fiyatlarını takip ettiğine yönelik tahminle aşağı yukarı aynı fiyat artışını ortaya koymakta, ancak bu artışın tamamının, o dönemin son yirmi yılına sığdırıldığı konusunda farklılık göstermektedir.

Pirinç fiyat endeksini kullanır ve kumaş fiyatımızdaki hammadde payını 120 *cash*ten 158 *cash*e çıkarırsak, iplikçi/dokumacının payı 360 *cash*ten 302 *cash*e düşer ki bu da nominal kazançta %16 gibi ol-

93 Wu ve Xu 1985, s. 323.

dukça az bir düşüştür. Ancak bu senaryo bile, pirinç fiyatlarındaki artışla birlikte 1840 yılında kadar reel kazançlarda %37'lik düşüşe yol açar. (1800'e ait rakam, pamuk için 147 *cash*, işçilik için ise 333 *cash*tir; dolayısıyla kazançlardaki düşüş nominal olarak %7, reel olarak ise %25 olur.)

F.

1750 VE SONRASINDA AŞAĞI YANGZİ VE ÇİN'İN TAMAMINDA, PAMUK VE İPEK ÜRETİMİ TAHMİNLERİ VE BİRLEŞİK KRALLIK, FRANSA VE ALMANYA İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Guangdong'da İpek Üretimi

Yalnızca, en büyük iki üretim bölgesi olan Guangdong (çoğunlukla Pearl Nehri Deltası'ndaki) ve Yangzi Deltası'ndaki ipek üretimini tahmin ettim. Guangdong için kullanılan yöntem (3. Bölümde anlatılmış olan), temelde şeker üretiminde kullanılan yöntemin aynısıydı. Robert Marks'ın, ekili arazilerin miktarına ve gıda mahsulleri için gereken arazi miktarına ilişkin verileriyle başlıyoruz ve 1753 yılında tahıl dışı mahsuller için 16.800.000 *mu* arazi kullanıldığı yönünde bir tahmine ulaşıyoruz. (Marks bu sayının yaklaşık %20 daha fazla olduğunu ileri sürmektedir). Daha sonra, bu arazinin onda birini (1.680.000 *mu*) tıpkı şekerde yaptığımız gibi, ipek üretimi için gereken dut ağaçlarına ayırıyoruz. Bu hemen hemen düşük bir tahmindir; çünkü bu vilayette (Guangdong) en yaygın tahıl dışı ürünler dut ve şekerdi, ayrıca bu bilgi bize vilayetin tamamındaki dut ağacı dikili alanın, 1920'lerde ipek üretilen en büyük üç ilçedeki alandan daha az ve deltadaki bütün ilçelerin rakamlarından ise çok daha az olduğu göstermektedir. Alvin So'nun, 1 *picul* (yaklaşık 60 kilogram) yüksek kaliteli ipek üreten ipekböceklerini beslemek için 20 *mu* dut ağacı gerektiğine dair tahminini kullanırsak,[94] söz konusu 1.680.000 *mu* araziden, yılda yaklaşık 5.000 ton ipek üretilebilir.

Hemen hemen aynı dönemde Guangdong, Çin'in ihraç ettiği ipeğin yaklaşık dörtte birini üretiyordu.[95] Ülkenin dış ticarete açık tek limanı Guangdong'da bulunduğundan ve Guangdong, diğer ana üretim bölgesi olan Yangzi Deltası'na göre yüksek kaliteli ipeğin ana iç piyasasından (Aşağı Yangzi ve başkent bölgesi) yüzlerce kilometre daha uzakta yer aldığından, buradaki ipek üretiminin Yangzi Deltası'na kıyasla daha *az* ihracata

94 So 1986, s. 80.

95 A.g.e, s, 81 n.2.

yönelik olması pek muhtemel değildir. Bu nedenle, Yangzi Deltası'ndaki ipek üretiminin Guangdong'dakinden (yaklaşık 15.000 ton) üç kat daha az olması olası görünmemektedir ve muhtemelen çok daha fazladır: Bu bölgenin ipek üretimine yönelik tahminde bulunduğumuzda hatırlamamız gereken bir noktadır.

Jiangnan'da İpek Üretimi

Yangzi Deltası'ndaki ekim modelleri hakkında çok daha fazla bilgiye sahibiz. Wang Yeh-chien on dört delta vilayetinin gıda tüketimine ve gıda ithalatına ilişkin dikkatli tahminler yapmıştır.[96] Bu tahminler, gıda arzının yerel olarak üretilen kısmının tedariki için ne kadar arazi gerektiğine dair tahminler için kullanılabilir. Perkins'in, *mu* başına kabuklu pirinç için verdiği 1,9 *shi* rakamı,[97] Wang'ın her vilayet için verdiği (1750 yılından sonra bu bölgede nüfus fazla artmadığı için aslında 1778 yılına ait olan) nüfus verilerini[98], Perkins'te ve Liang Fangzhong'da yer alan (çok da yüksek olmayan) resmî vergi kayıtlarındaki *mu* verilerini[99] kullandım. (Bu veriler hem 1735 yılına hem de 1820 yılına aittir ve çoğu vilayet için birbirine çok yakındır.)

Wang'dan sadece iki konuda ayrıldım ve bunların ikisi de verim tahminlerimi olumsuz yönde etkileyecektir. Birincisi, Yangzi Nehri'nin kuzeyindeki üç vilayeti göz ardı ettim. Her ne kadar bu üç bölge hem pamuk hem de ipek üretse de aynı zamanda büyük tuz üreticileriydi; bu da tahıl dışı arazilerin başka mahsullere tahsis edilmesini zorlaştırıyordu. Bu üç bölgeyi tamamen göz ardı etmekle, doğal olarak toplam verime yönelik tahminlerimi düşürüyorum. İkincisi, kişi başına ortalama tahıl tüketimi için Wang'ın verdiği 2,0 *shi* rakamı yerine, 2,2 *shi* pirinç tahminini veya bunun eşdeğeri olan rakamı kullandım. Bu yaklaşım benim hesaplamalarımı, Marks'ın Guangdong için yaptığı tahminlerle tutarlı hale getiriyor ve Wang'ın ileri sürdüğünden daha fazla araziye tahıl ekilmesi gerektiği anlamına geliyor.

Bu süreç, delta vilayetlerinde tahıl dışı mahsuller yetiştirilen araziler için Tablo F.1'de yer alan toplamları vermektedir. Tablodaki rakamlar genel itibarla, Wang'ın alıntı yaptığı, belirli bir vilayetin arazilerinin

96 Y.C. Wang 1989.
97 Perkins 1969, s. 21.
98 Y.C. Wang 1989, s. 427.
99 Perkins 1969, s. 230; Liang Fangzhong 1981, s. 401–13.

yarısına pamuk ekildiğine ilişkin o döneme ait tahminlerle aynıdır veya daha düşüktür.

TABLO F.1

Yangzi Deltası Vilayetlerinde Tahıl Dışı Mahsul Ekili Olan Tahmini Arazi Miktarları (dönüm olarak), 1750 yılı dolayları

Vilayet	Toplam Ekili Arazi	Tahıl Arazisi	Tahıl Dışı Mahsul Arazisi
Suzhou	25.016.000	13.884.836	11.131.164
Songjiang	16.195.484	7.508.920	8.686.564
Taicang	15.850.684	5.053.636	10.797.048
Changzhou	22.317.056	12.891.772	9.425.284
Zhenjiang	20.800.092	7.260.112	13.539.980
Jiangning	20.935.796	7.195.464	13.740.332
Hangzhou	17.137.308	6.933.200	10.204.108
Jiaxing	17.425.768	6.153.540	11.272.228
Huzhou	24.546.712	5.625.752	17.118.560
Ningbo	16.264.236	5.163.936	11.100.300
Shaoxing[a]	13.969.084	11.821.268	2.147.816

[a]Shaoxing, toplam ekili alanla ilgili 1735 ve 1820 yılı rakamlarının birbirlerine hiç benzemediği tek örnektir. 1820 yılına ait rakam 27.062.056 dönüm olup, tabloda verilen rakamın neredeyse iki katıdır. Bu rakamı kabul edersek, Shaoxing'de gıda dışı mahsul yetiştirilen arazi oranı %60'ın biraz altında artar. Bu rakam, burada kullanılan %15 oranından çok, diğer Delta vilayetleriyle uyumludur. Bununla birlikte, ipek ve pamuk veriminin fazla tahmin edilmesi riskinden kaçınmak için, daha düşük ve daha az doğru olan rakamı kullanmaya karar verdim.

Tahıl dışı arazilere ilişkin bu tahminleri yürüttükten sonra, bu araziyi olası tahıl dışı mahsullere tahsis etmemiz gerekir. Bu bölgede böyle araziler, Guangdong'un çok çeşitli ticari mahsullerinden ziyade, yoğun olarak

pamuğa ve dut ağaçlarına ayrılırdı. Sonuç olarak, Guangdong'da şekere ve ipeğe tahsis ettiğimiz tahıl dışı arazinin onda biri gibi düşük tahminlere ihtiyaç duymamıza gerek yoktur. Bunun yerine, Wang'ın bu vilayetleri *genellikle pamuk üreten, genellikle ipek üreten veya karma üretim yapan* olarak nitelendirmesi bize yol gösterebilir. Ancak tahminlerimizin ihtiyatlı olması için, arazilerin miktarını (bazı vilayetler için %50 oranında olmak üzere) bir kez daha keyfi olarak azaltacağız.

Hangzhou, Huzhou ve Jiaxing aslında çok az pamuğun yetiştirildiği, ipek üreten vilayetlerdi. Toplamda, yaklaşık 30.000 ton yüksek kaliteli ipek üretebilen, 10.098.724 *mu* ticari mahsul arazisine sahiptiler. Bu arazilerin dörtte üçünün dut ağacına ayrıldığını kabul etsek bile, kalan arazide yaklaşık 23.000 ton ipek üretilirdi. Suzhou, Ningbo ve Shaoxing ise karma olarak pamuk ve ipek üreten vilayetlerdi. Daha önceki hesaplamalarımıza göre, birlikte 6.094.820 *mu* ticari mahsul üretiyorlardı. Suzhou'ya ait rakam biraz düşük görünse de buranın imparatorluktaki en ticarileşmiş vilayet olması ve Shaoxing'ye ait rakamının düşük olduğu yönündeki görüş göz önüne alındığında (yukarıdaki tablonun notuna bakın), çok ihtiyatlı olmak için bu arazi miktarını %50 daha azalttım. Bu durumda, pamuğa ve dut ağacına eşit olarak paylaştırılacak 3.947.410 *mu* rakamına ulaşırız. Böylece, yaklaşık 4.500 ton yüksek kaliteli ipek daha üretilir. Dolayısıyla, tüm bu arazi tahsislerini hesaba katsak ve deltanın geriye kalanında ipek üretiminin sıfır olduğunu varsaysak bile (ki öyle bir şey söz konusu değil), bu bölgede yılda yaklaşık 27.000 ton ipek üretildiğine dair bir tahmine ulaşırız; bu da kişi başına yaklaşık bir kilo ipeğe karşılık gelmektedir. İki kat yüksek bir rakamı doğrulamak zor olmayacaktır.

Üretim yapan pek çok bölgeyi hesaba katmadığımız ve incelediğimiz iki bölge için bile düşük rakamlar ortaya koymaya çalıştığımız için, ulusal bir rakam oluşturulması son derece zordur. Yine de şunu belirtmekte fayda var ki yukarıdaki rakamlar Çin'in toplam ipek üretimini yansıtsa bile yaklaşık 32.000 ton, veya 175.000.000 ila 225.000.000 kişinin her biri için yılda 1,44 ila 1,84 kilo ipek elde ederiz. Bu, yüksek bir rakam olmamakla birlikte, lüks bir ürüne göre hiç de önemsiz değildir.

Jiangnan'da Pamuk Üretimi

Gıda dışı mahsullere ayrılan araziler keyfi olarak %50 oranında azaltılmasına rağmen yukarıdaki işlemlerde, karma olarak pamuk ve ipek

üreten vilayetler için pamuğa 1.523.705 *mu* arazi ayrılmıştır. Bu dönemde, mu başına çırçırlanmış pamuk veriminin ortalama 17,7 kilo olduğu düşünüldüğünde, bu arazide yaklaşık 27.000 ton pamuk üretilir. Ardından, delta vilayetlerinde ağırlıklı olarak pamuk yetiştirilen arazileri aynı üretim tahminiyle çarparsak, yaklaşık 250.000 ton pamuk elde ederiz. Bunu da daha önceki rakamımıza eklediğimizde, yaklaşık 272.000 tonun biraz üzerine çıkarız. Yine ihtiyatlı olmak adına, bu rakamı keyfi olarak 250.000 tona düşürdüm. Buna rağmen, Jiangnan'daki toplam pamuk üretimi kişi başına 7,2 kilogramın biraz üzerinde çıktı.

Jiangnan'da ne kadar pamuktan kumaş üretildiğine dair bir tahmine ulaşmak için iki adım daha atmamız gerekiyor. Birincisi, kumaş dışındaki ürünler için (özellikle giysilerde ve yorganlarda kullanılan dolgu malzemesinde) kullanılan pamuk hesaba katılmalı. On sekizinci yüzyılda bu şekilde kullanılan pamuğun miktarına ilişkin hiçbir tahminimiz bulunmamaktadır. Ancak yirminci yüzyılın başlarında Çin'in tamamında kişi başına yaklaşık 0,6 kilogram pamuk, kumaş dışı ürünlerde kullanılıyordu.[100] Şayet on sekizinci yüzyılda da aynı şey geçerli olsaydı, Jiangnan'da iplikçilikte ve dokumada kişi başına yaklaşık 6,7 kilogram pamuk kullanılırdı; ben bunu 6,5 kilograma yuvarladım.

İkincisi, Jiangnan'ın Kuzey Çin'den ithal ettiği pamuğu ve şeker karşılığında güneydoğu sahili ile Lingnan'a ihraç ettiği pamuğu da dikkate almamız gerekir. Ne yazık ki bu mal akışlarının hacmiyle ilgili neredeyse hiçbir somut veriye sahip değiliz. Bazı anektodal kanıtların gösterdiğine göre Jiangnan'ın pamuk ithalatı, on sekizinci yüzyıldaki pamuk ihracatından daha fazladır. Yani bu mal akışlarını bir kenara bırakırsak, yerel kumaş üretimi tahminlerini şişirmiş olmayız. Ben bunu geçici bir strateji olarak benimsedim ve yukarıdaki paragrafta bahsedilen kumaş üretimi verilerini kullandım. Ancak bu anektodal kanıtlara rağmen, Jiangnan'ın 1750'lerde bile net ham pamuk *ihracatçısı* olduğunu düşünmemiz için bazı nedenler vardır. Sonraki yüzyılda Lingnan'da pamuk talebi arttığı ve Kuzey Çin'den yapılan ham pamuk ithalatı azaldığı için, 1850'ye gelindiğinde Jiangnan kesin olarak net ham pamuk *ihracatçısıydı*. Ne yazık ki bu mal akışlarını doğrudan mevcut verilerle ölçmemizin bir yolu yoktur (neyse ki *ulusal* üretimin hesaplanmasında önem arz etmiyorlar); bunların bölgesel tahminlerimizi ne kadar etkileyebileceğini ancak tahmin edebiliriz.

100 Chao 1977, s. 233.

Jiangnan'ın ham pamuk ihraç ettiğini düşünmemizin bir diğer nedeni de buradaki işgücünün, üretilen ham pamuğun tamamını kumaşa dönüştürmesinin, imkânsız olmasa da zor olmasıdır. Ek E'de bahsedilen top kumaş boyutu ve kadın başına üretim tahminlerimize bağlı kalırsak, yaklaşık 204.000 ton pamuk (dolgu malzemesi olarak kullanılan miktar çıkarıldıktan sonra) yaklaşık 30.000.000 top kumaş yapmaya yeter; bu da yılda 210 gün çalışan 10.000.000 yetişkin kadının işgücüne eşit işgücü gerektirir. 1750'de Jiangnan'da yaklaşık 16.000.000 kadın vardı. Nüfusun yaş yapısı yirminci yüzyılın başındakiyle aynı olsaydı, aynı dönemde Jiangnan'da, yaşları 10 ile 50 arasında değişen 10.000.000 kadın olurdu.[101] Çok sayıda kadının ipekçilik yaptığını, geriye kalanların ise iplikçilik ve dokumacılıktan başka işlerde çalıştığını bildiğimiz için, pamuklu tekstil işi yapan yeterli sayıda yetişkin kadın olduğunu söylemek zordur.

Bu sorunun çeşitli çözümleri mümkündür. Birincisi, sekiz-dokuz yaşındaki çocukların (dokumacılıkta değil, iplikçilikteki) işgücüne bir miktar katkısı olduğu muhtemelen doğrudur, ancak bu kız çocuklarının sayısı 300.000'den fazla olamaz. Elli yaşın üzerindeki kadınların sayısı daha fazlaydı (2.500.000 civarında) ve şüphesiz bunların bir kısmı iplikçilik ve dokumacılık yapıyordu, ancak kaçının yaptığını bilmiyoruz. Bir miktar erkek de dokumacılık yapıyordu, ancak ne kadar yaptıklarını bilmemiz mümkün değil. İplikçilik ve dokumacılık işlerinde çalışan kadınların 210 günlük çalışma yılına dair gelişigüzel tahminim çok düşüktür (gördüğümüz üzere, yirminci yüzyılın başlarında 300'ün üzerindeydi), fakat bu rakamın daha fazla yükseltilmesi, kadın ve hane kazancının şüpheli derece yüksek olmasına yol açar. Bu çeşitli faktörlerin, bizim işgücüne verimliliğine dair tahminlerimizi, Jiangnan'ın ihraç ettiği kadar ham pamuk ithal ettiği varsayımıyla uzlaştırması imkânsız değildir; ancak arada, hâlâ ihracatla açıklanması gereken bir miktar fark olduğu görülmektedir. Bu farkın bir kısmı, Jiangnan'ın hemen bitişiğinde (kuzeyde) yer alan oldukça müreffeh üç vilayet gibi, çok yakın bölgelere aitti. Wang Yeh-chien'in *Yangzi Deltası* tanımına dahil ettiği bu vilayetlerde, yaşları 10-49 arasında değişen 1.500.000 kadın daha yaşıyordu.

Farkın geriye kalanı, güneydoğu sahiline ve Lingnan'a ihraç edilecekti. Jiangnan'ın pamuk ihracatının fazla olduğu, bu iki bölgedeki (kendileri çok az pamuk üreten ve Hindistan'dan, yeterli olmasa da bir miktar

101 Buck 1964, s. 377.

pamuk ithal eden) tekstil üretiminde yaşanan hızlı artışın kanıtlarından anlaşılmaktadır. Jiangnan'ın bu bölgelerden yaptığı şeker ithalatının hacmi de aynı şeyi göstermektedir; büyük ihtimalle yılda yaklaşık 136.00 ton civarında şeker ithal ediliyordu ve 1 kilo beyaz şekerin fiyatı, 1 kilo çırçırlanmış pamuğun fiyatıyla hemen hemen aynıydı.[102] O döneme ait kaynaklarda Lingnan-Jiangnan ticareti genellikle bu iki malın takası olarak tarif edilmiştir. Bu nedenle Jiangnan'ın yılda yaklaşık 136.000 ton çırçırlanmış pamuk ihraç ettiğini ileri sürmek cazip bir fikirdir. Ancak bu mal takasının dengeli olup olmadığını bilmemizin veya diğer kalemler (pahalı lüks ürünler dahil) hakkında bilgi sahibi olmamızın hiçbir yolu bulunmamaktadır. Kuzey Çin'den yapılan ithalatın hacmini tahmin etmek ise çok daha zor olduğundan (aşağıdaki 459-461. sayfalara bakın), Jiangnan'daki kumaş üretimine ilişkin rakamlarımızı ne kadar azaltmamız gerektiğini hesaplamaya çalışmak boşa bir çabadır. Daha fazla veri elde edene kadar, kişi başına 6,5 kilogramın biraz yüksek olduğunu, ancak çok da yüksek olmadığını söylemek en makul tutumdur.

Ancak Li Bozhong, yeni yayınlanan önemli bir çalışmasında Jiangnan'daki kumaş üretimine ilişkin, benim tahminimin oldukça altında bir tahminde bulundu. (Kendisi imparatorluk genelindeki üretime değinmemektedir.) İlginçtir ki Li'nin tahminleri işçi başına üretim tahminlerini, benim tahminimle hemen hemen aynı olacak şekilde yansıtmaktadır.[103] Ancak Li, Jiangnan nüfusunun çok daha düşük bir oranının iplikçilik ve dokumacılık yaptığını varsaymaktadır.

Li, Jiangnan için, oranın vilayetlerden olan Songjiang'a dair Xu Xinwu'nun hesapladığı kişi başına kumaş tüketimi tahminini kullanmakta, daha sonra Jiangnan'daki toplam kumaş üretimini hesaplamak için Wu ve Xu'nun *ihracat* tahminini eklemektedir.[104] Ancak Songjiang kumaşı çok ağır olmadığı sürece Xu'nun top kumaşlara ilişkin tahmini şuna dönüşecektir: İmparatorluğun belki de en zengin vilayeti olan Songjiang'da kişi başına kumaş tüketimi, Wu ve Xu'nun imparatorluk geneline dair temkinli ortalamasının bile oldukça altındadır (bu konuda aşağıdaki 461. sayfaya bakın). Li daha sonra, tekstil üretiminde çalışan kadınların sayısına ilişkin bir tahmin yürütmek için, bu üretim miktarını geriye doğru inceler.[105] Li bu

102 Şeker fiyatları hakkında, bkz. Mazumdar (1984, s. 64); pamuk fiyatları için, bkz. Ek E.
103 Li Bozhong 1998, s. 150–151, 219n. 28.
104 A.g.e, s. 109.
105 A.g.e, s. 185n. 10.

tahminin, kaç kırsal hanenin tarım dışı faaliyetlerde çalıştığına ilişkin kendi tahminine çok yakın olduğunun teyidi olarak kabul etmektedir. Ancak hem çiftçilik yapan hem de tekstil üretiminde çalışan çok sayıda aile olduğu göz önüne alındığında bu çok riskli bir yöntemdir. Ben ise buna karşılık, tekstil üretimindeki işgücüne dayalı tahminlerin, benim yüksek tahminimle daha tutarlı olduğunu iddia ediyorum.

Li'nin tahminine göre, Jiangnan'ın belirli bir bölgesinde, her birinde tekstil üretiminde çalışan bir anne ve kız çocuğunun olduğu yaklaşık 1,4 milyon hane, Li'nin Jiangnan'da üretilen kumaş miktarı olarak kabul ettiği miktarın yaklaşık %60'ını üretebilirdi. Geriye kalan miktarın tamamını benzer hanelerin, benzer oranda üretmiş olması, (tüm kırsal hanelerin yarısından az olarak) yaklaşık 2,3 milyon anne-kız çiftinden oluşan bir tekstil işgücü ve tekstil ürünü üreten buna eşdeğer yaklaşık 3,5 milyon yetişkin olduğu anlamına gelir. Bu da Jiangnan'daki toplam işgücünün yaklaşık %19'u eder. Bu sayılar bana çok düşük geliyor.

Li, Qing döneminin başında ve ortasında çeşitli gözlemcilerin Jiangnan'daki tarım dışı işgücünün %50-70 oranında olduğunu tahmin ettiğini belirtmekte, ancak bu sayının çok yüksek olduğunu düşünmektedir.[106] Li bu sayıların yerine 1930'larda ve 1940'larda yürütülüp, kırsal hanelerin %10'undan biraz fazlasının çiftçilik yapmadığını ileri süren araştırmaların tahminlerini doğru kabul etmekle birlikte, bunun ihtiyatlı bir tahmin olduğunu ifade eder. Ayrıca Jiangnan'ın nüfusunun yaklaşık %15'inin kentlerde yaşadığını da ileri sürer.[107]

Li, kırsal hanelerin %10'unun çiftçilik yapmadığı yönündeki sayının on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar için çok düşük olduğu hususunda hemen hemen haklıdır; bu oran büyük ölçüde düşüktür. (Li yine de tahminlerinin ihtiyatlı olması için bu oranı kullanmaktadır). Öncelikle, kırsal kesimde yapılan iplikçilik 1930'larda kentsel ve makineleşmiş rekabet nedeniyle yıkıma uğramıştı. İkincisi, 5. ve 6. Bölümlerde tartışıldığı üzere, Jiangnan'daki kumaş üretimi (ve dolayısıyla dokumacılık) miktarının 1930'larda azaldığını ve geriye kalan miktarın bir kısmının ise şehirlere taşındığını düşünmemiz için önemli gerekçeler vardır. Üstelik, Çin'in geriye kalan bölgelerinden Jiangnan'a yapılan tahıl sevkiyatları, zengin şehirler büyümesine rağmen, 1930'larda iki yüz yıl öncesine göre daha

106 A.g.e, s. 22-23.
107 A.g.e, s. 20-22.

düşüktü. Bu durum ise, işgücü girdilerinin artması sayesinde yerel tahıl üretiminin çoğaldığını gösteren diğer kanıtları doğrulamaktadır. İşgücündeki bu artışın bir kısmı, şüphesiz her bir işçinin daha fazla çalışmasından ileri geliyordu, ancak tarımsal iş gücünde de biraz artış olduğu şüphelidir. Tüm bu nedenlerden dolayı, iki yüz yıl önce Jiangnan'da çiftçilik yapmayan kırsal hanelerin payı %10'un oldukça üzerindeydi. Ayrıca bu hanelerin bazılarında hem erkeklerin hem de kadınların tekstil üretimi yapması, kumaş üreten insan sayısını önemli ölçüde artıracaktı. Çiftçilik yapan hanelerin yarısından fazlasına kentsel kumaş üretimini ve o hanelerdeki kadınların kumaş üretimini de eklersek, Jiangnan için çok daha yüksek kumaş üretim rakamları elde etmek zor olmaz. Li'nin başka bir yerdeki şu gözlemini hatırlayın: Qing dönemi nihayet, Jiangnan'daki iş bölümü için ideal olan *erkek toprağı sürer, kadın dokumacılık yapar* yaklaşımının zafere ulaştığını görmüştü[108]. Jiangnan'ın ham pamuk ihracatının ve ithalatının dengelendiği yönünde burada yapılan basitleştirici varsayım, biraz fazla yüksek sayılar ortaya koyabilir, ancak hesaplamalarda başka hususlar da dikkate alındı. Ben ise, 1750 yılında Jiangnan'da kişi başına yaklaşık 6,5 kilogramın üzerinde pamuk üretildiği yönündeki tahminimin makul bir ihtimal aralığında olduğunu düşünmeye devam ediyorum.

Birleşik Krallık ile Karşılaştırmalar

Bunu rakamı kaba bir tahmin olarak kabul edersek, tekstil teknolojisindeki atılımların yayılmaya başlamasından çok sonra Birleşik Krallık'ın toplam pamuk, yün, ipek ve keten üretiminin 1800 yılında kişi başına 5,8 kilograma ulaştığı[109] söylenebilir. (Bir kilo ketenden veya yünden, bir kilo pamuğa göre daha az kumaş üretildiği için, farklı türdeki bu tekstil ürünlerini tek bir ağırlıkta birleştirmek, karşılaştırmayı hem basitleştirir hem de Çin aleyhine önyargılı hale getirir.) Maalesef Yangzi Deltası'nda üretilen kumaşın ne kadarının ihraç edildiğini bilmiyoruz. İhraç oranı, Birleşik Krallık'ınkinden bile (üretilen kumaşın yaklaşık üçte biri) yüksek olabilir,[110] böylelikle de bölgenin kumaş *tüketimini* Birleşik Krallık'taki

108 Li Bozhong 1996, s. 99–107.

109 Deane ve Cole 1962, s. 51, 185, 196, 202. Nüfus rakamları Mitchell 1988, s. 9–10'dan alınmıştır. İdeal olarak, Yangzi Deltası'nı İngiltere'yle karşılaştırmak tercih edilebilir, çünkü İrlanda muhtemelen kişi başına rakamları düşürüyordu ve Yangzi Deltası içinde büyük bir karşılaştırılabilir yoksul bölge yoktu. Ancak ben, Birleşik Krallık'a ait rakamlar ayrıştırmayı başaramadım.

110 Deane ve Cole 1962, s. 185, 196, 202.

seviyelerin altına düşürebilir. Ancak bu temel malın, Çin'in ve Avrupa'nın en verimli bölgelerindeki üretiminin ve tüketiminin hemen hemen benzer olması, bu konuda fikir vericidir; özellikle de 1753 yılında 31.000.000 kişinin yaşadığı bu Yangzi Deltası vilayetlerinin, Birleşik Krallık'tan neredeyse iki kat fazla nüfusa sahip olduğunu hatırladığımızda.

Ulusal Pamuk Üretimi ve Avrupa'nın Diğer Bölgeleriyle Karşılaştırmalar

Çin'in tamamını Avrupa'nın tamamıyla karşılaştırmaya çalıştığımızda, verilerle ilgili sorunlar daha da artıyor. Çin'e ve Avrupa'ya ilişkin veriler inişli çıkışlı hale geliyor; üretim ise coğrafi olarak, bazı önemli bölgelere yoğunlaşmamıza izin vermeyecek kadar dağınık durumdadır. Bunun tek istisnası ipektir. Çin'in toplam ipek üretiminin çoğu, belki de dörtte üçü Aşağı Yangzi'de yapılıyordu. Ancak ipek, toplam tekstil üretiminin küçük bir kısmını oluşturmaktaydı ve pamuk ise üretimi son derece dağınıktı.

Şekere, ipeğe ve Jiangnan pamuğuna ilişkin tahminlerimizi oluşturmak için kullandığımız ve yüksek derecede ticarileşmiş bölgeler için doğru sonuç veren yöntemler, büyük ancak daha az ticarileşmiş bölgelere uygulandığında maalesef başarısız oluyor. Böyle durumlarda, söz gelimi, kişi başı gıda tüketimine dair varsayımlarımızda yapacağımız küçük değişiklikler, pamuk yetiştirilen mevcut arazi miktarına (örneğin, çok büyük bir toplam alanın %3 ila %9'u kadarına) yönelik tahminlerimizi kolaylıkla ikiye veya üçe katlayabilir. Sonuç olarak, sonraki rakamlardan geriye doğru inceleyerek başka bir şey denememiz gerekiyor.

1870 yılında, Nian ve Taiping isyanlarının bastırılmasından kısa bir süre sonra, Çin'de yaklaşık 840.000 ton pamuk yetiştirildi.[111] Bu rakam 1900 yılında yaklaşık 680.000 tona düştü fakat daha sonra, şimdiye kadar devam eden sürekli bir artış başladı. Muhtemeldir ki 1750 yılı üretimi daha düşük değildi, dolayısıyla kişi başına üreetim daha yüksekti. Bu iddia şaşırtıcı gelebilir, ancak Çin'in başlıca pamuk bölgeleri tek tek incelendiğinde doğruluğu kanıtlanmaktadır.

Öncelikle, birkaç büyük bölgede ilk kez Qing döneminde pamuk yetiştirilmeye başlandığını ifade edelim.[112] Orta Yangzi vilayetleri 1750 yılından sonra pamuk ekimlerini artırdılar fakat hiçbir zaman çok büyük

111 Chao (1977, s. 233) ve Kraus'a (1968, s. 162) dayanılarak hesaplanmıştır.
112 Zhao 1977, s. 23.

üreticiler olmadılar. Bu arada, batı vilayetleri Sichuan ve Shaanxi'deki bazı önemli üretim alanları, on dokuzuncu yüzyılda pamuktan vazgeçip farklı bir ticari mahsul olan haşhaşa geçti. Bu geçişin bir bölümü 1870'ten önce, bir bölümü ise 1870'ten sonra gerçekleşti.[113] Pamuk ekilen diğer bölgeler Çin'in her yerine dağılmış olmakla birlikte, 1750 yılında ve 1870-1900 yılları arasında en önemli pamuk bölgeleri Aşağı Yangzi ve Kuzey Çin'di. Aşağı Yangzi'de on dokuzuncu yüzyılda pamuk üretiminin çok fazla arttığına inanmamız için çok az gerekçe vardır. 1750-1850 yılları arasında bölgenin en ticarileşmiş kısımlarında nüfus da ekili araziler de hiç artmadı, geriye kalan kısımlarda artış fazla değildi. On dokuzuncu yüzyılın ortasında yaşanan felaketlerdeki büyük kayıpların ardından, 1990 yılında nüfus ve ekili araziler yeniden artmaya başladı fakat 1949 sonrasına kadar fazla bir artış gerçekleşmedi.[114] Ve elimizdeki tüm göstergeler, 1750 yılında bu bölgede ticari mahsullere ayrılan arazi miktarının, sonraki iki yüzyıl boyunca ulaşabileceği kadar yüksek miktarda olduğuna işaret ettiği için (hatta 1930'larda bölgeye yapılan pirinç ithalatı 1750'lere göre düşüktü. Bu durum ise, bazı arazilerin yeniden gıda üretimine ayrılmış olabileceğini düşündürmektedir), ticari mahsul ekim alanının o dönem boyunca hemen hemen aynı olması beklenebilir. Oysa 1870 yılından sonra çok daha fazla arazide dut ağacı dikimine geçildiği için, 1900 yılına gelindiğinde *pamuk* ekilen araziler azalmış olabilir. Elimizdeki üretim rakamları inişli çıkışlı olsa da Yangzi Vadisi pamuğunda 1750-1900 yılları arasında herhangi bir artış olduğunu göstermemektedir. Üretim tekniğinde önemli bir değişiklik olmadığı ve (nüfus artmadığı için) işgücü girdilerinde de muhtemelen fazla bir değişiklik olmadığından, artış olması da beklenemez.

Bu da bizi nihayetinde Kuzey Çin'in durumunu değerlendirmeye sevk ediyor; Kuzey Çin'e ilişkin veriler yetersizdir ve pamuk ekimi yapılan arazi miktarı başka yerlere göre daha fazla dalgalanmaktadır. Kraus'un tahminine göre, 1900 yılında Shandong ve Hebei'de toplamda yalnızca 3.000.000 *mu* pamuk ekilmiş, 1920'lerde bu miktar (savaş beylerinin bölgeye verdiği ciddi hasara rağmen) 5.000.000-6.000.000 *mu*'ya çıkmış ve 1930'larda daha da artmıştır.[115] (Shandong ve Hebei, Kuzey Çin'de pamuk yetiştirilen üç büyük vilayetten ikisidir; üçüncü vilayet olan Henan'la

113 A.g.e.

114 Li Bozhong, 1994a, s. 34; Skinner 1977a, s. 213, Skinner 1987'ye göre düzenlenmiştir.

115 Kraus (1968), P. Huang 1985, s. 126, 128'de bahsedilmiştir.

ilgili yararlı bir veri bulamadım.) Ulusal pamuk üretiminin 1870-1900 yılları arasında azaldığını daha önce gördüğümüz için, bu artış muhtemelen daha önceki seviyelere doğru bir toparlanma olduğunu yansıtıyordu. Bu azalmanın büyük kısmının Kuzey Çin'de meydana gelmesi mantıklıdır; çünkü on dokuzuncu yüzyılın sonlarında burası, pamuk gibi çok su isteyen bir mahsul yetiştirmeyi riskli hale getiren aşırı kuraklıklardan etkilenmiştir. Kraus'un 1920'lere ilişkin olarak verdiği sayı bile, iki vilayetteki pamuk ekili arazilerin ancak %3'ünü oluşturmaktadır.

Diğer yandan Chao Kang'ın aktardığına göre, Zhili'deki (Hebei'nin Qing dönemindeki adı) ekilebilir arazilerin %20-30'unda pamuk ekili olduğunu iddia eden, on sekizinci yüzyılın ortalarına ait bir kaynakta, yalnızca bu vilayette 14.000.000 ila 21.000.000 *mu* pamuk ekildiği yazmaktadır.[116] Yine bir on sekizinci yüzyıl kaynağı olan *Mianhua tu*'ya[117] göre, Baoding'in güneyinde yer alan Zhili'deki arazilerin %20-30'unda pamuk ekiliydi.[118] Bu ifadeyi nasıl yorumladığımıza bağlı olarak, (gerçek arazi miktarının oldukça altında bir tahmin yaparak) 1820 yılında 35.000.000 ila 50.000.000 *mu* tescilli arazi olduğu sonucuna ulaşırız. Bu miktarı %20 -30 ile çarptığımızda, sadece bu vilayette 7.000.000-15.000.000 *mu* pamuk üretildiğini görürüz. Shandong ve Hebei'deki arazilerin %10'unda bile pamuk ekili olsaydı, bu rakam 17.000.000-24.000.000 *mu* veya 1900 yılına ait rakamın 6 ila 8 katı olurdu.[119] Yukarıda başka bölgeler için kullanılan tahmin yöntemlerini kullanırsak, ekili arazilere ilişkin gerçekçi olmayacak kadar düşük resmî tahminleri doğru kabul edersek ve kişi başı yıllık gıda tüketiminin 2,2 *shi* olduğunu varsayarsak, bu rakam iki vilayetteki gıda dışı mahsuller için de kullanılan yaklaşık arazi miktarıdır.[120] Ancak bunların yerine, 1750'lerdeki ekili arazi miktarının 1930'lardaki seviyelere yakın olduğunu kabul edersek ve kişi başı gıda tüketiminin 2,2 veya 2,5 *shi* olduğunu varsayarsak, gıda dışı mahsul ekilen arazi miktarı kuşkulu

116 Chao 1977, s. 23.

117 Qing döneminde (1644-1911) yazılmış, pamuk yetiştirilmesi ve işlenmesi üzerine resimli kitap. (Ç.N.)

118 Zhang Gang 1985, s. 99'da bahsedilmiştir. Zhengding, Xunde, Guangping, Daming, Yizhou, Chaozhou, Shenzhou, Dingzhou'nun, ayrıca Hejian ve Baoding'in arazi rakamları Liang'dan alınmıştır (1980, s. 401).

119 Ekili arazilere ilişkin çok düşük olan resmî rakamlar ve bunların makul bir düzeltmesi için, bkz. P. Huang 1985, s. 325.

120 Marks (1991: 77), kişi başı 1,74 ila 2,62 shi arasında değişen tahminlere dikkat çekerek, Kuzey Çin'den daha zengin olan Lingnan için 2,17 shi rakamını kullanmaktadır.

bir şekilde 70.000.000-90.000.000 *mu*ya yükselir. Yani her iki durumda da pamuk en yaygın gıda dışı ürün olur. Dolayısıyla, Kuzey Çin'in 1750 yılında, 1870 veya 1900 yıllarına göre çok daha fazla pamuk yetiştirdiğini düşünmek için makul gerekçeler var.

Başka veriler de dolaylı olarak aynı şeyi göstermektedir. Shandong'un ve Hebei'nin nüfusu 1750-1870 yılları arasında %40'tan fazla, 1913 yılında ise yaklaşık %80 artarken, ekili araziler çok daha az oranda artmıştır. Hatta Perkins, ekili arazilerin hiç artmadığını ileri sürer.[121] Bu bana çok aşırı geliyor; 5. Bölümde belirtildiği üzere, ben bu vilayetlerin 1800 yılında bile, 1930'lara göre çok daha fazla ormana sahip olduğunu düşünüyorum. Ancak 1750'lere ilişkin şüpheli resmî veriler bile, 1873 yılında ancak %4'lük, 1930'larda ise yaklaşık %45'lik bir artış yaşandığını gösteriyor. Bu *artışlara* en başından beri tarım yapılan arazilere eklenen araziler dahildir.[122] Çin'in başka yerlerinde; daha yoğun gübre kullanımı, daha fazla çoklu ürün ekimi yapılması ve *mu* başına (yabani otların dikkatli bir şekilde temizlenmesi gibi) ilave işgücü uygulanmasının dönüm başına verimi artırması sayesinde, kötüye giden kişi/arazi oranları büyük ölçüde dengelendi. Fakat Kuzey Çin'de, ilave işgücüne pirinç kadar iyi yanıt verecek hiçbir şey yetiştirilmedi. Daha etkili olan soya küspesi gübresi daha pahalı da olduğu için, ilave gübre girdileri hayvan gübresiyle sınırlıydı. Büyüme mevsiminin kısa sürmesi ise, çoklu ekimde büyük bir verim artışına imkân vermiyordu. Üstelik, 1853 yılında Sarı Nehir'in yatak değiştirmesinden sonra toprağın suyu iyi emmemesi ve topraktaki tuz oranının artması, Shandong vilayetinde on milyonlarca mu arazide verimin düşmesine neden oldu. Sonuç olarak, Kuzey Çin'de gıda mahsulü üretimine ayrılması gereken arazi miktarı 1750-1870 yılları arasında, 1900 yılında, hatta 1930 yılında, bölgedeki ekili arazi miktarından çok daha hızlı arttı; bu da göstermektedir ki bölgenin mutlak pamuk üretimi o dönemde önemli ölçüde azalmıştır.

Dolayısıyla, Kuzey Çin'in pamuk üretiminin, Sichuan ve Shaanxi'deki gibi önemli ölçüde azalmış, Aşağı Yangzi'nin üretiminin ise hemen hemen aynı kalmış olması muhtemeldir. Yalnızca, çok daha az önemli iki pamuk bölgesi olan Orta Yangzi ve Henan'da pamuk üretimi arttı. Bu bölgesel sonuçlar göz önüne alındığında, 1750 yılı dolaylarında Çin'in

121 Perkins 1969, s. 219.

122 P. Huang 1985, s. 322.

toplam pamuk üretimi en az 1870'teki kadar veya kesinlikle 1900'deki kadar yüksekti.

İhtiyatlı olmak adına 1900 yılına ait rakamı alıp, dolgu malzemesi olarak kullanılan ve iplik üretimi dışında kullanılan pamuk miktarını çıkarırsak ve sonucu 1750 yılındaki çok daha az olan nüfusa (175.000.000-225.000.000) bölersek, kişi başına yaklaşık 3 kilogramlık bir ortalama pamuk tüketimi elde ederiz. 1870 yılına ait rakamı kullandığımızda ise kişi başına tüketim hemen hemen 3,7 kilogram olur. Bu rakamlar Xu ve Wu'nun, yirminci yüzyıldan geriye doğru mantık yürütmeye dayalı 1840 yılına ilişkin verilerinden oldukça yüksektir.[123] (1840'tan sonraki çalkantılı yüzyılda üretim ve yaşam standartlarının yükselip yükselmediği hususunda fikir birliğine varamadığımız için, Xu ve Wu'nun bu yaklaşımı çok dikkat gerektiren bir girişimdir). Xu ve Wu, benim yaklaşık 3,5 kilogramlık (dolgu malzemesi olarak kullanılan pamuk dahil) düşük tahminime karşılık, kişi başına yaklaşık 1,6 kilogram (dolgu malzemesi olarak kullanılan pamuk dahil) civarında bir sayı buldu. Ancak bu, çok endişe verici bir sayı değildir. 1750-1840 yılları arasında nüfus iki katına çıktığı halde toplam pamuk üretiminin çok fazla değişmediği konusunda haklıysam (Xu ve Wu, 1840'ta 400.000.000 rakamını kullanıyor), onların 1840 yılına ilişkin kişi başına üretim tahminleri, benim 1750 yılına ilişkin tahminimin yaklaşık yarısı kadar olmalıdır. Dolayısıyla, benim 1750 yılına ilişkin tahmin aralığım akla yatkındır.

Peki bu rakam, Avrupa'daki rakamlara göre nasıldır? 1800 yılında Birleşik Krallık'taki tüketim (İrlanda dahil) kişi başına yaklaşık 4 kilogram pamuk, yün, ipek ve ketenden oluşuyordu.[124] 1780'lerde Fransa'da keten üretimi kişi başına yaklaşık 3 kilogram, pamuk üretimi ise 0,15 kilogram kadar düşüktü.[125] Yüne ilişkin veriler kilo yerine yalnızca yard kare cinsinden mevcuttur ve bu alan ölçüsünün tam dönüşümü, üretilen kumaşın türüne bağlıdır. Ancak güvenli bir dönüştürme oranı kullanırsak, 1800 dolaylarındaki üretim kişi başına yıllık yaklaşık 0,5 kilograma ulaşmaktadır.[126] Dolayısıyla, Devrim'den hemen önce Fransa'da kişi başına düşen

123 A.g.e, s. 322.

124 Deane ve Cole 1962, s. 51, 185, 196, 202'ye göre hesaplanmıştır.

125 Veriler Mitchell 1980, s. 30, 448, 478'den alınmıştır.

126 Veriler Markovitch 1976, s. 459'dan alınmıştır; ölçümlere ilişkin bilgiler s. 497'den alınmıştır. Pound'a çevirmek için Chao'nun (1977, s. 234) kaba pamuklu kumaşın ağırlığına ilişkin tahminini ve Jenkins ve Ponting'in (1982, s. 11-12) yün ipliğin, aynı

tekstil üretimi, Çin'e ilişkin yüksek tahminimize benzemektedir ve en düşük tahminimizin ise üçte birinden daha yüksektir. Almanya için bulabildiğim en eski rakamlar, tekstil üretiminin Çin'den çok daha az olduğunu gösteriyor. Almanya'da 1816 yılındaki yün üretimi kişi başına yalnızca yaklaşık 0,5 kilogram, 1838 yılındaki pamuk üretimi kişi başına yalnızca yaklaşık 0,25 kilogram ve 1850 yılındaki keten üretimi ise kişi başına yaklaşık 1,5 kilogramdı. Bu da kişi başına toplam yaklaşık 2,25 kilogram tekstil ürünü üretildiği anlamına geliyordu.[127] Kuşkusuz, İngiltere'den yapılan kumaş ithalatı Almanya'daki tüketimi, bu üretim rakamlarından daha yüksek hale getirmiştir. Ancak yine de muhtemeldir ki on dokuzuncu yüzyılın başlarında Almanlar her yıl, ortalama bir Çinlinin yetmiş beş yıl önce kullandığından daha az kumaş kullanıyordu. Ve elbette Almanya, Avrupa'nın en yoksul bölgesi olmaktan hâlâ çok uzaktaydı (on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Doğu veya Güney Avrupa için işe yarar bir veri olup olmadığını bilmiyorum); oysa Çin'e ilişkin tahminlerimiz, imparatorluğun en uzak ve en yoksul kısımlarını kapsıyordu. O halde, Çin'deki tekstil ürünü tüketimi, Avrupa'nın on sekizinci yüzyılın ortalarından sonlarına kadarki tüketiminden çok daha iyi durumdaydı.

uzunluk ve incelikteki pamuk ipliğinden 1,5 kat daha ağır olduğuna dair gözlemini kullandım.

127 Veriler Mitchell 1980, s. 30, 448, 464, 478'den alınmıştır.

Kaynakça

Abel, Wilhelm. 1980. *Agrarian Fluctuations in Europe from the 13th to the 20th Centuries.* New York: St. Martin's Press

Abu-Lughod, Janet. 1989. *Before European Hegemony: The World System, A.D. 1250–1350.* New York: Oxford University Press.

Adachi Keiji. 1978. "Daizu kasu ryûtsû to shindai no shôgyêteki nôgyô" (The circulation of soybean cake and commercialized agriculture in the Qing). *Tôyôshi Kenkyû* 37:3. 35–63.

Adshead, S. A. M. 1997. *Material Culture in Europe and China, 1400–1800.* New York: St. Martin's Press; London: MacMillan Press.

Albion, R. G. 1965 (1926). *Forests and Sea Power: The Timber Problem of the Royal Navy.* Hamden, Conn.: Archon

Alexander, Paul, Peter Boomgaard, and Ben White. 1991. *In the Shadow of Agriculture: Non-farm Activities in the Javanese Economy, Past and Present.* Amsterdam: Royal Tropical Institute.

Allen, Robert. 1982. "The Efficiency and Distributional Consequences of Eighteenth Century Enclosures." *Economic Journal 92:4 937–53.*

Ambrosoli, Mauro. 1997. *The Wild and the Sown.* Cambridge: Cambridge University Press.

Amin, Samir. 1974. *Accumulation on a World Scale.* New York: Monthly Review Press.

Anderson, Eugene. 1988. *The Food of China.* New Haven: Yale University Press.

_____, and Marja Anderson. 1977. "Modern China: South." In K. C. Chang, ed., *Food in Chinese Culture: Anthropological and Historical Perspectives.* New Haven: Yale University Press. 317–82.

Andrews, Kenneth. 1984. *Trade, Plunder and Settlement: Maritime Enterprise and the Genesis of the British Empire, 1480–1630.* Cambridge: Cambridge University Press.

Appadurai, Arjun. 1986. "Introduction: Commodities and the Politics of Value." In ArjunAppadurai, *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective.* Cambridge: Cambridge University Press. 3–63.

Arasaratnam, S. 1980. "Weavers, Merchants and Company: The Handloom Industry in Southeastern India, 1750–1790." *Indian Economic and Social History Review* 17:3. 257–81.

Arrighi, Giovanni. 1994. *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times.* New York: Verso.

Asian Development Bank. 1982. *Asian Energy Problems.* New York: Frederick A. Praeger.

Aykroyd, W. R., and Joyce Doughty. 1970. *Wheat in Human Nutrition.* Rome: United Nations Food and Agriculture Organization.,

Bagchi, A. K. 1976. "De-industrialization in India in the Nineteenth Century: Some Theoretical Implications." *Journal of Development Studies* 12:2 (January): 135–64.

_____. 1979. "A Reply [to Marika Vicziany]." *Indian Economic and Social History Review* 16:2. 147–61.

Bairoch, Paul. 1975. "The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution." In Paul Bairoch and Maurice Levy-Leboyer, eds., *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution.* New York: St. Martin's Press. 3–17.

Bakewell, Peter. 1988. *Silver and Entrepreneurship in Seventeenth Century Potosi.* Santa Fe: University of New Mexico Press.

Barrett, Ward. 1990. "World Bullion Flows, 1450–1800." In James Tracy, ed., *The Rise of Merchant Empires.* New York: Cambridge University Press. 224–54.

Bayly, C. A. 1983. *Rulers, Townsmen, and Bazaars.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1989. *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780–1830.* London: Longman's.

Beattie, Hilary. 1979. *Land and Lineage in China: A Study of T'ung-ch'eng County, Anhwei, in the Ming and Ch'ing Dynasties.* Cambridge: Cambridge University Press.

Behrens, Betty. 1977. "Government and Society." In E. E. Rich and C. H. Wilson, eds., *The Cambridge Economic History of Europe, Volume V.* Cambridge: Cambridge University Press. 549–620.

Bellah, Robert. 1957. *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan.* Glencoe, Ill.: Free Press.

Bernal, Rafael. 1966. "The Chinese Colony in Manila, 1570–1770." In Alfonso Felix, ed., *The Chinese in the Philippines, 1570–1770.* Manila: Solidaridad Publishing. 40–66.

Bernhardt, Kathryn. 1992. *Rents, Taxes and Peasant Resistance: The Lower Yangzi Region, 1840–1950.* Stanford: Stanford University Press.

Bhargava, Meena. 1993. "Perception and Classification of the Rights of the Social Classes: Gorakhpur and the East India Company in the Late 18th and Early 19th Centuries." *Indian Economic and Social History Review* 30:2. 215–37.

Blaikie, Piers, and Harold Brookfield. 1987. *Land Degradation and Society.* London: Meteun.

Blaut, James. 1993. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History.* New York: Guilford.

Blayo, Yves. 1975. "La mortalité en France de 1740 à 1829" (Mortality in France, 1740 to 1829). *Population* (November–December): 138–39.

Bloch, Marc. 1966. *French Rural History.* Berkeley: University of California Press.

Blum, Jerome. 1961. *Lord and Peasant in Russia, from the Ninth to the Nineteenth Century.* Princeton: Princeton University Press.

_____. 1971. "The Internal Structure and Polity of the European Village Community from the Fifteenth to the Nineteenth Century." *Journal of Modern History* 43:4 (December): 541–76

Blussé, Leonard. 1981. "Batavia 1619–1740: The Rise and Fall of a Chinese Colonial Town." *Journal of Southeast Asian Studies* 12:1 (March): 159–78.

_____. 1986. *Strange Company: Chinese Settlers, Mestizo Women and the Dutch in VOC Batavia.* Dordrecht, Holland: Foris Pubications.

Borah, Woodrow. 1943. *Silk Raising in Colonial Mexico.* Berkeley: University of California Press.

Borgstrom, George. 1972. *The Hungry Planet: The Modern World at the Edge of Famine.* New York: MacMillan

Bowden, Peter, ed. 1990. *Economic Change: Wages, Profits, and Rents, 1500–1750.* Vol. 1 of Joan Thirsk, gen. ed., *Chapters from the Agrarian History of England and Wales.* Cambridge: Cambridge University Press.

Boxer, Charles, ed. 1953. South *China in the 16th Century.* London: Hakluyt Society.

Braudel, Fernand. 1977. *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

_____. 1981. *The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible.* Trans. Sian Reynolds. New York: Harper and Row.

_____. 1982. *The Wheels of Commerce.* Trans. Sian Reynolds. New York: Harper and Row.

_____. 1984. *The Perspective of the World.* Trans. Sian Reynolds. Berkeley: University of California Press.

Bray, Francesca. 1984. *Agriculture.* Part II of Vol. 6, *Biology and Biological Technology* (Vol. 41 overall). In Joseph Needham, ed., *Science and Civilization in China.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1985. *The Rice Economies: Technology and Development in Asian Societies.* New York: Oxford University Press.

_____. 1997. *Technology and Gender: Fabrics of Power in Late Imperial China.* Berkeley: University of California Press.

Brenner, Robert. 1985a. "Agrarian Class Structure and Economic Development." In T. H. Aston and C. H. E. Philpin, eds., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe.* Cambridge: Cambridge University Press. 10–63.

Brenner, Robert. 1985. "The Agrarian Roots of European Capitalism." In T. H. Aston and C. H. Philpin, eds., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe.* New York: Cambridge University Press. 213–327.

Brennig, Joseph. 1977. "Chief Merchants and the European Enclaves of 17th Century Coromandel." *Modern Asian Studies* 11:3. 321–40.

_____. 1986. "Textile Producers and Production in Late 17th Century Coromandel." *Indian Economic and Social History Review* 23:4. 333–53.

Britnell, R. H. 1993. *The Commercialization of English Society, 1000–1500.* Cambridge: Cambridge University Press.

Brook, Timothy. 1993. *Praying for Power: Buddhism and the Formation of Gentry Society in Late-Ming China.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1998. *The Confusions of Pleasure: Commerce and Culture in Ming China.* Berkeley: University of California Press.

Bruchey, Stuart. 1967. *Cotton and the Growth of the American Economy, 1790–1860.* New York: Harcourt Brace.

Brundage, Anthony. 1978. *The Making of the New Poor Law: The Politics of Inquiry, Enactment, and Implementation, 1832–1839.* New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.

Buck, John L. 1964 (1937). *Land Utilization in China.* New York: Paragon Book Reprint Corp.

Buoye, Thomas. 1993. "From Patrimony to Commodity: Changing Concepts of Land and Social Conflict in Guangdong Province during the Qianlong Reign (1736– 1795)." *Late Imperial China* 14:2 (December): 33–59.

Burke, Peter. 1993. "*Res et Verba*: Conspicuous Comsumption in the Early Modern World." In John Brewer and Roy Porter, eds., *Consumption and the World of Goods.* New York: Routledge. 148–61.

Butel, Paul. 1990. "France, the Antilles, and Europe, 1700–1900." In James Tracy, ed., *The Rise of Merchant Empires.* Cambridge: Cambridge University Press. 153–73.

Cain, M. 1982. "Perspectives on Family and Fertility in Developing Countries." *Population Studies* 36:2 (July): 159–75.

Carr, Raymond. 1967. "Spain." In Albert Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century.* New York: Harper and Row. 43–59.

Chan, Wellington. 1977. *Merchants, Mandarins and Modern Enterprise in Late Ch'ing China.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1982. "The Organizational Structure of the Traditional Chinese Firm and Its Modern Reform." *Business History Review* 56:2 (Summer): 218–35.

Chandler, Alfred D. 1977. *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Chang Chung-li. 1955. *The Chinese Gentry: Studies on Their Role in Nineteenth Century Chinese Society.* Seattle: University of Washington Press.

_____. 1962. *The Income of the Chinese Gentry.* Seattle: University of Washington Press.

Chao Kang (Zhao Gang). 1975. "The Growth of a Modern Cotton Textile Industry and the Competition with Handicrafts." In Dwight Perkins et.al., *China's Modern Economy in Historical Perspective.* Stanford: Stanford University Press. 167–201.

_____. 1977. *The Development of Cotton Textile Production in China.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1983. "Zhongguo lishishang gongzi shuiping de bianqian" (Changes in the historic level of wages in China). *Zhongguo wenhua fuxing yuekan* 16:9 (September): 52–57.

_____. 1986. *Man and Land in Chinese History: An Economic Analysis.* Stanford: Stanford University Press.

Chaudhuri, 1978. K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660–1760.* Cambridge: Cambridge University Press.

Chaudhuri, K. N. 1981. "The English East India Company in the 17th and 18th Centuries: A Pre-Modern Multi-national Organization." In Leonard Blussé and Femme Gaastra, eds., *Companies and Trade.* Leiden: Leiden University Press. 29–46.

_____. 1985. *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1990. *Asia before Europe: Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750.* Cambridge: Cambridge University Press.

Chaussinand-Nogaret, Guy. 1985. *The French Nobility in the 18th Century.* Cambridge: Cambridge University Press.

Chayanov, A. U. 1966 (1925). *The Theory of Peasant Economy.* Homewood, Ill.: Irwin.

Chen Han-seng. 1936. *Landlord and Peasant in China.* New York: International Publishers.

Chen Hongmou. 1962 (1820). "Fengsu tiaoyue" (Agreed principles concerning customs). In He Changling and Wei Yuan, eds., *Huang chao jingshi wenbian* (A collection of essays on statecraft in our dynasty). 68:4a-6b (pp. 1752–53). Taibei: Guofeng chubanshe.

Chen Fu-mei and Ramon Myers. 1976. "Customary Law and the Economic Growth of China during the Ch'ing Period." *Ch'ing-shi wen-t'i* 3:1. 4–12.

Chi Ch'ao-ting. 1963 (1936). *Key Economic Areas in Chinese History.* New York: Paragon.

China News Digest, May 21, 1998.

Chu Dajun, ed. 1968 (1680). *Guangdong xinyu.* (A new discourse on Guangdong). Taibei: Taiwan xuesheng shuju.

Clark, Gregory. 1991. "Yields Per Acre in English Agriculture, 1250–1860: Evidence from Labour Inputs." *Economic History Review* 44:3. 445–60.

_____. 1996. "The Political Foundations of Modern Economic Growth: England 1540–1800." *Journal of Interdisciplinary History* 26:4 (Spring): 563–88.

_____. 1998. "Commons Sense: Common Property Rights, Efficiency, and Institutional Change." *Journal of Economic History* 58:1 (March): 73–102.

Clark, Gregory, Michael Huberman, and Peter H. Lindert. 1995. "A British Food Puzzle, 1770–1850." *Economic History Review* 48:1. 215–37.

Clunas, Craig. 1988. *Chinese Furniture.* London: Bamboo Publishers.

_____. 1991. *Superfluous Things: Material Culture and Social Status in Early Modern China.* Cambridge: Polity Press.

Cooper, J. P. 1985. "In Search of Agrarian Capitalism." In T. H. Aston and C. H. Philpin, eds., *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe.* New York: Cambridge University Press. 138–91.

Cornell, Laurel. 1996. "Infanticide in Early Modern Japan? Demography, Culture and Population Growth." *Journal of Asian Studies* 55:1 (February): 22–50.

Cranmer-Byng, J. L., 1962. *An Embassy to China: Being the Journal Kept by Lord Macartney during His Embassy to the Emperor Ch'ien-lung, 1793–1794.* London: Longman's.

Crawcour, E. S. 1965. "The Tokugawa Heritage." In William W. Lockwood, ed., *The State and Economic Enterprise in Japan.* Princeton: Princeton University Press. 17–44.

_____. 1968. "Changes in Japanese Commerce in the Tokugawa Period." In John W. Hall, ed., *Studies in the Institutional History of Early Modern Japan.* Princeton: Princeton University Press. 189–202.

Cronon, William. 1983. *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England.* New York: Hill and Wang.

Crosby, Alfred. 1986. *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900.* Cambridge: Cambridge University Press.

Curtin, Philip. 1969. *The Atlantic Slave Trade: A Census.* Madison: University of Wisconsin Press.

_____. 1984. *Cross-Cultural Trade in World History.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1990. *The Rise and Fall of the Plantation Complex: Essays in Atlantic History.* New York: Cambridge University Press.

Cushman, Jennifer. 1975. "Fields from the Sea: Chinese Junk Trade with Siam during the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries." Ph.D. diss., Cornell University.

_____. 1978. "Duke Ch'ing-fu Deliberates: A Mid-Eighteenth Century Reassessment of Sino-Nanyang Commercial Relations." *Papers on Far Eastern History* 17 (March): 137–56.

Da Cruz, Gaspar. 1953 (1570). "The Treatise of Fr. Gaspar da Cruz, O.P." In Charles R. Boxer, ed. and trans., *South China in the Sixteenth Century.* London: Hakluyt Society. 45–239.

Daniels, Christian. 1996. "Agro-Industries: Sugarcane Technology." Volume 6, Part III of Joseph Needham, ed., *Science and Civilization in China.* New York: Cambridge University Press. Section 42a:5–539.

Darby, H. C. 1956. "The Clearing of the Woodland in Europe." In B. L. Thomas, ed., *Man's Role in Changing the Face of the Earth.* Chicago: University of Chicago Press. 187–216.

Day, John. 1978. "The Bullion Famine of the 15th Century." *Past and Present* 79 (May): 3–54.

Deane, Phyllis, and W. A. Cole. 1962. *British Economic Growth, 1688–1959.* New York: Cambridge University Press.

Deerr, Noel. 1949–50. *The History of Sugar.* Vols. 1 and 2. New York: Chapman and Hall.

deJesus, Eduard C. 1982. "Control and Compromise in the Cagayan Valley." In Eduard C. deJesus and Alfred W. McCoy, *Philippine Social History: Global Trade and Local Transformation.* Quezon City: Ateneo de Manila University Press. 21–38.

Dennerline, Jerry. 1986. "Marriage, Adoption and Charity in the Development of Lineages in Wu-Hsi from Sung to Ch'ing." In Patricia Ebrey and James Watson, eds., *Kinship Organization in Late Imperial China.* Berkeley: University of California Press. 170–209.

Dermigny, Louis. 1964. *La Chine et l'Occident: Le commerce à Canton au XVIIIe siècle 1719–1833* (China and the West: The Canton trade in the eighteenth century, 1719–1833). 4 vols. Paris: S.E.V.P.E.N.

DeVries, Jan. 1974. *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500–1700.* New Haven: Yale University Press.

_____. 1975. "Peasant Demand and Economic Development: Friesland 1550–1750." In William Parker and E. L. Jones, eds., *European Peasants and Their Markets.* Princeton: Princeton University Press. 205–65.

_____. 1976. *The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750.* New York: Cambridge University Press.

_____. 1993. "Between Consumption and the World of Goods." In John Brewer and Roy Porter, eds., *Consumption and the World of Goods.* London: Routledge. 85–132.

_____. 1994a. "How Did Pre-Industrial Labour Markets Function?" In George Grantham and Mary MacKinnon, eds., *Labour Market Evolution.* London: Routledge. 39–63.

_____. 1994b. "The Industrious Revolution and the Industrial Revolution." *Journal of Economic History* 54:2 (June): 249–70.

_____, and Ad. Van der Woude. 1997. *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815.* Cambridge: Cambridge University Press.

Dewald, Jonathan. 1987. *Pont St. Pierre, 1398–1789: Lordship, Community, and Capitalism in Early Modern France.* Berkeley: University of California Press.

de Zeeuw, J. W. 1978. "Peat and the Dutch Golden Age: The Historical Meaning of Energy Attainability." *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen* 21. 3–31.

Dharampal, ed. 1971. *Indian Science and Technology in the Eighteenth Century: Some Contemporary European Accounts.* Dehli: Impex India.

Diamond, Jared. 1992. *The Third Chimpanzee: The Evolution and Future of the Human Animal.* New York: Harper Collins.

Du Jiaji. 1994. "Qingdai tianhuabing zhi lunchuan fangzhi ji qi dui huangzu renkou zhi yinxiang chu tan" (A preliminary discussion of the spread and prevention of smallpox in the Qing Dynasty and its influence on the population of the imperial lineage). In Li Zhongqing and Guo Songyi, eds., *Qingdai huangzu renkou xingwei de shehui huanjing* (The social environment of the demographic behavior of the Qing imperial lineage). Peking: Peking University Press. 154–69.

Dudbridge, Glen. 1991. "A Pilgrimage in Seventeenth Century Fiction: T'ai-shan and the *Hsing-shih yin-yuan chuan.*" *T'oung Pao* 77:4–5. 226–52.

Dumont, Louis. 1970. *Homo Hierarchicus: An Essay on the Caste System.* Chicago: University of Chicago Press.

Dunstan, Helen. 1977. "Official Thinking on Environmental Issues and the State's Environmental Roles in Eighteenth Century China." In Mark Elvin and Liu Ts'ui-jung, eds., *Sediments of Time.* Cambridge: Cambridge University Press. 585–614.

Earle, Peter. 1989. *The Making of the English Middle Class: Business, Society, and Family Life in London, 1660–1730.* Berkeley: University of California Press.

Elliott, J. H. 1961. "The Decline of Spain." *Past and Present* 20 (November): 52–75.

_____. 1990. "The Seizure of Overseas Territories by the European Powers." In Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on PreIndustrial Society, 1500–1800.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 43–61.

Elliott, Mark. 1993. "Resident Aliens: The Manchu Experience in China, 1644–1800." Ph.D. diss., University of California, Berkeley.

Elman, Benjamin. 1990. *From Philosophy to Philology: Intellectual and Social Aspects of Change in Late Imperial China.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Elvin, Mark. 1973. *The Pattern of the Chinese Past.* Stanford: Stanford University Press.

Engerman, Stanley. 1994. "The Industrial Revolution Revisited." In Graham Snookes, ed., *Was the Industrial Revolution Necessary?* London: Routledge. 112–23.

Esherick, Joseph. 1981. "Number Games: A Note on Land Distribution in Pre-Revolutionary China." *Modern China* 7:4. 387–412.

Everitt, Alan. 1967. "The Marketing of Agricultural Produce." In Joan Thirsk, ed., *The Agrarian History of England and Wales.* Vol. 4 Cambridge: Cambridge University Press. 460–592.

Fairbank, John K. 1968. "A Preliminary Framework," and "The Early Treaty System in the Chinese World Order." In John K. Fairbank, ed., *The Chinese World Order.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1–20, 257–75.

Fan Shuzhi. 1990. *Ming Qing Jiangnan shi zhen tanwei* (An exploration of towns in Jiangnan during the Ming-Qing period). Shanghai: Fudan daxue chubanshe.

Fang Xing. 1987. "Lun Qingdai qianqi mianfangzhi de shehui fen gong" (An essay on the social division of labor in cotton textile production in the first half of the Qing Dynasty). *Zhongguo jingji shi yanjiu* 2:1. 79–94.

_____. 1996. "Qingdai Jiangnan nongmin de xiaofei" (The expenditures of peasants in Qing Dynasty Jiangnan). *Zhongguo jingji shi yanjiu* 11:3. 91–98.

Farnie, D. A. 1979. *The English Cotton Industry and the World Market, 1815–1896.* New York: Oxford University Press.

Ferguson, James. 1988. "Cultural Exchange: New Developments in the Anthropology of Commodities." *Cultural Anthropology* 3:4. 488–513.

Fletcher, Joseph. 1995. *Studies in Chinese and Islamic Inner Asia.* Ed. Beatrice Forbes Manz. Brookfield, Vt.: Variorum.

Flinn, M. W. 1958. "The Growth of the English Iron Industry, 1660–1760." *Economic History Review* 2d ser. 11:2 (1958): 144–53.

_____. 1978. "Technical Change as an Escape from Resource Scarcity: England in the 17th and 18th Centuries." In William Parker and Antoni Marczak, eds., *Natural Resources in European History.* Washington, D.C.: Resources for the Future. 139–59.

Flinn, Michael W. 1984. *The History of the British Coal Industry. Volume 2. 1700– 1830: The Industrial Revolution.* Oxford: Clarendon Press.

Flynn, Dennis. 1984. "Early Capitalism Despite New World Bullion: An Anti-Wallerstinian Interpretation of Imperial Spain." Translation of "El desarrollo del primer capitalismo a pesar de los metales preciosos del Nuevo Mondo: Una interpretacion anti-Wallerstein de la Espana Imperial." *Revista de Historia Economica* 2:2 (Spring): 29–57.

_____. 1995. "Arbitrage, China, and World Trade in the Early Modern Period." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38:4. 429–48.

_____ and Arturo Giraldez. 1996. "China and the Spanish Empire." *Revista de Historia Economica* 14:2 (Spring): 309–38.

_____. 1997. "Introduction." In Dennis Flynn and Arturo Giraldez, eds., *Metals and Monies in an Emerging Global Economy.* Aldershot, U.K.: Variorum, xv–xl.

Forster, Robert. 1960. *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century: A Social and Economic Study.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Frank, Andre Gunder. 1969. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil.* New York: Monthly Review Press

_____. 1998. *ReOrient: The Silver Age in Asia and the World Economy.* Berkeley: University of California Press.

Fu Lo-shu. 1966. *A Documentary Chronicle of Sino-Western Relations, 1644–1820.* Tuscon: University of Arizona Press and Association for Asian Studies.

Fukuzawa, H. 1982a. "The State and the Economy: Maharashtra and the Deccan." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750.* Cambridge: Cambridge University Press. 193–202.

_____. 1982b. "Agrarian Relations and Land Revenue: The Medieval Deccan and Maharashtra." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750.* Cambridge: Cambridge University Press. 249–60.

_____. 1982c. "Non-Agricultural Production: Maharashtra and the Deccan." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750.* Cambridge: Cambridge University Press. 308–14.

Gaastra, Femme. 1981. "The Shifting Balance of Trade of the Dutch East India Company." In Leonard Blussé and Femme Gaastra, eds., *Companies and Trade.* Leiden: Leiden University Press. 47–70.

Gadgil, Madhav, and Ramachandra Guha. 1993. *This Fissured Land: An Ecological History of India.* Berkeley: University of California Press.

Galenson, David. 1989. "Labor Markets in Colonial America." In David Galenson, ed., *Markets in History.* New York: Cambridge University Press. 52–96.

Galeote Pereira. 1953 (1555). "The Report of Galeote Pereira." In Charles Boxer, ed. and trans., *South China in the Sixteenth Century.* London: Hakluyt Society. 3–45.

Ganesh, K.N. 1991. "Ownership and Control of Land in Medieval Kerala: Janmam-Kanam Relations during the 16th–18th Centuries." *Indian Economic and Social History Review* 28:3. 300–23.

Gardella, Robert. 1990. "The Min-Pei Tea Trade during the Late Ch'ien Lung and Chia-Ch'ing Eras: Foreign Commerce and the Mid-Ch'ing Fu-chien Highlands." In Edward Vermeer, ed., *Development and Decline of Fukien Province in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.* Leiden: E. J. Brill. 317–47.

_____. 1992a. "Squaring Accounts." *Journal of Asian Studies* 51:2 (May): 317–39.

_____. 1992b. "Qing Administration of the Tea Trade: Four Facets over Three Centuries." In Jane Kate Leonard and John Watt, eds., *To Achieve Security and Wealth: The Qing State and the Economy 1644–1912.* Ithaca: Cornell East Asia Series. 97–118.

_____. 1994. *Harvesting Mountains: Fujian and the China Tea Trade, 1757–1937.* Berkeley: University of California Press.

Geertz, Clifford. 1963. *Agricultural Involution: The Process of Ecological Change in Indonesia.* Berkeley: University of California Press.

Glamann, Kristof. 1977. "The Changing Patterns of Trade." In E. E. Rich and C. H. Wilson, eds., *The Cambridge Economic History of Europe.* Volume V. New York: Cambridge University Press. 185–285.

_____. *1981. Dutch Asiatic Trade, 1620–1740.* 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Godley, Michael. 1981. *The Mandarin Capitalists from Nanyang: Overseas Chinese Enterprise in the Modernization of China, 1893–1911.* Cambridge: Cambridge University Press.

Goldsmith, James. 1984. "The Agrarian History of Preindustrial France: Where Do We Go from Here?" *Journal of European Economic History* 13:1 (Spring): 175–99.

Goldstone, Jack. 1991. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World.* Berkeley: University of California Press.

_____. 1996. "Gender, Work and Culture: Why the Industrial Revolution Came Early to England but Late to China." *Sociological Perspectives* 39:1. 1–21.

Good, David. 1984. *The Economic Rise of the Habsburg Empire.* Berkeley: University of California Press.

Goodrich, Carter. 1960. *Government Promotion of American Canals and Railroads.* New York: Columbia University Press.

Grantham, George. 1989a. "Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia, and North America." In George Grantham and Carol Leonard, eds., *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia and North America.* Greenwich, Conn.: JAI Press. 1–24.

_____. 1989b. "Capital and Agrarian Structure in Early Nineteenth Century France." In George Grantham and Carol Leonard, eds., *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe, Russia and North America.* Greenwich, Conn.: JAI Press. 137–61.

Grantham, George. 1989c. "Agricultural Supply during the Industrial Revolution: French Evidence and European Implications." *Journal of Economic History* 49:1 (March): 43–72.

Greenberg, Michael. 1951. *British Trade and the Opening of China.* New York: Oxford University Press.

Greif, Avner. 1998. "Theorie des jeux et analyse historique des institutions" (Game theory and the historical analysis of institutions). *Annales HSS* 3 (May–June): 597–633.

Greven, Philip. 1970. *Four Generations: Population, Land, and Family in Colonial Andover, Massachusetts.* Ithaca: Cornell University Press.

Griffin, Alan R. 1977. *The British Coalmining Industry: Retrospect and Prospect.* Buxton, Derbys, England: Moorland Publishing.

Grove, Richard. 1995. *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens, and the Origins of Environmentalism, 1600–1800.* Cambridge: Cambridge University Press.

Guerrero, Milagros. 1966. In Alfonso Felix, ed., *The Chinese in the Philippines, 1570–1770*. Manila: Solidaridad Publishing. 15–39.

Gunst, Peter. 1989. "Agrarian Systems of Central and Eastern Europe." In Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press. 53–91.

Guo Qiyuan. 1962 (1820). "Lun Min sheng wuben jieyong shu" (A discourse on fundamental things and restraint in Fujian Province). In He Changling and Wei Yuan, eds., *Huang chao jingshi wenbian* (A collection of essays on statecraft in our dynasty). 36:20a–21a (pp. 929–30). Taibei: Guofeng chubanshe.

Habbakuk, John. 1962. *American and British Technology in the Nineteenth Century: The Search for Labour-Saving Inventions*. Cambridge: Cambridge University Press.

Habib, Irfan. 1982a. "Population." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750*. Cambridge: Cambridge University Press. 163–71.

_____. 1982b. "Systems of Agricultural Production: North India." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750*. Cambridge: Cambridge University Press. 214–25.

_____. 1982c. "Agrarian Relations and Land Revenue: North India." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750*. Cambridge: Cambridge University Press. 235–49.

_____. 1982d. "Monetary System and Prices." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750*. Cambridge: Cambridge University Press. 360–81.

_____. 1990. "Merchant Communities in Pre-Colonial India." In James Tracy, ed., *The Rise of Merchant Empires*. Cambridge: Cambridge University Press. 371–99. Hagen,William. 1985. "How Mighty the Junker? Peasant Rents and Seigneurial Profits in 16th Century Brandenburg." *Past and Present* 108. 80–116.

_____ 1986a. "The Junkers' Faithless Servants: Peasant Insubordination and the Breakdown of Serfdom in Brandenburg-Prussia, 1763–1811." In Richard Evans and W. R. Lee, eds., *The German Peasantry*. London: Croom Helm. 71–101.

_____. 1986b. "Working for the Junker: The Standard of Living of Manorial Laborers in Brandenburg, 1584–1810." *Journal of Modern History* 58 (March) 143–58.

_____. 1988. "Capitalism and the Countryside in Early Modern Europe: Interpretations, Models, Debates." *Agricultural History* 62:1. 13–47.

_____. 1991. Review of Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. *Journal of Social History* 24:4 (Summer): 889–92.

_____. 1996a. "Subject Farmers in Brandenburg-Prussia and Poland: Village Life and Fortunes under Manorialism in Early Modern Central Europe." In M. L. Bush, ed., *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage*. London: Longman. 296–310.

_____. 1996b. Review of Jürgen Schlumbohm, *Lebenslaufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit*. In *Central European History* 29:3. 416–19.

_____. Forthcoming. "Village Life in East-Elbian Germany and Poland, 1400–1800: Subjection, Self-Defence, Survival." In Tom Scott, ed., *The Peasantries of Europe, 1400–1800*. London: Longman.

Hai Shan. 1983. "Yutang chunqiu—Jining shi Yutang jiangyuan jianshi" (Chronicles of Yutang—A short history of Jining municipality's Yutang soy sauce factory). *Jining shi shiliao* no. 1: 48–78 and no. 2: 90-106.

Hajnal, John. 1965. "European Marriage Patterns in Perspective." In D. V. Glass and D. E. C. Eversley, eds., *Population in History*. Chicago: Aldine Publishing. 101–46.

_____. 1982. "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System." *Population and Development Review* 8:3 (September): 449–94.

Hamashita Takeshi. 1988. "The Tribute Trade System and Modern Asia." *Memoirs of the Research Department of the TÉyÉ Bunko* 46. 7–25.

Hamashita Takeshi. 1994. "Kindai DÉ Ajia kokusai taikei." (The international system of modern east Asia). In Hamashita Takeshi et al., *Chiiiki Shisutemu to kokusai kanken* (Regional systems and international relations). Vol. 4 of *KÉza Gendai Ajia* (The professorial chair for modern Asia). Tokyo: TÉdai Shuppankai. 285–325.

Hambly, Gavin R.G. 1982. "Towns and Cities: Mughal India." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200- c.1750*. Cambridge: Cambridge University Press. 434–51.

Hamilton, Earl. 1934. *American Treasure and the Price Revolution in Spain*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hammersley, G. 1973. "The Charcoal Iron Industry and Its Fuel, 1540–1750." *Economic History Review* 2d ser. 26:2. 593–613.

Handler, Richard, and Daniel Segal. 1990. *Jane Austen and the Fiction of Culture: An Essay on the Narration of Social Realities*. Tucson: University of Arizona Press.

Hanley, Susan. 1983. "A High Standard of Living in Tokugawa Japan: Fact or Fantasy." *Journal of Economic History* 43:1. 183–92.

_____. 1997. *Everyday Things in Premodern Japan: The Hidden Legacy of Material Culture*. Berkeley: University of California Press.

_____., and Kozo Yamamura. 1977. *Economic and Demographic Change in Pre-Industrial Japan, 1600–1868*. Princeton: Princeton University Press.

Hao, Yen-p'ing. 1986. *The Commercial Revolution in Nineteenth Century China: The Rise of Sino-Western Capitalism*. Berkeley: University of California Press.

Harnetty, Peter. 1991. "'Deindustrialization' Revisited: The Handloom Weavers of the Central Provinces of India, c. 1800–1947." *Modern Asian Studies* 25:3. 455–510.

Harris, John R. 1988. *The British Iron Industry, 1700–1850*. London and New York: Macmillan.

Harris, John R. 1992. *Essays on Industry and Technology in the 18th Century: England and France*. New York: Variorum.

Hartwell, Robert. 1962. "A Revolution in the Iron and Coal Industries during the Northern Sung." *Journal of Asian Studies* 21:2 (February): 153–62.

_____. 1967. "A Cycle of Economic Change in Imperial China: Coal and Iron in Northeast China, 750 1350." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10:1 (July): 102–59.

_____. 1982. "Demographic, Social and Political Transformations of China, 750–1550." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 42:2 (December): 365–442.

Hayami Akira. 1989. "Kinsei Nihon no keizai hatten to Industrious Revolution" (Modern Japanese economic development and the industrious revolution). In Hayarni Akira, Saito Osamu, and Sugiyama Chuya, eds., *Tokugawa shakai kara no tenbo: hatten, kozo, kokusia kankei* (A view from Tokugawa society: Development, structure, and international relations). Tokyo: Dobunkan. 19–32.

Heidhues, Mary Somers. 1996. "Chinese Settlements in Rural Southeast Asia: Unwritten Histories." In Anthony Reid, ed., *Sojourners and Settlers: Histories of Southeast Asia and the Chinese in Honour of Jennifer Cushman*. St. Leonards, New South Wales: Association for Asian Studies of Australia with Allen and Unwin. 164–82.

Henderson, John. 1984. *The Development and Decline of Chinese Cosmology*. New York: Columbia University Press.

Heske, Franz. 1938. *German Forestry*. New Haven: Yale University Press.

Hill, Christopher. 1980. *The Century of Revolution: 1603–1714*. Walton-on-Thames: Nelson.

Hill, Lamar. unpublished "Extreame Detriment: Failed Credit and the Narration of Indebtedness in the Jacobean Court of Requests." Unpublished paper, cited with permission of the author.

Hirschman, Albert. 1970. *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Ho Ping-ti. 1954. "The Salt Merchants of Yang-chou." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 17. 130–68.

_____. 1955. "The Introduction of American Food Plants into China." *American Anthropologist* 57. 191–201.

_____. 1959. *Studies on the Population of China, 1368–1953*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1962. *The Ladder of Success in Imperial China: Aspects of Social Mobility, 1368–1911*. New York: Columbia University Press.

Hobsbawm, Eric. 1975. *Industry and Empire*. London; Penguin.

Hodgson, Marshall. 1993. *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History*. Edited, with an introduction and conclusion by Edmund Burke III. Cambridge: Cambridge University Press.

Horrell, Sara, and Jane Humphries. 1995. "Women's Labour Force Participation and the Transition to the Male-Breadwinner Family, 1790–1865." *Economic History Review* 48:1. 89–117.

Hoshi Ayao. 1971. *Dai Unga* (The grand canal). Tokyo: Kundo shuppansha.

Hoskins, W. G. 1953. "The Rebuilding of Rural England." *Past and Present* 4. 44–59.

Hossain, Hameeda. 1979. "The Alienation of Weavers: Impact of the Conflict between the Revenue and Commercial Interests of the East India Company, 1750–1800." *Indian Economic and Social History Review* 16:3. 323–45.

Howell, David. 1992. "Proto-Industrial Origins of Japanese Capitalism." *Journal of Asian Studies* 51:2 (May): 269–80.

Hsieh, Chiao-min. 1973. *Atlas of China.* New York: McGraw-Hill.

Huang, Philip. 1985. *The Peasant Economy and Social Change in North China.* Stanford: Stanford University Press.

_____. 1990. *The Peasant Family and Rural Development in the Lower Yangzi Region, 1350–1988.* Stanford: Stanford University Press.

Huang Qichen. 1989. *Zhongguo gangtie shengchan shi, shisi—shiqi shiji* (A history of Chinese iron and steel production, fourteenth to seventeenth centuries). Zhengzhou: Zhongzhouguji chubanshe.

Huang, Ray. 1974. *Taxation and Government Finance in 16th Century Ming China.* Cambridge: Cambridge University Press.

Idema, Wilt. 1990. "Cannons, Clocks and Clever Monkeys: Europeana, Europeans, and Europe in Some Early Ch'ing Novels." In Eduard Vermeer, ed., *The Development and Decline of Fukien Province in the 17th and 18th Centuries.* Leiden: E. J. Brill. 459–88.

Issawi, Charles, ed. 1966. *The Economic History of the Middle East, 1800–1914.* Chicago: University of Chicago Press.

Iwahashi Masaru. 1981. *Kinsei Nihon bukkashi no kenkyÖ: kinsei beika no kÉzÉ to hendÉ.* (Research on prices in Japan's modern epoch: Structure and change of rice prices in the modern epoch). Tokyo: Ohara Shinseisha.

Jacob, Margaret. 1988. *The Cultural Meaning of the Scientific Revolution.* New York: Alfred A. Knopf.

Jeannin, Pierre. 1969. *L'Europe de nord-Ouest et du nord aux XVIIe et XVIIIe siècles* (North and northwest Europe in the seventeenth and eighteenth centuries). Paris: Presses Universitaires de France.

Jenkins, D. T., and K. G. Ponting. *The British Wool Textile Industry, 1770–1914.* London: Heinemann Educational Books.

Jin Ping Mei. 1957 (Author and date unknown seventeenth century). Shanghai: Qingyun tu gongsi. Translated by Clement Egerton as *The Golden Lotus.* London: Routledge and Kegan Paul.

Jinan fuzhi. (Provincial gazetteer of Jinan). Jinan: 1839.

Jing Su and Luo Lun. 1986 (1958). *Qing dai Shandong jingying dizhu jingji yanjiu* (Economic research on managerial landlords in Shandong during the Qing Dynasty). Rev. ed. of 1958 text. Jinan: Qilu shushe. Abridged tranlation of earlier text published as Endymion Wilkinson, ed., *Landlord and Labor in Late Imperial China.*

Johnson, David, Andrew Nathan, and Evelyn Rawski. 1985. *Popular Culture in Late Imperial China.* Berkeley: University of California Press.

Jones, Eric L. 1981. *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1988. *Growth Recurring: Economic Change in World History.* New York: Oxford University Press.

Judd, Ellen. 1994. *Gender and Power in Rural North China.* Stanford: Stanford University Press.

Kaplan, Steven. 1976. *Bread, Politics, and Political Economy in the Reign of Louis XV.* The Hague: Martinus Nijhoff.

Kawata Tei'ichi. 1979. "Shindai gakujutsu no ichi sokumen (Sidelights on scholarship in the Qing period). 57. 84–105.

Kellenblenz, Herman. 1974. "Rural Industries in the West from the End of the Middle Ages to the Eighteenth Century." In Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History, 1500–1800.* Oxford: Clarendon. 45–88.

Kelly, William. 1982. *Water Control in Tokugawa Japan: Irrigation Organization in a Japanese River Basin, 1600–1870.* Ithaca: Cornell University East Asia Papers #3.

Kindleberger, Charles. 1990. "Spenders and Hoarders." In Charles Kindleberger, ed., *Historical Economics: Art or Science.* Berkeley: University of California Press. 35–85.

Kishimoto Mio. 1987. "Shindai Bukkashi *KenkyÖ* no Gensho" (The current state of research in Qing Dynasty price history). *ChÖgoku no Bukka to Keizai HendÉ.* 5. (April): 79–104.

_____. 1997. *Shindai Chûgoku no Bukka to Keizai Hendô.* (Prices and economic change in the Qing Dynasty). Tokyo: Kenbun shuppan.

Kjaergaard, Thorkild. 1994. *The Danish Revolution, 1500–1800.* Cambridge: Cambridge University Press.

Klein, Daniel, and John Majewski. 1991. "Promoters and Investors in Antebellum America: The Spread of Plank Road Fever." Irvine: University of California Irvine Institute for Transportation Studies Working Paper 91–1.

Klein, Herbert. 1990. "Economic Aspects of the 18th Century Atlantic Slave Trade." In James Tracy, ed., *The Rise of Merchant Empires.* Cambridge: Cambridge University Press. 287–310.

Klein, Julius. 1920. *The Mesta: A Study in Spanish Economic History.* Port Washington, N.Y.: Kennikat Press.

Knaap, Gerritt. 1995. "The Demography of Ambon in the 17th Century: Evidence from Proto-Censuses." *Journal of Southeast Asian Studies* 26:2 (September): 227–41.

Knodel, John. 1988. *Demographic Behavior in the Past: A Study of Fourteen German Village Populations in the Eighteenth and Nineteenth Centuries.* New York: Cambridge University Press.

Ko, Dorothy. 1994. *Teachers of the Inner Chambers: Women and Culture in Seventeenth-Century China.* Stanford: Stanford University Press.

Kochanowicz, Jacek. 1989. "The Polish Economy and the Evolution of Dependency." In Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe.* Berkeley: University of California Press. 92–130.

Kraus, Richard. 1968. "Cotton and Cotton Goods in China, 1918–1936: The Impact of Modernization on the Traditional Sector." Ph.D. diss., Harvard University.

Kriedte, Peter, Hans Medick, and Jürgen Schlumbohm. 1981. *Industrialization before Industrialization.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kulikoff, Alan. 1992. *The Agrarian Origins of American Capitalism.* Charlottesville: University Press of Virginia.

Kuznets, Simon. 1968. "Capital Formation in Modern Economic Growth (and Some Implications for the Past)." *Third International Conference of Economic History: Munich 1965.* Paris: Mouton 1968. 1: 15–53.

Kwan Man-bun. 1990. "The Merchant World of Tianjin: Society and Economy of a Chinese City." Ph.D. diss. Stanford University.

Labrousse, Ernest. 1984 (1933). *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle* (Outline of the movements of prices and incomes in eighteenth-century France). Paris: Librairie Dalloz.

Ladurie, Emmanuel LeRoy. 1974. "A Long Agrarian Cycle: Languedoc, 1500–1700." In Peter Earle, ed., *Essays in European Economic History.* Oxford: Oxford University Press. 143–64.

_____. 1976. "De la crise ultime à la vraie croissance, 1660–1789" (From the final crisis to true growth). In Georges Duby and A.Walton, *Historie de la France Rurale.* Volume 2. (Paris: Seuil). 359–575.

Lamb, H. H. 1982. *Climate, History and the Modern World.* London and New York: Methuen.

Lamoreaux, Naomi. 1994. *Insider Lending: Banks, Personal Connections and Economic Development in Industrial New England.* Cambridge: Cambridge University Press and National Bureau of Economic Research.

Landes, David. 1969. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lang, James. 1975. *Conquest and Commerce: Spain and England in the Americas.* New York: Academic Press.

Latham, A. J. H. 1978a. "Merchandise Trade Imbalances and Uneven Development in India and China." *Journal of European Economic History* 7 (Spring): 33–60.

_____. 1978b. *The International Economy and the Undeveloped World, 1865–1914.* Totowa, N.J.: Rowman and Littlefield.

_____, and Larry Neal. 1983. "The International Market in Rice and Wheat, 1868–1914." *Economic History Review* 2d ser. 36. 260–80.

Lavely, William, and R. Bin Wong. 1998. "Revising the Malthusian Narrative: The Comparative Study of Population Dynamics in Late Imperial China." *Journal of Asian Studies* 57:3 (August): 714–48.

Lazonick, William. 1981. "Production Relations, Labor Productivity and Choice of Technique: British and U.S. Spinning." *Journal of Economic History* 41:3 (September): 491–516.

Ledderose, Lothar. 1991. "Chinese Influence on European Art, Sixteenth to Eighteenth Centuries." In Thomas Lee, ed., *China and Europe.* Hong Kong: Chinese University Press. 221–50.

Lee, Ching Kwan. 1995. "Engendering the Worlds of Labor: Women Workers, Labor Markets and Production Politics in the South China Economic Miracle." *American Sociological Review* 60 (June): 378–97.

Lee, James. 1982. "The Legacy of Immigration in Southwest China, 1250–1850." *Annales de Demographie Historique* 279–304.

_____, and Cameron Campbell. 1997. *Fate and Fortune in Rural China: Social Organization and Population Behavior in Liaoning, 1774–1873.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____, and Wang Feng. Forthcoming. "Malthusian Mythologies and Chinese Realities." Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____, and R. Bin Wong. 1991. "Population Movements in Qing China and Their Linguistic Legacy." In William S-Y. Wang, ed., *Languages and Dialects of China.* Berkeley: Journal of Chinese Linguistics Monograph Series. 52–77.

Lee, Robert H. G. 1979. *The Manchurian Frontier in Ch'ing History.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Levi, Giovanni. 1988. *Inheriting Power: The Story of an Exorcist.* Chicago: University of Chicago Press.

Levine, David. 1977. *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism.* New York: Academic Press.

Lewis, Arthur. 1954. "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor." *Manchester School of Economics and Social Studies* 22:2 (May): 139–91.

Li Bozhong. 1994a. "Kongzhi zengchang yi bao fuyu—Qingdai qian, zhongqi Jiangnan de renkou xingwei" (Controlling increase to protect prosperity: Demographic behavior in early and mid-Qing Jiangnan). *Xin shixue* 5:3 (September): 25–71.

_____. 1994b. "Ming Qing shiqi Jiangnan de mucai wenti" (Wood supply problems in Ming-Qing Jiangnan). *Zhongguo shehui jingji shi yanjiu* 1:86–96.

_____. 1996. "Cong 'fufu bing zuo' dao 'nan geng nü zhi' " (From "husband and wife work together" to "man plows, woman weaves"). *Zhongguo jingji shi yanjiu* 11:3. 99–107.

_____. 1998. *Agricultural Development in Jiangnan, 1620–1850.* New York: St. Martin's Press.

Li Wenzhi et al. 1983. *Ming Qing shidai de nongye zibenzhuyi mengya wenti* (The question of "sprouts of agrarian capitalism" in the Ming-Qing Period). Beijing: Zhongguo shehui kexue chubanshe.

Li Zhihuan. 1990. *Zhongguo shi tang shigao.* (A draft history of Chinese sugar). Beijing: Nongye chubanshe.

Li Zhongqing. 1994. "Zhongguo lishi renkou zhidu: Qingdai renkou xingwei ji qi yiyi" (The demographic system of historical China: Qing Dynasty demographic behavior and its meaning). In Li Zhongqing and Guo Songyi, eds., *Qingdai huangzu renkou xingwei de shehui huanjing* (The social environment of the demographic behavior of the Qing imperial lineage). Beijing; Beijing daxue hubanshe. 1–17.

_____, and Guo Songyi, eds. 1994. *Qingdai huangzu renkou xingwei de shehui huanjing* (The social environment of the demographic behavior of the Qing imperial lineage). Peking: Peking University Press.

Liang Fangzhong. 1981. *Zhongguo lidai hukou, tiandi, tianfu tongji* (Historical statistics of population, land, and taxation in China). Shanghai: Shanghai renmin chubanshe.

Lieberman, Victor. 1990. "Wallerstein's System and the International Context of Early Modern Southeast Asian History." *Journal of Asian History* 24: 70–90.

_____. 1993. "Abu-Lughod's Egalitarian World Order. A Review Article." *Comparative Studies in Society and History* 544–50.

Lin Man-houng. 1990. "From Sweet Potato to Silver: The NewWorld and 18th Century China as Reflected inWang Hui-tsu's Passage about the Grain Prices." In Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 304–27.

Li Dangrui and Chen Daiguang. 1981. *Henan renkou dili zhi* (Population geography of Henan). Henan sheng kexueyuan dili yanjiusuo.

Lindert, Peter, and Jeffrey Williamson. 1982. "Revising England's Social Tables 1688–1812." *Explorations in Economic History* 19:4 (October). 385–408.

Ling Daxie. 1983. "Wo guo senlin ziyuan de bianqian" (Changes in the forest resources of our country). *zhongguo nongshi* 3:2. 26–36.

Lombard, Denys. 1981. "Questions on the Contact between European Companies and Asian Societies." In Leonard Blussé and Femme Gaastra, eds., *Companies and Trade*. The Hague: Martinus Nijhoff. 179–87.

Lombard-Salmon, Claudine. 1972. *Un example d'Acculturation Chinoise: La province du Gui Zhou au XVIIIe siècle*. Paris: École Française d'Extreme Orient.

Lower, Arthur R. M. 1973. *Great Britain's Woodyard: British America and the Timber Trade, 1763–1867*. Montreal: McGill University Press.

Lu Hanchao. 1992. "Arrested Development: Cotton and Cotton Markets in Shanghai, 1350–1843." *Modern China* 18:4 (October): 468–99.

Ludden, David. 1985. *Peasant History in South India*. Princeton: Princeton University Press.

_____. 1988. "Agrarian Commercialism in Eighteenth-Century South India: Evidence from the 1823 Titunelveli Census." *Indian Economic and Social History Review* 25:4. 493–517.

Ludwig, Armin K. 1985. *Brazil: A Handbook of Historical Statistics*. Boston: G. K. Hall and Co.

MacLeod, Christine. 1988. *Inventing the Industrial Revolution: The English Patent System, 1660–1800*. New York: Cambridge University Press.

Majewski, John. 1994. "Commerce and Community: Economic Culture and Internal Improvements in Pennsylvania and Virginia, 1790–1860." Ph.D. diss. UCLA.

Mann, James A. 1860. *The Cotton Trade of Great Britain*. London: Simpkin and Marshall.

Mann, Susan. 1987. *Local Merchants and the Chinese Bureaucracy, 1750–1950*. Stanford: Stanford University Press.

_____. 1992. "Household Handicrafts and State Policy in Qing Times." In Jane Kate Leonard and John Watt, eds., *To Achieve Security and Wealth: The Qing State and the Economy*. Ithaca: Cornell University Press. 75–96.

_____. 1997. *Precious Records: Women in China's Long Eighteenth Century*. Stanford: Stanford University Press.

Markovitch, T. J. 1976. *Les industries lainières de Colbert à la Revolution*. (The woollen industries from Colbert to the Revolution). Geneva: Librairie Droz.

Marks, Robert. 1984. *Rural Revolution in South China: Peasants and the Making of History in Haifeng County, 1570–1930*. Madison: University of Wisconsin Press.

_____. 1991. "Rice Prices, Food Supply, and Market Structure in 18th Century China." *Late Imperial China* 12:2 (December): 64–116.

_____. 1997. *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Guangdong, 1250–1850*. New York: Cambridge University Press.

Marshall, P. J. 1980. "Western Arms in Maritime Asia in the Early Phases of Expansion." *Modern Asian Studies* 14:1. 13–28.

_____. 1987. *Bengal—The British Bridgehead: Eastern India, 1740–1828*. New York: Cambridge University Press.

Mazumdar, Sucheta. 1984. "A History of the Sugar Industry in China: The Political Economy of a Cash Crop in Guangdong, 1644–1834." Ph.D. diss. UCLA.

McAlpin, Michele, and John Richards. 1983. "Cotton Cultivation and Land Clearing in the Bombay Deccan and Karnatak, 1818–1920." In John Richards and Richard Tucker, eds., *Global Deforestation and the Nineteenth-Century World Economy*. Durham: Duke Press Policy Studies. 68–94.

McCloskey, Donald. 1975a. "The Persistence of English Common Fields." In E. L. Jones and William Parker, eds., *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History*. Princeton: Princeton University Press. 73–119.

_____. 1975b. "The Economics of Enclosure: A Market Analysis." In E. L. Jones and William Parker, eds., *European Peasants and Their Markets: Essays in Agrarian Economic History*. Princeton: Princeton University Press. 123–60.

_____. 1989. "The Open Fields of England: Rent, Risk and the Rate of Interest, 1300–1815." In David Galenson, ed., *Markets in History: Economic Studies of the Past*. Cambridge: Cambridge University Press. 5–49.

_____. 1991. "History, Differential Equations, and the Problem of Narration." *History and Theory* 30:1 21–36.

McCusker, John, and Russell Menard. 1985. *The Economy of British America, 1607–1789*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

McEvedy, Colin, and Richard Jones. 1978. *Atlas of World Population History*. New York: Penguin.

McGowan, Bruce. 1994. "The Age of the Ayans, 1699–1812." In Halil Inalcik and Donald Quatert, eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. 2 vols. New York: Cambridge University Press. 637–758.

McKendrick, Neil, John Brewer, and J. H. Plumb. 1982. *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. Bloomington: Indiana University Press.

McNeill, John R. 1994. "Of Rats and Men: A Synoptic Environmental History of the Island Pacific." *Journal of World History* 5:2. 299–349.

Medick, Hans. 1982. "Plebeian Culture in the Transition to Capitalism." In Raphael Samuel and Gareth Stedman-Jones, eds., *Culture, Ideology, and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press. 84–112.

Menzies, Nicholas. 1992a "Sources of Demand and Cycles of Logging in Pre-Modern China." In John Dargavel and Richard Tucker, eds., *Changing Pacific Forests*. Durham, N.C.: Forest History Society. 64–76.

_____. 1992b. "Strategic Space: Exclusion and Inclusion in Wildland Policies in Late Imperial China." *Modern Asian Studies* 6:4 (October): 719–34.

_____. 1996. "Forestry." In Joseph Needham, ed., *Science and Civilization in China*. Vol. 27. Cambridge: Cambridge University Press. 541–690.

Metzger, Thomas. 1973. *The Internal Organization of the Chinese Bureaucracy: Legal, Normative, and Communications Aspects*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1977. *Escape from Predicament: Neo-Confucianism and China's Evolving Political Culture*. New York: Columbia University Press.

Meuvret, Jean. 1977–88. *Le problème des subsistances à l'époque Louis XIV* (The subsistence problem in the age of Louis the Fourteenth). 6 vols. Paris: Mouton.

Miller, Joseph. 1986. "Slave Prices in the Portuguese Southern Atlantic, 1600–1830." In Paul Lovejoy, ed., *Africans in Bondage*. Madison: University of Wisconsin Press. 43–77.

Minami ManshÖ TetsÖdo Kabushiki Kaisha. 1936. *SantÉ no ChikÖguyÖ* (The livestock of Shandong). Tianjin: Mantetsu.

Mintz, Sidney. 1985. *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York: Penguin.

Mitchell, B. R. 1980. *European Historical Statistics, 1750–1975*. New York: Facts on File.

_____. 1988. *British Historical Statistics*. New York: Cambridge University Press.

_____. 1993. *Historical Statistics: The Americas*. New York: Stockton Press.

Mitra, Debendra Bijoy. 1978. *The Cotton Weavers of Bengal, 1757–1833*. Calcutta: Firma KLM Private Limited.

Mokyr, Joel. 1976. *Industrialization in the Low Countries, 1795–1850*. New Haven: Yale University Press.

_____. 1985a. "Demand and Supply in the Industrial Revolution." In Joel Mokyr, ed., *The Economics of the Industrial Revolution*. Totowa, N.J.: Rowman and Allanheld. 97–118.

_____. 1985b. "The Industrial Revolution and the New Economic History." In Joel Mokyr, ed., *The Economics of the Industrial Revolution*. Totowa, N.J.: Rowman and Allanheld. 1–52.

_____. 1988. "Is There Life in the Pessimist Case? Consumption during the Industrial Revolution, 1790–1850." *Journal of Economic History* 48:1. 69–92.

_____. 1990. *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. New York: Oxford University Press.

_____. 1991. "Cheap Labor, Dear Labor and the Industrial Revolution." In David Landes, Patrice Higgonet, and Henry Rosovsky, eds., *Favorites of Fortune*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 177–200.

_____. 1994. "Progress and Inertia in Technological Change." In Mark Thomas and John James, eds., *Capitalism in Context: Essays on Economic Development and Culture in Honor of R. M. Hartwell*. Chicago: University of Chicago Press. 230–54.

Moore, Barrington. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press.

Mooser, Josef. 1984. *Ländliche Klassengesellschaft, 1770–1848* (Rural class society, 1770–1848). Gottingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

Moosvi, Shireen. 1987. *The Economy of the Mughal Empire c.1595: A Statistical Study.* Delhi: Oxford University Press.

Morgan, Edmund S. 1975. *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia.* New York: W. W. Norton and Co.

Morineau, Michel. 1985. *Incroyables Gazettes et Fabuleux Metaux* (Incredible gazettes and fabulous metals). Cambridge: Cambridge University Press.

Morris, J. H., and L. J. Williams, 1958. *The South Wales Coal Industry, 1841–1875.* Cardiff: University of Wales Press.

Morse, Hosea Ballou. 1966. *A Chronicle of the East India Company Trading to China.* 4 vols. Taipei: Chengwen (reprint).

Morton, A. G. 1981. *History of Botanical Science.* New York: Academic Press.

Mote, Frederick. 1977. "Yuan and Ming." In K. C. Chang, ed., *Food in Chinese Culture.* New Haven: Yale University Press. 195–257.

Mukerji, Chandra. 1983. *From Graven Images: Patterns of Modern Materialism.* New York: Columbia University Press.

Myers, Ramon. 1982. "Customary Law, Markets, and Resource Transactions in Late Imperial China." In Roger Ransom, Richard Sutch, and Gary Walton, eds., *Explorations in the New Economic History: Essays in Honor of Douglass C. North.* New York: Academic Press 273–98.

Myint, H. 1958. "The 'Classical' Theory of International Trade and the Underdeveloped Counties." *Economic Journal* 68. 317–37.

Najita, Tetsuo. 1987. *Visions of Virtue in Tokugawa Japan.* Chicago: University of Chicago Press.

Naquin, Susan, and Evelyn Rawski, 1987. *Chinese Society in the Eighteenth Century.* New Haven: Yale University Press.

Needham, Joseph. 1965. With assistance from Wang Ling. *Physics and Physical Technology.* Vol. 4, part 2 (vol. 27 overall). In Joseph Needham, et al., *Science and Civilization in China.* Cambridge: Cambridge University Press.

Nef, John. *The Rise of the British Coal Industry.* London: Routledge.

_____. 1964. *The Conquest of the Material World.* Chicago: University of Chicago Press.

Ng Chin-keong. 1983. *Trade and Society: The Amoy Network on the China Coast, 1683–1735.* Singapore: Singapore University Press.

_____. 1990. "The South Fukienese Junk Trade at Amoy from the 17th to the Early 18th Centuries." In Eduard Vermeer, ed., *Development and Decline of Fukien Province in the 17th and 18th Centuries.* Leiden: E. J. Brill. 297–316.

Nipperdey, Thomas. 1996. *Germany from Napoleon to Bismarck, 1800–1866.* Princeton: Princeton University Press.

Nishijima Sadao. 1984. "The Formation of the Early Chinese Cotton Industry." In Linda Grove and Christian Daniels, eds., *State and Society in China.* Tokyo: University of Tokyo Press. 17–78.

Nishikawa, Shunsaku. 1978. "Productivity, Subsistence, and By-Employment in the Mid-Nineteenth Century Choshu." *Explorations in Economic History* 15. 69–83.

North, Douglass. 1981. *Structure and Change in Economic History.* New York: W. W. Norton.

_____. 1991. "Institutions, Transaction Costs, and the Rise of Merchant Empires." In James D. Tracy, ed., *The Political Economy of Merchant Empires.* Cambridge: Cambridge University Press. 22–40.

_____. 1994. "The Evolution of Efficient Markets in History." In John James and Mark Thomas, eds., *Capitalism in Context: Essays on Economic Development and Culture in Honor of R. M. Hartwell.* Chicago: University of Chicago Press. 257–64.

_____, and Robert Paul Thomas. 1973. *The Rise of the Western World: A New Economic History.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____, and Barry Weingast. 1989. "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in 17th Century England." *Journal of Economic History* 49. 803–32.

Nyren, Eve. 1995. *The Bonds of Matrimony = Hsing Shih Yin Yuan Chuan.* (Translation of seventeenth-century novel, attributed by some to Pu Songling.) Lewiston, N.Y.: E. Mellen Press.

O'Brien, Patrick K. 1977. "Agriculture and the Industrial Revolution." *Economic History Review* 2d ser. 30:166–81.

_____. 1982. "European Economic Development: The Contribution of the Periphery." *Economic History Review* 35:1 (February): 1–18.

_____. 1988. "The Political Economy of English Taxation." *Economic History Review* 41:1 (February): 1–32.

_____. 1990. "European Industrialization: From the Voyages of Discovery to the Industrial Revolution." In Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 154–77.

_____, and Çaglar Keydar. 1978. *Economic Growth in Britain and France, 1780–1914*. London: George Allen and Unwin.

Ogilvie, Sheilagh. 1996. "Proto-Industrialization in Germany." In Sheilagh Ogilvie and Markus Cerman, eds., *European Proto-Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press. 118–36.

_____, and Markus Cerman. 1996. "Introduction: The Theories of Proto-Industrialization." In Sheilagh Ogilvie and Markus Cerman, eds., *European Proto-Industrialization*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–11.

Osako, Masako M. 1983. "Forest Preservation in Tokugawa Japan." In John R. Richards and Richard P. Tucker, eds., *Global Deforestation and the 19th Century World Economy*. Durham: Duke University Press Policy Series. 129–45.

Osborne, Anne. 1994. "The Local Politics of Land Reclamation in the Lower Yangzi Highlands." *Late Imperial China* 15:1 (June): 1–46.

Owen, E. R. J. 1966. "Egyptian Cotton and the American Civil War, 1860–1866." In Chalres Issawi, ed., *The Economic History of the Middle East, 1800–1914*. Chicago: University of Chicago Press. 416–29.

Pach, Z. S. P. 1990. "The East-Central European Aspect of the Overseas Discoveries and Colonization." In Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800*. Stuttgart: Franz Steinr Verlag. 178–94.

Palat, Ravi. 1995. "Historical Transformations in Agrarian Systems Based on Wet-Rice Cultivation: Toward an Alternative Model of Social Change." In Philip McMichael, ed., *Food and Agrarian Orders in the World Economy*. Westport, Conn.: Greenwood Press. 55–76.

Pan, Ming-te. 1985. *Zhongguo jindai diandangye zhi yanjiu (1644–1937)*. (Research on the modern Chinese pawnshop industry, 1644–1937). Taibei: Guoli Taiwan shifan daxue lishi yanjiu suo zhuankan #13.

_____. 1994. "Rural Credit Market and the Peasant Economy (1600–1949)—The State, Elite, Peasant, and 'Usury.'" Ph.D. diss., University of California, Irvine.

_____. 1998. "Who Was Worse Off?" Paper delivered at 1998 meeting of Chinese Historians in the United States, Seattle, Wash.

Parker, Geoffrey. 1988. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. New York: Cambridge University Press.

Parker, Willam. 1984, 1991. *America, Europe, and the Wider World*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press.

Parker, David, and Patricia Croot. 1985. "Agrarian Class Structure and the Development of Capitalism: France and England Compared." In T. H. Aston and C. H. E. Philpin, eds., *The Brenner Debate: A rarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. 79–90.

Parthasarathi, Prasannan. 1998. "Rethinking Wages and Competitiveness in the Eighteenth Century: Britain and South India." *Past and Present* 158 (February): 79–109.

Pearson, M. N. 1991. "Merchants and States." In James D. Tracy, ed., *The Political Economy of Merchant Empires*. Cambridge: Cambridge University Press. 41–116.

Perdue, Peter. 1987. *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500–1850*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Perkins, Dwight H. 1969. *Agricultural Development in China, 1368–1968*. Chicago: Aldine Publishing.

Perlin, Frank. 1978. "Of White Whale and Countrymen in the 18th Century Maratha Deccan: Extended Class Relations, Rights, and the Problem of Rural Autonomy under the Old Regime." *Journal of Peasant Studies* 5:2. 172–237.

_____. 1983. "Proto-Industrialization and Pre-Colonial South Asia." *Past and Present* 98 (February): 30–95.

_____. 1985. "State Formation Reconsidered, Part Two." *Modern Asian Studies* 19:3. 415–80.

_____. 1987. "Money Use in Pre-colonial India." In John F. Richards, ed., *Imperial Monetary Systems in Early Modern India.* New York: Oxford University Press. 232–373.

_____. 1988. "Disarticulation of the World: Writing India's Economic History." *Comparative Studies in Society and History* 30:2 (April): 379–87.

_____. 1990. "Financial Institutions and Business Practices across the Euro-Asian Interface: Comparative and Structural Considerations, 1500–1900." In Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 257–303.

_____. 1991. "World Economic Integration before Industrialization and the Euro-Asian Monetary Continuum." In H. G. Van Cauwenberghe, ed., *Money, Coin, and Commerce: Essays in the Monetary History of Asia and Europe.* Leuven: Leuven University Press. 239–374.

_____. 1994. *Unbroken Landscape: Commodity, Category, Sign and Identity: Their Production as Myth and Knowledge from 1500.* Aldershot, U.K.: Variorum.

Peterson, Willard. 1978. *Bitter Gourd: Fang I-chih and the Impetus for Intellectual Change in the Ming.* New Haven: Yale University Press.

Phelps Brown, E. H., and Sheila Hopkins. 1956. "Seven Centuries of the Prices of Consumables, Compared with Builders' Wage-rates." *Economica* 23:4 (November): 296–314.

_____. 1957. "Wage-rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century." *Economica* 24:4 (November): 289–99.

_____. 1981. *A Perspective of Wages and Prices.* London: Methuen.

Phillips, Carla Rahn. 1990. "The Growth and Composition of Trade in the Iberian Empires, 1450–1750." In James Tracy, ed., *The Rise of Merchant Empires.* New York: Cambridge University Press. 34–101.

Platt, D. C. M. 1972. *Latin America and British Trade, 1806–1914.* London: A&C Black.

Plumb, J. H. 1972. *The Commercialization of Leisure in Eighteenth-Century England.* Reading: University of Reading Press.

Polanyi, Karl. 1957. *The Great Transformation.* Boston: Beacon Press.

Pollard, Sidney. 1981. *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760–1970.* New York: Oxford University Press.

Pomeranz, Kenneth. 1988. "The Making of a Hinterland: State, Society, and Economy in Inland North China 1900–1937." Ph.D. diss., Yale University.

_____. 1993. *The Making of a Hinterland: State, Society, and Economy in Inland North China, 1853–1937.* Berkeley: University of California Press.

_____. 1995. "How Exhausted an Earth? Some Thoughts on Qing (1644–1911) Environmental History." *Chinese Environmental History Newsletter* 2:2 (November): 7–11.

_____. 1997a. "Power, Gender and Pluralism in the Cult of the Goddess of Taishan." In R. Bin Wong, Theodore Hunters, and Pauline Yu, eds., *Culture and State in Chinese History.* Stanford: Stanford University Press. 182–204.

_____. 1997b. "Gentry Merchants Revisited: Family, Firm, and Financing in the Yutang Co. of Jining, 1779–1956." *Late Imperial China* 18:1 (June): 1–38.

Postel-Vinay, Giles. 1994. "The Dis-Integration of Traditional Labour Markets in France: From Agriculture *and* Industry to Agriculture *or* Industry." In George Grantham and Mary MacKinnon, eds., *Labour Market Evolution.* London: Routledge 1994. 64–83.

Powelson, John. 1994. *Centuries of Economic Endeavor: Parallel Paths in Japan and Europe and Their Contrast with the Third World.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Prakash, Om. 1981. "European Trade and South Asian Economies: Some Regional Contrasts, 1600–1800." In Leonard Blussé and Femme Gaastra, eds., *Companies and Trade: Essays on Overseas Trading Companies during the Ancien Régime.* Leiden: Leiden University Press. 189–205.

Rabb, Theodore K. 1967. *Enterprise and Empire: Merchant and Gentry Investment in the Expansion of England, 1575–1630.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Rangarajan, Mahesh. 1994. "Imperial Agendas and India's Forests: The Early History of Indian Forestry, 1800–1878." *Indian Economic and Social History Review* 31:2. 147–167.

Rawski, Evelyn. 1972. *Agrarian Change and the Peasant Economy of South China.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1985. "Economic and Social Foundations of Late Imperial Culture." In David Johnson, Andrew Nathan, and Evelyn Rawski, eds., *Popular Culture in Late Imperial China.* Berkeley: University of California Press. 3–33.

Raychaudhuri, Tapan. 1982a. "The State and the Economy: The Mughal Empire." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750.* Cambridge: Cambridge University Press. 172–92.

_____. 1982b. "Non-Agricultural Production: Mughal India." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750.* Cambridge: Cambridge University Press. 261–307.

_____. 1982c. "Inland Trade." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750.* Cambridge: Cambridge University Press. 325–59.

Razzell, Peter. 1993. "The Growth of Population in Eighteenth Century England: A Critical Reappraisal." *Journal of Economic History* 53:4 (December): 743–71.

Reid, Anthony. 1988a. *Southeast Asia in the Age of Commerce: Volume I, The Lands below the Winds.* New Haven: Yale University Press.

_____. 1988b. "Women's Roles in Pre-Colonial Southeast Asia." *Modern Asian Studies* 22:3 (July): 626–46.

_____. 1989. "The Organization of Production in Southeast Asian Port Cities." In Frank Broeze, ed., *Brides of the Sea: Port Cities of Asia from the 16th to 20th Centuries.* Honolulu: University of Hawaii Press. 55–74.

_____. 1990. "The System of Trade and Shipping in Maritime South and Southeast Asia and the Effects of the Development of the Cape Route to Europe." In Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 74–96.

_____ 1993. *Southeast Asia in the Age of Commerce: Volume II, Expansion and Commerce.* New Haven: Yale University Press.

Richards, John. 1990. "Land Transformation." In B. L. Turner II et al., eds., *The Earth as Transformed by Human Action.* Cambridge: Cambridge University Press. 163–78.

Richardson, David. 1987. "The Slave Trade, Sugar, and British Economic Growth, 1748–1776." *Journal of Interdisciplinary History* 17:4 (Spring): 739–69.

Rimmer, W. G. 1960. *Marshalls of Leeds, Flax Spinners, 1788–1886.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ringrose, David. 1970. *Transportation and Economic Stagnation in Spain.* Durham: Duke University Press.

Riskin, Carl. 1975. "Surplus and Stagnation in Modern China." In Dwight Perkins, ed., *China's Modern Economy in Historical Perspective.* Stanford: Stanford University Press. 49–84.

Roberts, J. M. 1967. "Lombardy." In Albert Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century.* New York: Harper and Row. 60–82.

Roberts, Luke. 1991. "The Merchant Origins of National Prosperity Thought in 18th Century Tosa." Ph.D. diss., Princeton University.

Roberts, Michael. 1967. "Sweden." In Albert Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century* New York: Harper and Row. 136–53.

Rosener, Werner. 1994. *The Peasantry of Europe.* London: Basil Blackwell.

Rosenthal, Jean-Laurent. 1992. *The Fruits of Revolution: Property Rights, Litigation, and French Agriculture, 1700–1860.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rossiter, Margaret. 1975. *The Emergence of Agricultural Science: Justus Liebig and the Americans, 1840–1880.* New Haven: Yale University Press.

Rowe, William. 1984. *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796–1889.* Stanford: Stanford University Press.

_____. 1989. *Hankow: Conflict and Community in a Chinese City, 1796–1895.* Stanford: Stanford University Press.

_____. 1990. "Success Stories: Lineage and Elite Status in Hanyang County Hubei, c.1368–1949." In Joseph Esherick and Mary Rankin, *Chinese Rural Elites and Patterns of Dominance.* Berkeley: University of California Press. 51–81.

_____. 1992. "Women and the Family in Mid-Qing Thought: The Case of Chen Hongmou." *Late Imperial China* 13:2 (December): 1–41.

Roy, William G. 1997. *Socializing Capital: The Rise of the Large Industrial Corporation in America.* Princeton: Princeton University Press.

Rozanov, Boris, Victor Targulian, and D. S. Orlov. 1990. "Soils." In B. L. Turner et al., *The Earth as Transformed by Human Action.* New York: Cambridge University Press. 203–14.

Sahlins, Marshall. 1976. *Culture and Practical Reason.* Chicago: University of Chicago Press.

_____. 1994 (1989). "Cosmologies of Capitalism: The Trans-Pacific Sector of the World System." In Nicholas Dirks, Geoff Eley, and Sherry B. Ortner, eds., *Culture/Power/History.* Princeton: Princeton University Press. 412–55.

Saito Osamu. 1978. "The Labor Market in Tokugawa Japan:Wage Differentials and the Real Wage Level, 1727–1830." *Explorations in Economic History* 15. 84–100.

_____. 1983. "Population and the Peasant Family Economy in Proto-Industrial Japan." In *Journal of Family History* 8:1 (Spring): 30–54.

_____. 1985. *Puroto- KÉgyÉ no jidai: SeiÉ to Nihon no hikakushi* (The age of protoindustrialism: A comparative history of Japan and the West). Tokyo: Nihon HyÉronsha.

_____. and Shinbo Hiroshi. 1989. *Kindai Seichô no TaidÉ* (The quickening of modern growth). Tokyo: Iwanami Shoten.

Salaman, Redcliffe N. 1949. *The History and Social Influence of the Potato.* Cambridge: Cambridge University Press.

Santamaria, Alberto. 1966. "The Chinese Parian." In Alfonso Felix, ed., *The Chinese in the Philippines, 1570–1770.* Manila: Solidaridad Publishing. 67–118.

Schama, Simon. 1988. *The Embarrassment of Riches: An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age.* New York: Alfred A. Knopf.

Schoppa, R. Keith. 1989. *Xiang Lake: Nine Centuries of Chinese Life.* New Haven: Yale University Press.

Schran, Peter. 1978. "A Reassessment of Inland Communications in Late Ch'ing China." *Ch'ing-shih wen-t'i* 3:10 28–48.

Schultz, Theodore. 1964. *Transforming Traditional Agriculture.* New Haven: Yale University Press.

Schurz, William. 1939. *The Manila Galleon.* New York: E. P. Dutton.

Schwartz, Stuart. 1985. *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society: Bahia, 1550–1835.* New York: Cambridge University Press.

_____. 1992. *Slaves, Peasants, and Rebels: Reconsidering Brazilian Slavery.* Chicago: University of Chicago Press.

Senghaas, Dieter. 1985. *The European Experience: A Historical Critique of Development Theory.* Dover: Berg Publishers.

Sewell, William. 1980. *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848.* New York: Cambridge University Press.

Shanghai shehuiju. 1989 (1935). *Shanghai zhi shangye* (The commerce of Shanghai). Taibei: Wenhai Chubanshe.

Shen Congwen. 1992. *Zhongguo gudai fushi yanjiu* (Research on Chinese clothing and fashion of earlier times). Hong Kong: Shangwu yinhu shuguan.

Shepherd, John Z. 1993. *Statecraft and Political Economy on the Taiwan Frontier, 1600–1800.* Stanford: Stanford University Press.

Shepherd, James F. and Gary M. Walton. 1972. *Shipping, Maritime Trade, and the Economic Development of Colonial North America.* Cambridge: Cambridge University Press.

Skinner, G. William. 1971. "Chinese Peasants and the Closed Community: An Open and Shut Case." *Comparative Studies in Society and History* 13:2. 270–81.

_____. 1976. "Mobility Strategies in Late Imperial China: A Regional Systems Analysis." In Carol A. Smith, ed., *Regional Analysis.* New York: Academic Press. Vol. 1. 327–64.

_____. 1977a. "Regional Urbanization in Nineteenth-Century China." In G. William Skinner, ed., *The City in Late Imperial China.* Stanford: Stanford University Press. 211–49.

_____. 1977b. "Cities and the Hierarchy of Local Systems." In G. William Skinner, ed., *The City in Late Imperial China.* Stanford: Stanford University Press. 275–351.

_____. 1987. "Sichuan's Population in the 19th Century: Lessons from Disaggregated Data." *Late Imperial China* 8:1 (June): 1–79.

Slicher Van Bath, B. H. 1977. "Agriculture in the Vital Revolution." In E. E. Rich and C. H. Wilson, *The Cambridge Economic History of Europe.* Vol. 5. New York: Cambridge University Press. 42–132.

Smil, Vaclav. 1983. *Biomass Energies.* New York: Plenum.

_____. 1984. *The Bad Earth.* Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.

_____. 1985. *Carbon, Nitrogen, Sulfur*. New York: Plenum.

_____. 1990. "Nitrogen and Phosphorus." In B. L. Turner et. al., *The Earth as Transformed by Human Action*. New York: Cambridge University Press. 423–36.

_____. 1993. *China's Environmental Crisis: An Inquiry into the Limits of National Development*. Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe.

_____. 1994. *Energy in World History*. Boulder: Westview.

_____, and William Knowland. 1980. *Energy in the Developing World: The Real Energy Crisis*. Oxford: Oxford University Press.

Smith, Adam. 1937 (1776). *The Wealth of Nations*. Ed. Edwin Cannan. New York: Modern Library.

Smith, Thomas. 1958. *The Agrarian Origins of Modern Japan*. Stanford: Stanford University Press.

_____, Robert Eng, and Robert Lundy. 1977. *Nakahara: Family Farming and Population in a Japanese Village*. Stanford: Stanford University Press.

Snookes, Graham. 1994a. "New Perspectives on the Industrial Revolution." In Graham Snookes, ed., *Was the Industrial Revolution Necessary?* London: Routledge. 1–26.

_____. 1994b. "GreatWaves of Economic Change." In Graham Snookes, ed., *Was the Industrial Revolution Necessary?* London: Routledge. 43–78.

So, Alvin. 1986. *The South China Silk District: Local Historical Transformation and World-System Theory*. Albany: SUNY Press.

Soboul, Albert. 1966. *La France à la veille de la Revolution: Economie et société* (France on the eve of the revolution: Economy and society). Paris: Société d'Edition d'Enseignement Superieur.

Sokoloff, Kenneth, and David Dollar. 1997. "Agricultural Seasonality and the Organization of Manufacturing in Early Industrial Economies: The Contrast between England and the United States." *Journal of Economic History* 57:2 (June): 1–20.

Solow, Barbara. 1992. "Why Columbus Failed: The New World without Slavery." In Wolfgang Reinhard and Peter Waldman, eds., *Nord und Süd in Amerika*. Freiburg: Rombach Verlag. 1111–23.

Sombart, Werner. 1924–27. *Der Modern Kapitalismus* (Modern capitalism). Munich: Dunckner and Humblot.

_____. 1967. *Capitalism and Luxury*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Spence, Jonathan. 1977. "Ch'ing." In K. C. Chang, ed., *Food in Chinese Culture*. New Haven: Yale University Press. 259–94.

Stansell, Christine. 1986. *City of Women: Sex and Class in New York City, 1790–1860*. Urbana: University of Illinois Press.

Staunton, George. 1799. *An Authentic Account of an Embassy from the King of Great Britain to the Emperor of China*. 3 vols. Philadelphia: R. Campbell.

Steensgaard, Niels. 1982. "The Dutch East India Co. as an Institutional Innovation." In Maurice Aymard, ed., *Dutch Capitalism and World Capitalism*. New York: Cambridge University Press. 235–58.

_____. 1990a. "Trade of England and the Dutch before 1750." In James Tracy, ed., *The Rise of Merchant Empires*. New York: Cambridge University Press. 102–52.

_____. 1990b. "Commodities, Bullion and Services in International Transactions before 1750." In Hans Pohl, ed., *The European Discovery of the World and Its Economic Effects on Pre-Industrial Society, 1500–1800*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 9–23.

Stein, Burton. 1982a. "Vijayanagara c.1350–1564." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750*. Cambridge: Cambridge University Press. 102–24.

_____. 1982b. "State and Economy: The South." In Tapan Raychaudhuri and Irfan Habib, eds., *The Cambridge Economic History of India, Volume 1 c.1200–c.1750*. Cambridge: Cambridge University Press. 203–13.

_____. 1985. "State Formation and Economy Reconsidered Part One." *Modern Asian Studies* 19:3. 387–413.

Stern, Steve J. 1988. "Feudalism, Capitalism and the World System in the Perspective of Latin America and the Caribbean." *American Historical Review* 93:4 (October): 829–72.

Stone, Lawrence. 1979. *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. New York: Harper and Row.

Stross, Randall. 1985. "Number Games Rejected: The Misleading Allure of Tenancy Estimates." *Republican China* 10:3 (June): 1–17.

Subrahmanyam, Sanjay. 1986. "Aspects of State Formation in South India and Southeast Asia." *Indian Economic and Social History Review* 23:4. 357–77.

_____. 1990. *The Political Economy of Commerce: South India, 1500–1650.* Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1993. *The Portuguese Empire in Asia, 1500–1700.* London: Longman's.

_____. 1996. "The European Miracle and the East Asian Miracle: Towards a New Global Economic History." *SangyÉ to Keizai* 11:2. 27–48.

Sugihara, Kaoru. 1997. "Agriculture and Industrialization: the Japanese Experience." In Peter Mathias and John Davis, eds., *Agriculture and Economic Growth.* Oxford: Blackwell Publishers. 148–66.

Sun Jingzhi. 1988. *Economic Geography of China.* New York: Oxford University Press.

Sun Xiaofen. 1997. *Qingdai qianqi de yimin zhen Sichuan* (Immigration to Sichuan in the early Qing Dynasty). Chengdu: Sichuan daxue chubanshe.

Takekoshi, Yosaburo. 1967 (1930). *The Economic Aspects of the History of the Civilization of Japan.* Vol. 3. New York: Macmillan.

Tanaka Masatoshi. 1984. "Min-shin Jittai no tonyasi maegashi seisan ni tsuite; iryo seisan shu to suru kenkyÖshiteki oboegaki" (On credit from middlemen in Ming-Qing period manufacturing: A research note with special attention to textile manufacture).In Nishijima Sadao Hakushi kanreki kinen ronso henshu iinkai, eds., *HigashiAjia shi ni okeru kokka to nÉmin* (State and peasant in east Asia). Tokyo: Yamakawa shuppansha.

Tandeter, Enrique. 1993. *Coercion and Market: Silver Mining in Colonial Potosi, 1692–1816.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Tavernier, Jean-Baptiste. 1925 (1676). *Travels in India.* 2 vols. Trans. from the 1676 French edition by V. Ball. Ed. William Crooke. London: Oxford University Press.

Teiser, Stephen. 1993. "The Growth of Purgatory." In Patricia Ebrey and Peter Gregory,eds., *Religion and Society in T'ang and Sung China.* Honolulu: University of Hawaii Press. 115–46.

Telford, Ted. 1990. "Patching the Holes in Chinese Genealogies: Mortality in the Lineage Population of Tongcheng County, 1300–1800." *Late Imperial China* 11:2 (December): 116–36.

Teng Ssu-yu and John K. Fairbank, eds. 1954. *China's Response to the West.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Terada Takanobu. 1972. *shÉnin no kenkyÖ* (Research on Shaanxi merchants).Kyoto: TÉyÉshi kenkyÖ kai.

Thomas, Brinley. 1985a. "Food Supply in the United Kingdom during the Industrial Revolution." In Joel Mokyr, ed., *The Economic sof the Industrial Revolution.* Totowa, N.J.: Rowman and Allanheld. 137–50.

_____. 1985b. "Escaping from Constraints: The Industrial Revolution in a Malthusian Context." *Journal of Interdisciplinary History* 15:4 (Spring): 729–53.

Thomaz, Luis Filipe Feirera Reis. 1993. "The Malay Sultanate of Melaka." In Anthony Reid, ed., *Southeast Asia in the Early Modern Period: Trade, Power, and Belief.* Ithaca: Cornell University Press. 70–89.

Thompson, E. P. 1966. *The Making of the English Working Class.* New York: Vintage.

_____. 1967. "Work, Time and Industrial Discipline." *Past and Present* 38 (December): 56–97.

Thompson, F. M. L. 1963. *English Landed Society in the Nineteenth Century.* London: Routledge.

_____. 1968. "The Second Agricultural Revolution, 1815–1880." *Economic History Review* 21:1. 62–77.

_____. 1989. "Rural Society and Agricultural Change in 19th Century Britain." In George Grantham and Carol Leonard, eds., *Agrarian Organization in the Century of Industrialization: Europe Russia and North America* Greenwich, Conn.: JAI Press. 187–202.

Thornton, John. 1992. *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World, 1400–1680.* Cambridge: Cambridge University Press.

Tilly, Charles. 1975. "Food Supply and Public Order in Modern Europe." In Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton: Princeton University Press. 380–455.

_____. 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons.* New York: Russell Sage Foundation.

_____. 1990. *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990.* London: Basil Blackwell.

Totman, Conrad. 1989. *The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan.* Berkeley: University of California Press.

_____. 1992. "Forest Products Trade in Pre-Industrial Japan." In John Dargavel and Richard Tucker, eds., *Changing Pacific Forests*. Durham, N.C.: Forest History Society. 19–24.

_____. 1993. *Early Modern Japan*. Berkeley: University of California Press.

_____. 1995. *The Lumber Industry in Early Modern Japan*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Tracy, James. 1991. "Introduction." In James D. Tracy, ed., *The Political Economy of Merchant Empires*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–21.

Tucker, Richard P., and J. F. Richards, eds. 1983. *Global Deforestation and the Nineteenth-Century World Economy*. Durham: Duke University Press.

Ukers, William. 1935. *All about Coffee*. New York: The Tea and Coffee Trade Journal Company.

Unschuld, Paul. 1986. *Medicine in China: A History of Pharmaceutics*. Berkeley: University of California Press.

Usher, Abbott Payson. 1913. *The History of the Grain Trade in France, 1400–1710*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Van der Wee, Herman. 1977. "Monetary, Credit, and Banking Systems." In E. E. Rich and C. H. Wilson, *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. 5. Cambridge: Cambridge University Press. 290–393.

Van Leur, J. C. 1955. *Indonesian Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic History*. The Hague: W. Van Hoeve.

Van Schendel, Willem. 1991. *Three Deltas: Accumulation and Rural Poverty in Rural Burma, Bengal, and South India*. New Delhi: Sage Publications.

Vermeer, Eduard. 1990. "The Decline of Hsing-hua Prefecture in the Early Ch'ing." In Eduard Vermeer, ed., *Development and Decline of Fukien Province in the 17th and 18th Centuries*. Leiden: E. J. Brill. 101–63.

Vicziany, Marika. 1979. "The Deindustrialization of India in the 19th Century: A Methodological Critique of Amiya Kumar Bagchi." *Indian Economic and Social History Review* 16:2. 105–45.

Viraphol, Sarasin. 1977. *Tribute and Profit: Sino-Siamese Trade, 1652–1853*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Visaria, Leela, and Pravin Visaria. 1983. "Population." In Dharma Kumar, ed., *The Cambridge Economic History of India: Volume 2, 1757–1970*. Cambridge: Cambridge University Press. 463–532.

Von Glahn, Richard. 1996. *Fountain of Fortune: Money and Monetary Policy in China, 1000–1700*. Berkeley: University of California Press.

Von Tunzelmann, G. N. 1978. *Steam Power and British Industrialization to 1860*. Oxford: Oxford University Press.

Wadia, Ardeshir Ruttonji. 1955. *The Bombay Dockyard and the Wadia Master Builders*. Bombay: A. R. Wadia.

Wakefield, David. 1992. "Household Division in Qing and Republican China: Inheritance, Family Property, and Economic Development." Ph.D. diss., University of California, Los Angeles.

Waley-Cohen, Joanna. 1999. *The Sextants of Beijing: Global Currents in Chinese History*. New York: W. W. Norton.

Walker, Mack. 1971. *German Home Towns: Community, State, and General Estate, 1648–1871*. Ithaca: Cornell University Press.

Wallen, C. C., ed. 1970. *Climates of Northern and Western Europe*. Amsterdam: Elsevier Publishing Co.

Wallerstein, Immanuel. 1974. *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy*. New York: Academic Press.

_____. 1989. *The Modern World-System III: 1730s-1840s*. New York: Academic Press.

Waltner, Ann. 1990. *Getting an Heir: Adoption and the Construction of Kinship in Late Imperial China*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Wang Gungwu. 1990. "Merchants without Empire." In James Tracy, ed., *The Rise of Merchant Empires*. Cambridge: Cambridge University Press. 400–421.

Wang, Yeh-chien. 1973. *Land Taxation in Imperial China, 1750–1911*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1989. "Food Supply and Grain Prices in the Yangtze Delta in the Eighteenth Century." In *The Second Conference on Modern Chinese History*. 3 vols. Taibei: Academia Sinica. 2:423–62.

_____. 1986. "Food Supply in 18th Century Fukien." *Late Imperial China* 7:2 (December): 80–111.

_____. 1992. "Secular Trends of Rice Prices in the Yangzi Delta, 1638–1935." In Thomas Rawski and Lillian Li, eds., *Chinese History in Economic Perspective.* Berkeley: University of California Press. 35–68.

Warden, Alexander J. 1967. *The Linen Trade.* London: Cass.

Warren, James. 1982. "The Sulu Sultanate." In Eduard de Jesus and Alfred McCoy, eds., *Philippine Social History: Global Trade and Local Transformation.* Quezon City: Ateneo de Manila University Press. 415–44.

Washbrook, D. A. 1988. "Progress and Problems: South Asian Economic and Social History, c. 1720–1860." *Modern Asian Economic and Social History* 22:1. 57–96.

Watson, Rubie. 1990. "Corporate Property and Local Leadership in the Pearl River Delta, 1898–1941." In Joseph Esherick and Mary Rankin, eds., *Chinese Local Elites and Patterns of Dominance.* Berkeley: University of California Press. 239–60.

Weatherill, Lorna. 1988. *Consumer Behavior and Material Culture in Britain, 1660–1760.* New York: Routledge.

Weber, Eugen. 1976. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914.* Stanford: Stanford University Press.

Weber, Max. 1992. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* London: Routledge.

Wei Qingyuan, Wu Qiyan, and Lu Su. 1982. *Qingdai Nubi Zhidu* (The bondservant system in the Qing Dynasty). Beijing: Zhongguo renmin daxue chubanshe.

Widmer, Ellen. 1996. "The Huanduzhai of Hangzhou and Suzhou: A Study in Seventeenth-Century Publishing." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 56:1. 77–122.

Wigen, Karen, and Martin Lewis. 1997. *The Myth of Continents.* Berkeley: University of California Press.

Will, Pierre-Etienne. 1980. "Une cycle hydraulique en Chine: La province du Hubei du 16eme au 19e siècles" (A hydraulic cycle in China: The province of Hubei from the sixteenth through nineteenth centuries). *Bulletin de l'école française d'extreme orient* 68. 261–88.

_____., and R. Bin Wong. 1991. *Nourish the People: The State Civilian Granary System in China, 1650–1850.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Williams, Eric. 1944. *Capitalism and Slavery.* New York: Russell and Russell.

Williams, Michael. 1990. "Forests." In B. L. Turner et al., *The Earth as Transformed by Human Action.* New York: Cambridge University Press. 179–202.

Williamson, Jeffrey. 1990. *Coping with City Growth during the British Industrial Revolution.* New York: Cambridge University Press.

_____. 1994. "Leaving the Farm to Go to the City: Did They Leave Fast Enough?" In John James and Mark Thomas, eds., *Capitalism in Context: Essays on Economic Development and Culture in Honor of R. M. Hartwell.* Chicago: University of Chicago Press. 159–82.

Wills, John E., Jr. 1979. "Maritime China from Wang Chih to Shih Lang: Themes in Peripheral History." In Jonathan Spence and John Wills, eds., *From Ming to Ch'ing.* New Haven: Yale University Press. 201–38.

_____. 1984. *Embassies and Illusions: Dutch and Portuguese Envoys to K'ang-hsi, 1666–1687.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

_____. 1993. "European Consumption and Asian Production in the Seventeenth and Eighteenth Centuries." In John Brewer and Roy Porter, eds., *Consumption and the World of Goods.* London: Routledge. 133–47.

_____. 1994. *Mountain of Fame: Portraits in Chinese History.* Princeton: Princeton University Press.

_____. 1995. "How We Got Obsessed with the 'Tribute System' and Why It's Time to Get Over It." Paper delivered at annual meeting of the Association for Asian Studies, Washington, D.C.

Wink, Andre. 1983. "Maratha Revenue Farming." *Modern Asian Studies* 17:4. 591–628.

Wittfogel, Karl. 1957. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power.* New Haven: Yale University Press.

Wolfe, Martin. 1972. *The Fiscal System of Renaissance France.* New Haven: Yale University Press.

Wong, R. Bin. 1997. *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience.* Ithaca: Cornell University Press.

Wright, Mary C. 1962. *The Last Stand of Chinese Conservatism.* Stanford: Stanford University Press.

Wright, Tim. 1984. *Coal Mining in China's Economy and Society, 1895–1937.* Cambridge: Cambridge University Press.

Wrigley, E. Anthony. 1988. *Continuity, Chance, and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*. Cambridge: Cambridge University Press.

_____. 1990. "Brake or Accelerator? Urban Growth and Population Growth before the Industrial Revolution." In A. D. van der Woude, Akira Hayami, and Jan DeVries, eds., *Urbanization in History*. Oxford: Clarendon Press. 101–12.

Wrigley, E. Anthony. 1994. "The Classical Economists, the Stationary State, and the Industrial Revolution." In Graham Snookes, ed., *Was the Industrial Revolution Necessary?* London: Routledge. 27–42.

_____, and Roger Schofield. 1981. *The Population History of England, 1540–1871*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wu Chengming. 1983. *Zhongguo zibenzhuyi yu guonei shichang* (Chinese capitalism and the national market). Zhongguo shehui kexue chubanshe.

_____, and Xu Dixin. 1985. *Zhongguo zibenzhuyi de mengya* (The sprouts of capitalism in China). Beijing: Renmin Chubanshe.

Wu Peiyi. 1992. "Women Pilgrims to Taishan." In Susan Naquin and Chun-fang Yu, eds., *Pilgrims and Sacred Sites in China*. Berkeley: University of California Press. 39–64.

Xiong Pingzhen. 1995. *Yuyu: Chuantong Zhongguo de qiangpao zhi dao* (Caring for the young: The newborn's way in traditional China). Taibei: Lianjing.

Xu Tan. 1986. "Ming Qing shiqi de Linqing shangye" (The commerce of Linqing in the Ming-Qing period). *Zhongguo jingji shi yanjiu* 2 (1986): 135–57.

_____. 1995. "Ming Qing shiqi Shandong de liangshi liutong" (The circulation of grain in Ming-Qing era Shandong). *Lishi dangan* 57. 81–88.

Xu Xinwu, ed. 1992. *Jiangnan tubushi* (A history of Jiangnan native cloth). Shanghai: shehui kexueyuan chubanshe.

Xuxiu Licheng xianzhi (A further continuation of the gazetteer of Licheng county). 1968 (1924) Jinan. Taibei: Chengwen chubanshe. Reprint.

Yamamura, Kozo. 1974. *A Study of Samurai Income and Entrepreneurship: Quantitative Analysis of Economic and Social Aspects of the Samurai in Tokugawa and Meiji Japan*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Ye Xian'en. 1983. *Ming Qing Huizhou nongcun shehui yu dianpu zhi* (Rural village society in Ming-Qing Huizhou and the bondage system). Hefei: Anhui renmin chubanshe.

Yu Mingxia. 1991. *Xuzhou Meikuang shi* (A history of the Xuzhou coal mines). Nanjing: Jiangsu guji chubanshe.

Yu Yingshi. 1985. "Rujia sixiang yu jingji fazhan; Zhongguo jinshi zongjiao lunli yu shangren jingshen" (Confucian thought and economic development: Modern Chinese religious ethics and the merchant spirit). *The Chinese Intellectual* 6 (Winter): 3–45.

Zangheri, R. 1969. "The Historical Relationship between Agricultural and Economic Development in Italy." In E. L. Jones and S. J. Woolf, eds., *Agrarian Change and Economic Development*. London: Methuen. 23–40.

Zelin, Madeleine. 1986. "The Rights of Tenants in Mid-Qing Sichuan." *Journal of Asian Studies* 45:3 (May): 499–526.

_____. 1988. "Capital Accumulation and Investment Strategies in Early Modern China: The Case of the Furong Salt Yards." *Late Imperial China* 9:1 (June): 79–122.

_____. 1990. "The Fu-Rong Salt Yard Elite." In Joseph Esherick and Mary Rankin, eds., *Chinese Local Elites and Patterns of Dominance*. Berkeley: University of California Press. 82–112.

Zhang Gang. 1985. "Qingdai Zhili shangpin jingji fenxi" (An analysis of the commodity economy in Qing Dynasty Zhili). *Hebei shiyuan xuebao* #3. 9–104.

Zhang Xiaobo. 1995. "Merchant Associational Activism in Early Twentieth Century China: The Tianjin General Chamber of Commerce, 1904–1928." Ph.D. diss., Columbia University.

Zhang Zhongmin. 1988. *Shanghai cong kaifa dao kaifang, 1369–1843* (Shanghai from founding to opening). Kunming: Yunnan Renmin chubanshe.

Zhao Gang. 1983. "Zhongguo lishishang gongzi shuiping de bianqian" (Changes in the historic level of wages in China). *Zhonghua Wenhua fuxing yuekan* 16:9 (September): 52–57.

Zuo Dakang and Zhang Peiyuan. 1990. "The Huang-Huai-Hai Plain." In B. L. Turner et al., *The Earth as Transformed by Human Action*. New York: Cambridge University Press. 473–77.

Dizin

A

Abbé 193
Abu-Lughod 45, 83
Adachi 157, 318
Adam 52, 64, 72, 266
Afrika 62, 63, 88, 97, 98, 193, 202, 254, 272, 284, 363, 369, 371, 377, 380, 386, 388, 391
afyon 236, 335, 362, 394
akrabalık 123, 165, 166, 231, 246, 249, 343
Allen 94, 128, 144
Almanya 60, 72, 74, 75, 76, 96, 101, 102, 119, 127, 128, 136, 143, 144, 151, 212, 272, 305, 307, 314, 316, 360, 387, 399, 413, 414, 415, 463
Ambrosoli 48, 126, 306, 307, 315, 320, 338
Amin 35
Anderson 88, 185, 187, 325
anonim şirketler 56, 250
Appadurai 195, 196
Arasaratnam 93, 239, 302
arazi kullanımı 104, 120, 121, 127, 302, 305, 399, 424
Aşağı Yangzi 47, 53, 59, 111, 140, 142, 157, 160, 161, 164, 165, 166, 189, 190, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 223, 229, 230, 232, 261, 314, 318, 319, 321, 322, 323, 341, 342, 345, 347, 353, 374, 400, 401, 402, 418, 437, 439, 444, 445, 449, 458, 459, 461
Avrupamerkezci 41

B

Bairoch 75, 97
Batavia 288, 289, 290, 292
Bayly 87, 199; 201, 219, 220, 221, 253, 256, 257, 258, 264, 281, 283, 286, 303, 391, 405
bebek katli 81, 82
beslenme 75, 78, 149, 183, 192, 338, 347, 382
bilimsel kültür 86
binalar 83, 215, 423
birikim 52, 61, 82, 247
Blaut 37, 65
Blayo 76, 81
Bloch 120, 125, 127, 128
borç veren 247, 256
Boserup 102
boş zaman 152, 153, 234, 356
Braudel 49, 50, 54, 55, 56, 73, 74, 79, 80, 97, 103, 130, 141, 149, 175, 181, 182, 193, 197, 205, 237, 244, 246, 248, 254, 260, 263, 264, 265, 268, 280, 285, 304, 310, 312, 329, 331, 353, 382, 425, 431, 433
Bray 72, 74, 87, 88, 90, 155, 164, 202, 203
Brenner 49, 50, 92, 125, 283, 284
Britnell 37
Brook 213, 223, 225, 229
Buck 79, 122, 188, 189, 216, 217, 218, 343, 454

C

Campbell 77, 82
Chang 14, 188, 205
Chao Kang 460
Chaudhuri 49, 54, 98, 245, 246, 247, 251, 253, 254, 255, 259, 263, 264, 280, 281, 302, 363, 364, 373
Chung-li 188, 205
cinsiyet 76, 140, 165, 166, 348, 349, 370, 401
Clark 79, 80, 128, 149, 248, 258, 282, 306, 308, 381, 384, 431
Clunas 198, 222, 223, 224, 225, 232, 234, 239
Cole 88, 208, 212, 457, 462
Cooper 102, 128, 284, 314, 424, 425
Crosby 46, 286, 293, 364, 387
çalışkanlık devrimi 53, 148, 156, 167, 278, 390
çevre 40, 45, 48, 51, 56, 57, 58, 59, 104, 139, 140, 267, 268, 271, 300, 333, 335, 336, 341, 344, 345, 346, 351, 352, 353, 356, 359, 365, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 379, 380, 381, 400, 404, 407, 408
Çinli tüccarlar 247, 248, 288, 289, 291

D

Da Cruz 214, 215
Daniels 183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 382
Danimarka 48, 89, 102, 136, 283, 300, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 336, 337, 338, 366, 372, 384, 389, 397, 399
darboğaz 100, 339
Darby 102
dayanıklı tüketim malları 194
Deane 88, 208, 212, 457, 462
değerli metaller 174, 368
demir üretimi 106, 107
devletlerarası rekabet 281
DeVries 35, 53, 55, 61, 73, 94, 112, 125, 126, 127, 130, 131, 136, 144, 145, 148, 151, 152, 204, 205, 215, 218, 221, 222, 226, 258, 260, 262, 270, 285, 312, 313, 341
Dharampal 88
Doğu Hindistan Şirketi 97, 98, 145, 264, 271, 277, 289, 310, 405
doğum oranları 45, 78, 81, 150
doğurganlık 44, 81, 82, 168
Dollar 94, 398, 399
Dunstan 104

E

ekoloji 103, 104, 105, 302, 317, 323, 372
ekonomik dönüşüm 336
el işi 42, 101, 266, 293, 301, 302, 329, 344, 349, 350, 351, 352, 368, 395, 399, 404, 405
Elman 90

Elvin 45, 92, 97, 135, 296
elyaf 55, 296, 304, 309, 313, 320, 334, 336, 339, 366, 383, 387, 392, 397, 400, 405, 407
endüstriyel büyüme 51, 58, 266, 312, 331
enerji 47, 51, 52, 61, 72, 88, 106, 107, 108, 112, 114, 116, 117, 175, 178, 262, 296, 311, 312, 313, 314, 329, 331, 340, 372, 382, 383, 390, 392, 423
Eng 76, 82
engeller 42, 56, 99, 102, 133, 135, 136, 140, 143, 196, 283, 404
erozyon 101, 316
Esherick 216
et 74, 103, 149, 152, 153, 154, 193, 225
et tüketimi 74, 153
evlilik 44, 81, 82, 150, 168, 229, 230, 370

F

fabrika 94, 163, 165, 166, 249, 349, 391, 395, 396, 398, 399, 400, 403, 406
faiz oranları 38, 54, 258, 259, 260, 261, 262
Fang Xing 187, 347, 437, 438, 439, 442, 446
fırsat maliyetleri 163
Fletcher 41
Flinn 106, 107, 108, 311
Flynn 13, 55, 234, 236, 273, 275, 375, 378, 380
Frank 13, 35, 45, 46, 92, 97, 234, 253, 274, 275
Fransa 38, 40, 50, 73, 76, 81, 85, 87, 101, 102, 125, 127, 128, 132, 133, 136, 141, 143, 144, 146, 149, 151, 182, 197, 212, 222, 224, 255, 256, 283, 287, 305, 309, 311, 312, 314, 316, 323, 325, 326, 329, 331, 370, 372, 418, 424, 426, 429, 430, 462
Fujian 110, 164, 184, 185, 186, 234, 255, 288, 293, 318, 322

G

Galenson 138, 272, 273, 287, 369
Galeota 214
Gardella 72, 164, 181, 188, 245, 251, 263, 347
Gaspar 214
gelir dağılımı 194
geri kalmışlığın avantajları 326
Giraldez 234, 236, 273, 275, 375, 378, 380
Goldsmith 133
Goldstone 13, 53, 81, 82, 101, 162, 163, 165, 166, 167, 311, 372, 391, 402, 403
Goodrich 266
göç 53, 78, 136, 137, 138, 139, 140, 145, 186, 220, 272, 287, 288, 317, 349, 359
Grantham 132, 305, 307, 309
Greven 138
Guangdong 110, 122, 138, 164, 165, 166, 184, 185, 186, 187, 191, 207, 208, 234, 255, 288, 318, 323, 324, 325, 426, 427, 428, 449, 450, 451, 452
Guangxi 185, 323, 324, 398, 426, 427
gübre 102, 103, 126, 157, 192, 211, 304, 306, 307, 315, 316, 318, 319, 330, 340, 365, 383, 403, 417, 418, 420, 421, 445, 461
gümüş 54, 55, 60, 157, 159, 160, 178, 192, 194, 197, 199, 203, 213, 218, 221, 224, 234, 235, 236, 237, 273, 274, 275, 276, 287, 293, 340, 358, 370, 371, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 390, 401, 408, 436, 438
Güneydoğu Asya 45, 46, 57, 63, 75, 80, 82, 84, 86, 92, 93, 186, 201, 202, 203, 221, 233, 234, 235, 239, 241, 250, 251, 253, 254, 255, 274, 275, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 292, 304, 318, 340, 355, 361, 362, 363, 368, 375, 377

H

Habib 72, 219, 246, 259, 263, 301, 302, 355, 405, 406, 413, 414
Hagen 354, 355, 356, 357, 358, 360, 361
Hajnal 45, 81, 92, 343
Hammersley 106, 107
Handler 230
Hanley 75, 76, 88, 199, 202, 203, 218, 259, 261, 323, 340, 354
Hao 85
Harris 106, 114
Hartwell 109, 110
hastalık 104, 293, 408
hayvancılık 399
Henan 159, 210, 211, 212, 329, 342, 459, 461
Hindistan 35, 36, 40, 42, 44, 46, 49, 54, 65, 70, 72, 80, 84, 86, 87, 88, 92, 93, 97, 98, 101, 104, 132, 145, 167, 175, 190, 191, 194, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 214, 218, 219, 220, 221, 235, 236, 239, 241, 244, 246, 248, 253, 254, 256, 257, 258, 261, 263, 264, 271, 273, 275, 277, 281, 282, 289, 293, 295, 301, 302, 303, 304, 310, 340, 346, 355, 362, 363, 371, 376, 378, 385, 389, 391, 392, 394, 404, 405, 406, 407, 413, 414, 415, 444, 454
Hobsbawm 39, 99, 264, 316, 320, 364, 394
Hodgson 41
Hollanda 35, 40, 41, 54, 55, 71, 85, 87, 91, 94, 95, 125, 131, 139, 145, 182, 186, 197, 199, 204, 217, 224, 258, 262, 264, 271, 277, 283, 285, 287, 289, 291, 300, 312, 313, 316, 321, 336, 372, 400, 417
Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 145, 264, 271, 277, 289
Hopkins 131, 144, 206
Huang 53, 71, 73, 109, 110, 111, 120, 121, 122, 123, 124, 135, 136, 142, 148, 151, 152, 155, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 208, 210, 211, 212, 252, 296, 403, 417, 423, 436, 437, 439, 441, 442, 459, 460, 461
Huang Qichen 110, 111
Huberman 79, 80, 282, 308, 381, 384, 431
Hunan 110, 140, 345, 347

I

ihracat 58, 181, 207, 208, 272, 273, 276, 286, 293, 303, 340, 345, 346, 351, 354, 355,

356, 357, 362, 368, 369, 370, 374, 382, 385, 394, 455
imparatorluk 59, 155, 158, 164, 165, 185, 187, 214, 219, 232, 249, 290, 330, 334, 342, 350, 351, 377, 392, 398, 455
İngiltere 35, 38, 39, 40, 41, 47, 48, 50, 52, 54, 57, 61, 64, 75, 76, 77, 79, 80, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 117, 119, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 136, 138, 139, 141, 143, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 154, 166, 167, 180, 181, 182, 183, 188, 192, 193, 194, 197, 199, 204, 205, 206, 212, 224, 228, 233, 248, 255, 258, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 282, 283, 284, 287, 293, 300, 305, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 321, 322, 323, 336, 338, 353, 369, 370, 371, 372, 374, 377, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 403, 407, 409, 418, 421, 422, 431, 432, 433, 457, 463
ipek 155, 164, 165, 177, 197, 207, 208, 219, 224, 236, 291, 292, 293, 340, 378, 391, 449, 450, 451, 452, 457, 458, 462
İspanya 37, 55, 124, 125, 127, 197, 199, 255, 273, 275, 282, 292, 314, 375
İstanbul 6
işgal 231, 277, 286, 369, 395
işgücü 36, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 64, 65, 80, 83, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 102, 120, 123, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 180, 182, 210, 211, 220, 241, 247, 262, 271, 274, 288, 295, 296, 300, 304, 306, 309, 316, 317, 318, 326, 334, 337, 338, 344, 345, 353, 355, 356, 357, 360, 368, 372, 373, 374, 377, 380, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 404, 406, 420, 435, 445, 454, 456, 457, 459, 461
ithalat 54, 57, 73, 113, 212, 234, 235, 278, 287, 290, 307, 311, 362, 363, 370, 372, 384, 387, 393, 407, 408, 445

I

Jacob 86, 96, 116
Jiangnan 97, 159, 164, 207, 208, 223, 266, 267, 290, 318, 322, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 359, 368, 384, 401, 435, 437, 438, 440, 442, 444, 445, 446, 450, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458
Jiangsu 35, 112, 322
Jing Su 135
Jones 44, 45, 46, 49, 69, 71, 73, 75, 83, 84, 181, 182, 205, 214, 227, 304, 307, 325, 380, 395, 403, 414, 425

K

kamu maliyesi 252, 254
kapitalizm 130, 174, 180, 229, 243, 247, 256, 268
Kaplan 133, 141
kara 72, 104, 115, 251, 413, 414, 415
Keydar 39, 40
Kindleberger 361, 362, 363, 379
Kishimoto Mio 401, 437
kitap basımı 86
Kjaergaard 48, 101, 136, 283, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 337, 397, 418
Klein 98, 127, 265, 377
Knodel 75
konut 197, 203, 227, 241, 343
kölelik 39, 134, 136, 144, 371, 374
kömür 95, 96, 99, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 262, 264, 265, 278, 284, 299, 308, 312, 313, 336, 338, 367, 383, 384, 392, 393, 395, 407
Kraus 209, 210, 458, 459, 460
Kulikoff 138, 272
kupon sistemi 196
kurumlar 50, 54, 117, 120, 140, 198, 231, 360, 395, 408
Kuzeybatı Çin 109, 112, 330, 338, 343, 344, 350, 353
Kuzey Çin 71, 87, 90, 102, 104, 109, 123, 124, 135, 142, 190, 191, 192, 207, 209, 210, 211, 212, 216, 223, 224, 261, 310, 317, 319, 320, 321, 322, 326, 327, 329, 330, 331, 333, 336, 341, 342, 343, 344, 347, 350, 400, 402, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 435, 437, 445, 453, 455, 459, 460, 461
küçük ülke varsayımı 400, 407
kültür 86, 134, 155
küresel konjonktür 62

L

Labrousse 101, 311
Ladurie 128
Landes 39
Lavely 77
Lazonick 97
Ledderose 158
Lee 13, 77, 78, 82, 138, 139, 165, 338, 342, 343
Levine 48, 143, 150, 151, 162, 296
Lewis 41, 58, 131, 135, 303, 396
Li Bozhong 82, 97, 142, 162, 164, 267, 310, 318, 341, 349, 353, 359, 402, 455, 457, 459
Lindert 13, 79, 80, 205, 206, 282, 308, 381, 384
Ling Daxie 321, 322, 323, 329, 426
Lingnan 142, 189, 207, 211, 223, 266, 290, 314, 318, 319, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 340, 341, 345, 368, 398, 399, 400, 418, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 444, 445, 453, 454, 455, 460
loncalar 143, 144, 281
Ludden 132, 220, 355
Lu Hanchao 160, 436
Lundy 76, 82

Luo Lun 135
lüks ürünler 177, 178, 238, 239, 455

M

madencilik 56, 108, 112, 113, 357, 375, 387
mahsul artıkları 425, 428
Majewski 265
mallar 45, 57, 59, 85, 96, 119, 152, 174, 179, 180, 193, 198, 200, 201, 203, 204, 221, 225, 226, 234, 251, 254, 272, 274, 287, 290, 336, 340, 354, 357, 359, 361, 363, 370, 372, 375, 376, 378, 388, 391, 394
Malthusçu baskılar 50
Mançurya 77, 318, 320, 326, 340, 349, 366, 445
Marks 13, 73, 79, 123, 132, 138, 142, 166, 185, 211, 318, 319, 323, 324, 327, 332, 426, 427, 428, 429, 439, 449, 450, 460
Matteo 214
Mazumdar 183, 184, 186, 187, 191, 347, 455
McCloskey 13, 38, 128, 129
McCusker 273, 291, 292, 365, 373
McEvedy 71, 181, 304, 307, 325, 403, 414, 425
McGowan 65
Medick 144, 150, 151, 152, 159, 203, 204, 225, 296, 356, 357
Menard 273, 291, 292, 365, 373
merkez 37, 41, 44, 46, 48, 51, 53, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 94, 139, 168, 169, 173, 222, 260, 261, 263, 268, 276, 299, 300, 304, 310, 322, 336, 339, 340, 341, 349, 350, 351, 352, 354, 365, 366, 370, 371, 372, 374, 375, 380, 389, 392, 396, 397, 399, 400, 403, 407, 408, 409, 438
Ming 79, 122, 135, 142, 159, 160, 164, 165, 198, 203, 223, 225, 226, 229, 230, 232, 252, 261, 291, 349, 351
Ming-te 79, 159, 261
Mintz 152, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 191, 192, 287, 381, 382, 391, 431
Mitchell 208, 212, 224, 313, 370, 382, 383, 393, 431, 432, 457, 462, 463
Mitra 88, 93, 98, 405
mobilya 149, 152, 153, 177, 194, 204, 217, 218
moda 195, 196, 201, 223, 226, 228, 230, 231, 237
Moğollar 109
Mokyr 13, 49, 58, 61, 89, 90, 91, 95, 96, 97, 99, 115, 116, 131, 225, 279, 282, 308, 383, 395, 396, 400, 402, 404
Moosvi 200, 219, 301, 405
Morgan 138, 272, 286, 369
Morse 85
mülkiyet hakları 49, 50, 104, 132, 133, 279, 280, 281, 282, 283

N

Needham 108, 109, 112
Nishikawa 147, 218
North 49, 50, 54, 119, 167, 280, 282
nüfus 36, 40, 43, 44, 45, 47, 48, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 77, 78, 83, 87, 101, 102, 117, 128, 130, 136, 137, 150, 151, 161, 167, 181, 182, 186, 189, 190, 192, 209, 210, 216, 224, 266, 274, 276, 295, 296, 300, 302, 304, 305, 307, 311, 313, 314, 317, 319, 321, 323, 324, 325, 328, 329, 330, 334, 336, 338, 339, 341, 343, 344, 346, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 358, 359, 366, 374, 390, 393, 398, 399, 403, 406, 408, 413, 414, 423, 425, 426, 429, 430, 432, 445, 450, 459, 462

O

O'Brien 39, 40, 128, 270, 271, 287, 391
Ogilvie 143, 144, 150
ormancılık 104
ormanlar 106, 296, 302, 322, 362
ormansızlaşma 101, 107, 309, 317, 323
ortak mülkiyet 127, 128, 249, 360
Orta Yangzi 140, 142, 209, 212, 266, 321, 341, 342, 344, 346, 348, 349, 445, 458, 461

P

Palat 72, 74, 352
pamuk 39, 48, 57, 90, 97, 99, 100, 103, 105, 142, 160, 162, 164, 165, 166, 167, 190, 191, 207, 209, 210, 211, 212, 261, 264, 269, 276, 284, 308, 309, 320, 331, 334, 339, 341, 342, 344, 347, 349, 362, 372, 383, 384, 385, 386, 387, 393, 401, 402, 406, 433, 434, 435, 437, 438, 439, 441, 442, 444, 446, 447, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 457, 458, 459, 460, 462, 463
Pan 79, 80, 141, 157, 159, 160, 213, 216, 259, 261, 262, 334, 439
Parker 99, 126, 285
Parthasarathi 81, 95, 100, 219, 220
patates 103, 105, 191, 321, 327, 346, 381
patent 40, 85, 96, 167
pazarlar 45, 158, 222, 353, 362, 376
Pearson 264, 280, 281
Pereira 214
Perkins 73, 79, 153, 157, 192, 211, 319, 345, 347, 417, 419, 423, 424, 428, 450, 461
Perlin 200, 220, 221, 236, 253, 254, 255, 259, 263, 281, 282, 304, 363, 376, 405
Phelps Brown 131, 144, 206
pirinç 57, 73, 74, 79, 103, 153, 157, 160, 162, 164, 191, 209, 211, 217, 218, 266, 267, 292, 293, 318, 319, 323, 324, 327, 340, 342, 345, 347, 354, 401, 418, 435, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 450, 459, 461
Pitt 143
Pollard 183
portföy kapitalistleri 254
proto-endüstrileşme 57, 58, 59, 151, 276, 403
putting-out 158
putting-out sistemi 158

Q

Qing 72, 77, 93, 112, 122, 135, 141, 142, 148, 158, 161, 164, 165, 202, 203, 225, 226,

228, 229, 230, 231, 232, 251, 252, 281, 289, 290, 293, 321, 326, 345, 349, 350, 351, 352, 435, 439, 456, 457, 458, 460

R

Raynal 193
Ricci 214
Richardson 371, 372, 374
Roberts 125, 323, 351, 352
Rosener 357, 358, 360
Rosenthal 132, 133, 283, 284
Roy 265

S

Sahlins 231, 232, 235
Saito Osamu 147
Schama 197, 217, 257
Schlumbohm 144, 150, 151, 152, 159, 204, 225, 296, 356, 357, 358
Schofield 75, 76
Schultz 131, 265, 396, 406
Segal 13, 14, 230
serflik 134, 137, 356
sermaye birikimi 35, 55, 60, 82, 175, 243, 249, 268, 270, 271, 304, 387
sermaye stoku 51, 260
Shaanxi 209, 212, 246, 353, 459, 461
Shandong 71, 73, 87, 210, 211, 329, 330, 331, 334, 417, 423, 459, 460, 461
Shepherd 185, 188, 189, 250, 273, 292, 293, 371, 373
Shunsaku 147
Sichuan 46, 138, 184, 186, 209, 212, 246, 366, 459, 461
Skinner 82, 112, 181, 189, 209, 223, 224, 342, 344, 459
Smil 88, 91, 313, 319, 333, 384, 418, 419, 420, 421, 424, 425, 426, 433
Smith 52, 63, 64, 72, 73, 76, 82, 206, 266, 352
So 208, 449
Sokoloff 13, 94, 398, 399
Sombart 72, 177, 197, 237, 238, 241, 414, 415
sözleşmeli köle 138
statü rekabeti 194
sulama 55, 83, 86, 87, 101, 132, 220, 334, 386
şirketler 56, 250, 271, 276, 278, 284

T

tahıl 38, 48, 57, 73, 79, 80, 103, 133, 137, 141, 149, 153, 161, 174, 179, 185, 186, 187, 191, 192, 193, 206, 207, 265, 288, 292, 305, 306, 308, 313, 315, 316, 327, 335, 340, 345, 347, 348, 355, 356, 357, 360, 365, 379, 381, 382, 384, 399, 405, 433, 445, 449, 450, 451, 452, 456, 457
talep 54, 56, 60, 61, 74, 93, 95, 99, 104, 154, 177, 179, 195, 196, 201, 219, 220, 221, 222, 233, 235, 237, 248, 260, 273, 274, 275, 280, 286, 293, 344, 347, 355, 360, 361, 362, 365, 378, 393, 395, 396
tekeller 56, 62, 136, 181, 243, 263, 288
Teknoloji 85, 99
tıkanıklıklar 407
tıp 91
ticarileşme 51, 124, 168, 405
turba 262, 312, 313
tüketim 53, 54, 60, 61, 69, 74, 102, 134, 148, 151, 154, 156, 168, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 188, 190, 194, 196, 198, 199, 204, 205, 207, 208, 212, 220, 223, 224, 225, 226, 230, 232, 236, 276, 278, 280, 300, 305, 312, 314, 338, 356, 363, 365, 376, 377, 390, 391, 394, 425, 432, 462
tüketimcilik 199

U

uzmanlaşma 63, 152, 193, 198, 278, 299, 344
üretim 48, 53, 54, 55, 57, 58, 61, 69, 85, 89, 95, 96, 106, 108, 110, 115, 117, 119, 124, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 142, 144, 148, 150, 151, 155, 157, 158, 163, 180, 182, 185, 190, 192, 194, 207, 208, 209, 212, 224, 225, 227, 233, 236, 238, 239, 240, 241, 244, 247, 255, 260, 261, 263, 269, 275, 276, 281, 282, 295, 296, 303, 304, 307, 309, 313, 320, 335, 341, 344, 345, 354, 355, 357, 359, 366, 386, 390, 393, 394, 396, 397, 441, 442, 449, 452, 453, 454, 455, 457, 458, 459, 462, 463

V

verimlilik 45, 51, 59, 85, 120, 133, 155, 166, 168, 247, 307, 326, 366

W

William 88, 355

Y

yakıt 47, 55, 56, 59, 74, 88, 89, 96, 100, 101, 104, 106, 107, 110, 111, 112, 115, 116, 207, 296, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 318, 319, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 339, 366, 388, 403, 405, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430
yaşam standartları 81, 151, 154, 216, 330
yaşam süresi 45, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 138
Yeni Dünya 37, 43, 46, 48, 51, 54, 57, 60, 62, 70, 89, 97, 103, 137, 138, 153, 169, 175, 179, 193, 233, 237, 268, 269, 272, 273, 274, 276, 277, 285, 286, 287, 292, 293, 296, 299, 308, 317, 336, 338, 340, 353, 361, 362, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 397, 408, 409, 433
Yeni Dünya plantasyonları 57
yiyecek 55, 58, 59, 81, 100, 154, 160, 162, 191, 227, 352, 371, 403, 413, 424, 428, 440
Yoksul Yasaları 136

Z

zanaatkâr 94, 114, 405

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library Cataloging in Publication Data (CIP)

Kenneth Pomeranz, Büyük Ayrışma - Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu

Çeviri: Recep Yılmaz

ISBN: 978-625-98851-3-1 Ebat: 15,5*23 496 s.

1. Tarih 2. Ekonomi Tarihi 3. Batı-Çin

CMS

Pomeranz, Kenneth. *Büyük Ayrışma - Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu.* Çev., Recep Yılmaz. İstanbul: Kutadgu Yayınları, 2024.

APA

Pomeranz, K. (2024). *Büyük Ayrışma - Çin, Avrupa ve Modern Dünya Ekonomisinin Oluşumu.* Recep Yılmaz (Çev.). İstanbul: Kutadgu Yayınları.

Kapak

İngiltere'nin ve dolaysıyla akabinde Avrupa'nın benzer şartlardaki Yengzi Deltasından ve tüm bir Doğu'dan endüstriyel olarak ayrışmasına yol açan kömür etrafında gelişmiş bir kompozisyon.

Nişan

Kitap boyunca Pomeranz'ın gelişmişlik seviyesini ve potansiyelini İngiltere ile karşılaştırdığı Yangzi Deltasını doğuran Yangzi Nehrinin Çin alfabesiyle yazımı.

Büyük Ayrışma, tarihin klasik sorularından birisine yeni bir bakış açısı getiriyor: Avrupa ile Doğu Asya'nın gelişmiş bölgeleri arasındaki şaşırtıcı benzerliklere rağmen kalıcı endüstriyel büyüme niçin Kuzeybatı Avrupa'da gerçekleşti? Kenneth Pomeranz'ın da gösterdiği gibi, 1750 gibi yakın bir tarihte, dünyanın bu iki bölgesi arasında ortalama ömür, üretim, piyasa ve hane halklarının iktisadi faaliyetleri açısından çok yüksek paralellikler vardı fakat bir ayrışma yaşandı. Pomeranz'a göre Avrupa lehine bu tarihi ayrışmayı sağlayan en önemli faktörlerden biri Avrupa'nın sahip olduğu kömür yataklarının avantajlı konumuydu. Öte yandan, Avrupa'nın coğrafi anlamda talihli olduğu bir diğer husus da ticari bir aktör olarak beliren Amerika kıtasına ulaşımının kolaylığıydı. Zaman içerisinde Doğu Asya ekonomisi durgunlaşırken, Avrupa, büyük ölçüde yeraltından ve denizaşırı ülkelerden gelen elverişli kaynak stokları sayesinde aynı kaderden kıl payı kurtulmuştu.

Kenneth Pomeranz'ın yazıldığı gibi klasikleşen bu eseri Avrupa istisnailiği tartışmalarına ufuk açıcı bir bakış getirmekte ve okura modern dünya ekonomisinin temellerine dair güçlü bir okuma yapma imkanı sunmaktadır.

THG
0403514
VLG

BÜYÜK
AYRIŞMA

9 786259 885131

kutadgu.com.tr

KUTADGU / KÖK - MODERN - EKONOMİ